א. ח. ראָזענבערג

אוצר השמות

כ-מ

V·5-6

לכבוד

רעיתי המהוללה

חיה

בת הנדיב ר׳ מיכל בערצינסקי ז"ל מפינסק

מנחה מגשת

מאת אישה מוקירה ומכבדה

המחבר.

נפש עדינה! רבות עשית להוציא לאור את חמשת החלקים הראשונים מספרי „אוצר השמות", שהופעתם בההוצאה הראשונה נמשכה ארבע־עשרה שנה, מן שנת תרנ"ח עד שנת תרע"ב. חזקת ואמצת את רוחי כאשר התגנב היאוש בלבי בראותי איך רחוק אָנכי מהמטרה, ועל כל אלה אהבתך העזה לכתבי קדשנו, לעמנו ולספרותנו המריצה את לבבי להקדיש לך את חמשת החלקים מספרי זה באהבה וחבה, כבוד ויקר, למען יברכוך הקוראים אשר ימצאו תועלת בעמלי, כי ממך המה לי.

אוצר השמות

אשר בכתבי הקודש

בספר הזה יבואו

מבוארים ומבוררים כל השמות אשר נמצא זכרם בספרי התורה, הנביאים והכתובים:
שמות אנשים ונשים עם קורות ימי חייהם כפי המסופר אדותם בתנ"ך, בתלמודים
ובמדרשים, שמות העמים והארצות עם הקורות שעברו עליהם, שמות הערים,
הימים והנהרות וכו' חיות הארץ, צמחים ופירות וכו' שמות עצמים כללים
עם כל הנחוץ לדעת אדותם, ובסופו מפת ארץ־ישראל עם המדינות
הסמוכות לה מסביב, כמו: בבל, אשור, מצרים וכו'. ולבד זאת
יבואו בספר הזה תמונות שונות פתוחי עץ מתארות חיי
העמים הנזכרים בכתבי הקדש, מנהגיהם בבית ובשדה,
אשר מזה ישיג הקורא השגה יותר
ברורה על־דבר המסופר
אדותם בתנ"ך.

מאת

א. ה. ראזענבערג

הוצאה שניה
על־ידי הועד הנוסד להשלמת הספר

חלק חמישי

כ — לתך

נויארק — תרפ"ג

כ.

כַּף היא האות העשתי עשרה באלף בית, ונקראת כף מפני שבכתב כנען הקדמון היתה עשויה בדמות כף יד. (עיין תבניתה בערך א"ב כתב פיניקי). האות הזאת שתי תמונות לה באמצע ובתחלת המלה תבוא בתמונה הזאת כ, ובסוף המלה היא באה בתמונה כזו: ך. באות כ ישתמשו למספר 20, ובתמונה ך תשמש למספר 500. בלשון תהת ף לפעמים האות כ באותיות ג, י, ק. מפני שהן ממוצא אחד (מהחיך) וגם באות ח כמו כשל־חשל.

האות כ תבוא לפעמים בראש השמות, הפעלים והמלות להוראת דמיון לדבר או לענין: כמלו ח במקשה, ולענין שעור קרוב במדה או בזמן: כאיפה שעורים, כעשר שנים. בקשור עם שם פועל תורה על פעולה קרומה ותכופה לפני הענין שאחריו; כשמוע עשו... ויצעק, לשויון גמור בלי הבדלתבוא גם לדמות גם לנדמה; והיה כצדיק כרשע. ואולם המופלג בדמיון יבוא בלי כ כלל, ולפי זה: עיניו כיונים הוא דמיון קרוב, עיניך יונים הוא דמיון מופלג.

כְּאֵב הוא הרגש צער ויסורים מחולי הגוף או מחולי הנפשי לא יהשך כאבי (איוב טז. 6) צער וחולי הנפש. המלה „כאב" שבאה בקמץ תחת האלף בפסוק: מנעורי גדלני כאב (שם ל"א. 18) כפי הנראה היתה לפני התרגום בנוסחא ישנה בצרי, וביאורו חכאב (רצער והיסורין) גדל אותי, והוא מליצה נפלאה מאד, והנוסחא שלפנינו קשה להולמה.

כָּבֵד, הכבד ביחד עם הכליות היה נחשב לכקום משכן ההתפעלות וההרגש ונקרא כ ב ד מפני כי משקלו הוא גדול מכל אברי הבני מעים, כמו שבאנגלית נקראת הריאה The light שפתרונו הקלים מפני קלות משקלם לעומת יתר הבני מעים, וכן גם ברוסית נקראת הריאה בשם „ליאחקיה" כלומר רקלים. געזעניוס מבאר הוראת השם הזה מלשון כבוד. מפני כי עמי הקדם נתנו כבוד ויקר להכבד בחשבם אותו למקור הדם והדם הוא הנפש. ולזאת היה מנהג עמי הקדם לבדוק את הכבד בזבח קרבנם אם היה בריא וכנפיו פרושות היה להם לאות ברכה ושלום. וזוהי הכונה ביחזקאל (כא. 26) ראה בכבד. ומטעם הזה היה חכבד עולה כליל לגבוה ולא היה נאכל על ידי זובחי הזבח או הכהנים כי הדם הוא הנפש ולא תאכל הנפש עם הבשר. הקדמונים, כאשר באו להתישב במקום חדש, היו בוחנים ובודקים בכבד של בעלי החיים במקום ההוא, ואם מצאו כי איננו בריא וחזק כראוי הוציאו מזה משפטם כי מימי ומזון המקום ההוא אינם מסוגלים לגדל בעלי חיים בריאים והיו עוזבים את המקום ההוא לתור להם מקום מנוחה אחר. חז"ל חשבו את הכבד לאבר שהנשמה תלויה בו, כלומר לאבר שבלתו לא יכול החי לחיות, ולכן אם אמר ערך ראשי או אמר ערך כבדי עלי הוא נותן דמי כל גופו (ערכין כ.) אבל אם נשתייר מן הכבד כשני זיתים, אחד במקום מרה ואחד במקום חיה יכול החי להשאר בחיים (חולין מו), ומותר לאכילה לישראל. בכלל היו חושבים את הכבד למקום מושב התאות, הבינה והעצה, והמדות המוסריות כגאוה, כעס, כן אמרו: כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו (ברכות סא.). מן מחלות הכבד נזכרת בתלמוד מחלת התולעים אבל לא חשבו אותה למחלה מסוכנת ולא הטריפו את החי שנמצאו תולעים בכבד שלו. (חולין מח.) הקדמונים היו משתמשים לפעמים בכבד לרפואה (עיין טוביה ו. ח 9). ועיין ערך כלב.

כבד עיין ערך משא.

כָּבוֹד, לפי כונת התורה מחוייבים אנו לכבד את כל אדם מפני שנברא בצלם אלהים, ולא אך את אבותינו ואמותינו, את השופטים והזקנים אנו מחוייבים לכבד, כי אם גם את החוטאים והפושעים אחרי שקבלו את ענשם. כמו שאמרו חז"ל „ונקלה אחיך לעיניך" כיון שנקלה הרי הוא כאחיך, וגם החוטא שנידון למיתה מחוייבים אנחנו לכבדו אחר מיתתו לבלי השאיר את גופו על העץ שנתלה עליו עד למחר כי אם עלינו לקברו ביום ההוא, „כי קללת אלהים תלוי" (דברים כ"א. 22). ובאמת לפי דעת כה"ק מעלת האדם גבוהה מאד, המשורר אומר: ותחסרהו מעט מאלהים וכבוד והדר תעטרהו (תהלים ח. ט). ולזאת גדולי עמנו היו מקפידים מאד על כבודם. כאשר שמע שאול את גזר דינו מפי שמואל כי קרע ה' את הממלכה מידו בקש ממנו שיכבדו לכל הפחות נגד זקני עמו לשוב עמו להשתחוות לה' (ש"א ט"ו. 30). דוד לא יכול למחול על כבודו לשמעי בן גרא שקללו קללה נמרצת ביום לכתו מחנים, וצוה את שלמה בנו להוריד את שיבתו בדם שאול (מ"א ב' 8. כ). אבל עיקר הכבוד הראוי להאדם הוא לא מפני תוארו החצוני כי אם לפי מדותיו ותכונות נפשו, ולזאת אמרו חז"ל ממזר ת"ח קודם לכהן גדול עם הארץ (הוריות יג). וגם גוי העוסק בתורה הרי הוא בכהן גדול (ב"ק לח). וכל כך היה גדול כבוד הבריות בעיני חכמינו עד שאמרו „גדול כבוד הבריות שדוחה את לא העשה שבתורה" (ברכות יט), והאיש הנותן כבוד לאחרים ראוי לכבוד גם הוא, כמו שאמרו „איזהו מכובד כל שהוא מכבד את הבריות„ (אבות פ"ד. מ"א). ולזאת היו חכמינו מזהירים מאד על הכבוד, וכשחלה ר' אליעזר בן עזריה נכנסו תלמידו לבקרו ובקשו ממנו כי ילמדם דבר אחד בלבד לפני מיתתו, ואמר להם. הזהרו בכבוד חבריכם (דרך ארץ פ"ג).

ואף שחכמינו היו מזהירים ומקפידים על הכבוד היו מגנים מאד את הרודף אחר הכבוד. כלל גדול היה בידם. כל המחזר על הגדולה, גדולה בורחת ממנו, וכל הבורח מן הגדולה, גדולה מחזרת אחריו (עירובין יג:). הקנאה, התאוה והכבוד מוציאין את האדם מן העולם. וגם להאדם הראוי לכבוד יעצו: אהוב את המלאכה ושנוא את הרבנות (אבות). בשם כבוד יכנה המשורר לפעמים גם את נפש האדם. כמו שמח לבי ויגל כבודי (תהלים ט"ז. 8), למען יזמרך כבוד ולא ידום (שם ל. 13), בסודם אל תבוא נפשי בקהלם אל תחד כבודי (בראשית מ"ט. 6). כבודי מקביל אל נפשי.

כִּבּוּד אב ואם. אהבת הבנים להוריהם הוא הרגש טבעי מצוי בכל מין האנושי גם בין העמים הפראים העומדים במדרגה נמוכה מאד בהתפתחות. אבל כה"ק העלו את האהבה הזאת למדרגת קדושה. בשני מקומות נצטוו בני ישראל על קיום כבוד הוריהם: בעשרת הדברות — הוא הדברה החמשית, ושם הבטיחו אותם בעד קיומה אריכות ימים ושנים וחיים טובים ומאושרים; „למען יאריכון ימיך ולמען ייטב לך" (שמות כ. 12), ובספר ויקרא נצטוו על יראת הכבוד להורים והעלו את היראה הזאת למדרגת קדושה ביחד עם שמירת השבת: קדושים תהיו... איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו... כי כשם שהשבת הוא אחד היסודות שעליהם נבנו אושר העם והצלחת החברה, ולזאת המחלל שבת עונשו בידי אדם (מיתת בית דין) כי מהרס את יסודי החברה, שאין הדין כן במחלל יתר המועדות, כי גם המחלל יום הכפורים ענשו אך בידי שמים (כרת, ועיין ערך חגים), כן כבוד אב ואם הוא יסוד הצבור, או קבוצת המשפחות, שהן קבוץ היחידים. ובדבר הזה העלו את ההרגש הטבעי למדרגת חוב מוסרי, לא רק אל ההורים כי אם גם לכל הצבור, ולזאת גם עונש המכה או מקלל אביו ואמו הוא מיתה בידי אדם, וגם המבזה אותם אפילו בדברים או ברמיזה הרי זה ארור כפי הגבורה שנאמר ארור מקלה אביו ואמו (דברים כ"ז. 16) ויש לבית דין להכות על זה מכות מרדות (רמב„ם

פ"ה מהי ממרים הט"ו). הנה כי כן כבוד אב ואם הוא לפי התורה חוב מוסרי, אחד מן הדרכים המובילים את האדם לחיים מאושרים. ויסוד גדול לחזוק הלאום והצלחת הצבור. רבי ההולך בדרך התורה הוא למשיב נפש הוריו ומכלכל את שיבתם (רות ד. 15). יחזקאל במנותו לעם את העונות שבגללם באה הריסות הממשלה מנה גם את חטאם נגד הוריהם: „אב ואם הקלו בך" (יחזקאל כ"ב, 7), ולכן „המקלל אביו ואמו ידעך נרו באישון חשך" (משלי כ. 20), עין תלעג לאב ותבוז ליקהת (קבוץ הקמטים בפנים) אם יקרוה עורבי נחל ויאכלוה בני נשר (שם ל. 17), והמלך החכם עץ בכמה מקומות: „שמע בני מוסר אביך ואל תטוש תורת אמך" (משלי). חז"ל הפליגו עוד יותר בכבוד הורים ואמרו גדול כבוד אב ואם שהעדיפו הקב"ה יותר מכבודו (ירושלמי פאה פ"א). כאשר שאלו את ר"א עד היכן כבוד אב ואם הראה להם על גוי אשקלוני אחד דמה בן נתינה שהיה ראש פטרכולי (שר צבא). פעם אחת היתה אמו מסטרתו בפני בולו (היל) שלו ונפל ק רדקין (מנעלה שהיתה מסטרתו בו) מידת והושיט לה שלא תצטער (שם) ואבן שישב עליה אביו לא ישב עליה מימיו וכיון שמת אביו עשה אותה יראה שלו (שם). בכלל החמירו חז"ל מאד בכבוד אב ואם ואמרו: אם יש לו לאדם ואינו זן ומפרנס אביו ואמו כאלו הוא רוצח לפני המקום, ואם אינו עושה רצון אביו ואמו כאלו הוא גוגב נפשות לפני המקום, וכל מי שאינו מפרנס אביו ואמו כאלו הוא מעיד עדות שקר לפני המקום (ילקוט ואתחנן רמז 830). ממאורעות אחדים בכה"ק יש לנו ללמוד אופן כבוד הורים בין קדמוני אומתנו. אלישע הנביא הלך לנשק לאביו ולאמו ולקחת מהם רשות ללכת אחרי אליהו (מ"א כ. 20). יוסף כלכל את אביו ואת ביתו לעת זקנתו (בראשית מ"ה. 11). ומלא משאלתו גם אחרי מותו (שם נ). שם ויפת כבדו את אביהם נח גם בהיותו שכור (שם 6. 23). יצחק לא התנגד לאביו גם בחפצו להקריבהו על המזבח לעולה לה'. יהודה היה ירא לחטוא נגד אביו יעקב (שם מ"ד. 30). לדעת חז"ל מחוייב האדם לכבד גם את בעל אמו שאינו אביו, ואת אשת אביו אף שאיננה אמו. וגם אחיו הגדול, כי בזה יגדל שלום הבית והמשפחה ואושר העם כלו.

כָּבוֹד ה'. הרמבים (מו"נ ח"א פ"ג) מבאר ענין כבוד ה' — עצם הבורא, כמו: „הראני נא את כבודך" (שמות ל"ג. 18), ולזאת היתה התשובה: „כי לא יראני האדם וחי" (שם. 20). ומזה הענין הוא „מלוא כל הארץ כבודו" (ישעיה ו. 2), או: „ותהלתו מלאה הארץ" (חבקוק ג. 2), כי כל הנמצאים, גם אלה שאין בהם רוח חיים, מראים על יכולת חכמתו ומציאותו. אבל מביא הוא שם גם דעה אחרת בביאור המושג: „כבוד ה'" שהוא כבוד נברא שיורידהו הבורא במקום בדרך נס להודיע לבני ארם מציאותו וממשלתו על חקי הטבע (והוא דעת רבנו סעדיה גאון בספרו: האמונות והדעות). מקומות רבים בכה"ק מורים כי המה הבינו את הענין: כבוד ה', במושג זה האחרון, כמו: „הן הראנו ה' אלהינו את כ ב ו ד ו ואת גדלו, ואת קולו שמענו מתוך האש"... (דברים ה' 21). הנה כי כן „כבוד ה' היה מחזה מוחשי מקושר עם קולות וברקים, אבל לפעמים גם בלא זה, ורק בענן לבדו, כמו „ויהי בצאת הכהנים מן הקודש ו ה ע נ ן מלא את בית ה', ולא יכלו הכהנים לעמוד לשרת מפני הענן, כי מלא כ ב ו ד ה' את בית ה' (מ"א ח. 10. 11). אבל נמצאים גם כן פסוקים המורים על המושג הראשון שכבוד ה' הוא עצמות הבורא, כמו: „ואולם חי אני וימלא כ ב ו ד ה' את כל ה א ר ץ (במדבר י"ד. 21), והפסוקים שהבאנו למעלה מישעיה וחבקוק. בנבואת יחזקאל יבוא מושג כ ב ו ד ה' על עצם נברא כדעת רס"ג שהבאנו למעלה, אבל הוא בא בתמונת אדם ונוגה לו סביב כעין החשמל, שהוא לדעת השבעים והוואולגאטא מין מתכת בהיר מעורב מכסף וזהב: „כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה הנוגה סביב, הוא מראה דמות כ ב ו ד ה'.

(יחזקאל א. 28), והדמות הזאת תשנה לפעמים מקומה לפי דרישת המצב: „וכבוד אלהי ישראל יעלה מעל הכרוב, אשר היה עליו אל מפתן הבית" (שם ט. 3) וימלא הבית את הענן והחצר מלאה את נגה כבוד ה' (שם י. 4), ואחר כן שב כבוד ה' מעל מפתן הבית ויעמוד (עוד הפעם) על הכרובים (שם 18), וביחד עם הכרובים ע"ה כבוד ה' מעל תוך העיר ויעמוד על ההר אשר מקדם לעיר, הוא הר הזיתים (שם י"א. 23). ועיין דברים נכבדים בענין הזה בספרו של פאן גאלל: „דיא הערלכקייט גאטעס וכו'" גיעסען 1900.

1) **כָּבוּל** שם עיר הגבול של נחלת מטה אשר ברחוק שתי שעות מהלך צפונה לעכו. (יאזעפוס מלחמות ג. 31), היום עומד על תלה הכפר כבול, אל הכפר הזה יבואו לפעמים יהודים רבים להשתטח על קברי שני גדולי ישראל: אבן עזרא, ור"ש אבן גבירול. בספר יהושע (י"ט. 27) נזכרת העיר הזאת ביחד עם בית העמק. במדרש (ויק"ר פ' כ"ג) מובאת העיר הזאת משום מקרה שאירע לאחד מגדולי ישראל שגרו בה, ונראה כי היתה בימי חז"ל מקום תורה ואספת חכמים הידועים בשם גדולי כבול. אנשי העיר כבול בימי התנאים היו מקפידים שלא ירחצו שני אחים במרחץ אחד וכאשר אירע ששני בני רבן גמליאל יהודה והלל רחצו שניהם כאחד בכבול, לעזה עליהם כל המדינה. ונשכט הלל ויצא לבית החיצון (פסחים נא.). בימי מריות בר כוכבא היתה העיר כבול בצורה מאד ודרומים לא יכלו לכבשה. ונפלה בידיהם אך בגלל הקטטות והמריבות ושנאת אחים פנימה (איכה רבתי).

2) כבול, ארץ, בשם הזה קרא חירם מלך צור לחבל ידוע בארץ הגליל, אשר נתן לו שלמה מלך ישראל כמחיר הזהב ועצי הארזים והברושים שקבל ממנו לבנין בית אלהים ובתי הפארתו (מ"א ט. 13). דשב כבול הוא לדעת חכמי ישראל: ארץ מלחה ומלאת חול, וכן תרגם רב נחמן בר יצחק: (שבת נד). ארץ כבול – ארץ חוטמה שהוראתה חול בלשון יון, ולזאת לא ישר החבל הזה בעיני חירם, שהורגל לראות בארצו אך ערים עליזות והומיות מתבואות סוחרים רבים ורוכלי ארצות. בחבל ארץ הזה היו עשרים ערים ואולי גם העיר כבול הנזכרת למעלה (כבול. 1) היתה בתוכם, וחירם קרא בשם העיר הזאת לכל החבל שנתן לו שלמה. מלשון בעל כפר דבהי"ב יש להוכיח כי חירם לא קבל את המתנה הזאת שנתן לו שלמה והשיבה אותה אליו. כי כן נאמר שם: „והערים אשר נתן חורם לשלמה (כלומר אשר השיב לשלמה) בנה שלמה אתם ויושב שם את בני ישראל" דה"ב ח. 2), כאלו חפץ בזה שלמה להראות לחירם כי לחנם בחלה נפשו בהמתנה, כי ראויה היא להעשות ארץ נושבת.

כַּבּוֹן, שם עיר בנחלת מטה יהודה קרובה להעיר עגלון (יהושע ט"ו. 40), משערים, כי היא העיר הנזכרת בדהי"א (ב. 49) בשם „מכבנא". מקומה כעת לא נודע לחוקרי הארץ.

כְּבִיר, בעלי השרשים בארו המלה הזאת כר או כסת משער עזים. השם הזה נזכר אך שתי פעמים בכה"ק (ש"א י"ט. 15. 16), כאשר מיכל בת שאול אשת דוד רמתה את שלוחי שאול אביה (ששלח להביא את דוד אליו להרגו) על ידי שהורידה אותו בעד החלון למען ימלט על נפשו, לקחה את התרפים ותשם אל המטה ואת כביר העזים שמה מראשותיו ותכס בבגד. אולם השבעים גורסים עם כבד העזים בקמץ תחת הכ' ובצירי תחת הב'. וגם לפני יאזעפוס היה הגירסא הזאת, כי הוא יספר כי מיכל שמה כבד של עז תחת השמיכה ובהתחבולות שו ות הסבה כי הכבד התנועע מעלה ומטה ועל ידי זה היתה השמיכה גם כן מתנועעת למעלה ולמטה כאלו שכב מתחתיה איש הסובל מחולי האסתומכא (קוצר הנשימה, אסטמאה) סעזאסט אן שמדם, עיין ד. קייל מבארים המלה הזאת שהיה כמין כברה מעשה רשת שהיו משימים על פני האדם הישן וביחוד

החולים לשמרם מעקיצת זבובים וכרומה. ומזה הענין הוא גם כן ה מ כ ב ר אשר פרש חזאל על פני בן הדד אחר שטבל אותו במים לקרב את מיתתו (מ"ב ח, 15). אבל סגנון הלשון בספור המאורע „ואת כביר העזים שמת מראשותיו" איננו עולה יפה עם הביאור הזה (וע"ע מראשות).

כֶּבֶל, ענינו חבל וההבדל ביניהם הוא — חבל עשוי מפשתן וכבל הוא שלשלת של ברזל ככתוב: ענו בכבל רגלו, ברזל באה נפשו (תהלים ק"ה. 18), לאסור מלכיהם בזקים ונכבדיהם בכבלי ברזל (שם קמ"ט. 18), ואולי מזה הוא ארץ כבול, היא ארץ טיט שהרגל משתקעת ונכבלת בה. והיו להם להקדמונים גם כן שלשלאות של נחשת, ואז היו נקראים נחושתים, כמו וילכדו את מנשה בחוחים ויאסרוהו בנחושתים (דהי"ב ל"ג. 11). מנהג בני ארצות הקדם בימים הקדמונים היה לשום חוחים (טבעות) על שתי ארכובות הנאסר ולחברן בשלשלת של נחושת ואמצעית השלשלת היו מהדקים באזור של הנאסר, ובאופן הזה היתה השלשלת האחת נראית כשתים, ולזאת באה המלה הזאת בתמונת מספר זוגי „נחושתים". המלה כבל מקורה בארמית ומהלשון הזאת היא שאולה לעברית, סורית וערבית וגם ללשונות האירופיות.

כְּבָר שם נהר בארם נהרים, הנופל אצל כרכמיש אל נהר פרת (יחזקאל א. 1.) על שפת הנהר הזה ראה יחזקאל את המחזה הנפלא הראשון הידוע בשם מעשה מרכבה. על גדות הנהר הזה יסד נבוכדנצר מושבה מגולי יהודה וביניהם ישב יחזקאל ונבא להם את נבואותיו. המושבה הזאת נודעת בשם „תל אביב" (ע"ע). (יחזקאל. ג. 15). דעת רבים מחוקרי הארץ היא כי הנהר כבר הוא אחד עם הנהר הידוע בשם „חבור" הוא ההולך בחלק הצפוני של ארם נהרים והשופך מימיו אל הנהר פרת אצל כרכמיש (עיין למעלה). אבל חוקרי זמננו אינם מסכימים לדעה הזאת, כי חלק הצפוני של ארם נהרים לא היה נחשב מעולם לבבל, מקום מושב גולי יהודה, ולזאת המה מעירים כי בשם „כבר" נקראת אחת התעלות שחפרו הבבלים במדינתם, היא התעלה הגדולה הידועה בשם „נהר מלכא" היא התעלה הגדולה שחפר נבוכדנצר, והיהודים קראו אותה בשם „נהר כבר", כי מלת כבר בעברית הוא משורש כביר שענינו גדול וחזק. ובאמת לפי עדות חוקרי זמננו לא נמצא השם „כבר" ברשימות הנהרות של ספרות האשורים והבבלים הידועה כעת לחכמי זמננו וכפי הנראה גם חז"ל נפלגו בדעותיהם אדות הנהר כבר. הדעה האחת מחלטת כי „כבר" ופרת אחד הם, ורב הונא אמר פרת בפני עצמו, כבר בפני עצמו. (עיין ילקוט שמעוני רמז כ"ב) וחוקרי זמננו נוטים יותר לדעת רב הונא.

כִּבְרָה, מדת מהלך עובר אורח. היהודים הקדמונים לא היו מודדים את מרחק המקומות זה מזה במדת האורך, כי אם במדת הזמן: מהלך יום, או מהלך שעה ועוד. ולזאת הבטוי „מהלך כברת ארץ" (בראשית מ"ח. 7) איננו גם כן מורה מדת האורך כי אם מדת הזמן, ולכן השכל הישר נוטה לדעת הרד"ק בשרשיו, כי שורש המלה הזאת היא „ברה" שפתרונו חצה, כלומר מהלך חצי יום, והכף היא שמושית, וכן היא דעת רבנו סעדיה גאון, המשער מדתה פרסה רומית, ולדעת הירונימוס מדתה היא חמשת אלפים צעדים. גם כלי מעשה רשת ידועה בשם כברה, מפני שמחלקת ומבדלת בין הזרעונים והמוץ, בוררת את הזרעונים מן המוץ. כמו, „כאשר ינוע בכברה" (עמוס ט. 9).

כֶּבֶשׂ זכר מן הצאן. והנקבה נקראת כשבה בחיריק תחת הכף ולפעמים בפתח. השם הזה יבוא לפעמים בחלוף סדר האותיות: „כשב". השם כבש הונח על צאן זכר עד שלש שנים ומכאן ואילך נקרא „איל, (ע"ע) ובעודו יונק משדי אמו נקרא „טלה" (ע"ע). המלה הזאת נזכרת שמונים ושבע פעמים בספרים: שמות, ויקרא, ובמדבר, בענין מעשה הקרבנות (וע"ע צאן).

כֶּבֶשׁ, מדרגה לכסא למדרך כפות רגלי היושב, כמו וכבש בזהב (של זהב)

לבבא (של שלמה) (דהי"ב 6, 18), והוא אחד
עם הדום (עיע). אולם קיטטעל גורס בדהי"ב
(שם) כבש בסין שמאל, עיין הערתו בתנ"ך
של הויפט.

כִּבְשָׁן, תנור עשוי מדרגות למשרפות לבנים
וכלי חרס. שתי פתיחות לכבשן,
אחת מלמעלה לתוצאות העשן, ואחת מלמטה
להביא אל תוכו העצים ולהצית האש.
למשרפות הלבנים וכלי חרס היה נחוץ חום
גדול מאד, ולזאת היו מסיקים את הכבשן
ימים אחדים להרבות חומו. והעשן שעלה מן
הארובה היה שחור וגס מאד, ולזאת בספור
מהפכת סדום ועמורה מתואר עשן המהפכה
הקיטור הכבשן, וגם העשן שעלה מן הר סיני
בעת קבלת התורה היה כעשן הכבשן
(בראשית יט. 28, שמות יט. 18).

כַּד כלי לשאוב מים וגו לאצור בו קמח.
להכד היה בית יד לשום בו חבל והיו
נושאים אותו על השכם. כן נמצא בספור
אליעזר עבד אברהם ורבקה, כי יצאה לשאוב
מים וכדה על שכמה (בראשית כד. 14). הכד
הוא ממין כלי חרס, והיה יכול לאסוף אל
תוכו לפידי אש שלא יראו החוצה כמסופר
במלחמת גדעון עם המדינים (שופטים ז.
19. 20). חאשה הצרפתית אצרה את קמחה
בכד, שמזה נראה כי בהכד היו משתמשים
לא רק לשאוב מים כי אם גם לאצור קמח
(מ"א יז. 12.) ויען כי הכד הוא נוח להשבר
כי הוא כלי חרס לכן בא בהשאלה על רפיון
גו האדם שימות לפעמים טרם בא קצו:
ותשבר כד על המבוע (קהלת יב, 6).

כַּדּוּר, גל תלול, מעגל, וכפי חכמי ישראל
הונח השם כדור לכארץ כי תמונת
כדור לה. ובמושג הזה נמצא השם הזה
במשנה (כלים כ"ג, מ"א) הכדור (באל"ל
שמשתמשין בו למשחק)... שנקרעו וכו'. ולפי
זה הכ"ף הוא מן אותיות השורש. וכן היא
דעת הרד"ק. אולם בכה"ק נמצא השם הזה
בהוראת עיגול: וחניתי כדור עליך (ישעיה
כ"ט. 3), כלומר סביב, צנפה כדור" (שם
כב"ו. 18), ולפי זה שרשו דור, והכ"ף היא
אות השמוש להוראת השנוי והדמיון. ולדעת
הרד"ק חסר בשני הפסוקים שבישעיה הכ"ף
השמושית כי צריך להיות שם ככדור.

כַּדְכֹּד, מין אבן יקרה. המעתיקים והמבארים
חלוקים בדעותיהם על אדות טיב
האבן ההיא. הוואלגאטע יתרגם פעם יאספ"ס,
ופעם לא יתרגמו כלל, ויקראהו גם בשפת
לאטיין כדכד. התרגום בישעיה (נ"ד. 12)
מעתיקו „מרגלין", אבל לפי משמעות הכתוב
„ושמתי כדכד שמשותיך", נראה כי האבן
ההיא היא שקופה כי הנביא ינבא כי לעתיד
תהיינה זכוכיות של החלונות עשויות מכדכד,
והמרגליות איננה שקיפה ואיננה מאירה.
ולדעת ר' יהודה אבן קריש היא האבן היקרה
הידועה בשם קארבונקל, אבל גם זה איננו
מחוור, כי הקארבונקל הוא ממראה אדום
ואיננו מסוגל להאיר (וע"ע אבני מלואים).

כְּדָרְלָעֹמֶר מלך עילם (היא פרס), אחד
מארבעה המלכים שנלחם עמם
אברהם מפני ששבו את לוט בן אחיו, ונצחם.
מן המסופר בתורה (בראשית י"ד) ארות
המלחמה הזאת נראה ברור כי כדרלעומר היה
ראש מלכי הברית: אמרפל, אריוך, כדרלעמר
ותדעל, הארבעה מלכים האלה נלחמו עם
מלכי הנגב ברע, ברשע, שנאב, שמאבר ומלך
בלע היא צער, מפני כי מרדו בכדרלעומר
אחרי שלש עשרה שנות הכנעה ועבדות. ואף
כי כל המלחמה הזאת היתה בגלל המרידה
בכדרלעומר, בכל זאת בספור הדברים נזכר
אמרפל בראש. יוכל היות מפני כי הוא היה
מלך שנער, והארץ הזאת היתה הממלכה
הראשונה אחרי המבול ונמרוד מלכה היה
המלך הראשון בעולם החדש וגם היה מן
המצויינים, לכן הציגו את שמו בראש מלכי
הברית של ארצות הצפון: שנער, אלסר,
עילם, גוים.

כֹּהֵן, הוא האיש מזרע אהרן העורך ומסדר
עבודת הקודש לאלהים. בספר דברים
(יז. 9) נמצא הבטוי „הכהנים הלוים" מפני
כי היו משבט לוי. ספור ישן בכה"ק מורה
כי בימים הקדמונים לא היו מקפידים כי
הכהן יהיה דוקא מזרעו של אהרן, ובלבד
שיהיה משבט לוי, ולזאת מלא מיכה מחר

אפרים את הנער הלוי מבות לחם יהודה להיות לכהן בבית מקדשו שבנה לפסלו (שופטים יז)· גם בפי הנביא ירמיהו מכונים הכהנים בשם „הכהנים הלוים", או „הלוים הכהנים" וגם „לוים לבד (ירמיהו לג. 18, 21, 22) ונקובים שם בשם "משרתי אלהים„. נפלא הדבר כי בברכת יעקב לא נזכר מאומה כי משבט לוי יהיו משרתים בבית אלהים· ומזה משער רענאן, כי השם "לוי" הנטפל אל מלת "כהנים" איננו מורה כי הכהנים היו משבט לוי, כי אם הוא מלשון: "ובני הנכר הנלוים אל ה'„. ועל יסוד ההשערה הזאת הוא בונה השערה אחרת יותר רחוקה, כי משה לקח לכהני ה' מהערב רב וביחוד מהמצרים שהיו בקיאים ומומחים בענינים כאלה. מבקרים אחרים מביאים סמך להשערתו מנבואת ישעיה, כי גם בעתיד יקח ה' לכהנים ולוים מהעמים שילוו אל ה', כמו שנאמר: וגם מהם (מן הגוים המביאים אותם. רש"י) אקח לכהנים ללוים אמר ה' (ישעיה ס' 21). אבל ההשערה הזאת אין לה כל שחר ובהבל יסודה, כי מקומות רבים בתנ"ך באים ומטפחים על פניה. די לנו להזכיר את ברכות משה שברך את שבטי בני ישראל לפני מותו שבהן נמצאת הברכה ללוי, כי בני שבטו יורו משפטי ה' ליעקב ותורתו לישראל, יעלו עולות ויקטירו קטורת על מזבח ה'. והטעם שלא הזכיר יעקב בנבואתו לפני מותו כי מלוי יהיו כהנים משרתי ה', יוכל היות כי עוד לא נמחה מזכרונו העגמת נפש והבהד שהכב לו לוי ביחד עם שמעון אחיו במעשה הריגת בני שכם, ולכן נמלטו מפיו אז אך הדברים הקשים: "אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל„ ועבר בשתיקה על העתיד המזהיר של לוי. חכמים אחדים משערים כי בשם "לוי„ היו מכנים בימים הקדמונים את הכהן העובד עבודת ה' בלי הבט מאיזה שבט היה, וראיתם לזה היא הפסוק: "הלא אהרן אחיך הלוי„ (שמות ד) מלת "הלוי„ במקום הזה לדעתם בא במושג כהן משרת ה'; כי למותר היה להזכיר כי אהרן היה משבט לוי כי משה ידע זאת בעצמו, אבל אם מלת "הלוי" תורה על משרת כהונת מצוא ה' לנחוץ להוסיף המלה הזאת מפני כי משה היה אז במדבר ולא ראה את אהרן אחיו שנים רבות ולא ידע את מעמדו ומצבו בעת ההיא והיה מהצורך להודיעו כי הוא ידוע כעת בשם "הלוי„ כלומר כהן. חז"ל גם כן הרגישו זרות במלת "הלוי„ במקום הזה וביארו אותה על דרך הדרש כדרכם (עיין זבחים קב:). גם הראב"ע מסיים הענין באופן כזה באמרו: "וטעם הלוי, שכן היה נודע בישראל "הנביא הלוי„.

הכהונה בימים הקדמונים בעמנו. מכה"ק נראה ברור כי משה סדר על פי ה' את עבודת הקדש בעמנו, הקים אהל מועד, שהיה המרכז לכל דבר שבקדושה לכל העם, וגם הבדיל מפלגה מיוחדה, מפלגת כהנים, למטרה זו. אולם לפני זמנו של משה היה הדבר הזה מסור לבכורים. זקן המשפחה היה מסדר עניני העבודה בעד כל בני המשפחה. איוב, שמתוך הספר הנקרא בשמו נראה, כי המחבר הגביל זמנו בימי האבות (ע"ע איוב), מעלה קרבנות בעצמו לכפר על כל בני ביתו; משה קודם שהקדיש את הכהנים לשרת לפני ה' שלח את נערי בני ישראל להעלות עולות ולהקריב קרבנות, גם הוא בעצמו, שלא היה מן הכהנים, זרק את הדם על המזבח כמשפט הכהנים (שמות כד 5-6). אבל ישנם גם כן רמזים אחדים המורים, כי כבר בימים הקדמונים היה להם לקדמוני עמנו מקום מקדש לקבוץ צבורי ואיש קדוש עמד בראשו, שאליו יבואו לדרוש ממנו דבר ה'. רבקה הלכה לדרוש את פי האיש הקדוש על דבר פרי בטנה שהסב לה צער וכאב (ע"ע יעקב). אברהם נתן מעשר למלכי צדק, יעקב הבטיח לתת למקדש ה' מעשר מכל אשר יתן לו אלהים. אולם מקור אחר יספר לנו כי מפלגת הכהנים כבר בהיותם במצרים היתה נבחרת ונבדלת לעבוד עבודת ה' ולהקטיר קטורת. כן נראה ברור מדברי איש האלהים שנבא רעה לעלי. הלא כה דבריו: הנגלה נגליתי אל בית אביך בהיותם במצרים לבית פרעה, ובחור

אותו מכל שבטי ישראל לי לכהן לעלות על מזבחי להקטיר קטרת לשאת אפוד לפני וגו' (ש"א ב. 27). גם הפסוקים בספור מתן תורה: וגם הכהנים הנגשים אל ה' יתקדשו וגו', והכהנים והעם אל יהרסו וגו' (שמות י"ט 24.22) מורים כי כבר קודם מתן תורה היתה מפלגת כהנים בעמנו, וגם חז"ל מפרשים הפסוקים האלה על נדב ואביהוא (עיין זבחים קטו;), הן אמת כי מפרשי התורה מעמנו מבארים על פי התלמוד (שם) כי בשם "כהנים" בפסוקים הנזכרים מכונים הבכורים, אבל אין לזה ראיה מוכיחה.

איך שיהיה אם נבדל שבט הלוי להיות משרת בית ה' כבר בהיותם במצרים או אחר מתן תורה, דבר זה הוא ברור כי בימים הקדמונים לא הקפידו מאד כי רק הכהנים מבני אהרן יקריבו קרבנות. עובדות רבות בכה"ק מוכיחות כי גם אנשים אחדים משבטים אחרים הקריבו קרבנות כמשפט הכהנים. גדעון משבט מנשה, מנוח משבט דן, שמואל שלא היה מבני אהרן, אליהו — כל אלה שמשו בכהונה אף שלא היו כהנים (עיין שופטים ו. 26; י"ג. 19; מ"א, י"ח. 30). אולם אף שלא אסרו מכל וכל עבודת ה' בזרים, נתנו היתרון בדבר הזה לשבט הלוי, כן יש להוכיח מדברי מיכיהו מהר אפרים, שאמר: "עתה ידעתי כי ייטיב ה' לי, כי היה לי הלוי לכהן (שופטים י"ז. 13).

חכמי העמים (וואטקע, וועללהויזען) מבארים הבטוי הנמצא בספור המעשה של פסל מיכה (שופטים י"ז. 12) "וימלא מיכה את יד הלוי ויהי לו הנער לכהן", דברים במשמעם כי מיכה מלא את יד הלוי בכסף שכר עבודתו בתור כהן. ומה שנאמר באהרן: "ומלאת יד אהרן ויד בניו" (שמות כ"ט. 9) המה מבארים, כי כונת הכתוב בזה על הנתחים מן האיל השני שנתן משה על כפי אהרן ועל כפי בניו להקריב על המזבח בעת קדש אותם לכהונה, ולזאת נקרא האיל הזה "איל מלואים" (שם. 2). אבל מה יעשו החכמים האלה עם הפסוק: "מלאו ידכם היום לה'" שנאמר בעת העגל, במה מלאו אז הלוים את ידם? נפלא הדבר כי נעלם מהחכמים הנזכרים שהוראת הפעל **מלא** בעברית היא לפעמים הרגל וחנוך איש למשמרת עבודה. גם שפות אחרות משתמשות בבטוי דומה לזה להוראת חנוך והקדשה לאיזה משרה וכהונה. הגרמני יאמר: בעפאללמעכטי־גען, גם האנגלי והרוסי יאמרו כן.

הקדמונים היו מכנים את הכהנים בשם הכבוד "אב", אם גם הכהן היה עוד צעיר לימים. מיכיהו אמר לנער הלוי: "שבה עמדי והיה לי לאב ולכהן (שופטים יז. 10)' כדברים האלה אמרו אנשי דן לנער הלוי הזה: לך עמנו והיה לנו לאב ולכהן (שם י"ח. 19). הכהנים או משרתי בית ה' היו מלובשים אפוד בד להבדילם מיתר העם (ש"א ב. 18) ומעונם היה על פי רוב באחת הלשכות שבמקדש (שם ג. 3) והיה להם נערים עוזרים על ידיהם בהקרבת הקרבן (שם ב. 13. 15) שהיו מקבלים חלק מהקרבן בעד עזרתם (שם 13), אבל מהכתוב אין הכרע אם החלק שהיו מקבלים מהקרבן היה תלוי בדעת וברצון המקריב או היה להם מניות קצובות, כמו שהיה המנהג בין הבבלים והצורים. בעלי בתי מקדש של יחידים היו משלמים לכהניהם משכורת ידועה בעד עבודתם והספיקו להם כל צרכיהם (שופטים י"ז. 10).

למעלה נוכחנו לדעת כי הקדמונים לא הקפידו שהקרבת הקרבן תהיה דוקא על ידי כהן מזרע אהרן ומשבט לוי, אבל לא מצאנו כי ישאלו לפעמים באורים ותומים שלא על ידי כהן נושא על שכמו משרת הכהונה. גם מברכת משה לשבט לוי: 'תומיך ואוריך לאיש חסידך אשר נסיתו במסה תריבהו על מי מריבה" (דברים ל"ג. 8) נראה כי השאלה באורים ותומים היתה נעשית אך ורק על ידי כהן גדול מזרע אהרן. האפוד שהיה נושא הכהן הגדול היה משונה מאפודי הבד של שארי הכהנים, ובאפוד הזה היו נמצאים האורים והתומים. בספור המעשה מפקידת יונתן ממחנה ישראל באשר צוה שאול לאחיה הכהן לשאול באורים ותומים גורסים אחדים מחכמי העמים: "הגישה האפוד" תחת הכתוב

בספרים שלנו "הגישה הארון„ (ש"א יד. 18). אגב אורחא נעיר כי הוראת המלה "תומים" שפתרונה בבירור לא נדע (עיין אורים ותומים) מבארים אחדים מחכמי העמים: "אמת וצדק„ ולפיהם היו הכהנים הקדמונים חורצים משפטם בדברי ריבות שבאו לפניהם על פי הגורל באמצעות האורים והתמים, וזהו לדעתם כונת הכתוב: וללוי אמר תמיך ואוריך לאיש חסידך... יורו משפטיך ליעקב... (דברים ל"ג, 8) ולזה מכוון גם כן הפסוק: והגישו אדוניו אל האלהים (שמות כב. 8) כלומר אל בית המקדש ושמה יחתוך הכהן הגדול את המשפט על ידי האורים והתמים. ובזה יבארו מדוע נקרא המקום הנודע בשם "קדש„ גם כן בשם "עין משפט„, כמו שכתוב "עין משפט היא קדש„ (בראשית י"ד. 7), כי המשפט היה נחתך על פי רוב במקום המקודש.

מצב הכהונה בתקופת הימים מן דוד עד יאשיהו. אחרי אשר לכד דוד את מצודת היבוסי, השתדל לקנות את גורן ארונה לבנות על מקומו מקדש לה' ולהעלות שמה את הארון. בקניה הזאת נהיה המקדש קנין עצמי של המלך, ולפי זה מבארים המבקרים כי דוד עם כל המלכים שאחריו היו גם הכהנים הראשים במקדש שבנו והקימו על הוצאותיהם, ותחת פקידתם היו כל עניני האמונה והדת ועבודת ה' במקדש, כאשר נמצא הדבר גם במלכי אשור. ולפי דעת המבקרים מרמז על זה גם כן הכתוב: "ובני דוד כהנים היו„, אבל התרגום מעתיק שם רברבין, ובעל דהי"א קורא אותם "ראשונים ליד המלך„ (דהי"א י"ח 17). רמזים אחדים בכתבי הקדש מקימים את ההשערה הזאת: אדות דוד מסופר כי אחרי אשר הציב את הארון במקומו באהל אשר נטה לו העלה עלות ושלמים, והיה חגור אפוד בד כמנהג הכהנים, אחרי כן ברך את העם בשם ה' צבאות (ש"ב ו. 17), גם בשלמה נאמר כי הביא קרבנות רבים לה' בעת חנוכת בית המקדש שבנה, ולא נזכר מאומה מעבודת ה' על ידי הכהנים. אם כי אין כל ספק שהעבודה נעשית אז בעזרת הכהנים, כי אין בכח איש אחד להעלות קרבנות במספר רב כזה בעצמו. אבל מתוכן הספור נראה כי שלמה עמד בעת ההיא בראש הכהנים, ככהן גדול, וגם ברך את העם כדרך הכהנים. על ירבעם בן נבט, המלך הראשון במלכי ישראל, שהשתדל לכונן עבודת ה' כדרך וכתבנית העבודה שבירושלים, נאמר כי עלה על המזבח להקטיר קטורת (מ"ב יד. 33), אף שגם לו היו כהנים, אבל כפי הנראה המלך עמד בראשם. בימי ירבעם השני היה בבית אל הכהן הראשי אמציה, אבל הוא היה עומד תחת פקידת המלך, כי כן נקרא שם המקדש בשם "מקדש מלך" (עמוס ז. 13). על אדות אחז נאמר בפירוש: "ויקרב המלך אל המזבח... ויקטר את עלתו ואת מנחתו ויסך את נסכו ויזרק את דם השלמים אשר לו על המזבח (מ"ב טז 12-13). אולם מהמסופר בדהי"ב (כ"ו) כי עוזיהו נצטרע מפני כי העיז להקטיר קטורת ולעשות העבודה שראויה להעשות אך בבני אהרן, נראה כי כבר קודם אחז נפרדו עניני עבודת ה' ממשרת מלך, והעבודה ועניני הדת נמסרו כבר לכהנים לבדם וגם המלך בדבר הזה לזר נחשב. אבל כבר הראינו לדעת בערך דברי הימים (ח"ב) כי לבעל דהי"י היתה נקודת מבט אחרת בדבר הכהנים ועבודת ה' כאשר היה לכותבי ס' שמואל ומלכים, ולכן כתב מה שכתב.

איך שיהיה אין כל ספק שהמלכים הראשונים חשבו את הכהנים אשר בירושלים לנכנעים תחת ממשלתם ושיש בכחם וגבורתם להסירם מכהונתם בכל עת ובכל שעה שירצו. שאול הוציא להורג את כל הכהנים אשר בנוב, מפני כי לדעתו היו נוטים אחרי דוד ומכל בית עלי לא נשאר אך אחד והוא אביתר, אשר נס מחמת שאול ונמלט אל דוד וגם לקח עמו את האפוד ביחד עם האורים והתומים (ש"א ט"ו 16). את אביתר הפקיד דוד לכהן באהל אשר נטה על הר ציון והקים בו את ארון ה'. ביחד עם אביתר נזכר גם צדוק שהפקידו דוד לכהן (ש"ב ח. 17). אגב אורחא נעיר כי במקום הזה נמצא בספרים

אחדים הגירסא „ואביתר בן אחימלך" כהנים, תחת הכתוב בספרים שלנו „ואחימלך בן אביתר כהנים". וגם בעל דהי"א (ט"ו 11. כותב: „ויקרא דוד לצדוק ולאביתר הכהנים", ולא ככתוב בספרים שלנו, כי צדוק ואחימלך היו הכהנים בימי דוד. ובאמת היה אביתר בנו של אחימלך ולא אביו, ואחימלך כבר נהרג בימי שאול טרם עלה דוד למלוכה (עיין ש"א כ"ב). בניהם של שני הכהנים הגדולים האלה: אחימעץ בן צדוק, ויהונתן בן אביתר היו עומדים לימין אבותיהם צדוק ואביתר, לעזור להם בעת הצורך (ש"ב ט"ו 27. 36). כפי הנראה היתה משרת אביתר גבוהה ממשרת צדוק.כן משמע מהכתוב (מ"א ב. 35) „ואת צדוק הכהן נתן המלך (שלמה) תחת אביתר". בעת מרידת אדוניהו בדוד אביו היה אביתר עם בנו יונתן נוטים אחרי אדוניהו (מ"א א, 35. 42). בפקודת דוד משח צדוק הכהן את שלמה למלך (שם 32) ואביתר נהדף ממשמרתו וישב על שדהו בענתות, כי כן חזקה עליו מצות שלמה (שם ב. 26). ענתות היתה עיר הכהנים ובה ישבה גם משפחת ירמיהו הנביא (ירמיהו א. י; ל"ב. 6). וקרוב לשער כי ירמיהו היה מבני בניו של אביתר, ובכן היה הנביא הזה מן הכהנים הראשונים, שהצטיינו כבר בהיותם במצרים (עיין למעלה).

בימי הבית הראשון היו הכהנים הגדולים אך מבני צדוק. זאת נדע ברור מדברי יחזקאל כשמזכיר את הכהנים הגדולים הוא מכנה אותם בשם „בני צדוק". המבקרים החדשים מטילים ספק ביחוסו של צדוק. לדעתם לא היה מן הכהנים הקדמונים שנודעו לכהנים כבר בהיותם במצרים. וראיתם להשערתם זאת הוא שמסופר בש"א (ב) כי איש אלהים בא אל עלי, אשר אבותיו נבחרו כבר בהיותם במצרים לכהני ה', ונבא לו כי „יבואו ימים ותסור הכהנה הגדולה מזרעו ותחתם יקים לו ה' כהן נאמן אחר כאשר בלבבו... והוא יתהלך לפני משיחו (המלך) כל הימים". והנבואה הזאת נתקיימה לדעתם בימי שלמה כי אז הוסר אביתר. שהיה מבני עלי, ממשמרתו, וצדוק בא תחתיו. ועליו כיון הנביא דבריו: „והקימותי לי כהן נאמן כאשר בלבבי ובנפשי" (שם 35). ובכן מוכיחים המבקרים מזה כי צדוק לא היה מן הכהנים הקדמונים שבית עלי התיחס אליהם, ומעיזים פניהם עוד יותר לשער כי צדוק לא היה מבני אהרן כלל. על השערות חלושות כאלה המה בונים מגדלים הפורחים באויר ומבטלים דברים ברורים בספר דהי"א (ו, 30-35) המבאר יחוסו של צדוק מאלעזר בן אהרן הכהן, והולך וסופר ומונה ומכנה את אבותיו בשמות, וכל זה לדעתם בדה בעל דהי"א מלבו ואך השערותם היא אמתית. ישפוט הקורא המבין עד כמה צדקו דבריהם! (ועיין עוד דהי"א כ"ד. 3).

מה היה גורל של יוצאי חלצי אביתר? המבקרים משערים כי רבים מהם התישבו במלכות עשרת השבטים, ונותנים סמך לדבריהם ממה שמסופר במ"ב (יז. 27) כי מלך אשור צוה להוליך לערי שומרון אחד מהכהנים שהגלו משם שיורו את התושבים החדשים את משפט אלהי הארץ, ויבוא אחד מהכהנים אשר הגלו משומרון ... ויהי מורה אותם איך ייראו את ה'".

בש"ב (כ. 26) נזכר עוד כהן אחד שהיה לדוד ומכונה בשם „עירא היאירי". הנה כי כן היה משבט מנשה ואיך זכה לכהונה? אבל יש גורסים עירא „היתירי", כלומר מעיר „יתירי שהיתה עיר הכהנים (עיין יהושע כ"א 14). (וע"ע יתיר), ובמקום אחר (ש"ב ח. 18) גם בני דוד נקראו כהנים (עיין למעלה). ויש משערים כי בימים הקדמונים היה השם כהן תואר כבוד לזרע המלך ולבני משפחתו, כאשר היה הדבר הזה נהוג גם בין הצורים והצדונים.

הכהן הגדול מתואר על פי רוב בכה"ק בשם „כהן" סתם, יהוידע הכהן (מ"ב י"א. 9), אוריה הכהן (שם ט"ז. 10); חלקיה הכהן (שם כ"ב. 10), וע"ע ישעיה ח. 2; וירמיהו כ"ט. 26. אבל לפעמים מתואר הכהן הגדול בשם „הראש" (מ"ב, כ"ה. 18; ירמיהו נ"ב. 24), או הכהן הגדול בתורת

משה ויקרא. אמור מ"ב, י"ב. 11 ; כב 4.
8 כ"ג. 4.

כבוד הכהן הגדול היה גדול מאד בעיני העם כבר ביומים הקדמונים, ודבריו היו נשמעים לכלם בחפץ לבב. כן מבואר הדבר מפעולת יהוידע הכהן, שבחפצו ורצונו הוריד את עתליה המרשעת מכסא מלכותה, והושיב תחתיה את נכדה יואש, וכל העם שמעו לעצתו וכל אשר דרש מהם עשו והסכימו על ידו. (עיין מ"ב י"א וי"ב). אבל לא מצינו כי חוג פעולתו יתפשט גם מחוץ לחומות המקדש, ובפרט בזמן שהעם היו מזבחים בבמות, שאז עוד לא היה המקדש המרכז האחד והראשי לעבודת ה'.

ביחד עם הכהן הראשי שריה נזכר גם צפניה כהן המשנה (מ"ב כ"ה. 18 ; ירמיה נ"ב. 24). התאר משנה נפגוש עוד פעם במ"ב (כ"ג. 4). בבקום הזה נמצא התאר בלשון רבים כהני המשנה שאיננו מובן היטיב, ולכן הדעת נוטה לגרסת התרגום שמתרגם בלשון יחיד, ובלי ספק היה לפניו כן בספר התנ"ך שלו. כפי הנראה היתה תעודת צפניה כהן המשנה הנזכר בירמיה (כ"ט. 25) להיות פקיד בבית ה' על שוטרי הכהנים במקדש (טעמפעל פוליצייא), ביחד עם הכהן הראש וכהן המשנה נזכרים בספר מלכים ב. (כ"ה. 18) ירמיהו (נ"ב. 24). עוד שלשה שומרי הסף. יש לשער כי המשרה הזאת היתה מהמשרות היותר נכבדות במקדש, ועמדה במדרגה גבוהה ממשרת השוערים, שמספרם היה רב מאד. מחובות הכהנים שומרי הסף היה גם כן לקבץ נדבות מבאי בית ה' לטובת המקדש וקדשיו. ויען כי דבר כזה לא היה יכול להעשות על ידי שלשה אנשים לכן יש לשער כי תחת פקודתם פעלו אנשים אחרים במספר רב, והכהנים שומרי הסף היו אך המפקחים על העבודה הזאת. המשרה הזאת כפי הנראה, היתה נהוגה אך בימי הבית הראשון ואין זכר לה בימי הבית השני.

במ"ב (יט. 2) וגם בישעיה (לז) נזכרים „זקני הכהנים" ומזה נוכל לשער, כי בימי חזקיהו היו הכהנים נחלקים למחלקות ועל כל מחלקה היתה ממונה פקיד מיוחד, והמה היו נקראים „זקני הכהנים".

חכמי העמים מטילים ספק אם היו הלוים לוקחים חלק בעבודת המקדש בימי המלכים. לדעתם היו לבד הכהנים אך פועלים פשוטים מהגבעונים שנתנם יהושע לחוטבי עצים ושואבי מים בבית ה', שהיו עושים עבודות גסות במקדש, וגם עבדי שלמה או נתינים היו עושים מלאכות פחותות בבית המקדש, זולת זה לדעתם לא נמצא בכה"ק כי הלוים גם כן השתתפו ביחד עם הכהנים באיזה עבודה. ומזה שמצינו שכבר בימי דוד בעת מרידת אבשלום נאמר כי צדוק וכל ה ל ו י ם אתו נושאים ארון ברית ה' (ש"ב ט"ו. 24), וגם לפני הזמן הזה בימי שמואל נזכר כי ה ל ו י ם הורידו את ארון ה' וגו' (ש"א ו. 15), אין סתירה להשערתם זאת כי הורדת הארון התחשבה תמיד לעבודה היותר חשובה כבר בימי משה.

בספר דברים נקראו במקומות אחדים הכהנים בשם לוים, כמו: כי יפלא ממך דבר למשפט... ובאת אל ה כ ה נ י ם ה ל ו י ם וגו' (דברים יז. 9); והיה כשבתו על כסא ממלכתו וכתב לו את משנה התורה הזאת מלפני ה כ ה נ י ם ה ל ו י ם (שם 18); וכי יבוא הלוי מאחד שעריך אשר הוא גר שם.... ושרת בשם ה' אלהיו ככל אחיו הלוים העומדים שם לפני ה' חלק כחלק יאכלו (שם י"ח). בכל המקומות האלו פירשו הז"ל ומפרשי עמנו ההולכים בעקבותם, כי הכונה בזה הוא הכהנים משבט לוי. אולם המבארים מחכמי העמים מוכיחים מזה כי הלוים לא היו נבדלים מהכהנים בכל הזכיות שנתן החק לאלה האחרונים, כי כל איש משבט לוי שבא לירושלים מאחת הערים אשר הוא גר שם היתה לו הזכות לשרת בבית המקדש ולעבוד עבודה כאחד הכהנים וליהנות כמוהם מזבחי הקרבנות ומתרומות בלי שום הבדל. אבל המעיין בכתובים בכל ספר דברים יראה כי הכונה בכל המקומות האלה היא „הכהנים משבט לוי" שהם בני אהרן, ולא

לוים כתם.

המבארים מחכמי דעמים מוכיחים מהכתובים בספר דברים, כי הכהנים היו אך בירושלים ולא בשארי מקומות הארץ. ואם תשאל אותם מה יעשו עם הפסוקים בדין עגלה ערופה או בנגע הצרעת הדורשים כי לא יעשה הדבר בלתי על פי הכהנים (עיין דברים כא. 5, כד. 8). דלא אין באפשרות להכהנים היושבים בירושלים לקחת חלק בכל הדברים הנוגעים למשמרתם בכל ערי המדינה; אז למען לצאת מן המבוכה המה יוצרים ובוראים השערה חדשה, כי המקומות האלה לקוחים מספר החוקים אחר, שלפיהו היו הכהנים מפוזרים ומפורדים גם בערים רבות אחרות לבד ירושלים. אבל באמת לא נוכל להעלים עין מסתירות אחדות שנמצאו בדבר הזה בין איזה פסוקים בספר דברים, למשל במקום אחד נאמר: בעת ההיא הבדיל ה' את שבט הלוי לשאת את ארון ברית ה' לעמוד לפני ה' לשרתו ולברך בשמו... (דברים י' 8), שמזה נראה כי הכונה בזה על הכהנים כי רק הכהנים היו מצווים לברך את העם. ואיך יאמר אדותם לשאת את ארון ברית ה'! הלא העבודה הזאת היתה מסורה לבני קהת הלוים? ואם נבאר הפסוק הזה כי שבט לוי נבדל משאר השבטים לעבוד את עבודת ה' במקדש, מהם — לשאת את הארון (הלוים בני קהת) ומהם (בני אהרן הכהנים) לברך את העם, מה נעשה עם הפסוק בפ' וילך: ויכתב משה את התורה הזאת ויתנה אל הכהנים בני לוי הנושאים את ארון ברית ה' (דברים לא. 9) הנה כי כן הכהנים היו הנושאים את הארון! ולהלן בפסוק כ"ה הוא אומר: ויצו משה את הלוים נושאי ארון ברית ה'. בכלל קשה מאד לפשר את הסתירות בפסוקים מענין הזה.

מצב הכהונה בתקופת הימים מן יאשיהו עד גלות הארץ. לפי המסופר במ"ב (כ"ג), מצא המלך יאשיהו, בבואו לעשות תקונים בעבודת ה', שלשה מיני כהנים מחוץ לירושלים. המין האחד היו המה הידועים בשם „כמרים", המה היו עובדי הבעל, לשמש ולירח ולכל צבא השמים; המה היו כהני הבמות שקטרו בערי יהודה ובמסבי ירושלים. אותם השבית מכל וכל. המין השני היה הכהנים שהביא מערי יהודה שעבדו בבמות מגבע עד באר שבע. את הכהנים האלה לא השבית, ואף לא הניחם לעבוד עבודת ה' בבית המקדש אשר בירושלים, „כי אם אכלו מצות בתוך אחיהם". שלפי הנראה הכונה בזה היא, שהכהנים האלה קבלו את להם חקם בתרומות ומעשרות מאוצר הכהנים אשר במקדש, ואך מעבודת המזבח הרחיקם. והמין השלישי היה הכהנים מערי יהודה שלא עבדו בבמות, אותם הקריב לעבודת ה' במקדש ביחד עם הכהנים שהיו בירושלים, ובכן קיים מה שכתוב בספר דברים בענין הזה: „וכי יבוא הלוי (שכונתו שם: הכהן משבט לוי) מאחד שעריך אשר הוא גר שם... ושרת בשם ה' אלהיו ככל אחיו הכהנים" העומדים בבית ה' לעבוד עבודתו. יאשיהו טהר גם כן את ערי שומרון מהבמות, והכהנים שעבדו עליהם שרף ביחד עם מזבחותיהם (שם 20). מהספור הזה יש להוכיח כי עבודת הבמות בערי שומרון היתה מתועבת מאד, והכהנים שלהם היו אנשים משחתי המדות מאד, ולזאת מתח עליהם דין קשה להכחידם מן החיים, מה שלא עשה כן לכהנים שעבדו בבמות בערי יהודה מגבע עד באר שבע, כי אותם הרחיק אך מעבודת ה' אבל חנם חיים ולא שלל מהם לחם חוקם.

הכהנים כפי שהם מתוארים בנבואת יחזקאל. הנביא יחזקאל בציורו על אדות מצב העם בעתיד סדר בפרוטרוט עניני חיי העם וביחוד עבודת ה' על ידי הכהנים, וחשב וספר את החקים ואת התורות אשר על פיהם יחיו הכהנים ויעבדו עבודתם בבית ה'. החקים האלה נכתבו ברוח הכהונה לכל משפטיה חקותיה ודקדוקיה. וכפי אשר יזכיר הנביא בפירוש בנבואותיו המה נכתבו למען הכהנים בני צדוק, שאך להם תהיה הזכות לשרת בבית ה' אשר בירושלים, להקריב חלב ודם ואף המה יקרבו אל שלחן ה' לשרתו (יחזקאל מד. 15)

והזכות והיתרון הזה נתן להם מפני כי המה לבדם שמרו את משמרת מקדש ה׳ בתעות בני ישראל מעל ה׳. כלומר: הכהנים בני צדוק היו היחידים שדבקו בה׳ בעת שהעם עזבו את ה׳ וילכו לעבוד אלהי העמים. אם כי קשה להאמין שהכהנים לא סרו מדרך ה׳ גם בימי מנשה, שהנהיג עבודות זרות במקדש ה׳ ואת עבודת ה׳ הרחיק בתכלית הריחוק. אולם הלוים אשר רחקו מה׳ בתעות בני ישראל יהיו אך משרתים בבית ה׳ ולא יגשו לכהן ולגשת אל קדשי הקדשים ונשאו כלימתם ותועבותם אשר עשו (שם מד. 6־14). מחובות הלוים החוטאים האלה היה גם כן לבשל את זבח העם בבית המבשלות (שם מו 24).

קרוב לודאי כי להלוים החטאים האלה יחשוב יחזקאל את כהני הבמות שהועילו להסיר את לב העם מאחרי ה׳ ולהוליכם בתהו לא דרך. ובגלל חטאם זה נטלה מהם הכהונה והורדו למדרגה פחותה להיות אך משרתים לכהנים ולא כהנים עובדי עבודת ה׳ בבית ה׳. ומזה נוכל לשער כי גם אחר התקונים בדת ובעבודת ה׳ שנעשו בימי יאשיהו לא עלתה בידי המתקנים להרחיק מכל וכל את כהני הבמות ממשרת ופקידת הכהנים. יוכל היות כי המה, כהני הבמות, נשענו בדרישתם על הדברים הכתובים בספר דברים: וכי יבוא הלוי מאחד שעריך, אשר הוא גר שם.... ושרת בשם ה׳ אלהיו ככל אחיו הכהנים וגו׳ כחלק חלק יאכלו" (דברים יח. 6־7).

מכהן גדול לא יזכיר יחזקאל מאומה. ובמקום הכהן הגדול יעמוד לפי נבואתו של הנביא הזה נשיא העם והוא יקריב את העולה ביום השבת, ביום השבת, כן יהיה מחובות הנשיא להקריב פר חטאת בחג הפסח וגם בחג הסכות אך הנשיא יעבוד עבודת ה׳ במקדש (יחזקאל מה, מו). בכלל נראה מתכן נבואתיו על דבר עתידות ישראל כי מלכות שדי תוסד אז בארץ לעולמי עד. ולא יהיה עוד לבני ישראל מלך וכהן גדול, ולמצב הזה מרמזים גם כן הדברים של הנביא: „הרם העטרת (עטרת מלכות) והסר המצנפת (של הכהן הגדול), (שם כא. 31), ובאמת כי מי יעיז לשים על ראשו עטרת מלכות ומצנפת כהן גדול בעת שמלך מלכי המלכים שוכן בתוכם?

כהני העתיד של בני ישראל לפי נבואת יחזקאל לא ילבשו בגדי צמר כי המה מוציאים זעה המגולת את גוף הכהן, כי אם בגדי פשתן ילבשו, והבגדים האלה קדושים המה, ויגשאו על גופות הכהנים אך בעבדם עבודת ה׳ בהיכל, אולם כאשר יצאו מההיכל אל העם ילבשו בגדים אחרים, בגדי חול, למען לא יקדשו בבגדים הקדושים את העם (כבר ביארנו בערך טמאה וטהרה, כי הדברים הקדושים יש בכחם לקדש בנגיעה דברים אחרים, כאשר יש בכח הטמאה לטמא דברים אחרים בנגיעה), ומטעם הזה הגביל גם כן לשכה מיוחדה בפנים הבית לבשל שמה את האשמות ואת החטאות ולאפות את המנחות לבלתי הוציא אל החצר החיצונה לקדש את העם (שם מד. 17־19; מו. 19). מכהני העתיד ידרוש הנביא כי לא יגלחו את ראשיהם, ולא יגדלו פרע כי אם כסום יכסמו את ראשיהם (כלומר: אך במספרים יקצצו מעט את שערות ראשם); גם אסר להם לשתות יין בבואם אל החצר הפנימית (הדבר הזה כבר נאסר להם בימי משה); ואלמנה וגרושה לא יקחו להם לנשים כי אם אלמנת כהן יוכלו לקחת, החוק הזה איננו בא בהסכם עם חקי התורה בדבר הזה האמורים בפרשה אמור. יוכל היות, כי יען שלפי נבואת יחזקאל לא יהיו לכהני העתיד כהן גדול או כהן ראשי, לזאת הועלו הכהנים בקדושתם למדרגה יותר גבוהה כי כלם קדושים, ולכן אסר להם לקחת אלמנה, כאשר אסר החוק בפרשה אמור לכהן גדול, אבל מצד אחר התיר להם אלמנת כהן, כי סוף כל סוף לא הועלו למדרגת כהן גדול. כמו כן הוזהרו כהני העתיד מלטמא ואף לקרובי משפחה הותר להם להטמא, למת אבל עליהם להטהר מטומאתם טרם יבואו אל מקדש ה׳ (שם). לבד זאת הזהיר אותם מלאכול נבלות וטרפות (שם). אף כי האיסור הזה כבר נאמר לכל ישראל (שמות כב. 30).

הזהיר זאת ביחוד לכהנים, כי המה צריכים להזהר מכל דבר טמא רב יותר משאר העם, כי המה משרתים בבית ה'. מחובות הכהנים יהיה גם כן. להורות את העם בין קודש לחול ובין טמא לטהור, וגם לעמוד למשפט לשפוט את העם משפט צדק, ולהודיעם את התורות ואת החקים הנוגעים לימי מועד וחג ולהורות את העם את גודל קדושת השבת (שם).

בכר בספר דברים נמצא בפירוש החוק, כי הכהנים הלוים לא יהיה להם נחלה בתוך בני ישראל אשי ה' הוא נחלתם (דברים יח. ו). החק הזה נשנה גם ביחזקאל (מד. 28): והיתה להם לנחלה א נ י נ ח ל ת ם ו א ח ז ה ל א ת ת נ ו ל ה ם ב י ש ר א ל, א נ י א ח ז ת ם". אבל יחזקאל נטה מעט מן החק הזה וקצב למענם תרומה מראשית הארץ סביב בית ה', והיה להם לבתים (שם מה, מה.) וגם הלוים יקבלו חלק בארץ על מיצר נחלת הכהנים. הארץ הזאת היא נחלת הכהנים והלוים לעולם: „לא ימכרו ממנה, ולא ימר ולא יעבירו ראשית הארץ כי קדש לה' היא" (שם מח 14). אולם לבד חלק בארץ היה להכהנים הלק בקרבנות ואשי ה' וגם בראשית פרי הארץ ותרומות, כמבואר גם כן ספר דברים.

ה כ ה נ ה מ י ח ז ק א ל ע ד ע ז ר א. הדברים הנאמרים ביחזקאל אדות הכהנים היו אך דברי נבואה לעתיד. בימי גלות בבל לא נמצא כי העם דאג בעד מצבם וקיומם של הכהנים, ואם נתנו להם איזה משען ומשענה להחזיק בידם להחיות את נפשם. מדברי נביא הגולה (ישעיה השני) המנבא כי ילקחו לכהנים לשרת בבית ה' גם מעמים אחרים אשר יביאו וישיבו את בני ישראל מארצות גלותם, ויעשו שכם אחד לעבוד את ה' אלהי ישראל (ישעיה סו. 21), יש לשער כי האמונה בקדושת הכהנים משבט לוי דוקא נחלשת אז.

הנביאים חגי וזכריה מזכירים את יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול (חגי א. ו. 12. 14; זכריה ג. 1. 8). זכריה מנבא עוד כי תהיה עצת שלום בין המלך (צמח) אשר ימלוך אז על ישראל השב מהגולה ובין הכהן הגדול הנצב על ימינו, וכפי הנראה נתן לו הנביא בשם ה' גם הכח והזכות לדין את העם, כי על זה בלי ספק מרמזים הדברים „וגם אתה תדין את ביתי (כלומר בית ישראל) (זכריה ג. 7), הכהן הגדול לפי כונת הנביאים האחרונים היה גם כן משוח בשמן המשחה ביחד עם המלך, כאשר מורים הדברים: „אלה שני בני היצהר" (שם ד. 14).

הנה כי כן דברי הנביאים חגי וזכריה אינם מתאימים עם דברי נבואותיו של יחזקאל בדבר הכהן הגדול, כי כבר ראינו למעלה כי יחזקאל איננו מזכיר כהן גדול כי לפי דעתו אך נשיא יעמוד בראש הכהנים והעם. — לא חגי ולא זכריה לא יזכירו דבר אדות הלוים. הראשון מעולי הגולה אשר יזכיר שם הלוים הוא עזרא. כפי המסופר בעזרא (ח. 15) עלו עמו בתחלה אך כהנים ולא נמצאו ביניהם לוים כלל. ואך בהשתדלותו קראו גם ללוים להיות משרתים בבית ה'. קשה עלינו לדעת כעת מדוע לא חפצו הלוים לקחת חלק בשיבת הארץ, ואך בהשתדלות עזרא והעוזרים על ידו נתרצו לעלות עם אחיהם לארצם ולהשתתף בבנין הבית ועבודתו. גם זאת קשה עלינו לדעת כעת מה היו הדרישות של כתב היחס שדרשו מהכהנים ואלה שלא היו להם כתב היחס רחקו אותם מקחת חלק בעבודת ה': אם היו מחוייבים להראות שהמה יוצאי חלצי אהרן, או יוצאי חלצי צדוק, מפני כי הכהנים האחרים שלא מבני צדוק התעו את בני ישראל לעבוד אלהי נכר כמו שמבואר ביחזקאל (עיין למעלה).

ה כ ה נ ה מ ע ז ר א ע ד ב ע ל ד ב ר י הימים. אם נשים עין בבחינת ה״ל מצב הכהנים והכהנה מימות עזרא עד ימי בעל דברי הימים, נראה כי ההסתדרות בדבר הזה נעשה על פי החקים והתורות המבוארים בספר ויקרא, ולא כן שהמה מפורשים ומבוארים בספר דברים. וזה האות כי כאשר נתפשט למוד התורה בעם על ידי עזרא היה

נתפשט למוד התורה בעם על ידי עזרא היה
להם ספר תורת כהנים או ספר ויקרא לקו
המדה לסדר עניני הכהנים, הקדש והמקדש
על פי המבואר בספר הזה. הלוים לפי בעל
דה"י עמדו אז במדרגה גבוהה מאד וביחוד
מחלקת המשוררים. מהם ידבר לפעמים בדרך
כבוד גדול כמעט יותר מיחוסו אל הכהנים.

הכהנים התחלקו אז לעשרים וארבע
משמרות, שלפי דעתו כבר נעשה הדבר הזה
בימי דוד (דהי"א כד. 7). שירער משער כי
רשימת המשמרות ושמות ראשי המשמרות
נתחברה בימי החשמונאים, וראיתו להשערתו
זאת היא: כי עם ראש המשמרה הראשונה
הוא יויריב, והחשמונאים מתיחסים אל הראש
הזה ואומרים כי היו יוצאי חלצי הכהן הזה.
בלי ספק היה בידם כתב היחס אדות זה, כי
כבר בימי עזרא דרשו מאת הכהנים להראות
כתב יחסם, והכהנים שלא יכלו להראות
כתב יחסם נבדלו מאחיהם ולא נתנום לשרת
בבית ה' ולהקריב על המזבח. לפי עדות
יאזעפוס היו המשמרות או המחלקות
המבוארות בס' דה"י ידועות ונמצאות גם
כן בימיו (קדמוניות ז. 14). נפלא הדבר כי
נחמיה יחשוב במקום אחד אך ארבע ראשי
משפחות הכהנים: ידעיה, אמר, פשחור חרם
(נחמיה יב י־7) הוא מזכיר 23 מחלקות
כהנים, ובפרשה ההיא בפסוקים 12—21 הוא
חושב ומונה אך 21 מחלוקות וגם בשנוי
שמות איזה ראשים של המחלוקות.

בעל דהי"א (כה) מחלק גם את הלוים
המשוררים לעשרים וארבע מחלקות. יאזעפוס
(קדמוניות ז. 14) יספר כי גם בימיו היו
הלוים 24 מחלקות. הכהן הגדול נקוב בס'
דה"י גם בשם הכהן הראש, וגם בשם „נגיד"
(דהי"ב יט 11; דהי"א ט. 11). בתאר הזה
יוכל היות כי נקרא הכהן הגדול אך בימי
הבית השני בימי ממשלת הפרסים והיונים,
כי בימים ההם היה הכהן הגדול גם כן
הראש לכל ישראל, ששבו מהגולה, גם בעניני
הון, והוא היה המוציא והמביא את כל עניני
תייהם לפני הממשלה. הנתינים יזכיר בעל
דה"י אך פעם אחת (דהי"א ט. 2). ובשום
מקום אחר לא נזכר אם היה להם איזה ידם
אף בית ה'.

כבר הזכרנו למעלה כי בעל דה"י מיחס
אל הלוים תארי כבוד ומחלק להם עבודות
במקדש שאינן נזכרות במקום אחר בכה"ק,
כאשר מורים הדברים בפסוקים 23 31
בפרשה כ"ג דהי"א: כי מעמדם (של הלוים)
ליד בני אהרן לעבודת בית ה'.... וללחם
המערכת, ולסלת למנחה ולרקיקי המצות
ולמחבת ולמרבכת.... ולכל העלות עולות לה'
לשבתות לחדשים ולמועדים במספר כמשפט
עליהם תמיד לפני ה'. עבודות כאלו לא
נזכרו ללוים בשום מקום אחר בכה"ק.
ובדהי"ב (כ"ט 34) נזכר כי הלוים היו
מפשיטים את העורות מעל העולות, מפני כי
הכהנים היו מעטים (בימי חזקיהו) ולא יכלו
לעשות זאת לבדם ומסרו הדבר ללוים. והדבר
הזה הוא נגד החוק המקובל כי מקבלת הדם
ואילך היו כל העבודות מסורות אך לכהנים
ואין שום לוי היה רשאי לעשות זאת. בעל
דה"י יכנה את הלוים קדושים לה' (דהי"ב
כ"ג. 6; לה. 3), תואר הנתון בתורה אך
לבני אהרן.

ספרים שלמים ומאמרים רבים נתחברו
במקצוע הזה ביחוד מחכמי העמים ונזכיר
איזה מהם למען הקורא אשר יחפוץ לדעת
יותר בענין הזה, גראף. „צור געשיכטע דעס
שטאממעס לוי" אין מערקס ארחיוו פיר
וויסענשאפטליכע ערפארשונג דעס אלטען
טעסטאמענטס. באנד 1, 1867—1869. —
באודיססין. דיא געשיכטע דעס אלטטעסטא־
מענטליכען פריסטערטהומס אונטערזוכט.
לייפציג 1889. שם ימצא הקורא רשימה
גדולה מכל הספרים והמאמרים שנכתבו
בחקירה הזאת עד ימות המחבר הזה. ע"ד
הכהנים הגדולים נמצאת רשימה מפורשת
בספרו של שירער. אדות המשוררים בבית
ה' עיין חקירתו של יוסטוס קאפערלע: דיא
טעמפעלזענגער אים אלטען טעסטאמענט,
ערלאנגען 1879, בביבליאגראפיע של שירער
נזכרים גם כן מאמרים וספרים אדות בגדי
כהנה ועיין גם כן שלטי הגבורים לר' אברהם

בר דוד.

כוב, שם עם וארץ נזכר ביחזקאל (ל, 5) בין העמים והארצות שהיו נכנעים תחת עול מלכי מצרים ונבא עליהם כי ישתו ביחד עם מצרים מכוס התרעלה. ויען כי כוב במקום הזה נזכר ביחד עם פוט ולוד וערב לכן יש לשער כי הארץ הזאת היתה באפריקה הצפונית, מקום משכן שבטי הלובים. אולם אחרים משערים כי הקריאה הנכונה במקום הזה ביחזקאל צריכה להיות נוב בנון וכן נמצא השם הזה בהעתקה הערבית והנובים היו נחשבים בימים הקדמונים לממלכת כוש. ובימינו נמצאת בנוביען עיר מסחר גדולה ידועה בשם קאבע. ועיין ס׳ המילים של פירסט.

כובע, כסוי הראש של אנשי החיל (הלעם). כן נראה תכונתו מזה שנזכר תמיד אך ביחד עם כלי זיין ושאר תכסיסי מלחמה. מגן וכובע תלוי בך (יחזקאל כז. 10), ובעל דהי״ב יזכירו ביחד עם רומח ושריון (דהי״ב כו. 14). ואולי נקרא כן מפני כי דומה בתמונתו לקבעה (כוס גדולה), כי אותיות כ, ק מתחלפות לפעמים זו בזו.

כוכבים, הכוכבים המה לפ״ר כה״ק עצמים מאירים בקערורית השמים, שתכליתם היא להאיר על הארץ, ולדעת על פיהם מועדים ימים ושנים (בראשית א). הדברים המעטים האלה מראים לדעת כי כבר בימים הקדמונים היתה להעברים ידיעה נכונה בחכמת התכונה. ובדברי הנביאים נמצא זכר לחקות השמים (עיין ירמיהו לא. 35; לג. 25), הדברים האלה מוכיחים למדי כי ידעו חקות תהלוכות הכוכבים להגביל על ידיהם זמני המועדות והשנים. והמשורר נתמלא רגשות נשגבים בהביטו על תהלוכות כוכבי השמים שאינם משנים את תפקידם, וקרא ברגש קדש: השמים מספרים כבוד אל ומעשי ידיו מגיד הרקיע (תהלים י״ט), החכמה הזאת (חכמת התכונה) כפי הנראה כבר היתה ידועה לעמנו בראשית צמיחת האומה, כי ערש ילדות העברים היתה ארם נהרים, ארץ הכשדים והבבלים, שהחכמה הזאת התפתחה ביניהם כבר בימים הקדמונים מאד. וגם ארץ מצרים, שגרה בה המשפחה הראשונה של עמנו, יעקב ובניו, עד אשר עלה מספרם להיות לעם עצום, גם ארץ מצרים היתה מפורסמת בחכמת התכונה. ובלי ספק למדו מהעמים האלה גם גדולי אומתנו את החכמה הזאת. ויען שלפי דעת העמים הקדמונים האלה היו הכוכבים עצמים חיים ובעלי שכל, וגם העברים האמינו בזה, כמו שנראה מדברי ה׳ בתשובתו מן הסערה לאיוב: ברן יחד כוכבי בוקר (איוב לא. ז). לכן מצאה התורה לנחוץ להזהיר את העם מלעבוד את צבא השמים ולהכיר אותם לאלהות. ובאמת בימי מנשה הנהיגו את העבודה לצבא השמים גם בין יושבי יהודה כמבואר בס׳ מ״ב (כא. 3), וגם במקומות אחרים בכה״ק.

אם נקבץ את כל הדברים המפוזרים פה ושם בכה״ק אדות הכוכבים נראה ברור כי היו להם לקדמוני אומתנו ידיעה נכונה ברוב כוכבי לכת (פלאנעטען) הידועים לנו כיום, וגם קבוצות אחדות מכוכבים הקיימים (פיקססשטערנע): הכוכב הנוגה היה נקרא ביניהם הילל בן שחר (ישעיה יד. 12) והוא הידוע כעת לכוכב השחר (מארגענשטערן), הכוכב סאטורן היה ידוע להם בשם כיון (עמוס ה. 26). הכוכב גד, הנזכר בישעיה (סה. 11), הוא הוא הכוכב הידוע כיום בשם יופיטער. הכוכב מארס ידוע בכה״ק בשם נרגל והוא היה אלהי המלחמה להקדמונים (מ״ב יז, 30), נבו, הנזכר איזה פעמים בישעיה הוא הכוכב הנודע בימינו בשם מערקור (הוא לדעתם חמשובשת אלהי הסוחרים והגנבים), מכוכבי שבת או כוכבים הקימים ידוע מקבוצות שונות תחת שמות שונים, אבל גם תחת שם כללי אחד „מזלות" או „מזרות" השמים, שהמה שתים עשרה תמונות של קבוצות כוכבים הנמצאות בגלגל או אופן השמים; והשם „גלגל המזלות" כבר נזכר בחכמת שלמה הנמצא באפוקריפה (כתובים אחרונים). מן שתים עשרה הקבוצות האלה הידועות כעת

בשם מלת, שור, תאומים וכו' נזכרות איזה מהן בכה"ק בשמותיהן כימה, (איוב ט. 9) היא הקבוצה הידועה כעת בשם פלעיאדען, הנמצאת בערפו של מזל שור; ע ש (שם) היא הידוע כעת בשם הדוב הגדול או העגלה. ע י ש, הוא הכוכב של ציר הצפוני (שם כו. 13); כ ס י ל. אריאן הוא אחד מקבוצת הכוכבים בקערורית השמים הנודעת בשם חדרי תימן (שם ט. 9. הקבוצה כ ס י ל י ם נזכרת בישעיה (יג. 10). וע"ע הוברי שמים.

הקדמונים האמינו, כי מערכת הכוכבים ית לדת האדם יש לה פעולה עצומה על קרי החיים של הנולד. ובדו מלבם חכמה עה בשם אצטרולוגיה, שעל ידה הגידו איש את אשר יקרה להנולד תחת מערכת כוכבים ידועה בכל ימי חייו. אבל תורתנו הקדושה אוסרת ומבטלת מכל וכל האמונה הטפלה ההיא. כי בהבל יסודה. וגם נביאינו הקדושים מזהירים את העם שלא יפחדו מאותות השמים (ירמיהו כ' ו'). ההזהרות הרבות האלו בכה"ק מעידות כי האמונה הטפלה הזאת הכתה שורש עמוק בלבות האומה בימים הקדמונים. אולם מן העת שנעקרה עבודה זרה מעמנו רפתה ונתבטלה גם האצטרולוגיה בישראל. יאזעפוס יספר כי בעת מלחמת היהודים עם הרומאים נסו אחדים להראות להמנהיגים שעמדו בראש הלוחמים על איזה אותות השמים ולהניאם ולעכבם מלצאת למלחמה בעת ההיא, אבל שרי הצבא בזו להם, לעגו להם ועל חלומותיהם אלה ויצאו למערכות המלחמה בלי כל פחד ומורא מאותות כאלו כי אין להם שום שייכות ויחוס אל מעשה אנוש ותחבולותיו (מלחמות ו. 5. 3). אולם במקום אחר הוא מוכיחם על פניהם של יושבי ירושלים שאינם שמים לב לאותות השמים המנבאים להם הרג רב ואבדן והריסת הארץ (קדמוניות יח 6. 9). גם רז"ל מזהירים מאד שלא להאמין באותות השמים ואמרו בספרי לא תנחשו אלו המנחשים בכוכבים. והשואל בכלדיים עובר על האזהרה תמים תהיה עם ה' אלהיך (פסחים קיג:) כלל גדול היה בידי רבים מחז"ל אין מזל לישראל, כי כה"ק מזהירים: מאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגוים מהמה (ירמיה). כן היא דעת ר' יוחנן, רב, שמואל, ר"ע (שבת קנ"ו), כי כל זמן שישראל עושין רצונו של מקום המה תחת ההשגחה הפרטית של יוצרם ואינם תלוים במערכת השמים (שם). אבל ישנם בין חז"ל חכמים שהאמינו במזל ובמסתרי האצטרולוגיה. ר' אליעזר המודעי אמר; אצטגנינות גדולה היתה בלבו של אברהם אבינו וכל מלכי מזרח ומערב משכימים לפתחו (ב"ב טז). אבל תכונת נפשו של החכם הזה מכוסה בצעיף עלטה, כידוע מן מצבו ומעמדו במרידת בר כוכבא, שבתחילה היה מן הקושרים ולבסוף נהרג בידי בר כוכבא כי החל להתנגד להמרידה. גם רבי מאיר ור' יוסי היו מן המאמינים בכח המזלות ורבים אחרים. בכלל יש הבדל בנוגע להאמונה במזל בין חכמי בבל להכמי ארץ ישראל. אלה האחרונים כפרו בכל בכחות הכוכבים לפעול פעולתם על דרך החיים של בני האדם ותכונת נפשותיהם, וחכמי בבל האמינו כי יש למזלות השמים איזה שייכות אל האדם אבל ישראל עומד תחת השגחה הפרטית של אלהיו. מן המאמינים במזל היו אחדים אשר האמינו במזל יום, שעתידות האדם תלויה באיזה יום נולד, ואחרים האמינו במזל שעה, שעתידות הנולד תלויה באיזה שעה יצא לאויר העולם (שבת קנ"ו). מחכמי ישראל בימי הבינים היה הרמב"ם החכם היותר מצויין שיצא במחאה גלויה נגד האמונה הטפלה הזאת (עיין מו"נ ח"ג פרק ל"ז), ובתשובתו אל חכמי מארסיל אמר: ידעתי כי תמצאו בתלמוד ומדרשים מקומות רבים המראים כי רבים מחז"ל האמינו בכחות המזלות על תכונת נפש האדם ועל דרכי חייו אבל הכלל האמתי והיסודי לאמונת ישראל הוא: תמים תהיה עם ה' אלהיך.

כומז שם תכשיט מתכשיטי נשים. התכשיט הזה נזכר איזה פעמים בכה"ק, ובפעם הראשונה נזכר במעשה מלאכת המשכן. שם מסופר כי הנשים הביאו תכשיטיהן לנדבת וחושב ומונח שם מיני תכשיטים שונים

...גיהם נזכר גם הכומז (שמות לה, 22). רבו ...שים בכלה הזאת. הראב"ע מפרש אותה מין תכשיט הזרוע. פיליפזאן מעתיקו: האלז־באנד (הוא תכשיט שהנשים נושאות על הצואר). פירסט בספר המלים שלו משער כי שרשו כמס כי ז' וס' מתחלפות והיו הנשים נושאות אותו במקום כמוס, מכוסה ומוצנע. ואולי גם הז"ל נוטים לזה כי המה פירשוהו כלשון נוטריקין כאן מקום זמה, כלומר מין תכשיט שהיו הנשים נושאות כנגד אותו מקום. ובאמת הנוסעים מספרים כי מנהג בני ארצות הקדם לשום טבעת של זהב בפי בית הרחם של הילדה מיד אחר הלידה ונועלים את הטבעת במנעול שלא תזנה עד אשר תנשא לאיש ואז מוסרים ההורים את המפתח להבעל והיה פותח ראשון את המנעול בעת שבא עליה. ואולי מזה הטעם יתרגם אונקלוס את שם התכשיט הזה במלת „מחיך" בלשון יחיד, ושמותם של התכשיטים האחרים תרגם בלשון רבים. כי לא היה לכל אחת מהנשים אך תכשיט אחד מזה המין, בעוד אשר מתכשיטים האחרים הנקובים שם היה להן הרבה מכל מין.

ע"ע ברותי.

1) **כּוֹנַנְיָהוּ** הלוי נגיד וממונה על התרומה, המעשר והקדשים שהביאו למקדש ה' בימי המלך חזקיהו. (דהי"ב לא, 12, 13).

2) **כונניהו** הלוי, אחד משרי הלוים בימי המלך יאשיהו שהרימו ללוים לפסחים חמשת אלפים (מן הצאן) וחמש מאות בקר (שם לה 9).

כַּוָּן, הוא מין רקיק שהביאו אחדים מבני יהודה יושבי ירושלם מנחה למלכת השמים (ע"ע); עם המנחה הזאת הביאו הנוהים אחרי העבודה הזאת לצבא השמים גם כן נסכים. הרקיק הזה היו עושים בתמונת עיגול עם קרנים סביב לו כתבנית קוי השמש, וזה האות כי המנחה הזאת היתה מובאת לשמש. המצרים היו מערבים בעיסת הרקיק הזה בשמים שונים עם אגוזים. חוקרי הלשון אינם יודעים המקור והשורש להשם הזה. השבעים לא תרגמו את המלה הזאת כלל כי אם העתיקו אותו כ ו נ ת קרוב לכמו שכתוב בעברית כונים (ירמיהו ז. 18). המצרים קראו להרקיק הזה בשם נדה (בצירה תחת הנון).

1) **כּוֹס** הוא כלי קטן שמשתמשים בו בעת הסעודה לשתית משקים שונים. יש לשער כי הכוסות של הקדמונים היו ג"כ כלי חרס, כי כן כתוב בפירוש ביחזקאל (כ"ג); כוס אחותך תשתי העמוקה והרחבה, ושתית אותה ומצית ואת חרשיה (בשין שמאל כמו חרסיה) תגרמו, כלומר תשברי כמו ששוברין את העצמות (כי גרם נופל על לשון עצם, כמו ועצמותיהם יגרם). אם ישתו תמיד שני אנשים מכוס אחת הוא האות כי אהבה וידידות שוררת ביניהם, וזה הדבר מרומז בדברי נתן הנביא אל דוד בבואו להוכיח אותו על המעשה הרע שעשה עם בת שבע אשת אוריה החתי, וספר לו מהנבלה שעשה איש העשיר להעני שגזל ממנו את כבשתו היחידה שהתגדלה עם בניו כאחת מהם מפתו אכלה ו מ כ ו ס ו ת ש ת ה וגו' (ש"ב י"ב 3). בהבטוי „כוסי רויה" (תהלים כ"ג 5) משתמש העברי בעת שהכוס מלאה וגדושה והמשקה יורד מעל לגדותיה. הטובות וגם הרעות הבאות להאדם מידי ההשגחה העליונה נמלצות כאלו הן תגיענה אליו בכוס; ה' מנת חלקי וכוסי, אתה תומך גורלי; אש וגפרית ורוח זלעפות מנת כוסם (תהלים י"א 6; טז. 5).

2) כוס שם עוף מעופות הטמאים. בשני מקומות בכה"ק נחשב העוף הזה ביחד עם הינשוף: את כוס ואת השלך ואת הינשוף (ויקרא יא. 17), את הכוס ואת הינשוף והתנשמת (דברים יד. 16), ומזה יש להוכיח כי נחשב הוא לעופות הנשף, אשר יצאו לטרף ביחוד בלילות. ולזאת מתרגמים אותה בתרגום האשכנזי נאכט־איילע, והאנגלי מתרגמו בשם **Little owl**. ונקרא בעברית בשם כוס על דבר הכיס שנמצא בגרונו, כן משערים חוקרי הלשון. מפרשים אחרים משערים כי הכוס הוא אחד עם העוף קאת, אבל השערתם זאת אינה נכונה, כי הכתוב חושב ומונה בין העופות הטמאים כוס לבד

וקאת לבדה, הנה כי כן מבואר מזה כי כוס איננו קאת (ויקרא שם). העוף הזה משכנו ע' פי הרוב במקומות חרבים ושוממים כמו שמתאונן המשורר על רוע מזלו : הייתי ככוס חרבות (תהלים קב. 6), כלומר הנני בדד וגלמוד באין רע ואוהב ככוס הזה השוכן בתוך חרבות שוממות. מטבע העוף הזה להיות מתנועע בגופו לפנים ולאחור, והעופות הקטנים האחרים שונאים אותו בעבור זה שנאת מות. ובטבעו זה משתמשים צידי' עופות קטנים לצוד אותם ברשתם. וזה אשר יעשו : יקחו את הכוס ויקשרו אותו בראש קונדס ארוך ויתחבו את הקונדס בשדה או ביער ששם מצוים עופות קטנים הרבה. הכוס מתנועע כדרכו לפנים ולאחור, והעופות הקטנים בראותם את שנוא נפשם זה, מתקבצים במספר רב סביבו וכל מעינם אך בו, ואינם נזהרים מהרשתות אשר הכינו למענם הצידים ובכן המה נוקשים ונלכדים בהן.

כּוּב שם עיר ומדינה, כפי הנראה היא ארץ עוץ אשר בארץ אדום (כי עוץ היא בארץ אדום, כמו שנאמר ; שישי ושמחי בת אדום יושבת בארץ עוץ (איכה ד, 21)), והראיה כי כוב ועוץ הם שני שמות לעם אחד, כי העמים הנמנים ונחשבים בנבואת יחזקאל (ל. 5) נמנים גם כן בזה הסדר בירמיה כ"ה 20, ואך בירמיה יבוא השם כוב תחת השם עוץ שנזכר ביחזקאל. ובאמת כוב בארמית הוא העתקת השם קוץ, וקוץ ועוץ אחד הם כמו שמשתמשים רבותינו בשם הזה נעיצה בקרקע „בא גבריאל ונעץ קנה בים". ובמדרש ש"ר כ"ד) מדבר שיר זה מדבר כ ו ב , אמרו עליו על מדבר כוב שהוא שמונה מאות פרסה ומלא נחשים שרפים ועקרבים, והוא המדבר שבין ארץ מצרים וארץ כנען. ויש עוד ארץ עוץ בארם נהרים והוא מושב צאצאי עוץ בן נחור (בראשית כב, 21), ובתלמוד נמצא אדות זה : אמר רב יהודה אמר שמואל כשם שאסור לצאת מארץ ישראל לבבל, כך אסור לצאת מבבל לשאר ארצות רבא ורב יוסף דאמרי תרווייהו אפי' מפומבדיתא לבי כ ו ב י (כתובות קי"א), והוא עוץ שבארם נהרים. השבעים תרגמו ביחזקאל כוב בשם ליביא כאלו היה כתוב לפניהם לוב בלמד, ולדעת גיזיניוס נתחלף במקום הזה ב' בכף. והקריאה הנכונה צריכה להיות ג ו ב , כי נוביא היתה קרובה למצרים ובנבואת יחזקאל ינבא על כל העמים שסרו למשמעת המצרים. ואותיות נון וכף מתחלפות לפעמים לפי שהן דומות בתמונתן. ועל פי זה הוא מפרש ג"כ הפסוק ויקרא שמו ה' נסי כי יד על כס יה וגו'. שהוא כמו כי יד על נס יה, ולזה קרא את שם המזבח ה' נסי (ועיין ק"מ).

כּוֹר או **כּוֹר** מדה ליבש, וכמות מדתה שוה למדת החומר וההבדל ביניהם הוא שהכור הוא מדה ליבש והחומר הוא מדת הלח והנוזלים. הכור מכיל בקרבו עשרה קבים או עשר איפה (כי הקב והאיפה מדתם שוה). את השם הזה למדת היבש לקחו העברים והכנענים מן הבבלים ומהם לקחו היונים והרומים, ואולי נשתרבב אחר כן גם להסלא־ווים והיא היא המדה הידועה בשפת רוסית בשם ,,קארעץ". הריב"ל בספרו „אהלי שם" בערך כ ו ר מחליט כי השם כור נמצא א ך בספרים שנתחברו בזמן גלות בבל, אבל השם הזה נמצא כבר בספר מלכים, (שלשים כור קמח מ"א ה. 2). ועוד הדבר מוטל בספק אם ספר מלכים נתחבר בבבל.

כּוּר שם כלי לצרף את הזהב ולהסיר ממנו את הסיגים, כמו שנאמר מצרף לכסף ו כ ו ר לזהב (משלי יז. 3). וכפי הנראה גם הברזל היו מצרפין בכלי הזה כי מצינו הבטוי „כור הברזל" (דברים ד, 20). ובדרך מליצה משתמשים הנביאים במלה הזאת להורות על העונש הבא על העם לנקות אותו מסיגי העונות, כמו שמשתמש ישעיה (מח 10) לכונה זאת במלות „ בחרתיך בכור עוני" , ובמקום הזה בחרתיך כמו בחנתיך כי אותיות למנ"ר מתחלפות, כידוע.

כּוֹר עָשָׁן שם עיר בנחלת מטה שמעון ש"א ל. 30) ליושבי העיר הזאת שלח דוד ג"כ חלק מהשלל שלקח מהעמלקים

אחרי אשר הכה אותם על אשר שרפו את עירו צקלג, כאשר שלח ליושבי ערים אחרות אשר התהלך בתוכן כל הימים אשר היה מורדף על ידי שאול חותנו. העיר הזאת נקראת במקומות אחרים בשם עשן לבד (יהושע טו. 42; יט. 6; דה"א ד. 42; ו. 44). בשם הזה נקרא גם כן גליל אחד בארץ סוריא Khorasn, מקדם לאפגאניסטאן, שהיא כיום תחת ממשלת רוסיא. יש משערים כי נתן השם הזה לעיר פרס הזאת מבני שמעון יושבי כור עשן שהתישבו בתוכה אחר שהגלה אותם מלך אשור מעירם כור עשן. בעל א"ק משער כי נקראת העיר „כור עשן" מפני כי היה לפנים במקום ההוא כבשן אש או מצרף מפורסם, ויושבי העיר הזאת לוטשי נחושת או ברזל או צורפי זהב וכסף מפורסמים, לכן נקראת העיר הזאת על שם מלאכתם. והוא משער עוד כי העיר עשן היא היא העיר עתר כי עתר הוא בארמית כמו עשן בעברית, ומה שנאמר בכתוב (יהושע טו. 42) ועתר ועשן הוא כמו עתר או עשן כמו ומכה אביו ואמו הוא מכה אביו או אמו. אבל ההשערה הזאת איננה נכונה, כי בפירוש נאמר ביהושע אחר כן ערים תשע וחצריהן (שם 44) ואם תחשוב עתר ועשן לעיר אחת תהיינה אך שמונה ערים ולא תשע שמזה נראה ברור כי עשן לבד ועתר לבד ושתי ערים הן ולא עיר אחת.

כּוֹרֶשׁ הוא שמו של מלך פרס שנתן להיהודים גולי בבל הרשיון לשוב לארצם ולבנות שם מחדש את בית המקדש שהחריב נבוכדנצר. השם כורש, אומרים, ניתן לו מאמו פאריזאטיס, אשתו של המלך אכוס, כן נקראת בלשון פרסי השמש, שהיו הפרסים עובדים אותה וחשבוה לאלהות. ובאמת בלשון פרסי גם היום נקראת השמש Khur. שטראבא מחליט כי שמו העצמי של כורש היה אגראדאטעס, אולם אחר כן נשתנה שמו לכורש כשם הנהר קירוס. אבל גם זאת ידוע כי שמו של אבי אביו היה גם כן כורש.

הידיעות בדבר תולדות חייו כפי אשר יספרו הסופרים הקדמונים אינן מתאימות וסותרות. העראדאט (א. 95) יספר כי שמע אדות קורות חייו ומעשיו המצוינים ספורים שונים, ומהם בחר הוא אחד אשר לדעתו קרוב הוא להאמת יותר מהספורים האחרים ששמע, והוא: כי כורש היה בנו של אחד מגדולי פרס הנקרא בשם קאמביזאס, שנשא לו לאשה את מאנדאנע, בתו של אסטיאגעס מלך מדי. ואף כי קאמביזעס לא היה מזרע המלוכה בכל זאת נתן לו אסטיאגעס את בתו לאשה מפני מעשה שהיה. וזה הדבר: אסטיאגעס ראה בחלומו מה שראה, וכאשר שאל את חכמיו פותרי חלומות פתרון החלום הודיעוהו כי סכנה מרחפת על כסא מלכותו מהבן אשר תלד מאנדאנע, ולכן השיא את בתו לאיש שאיננו מזרע המלוכה, למען הסיר בזה את הסכנה מעל כסאו. אולם אחר כן חלם אסטיאגאס עוד חלום אחר אדות זה, ואז צוה להשר הארפאגוס להמית את הילד הנולד לבתו מאנדאנע. הארפאגוס מסר את דבר הרצח לרועה צאן אחד בשם מיטרידאטוס, אולם בעצת ספאקא אשתו של הרועה, השאירו את הילד בחיים, כי הסו על נפשו וגדלוהו ויהי להם לבן. בהמשך הימים נודע לאסטיאגוס כי כורש לא הומת באשמת הארפאגוס שרו, ובעצת המגים חכמיו השאיר אסטיאגוס את כורש בחיים והשיבו אל הוריו, אבל את הארפאגוס העניש בזה שהאכילו מבשר בנו שצוה להמיתו לבשלו ולהביא לפני הארפאגוס בשבתו אל השולחן עם המלך לאכול את סעודת הערב. הדבר הזה המר מאד את רוח הארפאגוס ונשבע בנפשו לקחת נקם מאסטיאגוס. ויסת את כורש להפיח רוח מרד בהפרסים נגד אסטיאגוס זקנו, שהעלהו אז למעלת שר צבאו. סוף המרד היה כי כורש נצח את אסטיאגים. ובעבור זה צוה להרוג את המגים שיעצוהו להשאיר את כורש בחיים. אחרי כן קבץ אסטיאגוס חיל גדול מהמדים ויצא לקראת כורש למלחמה והוא בראש אנשי חילו. אבל גם בפעם הזאת נצח כורש את חיל אסטיאגוס, וגם המלך בכבודו ובעצמו נתפש חיים ונפל בשבי, ובכן נמשחו כורש למלך על שתי הארצות

פרס ומדי יחדו.

אולם הסופר היוני קסענאפאן יספר תולדות כורש וקורות חייו הראשונים באופן אחר. לפי דבריו היה קאמביזעס מלך פרס אביו של כורש. בתחלה נתחנך בארץ פרס, ואחר כן הובא למדי ונתחנך תחת השגחת אבי אמו אסטיאגוס מלך מדי ברוח המדיים. אסטיאגוס מת ותחתיו עלה על כסא המלוכה בנו קיאקסארעס. כורש היה אז שר צבאו של קיאקסארעס ונלחם את מלחמותיו והכניע תחתיו את לודיה ואת בבל ועמים רבים אחרים, ואחרי מות קיאקסארעס עלה כורש תחתיו על כסא המלוכה, כי היתה ראויה לו על פי משפט הירושה. את הבבליים נצח כורש ראשונה בהיותו בן שש עשרה שנה, ואז היה אויל מרודך מלך בבבל. אולם בפעם השניה נצח את בבל בהיותו בן ארבעים שנה, כאשר נעריגליסאר התחבר אל קרעזוס מלך לוד ויחדו התנפלו על קיאקסארעס, וכורש נצחם.

ניקאלוס הדמשקי מספר כי כורש היה בן אטראבאטעס השודד, ואמו של כורש, ארגאסטע, היתה רועה צאן. כורש היה בימי נעוריו משרת בחצר המלך אסטיאגעס. אר־טעמבארעס שר המשקים של המלך אהב את כורש ויהי לו לבן, וימליץ בעדו לפני המלך ויגדלהו וישם על שכמו משרה גבוהה וגם עושר ונכסים נתן לו. כורש בקש מלפני המלך איש חסדו כי יפקיד את אביו אטרא־באטעס לנציב ארץ פרס (סאטראפ). ואז החל הוא, כורש, בעזרת אביו הסאטראפ, להסית את הפרסים למרוד במלכם אסטיאגעס. כאשר נודע דבר המרד לאסטיאגוס שלח את צבאותיו להשקיט המרד ואז נשבה ראש המורדים אטראדאטעס אבי כורש, ומת בשביה אחרי זמן קצר. כורש עמד אז בראש הקושרים ויכה את חיל אסטיאגוס ונצח את המדיים ויירש את ארצם.

אסטיאגוס נמלט בנפשו אל העיר אקבאטאנא היא העיר הנודעת בספרות כה"ק בשם אחמתא (ע'ע), ושם הסתירוהו במקום סתר בתו אמיטיס וחתנו ספיטאמאס. במצות כורש ענו את בתו של אסטיאגוס ובעלה ביסורים קשים וגם אה בניהם ספיטאקוס ומעגאפערנעס ענו למען יגלו את המקום אשר בו אסטיאגוס מתחבא. אסטיאגוס הובא בכבלי ברזל אל כורש, אבל כורש צוה מיד להסיר הכבלים מעליו, וארש לו את אמיטיס בתו של אסטיאגוס לאשה, אחרי אשר המית את ספיטאמאס בעלה.

אולם הכתובות אשר מצאו החוקרים החדשים כתובות בכתב היתדות ואשר נכתבו בימי מלכות כורש מוכיחות כי כל הספורים האלה בדוים הם ואין להם כל ערך היסטורי.

הכתובות האלו שמצאו החוקרים בענין זה שלש הנה: 1) גלילה (צילינדר) אחת, כתובה על ידי נאבאניד, המלך האחרון של בבל; 2) טבלא אחת שנכתבה זמן קצר אחרי אשר נצח כורש את בבל; 3) קול קורא מכורש עצמו כתוב בזמן ההיא.

הכתובת של אבאניד נתחברה מיד אחרי נצחונו של כורש את אסטיאגוס בשנת 549 לפני המספר הנהוג. בה מצאו כתוב כי נאבאניד מספר כי אסטיאגוס מלך המאנדים (או הנאמאדים, נוסעי בעדר) החריב את היכל הלבנה אשר בחרן, אבל האל מרודך צוהו בחלום לשוב ולבנות את ההיכל, וגם נבא לו כי בעוד שלש שנים (כשני שכיר) יבוא כורש מלך המאנזים עם חילו הקטן וינצח את המאנדים הנפוצים על פני ארץ רחבת ידים ואת איסטוביגא (אסטיאגוס) מלכם יקח בשביה, ישים עליו כבלים ויביאהו לארצו.

על הטבלא מצאו כתוב כי בשנת השביעית למלכות נאבאניד (היא שנת 549 לפני המספר הנהוג) יצא אסטיאגוס למלחמת עם כורש מלך האנזאן, אבל חילו (של אסטי־יאגוס) התפרץ מפניו ומסרו אותו חי בידי כורש אויבו, ואז בא על אקבאטאנא (היא אחמתא) ויצר עליה ויכבשה ואת כל שללה הביא לאנזאן. בשלש שנים אחרי כן (546 לפסה"נ) נקרא כורש בפעם הראשונה בשם הכבוד „מלך פרס". הנה כי כן מבואר מזה, כי כורש נצח את פרס במשך שלשת השנים

מן 549 עד 546 לפני ספה"נ. בשנת 546 עבר כורש את הנהר חדקל מתחת לארבאל והכניע תחת ממשלתו את ארם נהרים ואת ארמעניה.

בשנת 538 לפני ספה"נ מרדו הבבליים יושבי נגב הארץ בנאבאניד מלכם, והמרד הזה הועיל לכורש לצור על נאבאניד בצד הצפוני של הארץ. צבאות האויבים התנפלו זה על זה על שדה קטל קרוב להעיר אפיס, ושם הוכה חילו של נאבאניד לפני חילו של כורש. ימים אחדים אחרי הנצחון הזה ביום הארבעה עשרה לחודש תמוז נפלה העיר סיפפארא בידי כורש בלי שפך דם. נאבאניד נמלט על נפשו ונס לבבל להסתר שמה מפני חמת כורש. גוביראס נציב קורדיסטאן רדף אתריו עם חילו של כורש, וביום הששה עשר לחודש תמוז בא גוביראס אל תוך העיר בלי כל מלחמה, כי יושבי העיר פתחו לפניו את שעריה, ונאבאניד נשבה. העבודה לא נשבתה בכל היכלי העיר ובתי מקדשיהם, וגם המסחור הלך כדרכו תמיד באין כל מפריע. בשלישי לחודש מרחשון בא כורש בעצמו לבבל, ומן היום ההוא והלאה נקרא כורש בשם „מלך בבל". כורש הודיע בקול קורא כי הביא שלום בכנפיו לכל יושבי העיר בבל, ושר צבאו גאביראס הודיע בשם כורש כי חפץ הוא בשלומם של כל הארצות שהיו נכנעות תחת ממשלת בבל. כורש הפקיד שרי הפלך (גאווערנארם) בכל המחוזות שהיו בממלכת בבל. ביום העשתי עשרה לחודש מרחשון מתה אשתו של נאבאניד, וששה ימים התאבלו כלם על מותה. ביום הרביעי לחודש ניסן הביא אותה קאמביזעס לקבורה בהיכל נבו. ואחרי כן הביאו עשר פעמים קרבנות ונסכים לאלהי בבל לכפר על נפשה.

בקול הקורא מתגצל כורש על לקחו בחזקה את עטרת מלך בבל, ואומר כי נקרא לזה מבל־מרודך האל העליון על כל אלהי בבל, כי חרה אפו בנאבאניד מלך בבל. הוא חותם את שמו „מלך לעיר אנסאן", בנו של קאמביזעס מלך אנסאן, בן בנו של כורש מלך אנסאן ובן־בן בנו של טייספעס מלך אנסאן, בקול הקורא הזה הוא אומר כי נתן הרשיון לכל העמים אשר הגלו בבלה לשוב לארצם לעבוד שמה איש איש את אלהי אבותיו כאשר הורגלו בשבתם על אדמתם. ומסיים את קול הקורא בתפלה כי אלהי העמים האלה שהשיב להם ארצם והפשיותם ימליצו בעדו לפני אל עליון „בל־מרודך" ולפני האל הגדול „נבו", אשר הוא כורע ומשתחוה להם תמיד.

ברור הדבר כי הסופרים היונים בלבלו וערבבו שמות העמים ותחת המאנדים הנקובים בהכתובות הנזכרות, שהיו מעם הסקיטהים והגומרים, והיו נאמאדים או רועי בקר וצאן, מספרים זאת אדות המדיים. מהכתובות הנזכרות נלמוד לדעת כי כורש לא היה מלך פרס כלל, וגם אבותיו לא מלכו שמה, כי אם היו מלכים באנסאן שהיא חלק ממדינת עילם, והעיר שושן היתה עיר המלוכה שלהם. טייספעס בנו של כאמענעס הפרסי אבי זקנו של כורש נצח את אנזא בעת שממלכת אשור האדירה נתפוצצה לרסיסים. וגם הדברים הנאמרים בנבואת ישעיה (כג, 2) על עילם, מורים כי מפלת בבל היתה על ידי חיל מדינת עילם.

ממלכת כורש התרחבה והתפשטה מים הגדול או ים התיכון עד באקטריה' והיתה גדולה ורחבה יותר מממלכת אשור. על דבר מותו ישנן הגדות שונות. הערא־דאטוס מספר כי נהרג בהלחמו עם המאסאגעטים. סטעסיאם מחליט כי נפל חלל במלחמתו עם הדערביקים. לפי ספורו של דיאדארים נשבה על ידי טומירים מלכת הדערביקים והיא תלה אותו על עץ ומת. אולם קסענאפאן יספר כי מת בשלום בארצו ונקבר בפאסארגדא שבע שנים אחרי מות קיאקסארום.

על הטבלא שמצאו החוקרים בשרידי בבל מסופר כי כורש מלך בבבל השע שנים ומת בחודש יולי שנת 529 לפני ספה"נ. שנה לפני מותו המליך את בנו קאמביזעס על בבל. קאמביזעס היה לפי ספורו של הערודאט, בנה של קאסאנדאנא. הציון הנמצא כעת

על קברו של כורש במורגהב איננו מצבר
קבורת כורש המנצח הגדול, כי אם של
כורש בנו של קאמביזעס.

מקול הקורא של כורש נלמוד לדעת
כי הוא לא היה מבעלי דת צארעסטער
כדריוש הפרסי וקסערקעס, כי הוא מתפאר
שם לאמר, כי ירש את כסא מלכי בבל
בעזרת בל־מרודך אל־עליון של אלהי בבל.
ולפי זה אהבתו ליהודים לא היתה מפאת
אמונתו באלהי העברים כי אם סבות פולי־
טיקיות הסבו זאת. הנסיון הורהו לדעת כי
סכנה מרחפת על כס המלכות בעת אשר
העמים הנכנעים נמצאים בגולה בארצות
לא להם, כי אז הנקל להם להתאחד ובעת
מלחמה עם האויב יתוספו גם המה על שונאי
הממלכה ולזאת יותר טוב להשיבם לארצם
ולתת להם איזה זכיות, ואז יהיו מכירים לו
טובתו. ובאמת עשה כן גם לעמים רבים
אחרים כי השיבם לאדמתם, וגם את פסילי
אלהיהם השיב לארצם. ואף להיהודים שלא היו
להם פסילים השיב את כלי המקדש הקדושים
בעיניהם ואשר שלל נבוכדנצר מחריב ארצם.

אם נשים לב לחקור על דבר כורש
כמו שנמצא אדותו בספרותנו העתיקה נמצא
כי הוא היה פרסי, כן הוא נקרא בפירוש
בספר דניאל (ו. 28): ודניאל דנה הצלח
במלכות דריוש ומלכות כורש פרסאה. והוא
היה האיש אשר ה' אהבו ובחר בו לעשות
חפצו בבבל ולשבר בזרועו את ממלכת
הכשדים (ישעיהו מח. 14). גם בס' עזרא
(א. 1; ד. 5; ה. 13 ודהי"ב לו. 22 23)
נקרא מלך פרס ובאיזה מקומות (עזרא ה 13)
נקרא גם כן מלך בבל. ובאמת מיד בעלותו
על כסא מלך בבל נתן רשיון ליהודים גולי
בבל לשוב לשבת בארצם ונתן צו לשריו
להשיב להם כלי המקדש וגם לעזור להם
מאוצר המדינה להגיע למטרתם וליסד מחדש
את בית אלהיהם. ובגלל הדבר הזה נקרא
בפי הנביאים בשם משיח: כה אמר ה' למשיחו
לכורש (ישעיה מה. 1). הנה כי כן עשה זאת
כורש ליהודים לא מפני יסוד פוליטיקי, כאשר
הזכרנו למעלה, כי אם מפני שכבד את אלהי
ישראל והאמין בו, כן נאמר בפירוש בשמו:
כל ממלכות הארץ נתן לי ה' אלהי השמים
והוא פקד עלי לבנות לו בית בירושלים וגו'
(דהי"ב לו. 23). אולם בספרות התלמודית
ישנם חכמים ששוללים ממנו התואר משיח,
לפי דעת רב נחמן בר יצחק (מגילה יב)
הכונה בדברי ישעיה „כה אמר ה' למשיחו
לכורש", היא כי הקב"ה מתאונן באזני משיח
על כורש שהבטיח לבנות הבית ואינו מקיים
הבטחתו כי איננו משתדל בעצמו לבנות את
הבית ומסר הדבר לגולי בבל. ורש"י מטעים
את הדבר הזה על פי בעל הטעמים, שהעמיד
טעם זרקא על מלת משיחו ולא הטעים
את המלה שאחריה ל„כורש" בטעם סגול
כדרכו בכל התנ"ך להעמיד סגול מיד אחרי
זרקא, ובכן הפסיק המלה למשיחו מן מלת
לכורש שאחריה, ולכן פירש רנב"י שהכונה
בזה שהקב"ה מתאונן בקובלנא על כורש
לפני משיחו בן דוד. בכלל יש לרבותינו
בענין הזה ערבוב דברים וחלופי שמות וקשה
לעמוד על הדבר, כי גם סופרי דברי הימים
להיונים מחולקים בדעותיהם וקשה לכונם עם
הכתובות החדשות שהבאנו למעלה.

כוּשׁ, שם עם שנמצא זכרו פעמים רבות
בכה"ק. אבי העם הזה כפי שנאמר
בתורה היה כוש בן חם בן נח (בראשית י.
6). ואחיו היו: מצרים, פוט וכנען (שם)
לפי הנאמר ביחזקאל (כט. 10) נמצאת
ממלכת כוש בנגב מצרים. השבעים והוואול־
גאטא תרגמו את השם כוש בשם „עטיאפיען",
ובעקבותם הלכו כל המפרשים והמתרגמים
מחכמי העמים שאחריהם. לוטהער תרגם
„כוש" בשם מאהרענלאנד, כלומר ארץ
השחורים. אבל החכמים מחוקרי העמים
מחולקים בדעותיהם בדבר המקום של ארץ
כוש, החוקר באכארט מחליט כי ארץ כוש
נמצאת בחצי האי ערב. לדעת געזעניוס היא
באפריקה. לפי דעת התרגום המיוחס ליונתן
בן עוזיאל תהיה ארץ כוש אחת מארצות
ערב בעבר הים סוף מזרחה והלאה, וכן
תרגם רב יוסף (דהי"א א. 8). ואחדים
מחכמי העמים באים בכתוב השלישי להכריע

בין הדעות השונות האלו ומשערים כי שניהם אמת: כי כוש בן חם יסד בראשונה את ממלכתו בעטיאפיען אשר באפריקה, אולם בהמשך הימים נפלגו איזה משפחות מהם ועברו לערב ויסדו שם ממלכה מיוחדה. ואשר מחזק השערתם זאת היא מה שנאמר בדהי"ב (יד. 19) כי זרח מלך הכושי נלחם את אסא מלך יהודה, והנה הערביים שהם שכני ארץ יהודה הרבו באמת לפשוט על הארץ ההיא לשלל שלל ולבוז בז, כאשר יעשו גם היום לפעמים, אולם איך יכול מלך עטיאפיען, הרחוק מאד מארץ יהודה ואשר ארץ מצרים תפריד ביניהן, להלחם עם אסא? ולבד זאת מה בצע אם גם ינצח את מלך יהודה, האם יכול לרשת את ארצו אם לא הכניע תחתיו תחלה את מלך מצרים? עוד נמצא מקום אחד בכה"ק המחזק את ההשערה הזאת, והוא (שם כא. 16) שנאמר כי העיר ה' על יהורם מלך יהודה את רוח הפלשתים והערבים אשר על יד כ ו ש י י ם . ואם יהיו הכושיים בני ממלכת עטיאפען, מי המה הערביים השוכנים על יד כושיים? הלא ארץ ערב נפרדת במימי ים סוף ובמדבריות גדולים ונוראים מן הממלכה ההיא. ולפי זה היו שתי ארצות מכונות בשם כוש: האחת היא ארץ עטיאפיע, והיא הנזכרת בישעיה וצפניה: הוי ארץ צלצל כנפים אשר מעבר לנהרי כוש (ישעיה יח. 1), מעבר לנהר כוש עתרי בת פוצי יובילון מנחתי (צפניה ג. 10), כי במדינת עטיאפיע באמת נמצאים נהרות עצומים ונוראים, ומהררי הארץ הזאת יצא גם הנהר הגדול נילוס העובר בשאון מימיו את כל אורך ארץ מצרים ונופל אל הים התיכון. אולם ממלכת כוש אשר בערב אין בה אף נהר אחד מצויין וגם פלגים יבלי מים יחסרו לה. וגם ירמיה במליצתו: היהפוך כושי עורו (ירמיה יג. 23) מרמז לעטיאפיע, כי אנשי כוש שבערב אינם שחורים כלל.

אבל נמצאת דעה אחת לחוקרים בכה"ק כי היתה עוד מדינה אחת בשם כוש בקרבת הנהר גיחון, כמו שנאמר: ושם הנהר השני גיחון הוא הסובב את כל ארץ כוש (בראשית ב. 13). ולדעתם גיחון הוא הנהר גוזן הנזכר במ"א (יז. 6), כיגות וגוז ענין אחד הוא, כמו שנאמר ממעי אמי אתה גוזי (תהלים עא. 6). ובמקום אחר נאמר: כי אתה גוחי מבטן (שם כב. 10). ולדעת החוקרים האלה בני כוש נפוצו בא"ץ מזרחת וימה. בני חוילה התישבו סביב לנהר גיחון שהוא קרוב לנהר פישון או נהר הודו, ואחדים מהם יצאו מארצם והתישבו בנגב ארץ מצרים והוא עטיאפיע הקדומה. ולפי זה יבואר ג"כ מדוע קראו הקדמונים לנילוס יאור מצרים בשם גיחון (עיין בן סירא כד 28), כי ידוע שדרך הנעתקים ממקום למקום אחר לקרוא מקומות החדשים וגם לנהרי נחליהם החדשים בשם המקומות והנחלים אשר יצאו משם לזכרון עולם וגם מפני שחן מקום על יושביו, וכאשר נמצאו לרוב מקומות רבים בארצות הברית הנקובים בשמותם בשם ערים רבות ומקומות רבים שבארץ אנגליה שמהם יצאו בעלי המושבות הראשונות. ועל פי זה נוכל לבאר המחלוקת שבין רב ושמואל על דבר הודו וכוש, שדבדי שניהם נכונים, כי האחד כיון אל כוש שבנגב ארץ מצרים שבאמת רחוקה היא מאד מרחק רב מהודו, והשני כיון אל כוש שעל נהר גיחון שקרובה מאד להודו כאשר ביארנו למעלה. וגם רש"י במקומות אחדים בתלמוד מפרש הנדואי כושיים, שמזה נראה כי לדעתו רבים מחז"ל חשבו כי גם בארץ הודו או קריב לה נמצאת מדינה בשם כוש. (עיין ברכות לו:, יומא פא:, וקדושין כב:)

2) כוש. שם איש אחד משבט בנימין שהיה מעבדי שאול ברדפו אחר דוד, (תהלים ז. 1). בסבתו חבר דוד את המזמור ז' בספר תהלים. בכה"ק נמצאים ספורים אחרים המורים כי על פי רוב עזרו אנשי השבט לאיש מצויין משבטם שהתנשא לראש, שבט לוי היה תמיד לימין משה; שבט יהודה השתדל לעזור לדוד, שבטו של בנימין היה זרוע לשאול, אפרים .... לירבעם בן נבט. אולם לפי דעת התרגום כוש הוא שאול בעצמו. וחז"ל נותנים טעם לזה מדוע נקרא שאול

בצם כוש; מה כושי משונה בעורו כך שאול משונה במעשיו (מ"ק ט"ז:). ויש מרמזים הגם כוש על שמעי בן גירא.

3) כּוּשִׁי שם היחס, בן ארץ כוש. על דבר האשה הכושית שלקח משה נתחבטו המבארים והמתרגמים ודרשו בו ימין ושמאל, ולפי השערת ש"ב בספר המילין שלו לקח לו משה אשת כישית לסוכנת ביתו, כי לא נמצא כתוב שלקח אותה לו לאשה, וגם לא נזכר שמה ואין זכר למולדתה ולתולדותיה. אבל מדוע היה הדבר הזה למורת רוח לאהרן ולמרים?

שם היחס כושי באה בה' הידיעה בשני מקומות: (במדבר יב. 1; ש"ב י"ח.) וזה מורה כי מציאות הכושים בין בני ישראל היה דבר זר ויקר, ולכן די היה לסמנו בשם עמו בהא הידיעה וכלם הבינו וידעו מי הוא אשר ידברו אדותיו.

2) כושי, בן גדליה אבי הנביא צפניה. (צפניה א. 1).

3) כושי אבי שלמיה (ירמיה לו. 14)

כּוּשָׁן. דעות שונות נמצאות אדות השם הזה. יש מפרשים אותו שהוא שם מדינה והוא אחד עם מדינת כוש (עטיאפ-יען) (פירסט, ש"ב). אבל במקום שנזכר בכה"ק השם הזה, בהבקוק, נאמר: תחת און ראיתי א ה ל י כושן, ירגזון יריעות ארץ מדין (חבקוק ג. 7). ומזה נראה כי בני כושן היו יושבי אהלים, וזה לא יתכן לאמר על כוש (עטיאפיען) כי לא היו יושביה נוסעי בעדר וגם לא נודע לנו איזה עובדה או מקרה בקורות הכושים שקבלו עונשם על אשר הציקו לישראל. ולזאת מבארים אחרים כי כושן במקום הנזכר מרמז על מפלת כושן רשעתים (ע"ע) מלך ארם נהרים בידי עתניאל בן קנז, השופט הראשון לישראל. ויש לשער כי מפלת כושן רשעתים על ידי עתניאל, ומפלת מדין על ידי גדעון היו ידועות ומפורסמות בעם ישראל וחרותות על לוח לבם ימים רבים. ולזאת השתמשו הנביאים לפעמים בעובדה הזאת להזכיר לבני ישראל את התשועות הגדולות שעשה ה' לעמו בימים הקדמונים. מפלת המדינים יזכיר גם כן ישעיה בנבואותיו אדות אשור: כי את עול סבלו . . . ההתות כיום מדין (ישעיה ט. 3), וגם המשורר אומר: עשה להם כמדין (תהלים פג. 10).

כּוּשַׁן רִשְׁעָתַיִם. שם מלך בארם נהרים שהכניע את ישראל אחרי מות יהושע והזקנים שמונה שנים והציק להם מאד ונושעו מידו על ידי עתניאל בן קנז השפט הראשון בישראל (שופטים ג. 8—11). השם רשעתים הוא זוגי מן רשעה, והוא תואר לרשע עריץ ואכזר מאד, כי תמונת הזוגי תבוא לפעמים בכה"ק להבוי מופג: בבל נקראת ארץ מרתים (ירמיה נ. 21), שכונתו ארץ אשר התפשטה בה חטאת קסם ומרי במדה מרובה מאד; גם רחם רחמתים (שופטים ה. 30), חמור חמורתים (שם טו. 16) מורים על מספר רב מאד. בהכתובות שמצאו החוקרים בשרידי מצרים, בבל ואשור לא נמצא זכר לשם כושן רשעתים. גם על הטבלאות שמצאו בתל־אל־מאראנא לא נמצא השם הזה. ואף ארצו ארם נהרים נזכרת על מצבות מצרים בשם „נהרינא", ועל הטבלאות של תל־אל־אמארנא בשם נהרימא, והעם שישב בארץ ההיא נקרא שם בשם „מיטאנני". וע"ע עתניאל.

כּוּת, כּוּתָה. שם עיר אחת מהערים באשור התיכונה, אשר הביא סרגון מלך אשור משביה אנשים רבים והושיבם בערי ממלכת שומרון תחת האנשים מבני ישראל של עשרת השבטים שהגלה לנהרי גזן ולערי מדי בשנת 722 לפני המספר הנהוג (מ"ב י"ז. 24. 30). התושבים החדשים התערבו בבני ישראל שהשאיר סרגון בערי שומרון, וצאצאיהם יוצאי בני התערובות ידועים בשם שומרונים, והיהודים יקראו למו כותים לפי דעת החכמים הערביים עמדה העיר כותה לא רחוקה מבבל. וגם בכתובות האשוריות שמצאו החוקרים בשרידי בבל ואשור מצאו את השם Kuti בין הערים הנחשבות שם לבבל התיכונה. והחוקרים החדשים מצאו כי העיר כותה הוא המקום

הידוע כעת בשם תל־אברהים, צפונית מזרחית לבבל. שמה מצאו בימים האחרונים גם כן שרידי היכל האליל נרגל. לפי דעת החוקרים החדשים כותה היא העיר אור־כשדים עיר מולדת אברהם אבינו. ודעה זו מחזקת את דברי חז"ל המספרים כי אברהם אבינו נחבש שלש שנים בכותה (ב"ב צ"א). והרמב"ן אומר: חקרנו על פי תלמידים יושבי ארץ עבר הנהר ומצאנו כי כותה היא עיר בין בבל ובין חרן, והדבר הזה נמצא גם כן בספר קדמוני הגוים כמו שכתב הרב במורה נבוכים שנמצא כתוב בספרי הצבא"ה (עבודת האכרים המצרים), כי אברהם שנולד בכותה חלק על ההמון עובדי השמש ונתן אותו המלך בבית הסוהר . . . ואחר כן פחד המלך שישחית עליו ארצו ויסיר בני אדם מאמונתם וגירש אותו אל קצה ארץ כנען אחר שלקח ממנו את כל הונו"

הכותים, אחרי שהתישבו בערי שומרון דבקו באלהי ישראל וקבלו עליהם את תורת משה, כי לפי הדעה המשובשה של העמים בזמן ההוא, כל ארץ וארץ היה לה אלהות מיוחדת אשר יושביה היו מחויבים לעבדה ולשמור את מצוותיה ולקיים את חוקיה. אבל בראשית ימי שבתם על אדמת ישראל השוממה היו רבים מהם לטרף לשני אריות אשר נתרבו שם במספר עצום מאפס עם. ויזעקו אל מלך אשור כי ישלח להם כהנים ומורי דת ישראל למען ידעו את תורת אלהי הארץ ולקיים את חוקיו אולי יסיר מעליהם את המות הזה, את האריות. המורים העתיקו להם את ספר התורה והכותים החלו לקיים מצוותיה. ולזאת נקראו בתלמוד „גרי אריות".

יחוס היהודים אל הכותים ולהיפך היה שונה בזמנים שונים. בימי עזרא ונחמיה השתדלו היהודים להתרחק מעליהם, כי נוכחו לדעת שאמונתם באלהי ישראל מעורבת באמונה של אלהים אחרים, ואז היה כל ישעם וחפצם של הגדולים ההם, עזרא ונחמיה, לשרש אחר כל אמונה זרה ולנקות את דת היהודים מכל דבר אשר ריח עבודת אל נכר נודף ממנו. הנסיון כבר הורה אותם לדעת עד כמה מסוכנה ליהודים ולדתם ההתבוללות עם עמים אחרים. כי במשך זמן קצר שכח הדור הצעיר את לשונם ודתם. ולזאת דחו היהודים בשתי ידים את הכותים (השומרונים) כאשר באו אל היהודים שבי בבל והציעו לפניהם חפצם להשתתף אתם בבנין בית ה'. והודיעו היהודים להם כי אינם חפצים בקרבתם. הדבר הזה העלה את חמת הכותים על היהודים והיו להם לשונאים והחלו לכתוב על היהודים שטנה ומלשינות לפני מלכי פרס. אבל היהודים הודיעו להם כי יש להם הרשיון להתפלל בבית המקדש כי בית תפלה הוא לכל העמים, כן יספר יאזעפוס.

הכותים בנו להם מקדש מיוחד על הר גריזים, הוא הר הברכה, ושנו בתורתם מקומות רבים למען יורו כי ההר הזה הוא המקום אשר בחר בו ה', והוא ההר אשר חמד לשבתו. ובכן נפרדו הכותים מהיהודים פרוד גמור ומוחלט, ובכל עת מצוא הראו ליהודים את שנאתם. בימי מלחמת המכבים כתבו הכותים אל המלך הרשע אנטיוכוס עפיפאנוס כי לא יהודים המה, ולא ידעו את אלהי העברים, כי מצדון באו אבותיהם אל ארץ שומרון, ולא מלבם ומרצונם הטוב המה שומרים את השבת ואת מועדי בני ישראל, ועתה אם רעה בעיני המלך ללכת בדרך העברים ובחוקותיהם נכונים המה לעזוב את דת היהודים ולשוב אל אמונת אבותיהם (קדמוניות יב. 8). וכאשר גברה יד החשמנאים השתדלו הכותים לעורר שנאת הגוים מסביב אל היהודים למען יתוספו גם הם על צוררי ישראל (שם יג. 13). יוחנן הורקנוס מבית החשמונאים החריב את מקדשם שתי מאות שנה אחרי הוסדו (יומא מט).

אולם בימי חכמי המשנה נחלשה השנאה בין שני העמים האלה, והיהודים החלו להתקרב אליהם מעט מעט. רבן שמעון בן גמליאל אמר אדותם כי כל מצוה שהחזיקו בה הכותים הרבה מדקדקין בה יותר מישראל, (ברכות מז). ולזאת יוכלו היהודים לסמוך עליהם לאכול משחיטתם, ולאכול בפסח את המצות שנאפו על ידם ולצאת בה ידי חובתם

בפסח (חולין ד.). ובכלל ההזיקו התנאים בעלי המשנה כי הכותים גרי אמת הם, ולא גרי אריות, כאשר הזכרנו למעלה. אבל בהמשך הימים נוכחו היהודים לדעת כי אין להם לא מצוה ולא שירי מצוה והשודים ומקולקלים הם (ירושלמי פסחים פ"א, ה"א) הכותים היו נפוצים בכל ארץ ישראל ובמקומות אשר רוב התושבים היו רומיים ויונים התבוללו עמהם. וכן נתמעטו בהמשך הימים ובעת נשארו מהם רק כמאה וחמשים איש וגם כספרם זה הולך הלוך וחסור. כי אסור להם להתחתן עם עמים אחרים. והרוצה לדעת מהכותים יותר בפרוטרוט יעיין במס' כותים, ווערשנער, סאמאריטאַ־נישע טראַדיציאנען . . . ברלין 1888, ובאוצר ישראל ערך כותים.

כָּזָב, הוא אחת מהמדות המגונות שכל בן דת משה מחויב להתרחק ממנה, והוא נרדף לשם שקר ושוא, אבל לפי הנראה מהכתובים שבא בם השם כזב הוא גרוע משקר ודומה יותר לשוא. כי מצאנו על פי רוב יבוא ביחד עם שוא ולא עם שקר, כמו: שוא ודבר שקר (משלי ל. 8), דברתם שוא וחזיתם כזב (יחזקאל יג. 8), הזון שוא וקסם כזב (שם 6), מחזה שוא חזיתם ומקסם כזב אמרתם (שם 7). ולפי זה הכזב הוא הבל וריק כמו השוא, ונחשב למדה יותר פחותה מהשקר, כי בשקר יש לפעמים קורטוב של אמת כמו אורח שקר שנאתי (תהלים קיט. 128), המכוון בזה כי ישנו במציאות אורח שקר, אבל מפני שהוא איננו האורח הישר והמרוצה לכן שנאתי את האורח הזה, אבל שוא וכזב המה נרדפים להבל ורוח, לדבר שאין בו ממש. וע"ע שקר.

כֹּזְבָא, שם מקום בנחלת מטה יהודה (דהי"א ד. 22). ויתכן שהוא אחד עם העיר אכזיב שהיתה בשפלה ושנזכרת ביחד עם הערים מרשה וקעילה (שופטים טו. 44) ועם מרשה ועדולם (מיכה א. 14), וכפי הנראה הוא גם כן העיר כזיב מקום מולדת שלה בן יהודה (בראשית ח. 5). פירשט משער כי העיר כוזבא היא מקום מולדת הגבור הנודע במלחמת ביתר הידוע בשם בר כוכבא, ששמו האמתי היה בן כוזבא, אבל הוא הסב שמו לבן כוכבא או בר כוכבא למען יאמין העם כי הוא שנבאו ע"יו דרך כוכב מיעקב (במדבר כא. 17). ואולם בעת קץ המלחמה ונפל חלל לפני חיל אדריאנוס קיסר רומה בשנת 135—132 לפני המספר הנהוג, החלו לקרות אותו בשמו האמתי בר כוזבא על שם עיר מולדתו כמקדם.

כָּזְבִּי בת צור נשיא מדין. היא האשה שנשיא בית אב לשבט שמעון זמרי בן סלוא נלכד בשחיתותיה ובזמת זנוניה, ופנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן בקנאתו לה' דקר את שניהם באהל (במדבר כה 6—8).

כְּזִיב שם עיר בארץ יהודה (בראשית לח. 5). בעיר הזאת נולד שלה בן יהודה מאשתו בת־שוע ומשערים כי היא אחת עם אכזיב וכוזבא (ע"ע).

כֹּחַ מין שרץ האדמה (ויקרא יא. 30). לפי תרגום השבעים והיראנימוס הוא השרץ הנודע בשם Chamaeleon, המחליף צבע עורו לכמה גוונים לפי התנפחו אם מעט ואם הרבה.

השרץ הזה נמצא בארץ ישראל במספר רב מאד וגם במצרים נמצא ממנו תמיד מספר עצום, ולזאת ידעו העברים אותו ואת טבעו היטב. השרץ הזה הוא קטן מאד ורבים מתפלאים מדוע נקרא בשם „כח", שם שהוראתו חוזק, אומץ וגבורה. ואנחנו לרגל, מלאכתנו ננסה לבאר זאת על ידי שנביא בזה בקצרה את תכונתו וטבעו כאשר יספרו החוקרים בטבעי היצורים. החוקרים האלו הקרו ומצאו כי חנן היוצר את היצור הקטן הזה בכח נפלא ברגליו ובזנבו, ואם יחזיק ברגליו הקטנות או בזנבו בענף עץ יחזיק אותו בחזקה עד שאין ביכולת האדם להסיר אותן מהענף וגם להזיזן ממנו עד שישבור ויכלה אותן. לפעמים יתקשרו חמשה או ששה שרצים כאלה ברגליהם ובזנביהם זה בזה ויעשו כלם אגודה אחת שאין ביכולת שום איש להפריד אותם זה מזה ואף המות או קלקול ושבירת הרגלים יפריד ביניהם.

כאשר יחפוץ השרץ לשנות את מקומו מענף לענף, יחזיק באומץ רב את הענף אשר הוא נמצא עליו ברגלו אחת ובזנבו ובשלשת הרגלים האחרות שלו ימשש בזהירות ובשקידה נמרצה את הענף החדש אשר יחשוב להחליפו תחת הענף אשר הוא שוכן עליו. ואם כי המצב הזה הוא קשה עליו וסובל ממנו צער, בכל זאת נשאר בו שעות אחדות עד אשר יווכח לדעת כי הענף החדש יהיה לו משכן בטוח ולא יאונה לו עליו כל רע.

החוקרים אשר חקרו את תכונתו ואת טבעו נסו פעמים רבות להניח את השרץ הקטן הזה על ידיהם, ואז מיד חטף ברגליו את אחת מאצבעות היד של החוקר ולחץ את האצבע בכח חזק מאד והסב כאב חזק להחוקר. ברגליו של הכח נמצאות חמשה בהונות, והוא יכול לאחד אותן בחוזק נפלא כאשר יאחד האדם לפעמים את בהונו עם אצבעו וישמיע קול בהפרידו אותם. על בהונות השרץ הזה נמצאות פרסות קטנות ממראה ירוק והפרסות האלה הנה משוקעות וחדות, ולזאת כאשר יכווצו את האצבע ירגיש האדם כאלו דוקרים את בשרו במחטים.

ההרגש בזנבו הוא נפלא מאד. בזנבו הוא חופש ומבקש וחוטף זבובים למאכלו, והאיש העומד ורואה את ציד הזבובים בזנב הכח, ידמה כי בקצה הזנב יש עין רואה את פריחת הזבובים ואת תנועותיהם.

העינים של הכח הנה משונות מאד, ומביט בהן באופן מוזר מאד. בעינו האחת יוכל להביט לפניו ובהשנית — לאחריו. והוא יעצים אותן בעור מנומר בדברבורות קטנות.

הכח לפעמים מחליף את גונו וצבעו.

בדבר הסבה של שנוי הצבע ישנן דעות שונות בין החוקרים אחרי טבע החיות. אחרים מהחוקרים חשבו כי הכח מקבל את צבע המקום אשר הוא שוכב עליו, למען לא יבחנו בינו ובין הדבר אשר הוא שוכב עליו ולא ירגיזהו ממנוחתו. אבל באמת אין הדבר כן כי לפעמים הוא נשאר שונה בצבעו מן הדבר אשר הוא שוכב עליו. פעמים רבות ראו הטבעים כי בבוא הכח על שטח אדום משנה צבעו לשחור עמוק, ובמקומות רבים נראים עיגולים קטנים ממראה ירקרק. והשנוי הזה נעשה בו במהירות נפלאה, כי מיד בוא חלק קטן מגופו על היצוע האדום בזו הרגע משתנה צבעו ועיגולים ירקרקים נראים על החלק הקטן הזה, בעוד אשר החלק הנשאר מחוץ להשטח האדום לא נשתנה במראהו, וכאשר יתנועע הכה הלאה ישתנו גם יתר חלקי גוו הקטן מיד בבואו על הצבע האדום. בכלל מרגיש הכח גועל נפש לצבע האדום ומשתדל לנטות הצדה בראותו דבר אדום לפניו.

צבעו הטבעי הוא שחור עם הערובות צבע אמיץ (גראה). אולם לפעמים הוא משנה צבעו לירוק ועל רגליו נראים עיגולים כעין טבעות ירקרקות וכתמים מצבע הזה מכסים את כל גופו וגם ראשו. כאשר יתרגש הכח מכעס או משריקת הזבוב הפורח באויר קרוב לו ישתנה גם כן צבעו לכמה גונים, פושט צבע ולובש צבע במריצות ובמהירות נפלאה. וביחוד יצטיין אז בבהירותו הצבע הירוק. חוקרים אחדים חשבו, כי הצבעים השונים באים מרגשותיו השונים. והכח משנה אותם לפי חפצו ורצונו. אבל רבים מהטבעים משערים כי שנוי הצבע נעשה בו לא לפי חפצו הוא כי אם בסבה אחרת אשר איננה תלויה בו, ושהיא חוץ ממנו. והראיה לזה היא כי ראו שנוי הצבעים פעמים רבות בכח אחד גם אחרי מותו.

השרץ הזה ניזון בזבובים, והוא חוטף אותם בלשונו במהירות נפלאה גם בעת שהמה רחוקים מאד ממני, כאשר יראה זבוב הוא מושך לשונו פעם או שתים כאלו הוא בוחן ומנסה אם קרוב אליו הזבוב ללכדו בשחיתותיו' אם נוכח לדעת כי יצלח לו לחטף את טרפו יאריך את לשונו ויצודהו בחרמו בכח חזק מאד. כי גם בלשונו מוטבע כח נפלא.

חוקרי הטבע במאה הששה עשרה מספרים אדות הכח כי הוא שונא מאד את הנחשים ואת העקרבים. כאשר יראה הכח נחש שוכב תחת העץ ושואף אויר אל תוכן

הוא עולה בחשאי על העץ ובוחר לו מקום ממעל להנחש, ואז הוא מוציא חוט ארוך מפיו כאשר יעשה העכביש, ועל קצה החוט הוא מוריד טפת סם מות גדולה כמרגלית, והרעל הזה הוא ממית את הנחש מיד.

הכח הוא מסוכן גם לעורבים. ואם יקרה כי העורב יהרוג את הכח ויאכלהו אז ימות העורב מהרעל אשר ישלח בו הכח גם אחרי מותו. ואף אם יצליח לו לבלוע תיכף תתיכת זמורת זית אז ימלט העורב ממות.

פליניס יספר כי הכח מסוכן מאד להתחמס (סאקאל Hawk). ואם יקרה כי יעוף ממעל להכח יפול במעופו על הארץ כי אין בכחו להנצל משחיתות הכח, ומוסר גופו ונשמתו להיות לברות לשני הכח. הנה כי כן העוף הטורף הזה לפעמים נופל ברשת השרץ הקטן הזה. אבל חוקרי הטבע החדשים מטילים ספק בכל הספורים אדות הכח, אשר יספרו עליו החוקרים משנות מאות שעברו.

אבל איך שיהיה אם כל הספורים אדות הכח הגדול של דשרץ הזה אמתים המה או כזוים. ברור הוא כי כדמיון ההמון חנן היוצר את השרץ הזה בכח נפלא ולזאת היו קוראים אותו בשם „כח".

כחש. רזון, כגרעת וחסרון. ויקם בי כחשי בפני יענה (איוב טז. 8). איוב מתמרמר על רעיו כי הרזון, הכחש והקמטים שבפניו המה כעדים ולראיה בעיני רעיו כי דבר בליעל יצוק בו והטאהו נגדו תמיד ובעבור זה נגעה בו יד ה'. כחש נרדף גם כן עם שקר, כי השקרן יסבב מגרעת חסרון ורזון ברעהו על ידי תרמיתו ודברי כזבים. אגב אורחא נעיר כי השומרונים קוראים בתורה תחת והנחש היה ערום (בראשית ג. 1) והכחש היה ערום. אם הוא טעות סופר או כן הבינו השומרונים את המקום הזה קשה להכריע.

כי. המלה הזאת נמצאת אך פעם אחת בתנ"ך בתור הוראת שם: כי תחת יופי (ישעיה ג. 24). פירכט מפרש אותו כמו כוי. צרבת השחין מלשון כויה תחת כויה, ויש פותרין אותו כמו קיא צואה, כלומר מיאוס וזוהמה תחת יופי. אבל בעל הטעמים חבר את המלה הזאת במקף כי־תחת, וזה איננו מתאים להההוראה הזאת. אולם חז"ל כפי הנראה הבינו גם כן המלה הזאת לפי ההוראה שנתנו לה בעלי הלשון, כי כן פרשו בשבת (סב:) הפסוק כי תחת יופי, אמר רבא הייגו דאמרי אינשי חלופי שופרא כיבא ופירש"י כיבא ליחה, כמו שיחנא וכיבא דפלימו (בקדושין פא:) ויש גורסין שם בגמרא דשבת חלופי שופרא כואה, כלומר כויה.

כידוד שביב אש, נצוץ הנדחה ונזרק מדבר הבוער: מפיו לפידים יהלכו. כידודי אש יתמלטו (איוב מא. 11). לפי דעת התרגום והרד"ק הוא מקביל למלת לפידים שבחציו הראשון של הפסוק. הוואול־גאטא מעתיק „פייערבראנד", כאלו היה כתוב „כאידי אש" ולא כדודי אש.

כידון. רומח קטן לירות בו, והיו נושאים אותו בין הכתפים כמו שמצינו בגלית הפלשתי וכידון נחושת בין כתפיו (ש"א י"ז. 7.6). כפי הנראה היה לפעמים קשור נס קטן על קצה הכידון שהיה ביד שר הצבא לתת על ידו אות לאנשי החיל לדעת את אשר יעשו. יהושע נטה בכידון אשר בידו בגבהו אל חומות עי להודיע להאורב כי הגיעה העת לבוא העירה ללכדה (יהושע ח. 18). גם הבבלים והפרסים השתמשו בכידון לכלי זיינם (ירמיה ו. 23; נ. 42).

בין ירושלים וקרית יערים נמצא מקום בשם „גורן כידון" (דהי"א ג. 9). והוא הוא הנזכר בש"ב (ו. 6) בשם גורן נכון (ע"ע גורן נכון), ובמקום אחר נקרא גן עזא (מ"ב כא. 18. 26.) והרוחנו בזה לדעת הוראת השם גורן על נכון, כי לא כל גורן הוא מקום אסיפת דגן לדוש, אלא כל מקום מוקף ומוגדר לתשמיש מה נקרא גורן או גן. כמו ומלך ישראל ויהושפט מלך יהודה יושבים איש על כסאו מלובשים בגדים בגורן פתח שער שומרון (ד"א כב. 10). שהוראת גורן במקום הזה הוא בלי ספק גן

מוקף מחיצות (פארק), כי שומרון לא היתה גורן. ובלי ספק היה שם גן מוקף מחיצות להתהלך ולהתענג בירקרק דשא שבו, וכן גורן האטד היה מקום מוקף סביב לבל תרמסנו רגל בהמה והיו צומחים בו עצי אטד למכביר, והוא קרפות בלשון חז"ל. ורש"י בפירושו לסוטה (ל"ה :) מביא בשם ר׳ מנחם בן חלבו כי גורן נכון הוא גורן ארונה היבוסי. (ק"מ). ולדעת ש"ב היה גורן כידון כר נרחב ללמד ידי אנשי המלחמה לירות בכידונים ובגלל זאת הוא נקרא גם כן גורן נכון, כי היו מכוונים בכידונים לירות אל המטרה מבלי החטיא.

כידור מלשון כדור, הונח על תקופת חיל הצבא החונה סביב העיר להביאה במצור. כמלך עתיד לכידור (איוב טו. 24) כמלך המתעתד להקיף את העיר להביאה במצור ולהרעיש את חומותיה (יויא איין קעניג דער צום שטורם געריסטעט).

כיון, השם הזה נזכר אך פעם אחת בעמוס (ה. 26): ונשאתם את סכות מלככם ואת כיון צלמיכם, כוכב אלהיכם אשר עשיתם לכם. הפסוק הזה הוא מן המקומות הקשים בכה"ק, ומבארי ישראל ומחכמי העמים מפרשים אותו איש איש כפי חוות דעתו. ועד היום לא באו לכלל החלטה אם השמות סכות וכיון המה שמות עצמים פרטים או שמות עצמים כללים. רש"י והרד"ק מבארים השם סכות מלשון סוכה ואוהל, והראב"ע ואבולוואליד מבארים אותו מלשון: הסכת ושמע ישראל. מלככם לדעתם הוא שם האליל „מולך" או מלשון מלך, כלומר האליל סכות שהוא מלך על כל האלילים שלכם. השם כיון מבאר הרד"ק כמו רקיק ועוגה, כמו „כונים למלכת השמים" (ע"ע כון). ומחוקרי העמים יש מפרשים את השם כיון מלשון „מכון", כלומר בסיס שעליו העמידו את האלילים שלהם, בעת שהובילו אותם בימי מועד וחג בחוצות העיר בהמון חוגג. כן יפרשו אותו עוואלד וסמיטה. אבל חוקרים אחרים מחכמי העמים אין נפשם נוחה מהביאור הזה, מבארים השם כ י ו ן כשם עצם פרטי והוא שם אליל, והוא מקביל להשם סכות שלפניו שהוא שם עצם פרטי לאליל אחד אשר האשורים יכנוהו Sak-kut, ובאמת קשה להאמין כי הנביא יוכיחם על אשר ישאו את הבסיס של אליל ולא יזכיר את שם האליל אשר ישאו עליו, שהוא שורש החטא והעון. ולזאת מפרשים (שראדער) כי הוא שם האליל הידוע בין האשורים Ka-ai-va-nu, שהוא ביניהם סמל הכוכב סאטורן. גם הערבים והפרסים יכנו את הכוכב סאטורן בשם Kaivanu, ראולינזאן מצא את שם האליל Ken בין האלילים אשר נחלו המצרים מאת הכנענים, ולפי זה יבואר היטב החצי השנית מהפסוק כוכב אלהיכם אשר עשיתם. התרגום והפשיטא לא תרגמו כלל את השם „כיון" והביאו אותו בתרגומם כמו שהוא בעברית, וזה מוכיח כי גם המה חשבו אותו לשם עצם פרטי. ולפי זה שיעור הפסוק הנזכר היה לדעתם כך: ונשאתם את סכות מלככם (כלומר מלך של כל האלילים שלכם) ואת כיון (שהוא) כוכב אלהיכם (אייער גאט-שטערן), (שהמה) צלמיכם אשר עשיתם לכם, והגליתי אתכם (ביחד עם גלוליכם) מהלאה לדמשק. וועלהויזען משער כי הפסוק הזה הוא הוספה מאוחרת, כי בימי הנביא עמוס עוד לא היתה עבודת האשורים נודעת לבני ישראל. דר׳ טארעי משער כי בעלי המסורה בכונה שנו את התנועות של השמות סכות, כיון ונקדו אותם בחיריק ומלאופם להשוותם להמלה שקוץ שהוא גם כן בחיריק ומלאופם.

כיור, אגן או כף לרחצה. במשכן עשו כיור נחשת וכנו נחשת לרחצה למען אהרן ובניו בבואם אל אהל מועד לעבוד עבודתם. את הכיור העמידו בין אהל מועד ובין המזבח (שמות ל. 17—21). מתבנית הכיור ותכונתו ומלאכת מחשבתו לא נזכר בתורה, וידענו אך זה כי היה כלי עם מים לרחצה. נפלא הדבר כי הכיור לא נזכר בין כלי המשכן אשר נשאו הלוים על שכמם או בעגלות בנסוע המשכן ממקום למקום. (עיין במדבר ד). במקום אחר (שמות לח. 8) מבואר כי הכיור עשו מן המראות (שפיגעלן)

שהביאו הנשים הצובאות (עיין ש"א ב. 22) שצבאו פתח אהל מועד. אבל המבקרים מטילים ספק אם כבר היו בימי משה נשים צובאות פתח אהל מועד. בבית המקדש שעשה שלמה היו עשרה כיורות שעמדו על עשר מכונות, וכל אחד מהם היה מכיל ארבעים בת ומדתו היתה ארבע באמה (מ"א ז. 38).

העשרה כיורות שעשה שלמה כפי הנראה היו אך בבית המקדש הראשון, אולם בתבנית הבית שבנבואת יחזקאל ובבית השני שעשה זרובבל לא נזכר מהם לא דבר ולא חצי דבר. במ"ב (ט"ז. 17) מסופר כי אחז קצץ את מסגרת המכונות ויסר מעליהם את הכיור. בעל דהי"ב (ד. 6) מבאר כי מטרת העשרה כיורים שעשה שלמה היתה לרחוץ ולהדיח בהם את מעשה העולה. אולם במלכים לא נזכר מאומה מזה. בתלמוד מסופר כי בן־קטין עשה שנים עשר דדין לכיור גם מכונה מיוחדה להשקיעו בגלגל אל בור מים חיים כדי שיוכלו כהנים רבים לרחוץ כאחד, גם עשה מוכני לכיור שלא יהיו מימיו נפסלים בלינה (יומא לז. זבחים כ.).

בעל דהי"ב (ו. 13) מספר כי שלמה עשה עוד כיור אחר מנחשת שמטרתו היתה לעמוד עליו ולהתפלל בהיכל ה', והוא היה כעין בימה. הכיור הזה עמד בעזרה והיה נעשה בתבנית מרובע חמש אמות ארכו וחמש אמות רחבו ושלש אמות קומתו ויעמד שלמה עליו ויברך על ברכיו נגד כל קהל ישראל ויפרוש כפיו השמימה. בזכריה נזכר עוד כיור אש (זכריה י"ב. 1) והוא סיר לגחלי אש ונקרא כיור על שם תמונתו כי נעשה בתבנית כיור.

כִּילַי או **כֵּילַי** הוא שם תואר לאיש הנבהל להון ומחסר נפשו מטובה לאסוף הון רב אם כי איננו נהנה מהונו. המדה הזאת היא מגונה מאד. לאיש כזה לא יאמר שוע, כי כליו (כלומר כליותיו וזימות לבבו) רעים (ישעיה לב. 5. 7).

כִּימָה הוא שם קבוצת כוכבים, שבעה גדולים ואיזה קטנים הנראים במזל שור בקערורית השמים הצפונית. הקבוצה הזאת יש לה קשר ויחוס תמידי עם הירח ולכן השתמשו בזמן הגלות בקערורית השמים להגביל על ידיה מדת הזמן כמו על פי הלבנה. השם הזה נזכר בכה"ק שלש פעמים, אחת בעמוס (ה. 8) עושה כימה וכסיל, ושתים באיוב (ט. 9; לח. 31), עושה עש כסיל וכימה; התקשר מעדנות כימה. המעתיקים והמבארים מחכמי העמים מתרגמים את המלה „כימה" בשם „פלעיא־דען" כלומר קבוצת שבעת הכוכבים. הרד"ק בשרשיו מבאר המלות מעדנות כימה, כי הכוכבים האלה מסבבים ומביאים על הארץ קור חזק הקושר ומעכב את צמיחת הירקות. לומהער תרגם כימה במלת גלוקקע, אשר פתרונה „תרנגולת רובצת על אפרוחיה", וגם האנגלים יכנוה Hen and Chickens. ובלשון רוסית „נאסיעדקא". ובאמת הקבוצה הזאת תתראה לעינינו כמו כוכב גדול מאיר אחד ועליו סביב יחנו כוכבים קטנים אחרים כמו התרנגולת הסוככת בכנפיה על אפרוחיה הקטנים. ובעבור זה חשבו רבים כי כימה הוא אחד עם „סכות בנות" וגם הרד"ק מבאר „סכות בנות" תרנגולת עם אפרוחיה. הבעדואינים נוסעי בעדר וגם האכרים הערבים שמרו את עת עלית וביאת הקבוצה הזאת למוד על ידיהן מדת הזמן, וגם המצרים חשבו על פי זה והגידו מראש זמן שטף מי הנהר נילוס ושובו אל גדותיו.

שורש המלה לא נמצא בעברית. אולם בשפת אשורית Kimtu הוראתו משפחה, וגם בערבית Kimut הוראתו קבוצה או אגודה. השבעים לא העתיקו את המלה הזאת בשלשה מקומות הנזכרים בשוה, כי אם בשנוי לשון. התרגום והפשיטא לא תרגמו כלל כי אם הביאו בתרגומם את המלה כמו שהיא בעברית, וזה מורה כי הוראת המלה לא היתה ידועה להם בדיוק ובצמצום, לכן הניחו אותה כמו שהיא.

איך שיהיה הקבוצה הזאת משכה עליה עין עמים רבים שידעו אותה וחקרו על תכונתה ופעולתה. יושבי אוסטראליה חשבו

את הכוכבים האלה לאגודת נערות משחקות. וגם ההודים בצפון אמיריקה ידמו אותן לבתולות יוצאות במחול. היונים הקדמונים חשבו אותם לאגודת אחיות הפורחות לפני הכוכב כסיל (אריאן), ומספרם כי בימים הקדמונים רדף ענק אחר אחר שבע בתולות והנה התפללו לאלהיהן, והוא הציל אותן מרדיפת הענק והפכן ליונים והושיבן בשמי מעל בין הכוכבים. הערבי יתאר אותם כקבוצת רוכבים על גמלים, והכוכב הגדול מהם יקבו בשם האדי, כלומר היוצא לפניהם בשיר ומשמח בזמירותיו הנפלאות. הפרסים ידמו אותם לחרוזי פנינים בענק, ומזה נוכל להבין כונת המלות התקשר מעדנות כימה, כמו קשרם ענדם על גרגרותיך. במקום אחר שערתי כי הבטוי „מושכות כסיל תפתח" מורה על הגדה קדומה שהיתה ידועה בעם (ע"ע הוברי שמים). אם יש להבין גם כן בהמלות התקשר מעדנות כימה איזה הגדה עתיקה? אבל יוכל היות שכה"ק השבו את הקבוצה לדברים דנגלים במעשה בראשית ולכן יזכירוה לפעמים כאשר יזכירו בריאת שמים וארץ, ימים ונהרות להגיד שבחו של היוצר, גדולתו וגבורתו.

כִּיס חריט או שק קטן עשוי מצמר גפן עבה וחזקה, או מעור לאסף אל תוכו מטבעות זהב, כסף ונחשת כמו שנאמר הזלים זהב מכיס (ישעיה מו. 6). כיס אחד יהיה לכלנו (משלי א. 14). לפעמים הוא נעשה בתבנית סל קטן עשוי מקנה רך. בכיס כזה היו להסוחרים הקדמונים גם כן משקלות עשוים מאבנים קטנים או מנטילי מתכות שהיו שוקלים בהם את סחורותיהם במכרם אותם לקוניהם. התורה צותה למוכרים וקונים מבני ישראל כי אבני משקל כאלה תהיינה שלמות וצודקות במשקלן ולא יונו את קוניהם במשקל גרוע או את המוכרים במשקל עודף. „לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן גדולה וקטנה" (דברים כ"ה. 13), הגדולה לשקל בה בעת הקניה והקטנה — בעת המכירה. ועד היום ישתמשו באבני כיס המוכרים וסוחרים קטנים בסוריא בהוליכם למכור מבית לבית: שמן זית, תאנים ודבש ענבים, גבינה וכדומה. הקונים מאמינים בישרת לבב של המוכרים ועל פי רוב אינם חושדים אותם כי במרמה ימכרו להם את סחורותיהם ולזה צותה התורה על המוכר לבלי יונה את הקונה. והערבי יאמר: ביד איש ישר משקל צדק" (וע"ע הריט).

כִּירַיִם כלי כעין תנור שהיו משתמשים בו לבשל ולאפות, ובא בתמונת מספר זוגי מפני כי עשוי משני חלקים. תנור וכירים (שנטמאו) יותץ (כל אחד מהם) (ויקרא י"א. 35). ובימי התלמוד כפי הנראה נשתנה תמונתו והיה נעשה אז כחלק אחד, ולזאת יבוא בתלמוד במספר יחיד „כירה".

כִּישׁוֹר לוח עץ שאוגדין עליו צמר או פשתן לעשות מהם חוט ארוך על ידי הפלך שהוא כלי המטוה. „ידיה שלחה בכישור" (משלי לא. 19). בלוח הזה השתמשו ביחוד הנשים, אשר בידן היתה מלאכת המטוה לצרכי ביתן לארוג מצמר ופשתן בגדים לכל אנשי הבית. והפשיטא פותרת את המלה הזאת: בכשרון, כלומר בתבונות כפים.

כִּכָּר. הונח על כל דבר העשוי בתבנית עגול או עגול מארך (עליפסע). כמו ככר הירדן, היא חבל ארץ בתמונת עגול מארך שדרך בו ישטפו מימי הירדן, והערים סדום, עמורה, אדמה וצבוים עמדו לפני המהפכה בככר הזה (בראשית י"ג. 12). הככר הזה נזכר לפעמים בכה"ק בשם ככר סתם (שם י"ט. 28; ש"ב י"ח 28). ואל חבל הארץ הזה ירמוז כפי הנראה גם כן נחמיה (י"ב. 28) ומן הככר סביבות ירושלם. השם הזה הונח גם כן על לחם אפוי עשוי בתבנית עגול; וככר לחם אחת (שמות כ"ט. 23). כי בעד אשה זונה עד ככר לחם ואשת איש נפש יקרה תצוד (משלי ו. 26). כלומר הזונה תאבד אך את הונו של המזנה כי נכון הוא לתת לה גם את ככר לחמו האחרון אבל אם ינאף את אשת איש אז היא תצוד גם את נפשו היקרה ותוריד לשחת חייתו. גם חתיכת זהב, כסף או נחושת, ברזל או עופרת

עשויה בדמית ותבנית ככר לחם נקראת בשם ככר ומשקלו נקרא בפי עמי המערב „טאלענט“, ומשקלו שש אלפים שקל או ½48 ליטראות. כן מצינו ככר עופרת (זכריה ה. 7). ככר כסף וככר זהב (מ"ב כ"ג. 33). ונחשת התנופה שבעים ככר (שמות ל"ח. 29). וברזל מאה אלף ככרים (דהי"א כ"ט. 7).

כֶּלֶא: בית הסוהר. היהודים נתנו את החוטאים בכלא, כמו שעשו ועושים עמים אחרים. לפעמים שמו את החוטא בכלא או במשמר עד אשר יגמרו השופטים את דינו. יוסף הובא במצות פוטיפר אדונו אל בית הסוהר עד אשר יצא לאור דינו ומשפטו. (בראשית ל"ט. 20. 21). בן שלומית בת דברי למטה דן, האיש שקלל את השם הניחו במשמר עד אשר יפרש השם בעצמו את משפטו וענשו (ויקרא כ"ד. 13); את המקושש עצים בשבת הביאו במשמר עד אשר יחרצו את גזר דינו (במדבר ט"ו. 44), האסירים הוכרחו לפעמים לעבוד עבודה ולעשות איזה מלאכה בבית כלאם: שמשון היה טוחן בבית האסורים (שופטים ט"ז. 21). את ירמיהו הנביא הכו השרים בקצפם עליו ונתנו אותו אחר כן אל בית הכלא של בית יהונתן הסופר (ירמיהו ל"ז. 15). כפי הנראה היה בית הכלא הזה מקום מסוכן מאד, וירמיהו היה ירא פן ימות שם אם לא יקחוהו משם ויבקש מהמלך צדקיהו כי לא ישיב אותו שמה והמלך נעתר לבקשתו ויפקידו אותו בחצר המטרה ויתנו לו ככר להם ליום מחוץ האופים (שם 21). מן המקום הזה לקחוהו השרים וישליכו אותו אל הבור של מלכיה בן המלך אשר בחצר המטרה, וישלחו את ירמיהו בחבלים ובבור לא היה מים כי אם טיט ויטבע ירמיהו בטיט (שם ל"ח. 6). לבית הכלא הביאו לפעמים את החוטא בתור עונש, ולא לעכב אותו עד אשר יוגמר דינו על פי השופטים. כן נראה כי המלך אסא, בכעסו על חנניה הרואה שהטיח דברים נגדו על שדרש עזר מהארמים ולא נשען על ה' כי יעזרהו, צוה להביא אותו אל בית המהפכת (דהי"ב ט"ז 10). מדברי איוב שאמר: יחד אסירים שאננו, לא שמעו קול נוגש, יש לשער כי לפעמים הכריחו את האסירים לעבוד עבודה קשה ועל זה היה ממונים נוגשים שאצו בם לכלות את מלאכתם דבר יום ביומו כמצווה עליהם (איוב ג. 18). על ידי ורגלי האסירים שמו לפעמים כבלים וזקים לבלי יוכלו לעשות איזה מעשה להמלט מן בית הכלא. נבוזראדן אמר אל ירמיהו: ועתה הנה פתחתיך היום מן האזיקים אשר על ידך וגו' (ירמיהו מ. 4).

שמות רבים נמצאים בכה"ק לבית הסוהר. השם סוהר כפי הנראה הוא דומה לסחר בארמית שהוראתו „סביב“, כלומר מקום מוקף מחיצות סביב שלא יוכלו להמלט משם. בית הסהר נקרא לפעמים בשם בור סתם; יוסף התאונן באזני שר המשקים כי לא עשה שום עול יכול זאת שמו איתו בבור (בראשית מ. 15). ומזה יש לשער כי בבית הסוהר היו גם כן בורות לשום שמה חוטאים גדולים. בתי הסוהר היו על פי רוב בבית שר הטבחים, הוא השר הממונה על אנשי החיל שומרי ראש המלך, והיה מחובתם לשמור את האסירים עד אשר יצא משפטם לאור. במצרים היו בתי הסוהר גם אצל היכלי אליליהם ובתי מקדשיהם. גם השם „משמר“ מורגל מאד בכה"ק (עיין למעלה). השם הזה לפי הוראתו מורה כי היתה מטרתו לשמור שם את הנאשמים בדבר חטא ועון עד אשר יחקרו וידרשו השופטים את דינו. מיכיהו הנביא, הושע בן אלה, יהויכין, ירמיהו, היו כלואים בביא כלא (עיין מ"א כ"ב 27; מ"ב י"ז 4; ירמיהו ל"ז 4, 18). ירמיהו היה עצור גם כן בחצר המטרה, ובבית אסור (ירמיהו ל"ז. 15) וב„מהפכת“ (שם כ"ט 26). צדקיהו היה כלוא בבית פקודה (שם נ"ב 1). גם השמות מסגר, עיצר הונחו לכנות בהם בתי כלאים (עיין ישעיה כ"ד 22; וסגרו על מסגר) מעוצר וממשפט לוקח (שם נ"ג 8). גם בימים הקדמונים כאשר בימינו היה נהגם להלביש

את הא[illegible]ם בגדים משונים והיו מכונים „בגדי כלא", כמו שנאמר ביהויכין: ושנה את בגדי כלאו (ירמיה נב. 33).

כִּלְאָב בן שני לדוד שנולד לו מאשתו אביגיל שילדה לו בחברון (ש"ב ג, 3) ובדהי"א (ג. 1) בא שמו דניאל. רב יוסף בתרגומו לדה"י מבאר את השם הזה כוליה אב, כלומר היה דומה בדמותו וצלמו לאביו דוד, כדי שלא יאמרו שאביגיל נתעברה עמו מנבל בעלה וילדה אחר שנשאת לדוד, כן מבואר הענין הזה במדרש ויכלו וגם התלמוד השתדל לפשר הסתירה בין שני השמות האלו על ידי דרוש כדרכו ואמר ששמו העצמי היה דניאל, ומכונה בשם „כלאב" מפני שהיה מכלים פני מפיבושת רבו בהלכה (ברכות ד.) וחשבו אותו בין הצדיקים שמתו בלא חטא רק בעטיו של נחש (ב"ב י"ז).

כִּלְאַיִם. השם הזה הונח בתורה להרכבת מינים שונים של בעלי חיים או של זרעים זה בזה. שורש המלה הזאת היא כלא, שענינו עצירות, כי הרבעת השור עם האתון, או החמור עם הפרה, וכן הרכבת זרעים וצמחים ממינים שונים עוצרים ומעכבים את הנולדים מהרכבה כזאת להוליד תולדות, ומזה יכלה קיום המין. ולזאת באה המלה הזאת בתמונת מספר זוגי, מפני כי ההרכבה פועלת לרעה על שני המינים המרכבים ביחד. והדבר הזה ידוע לאמת בין העוסקים בהרכבה ובהרבעה, כי הפרד (מולא) הנולד מהרבעת הסוס עם החמור איננו מוליד כל עיקר. והתורה אסרה דבר כזה לבני ישראל כי בזה המה מהרסים את חוקי הטבע שקבע הבורא בעולמו. כן נשמע זה מלשון הכתוב המדבר בענין הזה: את חקותי תשמרו, בהמתך לא תרביע כלאים, שדך לא תזרע כלאים, ובגד כלאים שעטנז לא יעלה עליך (ויקרא יט. 19), וכן דרשו טעם אסור זה בירושלמי (כלאים פרק א): משום הקים שחקקתי בעולמי. ומטעם הזה אסרה התורה גם כן לעקר ולהשחית בבעלי חיים את כח התולדה (ויקרא כב. 24), כי מעשים כאלה מהרסים את חקות הקיום אשר קבע היוצר בעולמו.

בספר דברים נשנה החוק הזה בהוספה וגירעון: לא תזרע כרמך כלאים, פן תקדש המלאה הזרע אשר תזרע ותבואת הכרם (דברים כב. 9). לא תחרש בשור ובחמור יחדו. לא תלבש שעטנז צמר ופשתים יחדו (שם 10). הנה נראה כי במקום הזה חסר האסור של הרבעת בעלי חיים, ונוסף אסור חרישה ועבודה בבעלי חיים שונים, ואסור כלאי זרעים נגבל בכלאי הכרם ובהוספת ביאור, כי הזרע ותבואת הכרם יהיו נתונים להקדש. ואיסור שעטנז מבואר כי הוא נוהג אך בצמר ופשתים, כלומר משתי מערכות שונות ממערכת הצומח (פשתים) וממערכת הבעלי חיים (צמר, שהוא מכבשים).

טעם האיסור של שעטנז מבאר הרמב"ם במורה נבוכים (חלק שלישי פרק ל"ז), „מפני כי מדרך הכומרים היה ללבוש שעטנז, שהיו מקבצים בין הצמחים והחיות בלבושיהם ויעשו הותם באחד ממיני המתכות שהיו בידם וזה הכתוב בספריהם. והוא הטעם באומרו: לא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה (דברים כב. 5) ותמצא אותו בספר הכשפים זמטמטים, כי יאמר שם כי ילבש איש בגד אשה צבוע כשיעמוד לפני כוכב נוגה ותלבש האשה שריון וכלי מלחמה כשתעמוד לכוכב מאדים" וכו'. אולם לדעתנו הטעם הזה איננו נכון: ראשונה הדברים המובאים במקום הזה במו"נ היו נהוגים אך בימי הבינים וקודם לזה לא נמצא בשום מקום כי היו עושים כן, ולבד זאת מדוע התירה התורה לכהנים ללבוש שעטנז בשעת עבודה? כי ידוע שהאבנט של הכהנים היה עשוי משעטנז צמר ופשתים. לכן נראה לנו יותר הטעם שנתנו חז"ל שהבאנו למעלה, מפני שמהרס חקי היוצר שטבע בעולמו. ויותר נכון לאמר כי גם האסור של לא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה הוא מטעם הזה, כי אם ילבש גבר שמלת אשה יתפשט על ידי זה הזמה המתועבה הנקובה בשם משכב זכור

הוא גם כן נגד חקי הטבע. גם יאזעפוס (קדמוניות ד. 8. 20) מבאר טעם האסור של כלאים ושעטנז כדברי חז"ל: מפני שמהרס בזה חקי הבריאה. גם פילון מבאר את טעם האסור של כלאים ושעטנז בדרך הזה. וזה לשון הרשב"ם בפירושו לס' ויקרא (י"ט 19): „כשם שצוה הכתוב שכל אחד יוציא פרי למינהו במעשה בראשית כך צוה להנהיג את העולם בבהמות, בשדות ואלנות וגם בהרישת שור וחמור שהם שני מינים וגם בצמר ופשתים, אחר שזה מין בהמה וזה מין קרקע וגידוליו. ולמינים אמרתי: הצמר צבוע והפשתן איננו צבוע וקפיד כבגד של שני מראות, וחכמי הדור הודו לי". יאזעפוס מבאר טעם איסור שעטנז מפני כי הוא מבגדי כהונה, וכן מפורש במשנה (כלאים פ"ט מ"א): „אין הכהנים לובשים לשמש בבית המקדש אלא צמר ופשתים" והתימא על רש"י שאמר בפירושו (לויקרא י"ט) חקים אלו גזרת המלך ואין טעם לדבר. וגם רבנו בחיי בהקדמת חובת הלבבות אומר: „איסור בשר בחלב, שעטנז וכלאים אין השכל מחייב בהם ולא דוחה אותם". מדוע לא ישרה נפשם בהטעם שנתנו חז"ל: משום חקים שחקקתי בעולמי?

ביאור פסוק פן תקדש (המלאה הזרע אשר תזרע ותבואת הכרם) שהבאנו למעלה „כי יהיו נתונים להקדש" הוא אך לאיזה ממפרשי הפשט, אבל חז"ל מבארים הפסוק פן תקדש: פן תוקד אש, כלומר שידונו את הכלאים לשרפה, כי אסורים הם באכילה. ואם כן לא היו נותנים את הכלאים להקדש. בזמן הבית היו מנהיגי האומה מקפידים מאד על הכלאים ובחמשה עשר באדר היו שלוחי בית דין יוצאין לעקור את הכלאים (כלאי זרעים וכלאי כרם) הנמצאים בשדות, שמזה נראה שהיה האיסור הזה רופף בידי העם. בראשונה היו עוקרין ומשליכין לפני בעלי השדה, משרבו עוברי עבירה היו עוקרין ומשליכין על הדרכים, ועדיין בעלי השדות שמחים שהיו מנכשין להם, התקינו שיהיו מפקירין כל השדה כלה (שקלים פ"א מ"א. ב). מנחם בן סרוק הספרדי בספר השרשים שלו הנקוב בשם „מחברת" מבאר המלה פן תקדש מלשון לא תהית ק ד ש ה, בעבור שיתערבו המינים זה בזה, וגם רש"י פירש על הדרך הזה: „כל דבר הנתעב על האדם בין לשבח ובין לגנאי נופל עליו לשון קדש, כמו אל תגע בי כי קדשתיך". והרשב"ם פירש פן תקדש — פן תאסר בקדשים.

לפי דעת חז"ל כלאי זרעים אינו נוהג אלא בארץ ישראל ולא בחוץ לארץ, ומזה נוכל לשער כי לא כל החכמים היו שווין בדעותיהם בנוגע לטעם האסור, כי אם טעם האיסור הוא כמבואר בירושלמי שהבאנו למעלה (וגם שמואל בבבלי (קדושין לט) סובר כן) מפני שהוא מהרס חקי הטבע, לא שייך בזה הבדל בין ארץ ישראל לחוץ לארץ, כי חקי מעשה בראשית חקק היוצר לכל העולם בשוה. (ועי"ע שעטנז).

כֶּלֶב. שם חיה טורפת. השם כלב נזכר פעמים רבות בכה"ק ובכל מקום שנזכר שמו הוא בא לגנאי, ונזכיר בזה איזה דוגמאות: קציני עם זוללי בשר ורעי נפש יכנה הנביא בשם כלבים אלמים (ישעיה נו. 10). כי סבבוני כלבים (כלומר) עדת מרעים הקיפוני כארי ידי ורגלי, ידמה את אויביו לכלבים המתנפלים עליו כעל ארי ונושכים ידיו ורגליו (תהלים יז), ככלב שב על קיאו כסיל שונה באולתו (משלי כו. 11), כי דרך הכלב להריח בקיאו וצואתו, אולי יש בהם עוד שריד לאכלו, כי הוא תמיד רעב. הכלב אנכי כי אתה בא אלי במקלות (ש"א יז. 43); לא תביא אתנן זונה ומחיר כלב בית ה' אלהיך לכל נדר, כי תועבת ה' אלהיך גם שניהם (דברים כג. 19). המבארים החדשים ביארו את הבטוי מחיר כלב מגביל לאתנן זונה, לדעתם זונה היא קדשה, וכלב הוא קדש, איש המקדיש עצמו למשכב זכור. כי רבים מעמי הקדם וביחוד היוונים חשבו משכב זכור לאחת ממדת הנקיון המיוחדות לאנשי חכמה ודעת, ונקרא האיש המוסר עצמו למשכב זכור כלב, כי התאוה הזאת

רגילה מאד בין הכלבים (רובין מערכת טעמי המצוות צד 13).

מכל זה נראה כי היה הכלב בזוי ונבזה מאד בעיני אנשי הקדם, לא כמו שהוא בין יושבי אירופה, כי להם הוא רע אהוב ונחמד ואוהבים אותו יתר מכל חיות הביתיות. המצרים אהבו וכבדו את הכלב, וכן עשו גם הרומיים, והיהודים או העברים שישבו שנים רבות במצרים, וגם ברומי אחר כן, לא חדלו מבזות את החיה הזאת. הנוסעים בארצות הקדם וביחוד בארץ ישראל מצאו כי יש הבדל רב בבנין גוו ובתכונת נפשו של הכלב האירופי ובין הכלב אשר בארצות דקדם. הכלבים בכנען, יאמרו הנוסעים, כמעט כלם שווים ודומים זה לזה עד שקשה מאד להבדיל ביניהם ולהכיר הפרש ביניהם, תחת אשר בארצות איירופה על כל שעל ושעל נפגוש כלבים שונים בתמונתם, בגדלם ובבנין גוום. הכלבים בפאלעסטינע המה תמיד רעבים, דומים לזאבי ערב וכפראים במדבר. תמיד יבקשו אוכל למו ונזונים בנבלות, שקצים ורמשים אם ימצאו אותם, ובבקשם אוכל למו ירוצו בעדר יחדיו. אין להם אדונים, ולא מקום מנוחה, ואם גם ימצאו איזה אנשים רחמנים אשר ישליכו לפניהם איזה מזון ומחיה לא יגעו מעולם את גו הכלב כי טמא הוא להם ויראים פן יטמא את ידיהם אם יגעו בו. ואף כי יודעים המה להוקיר את תועלתו כי הוא מבער ומטהר את הבתים והרחובות משקצים ורמשים שונים, כעכברים, צפרדעים ודומיהם, בכל זאת יתרחקו ממנו תכלית ריחוק ומבזים אותו.

נפלאים המה הכלבים בארצות הקדם במנהגם ובתכונת טבעם. רגילים המה הכלבים לחלק ביניהם את חוצות העיר לחלקים שונים, כל חלק מיוחד ומוגבל לעדת כלבים מיוחדה, ואין הכלב מחלק העיר האחד רשאי לעבור את הגבול אשר לו להם המה בעצמם, את הגבול הזה המה שומרים בשמירה מעולה מאד, ואין כל כלב מעיז להרהיב בנפשו עוז לעבור את הגבול אם גם יראה שם בחלק האחר נתח בשר טוב מאד שיוכל להשיגו בקל. אולם אם יעבור את הגבול ינשכו כלבי העדה את הפורץ גדר הזה ויגרשוהו מחברתם כי עובר חוק ועז נפש הוא, וכלב כזה איננו ראוי להיות חבר לעדתם. האיש ההולך בחוצות העיר שאיננו דר שם, והכלבים השוכנים שם אינם יודעים אותו, עליו להזדיין במקל עב וחזק להרחיק מעליו את הכלבים המתנפלים עליו כפראים במדבר, אולם לאנשים הגרים בחלקם וידועים להם לא יעשו מאומה ושלום תמיד שורר ביניהם. ולא לבד שהמה אינם עושים להם כל רע, עוד המה שומרים בחפץ לבב את ראשם והונם. ולזאת כבר הראשונים היו משתמשים בתכונת נפשם זאת והפקידו אותם לשומרי צאנם, כמו שאמר איוב (ל. ו):
„ועתה שחקו עלי צעירים ממני, אשר מאסתי את אבותם לשית עם כלבי צאני". המנהיגים רועים ידמה ישעיה לכלבים אלמים לא יוכלו לנבוח. ביחוד המה מתנפלים בשצף קצף על האנשים הבאים ממדינה אחרת, ומלובשים במלבושים שאינם רגילים בין אנשי המקום. כל עדה ועדה מעדת הכלבים יש לה ראש ומנהיג מיוחד, וכל כלבי העדה סרים אל משמעתו.

הנוסע סיניאר פעראטי יספר כי „בלכתו בלילות בחוצות ירושלים היה מנהגו להשליך פתותי לחם ובשר לכלבי חלק העיר אשר הלך שם, והמה הכירו לו טובה ולא היו נובחין עליו ולא חרצו עליו לשונם, ובכל פעם שעבר את חלק העיר הזה היו הכלבים כל העדה, גם אלה שלא קבלו ממנו כל מזון מלוים אותו עד הגבול של חלקם, ואחר כן שבו למקום מגורם. כי היו יראים לעבור את הגבול". זה היה בשנת 1859 ובשובו אל ירושלים בשנת 1861 זכרו לו הכלבים האלה את חסדו, ולא התנפלו עליו ולא היו נובחין עליו גם אם לא נתן להם מאומה.

לפי דעת הרד"ק היו הציידים בלכתם לציד ציד משתמשים במין כלב אחד משונה בטבעו ותכונתו משאר הכלבים, כי היה חזק מאד ולא היה מפחד מפני כל סכנה, והוא

הנקרא לדעתו „זרזיר מתנים" שפתרונו לדעתו (של הרד"ק): כלב הצידים חגור בכת גדול במתניו, כי התרגום מעתיק את המלת חגורות (בראשית ג. 7) במלת זרזין. ובעל ספר משלי יחשוב את הזרזיר מתנים (או הכלב ציד) בין הארבעה מטיבי הלכת (כלומר ההולכים בקומה זקופה בלי כל פחד לנגד עיניהם והם: ליש (אריה) גבור בבהמה (שבבהמות) ולא ישוב מפני כל, זרזיר מתנים (כלב ציד) או תיש ומלך אל־קום (מלך שמעולם לא התקוממו נגדו עמו, שריו ועבדיו) עמו (משלי 29, 30, 31). אבל חז"ל חשבו את הזרזיר למין עוף, כי אמרו לא לחנם הלך הזרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו (ב"ק צב.) ואולי זרזיר לחוד וזרזיר מתנים לחוד.

גם חז"ל ידעו מתכונת נפש הכלב להיות רגיל להחזיק במקום אחד כן אמרו (עירובין ס"א) כלבא בלא מתיא יתיב שב שנין ולא נבח (כלב שאינו בעירו יעמוד שבע שנים על מקומו ולא ינבח), והוא משל לאורח שהוא ענו ואינו נוהג שררה מחוץ לעירו. גם בימיהם שנאו היהודים את הכלבים ואף משום צער בעלי חיים התירו להשליך לו נתח קטן של בשר להחיות את נפשו, אבל ביחד עם זה צוו להכנו במקל שלא ירגילהו אצלו (שבת קנ"ה), כי ידעו שמטבע הכלב להתקשר אל האדם ולאהוב אותו בכל לבו, וביארו הוראת שם כלב „כלו לב", כלומר מלא הרגש אהבה להאדם (שם). ועד היום ירגישו היהודים המחזיקים בנושנות גועל נפש לכלבים, ואף הדור החדש המחקה את מנהגי העמים יגדלו כלבים ויאהבו אותם יותר מכל חיות הביתיות. בכלל ידעו התלמודיים הרבה מטבע הכלב ומתכונת נפשו. וכפי הנראה היה להם גם כן איזו ידיעה מההמצאה החדשה שמצא בימינו הפרופיסור הנודע פאסטער איך לרפא את האדם הנשוך מכלב שוטה שהיתה מחלה מסוכנת מעולם. כן התיר ר' מתיא בן חרש להאכיל את האדם הנשוך מכלב שוטה חצר כבד שלו (אף שהוא מאכל מחית טמאה), כי היא, לדעתו, רפואה בדוקה, והרפואה הזאת היא היסוד להמצאת החדשה של הפרופיסור פאסטער מפאריז כנודע (ועיין באוצר ישראל של י. ד. אייזענשטיין).

כָּלֵב בן יפונה, הוא אחד מהמרגלים ששלח משה ממדבר פארן לתור את ארץ כנען (במדבר י"ג, 6). וכאשר נגזרת גזרה על המרגלים למות במדבר ולא יזכו לבוא לארץ ישראל מפני כי הוציאו דבת רעה על הארץ, כי אוכלת יושביה היא וכל העם אשר בתוכה המה גבורים ואנשי מדות, לא נמתח הגזר דין הזה על כלב, מפני כי היתה רוח אחרת עמו ומלא אחרי דבר ה' ודבר טוב על הארץ (שם יד 24), במקום הזה נזכר אך כלב. אבל להלן בפסוק 30 נזכר גם יהושע בן־נון. גם בספר דברים (א. 36) בספור המרגלים נזכר אך כלב שעליו נגזרה הגזרה למות במדבר: „זולתי כלב בן יפונה הוא יראנה ולו אתן את הארץ" וגו'. המבקרים מהעמים הוציאו מזה משפטם כי משני מקורים שאב כותב התורה את הפרשה הזאת, ואם כן היה העורך איש המוני שלא ידע לבחור הנוסח האמתי, כי הלא באמת ידענו כי גם יהושע בן־נון בא אל הארץ, ומדוע לא בחר העורך בנוסח שנזכר בו גם יהושע? בהשערות חלושות כאלו הם באים לנתח את ספר התורה לנתחים ומגבילים את הזמן שבו נכתב כל נתח ונתח. גם מפרשי התורה מעמנו עמדו על זה והשתדלו לבאר הדבר. הראב"ע אומר: „ועבדי כלב, הזכירו לבדו בעבור „ויהס", כלומר מפני שעליו אמר ביחוד „ויהס כלב". והרמב"ן פירש: ועבדי כלב, לא הזכיר יהושע כי פירש לכלב שכרו שיורישו את הארץ ושכר יהושע אינו ראוי לפרשו עתה שיהיה הוא במקום משה.

על דבר יחוסו של כלב ישנן שתי דעות. בעל דהי"א (ב. 18) מתאר יחוסו משבט יהודה, ולדעתו היה בן חצרון, ואף שמחצרון בן פרץ בן יהודה עד כלב עברו קרוב ל200 שנה, את זה לא ביאר כראוי. אולם בתורה וספר יהושע הוא נקרא כלב בן יפונה הקנזי. ולזאת מטעים מבקרים

אחדים כי יחוסו של כלב הוא מעם הקנזי הנזכר בתורה בין העשרה עמים שישבו בכנען טרם כבשו העברים את הארץ. וכלב קבל עליו ועל זרעו את דת היהודים והיה לבבו שלם עם ה' ועם תורתו כאחד העברים היותר מצויינים. והביע את חבתו לה' ולעמו במעשה המרגלים. וראיתם לזה הוא מה שנאמר ביהושע (טו 13) ולכלב בן יפונה נתן חלק בתוך בני יהודה על פי ה' ליהושע וגו' שמזה נראה שכלב לא היה משבט יהודה, ונתנו לו ח"ק בתוך בני השבט הזה אך בהור יוצא מן הכלל על פי צווי מיוחד מה' ליהושע.

חז"ל גם כן עמדו על הסתירות אשר נמצאו ביחוסו של כלב, כי במקום אחד נקרא בן חצרון, ובמקום אחר הוא נקרא בן־יפונה, ואחיו עתניאל נקרא בן קנז, ואם כן גם כלב הוא בן קנז. והשתדלו לפשר את הסתירות על פי דרש כדרכם (עיין מגילה יג. סנהדרין יט: שמות רבה פ"מ).

כלב היה בן ארבעים שנה כאשר שלח אותו משה עם יתר המרגלים לתור את הארץ. וכאשר נכבשה הארץ לפני בני ישראל היה בן חמש ושמנים שנה. ובכל זאת היה אז עוד גבור חיל לצאת למלחמה. חלקו בארץ היה העיר העתיקה חברון עם ההרים הסובבים אותה, ובחלק הארץ ההיא שהיתה בנגב יהודה התפשטה שם משפחתו ויוצאי חלציו שהיו ידועים בשם כלביים, ומהם היה גם כן נבל הכרמלי אישה של אביגיל, כמו שנאמר עליו (ש"א כה, 3) והוא כלבי, כלומר ממשפחת כלב, כן תרגם יהונתן: „מדבית כלב", אולם השבעים העתיקו כי הוא ככלב, כלומר תכונת נפש כלב לו. בכה"ק נזכרים מקומות שונים אשר שמותיהם מראים לדעת כי צאצאי כלב ישבו שם, והם „נגב כלב" נזכר בש"א (ל, 14), וגם „כלב אפרתה" (דהי"א ב, 24) שפתרונו כלב מן אפרת שהוא בית לחם, ואולי הוא אחר. עוד היום נמצא מקום במרחק עשרה פרסאות מנגב חברון הנקרא בשם „וואדי־על־כולב" (נחל כלב). לדעת חז"ל היה כלב מן שני המרגלים ששלח יהושע ליריחו. והשני היה לדעתם פנחס. (במדבר רבה פ' טז).

2) כלב בן חצרון מצאצאי יהודה (דהי"א ב. 42), ובמקום אחר (שם 9) נזכר שמו בתמונת כלובי.

כַּלָּה. בימי האבות היו ההורים בוחרים נשים לבניהם, ולא מצאו לנחוץ לשאול את פי הנערים חפץ הוא בהנערה שבחרו למענו. אברהם שלח את עבדו לארם נהרים למשפחת בית אביו לקחת משם אשה לבנו ליצחק (בראשית כד). יהודה לקח את תמר למען בנו ער. ואם הבן לא היה ברשות אביו ותחת השגחתו עשתה האם הדבר הזה. הגר לקחה אשה לבנה ישמעאל מארץ מצרים, מפני כי ישמעאל לא היה אז תחת רשות אביו (שם כא 21). גם בעת שהבן בעצמו בחר לו אשה היה האב המציע את השדוכין לפני משפחת הכלה. כן מצאנו בשכם שחשקה נפשו בדינה בת יעקב, ששלח את אביו חמור לבני יעקב לדבר אתם אדות הנשואין בין דינה ושכם (שם לד, 4, 8). וכדבר הזה מוצאים אנו אצל שמשון כי דרש מאבותיו כי המה יקחו למענו את הנערה מבנות הפלשתים שישרה בעיניו, (שופטים יד. 2. 10). בכה"ק לא נמצא מפורש כי היו שואלים את הנערה אם חפצה היא בהחתן אשר יבקש את ידה. ומה שנאמר ברבקה: נקרא לנערה ונשאלה את פיה, (בראשית כד: 58) אין הכרע, כי אולי הכוונה שם לשאול את פיה אם נכונה היא לעזוב את משפחתה ובית אביה מיד, או אם חפצה להשאר שמה עוד זמן מה. ובאמת כבר הסכימו אבותיה להצעת אליעזר מבלי שאול את פיה, כמו שנאמר בפירוש לפני זה. „הנה רבקה לפניך קח ולך ותהי אשה לבן אדוניך כאשר דבר ה'" (שם 51). המנהג נשאר בארצות הקדם גם היום. הכלה לא ראתה ולא תדע את המיועד לה עד שעת הנשואין.

אבי הכלה היה מקבל שלומים בעד הסכמתו להפרד עם בתו ולתתה לאיש אשר חפץ בה. נשי יעקב, רחל ולאה, אמרו אל

עקב: „הלא נכריות נחשבנו כי מכרנו" וגו' (שם לא. 15); שכם אמר אל יעקב ואל בניו: „הרבו עלי מאד מהר ומתן ואתנה כאשר תאמרו אלי ותנו לי את הנערה לאשה (שם לד. 13). שאול נתן את בתו מיכל לדוד לאשה בתנאי שיתן לו תחת מהר הנהוג מאה פלשתים הרוגים (ש"א יח. 25). לא נמצא בכה"ק כי היה מנהגם לתת איזה נדוניא לבנותיהם. בספר טוביה (כתובים אחרונים יז. 14) נזכר ראשונה המנהג לכתוב כתובה בעת הנשואין.

תנאים בין החתן והכלה כאשר בימינו לא היו נהוגים אז. ותחת התנאים שלנו היו נוהגים כי החתן היה מארש את הכלה ואז היתה נחשבת לו כאשתו. ואם זנתה עם אחר בין הארושין והנשואין היתה נענשת במיתה כאשת איש מנאפת (דברים כב. 23. 24) ודינה בסקילה. בין היונים והרומאים הקדמונים לא נמצא חוק כזה, החתן והכלה לפני הנשואין היו נחשבים כנכרים זה לזו והיו יכולים להפרד זה מזו וזו מזה, אם היו רוצים, בלא שום עונש בעד הפרת הברית אשר כרתו.

מנהג היונים הקדמונים היה כי הכלה רחצה את בשרה טרם נכנסה לחופה. בהעיר אתונה (אטהען) הביאו לה מים לרחצה מ, המעין קאלירהאע. קרוב להאמין כי גם בין בני ישראל בימים הקדמונים היה מנהג כזה כאשר מורים הדברים הנאמרים בספור רות, כי חמותה יעצה טרם תלך לשכב את בעז לרחוץ את בשרה במים ולסוך בשמן (ורחצת וסכת... ושכבת... (רות ג 3, 4); גם הדברים ביחזקאל (כג. 40): ואף כי תשלחנה לאנשים ממרחק, אשר מלאך שלוח אליהם והנה באו לאשר רחצת, כחלת עיניך ועדית עדי", מרמזים על המנהג הזה. בעת החתונה ביחוד בראותה בפעם הראשונה את החתן כסתה הכלה פניה בצעיף, גם חגרה מתניה באזור (הוא הנזכר בירמיה ב. 32 בשם „קשור" וגם בישעיה ג. 20; 60, 18) ושמה על ראשה עטרה. כי הכלה כסתה בצעיף בעת ראתה את החתן נראה מספור רבקה (בראשית כד. 65), כי בראותה את יצחק והעבד הודיע לה כי הוא אדוננו מיד נאמר: ותקח הצעיף ותתכס. וזה הדבר שלא ידע יעקב להבחין בין לאה לרחל כי היו פניה מכוסים בצעיף (שם כט. 20, 25). העשירים היו מקשטים את הכלה במשבצות זהב ורקמה ובמיני בשמים שונים (עיין תהלים מה. ישעיה מט. 18; סא. 10). גם בבשמים שונים, כמו שנראה מזה שאמרו בימי התלמוד היה מנהגם לבשם את הכלה (יומא לט:) כלה שבירושלים אינה צריכה להתקשט מריח קטרת, ושבחו את בית אבטינס שמעולם לא יצאה כלה מבושמת מבתיהם (שם לח.).

בדרך רמז יאלעגארי נקרא עם ישראל כלה ואהובה ובעלה הוא יוצרה ובוראה, כמו שנאמר כי בועליך עושיך ה' צבאות שמו (עיין ישעיה ד. 5; ירמיה ג. 14; הושע ב. 19), ומגלת שיר השירים היתה מובנת לבני ישראל בכונה הזאת, כי היא מרמזת על קשר וברית ישראל עם ה' כברית אשר יכרתו ביניהם החתן והכלה, כבר קודם שנספחה לכתבי הקדש ולזה מצאו חכמי ישראל לנחוץ לאסוף את המגלה הזאת אל תוך חלק הכתובים שבכתבי הקדש. ומטעם הזה נקרא עם ישראל זונה כאשר יעבוד עבודת אל נכר (ירמיה ג. 1, 6, 8; הושע ד. 12; ט. 1).

בתלמוד נקרא בשם כלה בית מדרש גדול לתורה, וראש המורים או ראש ישיבה זאת היה נקרא „ריש כלה" (ברכות נז.). תחת השם כלה בכה"ק תובן לפעמים גם כן אשת הבן ביחוסה אל חמיה וחמותה, כמו שנאמר: ויקח תרח את אברם בנו... ואת שרי כלתו אשת אברם בנו (בראשית יא. 31), היא וכלותיה (רות א. 6).

כלוב. עמוס (ח. 1, 2) משתמש בשם הזה להוראת טנא עשוי מעור עץ לשום בו פרי קיץ, ולזה נקראר שם כלוב קיץ. אולם בירמיה (ה. 27) נקרא בשם כלוב סל חרשת לציד עופות: ככלוב מלא עוף כן בתיהם מלאים מרמה".

2) **כלוב.** שם איש ממשפחת יהודה. נזכר בדהי"א (ד. 11) שהיה אחי שוחה. יותר לא ידענו ממנו.

3) **כלוב** אביעזרי. שר דוד למלאכת השדה ועבודת האדמה (דהי"א כ"ז 26).

כלוהו בן בני היה מאלה האנשים שנשאו נשים נכריות בימי עזרא והוכרחו לגרשן למען טהר את משפחות בני ישראל ששבו מבבל לארצם מתערובות בני נכר, אשר התערבו בם בהיותם בגלות בבל. (עזרא י. 35).

כלולות עת דודים לכלה עם חתנה. כן יכנה ירמיה את המועד אשר כרת אלהים את בריתו עם ישראל, העם אשר בחר בו להודיע על ידו לכל באי עולם את אחדותו; זכרתי לך חסד נעוריך, אהבת כלולותיך וגו' (ירמיה ב. 2).

כלח רבו הפירושים לשם הזה. התרגום והשבעים יבארו אותו כאלו היה כתוב כלה בה"א, וביארו הכתוב הראשון באיוב (ה. 26): „תבוא בכלח אלי קבר" כלומר בכל ימיך זקן ושבע ימים. אבל הביאור הזה לא יתכן לפסוק האחר הנזכר בו המלה הזאת; עלימו אבד כלח (שם ל. 2). הרד"ק והרמ"ג מבארים את השם הזה זקנה ושיבה, אבל גם פירושם לא יתכן במקום השני עלימו אבד כלח) ולכן פירשו פירסט מלשון כח והלמד נוספת. ובכן בפסוק הראשון הכוונה שלא תחלש מזקנה ושיבה, ובמקום השני כי הכח יאבד מהם כי יחלשו מאד טרם ימותו. ויש מפרשים בכלח כאלו כתוב כלה, מלשון ולא נם ליחה וש"ב מפרש כלח חלקת עור הבשר.

2) **כלח** שם עיר נזכרת בספר בראשית (י. 11). כפי המסופר שם נוסדה העיר הזאת על ידי נמרוד או על ידי אשור, כי מהכתוב אין הכרע מי יסדה נמרוד או אשור, כי זה לשון הכתוב: „מן הארץ ההיא יצא אשור, ויבן את נינוה ואת רחבות עיר ואת כלח". הדברים האלה נוכל להבין בשני אופנים: או כי אשור יצא מן הארץ ההיא ויבן את נינוה וכו', או הפעל יצא מוסב על נמרוד שבפסוק הקודם ובכן כוונת הכתוב כי נמרוד יצא מן הארץ ההיא לארץ אשור ויבן את נינוה וכו'. כפי שמבואר בפסוק הזה העיר כלח היא מן הערים היותר עתיקות בתבל, בתחלת יסודה של ממלכת אשור.

העיר כלח היתה אחת מארבע הערים שכלן ביחד היו נקראות בשם נינוה העיר הגדולה, או נינוה רבתי. לאיארד גלה את חרבותיה שחפר ומצא אותן בעשרים מיל רחוק מנגב לנינוה־קאיונזשוק במקום אשר יתאחדו שני הנהרות הדקל וצב הגדול.

מהפסוקים המדברים אדות העיר נינוה והערים המחוברות לה נראה כי הערים האלה נוסדו שנים רבות לפני אברהם. אולם מהכתובות שמצאו החוקרים בשרידי אשור ובכל כתובות בכתב היתדות נראה ברור כי העיר ננוה נוסדה על ידי שלמנאסר הראשון מלך אשור שחי לערך 1300 לפני המספר הנהוג, ושם כתוב כי גם העיר כלח שהיתה חלק הדרומי של נינוה רבתי, נוסדה על ידו. אחרי מות שלמנאסר מיסדה ירד כבוד העיר כלח מטה מטה. עד ימי מלכות אסיר־נאזיר־פל (880 לפני המספר הנהוג). המלך הזה חדש ימיה של כלח כקדם, העמיד סביבה חומה גבוהה ובצורה, ועוד היום נשארו עקבות של 58 מגדלים בחלק הצפוני של חומת העיר. המלך הזה בנה בתוכה היכלי תפארה וארמנות מלכים. על ידי תעלה גדולה שחפר הביא את מי הנהר הגדול צב אל תוך העיר, ועל גדות התעלה נטע גנות ופרדסים יפים ונחמדים למראה. אולם הבנין היותר נפלא ומצויין מכל הבנינים וההיכלים, היה ארמון המלך אסור־נזיר־פל שהתנוסס ביפיו ובגדלו מעל לכל הארמנות שהיו שם. הארמון הזה היה מכוסה בציורים יפים מעשה ידי אמן; הציורים היו מתארים את המלך פעם בתור כהן גדול עובד עבודה בהיכל אלהיו, ופעם בתור גבור חיל לוחם מלחמת תנופה עם אויביו ומדבר אותם תחת רגליו. הציורים האלה הוסרו מעל קירות הארמון תחת השגחת החכמים: לאיארד, סמיטה וראססאם

והובא לבריטיש מיוזעאום להראות לדורשי קדמוניות את מעשה ידי יוצרים אמנים בממלכת אשור הקדומה. מקדם להארמון הזה בנה המלך שלמנאסר השני, בנו ויורש עצר של אסור־נסיר־פל, ארמון חדש, בו העמיד את הבעליסק השחור הנודע ומפורסם לכל דורשי דברים עתיקים בארצות המזרח, כי על הבעליסק הזה חרותים זכרונות שלמנאסר וגם כתובה מצוינה המספרת אדות המס שהעלה „יהוא בן עמרי". הארמון הזה היה גם כן מושב המלך תגלת פלאסר המסופר אדותיו בכה"ק, ונהרס על ידי אבור חדון (681) שבנה למענו ארמון חדש בקרן דרומית מערבית של העיר, ועוד ארמון חדש נבנה בקרן דרומית מזרחית של העיר, קטן בכמותו מן הארמונים הנזכרים, על ידי המלך האחרון של מלכי אשור אשור־איסיל־אילאני, אבל לא הספיק לגמרו. אחרי הריסת נינוה נשכח זכר העיר כלח מדברי הימים.

לדעת חכמים אחדים נקראת העיר בשם כלח מפני כי נמרוד בנה אותה לעת זקנתו, ויבחר בה להציב לו באחת מפנות העיר מקום שם קבר לו ולזרעו אחריו, כי לדעת בעלי לשון אחדים השם כלח מורה על זקנה ושיבה. ואולי מטעם הזה תרגמו יונתן והירושלמי את השם כלח בשם חריית כלומר חריות (ענפים) של דקל, כי מדרך העמים בימים הקדמונים היה לנטוע אילנות וביחוד אילני תומר, בכל מקום שם קבר. ואולי כיון לזה גם כן ירמיה בתוכחתו: הציבי לך ציונים שימי לך תמרורים (ירמיה לא. 20) ששרשו תמר בכפל אות ר' ל' הפעל (א"ק).

כל־חזה מן האנשים החשובים והמצויינים בשבט יהודה בימי נחמיה. בנו שלון היה שר פלך המצפה. הוא החזיק (עשה תקונים וחזק) את שער העין משערי ירושלים בעת שתקן נחמיה את חומות ירושלים ושעריה; הוא בנה את השער הזה, עשה קרניו, והעמיד את דלתותיו (נחמיה ג. 15); ונכדו מעשיה בן ברוך בנו היה מן השרים שהתנדבו אחד מעשרה לשבת בירושלים בימי נחמיה, כי היתה הישיבה בירושלים קשה מאד בימים ההם (שם יא. 5).

כלי כל דבר שמשתמשים בו לאיזה מלאכה ועניין נקרא בשם „כלי". ולזאת נמצאים בכה"ק כלים מכלים שונים הן בנוגע להחומר שממנו נעשו והן להמטרה שבעבורה נעשו. כן מצאנו בתנ"ך כלי עץ, כלי עור. (במדבר לא. 20). כלי כסף, כלי זהב (בראשית כד. 52), וכלי חרש לבישול; הכלים שהשתמשו בהם במקדש היו נקראים כלי השרת, כלי המזבח, כלי הקודש וכלי ה', (במדבר ד. 12. 14. 15). גם מצינו כלי מלחמה, כלי זין או כלי מות, כלי משחית, כלי מפץ, הכלי זין היו נקראים כלי חמס אם היו נלחמים בהם שלא במשפט. כלי גולה המה הדברים הנחוצים לנודד ההולך בגולה. גם הבגדים והמלבושים היו נקראים בשם כלי: לא יהיה כלי גבר על אשה (דברים כב. 5). וככלה תעדה כליה (ישעיה סא. 10). הכלים שהשתמשו בהם לנגינה היו נקראים כלי שיר. כלים שהיו משתמשים לדברים דלים ופחותים היו נקראים כלי הקטן (ישעיה כב. 22). ואם הכלי היה פחות ובזוי מאד היה נקרא כלי אין חפץ בו (הושע ח. 8). אבל הכלים היקרים היו נקראים כל יקר (ירמיה כה. 34; משלי כ. 15).

כליון גמר דין להפרע מן החוטא. והמבארים השם „כליון" אבדון גמור לא יעלה בידם לבאר על נכון הפסוק (בישעיה י. 22) כליון חרוץ שוטף צדקה, כי אם כליון הוא אבוד מוחלט לא יתאים עם המלות שוטף צדקה, ואולי כונת הפסוק, כי כאשר יאבד ה' את הרשעים יביא האבדון צדקה בכנפיו לישרי לב הנשארים, כאשר אמר הנביא הזה במקום אחר כי כאשר משפטיך לארץ צדק למדי יושבי תבל. (שם כו. 9).

כליון בן אלימלך איש נעמי, בעל ערפה המואביה. המבארים המבקרים משערים כי רוב השמות שבמגלת רות המה

ברוים ומטרתם היא: לתאר לפנינו מצב חיי עמנו בימי שפוט השופטים. ובחרו בספור אחד אשר כל שמות האנשים הלוקחים חלק במעשה הספור הזה מורים על איזה ענין המתאר את תכונת נפש של כל אחד מהם. ולפיהם — אלימלך (אל־מלך) מתאר לפנינו איש המתגאה בעשרו ולא ידע רחם את אחיו בני עמו הנתונים בצרה וסובלים חרפת רעב ומתרחק מהם לארץ אחרת אף שהיא נחלתם של המואבים שונאי ישראל מעולם. אבל שמה ירד מנכסיו ובניו מחלון (מלשון מחלה) וכליון (מלשון כליון חרוץ) מתו בלא עתם ובלא בנים, ומשתי נשותיהם האחת נקראת רות או רעות (מלשון אהבה ואחוה שלום ורעות), כי התקשרה בעבותות אהבה אל חמותה ואל עמה ואל אלוהיה, ושם השנית ערפה, כי פנתה עורף לחמותה ואל אמונתה. כי לדעת המבארים המבקרים האלה קשה להאמין כי כל השיחות שהיו בין רות עם חמותה, בין בועז והקוצרים, בין בועז ורות, המה דברים ככתבם, כי מי עמד אז עמהם ושמע את כל הדברים כאשר יצאו מפי המדברים ומסרם אות באות ומלה במלה אל כותב הספר? אין זה כי אם כל הספור הוא ענין מליצי. אבל ביסודו של הספור יש קורטוב של אמת כמו יחוסו של דוד שבסופו. ויש לשער כי גם חז"ל נטו להאמין כי בשמות אנשי הספור יש מטרה וכונה ידועה, (ובכן ברוים המה). כן אמרו: אלימלך — אלי תבא מלכות, וכשבאו שני רעבון אמר עכשיו כל ישראל מסבבין פתחי וכו' (רות רבה א. ב).

כליות בשם הזה נקראו המעים שתחת הכבד והטחול בבטן החי. הכליות עם החלב מעליהן היו מן החלקים היותר חשובים בבעלי החיים ולזאת היו מקריבים אותם לגבוה. מפני כי כמו הכבד גם הנה מקום משכן הדם, והדם הוא הנפש שאסור היה לאדם לאכלו ורק היה מחויב להשיבו ליוצרו, כי הנפש הוא חלק אלוה ממעל ואליו תשוב בכלות הגויה. (וע"ע כבד). ומטעם זה הושאל השם כליות גם לחלק המובחר בצמחים: עם חלב כליות חטה (דברים לב. 6). ומזה נתפשטה האמונה כי הכליות הנה מקום משכן ההרגש ומדות המוסריות וגם הבינה. ירמיה בדברו על הרשעים שבדור אמר: קרוב הוא (ה') בפיהם ורחוק מכליותיהם (ירמיה יב. 2). השתמש במלת „כליות תחת המלה „לב". ומאחר שהכליות הן בנות בינה לכן יתאר אותן המליץ כאלו הן שופטות את האדם ובוחנות מעללי ידיו: כמו יסרוני כליותי (תהלים טז. 7). ובעבור זה יש גורסין באיוב (כ. 3). „מוסר כליותי אשמע" תחת הכתוב „מוסר כלמתי אשמע" שאין לו מובן.

ם בימי חז"ל השבו את הכליות למקום משכן הנפש והבינה ולזאת אמרו (ברכות סא:) כליות יועצות, והן היצר טוב והיוהיצר הרע, האחת מיעצת לעשות רע והשניה — לעשות טוב.

כליל שם נרדף לקרבן עולה ולפעמים יבואו שניהם ביחד כמו זבחי צדק עולה וכליל (תהלים נא. 21) וע"ע עולה.

כלכל שם איש משבט יהודה. השם הזה נזכר שתי פעמים בכה"ק. בפעם הראשונה בא זכרו בס' מלכים א. (ה. 11). במקום הזה יזכיר הכותב את שמו בין החכמים היותר ידועים ומפורסמים בתבל, איתן, הימן ודרדע, אבל יעמיד את שלמה במדרגה גבוהה מהם. כותב ס' מלכים יקרא את החכמים האלה „בני מחול". בפעם השניה נזכר בדהי"א (ב. 6). שם יחשוב אותו הסופר בין בני זרח בן יהודה ולא לבני מחול, ולזאת משער ש"ב כי הכנוי „בני מחול" הוא למנצחים בנגינת המחולות וזה דחוק. ובערך דרדע כתבתי כי יוכל היות שבני מחול היו מצאצאי זרח בן יהודה ובעל דה"י זכר אך את אבי המשפחה שאליו יתיחסו כל יוצאי חלציו (ע"ע דרדע). בעלי המדרש הבינו תחת שמות החכמים האלה את גדולי אומתנו: איתן זה אברהם. הימן זה משה, כלכל זה יוסף מפני שעליו נאמר: ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו, ודרדע הוא דור המדבר שהיה דור דעה.

עיין ילקוט מ"א על הפסוק ויחכם מכל האדם, ובעל ס"ע רבא אומר כי כלכל היה נביא לישראל במצרים. אבל הרמב"ם מתנגד להדרש הזה, די בכבוד מחוקקנו משה גדול מאד בעיניו ולא יוכל להאמין כי כותב ספר מלכים יעמיד את שלמה במדרגה יותר גבוהה ממשה רבנו אדון הנביאים.

כלל בן פחת מואב, ששמו נזכר בעזרא (י. 30) בין אלה המתבוללים שנשאו נשים נכריות בהיותם בבבל, ועזרא ונחמיה הכריחו אותם לגרשן למען טהר את בני ישראל מתערובות בני נכר.

כלמד שם מקום נזכר אך פעם אחת בכה"ק. אשור כלמד רכולתך (יחזקאל כז. 23) יונתן מתרגם כלמד במלת „מדי". יאזעפוס מעתיק את המלה הזאת לא כשם עצם פרטי שם מדינה או עיר, כי אם בשם התואר, כאלו היה כותב כלימוד רכלתך כלומר כתלמיד שלמד אצל אשור עניני וכללי המסחור, וכעין זה פירש גם בן הרד"ק. אבל כל זה הוא דחוק ואיננו מתאים לסגנון לשון עברית. לכן יותר מתקבלת על דרעת השערת בעל ק"ט. כי כלמד הוא רומז על שנער או בבל. כי באמת פליאה היא שאין זכר בכל הפרשה בדבר סחורת ארץ שנער ומערבה, והרי היא היתה רוכלת העמים (שם יז. 4). וגם ישעיה מכנה את בבל כארץ המסחור: כן היו לך אשר יגעת סוחריך מנעוריך (ישעיה מז. 15). וחכמי העמים מרבים לספר בשבח מלאכת מחשבת, אשר מצאה קן לה בארץ שנער. ואין להתפלא מדוע נקראת בבל בשם כלמד? כי הלא גם בשם ששך היא מכונה (ירמיה כ"ב. 26-15), וזה הוא למעלה מכל ספק שבמלת ששך יבנה הנביא את בבל (כי בא"ת ב"ש ששך הוא בבל). כי אחר שהשקה הנביא על ידי נבוכדנצר מלך בבל את כוס חמת ה' את כל הגוים נאמר ומלך ששך ישתה אחריהם, וגם חבקוק (ב. 16). אומר: תסוב עליך כוס חמת ה'. ולפי זה יבואר הפסוק בישעיה (מג. 14). „למענך שלחתי בבלה והורדתי בריחים כלם וכשדים באניות רנתם" שהמלה „כלם" קשה להולמה במקום הזה. ונראה כי כלם הוא קיצור מן כלמד, כי המלה בריחים יבארו המבארים כמו אניות וכן תרגם יונתן „במשוטין" ונקראו האניות ריחים כי הן הולכות ברוח, ולפי זה המלה בריחים מקבלת לעומת אניות, והמלה „כלם" או כלמד לעומת כשדים והוא כפול הענין במלות שונות: ושעור הכתוב כך הוא: והורדתי בריחים (באניות) כלמד (בבל) וכשדים (אוריד) באניות רנתם, לדעת החוקר ג. סמיטה כלמד היא העיר הנקראת כיום קאלוואלדא בקרבת עיר בגדד.

כלמה הוא הרגש הבושה הנראה על פני האדם המתביש, ונראה כאלו ההרגש הזה יכסה את פניו. ולכן בא השם הזה בחבור הפעלים עשה, לבש, כסה: יעטו חרפה וכלמה (תהלים עא. 13). ילבשו שוטני כלמה (שם קט. 29), כסתה כלמה פנינו (ירמיה נא. 51). והוא נרדף עם השמות בשת, חרפה ולפעמים בא גם כן בחבור עם אולת (משלי יח. 13).

כלנה עיר נזכרת בספר בראשית (י. 11). בין ארבע הערים הנושנות בארץ שנער: בבל, ארך, אכד וכלנה. כן נאמר שם: „ותהי ראשית ממלכתו (של נמרוד) בבל ארך, אכד וכלנה בארץ שנער". אבל קשה עלינו כעת לדעת מקומה על נכון. התרגום הירושלמי מתרגם שם את שם העיר כלנה בשם יוני כטעסיפהאן; וגם הסופרים הקדמונים שטראבא ופליניוס מכנים את חבל הארץ אשר סביבות העיר קטיסיפון בשם כהאלאניטעס. השם היוני נתן להעיר הזאת פקרים מלך הפרתים בשנת התשעים למספר הנהוג (בעשרים שנה אחר חרבן הבית השני). העיר הזאת היתה אחת מהערים הגדולות והמפוארות בתבל. הנביא עמוס בתוכחתו את קציני יהודה וישראל יזכיר את העיר כלנה כדברים האלה: עברו כלנה וראו ולכו משם חמת רבה, הטובים מן הממלכות האלה, אם רב גבולם מגבולכם? (עמוס ו. 2). וכאשר יזכיר מלך אשור בגאוה וגאון את נצחונותיו ואת

הערים הגדולות אשר לכד בגבורתו, יזכיר גם כן את העיר כלנה (אך שמה באה תמונתה בואו תחת הא כלנו תחת כלנה): הלא ככרמיש כלנו (ישעיה י. 9). ועוד בימי התלמוד היתה העיר כלנה ידועה לעיר גדולה ור[illegible] המסחור ונזכרת בגטין ז. בשמה היוני אקטיספון באלף נוספת בתחלתה (כדרכם להוסיף במלות יוניות א בתחלתה גם יחזקאל יזכירנה במליצתו על צור יחזקאל כז. 23. אך הוא יזכיר אותה בשם כנה בחסרון הלמד הנשלמת בדגש הגון, (כמן יקח מן ילקח). אולם לדעת יונתן המתרגם את הנביאים כלנה לחוד, וכנה לוד. כי כנה ביחזקאל העתיק בשם נציבין, וכלנה לא העתיק כלל, והדבר הזה מראה לדעת כי בימיו היתה העיר כלנה נקראת עוד בשמה הראשון כלנה ולא שינו עוד את שמה. לכן לא העתיקה כלל. והדבר הזה מראה לדעת כי יונתן שעל התורה איננו יונתן שתרגם את הנביאים, כי הראשון היה מאוחר הרבה מן השני ותרי יונתן הוין אין מקשין מזה על זה וע"ע כנה תורה.

כמהם או כמהן בן ברזלי הגלעדי (ש"ב יט. 38-39). אותו לקח אתו המלך דוד במקום ברזלי שהיה זקן מאד. בספר ירמיה (מא. 17) נזכר שם מקום „גרות כמהם". כפי הנראה היה המקום הזה שדה האחוזה (לאנדגוט), אשר היה אל כמהם בן ברזלי הגלעדי בקרבת העיר בית לחם להנפש לפעמים מתשואות קריה. ויתכן כי האחוזה הזאת נתנה אל כמהם למורשה מאת המלך דוד, לכבוד אביו ברזלי, שהיה אוהב נאמן אל המלך הזה כנודע מס' שמואל (א"ק). בימי גלות יהודה ישבו שם שרי החילים עם שארית בני יהודה, בלכתם לבוא מצרים (ירמיה מא. 12).

כמוש אלהי מואב. ולזאת עם מואב נקרא בתורה עם כמוש (במדבר כא. 29). וגם על מצבת מישע מלך מואב אשר מצאו החוקרים בשנת 1868 נקראו המואבים עם כמוש: על המצבה הזאת נזכר גם שם מלך אחר בשם „כמוש־מלך". על המצבה הנזכרת מתאונן מישע מלך מואב, כי אלהי המואבים כמוש מסר את עמו מואב בידי בני ישראל מפני כי חרה אפו בעמו המואבים והסתיר פניו מהם. אבל לסוף נחם כמוש על הרעה אשר דבר לעשות לעמו ויבוא לעזרת מישע בלחמו את בני ישראל ויקח מהם את העיר נבו ובכן הדביר את בני ישראל תחת רגלי מואב וישב להם את ארצם אשר לקחו מהם בני ישראל בחזקה. על המצבה הנזכרת יסופר גם כן הנס והפלא שעשה כמוש לעמו המואבים בהלחמם עם יושבי עטרות כי נתן אותם ביד המואבים החרימם ונתנם לטבח. מישע בנה במה לכמוש והודה לו על חסדו שעשה עמדו ועזרו לעשות נקמה בשונאי נפשו הישראלים. כפי הנראה הקריבו לו מכבדיו ומעריציו לפעמים גם נפש אדם, כי כן יסופר במ"ב (ג. 27). כי מלך מואב העלה את בנו הבכור לעולה על מזבח אלהיו (כמוש), ויהי קצף גדול על עם ישראל ועלו מן העיר שהביאו במצור. שלמה בנה לכמוש (שקוץ מואב) במה בארצו (מ"א יא. 7). והבמה הזאת עמדה על מכונה ימים רבים עד אשר עלה יאשיה על כסא ממלכתו ואז נתץ את הבמה הזאת (מ"ב כג. 13).

מן הדברים אשר שם יפתח בפי מלאכיו אל מלך בני עמון: „הלא את אשר יורשך כמוש אלהיך אותו תירש" (שופטים יא. 24). נראה ברור כי גם בני עמון עבדו את כמוש. אבל במקום אחר מבואר כי מלכם היה אלהי העמונים (מ"א יא. 5. ומקומות אחרים). וע"ע מלכם. הסתירה הזאת נסו מבקרים אחדים לפשר איש איש על פי דרכו. עיין מזה בפירושו לשופטים (יא. 24) אבל כל השערותיהם אינן מתקבלות על הדעת.

כנראה היה כמוש אלהי האש של המואבים. כי על השקלים של רבת מואב (ער מואב) חרותה תמונתו כי הוא נצב על עמוד אש ולפידים משני עבריו, בימינו הרב ובשמאלו מגן ורומח ועל השקלים חרותה המלה ראבאדמא (כלומר רבת מואב). גם הבבלים כבדו את שם האליל הזה, כי לפי

עדות בירוסי הכשדי נקרא השני למלכי בבל קעמאסבעלום (כמוש-בל), וכן שערו ששם העיר כרכמיש ענינו כרך כמוש (עיר כמוש).

כמן שם צמח נזכר בישעיה (כח. 25-27). בדברו על אופן דישתו. תבנית גדולו היא כעין מחסה ממטר (רענענשירים), והיו משימים אותו במאכל כעין תבלין, ביחוד בימי תענית וצום, ימים שאסורים בהם באכילת בשר, בכדי להטעים את המאכל, והיו משתמשים בו גם לרפואה לרפא את השאת (געשוואולסט) או צבות בטן (כי מטבעו להוליד נפיחות). אופן דישתו הוא בשבט ולא כאופן עגלה (עיין ישעיה שם). גם הערביים יקראוהו כיום בשם קאמון ובאנגלית נקרא קומין וברוסית שמו קמין ובגרמנית — קימל. לפי הכתוב בב"ח (מתי כג. 23). היה מנהגם לתת מעשר מן כמן, אבל במשנה מס' מעשרות לא מצאנו זאת.

כמר בכה"ק לא נמצא היחיד ממנו כי אם במספר רבים כ מ ר י ם. והשבית את הכמרים (מ"ב כג. 8). וכמריו עליו יגילו (הושע י. 5). שרשו בארמית כומרא שהוראתו חום גדול, ולזאת משערים כי הכומר היה סגן-הכהן ומשפטו היה לבער אש על במות הבעל, והיה נבדל במשמרתו מכהני הבעל כמו שמבואר בצפניה: את שאר הבעל, את שם הכמרים עם הכהנים (צפניה א. 4). הרד"ק מבאר את השם „כמרים" בשם שחורים מפני כי היו מלובשים בגדים שחורים, ולדעתו הסכים מבעלי הלשון החדשים בראקעלמאן, ואחרים מפרשים אותו מלשון סגוף, כי מנהגם היה לסגף את עצמם בענוים שונים והיו נזירים כל ימי חייהם. תרגום הפשיטא העתיק ביחזקאל (לא. 15). ואקדיר עליו לבנון בשם כומרא. הנה כי כן נראה מזה כי צדק הרד"ק בביאורו כי הוא מלשון שחרות וקדרות.

כמריר (על משקל סגריר, חכליל, שפריר) הוראתו חום היום הלוהט ביום ענן תשכן עליו עננה יבעתהו כמרירי יום (איוב ג. 5). כי יום חושך היה להקדמונים אות צרה ופגע, מורא ופחד. מתרגמים ומעתיקים אחרים כמו רס"ג, עקילוס, הוואולגאטא והסורי, מעתיקים את המלה הזאת כאלו היה שרשה מרירי (מלשון קטב מרירי) והכף הוא כף הדמיון, ולדעתם במרירי יום הוא כמו כמורדי אור, אבל בעלי הלשון הדשים אין נפשם נוחה מביאור כזה ומבארים את המלה הזאת משורש כמר, והכף היא שרשיה ולא שמושית. והכונה בכתוב תשכן עליו עננה יבעתהו כמרירי יום הוא כאמרם: יומא דעיבא טוליה שמשא (יומא כח).

כנה לדעת מבארים אחדים הוא שם העיר כלנה (ע"ע) ונזכרת ביחזקאל (כז. 23). בהשמטת האות ל', כי האות הזאת עם יתר האותיות למנר מטבעם להיות נוספות או נשמטות במלות. אבל החוקרים החדשים אין דעתם נוחה מזה, כי לפיהם כלנה לחוד, וכנה לחוד. הראשונה נמצאת בארם נהרים (מעסאפעטאמיען), והשניה מקומה בחצי האי ערב. כי כנה נחשבת ביחזקאל בין הערים רוכלי שבא, המדינה שהיתה נמצאת בקרן דרומית מזרחית בערב, ולכן משערים כי כל הערים הנזכרות שם הנה בערב ולדעתם העיר עדן הנזכרת שם ביחזקאל היא העיר אדען הנמצאת כעת תחת ממשלת אנגליה על שפת ים האדום בערב. חרן היא העיר חאראי הנמצאת כיום כשתים עשרה פרסאות לדרומה של מעקקא בערב וגם מקומות בשם אשור וכלמד מצאו שם.

כנה וכנה אשר נטעה ימינך (תהלים פ). רבו המפרשים בשם הזה. רש"י פירש „המבוססת" מלשון בסים וכן. הראב"ע כתב: וכנה הם ישראל וכנה הוא כמו גנה כי אותיות גיכ"ק מתחלפות מפני שהן ממוצא אחד. והנכון כפירוש הריב"ל (א"ש). כי כנה הוא מלשון קנה (בחילוף גיכ"ק כנ"ל) והוראתו במקום הזה היא סוכה העשויה מקנים, והמשורר יכוין בזה על בית המקדש המכונה לפעמים בשם סוכת, כמו ויחמוס כגן סכו (מיכה ב), וסכה נרדף עם אהל, כמו כי יצפנני בסכה בסתר אהלו, ועל אהל שייך לשון נטיעה, ויט

אהלו אפדנו (דניאל יח). והמשורר יתפלל בזה אל ה׳ הבט משמים וראה ופקוד גפן זאת (שהוא כנוי לישראל כמו שאמר למעלה גפן ממצרים תסיע וגו׳), זכור את ישראל עמך יפקוד אותו לטוב, וגם כנה (או סוכה שהוא כנוי לבית המקדש כאשר אמרנו מעלה). אשר נטעה ימינך שהיא כעת שרופה באש וכסוחה (המלה הזאת הונחה על כריתת הזמורות של הגפן) גם אותה תפקוד. וראוי להעיר על הכ״ף רבתי שבמקום הזה, כי בעלי המסורה חשבו בזה שלא להחליף כף בבית ושלא יטעו לקרות ובנה במקום וכנה מלשון בנות צעדו עלי שור. ולזאת עשו בכתב כף גדולה, כאשר ביארו הקדמונים הטעם שהאות ד׳ בתבת אחד בפסוק שמע ישראל היא גדולה שלא יחלפוה באות ר׳ ולא יקראו אחר, ולעומת זה במלת אחר בפסוק לא תשתחוה לאל אחר (שמות לד 14) עשו ר׳ רבתי שלא להחליפה בדלית ולא יטעו לקרות אחד.

כנור שם כלי שיר עם מיתרים לפרוט עליהם נגינות ביד. כפי הכתוב בתורה היה הממציא הראשון של הכלי שיר הזה הרועה יובל בן קין ולזאת נקרא אבי כל תופש כנור ועוגב בראשית ד 21 הכלי שיר הזה היה חביב ומורגל מאד בין עם ישראל בימי תקופת בה״ק. דוד היה איש יודע ומנגן בכנור (ש״א 17) ונבחר לנגן לפני שאול, כי מדי היה עליו רוח רעה ולקח דוד את הכנור ונגן בידו ורוח לשאול וטוב לו (שם 23) איוב כגלות משוש ביתו התאונן: ויהי לאבל כנורי (איוב ל. 31). דוד היה משכים בבקר להודות לה׳ עלי הגיון בכנור (תהלים צב 4). בבה״ק היו הלוים מודים לאלהים בכנורות על השמינית (דהי״א טו 21); גולי בבל תלו על ערבים כנורותיהם (תהלים קלז 2). יש לשער כי בכנור היו משתמשים לשמחה וששון ולזאת תלו הגולים לבבל את כנורותיהם על ערבים כי גלת משוש מהם.

בדהי״ב (ט. 11) מסופר כי הכנורות בימי שלמה נעשו מעצי אלמוג ע״ע שהיה עץ יקר מאד. יאזעפוס (קדמוניות ח 3 8) מספר כי הכנורות היו מיופות בעלעקטראן הוא הנקרא כעת ברוסטין או בערענשטיין. המיתרים או המינים היו עשויות משזר ממיני צמחים ובהמשך הימים החלו לעשות ממעה כרוכה או ממיני מתכות. הכנור היה קל לשאתו, והיו משתמשים בו בעת תהלוכה בסך (פראָצעסיאָן). השבעים העתיקו במקומות רבים בכה״ק את השם כנור במלת גיטאר, הוא הכלי שיר הנודע גם בימינו. בקבר אחד של קברי המצרים הקדמונים מצאו תמונה אחת חרותה על קיר הקבר, המתארת איש אורח מבני שם מנגן בכנור (גיטארא) על השמינית (עם שמונה מיתרים או מינים). האיש המנגן הזה אוחז בידו הימנית את הכלי שיר ומנגן בידו השמאלית על המיתרים. הכנור הזה תמונת מרובע לו.

אולם מקום מולדת הכנור או הגיטארא לא היתה מצרים כי אם בארצות אזיה. כי התמונות שמצאו במצרים מתארות על פי רוב שהמנגן עליהם הוא איש מבני שם. התמונה היותר קדומה ממין הזה היא אותה שמצאו החוקרים בנגב בבל בקרבת המקום (טעלאָ). התמונה הזאת היא קרובה מאד לתמונת הגיטארא. וגם במקומות אחרים מצאו תמונות של כנורים או גיטארעס הקרובות לתמונות הכנור עם המנגן השמיי שמצאו בקרבת מצרים.

מכל האמור למעלה נוכל להחליט בקצור כי הכנור הוא הגיטארא של היונים כי המעתיקים הראשונים תרגמו כנור בשם גיטארא וכי לראשונה המציאו אותו באזיה ומשם הביאו אותו למצרים, ושהיה מורגל מאד בין יושבי אזיה המערבית שהשתמשו

(מטבעת שמעון המכבי).

בה במדה מרובה מאד. וגם תמונתו הנמצאת על המטבעות שנעשו בימי שמעון המכבי במאה השנית לפני המספר הנהוג, דומה ממש ל גיטארא היונית.

כָּנְיָהוּ. ע"ע יהויכין. הוא נודע גם בשמות יכניה, יכניהו, יוכוניה.

כִּנָּם. שם הקבוץ לשרץ קטן מאד הרוחש לפעמים בראש או בבגדי האיש שאינו מקפיד על נקיון גופו ובגדיו והוא הנקרא בלשון אשכנזית ואנגלית „לויז". כן הבינו את השם הזה בעלי התלמוד. אולם רבים מחוקרי הלשון ביארו את השם הזה שהוא מין תולעת קטנה. אבל מדברי הכתוב במכת מצרים: ותהי הכנם באדם ובבהמה (שמות ח. 13) יש להוכיח כי היא הכנה הרוחשת בראש האדם (בשערו) ולפעמים גם בשער החיות, וגם המעתיקים הנודעים: אונקלס, הסורי והערבי מתרגמים את המלה במובן זה. האנשים החשובים בין המצרים הקדמונים היו מקפידים מאד על נקיון גופם. הערודאט יספר כי כהני מצרים היו מגלחים את ראשיהם ואת שער גופם אחת לשלשה ימים למען לא יראה ולא ימצא בראשם ובגופם אף כנה אחת ולא יטמאו את מקדשם. מובן מאליו כי מכת הכנים היתה ענש גדול להמצרים. בדרך אגב נאמר כי מה שאמרו החרטומים אל פרעה אדות מכת הכנים: אצבע אלהים היא (שם. 15) מבארים איזו מחכמי העמים כי החרטומים הודיעו לפרעה כי המכה הזאת באה להם מאלהיהם (של המצרים) ולא של העברים, ולזאת נאמר מיד: ויחזק לב פרעה ולא שמע אליהם. ובאמת קשה להאמין כי החרטומים יכירו את אלהי העברים לאלהים עושה נפלאות, כי בכל המכות השתדלו להראות לפרעה כי גם המה יכולים לעשות כמעשה משה ובכן איננו שלוח מאיזה אלהות כי אם מעצמו עושה את כל הנפלאות להפחיד את פרעה ואת עמו.

כְּנָנִי שם אחד מן הלוים בימי נחמיה (ט. 3) שקמו על מעלת ביום עשרים וארבעה לחדש תשרי, היום אשר השבים מהגולה התאספו לצום ולתפלה ולהתודות על רשעתיהם וביחוד על התערבם בגוים לקחת להם נשים נכריות.

כְּנַנְיָהוּ. שם שר משרי הלוים בימי דוד הממונה על המנגנים במקהלה ומלמדם לשיר בסדר ומשטר, והכתוב מעיד עליו כי היה מבין את הדבר הזה והוא נקרא שם יסור במשא, ואולי הבטוי יסר־במשא הוא שם למנצח בנגינות כמו הכאַ־דעריזשענט בימינו, כי המלה יסר הוראתה מלמד ומורה, ומשא הוראתה מקהלה, לדעת איזה מחוקרי הלשון.

כָּנַנְיָהוּ הלוי נגיד הממונה על התרומות והמעשרות בימי חזקיהו (דהי"ב לא. 12). שמו נזכר גם בימי יאשיהו (שם לה. 9).

כְּנַעַן בנו של חם בן נח. אחיו היו: כוש, מצרים ופוט (בראשית ט. 22). בגלל הבזיון שעשה חם לאביו נח בעת שכרותו ונגלתה ערותו, קלל נח את בנו של חם, את כנען, להיות עבד עבדים לאחיו שם ויפת (שם 22־29). מדוע קלל נח את כנען נכדו שלא עשה שום עול נגדו בעון אביו חם? ומדוע לא קלל את יתר בני חם אחי כנען: מצרים, כוש ופוט? חז"ל השתדלו לפתור את השאלה הזאת באמרם: מפני כי חם כבר נתברך עם יתר אחיו בעת שיצאו מן התבה, כמו שנאמר ויברך אלהים את נח ואת בניו, ולזאת לא היתה קללת נח שולטת בו, ולכן קלל את כנען; אבל מדוע קלל אך את כנען ולא את יתר בני חם? גם את זאת תירצו חז"ל: כי חם שמש את מטתו בתבה נגד הצווי ונולד כנען ולזאת נתקלל הוא ולא יתר אחיו (ב"ר פ' ל"ז). וויש"ר מבאר, כי חם בא על אמו ונולד ממנו כנען ולכן קללו נח. ומצא הדבר הזה מרומז בפסוק וירא חם אבי כנען את ערות אביו, שענינו כמו וראה את ערותה והיא תראה את ערותו (ויק"א כ. 17) שהוא לשון זנות. וכן כאן, ולדעתו בכונה כתוב במקום הזה ויתגל בתוך אהלה בהא ולא בואו, לרמז כי נח בשכרותו בא אל אהלת של אשתו לשכב עמה והקדימו חם

לבוא עליה. אבל גם הפירוש הזה קרוב יותר לדרש, כי מלשון הכתוב: ויקח שם ויפת את השמלה וישימו על שכם שניהם וילכו אחורנית וערות אביהם לא ראו" נראה כי לא דברה התורה בזה ממעשה זמה. הקללה שקלל נח את כנען נתקיימה אחרי כן בהמשך הימים, כי בני ישראל יוצאי חלצי שם כבשו חלק גדול מארצו של כנען ואחרי כן כבשוה יושבי אזיה הקטנה, (מבני היונים) הפרסים והרומיים שהם כלם יוצאי חלצי יפת.

הארץ אשר בה התישבו יוצאי חלצי כנען נקראת בשם „ארץ כנען", וארכה היה מצדון (צפון) עד עזה (נגב), ורחבה היה משפת ים הגדול (התיכון) עד גדות הירדן. ונקראת ארץ כנען מפני שישבו בה בני כנען. ולפי דעת גיזיניוס נקראת הארץ הזאת ארץ כנען, מפני כי היא ארץ שפלה כמישור (מלשון הכנעה ושפלות), היפך ארץ ארם שהיא ארץ הרים (מלשון רם).

בכתובות עתיקות מצאו שתי תמונות לשם הזה האחת כנע, והשנית כנען. הצורים שהיו נודעים בשם כנענים, קבלו שאביהם הראשון היה נקרא בשם כנע. על הטבלאות שמצאו בתל־אל־אמרנא באה תמונתו Kinakhkhi (Kh תחת אות ע). ובכתב החרטומים נמצא כדברים האלה: סיטי הראשון מלך מצרים הכניע את אשאסו (כלומר השוסים, המה הבעדואינים) מגבול מצרים מזרחה עד ארץ כנען. שם כנען נמצא גם על מטבעות עתיקות של הצורים. על המטבעה כתוב: „לאאדיציה אם (כלומר עיר הבירה מלשון עיר ואם בישראל אשר הוראתה מטרופולין) בכנען". והקדוש אוגוס־טין מספר כי כאשר שאלו את יושבי קארטאגא באפריקה הצפונית שהמה בני הצורים: „מאיזה עם אתם ?" השיבו: כנענים אנחנו. השם כנעני בהמשך הימים נהיה נרדף לשם סוחר, מפני כי הצורים (שהמה כנענים) היו מצוינים במסחרם הגדול עם כל אפסי ארץ שהיתה ידועה בימים ההם, כמו שאנו מוצאים בהרבה מקומות בכה"ק: אשר סוחריה (של צור) שרים, כנעניה נכבדי ארץ (ישעיה כג. 8); כנען בידו מאזני מרמה (הושע יב. 8). וחגור נתנה לכנעני (משלי לא. 24); יחצוהו בין כנענים (איוב מ. 30) ועיין עוד יחזקאל (יז. 4); צפניה (א. 11). אולם בכתובות פאפירוסיות של מצרים יבוא לפעמים השם „קהאל" תחת השם כנען. אבל השם הזה היה כולל אצלם גם את ארץ סוריא.

בכה"ק נקראת לפעמים ארץ כנען בשמות אחרים: ארץ העברים (בראשית מ. 15); ארץ ה'; (הושע ט. 3; ירמיה ב. 7); אדמת ישראל (יחזקאל ז. 2); אדמת הקודש (זכריה ב. 16). ארץ הצבי (דניאל יא. 16) וגם ירמיה כנה אותה: ארץ חמדה נחלת צבי צבאות גוים (ירמיה ג. 19).

השפה אשר דברו בה בני ישראל בימים הקדמונים בשבתם על אדמתם היתה שפת כנען, כן היא נקראת בפי ישעיה (יט, 18): ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען". גם שפת הכתובות שמצאו בין שרידי הצורים הקדמונים, שמות האנשים והמקומות שלהם מעידים כי שפת כנען היא השפה שדברו בה היהודים אז והנקראת גם כן שפת יהודית (שם לו. 11; נחמיה יג. 24). ואך שנויים קלים וקטנים מבדילים בין שפת יהודית ושפת הכנענים או הצורים והצדונים. כמו למשל: לשפת כנען לא היה הא הידיעה. השפה הנמצאת על הטבלאות בתל־אל־עמרנא מעידה כי במאה שלפני יציאת בני ישראל ממצרים היו שפת כנען ושפת כה"ק שוות כמעט בכל פרטיהן ודקדוקיהן, והשנויים המה קלים מאד. כן למשל נמצא במכתב אחד שכתב מלך ירושלם המלה „אנכי", בואו ומלאופים כזה אנוכי. המלה זרוע כתובה שם גם כן בואו מלאופים תחת אשר בכה"ק כתובה בואו חולם. סוס בעברית כתובה בשפת כנען סוסה, ראש — רישא, שמים—סאמעמא, אני—אנאי, מקנה —מאקאני, בטן—בטנו, מים—מימא, עפר —אפרו. כלוב (של עופות)—כילובי, מרכבה

—מרכבות, עגלה—עגלתה, חרב—חורפו, שבט—שבוד, ים—ום (בואו מלאופים). עבד —עבעטע, נער—נערונה, ברזל - פרזל. כתב הפיניקים או הצורים היה אז כתב היתדות, הוא הכתב שכתבו והשתמשו בו האשורים והבבלים, והאלף בית הצורי שהשתמשו בו גם העברים היא הוצאה מאחרת. הכתובה היותר קדומה שמצאו כתובה בכתב כנענים או הצורים היא הכתובה שמצאו על אבן מישע מלך מואב (ע"ע) שנעשית לערך 850 לפני המספר הנ וג.

בימים הראשונים בעת ילדות אומתנו לא היו מקפידים כל כך להתחתן בכנענים. הן כציני, כי שמעון בן יעקב לקח לו אשה מבנות הכנענים והוליד ממנה בן בשם שאול, ונקרא לזאת „שאול בן הכנענית", גם יהודה לקח לו בת איש כנעני ושמו שוע. אבל חז"ל מבארים הדבר באופן אחר, כי קשה היה להם להאמין שיעקב ירשה ליהודה ושמעון בניו לקחת להם נשים מבנות כנען, ואמרו: אפשר בא אברהם והזהיר את יצחק, בא יצחק והזהיר את יעקב (כי רעות בנות כנען בעיני יצחק) ויהודה אזיל ונסיב? אלא אר"ש ב"ל בת גנרא תגרא, ופירשו כנעני — סוחר. ובנו של שמעון נקרא שאול בן הכנענית מפני שעשה מעשה כנען (סנהדרין פב:). ובימי הבינים קראו לארץ הסלאווים ארץ כנען ולשפת הסלאווים שפת כנען ועיין בספרו של א. הרכבי „היהודים ושפת הסלאווים". ועיין אוצר ישראל.

כָּנָף השם הזה הונח בראשונה על כפות העוף שבהן יעופף, כי הכנפים לעוף הנה כמו הכפים או הידים לאדם. והושאל השם הזה גם לרוח „כנפי רוח", ונמלץ גם על מפרש האניה נס אניה הפרוש. בשם כנף נקרא גם שדרת חיל צבא, והיה מטות כנפיו מלא רוחב ארצך (ישעיה ח. 8) והוא הנקרא גם כן אגף: אגף הימני, אגף השמאלי, „אתה וכל אגפיך" (יחזקאל לח. 9). וגם קצות הארץ וקצות הבגד נקראו בשם כנף: מכנף הארץ זמרות שמענו (ישעיה ד. 16), כנפות כסותך (דברים כב. 12). גלה כנף איש הוא כמו גלה ערותו חלל יצועו במשכבי זמה: ולא יגלה כנף אביו (שם כג. 1).

כִּנֶּרֶת שם עיר בנחלת מטה נפתלי בצפון ארץ ישראל בשפלה דשנה ופוריה מאד על שפת המערב לים הגליל הנקרא על שם העיר ים כנרת (במדבר לא. 11; יהושע יג. 27). ובמקום אחר (שם יב, 3) נקרא גם כן ים כנרות בחטף פתח תחת הנון. והיא תמונת מספר רבים לשם ים הגליל. כעת תהסרנה לנו הידיעות שעל ידן היינו יכולים לדעת מדוע תבוא לפעמים תמונת השם הזה בלשון רבים? בימי הבית השני נחלף השם כנרת לשם גנסר (כי כן נקרא בלשון ארמית), הנה כי כן נחלף הכף של כנרת בג' והאותיות רת שבסופו נתחלפו בסר ויצא השם גנסר וכן העתיקו אותו המתרגמים הקדמונים. אולם במדרש רבה (בראשית פ' צח) מבארים את השם גנסר כאלו הוא מרכב משני שמות גן־שר, ומפרשים כי היה שם גן לשר. ובתלמוד נקרא ימא של טבריא, מפני כי העיר טבריה עומדת על שפתו. השם כנרת נתן להים הזה מפני כי תמונת כנור לו. ארכו מהלך שש שעות ורחבו ארבע שעות. במקומות היותר נמוכים יגיע עמקו עד ששים קילומיתר. בימות הגשמים הוא עולה ושוטף את גדותיו. מימיו זכים, מבריאים ומתוקים ודגים רבים מינים ממינים שונים, ידגו בו לרוב ביחוד בהלק הצפוני שלו. לפעמים רחוקות יתגעשו מימיו מרוחות סערות ואז סכנה מרחפת על ראשי אנשי האניות השטים במימיו. הים הזה נמצא בחלקו של נפתלי, אבל לדעת התלמוד התנה יהושע עם בני נפתלי בעת חלוקת הארץ כי הים יהיה חפשי לכל השבטים לצוד בו דגים (ב"ק פא).

הבקעה אשר סביבות הים הזה היא כלה משקה מבורכת בפירות מתוקים וטובים הידועים בתלמוד בשם פירות גנוסר. וגם הים יגדלו בבקעת הזאת: הכרים, תאנים,

אגוזים זיתים ענבים וגם תבואות שונות : חטים, דוחן אורז, גם צמר גפן, קשואים ועוד. מזג האויר של הבקעה הוא איננו שוה בכל המקומות, לפעמים יתראה במקומות הגבוהים גם שלג בימות החורף. אולם במקומות הנמוכים האויר הוא מחניק מאד לפעמים מהחום הגדול השורר שמה.

אולם החלק המזרחי של גדות ים כנרת הוא כעת מדבר שממה, מעון לבעדוי־אינים שודדים, החיים על חרבם.

כֵּס שם מקצר מן כסא. אחרי אשר נצח משה את עמלק בנה מזבח לה' ויקרא שמו ה' נסי, כי אמר : כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדור דור (שמות יז, 16) לדעת מבארים אחדים השם כס במקום הזה בא תמורת נס כי אותיות דומות מתחלפות לפעמים וגם פה נתחלפה כף בנון, וקרא את המזבח ה' נסי כי יד ה' על נס יה. השבעים העתיקו כאלו היה כתוב ביד כסויה, אולם בתורת השומרונים הנוסחא כאשר היא בספרים של.ו כס יה.

כִּסֵּא מושב לאדירי עם לנביאים, למלכים, לשרי קדש ולשופטים. מלך יושב על כסא דין (משלי כ. 8) ; ועלי הכהן יושב על הכסא (ש"א ב. 9). שמה ישבו כסאות למשפט, כסאות לבית דוד (תהלים קכה. 5) ; נעשה נא עלית קיר קטנה ונשים לו שם מטה ושלחן וכסא ומנורה (מ"ב ד. 10). אולם ההמון לא השתמש בכסא לישיבה כי באמת ישבו אז האנשים הפשוטים על הקרקע ועל הרצפה ורק החשובים הגדולים ישבו על כסאות.

כְּסוּת עיין ערך בגד וערך מלבוש, בכסות משתמשים גם בלילה ואז היא נקראת „כסות לילה" ולא מצאנו בגד לילה או מלבוש לילה.

כְּסִיל הוא שם התאר לאיש עקש ועושה מעשים שהם נגד השכל. השם תאר הזה נזכר אך שלש פעמים בתהלים : יחד כסיל ובער יאבדו (תהלים מט. 11) ; וכסיל לא יבין זאת (שם צב. 7) ; וכסילים מתי תשכילו (שם צד. 8). ומלבד שלשת הפעמים שבתהלים נמצא פעמים הרבה גם במשלי וקהלת, ובספרים אחרים מכתה"ק לא נמצא אף פעם אחת.

2) כסיל הוא שם לקבוצת כוכבים הנודעת בין רבים מהעמים בשם אריאן. כן תרגמו השבעים את הדבור הזה בעמוס (ה. 5) עושה כימה וכסיל; באיוב (ט. 9) עושה עש כסיל וכימה; מושכות כסיל תפתח (שם לח. 31) וגם בישעיה (יג. 10) כי כוכבי השמים וכסיליהם לא יהלו אורם. יונתן מתרגם השם כסיל במקומות האלה בשם נפילא מלשון והנפילים היו בארץ בימים ההם שפתרונו „ג ב ו ר", וגם הפשיטא מתרגם גברא.

השם הזה מקורו בההגדה כי הכוכב הזה שהיה מלאך בעת הבריאה מרד בקונו, ונענש במיתה ואחר כן נקשר למקום אחד בשמים (ע"ע הוברי שמים וכוכבים)

ואנחנו כבר העירונו בערך „הוברי שמים", כי יכול להיות שעל ההגדה הזאת מרמז הכתוב בספר איוב (לח. 31) ומושכות כסיל תפתח (ע"ש). ונבאר פה עוד מעט יותר. כי האמינו אז כי קבוצת הכוכבים הנודעות בשם כסיל (אריאן) היא נאגדת ונקשרת ביחד ומביאה קור לעולם, אך בחפץ היוצר ואך הוא בכחו הגדול שהוא כל יכול יוכל לקרוא דרור לארץ ולהגין עליה מהקור אם יפתח את מושכות וחבלים שבהם נקשרו הכוכבים האלה לאגודה אחת מפני כי מרדו בקונם בעת הבריאה. הפרסים האמינו כי כסיל או אריאן הוא נמרוד ונקרא נמרוד מפני שמרד בקונו וגם בספרות התלמודית יש רמז לזה כי חז"ל אמרו אשר בעצת נמרוד החלו לבנות מגדל בבל אשר מטרתם בזה היתה מרד ומעל בהיוצר (חולין פט. פסחים צד). וגם יאזעפוס בקדמוניות (א. 5. 2) חושב את נמרוד למורד בקונו. גם הסופרים הערביים מספרים אדות נמרוד כי הוא נקשר בחבלים בשמים בגלל גאותו ורום לבבו. גם בספרות התלמודית נמצא רמז להגדות ואמונות כאלה. ונביא בזה אגדת אחת (ברכות נח:) ; „שמואל (בהית

יר ע לתוכן) רמי: עושה עש כסיל וכימה
(איוב ט) כסיל קודם לכימה (מפני שהוא
חשיב ביותר) וכתוב (עמוס ה) עושה כימה
וכסיל (משמע שכימה חשוב ביותר מפני
שהוא קודם)? הא כיצד? אלמלא חמה של
כסיל (חשבו שכסיל מביא חמה לעולם ולא
קור כאשר האמינו עמים אחרים, כאשר
הבאנו למעלה) לא נתקיים עולם מפני צינה
של כימה, ואלמלא צינה של כימה לא
נתקיים עולם מפני חמה של כסיל... והיינו
דקאמר ליה רחמנא לאיוב: התקשר מעדנות
כימה או מושכות כסיל תפתח (איוב לח).
נחוץ להעיר כי במקומות שגרו חז"ל (סוריא
ופאלעסטינע) הקבוצות האלה נראות
בקערורית השמים כמעט בכל ימות השנה
כבקיץ כן בחורף. ועולות בגובה השמים
ממעל לחוג הארץ בשבע עשרה מעלות
יותר גבוהות מאשר בארצות איירופא. נפלא
הדבר כי עמים רבים חשבו את האריאן
לגבור קדמון וספרו אודותו הגדות שונות.
גם העסקמוסים הפראים מספרים כי הכוכבים
האלה היו צידים לפנים ופעם אחת ברדפם
אחרי חיתיים אחת תעו בדרכם וריחם
עליהם קונם ותעלם השמימה והמה מאירים
כעת בקבוצת הכוכבים הנודעת כעת בשם
אריאן. גם בספר הומירוס היוני (אדיסעי
יא. 309. 310) מסופר כי גבור קדמון
מארץ בעטיא, אטיס שמו, שהיה מצויין
ביפיו והיה חי על חרבו מציד חיות,
קרה לו גם כן מקרה כזה ונהפך לכוכב.
המצריים האמינו כי נשמתו של האורוס היא
מחיה כעת את אריאן הנודע אצלם בשם
„סאהו". יושבי ארצות נהר פרת קראו את
קבוצת אריאן „תו בוזי" (הוא הנודע
ביחזקאל בשם תמוז (נשים מבכות את
התמוז, יחזקאל ח. 14), ועל מפת כוכבים
אחת שנעשת בימים הקדמונים בארצות
תהן באה תמונתו של אריאן כאיש ציד עם
כלבי צידו סביבו. בימים הקדמונים חשבו
את השמש לגבור ציד היותר גדול בתבל,
ואחרי כן לקח האריאן את מקומו, וכלביו
רודפים אחר הצביה (היא הלבנה).

3) כסיל שם עיר בנחלת מטה יהודה בנגב
על גבול ארץ אדום (יהושע טו.
30). לדעת פירסט היתה העיר הזאת נקראת
בשם כסיל כי היתה בסביבת ארץ שמנה
ופוריה מלשון והחלב אשר על הכסלים.
ולדעתו גם השם כסיל הונח על איש אשר
טפש מחלב לבו.

כֶּסֶל ברבים כסלים. לדעת ש"ב הוא
שם למקלעת המעים בבטן החי
הכרוכים ומסובבים, והוא הנקרא בלשון
חז"ל הדרא דכנתא (חולין קי"ג), כי הדר
בארמית כמו חזר, סבב בעברית. והחלב
שעל הכסלים הוא החלב שסביב המעים או
הדרא דכנתא. וגם לשון הכתוב (תהלים לח.
8) כי כסלי מלאו נקלה הוא מההוראה
הזאת כי האמינו וחשבו שהרגשות מסריות
נמצאות בכל הקרבים ובני מעים שבאדם,
„מעי למואב ככנור יהמו וקרבי לקיר חרש"
(ישעיה טז. 11) ורבים כדומה.

כִּסְלֵו בשם הזה מכונה בשני מקומות
בכה"ק (זכריה ז. 1; נחמיה א. 1)
החודש התשיעי, כשנחשוב החודש הראשון
לחדשים את החודש ניסן. והוא כסלו הוא
משמות החדשים שהעלו מבבל. כמבואר
בירושלמי (ר"ה א). כי בכה"ק החדשים
היו ידועים לא בשמותם כי אם בסדור
מספרם: החודש הראשון (הוא הנודע בשם
ניסן שהעלו מבבל), החודש השני החודש
השלישי וכן הלאה, ואך לשלשה החדשים:
איר, תשרי וחשון (השמות שהעלו מבבל)
קראו העברים הקדמונים בשמות פרטים:
זיו, איתנים, בול. ולפי זה עלינו לחקור
אחר מקור השם כסלו בשפת בבל או אשור
העתיקה. אבל החוקרים אחר מקור השם
הזה והוראתו מחולקים בדעותיהם, יש אשר
מפרשים אותו משורש כסלה (תקוה, בטחון)
כי בחודש הזה מחכים ומקוים למטר ובכתב
היתדות של האשורים הקדמונים מכונה
באמת „ירח עבי מטר"; אחרים מבארים
אותו מן כסלא שהוראתו „רפש וטיט", כי
חודש ירידת הגשמים הוא ומביא עמו רפש
ועבטיט. אבל פירסט מבארו מלשון כסיל,

שהוא לפי אגדות קדמוניות שם גבור ציד רובה קשת שהוקבע בשמים בין קבוצת הכוכבים הנודע בשם אריאן (עיין למעלה כסיל 2), מפני כי בחודש הזה נראתה תמונת הקבוצה הזאת בקערורית השמים ממעל לחוג הארץ. ולזאת במפת השמים של רק־מונים צי־רו אותו בתמונת איש ציד רובה קשת (מזל קשת). בתרגום בא שם חודש הזה ביוד בין הלמד והואו כזה: כסליו, במקומות אחרים באה תמונתו כסלול בפתח תחת הכף ובואו מלאופם, או כסלו בפתח תחת הכף. ובכתב היתדות נמצא תמונתו כיסיליו בח ריק תחת הכף, הסמך והלמד, ואין לעמוד על הדבר.

כִּסְלוֹן, שם עיר בנחלת מטה יהודה בצד הצפוני של הר יערים שהיה בחלק הצפוני של ארץ יהודה (יהושע טו. 10).

כְּסֻלּוֹת, עיר בנחלת מטה יששכר נזכרה ביהושע (יט. 18). שם העיר הזאת באה שם בהא הידיעה הכסלות. לא נדע כעת מדוע הוסיפו לשם העיר הזאת הא הידיעה.

כִּסְלוֹת תָּבוֹר. שם עיר בנחלת מטה זבולון מזרחה, בקרב הר תבור. (יהושע יט. 12). ונקראת לפעמים גם בשם תבור לבד (ועיין יהושע יט. 22. ודהי״א ו. 62). ובימי הירונימוס הסופר הנוצרי עמדה עוד על תלה ונקראה אז אך בשם כסל לבד (Casal). ובערבית נקראת גם היום Uksal.

כַּסְלֻחִים שם אומה שלפי דברי התורה המה יוצאי חלצי מצרים בן חם (בראשית י. 14). לדעת ההכם בוכארדי המה הנודעים כעת בשם Colchier, אשר לפי דעת הערראדאט ודיאדאר המה צאצאי מצרים, ועל חסרון הסמך בשם כלחים כתב געזעניוס שנמצא דוגמתו הרבה בלשונות בני שם. יונתן על התורה תרגם כסלוחים — פנטפלוטיאי וצריך להיות פנטפוליס אשר תוראתו „חמש־ערים", והוא מקום חמש הערים הנזכרות בספר ישעיה: ביום ההוא יהיו חמש ערים מדברות שפת כנען (ישעיה יט. 18). והנה לפי זה היה מקום ארץ הכסלחים בין מצרים וארץ פלשתים. השבעים העתיקו כסלחים בשם כסנומאים שהוראתו נוכעי בעדר בארץ כס, שלפי דעת פירסט ארץ כס היא ארץ הרים וגבעות מוכשרת אך למרעה צאן ובקר. והארץ הזאת נמצאת בין מגדול בעל צפון וארץ פלשתים. ארץ הכסלחים היתה לפי דעת רבים מהחוקרים קרובה לארץ גושן, והכסלחים היו עם מעורב מעממים שונים: מבני חם (מצרים) מבני שם (עברים וארמים), ומהם, לפי הכתוב בתורה (בראשית י. 14) גם עמי הפלשתים והכפתורים, המה יושבי האי כפתור (ע"ע).

כֻּסֶּמֶת מין חטה מדברית (עיין ר"מ כלאים פ"א מ"א), וברבים נמצא ביחזקאל (ד. 9) ודחן וכסמים ביוד מם שהוא סמן הרבים לזכר אף שתמונת השם הזה ביחיד הוא בסמן נקבה, כמו חטים, שעורים, גם כן היחיד בסמן נקבה: חטה, שעורה, והרבים בלשון רבים: חטים, שעורים, הצמח הזה היה מנהגם של הישראלים בשבתם על אדמתם לזרוע על גדות השדות הזרועים שעורים, כמו שנאמר בישעיה (כח 25) ושם חטה שורה (או שעורה) וכסמת גבלתו. גרעיני הכסמת נבדלים בקושי מהמוץ כאשר ימעכו אותם ביד בעוד אשר גרעיני החטים נקל להפרידם מן המוץ. זמן גמר בשולה של הכסמת הוא מאוחר מן השעורה ולזאת הכסמת לא נלקה במכת הברד כי אפילה היתה בעת מכת הברד כלומר עוד לא נגמר בישולה ולכן לא שלט בה הברד לרעה והחטה והכסמת לא נכו (שמות ט. 32). השבעים העתיקו את השם כסמת במלת אלורא שהוא מין צמח למאכל סוסים, וגם עגת רצפים של אליהו (מ"א יט. 6) העתיקו בשם אלורא, שמזה נראה שלדעתם היתה העגה עשויה מכסמת. לפי עדות הערראדאט היו המצרים אופים את לחמם מכסמת, והאמינו כי בשדות המתים מתחת לארץ תצמח כסמת ומזה יתפרנסו המתים ויזונו להחיות את נפשם. אולם לדעת ר'

ונה אבן גנאח כספת הוא מין קטנית
הידוע בספרות התלמודית בשם כרשינה.

כֶּסֶף שם מתכת ידועה בלובן נגהה. בשם
כסף מכנים גם כן מעות בכלל,
מטבעות עוברות לסוחר, כמו צרור הכסף
לקח בידו (משלי ז. 20). מן הימים הקדמונים
בעת שסוחרי העמים מכרו וקנו זה מזה
וזה לזה על ידי תמורה וחליפין לא נשאר
לנו שום רושם. כבר בימי אבינו הראשון
אברהם היו קונים ומוכרים בכסף. אברהם
נתן לעפרן במחיר מערת המכפלה ארבע
מאות שקל כסף (בראשית יז. 13). ובאמת
ארץ כנען עמדה אז כבר על מדרגה גבוהה
בהתפתחות יושביה. כבר בימים ההם ידעו
להשתמש בכסף וזהב בעניני מקח וממכר.
בצרור המכתבים שמצאו החוקרים בתל־אל־
אמרנא שנכתבו במאה שלפני כבוש הארץ
על ידי יהושע, נמצאים רשמים ברורים
המודיעים כי כבר בימים ההם היו משתמשים
בכסף וזהב במשאם ומתנם, אות הוא כי
המסחור על ידי חלוף ותמורה כבר עבר
ובטל מארץ כנען בעת ההיא (עיין בפרוטרוט
אודות הענין הזה בערך מדות ומשקלות).

ויען כי ראשית צמיחת והתפתחות
עמנו היתה בארץ מצרים ובלי ספק פעלו
חיי המצריים ומנהגיהם על חיי עמנו לכן
נחשוב לנחוץ להציע לפני הקוראים את
שטת המשקל של כספיהם של המצרים
בעניני מקח וממכר ומסים בימים הקדמונים
של קורות חייהם. שני מיני משקלים היו
להם בשיטת הכספים שלהם. המשקל האחד
היה ידוע בשם קעט והוא משקל 140
גרעינים; והמשקל השני הוא הנקוב בשם
דעבען, משקלו הוא עשרה קעט. בין הכתובות
הרבות הנמצאות חרותות על קירות היכלי
מקדשיהם וביחוד על כותלי אלהי אמון אשר
בקארנאק נמצאות רשימות רבות של המסים
אשר שלמו עמים שונים להמצרים ובתוכן
נמצאות שלש רשימות הראויות לשים לב
אליהן ביחוד. 1) המס אשר שלם נהרינה
בשנת השלשים ושלש למלכות טהאטמעס
(1471 לפני המספר הנהוג). המס הזה עלה
לסך 48 דעבען, וקעט אחד זהב. 2) המס
של בני חת היה על פי רוב חפצים יקרים
וביניהם שמנה טבעות כסף משקל 801
דעבען. 3) ובשנת השלשים וארבע העלו
סרני ארץ פלשתים מס במשקל 55 דעבע
ושמנה קעט זהב. מתכונת המספרים יש
להוכיח כי משלמי המסים נתנו אותם
במשקל הנהוג בארצותיהם, והמצרים חזרו
ושקלו אותם במשקל ארצם, כי לא יתכן
שנותני המס יתנו 301 דעבען או 55
דעבען וקעט אחד, כי בלי ספק נתנו מכפר
שלם. המשקל אשר שלמו נותני המס היה
משקל לפי שיטת הבבלים, כי ידוע שהימים
ההם יושבי ארץ ארם נהרים, סוריא ופא־
לעסטינע השתמשו בחייהם ובמשאם ומתנם
בשיטת המשקלות של הבבלים, שהיתה
נחלקת לשקל, מנה וטאלענט.

היסוד לשיטת משקלי הכספים של
הבבלים היתה שיטת העשרות: המנה היתה
האחד ולפיה חשבו למעלה ולמטה:- השקל
היה חלק עשירי מהמנה (עשרה שקלים היה
מנה אחת) והטאלענט (או הככר) היה ששים
מנים. מחיר שוויו של הזהב ביחוסו אל
הכסף היה כמו יחוס העשר אל האחד,
כלומר שקל זהב אחד היה שוה כמו עשרה
שקלים כסף: שקל הקודש של הבבלים (הוא
השקל שהיו חושבים בו עניני הקודש
והמקדש שלהם) היה נחלק למשקל קטן אשר
נקרא בשם שי, והוא היה חלק המאה
ושמנים של השקל, אבל בעניני חול במקח
וממכר, מסחר וקנין, היה להם שיטת משקל
כבד ביותר לעומת שקל הקודש. שקל הככר
או שקל המסחר היה פי שנים לעומת שקל
הקדש, או שקל הקל וכן המנה והטאלענט.

גם להצורים או הכנענים היו שני
מיני שקלים שקל הקדש או שקל הקל,
משקלו 112 גרעינים, ושקל המסחור או שקל
הככר, משקלו היה כפול 224 גרעינים.
בשקלים ממשקל הכבד השתמשו בכל ארצות
מערב אזיה, בפאלעסטינע, אזית הקטנה וגם
בארצות יון. אולם מחיר הזהב לעומת מחיר
הכסף של הצורים היה משונה מאשר אצל

הבבלים. כי הצורים חשבו חמשה עשר שקלי כסף בעד שקל זהב אחד, בעוד שהבבלים חשבו עשרה שקלי כסף בעד שקל זהב אחד, אשר מזה נראה כי הכסף היה נחשב אצל הצורים והכנענים יותר בזול מאשר אצל הבבלים.

שיטת הכספים של בני ישראל מזמן הכבוש עד יום גלות הארץ על ידי נבוכדנצר.

רשימת המסים של טאטמעס השלישי מלך מצרים, שמצאו החוקרים בין כהני תי־אל־אמרנא, מראות בעליל למעלה מכל ספק, שבני ישראל אחר שכבשו את ארץ כנען השתמשו בעניני משאם ומתנם בשיטת הכספים של הצורים או הכנענים שנכבשו מהם ונכנעו לפניהם. אבל לא ידענו בבירור באיזה שיטת הכספים השתמשו בינידם בעת היותם במצרים. גם קשה עלינו כעת להגביל בצמצום ובדייק מחיר שקל ישראל בשבתם על אדמתם, עד ימי גלות הארץ. יאזעפוס (קדמוניות יד) יספר כי קראסוס הרומי שלל ממקדש ה' 300 מנים זהב, משקל כל מנה היה שתי ליטרות וחצי במשקל הרומאים או 12,630 גרעינים, או משקל חמשים שקל הכבד של שיטת הכספים של הבבלים. הדברים האלה מראים לדעת כי העברים או היהודים היו שוקלים את כספם וזהבם במשקל בכל הימים שישבו על אדמתם מזמן הכבוש עד גלות רומי. ולפי חשבון החוקרים אחר הענין הזה היה

משקל הזהב:

שקל הכבד היה שוה	252⅔ גרעינים
המנה " (חמשים שקל)	12,630 "
הטאלענט 3000 שקלים	758,000 "
שקל הקל —	126⅓ "
המנה "	6315 "
הטאלענט (או הככר)	379,000 "

משקל הכסף:

שקל הכבד	224½ גרעינים
מנה (50 שקלים)	11 522 "
טאלענט (ככר) 3000 שקלים	673500½ "
שקל הקל	112½ גרעינים
מנה "	5650 "
טאלענט "	336750 "

אם נעריך מחיר שקל הזהב של העברים בשבתם על אדמתם לעומת מחיר הזהב בזמננו נמצא לפי חשבון החוקרים המומחים כי שקל זהב שלהם היה מעט יותר משתי ליטרות שטערלינג במטבעות מדינת אנגליה או עשרה דאלאר ועוד במטבעות ארצות הברית (קרוב לעשרים רובל כסף במטבעות רוסיה). המנה היתה מעט יותר ממאה ושתים ליטרות שטערלינג והטאלענט או הככר — 6150 ליטרות שטערלינג, או 30,750 דאללארים של ארצות הברית.

בכל ימי משך הזמן של חיי האומה הישראלית מזמן הקדום של צמיחתה עד שובם מגלות בבל לא היו להם מטבעות כסף או זהב, כי אם נשאו ונתנו על ידי מטילי כסף וזהב שהיו שוקלים אותם על ידי אבנים שכל אחת מהן היה לה משקל ידוע, והאבנים האלה ידועות בשם אבני כיס (משלי טז. 11), והמחוקק ושאר הנביאים הזהירו את העם כי משקל האבנים האלה יהיה משקל צדק בלי שום עול ומרמה. לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן גדולה (בעת המכירה) וקטנה (בעת הקניה). עיין ויקרא (יט. 35. 36); דברים (כה. 13. 16); עמוס (ח. 5); מיכה (ו. 10); ומשלי (יא. 1, כ. 10). בכה"ק לא מצאנו כי היו להם מטילי כסף במשקל קטן במחיר רבע השקל. עיין ש"א (ט. 8). ויען כי דרכם היה לשקול את הכסף בעת התשלומים, לכן ישתמשו בכה"ק לפעמים בפעל שקל תחת הפעל ישלם, כמו כסף ישקול כמוהר הבתולות (שמות כב. 16) תחת כסף ישלם כמוהר הבתולות. ובישעיה (נה. 2) „למה תשקלו כסף בלא לחם" תחת למה תשלמו כסף בזמן שאין נותנים לכם במחירו לחם. אבל מדברי ירמיהו שאמר „ואשקלה לו את הכסף שבעה שקלים ועשרה הכסף" (ירמיהו לב. 9) נראה ברור כי היו להם מטילי כסף קטנים פחותים במחירם מעשירית השקל.

גם תכשיטים היה דרכם לעשות במשקל ידוע למען ידעו מחירם. עבד אברהם נתן לרבקה למתנות תכשיטי נשים; נזם זהב אחד בקע (שהוא מחצית השקל) משקלו, ושני צמידים על ידיה עשרה (שקלי) זהב משקלם (בראשית כד. 22). כסף וזהב בתמונת טבעות תחת מטבעות שהיו נהוגים בין רבים מעמי הקדם וגם בין המצרים (כאשר ראינו למעלה) לא מצאנו זכרם בכה"ק בין היהודים. מאיזה מתכת היתה הקשיטה אם של כסף או של זהב, וכמה היה משקלה ומחירה קשה עלינו כעת לדעת. הקשיטה נזכרת אך שלש פעמים בכה"ק: בראשית (לג. 19); יהושע (כד. 32) ואיוב (מב. 11). חכמים אחדים משערים כי הקשיטה היתה מטיל כסף או זהב עם תמונת ראש שור או כשב עליה והיה מחירה ידוע אז. ומטילי כסף וזהב כאלה נזכרים גם על הטבלאות שמצאו בשרידי האשורים והבבלים וגם האמער היוני מזכיר מטילי מתכות כאלו עם תמונת שור עליהם.

נחוץ להעיר כי המלה שקל, שהיתה שם האחד במספר הכספים שלהם, היתה הסרה לפעמים בדבור ובכתב מפני שהיתה ידועה. ולכן נאמר במכירת יוסף: וימכרו את יוסף לישמעאלים בעשרים כסף והשמיטו המלת שקל מפני שהיתה ידועה מאד (בראשית לז. 28). ובשלמה נאמר ותצא מרכבה ממצרים בשש מאות כסף (מ"א י. 29). כלומר שלמה שלם בעד כל מרכבה שקנה במצרים שש מאות שקל כסף, והמלה שקל חסרה בה מפני כי היתה ידועה. גם על זאת נעיר פה כי המשקל מנה לא נזכר בספרים של כה"ק שלפני החרבן. כי כאשר אמרנו למעלה משקל המנה של היהודים היה חמשים שקל, ובכל זאת לא נזכר כי מחיר המרכבה היה שתים עשרה מנה אך נזכר שש מאות שקל כסף, וכן משקל לשון הזהב שגנב עכן (יהושע ז.) היה משקלו חמשים שקלי זהב ולא נזכר שם שהיה משקלו מנה. ומשקלים גדולים וכבדים נזכרים אך בככרים ושקלים ולא במנים. ועוד ראוי להעיר כי לפי דברי יחזקאל היתה המנה ראויה להיות 60 שקלים כמו מנת הבבלים ולא חמשים שקלים (עיין למעלה), כי כן נאמר שם: (יחזקאל מה. 12) עשרים שקלים, חמשה ועשרים שקלים, עשרה וחמשה שקל (60 בס"ה) המנה יהיה לכם. כלומר מטילי כסף מן 15,25,20 שקלים בס"ה 60 שקלים יהיה המנה. והדברים האלו נמשכים למעלה באמרו רב לכם נשיאי ישראל, חמס ושד הסירו ... מאזני צדק ואיפת צדק ובת צדק יהיו לכם גם המנה תהיה מנה במילואה כמו מנה של הבבלים בת 60 שקלים ולא כמו שנהגו עד כה לתת מנה בת 50 שקלים.

במלכים (א. י. 14). יסופר כי משקל הזהב שבא לשלמה בשנה אחת או מדי שנה בשנה היה שש מאות וששים ושש ככר או במטבעות אנגליות בימינו 4.095.000 ליטרות שטערלינג, והזהב אשר הכין דוד לבית המדש כפי המבואר בדהי"ב (ט. 13). היה 1.025.000.000 ליטרות שטערלינג.

מטבעות בין היהודים מזמן תקופת ממשלת הפרסים עד זמן נירון קיסר

החוקרים החדשים מאמינים בדברי הערודאט הסופר היוני, כי המצאת המטבעות מקורה בעם הלודים שבאזיה הקטנה. לפי דבריו היתה ההמצאה הזאת כמאה שנים לפני גלות הארץ על ידי נבוכדנצר, אבל אין שום רושם כי המטבעות היו אז נהוגות גם בארץ יהודה, אחר אשר כבש כורש את הלודים עם העושר המצויין בתבל קראסוס מלכה, מצאנו כי היו אז במדינת לוד באזיה הקטנה מטבעות זהב במשקל שקל הקל של הבבלים, וגם מטבעת כסף במשקל שקל של הבבלים, וכורש הואיל לעשות במתכונתם גם אחרי אשר נצח את הלודים והעיר אשר בה נעשו המטבעות היתה העיר סארדים, עיר הבירה של הלודים. הערודאט יספר עוד כי דריוש גם כן צוה לעשות מטבעות כשני מינים: האחת של זהב ומשקלה היה 130 גרעינים, והיתה עוברת לסוחר בכל ארצות

אזיה ואיירופה, והשנית היתה של כסף ומשקלה היה 87 גרעינים, והיתה ידועה בשם שקל המדי, ומחירו היה מחציתו של השקל הבבלי. וכפי הנראה היו המטבעות האלו הראשונות שהיה להן מהלכים בארץ יהודה בין היהודים תחת ממשלת הפרסים. לדעת החוקרים החדשים המטבעות האלו נזכרות בספרי עזרא, נחמיה ודה"י בשם דרכמון או אדרכון (עיין דהי"א כט. 7; עזרא ב. 69; ח. 27; נחמיה ז. 70, 71, 72) אבל חוקרים אחרים משערים כי גם האדרכמון לא היה מטבע כי אם משקל, והוראתו של האדרכמון הוא דרכמן או דראכמע שהוא שם משקל ולא שם מטבע.

בימי נחמיה החלו הצורים ביחד עם עוד ערי המסחור אשר על חוף ים הגדול לעשות מטבעות כסף וזהב שהיו נחוצות מאד למסחרם הרב והעצום, כי המטבעות האלה היו עליהן תמונה וציור ידוע והממשלה היתה ערבה בעד משקלה ובעד כספה המזוקק בלא תערובות סיגים. ממטבעות כאלה נמצא כיום מטבעה אחת בבריטיש מיוזעאום שמחירה היה שני שקלים כסף. כמעט הוא למעלה מכל ספק שהצורים שהיו מביאים לירושלים מזון למכור ליושבי העיר הנהיגו גם בין היהודים המטבעות שהמציאו למען יהיה הנקל להם לסחור עמהם (עיין נחמיה יג. 16).

מטבעות של מלכי מצרים מבית תלמי שמלכו ביהודה בימי הבית השני, מטבעות של הסילעייקים ושל שמעון המכבי.

אחרי אשר כבש אלכסנדר מוקדון את ארצות אזיה נתן מהלכים בין יושבי הארץ לשלשה מיני מטבעות: של זהב, של כסף ושל בראנז (הוא מתכת מתערובות נחשת. בדיל ועופרת). המטבעה היותר חשובה היתה של זהב במשקל 133 גרעינים המטבעה הזאת היתה ידועה בשם דידראכם, שנית לה במעלה היתה המטבעה של כסף במשקל 266 גרעינים והיתה נקראת בשם טעטראדראכם. למטה ממנה היתה מטבעת כסף יותר קטנה בת 66½ גרעינים. על המטבעות האלה היתה תמונת אלכסנדר בולטת מצד האחד וגם אחרי מותו לא חדלו מלהטביע תמונתו על המטבעות העוברות במדינה. בשנת 301 לפני המספר הנהוג כבש תלמי הראשון מלך מצרים את ארץ הפלשתים או ארץ יהודה והכניעה תחת ממשלתו; ואז החלו היהודים להשתמש במטבעות מלכי מצרים שהיו טבועות בעיר אלכסנדריה של מצרים ומשם יצאו לכל מדינות ממשלתם. המטבעות, לפי חקירת חכמי זמננו, היו עשויות בשיטת הצורים (עיין למעלה). והיהודים שהיו אז אוהבי מנוחה ושלום הנהיגו בארצם את מטבעות אדוניהם מלך מצרים, ולא בקשו להם גדולה ושררה לעשות להם מטבעות מיוחדות להם לבדם, כאשר עשו הצודים, שלא חדלו מהכין מטבעות בערים אחרות שלהם גם אחרי אשר נכנעו תחת ממשלת המלכים מבית תלמי.

בשנת 198 לפני המספר הנהוג לקח אנטיוכוס השלישי מבית סולייקוס את ארץ יהודה מידי מלכי מצרים, והביאה תחת ממשלתו. המלכים מבית סילייקוס הנהיגו בארצות ממשלתם מטבעות חדשות ועליהן מבועות תבנית חותם של אבי המשפחה. המוסד הראשון של בית סילייקוס. שיטת המטבעות האלה ומשקלם היתה דומה לשיטת המטבעות שהנהיג אלכסנדר מוקדון (עיין למעלה). מטבעות זהב היה חזיון בלתי נפרץ בימים ההם תחת ממשלתם. המטבעה שהיתה אז עוברת לסוחר היתה של כסף, שקל שמשקל 265 גרעינים שהיה נקרא אז כמו בימי אלכסנדר בשם טעטראדראכם. וגם במטבעות ברונזיות היו משתמשים אז לרוב בעניני מקח וממכר דברים קלי הערה, אשר מחירם לא רב הוא, כמו עניני מאכל ומשתה הנמכרים בתנויות לאחרים, בפרורוט.

אנטיוכוס השלישי היה טוב מאד ליהודים ורעה אותם במקל נועם. הוא הקל מעליהם עול המסים, אחרים מהמסים בטל לגמרי, וממסים אחרים עשה אותם חפשי לשלש

שנים, ולבד זאת נדב למקדש ה' עשרים אלף דראכם, וחטים ומלח לרוב נתן מאוצר המלך שהיו נחוצים מאד למשרתי המזבח ולמזבח הקודש (יאזעפוס קדמוניות יב. 3. 3) כל ימי ממשלת הסילייקים עד ימי אנטיוכוס עפיפאנוס הרשע שלמו היהודים את המסים לאוצר המלך במטבעות יונית בשיטת הדראכם (עיין למעלה). על המטבעות האלו היו טבועות תמונת המלך אנטיוכוס השלישי, ועל המטבעות שנעשו בימי אנטיוכוס הרביעי עפיפאנוס היו טבועות תמונת המלך הזה. ערי מסחר אחדות של צור וצדון השיגו הרשיון מהממשלה לעשות להן מטבעות קטנות מבראנז לשאת ולתת בהן בענינים קטנים ומקח וממכר לאחרים. על צד האחד של המטבעה הזאת היתה תמונת המלך ועל צדה השני היה חקוק „לצור, אם הצדונים".

בראשית ממלכת אנטיוכוס עפיפאנוס פנה אליו יאזאן, אחיו של הכהן הגדול חוניו השלישי, בבקשתו כי ישים עליו משרת הכהונה הגדולה והוא, יאזאן, יתן לו מחירה 440 ככר כסף ואם יתן לו הרשיון לייסד בירושלים יד (מקום) ולהקים בתי משחק לחנך בתוכם את נערי בני ישראל כמנהג ומשפט היונים, ואם יתן ליושבי ירושלים משפט אזרחי אנטוכיא (היא העיר הבירה של אנטיוכוס) אז יוסיף לו על הסך הנזכר עוד מאה וחמשים ככר כסף (חשמונאים ב. ד. 9). יאזאן השיג הרשיון המבוקש, אבל מהרה נדחה ממשמרתו מפני מענעלויאוס שנתן לאנטיוכוס שלש מאות ככר כסף יותר מהסך שנתן לו יאזאן (שם ה. 24). הככרים הנזכרים במקום הזה וגם בחשמונאים א: (יא. 28 ; יג. 16. 19 ; טז. 31. 35) המה בלי ספק לפי חשבון ושיטת הכספים של מלכי סילייקוס שהנהיגו בארצות ממשלתם אחרי אשר כבשו אותם. גם הסך הגדול שנזכר בחשמונאים ב. (ג. 11), שנמצא במקדש ה' ארבע מאות ככר כסף ושתי מאות ככר זהב הוא גם כן לפי חשבון שיטת הכספים של הסולייקים שעולה לפי חשבון החוקרים ההדשיב לערך 750.000 ליטרות שטערלינג בכסף אנגלית.

המטבעות הראשונות של היהודים. שקל החשמונאים. מטבעות הבראנזיות של החשמונאים.

במחצית השניה של המאה השנית לפני המספר הנהוג החלה ממשלת הסילוי־קים לרדת מטה מטה. אז הראו המכביים או החשמונאים את גבורתם ונצחונם נגד הסילייקים, ודימיטריוס השני היה נאלץ לכרות ברית אתם כי יעמדו לימינו ויצאו לעזרתו נגד אויביו ומתקוממיו. (חשמונאים א. יג. 36 40). דימיטריוס נתן ליהודים אז זכיות רבות ועל כלם הזכות ליסד להם ממשלה לבדם עם כל הדברים הראוים לממשלה חפשית העומדת ברשות עצמה ואינה נכנעת תחת מושל אחר לבד המושל אשר יבחר העם מאחיו בני בריתו. ואך מלך המושל הסורי מבית סילייקוס יסוכך עליהם (על היהודים) באברתו לעת מצוא. אחיו של דימיטריוס אנטיוכוס השביעי סערעט הואיל לאשר ולקיים את דברי הברית הזאת והוסיף בם עוד הדברים האלה: „ועתה הנה הניחותי לך (לשמעון המכבי ידבר) כל אשר הניחו המלכים לפני, והכח בידך לעשות מטבעות זהב וכסף בארצך כנפשך" (חשמונאים א. טו. 5). אם השתמש שמעון בהכח הזה שנתן לו סידעטוס להטביע מטבעות זהב וכסף? השאלה הזאת עוד לא נפתרה כראוי עד כה. אם כי זה לא כבר הסכימו חכמים רבים כי השקל ומחצית השקל שמצאו בתוך מטבעות עתיקות עם הכתובות עליהם „שקל ישראל וירושלים הקדושה" עם הזמן שנה ראשונה — שנה החמשית, היא מטבעה אמתית ולא מזוייפת, בכל זאת נמצאו חכמים אחרים שהטילו ספק באמתתו. ובאמת ישאלו המסופקים שאלה גדולה: אם היה לשמעון הכח והזכות לעשות מטבעות זהב וכסף מדוע לא עשו מטבעות כאלו גם המלכים המאוחרים מבית החשמונאים כיוחנן, הורקנס וינאי המלך שהיו עשירים ביותר משמעון, ועשו אך מטבעות בראנזיות? לזאת משערים

החכמים האלה, כי המטבעות שעשה שמעון לא היו של זהב וכסף כי אם של בראנז. כי לפי חקי ומנהגי המלכים של הימים ההם לא נתנו הרשיון ליהיה מי שיהיה לעשות מטבעות מזהב וכסף, ואך נתנו רשות לעשות מטבעות נחושת ובראנז. אבל גם זה לא יצא מכלל השערה, כי עד כה לא מצאנו מטבעת בראנז שנעשתה בימי שמעון המכבי.

המטבעה הראשונה של היהודים היא שנעשתה בימי יוחנן הורקנוס בנו של שמעון המכבי. שלש מיני מטבעות כאלו נמצאות בבריטיש מוזעאום והנה קטנות, משקל כל אחת מהן אך 28 גרעינים. ועליהן חרותות המלות בכתב עברי העתיק יהונתן הכהן הגדול וחבר היהודים. על דבר ביאור המלה „חבר" נפלגו המבקרים בדעותיהם: יש מי שאומר שהוראתו עם או קהל; אחרים אומרים כי הוא כנוי לסענאט של היהודים. גם משערים כי השם חבר מודה על מנהיגים יועים בהממשלה, או הוראתה רעספובליה. אבל קשה לעמוד על הדבר אחרי שאין לנו ידיעה נכונה מסדרי ותוקי הממשלה (קאנס־טיטוציאן) של היהודים בימים ההם. על המטבעות הבראנזיות של אלכסנדר ינאי (ינאי הוא מקצר מן יהונתן או יונתן) נמצאה הכתובת יהונתן המלך, אבל ישנן גם מטבעות מימי ינאי שנמצא עליהן אך הכתובת יהונתן הכהן הגדול של היהודים. והמבקרים מבארים את השנוי הזה כי האחת נעשתה קודם שנבחר למלך והיה אך כהן גדול והשניה — אחר שנקרא בשם מלך. גם מאנ־טיגאנוס הוא המלך האחרון מבית החשמונאים נשארו לנו מטבעות. המטבעות האלה הנה הראשונות שנמצא עליהן הזמן שבו נעשו, כי אחדות מהן נמצאו באותיות ש א, ועל אחרות האותיות ש ב, שפתרונן שנה א, שנה ב. (למלכותו של אנטיגנוס). כל המטבעות האלו הנה עשויות מבראנז והנה קטנות מאד. משערים כי המטבעה היותר קטנה היא הידועה בספרות התלמודית בשם „פרוטה". אולם מטבעות של כסף וזהב לא נמצאו עשויות על ידי מלכי היהודים בימי הבית השני והיו משתמשים במטבעות כאלו שנעשו בידי עמים אחרים וביחוד הצורים שבאו בקשר המסחור עם היהודים כפעם בפעם.

מטבעות בראנזיות מימי מלכי בית הורדוס האדומי.

בשנת 37 לפני המספר הנהוג עלה על כסא ממלכת היהודים בעזרת רומא הורדוס בן אנטיפאטור. מוצאו היה מעם אדום אבל אבותיו קבלו עליהם דת יהודית. בכל לבו ונפשו אהב את נמוסי ומנהגי היונים, אבל היה מסור אל ממשלת הרומאים כי היא היתה דרושה לחפצו, אם כי המלך הזה הצטיין ברוב עשרו בכל זאת לא הטביע מטבעות זהב וכסף כי אם מטבעות בראנזיות, כי ממשלת רומי לא נתנה לו הרשיון לזה (עיין למעלה). התמונות שהיו טבועות על מטבעות מלכי בית הורדוס על פי רוב לקוחות ממטבעות היונים, הרומאים והצורים, ואך על אחדות מהן טבועה תמונת עץ תמר. מן המטבעות של בית הורדוס ראוי להזכיר את המטבעה שהטבעה בימי הורדוס אנטיפאר הוא שבנה את העיר טבריה על שם הקיסר טיבעריוס מטיבו ואיש תסדו. על המטבעות שהטביע המושל הזה נמצא שם הקיסר טטיבעריום ארונו. והמטבעה האחרונה של ממשלת היהודים שנעשתה בירושלים הוא מטבעת אגריפס הראשון המלך האהוב ליהודים מאד. על מטבעות האלו מוטבע שנה ו. היא השנה הששית למלך קאליגולא קיסר רומי שאגריפס היה תחת ממשלתו. אחרי מותו של אגריפס המלך חדלה ממשלת היהודים, וארץ יהודה נהיתה לפלך ממשלת היהודים, ואז החלו הנציבים לעשות מטבעות למען היהודים בשם ממשלת רומא, והמטבעות שהשתמשו בהן היהודים בימים ההם היו על פי רוב בשיטת הרומאים שהדינר של זהב היה מטבעה עוברת לסוחר. ולבד זאת היו יושבי הארץ משתמשים עוד במטבעות כסף של

הרומאים והצורים והמטבעות נחושת עשויות על ידי נציבי רומא. אבל ביחד עם זה היה מהלכים גם לדינר כסף הבא מאנטוכיא, קפודקיה וקיסריה. לפעמים הובאו ליהודה גם מטבעות שומרוניות, הנה היו מטבעות של בראנז שעשו השומרונים ברשיון קיסרי רומי.

מטבעות של ימי המרידות.

המרידה הראשונה שמרדו היהודים בהרומאים התמשכה חמש שנים משנת 66 עד שנת 70 למספר הנהוג. סופה של המרידה הזאת היתה חורבן ירושלים והמקדש והריסת קיום האומה וגלותה. במשך ימי המרידה הזאת החלו היהודים בפעם הראשונה לעשות מטבעות כסף. המה המטבעות הידועות בשם: „שקל" ו„מחצית השקל". על צדה האחד של השקל בולטות המלות: „שקל ישראל" באותיות של כתב עברי העתיק ובאמצעיתה תמונת גביע, ועל צדה השני — „ירושלים הקדושה", ובאמצעיתה — גבעול של שלשה פרחים. ועל המטבעה השנית — בצד האחד — „חצי השקל" ובצדה השני „ירושלים קדשה". המטבעות משנה הראשונה של המרידה מסומנות באות א, ומלת קדשה באה בהא הידיעה „הקדושה". רבו הדעות מאוד אודות זמן הופעת המטבעות האלו. אולם החכמים היותר מומחים בהקירות של מטבעות עתיקות מסכימים כי המטבעות האלו נעשו בימי המרידה הראשונה. מן המטבעות של חמשת שני המרידה נמצאות היום מזמן השנה הראשונה יותר מאשר הטבעו ביתר השנים, וביחוד יקרות מאד במציאות המטבעות של השנה החמשית. בעת שיד היהודים המורדים היתה הלוך ודלה. גם מטבעות קטנות בראנזיות נעשו בשנים האלו, עם המלות בצד האחד „חרות ציון שנה ראשונה" „חרות ציון שנה שניה,; מטבעות נחושת עם המלות „לגאולת ציון", „שנת ארבע חצי", „שנת ארבע רביע", „שנת ארבע". על המטבעות האלו נמצאות תמונות אתרוג עם לולב. ולבד זאת נמצאות עוד מטבעות מזמן ההוא עשויות בידי הרומאים המעידות שנעשו בידי טיטוס אחרי חרבן ירושלים. על המטבעות האלו נמצאות תמונת טיטוס, ועל הצד השני תמונת אשה יושבת על הארץ והיא סמל תבנית ארץ יהודה התרבה והשוממה.

מטבעות משנות המרידה השניה משנת 132 עד שנת 135 למספר הנהוג.

קורות היהודים מזמן החרבן עד מרידת בר כוכבא (במשך ששים שנה) מכוסות בערפל. המטבעות שעשו היהודים המורדים בזמן ההוא דומות בתמונתן, משקלן ושווין למטבעות רומיות של הזמן ההוא העשויות ברומא, בקסריה ובאנטוכיא, ואך נבדלו מהן בהכתובות שעליהן. לפי החקירות האחרונות בדבר הזה מצאו עשרים וארבע מטבעות כסף שונות במשקלן ושווין, העשויות במשך הזמן הקצר של ימי המרידה הזאת (שלש שנים). מן המטבעות האלו נרע כי בראש המורדים עמד „שמעון נשיא ישראל", והכהן הגדול היה אליעזר. ומשערים כי הוא ר' אליעזר המודעי או ר' אליעזר מן המודיעים. ולפי השערת חכמים אחרים הוא ר' אליעזר בן עזריה הכהן. ולפי דעת שלאמ־טער הוא ר' אליעזר בן חרסם. הכתובת שמעון הנשיא הוא בלי ספק שמעון בר־כוכבא שהיה מכונה אז משיח, ואשר שמו האמתי היה שמעון בר כוכבא על שם עיר מולדתו כזיב עיר בין יריחו וירושלם (בוהל)

מן המטבעות של הזמן ההוא מצויינות ביותר:

1) מטבעות עם הכתובת „שנה אחת לגאולת ישראל". המטבעות האלו היה שווין דינר ועליהן חרות שם „אליעזר הכהן". ומטבעה אחרת שוה לארבע דראכמים עם הכתובות „ירושלים ושער חזהב" (של בית המקדש).

2) מטבעות עשויות בשנה השנית של המרידה עם הכתובת „שב להרות ישראל" (האותיות שב מורות שנה ב או שנה שניה). משבעות שונות נעשו בשנה ההיא. עם

ציורים ותמונות שונות עליהן: כנור בעל שלשה מיתרים, שתי חצוצרות, לולב, נמצאות ביניהן. גם כן מטבעות עם הכתובת „לחרות ירושלים" בלי שום זמן מתי נעשו. כל המטבעות שהזכרנו בזה היו של כסף.

אבל נמצאו ביניהן גם מטבעות של בראנז עם הכתובת „שנה הראשונה לחרות ישראל" ושם אליעזר הכהן הגדול חרות עליהן, ועל האחרות חרות שם „שמעון נשיא ישראל". גם מטבעות בראנזיות של השנה השנית להמרידה נמצאו עם הכתובות שמעון „ירושלים".

הנה יצאתי בערך הזה מגדרי אשר שמתי לי לבלי הכנס בספרי זה דברים ועובדות שאירעו בעמנו אחר תקופת כה"ק, כי מצאתי לנחוץ לתת לפני הקוראים דבר שלם ולא חצי דבר. והקורא שאיננו מרגיש נחיצות בחקירות כאלה יפסח על הדברים היתרים לפי דעתו ויחשבם כאלו אינם.

מן כל האמור בערך הזה יראה הקורא ויוכח כי בכל ימי קורות עמנו בשבתם על אדמתם לא הכינו להם מטבעות זהב וכסף בפני עצמם, כי אם השתמשו במטבעות עמים אחרים. האם לא אות הוא גם כן, כי תעודת ישראל לא היתה לעסוק בעניני משא ומתן, מקח וממכר, כי אם לעסוק בדברי תורה, מוסר ודרך ארץ להיות לאור גוים, כמו שאמר הנביא: כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים" (ישעיה ב. 3). ובאמת ילכו כיום גוים רבים לאורו ומלכים לנוגה זרחו כי כל העמים הנאורים מעריצים ומקדישים את כתבי קדשנו ודברי נביאינו.

נחוץ להעיר עוד בגמר הערך הזה על מחיר הדברים שנקנו ונמכרו בתקופת כה"ק. על דבר מחיר שדות וקרקעות נמצאו בכה"ק איזה עובדות, אבל בהן מבואר אך מחיר הכסף שנתנו בעד הקניה, אבל לא כמות הקרקע לאורך ולרוחב. אברהם קנה מעפרון שדה ומערת ושלם עבורה ארבע מאות שקל כסף (שהוא לערך 54 ליטרות שטערלינג. בראשית כג. 11). דוד קנה מארונה היבוסי את גרנו עם הבקר ונתן מחירם 50 שקלים כסף (ש"ב כד. 24). עמרי קנה את הר שומרון מאת שמר בככרים כסף (מ"א טז. 24). ירמיה קנה את השדה אשר בענתות מידי דודו חנמאל בן שלם ונתן מחירו שבעה שקלים ועשרה כסף (ירמיה לב).)קשה לעמוד על הדבר ולדעת אם המחיר שנתן היה 17 שקלים או שבעה שקלים ועוד עשרה מטילי כסף קטנים מדברי ישעיהו (ז. 27) נראה כי מחיר כרם שהיה בו אלף גפנים היה אלף שקלים (שהוא לערך 135 ליטרות שטערלינג). אבל הדבר איננו מבורר כל כך אם היה אלף שקל מחיר הקניה או מחיר החכירה, כמו שיש לשער מהנאמר בשיר השירים (ח. 11). כרם היה לשלמה בבעל המון נתן את הכרם לנוטרים איש יביא בפריו אלף כסף. הכהן שהיה משרת לפסל בבית מיכה קבל את שכרו לשנה עשרת שקלים כסף וערך בגדים ומחיה (שופטים יז. 10). מחיר עבד הנמכר היה משונה לפי תכונת העבד. יוסף נמכר לישמעאלים במחיר עשרים כסף (בראשית לז. 28). אולם במקום אחר הגבילה התורה מחיר העבד 30 שקלים (שמות כא. 32). יאזעפוס (קדמוניות יב. 2. 3). מספר כי בימי תלמי היה מחיר העבד 120 דראכם שהוא קרוב לשלשים שקלים האמורים בתורה. בעד עבד מלומד במבחר שנותיו שלמו לפעמים ככר שלם (שם 4. 9). אבל נמצא כי אירע שמכרו תשעים עבדים בעד ככר אחד (חשמונאים ב. 13). ובאמת קשה להגביל מחיר מדויק בצמצום על דברים כאלה. גם נמצאו איזה מחירים לעניני מזון ומחיה בכה"ק. סאה סלת היתה נמכרת במחיר שקל אחד ובמחיר הזה מכרו גם שתי סאים שעורים (מ"ב ז. 1). המחיר הזה היה מחיר זול לעומת המחיר ששלמו בעד הדברים האלה בשנות הרעב (עיין שם ו. 25). המקום הזה יורנו לדעת כי בעת ההיא מחיר הסלת היה פי שנים ממחיר קמח שעורים.

כספיא שם מקום נזכר בעזרא (ח. 17) כי בדרך שובו מבבל לארץ יהודה

שלת אל כספיא לקחת משם משרתים לבית האלהים בירושלים, כי במקום הזה היו גרים הנתינים שהיו מקודם משרתים בבית ה׳. המקום הזה לא נודע בדיוק לחוקרי זמננו יש משערים כי תכונת המקום הזה היתה על שפת ים הכספי (קאספישעס מעער), אבל ההשערה הזאת איננה נכונה, כי הים הזה הוא רחוק מאד מן הדרך אשר בין בבל וירושלים. ויש משערים כי יושבי שפת ים הכספי עזבו את מקומם והלכו לגור במקום אחר וקראו את מגורם החדש גם כן בשם כספיא, ודבר כזה אירע פעמים רבות בקורות העמים, ולמען הבדיל את שם מגורם החדש מן הישן הוסיפו מלת המקום וקראו אותו בשם „כספיא המקום" להבדילו מן כספיא הים. איך שיהיה אין על זה ראיות מספיקות. ויש משערים כי היא הארץ הלבנה אלבאניא, שהרריה מכוסים בשלג עולמים ונקראת הארץ הזאת כספיא (משרש כסף) על מראה הלבן: בויקרא רבה (פ. ד). נאמר כי שבנא הסוכן של חזקיהו הגלה לכספיא. השבעים העתיקו המלות בעזרא בכספיא המקום — עם כסף המקום, אבל אין העתקתם נכונה.

כסת הרבוי כסתות, לדעת ש"ב היא כר קטן שתפרו אל תוכה נשי ארצות הקדם לחש לזכרון נפשות המתים, כמנהג משמרים הבלי שוא גם היום ובזה מבואר הכתוב ביחזקאל (יג. 18): הוי למתפרי כסתות על כל אצילי ידיהן לצודד נפשות. הנפשות תצודדנה לעמי ונפשות לבנה תחיינה כלומר: הלזה תצודדנה נפשות עמי לעשות מהן לחש בכסתותיהן למשמרת חייהן? ויותר מבואר ענין זה בפסוק ב׳: הנני אל כסתותיך אשר אתנה מצודדות שם את הנפשות לפורחות (שתהיינה הרוחות מרחפות עליכן ולשמרכן מכל פגע). ואולי מזה הענין גם כן בתי הנפש והלחשים (ישעיה ג. 20). בתים ללחש לזכרון נפש המת ובקמיעות ימי הקדם שנגלו לחוקרים נמצאו גם ציורי תבנית אדם.

כעס היא המדה היותר מגונה והיותר רעה בכחות הנפשיות של האדם. הכועס ואיננו מושל ברוחו יעשה לפעמים מעשים נוראים מאד, אשר תוצאותיהם יקריבו לפעמים לשחת חיתו, כי בהתרגזו והתקצפו לא ידע הכועס לפעמיו גבול לקצפו וירים יד על חבירו וגם על אשת בריתו ובניו יוצאי ירכו לא ירחם ויכם נפש, ואז אוי לנפשו כי גמל להם ולעצמו רעה שלא יוכל כפרה. ולזאת אמר קהלת. כי כעס בחיק כסילים ינוח (קהלת ו. 9). כי רק הכסיל לא יוכל למשול ברוחו ויכעוס עד שבינתו ודעתו יסורו ממנו ויעשה מעשים בכעסו אשר יתחרט עליהם באחרונה, אבל החכם עיניו בראשו וידע מראש את אשר יקרה אותו אם לא יכבוש את כעסו, ומשתדל בכל כחו להרגיע את רוחו יבלי ימשול עליו, ואיש כזה המושל ברוחו הוא חשוב מאד בעיני החכמים רב יותר מגבור המצויין בגבורתו שלכד עיר, ויען כי כסיל ורשע המה שמות נרדפים בכה"ק, כי באמת הרשע והכסילות המה נצמדים זה לזה והולכים זה בעקב ו, הרשע הוא תולדת הכסילות והכסילות הוא תולדת הרשע, ולכן אמר המשורר רשע יראה וכעס (תהלים קיב. 10). בכה"ק תורה לפעמים המלה כעס לא על קצף ורוגז, כי אם על שבר רוח מחלת לב, כמו שמורים הדברים שאמר קהלת כי ברב חכמה רב כעס (קהלת א. 18). כ יהאיש העוסק בחכמה ישיג לפעמים מחלת לב בבואו בחקירותיו על ענינים נשגבים בטבע העולם והנהגתו כמעט לידי יאוש בלי יוכל למצוא את אשר הוא מבקש. ומענין הזה הוא גם כן מאמר החכם במשלי (יז. 28). כעס לאביו בן כסיל, כלומר הבן הכסיל והרשע הוא מעורר תמיד שבר רוח ודאבון לאביו, גם דברי חנה: כי מרוב שיחי וכעסי דברתי עד הנה (ש"א א. 15) מורים על הכונה הזאת, על שבר רוח ועל מחלת לב.

חז"ל החמירו מאד בענין הזה וחשבו את המדה הזאת לעון גדול ואמרו: כל אדם שכועס אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו (פסחים סו). והמקרע בגדים בחמתו

(בכעסו) ומשבר כלים ומפזר ממון יהא בעיניך כאלו עובד עבודה זרה (שבת קה): כי כל הכועס אפילו שכינה אינה חשובה כנגדו (נדרים כב): אבל התירו להשתמש בכעס בכדי להטיל אימה על הצבור (שבת קה): כי אם כונתו בכעסו לשם שמים לא יצא מגדרו ולא יעשה מעשים מבוערים בכעסו, בכלל חשבו הז"ל כל כחות הנפשיות של האדם לטובות אם ידע האדם להשתמש בהן במדה ראויה לדבר טוב.

כף הוא טפח היד, והחלק היותר השוב מהיד, כי באמצעיתו האדם עושה את הדברים היותר חשובים הנעשים ביד, ולכן משתמשים בו בכה"ק פעמים הרבה תחת המלת יד. וכמו השם יד הונח לעניון שלטון ושררה, גם כן המלה כף באה לפעמים במושג זה, כמו כפך מעלי הרחק (איוב יג. 21), כמו ידך ושלטונך הסר מעלי, ותשת עלי כפכה (תהלים קלט. 5). הרבוי משם הזה בא גם כן בשתי תמונות במשקל הזוגי; על כפים ישאונך (שם צא. 12). ובמשקל רבות נקבות; וכפות הידים (מ"ב ט. 35) ואז בא אך סמוך להשם ידים, או להשם רגלים: תחת כפות רגליכם (מלאכי ג. 21), והונח גם על חלק היותר חשוב ברגל החיות והעופות: וכף רגל עגל (יחזקאל א. 7). ולא מצאה היונה מנוח לכף רגלה (בראשית ח. 9). העב כף הוא גם כן לכלי יד העשויה לחשוף בו נזיד אוכל, וגם למאזנים: כף אחת (במדבר ז. 14), כף רמיה (משלי י. 4) הוא כף מאזני מרמה לאבני המשקל. כף הירך הוא שקערורית בקצה הבטן וראש הרגל: ותקע כף ירך יעקב (בראשית לב. 26). כפות המנעול (שה"ש ה. 5). הנה הידות שמבריחין בהן מנעול הדלת; כפות תמרים (ויקרא כג. 40) המה ענפי תמרים שכל עלה הוא בתבנית יד. השם כף הונח גם כן על מצור סלע בקיר נטוי, אבל אז יבוא הרבוי לא על משקל הזוגי כי אם בתמונת רבים זכרים; ובכפים עלו (ירמיה ד. 29).

כף הקלע הוא כלי יד לירות בו אבנים ועשויה ככף לקבל את האבן אל תוכה (ש"א כה. 29). והוא מין נשק שהשתמשו בו הקדמונים והאבנים העשויות למטרה זאת היו נקראות אבני קלע (איוב מא. 2). בכלי נשק כזה השתמש דוד ביצאו ללחום עם גלית גבור הפלשתי כמו שנאמר בש"א (יז. 40) וקלעו בידו. אביגיל אמרה לדוד. ואת נפש אויביך יקלענה (ה') בתוך כף הקלע (שם כה. 29), וכונה בזה שיהיו אויביו נעים ונדים מבלי מצוא מקום מנוחה בעולם. חז"ל דרשו את הפסוק הזה לעונש הרשעים לאחר מיתתם: מלאך אחד עומד בסוף אחד של העולם, ומלאך אחר עומד בסופו השני של העולם ומקלעין נשמתן זה לזה (שבת קנב). המהרש"א מפרש את המאמר הזה כי הוא מורה על אמונתם בגלגול הנשמות מגוף לגוף. (עיין אוצר ישראל).

כפה השם הזה הונח בעיקרו על מרום ענפי עץ התמר, העץ אשר יצטיין מאוד ביושר גדולו ובקומתו, וענפיו נמצאים אך בראשו, בחלקו העליון, ועלי העץ הזה ביחד עם הענפים גדלים בתבנית ודמות קשת, השם הזה נזכר בישעיה ט. 13, ונשנה עוד בקאפ' יט. 15. ובשני המקומות הוא מקביל למלת ראש וההיפך מהכפה הוא האגמון או הקנה הגדל באגמי מים והוא נמוך וחלש מאד שהוא מקביל למלת זנב, כי כן נאמר שם ויכרת ה' מישראל ראש וזנב, כפה ואגמון יום אחד, והולך הנביא ומפרש דבריו: זקן ונשוא פנים הוא הראש, ונביא מורה שקר הוא הזנב, וגם באיוב (טו. 32). וכפתו לא רעננה יכוין המליץ על הענפים אשר בראש עץ התמר, ונקרא כן מפני שענפי ועלי עץ התמר כפופיו בדמות קשת. ובתלמוד הונח השם הזה גם על קערורית השמים שהיא כפופה ומכסה את כל הארץ ומזה: מלך בכיפה, שכונתם מלך על כל התבל לא רק על חלקי היבשה כי אם גם על הימים והנהרות ועל המדבריות, כי זה חיה חפץ המושלים העריצים להיות הם לבדם המושלים בתבל כלה. לא רק על חלקי הישוב כי אם

גם על המקומות הבלתי נושבים כימים ומדברות, גם ספין מערה שהיא גם כן כפופה מלמעלה כעין קערורית השמים, נק״את בתלמוד כפה (יומא יא.) וגם קלוח מים המשתפך בדמות קשת יבוא בתלמוד בשם כפה מפני שהוא כפוי כקשת (יבמות ס.).

כְּפוֹר, השם הזה נזכר בעזרא (א. 10 ; ח. 27) בין שמות כלי המקדש שהוציא כורש מלך פרס מבית אלהי בבל ומסרם לגולי בבל ששבו ברשיונו לארצם. בין הכלים האלו היו כפורי זהב שלשים וגם כפורי כסף ארבע מאות ועשרה. ונזכר עוד בדהי״א (כח. 17) ולכפורי הזהב במשקל „לכפור וכפור ולכפורי הכסף במשקל לכפור וכפור". המבארים ובעלי השרשים העתיקו את המלה וביארו אותה כאלו היה להכלים האלה תמונת מזרק, וכן ביאר גם פירסט בספר המלים שלו. אבל לפי דעת ש״ב הוא צפוי למזרק בדמות קערה, ומביא ראיה לביאורו מהגמרא (זבחים כה.): סכין במאי מקנה ליה? אמר אביי בשפת מזרק כדכתיב כפורי זהב, ומזה יוכיח כי הוא צפוי למזרק. אם כן מדוע יזכיר בעל ספר עזרא אך את הכסוי של המזרקים שהשיב כורש בגולי בבל ומה היה עם המזרקים עצמם, האם אותם לא השיב והשאירם בבית אלהי בבל? דבר כזה לא יתכן, כי כורש השיב לבני ישראל את כל הכלים שהוציא נבוכדנצר מבית ה׳. ולזאת הדעת נוטה להשערת גיזיניוס, כי הוא מזרק עם כסוי ויען כי בתבניתו משונה הוא משאר המזרקים שעשוים בלא כסוי ולכן נקרא על שם הכסוי וסרה תמיהת ש״ב. עיין בספר המלים שלו.

2) **כפור** שכבת טל שנשתנה לשלג דק מקרח בלילה: כפור כאפר יפזר (תהלים קמז. 16). כונת המשורר בזה להראות הנהגת הבורא עם עם סגולתו ישראל, ומבאר בזה חקיו ומשפטיו שהגיד ליעקב ולישראל, כי הוא מכסה שמים בעבים שהוא רמז לימי חשך וגלות לעמו, אבל סופם הוא כי העבים מוריקים מטר המצמיח הרים חציר, כן הוא מתנהג עם ישראל עמו כי יחדש כנשר נעוריו אחרי סבלו צרות רבות ורעות הוא נותן שלג כצמר, כפור כאפר יפזר והקור כמעט יכלה ויבלה את כל, אבל ישלח דברו וימסם, ישב רוחו יזלו מים, מי ברכה וישועה. דברים כאלה לא עשה הבורא לכל גוי ומשפטים כאלה לא ידעו עמים אחרים כי המה אם יענשו יכלו בהבל כלם ואין להם תקומה עוד.

כְּפִים לדעת הרד״ק ובעלי השרשים האחרים הוא שם לעץ הקורה המאגדת את הבנין. וכפים מעץ יעננה (חבקוק ב. 11) לפני השבעים כפי הנראה היתה הגירסא חפש בשין, והתרגום המיוחס ליונתן מתרגם שביב עין (א שפאן).

כְּפִיר ג״ר אריות המחל לטרוף טרף אחר שנגמל משדי אמו, כמו שנאמר: ותעל אחד מגוריה כ פ י ר היה וילמד לטרף טרף (יחזקאל יט. 3). הנביא יחזקאל ידמה את פרעה מלך מצרים לכפיר גוים, מפני שהיה מרעיש ממלכות להכניעם תחת ממשלתו (שם לב. 2).

כְּפִירָה, שם אחת מערי הגבעונים אשר יושביה באו אל בני ישראל בימי יהושע בערמה ויאמרו להם כי מארץ רחוקה באו אליהם לכרות אתם ברית שלום, ובני ישראל האמינו להם והשאירו אותם בחיים אף כי באמת היו מאותם העמים שבאה הצווי אדותם אל בני ישראל: לא תחיה כל נשמה (יהושע ט. 17). העיר הזאת נתנה בעת חלוקת הארץ לשבטים לבני בנימין לנחלה (שם יח. 24). אל העיר הזאת שלחו סנבלט וגשם העמוני לקרוא לנחמיה להועד יחדו ולהתיעץ אבל באמת בקשו להרוג אותו נפש. ואולם במקום הזה יבוא השם הזה בסמן הרבים של זכרים כ פ י ר י ם, והדבר הזה מצוי מאד בשמות עצמים כללים בכה״ק שיבוא מספר היחיד בסמן הנקבה תחת מספר רבים זכרים.

כֶּפֶל דבר אחד שנשנה שתי פעמים וברבים יבוא במשקל זוגי כפלים ואז אין הכונה שתי פעמים שתים, כי אם הרבה

פעמים שתים, כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה (ישעיה מ. ב), כלומר נענשה רב יותר מכל חטאתיה.

כָּפָן עניננו רעב. לשד ולכפן תשחק (איוב ה. 22) המלה הזאת מקורה בארמית כי התרגום מעתיק רעב בשם כפנא.

כְּפָר או **כֹּפֶר** הוא שם כללי אל מושב קטן של אכרים עובדי האדמה או גם עיר קטנה. ונמצא כחלק משם פרטי לאחת הערים בנחלת מטה בנימין שהיתה נקראת כפר העמונה (יהושע יח. 24) „וכפר העמונה והעפני". ולדעת גיזיניוס המלה כפר במקום הזה נמשכת גם אל השם והעפני וכונת הכתוב פה וכפר העמונה וכפר העפני. ויען כי השם כפר יותר נהוג בלשון ארמי מבלשון עברי, על כן נמצאו בימי בית שני, אשר אז משלה לשון ארמית בקרב היהודים, ערים רבות בארץ יהודה, אשר התערב בשמותיהן השם כפר, כאשר נדע מספרי התלמוד, כמו כפר אחים (מנחות פ"); כפר חנינא (שביעית פ"ט מ"ב), כפר עזיז (כלאים פ"ו מ"ד). בספרות התלמודית נמצא מבואר ההבדל בין עיר ובין כפר: על המשנה במגילה (פ"א מ"א) בא הביאור בגמרא איזו היא עיר גדולה? כל שיש בה עשרה בטלנים פחות מזה הרי זה כפר (שם ג.).

כֹּפֶר הכפר הוא משני מינים: כפר העשוי מדוממים והוא הנקרא לפעמים בכה"ק ג"כ בשם „חמר", הוא הגשם הארצי אשר השתמשו בו בוני המגדל. כמו שנאמר: והחמר (בצירי) היה להם לחמר (בחולם על הח') (בראשית יא. 3), והוא נמצא בטבע במצב נוזלי וגם במצב התאבנות. ויש עוד כפר העשוי ממין הצומח והוא הנקרא גם כן „זפת". נח השתמש בכפר לכפר בו את התבה מבית ומבחוץ שלא יכנסו בה המים (שם). וקשה לעמוד על הדבר ולדעת אל נכון אם היה הכפר הזה מסוג הדוממים או מסוג הצומח. אבל יש לשער כי היה מסוג הדוממים שנמצא בטבע בלי שום הכנה והיה ידוע כבר להקדמונים, בעוד שהכפר העשוי מעץ היא המצאה מאוחרת וקשה להאמין כי כבר בעת הקדומה ההיא כבר ידעו מההמצאה הזאת. השבעים העתיקו את הכפר במעשה מלאכת התבה במלה אשר העתיקו גם את המלה חמר במלאכת בנין מגדל בבל. וזה האות כי גם המה חשבו שהכפר של התבה היה החמר הנמצא מוכן בהאדמה בלי שום הכנה מצד האדם.

כִּפֻּרִים יום הכפורים. הוא יום צום קדוש ליהודים מימי עולם ושנים קדמוניות. זמנו הוא ביום העשירי לחדש תשרי. מן האמור ביחזקאל (מ. 1): בעשרים וחמש שנה לגלותנו בראש השנה בעשור לחודש, נראה כי בעת ההיא חגגו את ראש השנה ביום הכפורים ובאחד בתשרי היה רק יום תרועה מקרא קדש. ויש סמך לזה גם בתורה בפרשת יובל: והעברת שופר תרועה בחדש השביעי בעשור לחדש ביום הכפורים . . . וקדשתם את שנת החמשים שנה. אולם חז"ל ומבארי התורה מעמנו השתדלו להסכים הדברים עם הקבלה עיין בדבריהם. והצום מתחיל מיום התשיעי בערב עד יום העשירי בתשרי בערב. בתלמוד (מנחות יא.) נקרא יום צום, וגם צומא רבא, או יומא רבא ענין יום הכפורים וסדר הקרבת קרבנותיו נזכר בתורה איזה פעמים: בפרשת אמור בין יתר המועדים של בני ישראל (ויקרא כג 23—32); בפרשת פינחס (במדבר כט. 7—11) גם כן בין קרבנות המועדים, אבל שם לא נזכר בשם יום הכפורים. בשמות (ל. 10) בענין מזבח הקטרת נזכר גם כן ענין יום הכפורים בדברים האלה: וכפר אהרן על קרנותיו אחת בשנה מדם חטאת הכפורים אחת בשנה יכפר עליו לדרתיכם וגו', ובמקום הזה לא נזכר באיזה יום ובאיזה חודש נעשתה הכפרה הזאת. ובדיני היובל (ויקרא (כה. 9) נזכר כי בעשור לחודש השביעי ביום הכפורים יעבירו שופר תרועה בכל הארץ, לסימן הרות, ובזה הקדישו את שנת היובל. ביום הזה נצטוו בני ישראל להתענות ולהנזר מכל מאכל ומשתה, והיו אסורים

בפלאכה בכל היום הזה ולבד זאת היו צוווים לחביא קרבנות מיוחדים ליום הזה, לבד קרבן התמיד שהעלו יום יום בבוקר ובע״ב. הקרבנות הנקרבים ביום הזה היו: פר בן בקר אחד, איל אחד ושבעה כבשים בני שנה ועם זה המנחה והנסכים הדרושים לקרבנות כא״ו: שלשה עשרונים מאיפה לפר, שני עשרונים לאיל ועשרון האיפה לכל אחד משבעת הכבשים, כל אלה היו עולות. ונוסף עליהם שעיר עזים אחד לחטאת. קרבנות כאלו בלי שום תוספות וגרעון היו דרושים גם כן ביום הראשון של חדש תשרי (ראש השנה) וביום שמיני עצרת (עיין בפרשה כט בספר במדבר).

בפרטות מבואר מעשה הקרבנות וסדר החג של יום הכפורים בפרשה אחרי־מות (ויקרא טז) הכהן הגדול אהרן נצטוה לקחת פר בן בקר לחטאת ואיל אחד לעולה. אחר כן עליו לרחץ את בשרו במים, ולזאת פשט מעליו את בגדי הזהב שהיה מלובש בהם מקודם ורחץ את בשרו במים ולבש את בגדי בד שהיו ידועים בשם בגדי קודש. אחר כן לקח מהעדה איל אחד לעולה ושני שעירים לחטאת. מן השני השעירים לקח על פי גורל אחד לחטאת לה׳ והשני לעזאזל (ע״ע עזאזל) המדברה, כי לשם נשא השעיר הזה את כל עונות בני ישראל אשר העמים עליו הכהן הגדול בודוי אשר התודה עליו בעוד אשר עמד לפני ה׳ ביחד עם חברו השעיר שעלה עליו הגורל לה׳, ובכן לקח גם הוא חלק בכפרת בני ישראל כמו שנאמר בפירוש: השעיר אשר עלה עליו הגורל לעזאזל יעמד חי לפני ה׳ ל כ פ ר ע ל י ו לשלח אותו לעזאזל המדברה (שם 10).

אחרי כן הקריב את פר החטאת אשר לו לכפר בעדו ובעד ביתו. אחר הקרבת הפר לקח מלוא המחתה גחלים רותחות מעל המזבח ומלא חפניו קטרת ובא אל קדש הקדשים; שם נתן את הקטרת על גחלי המחתת והעשן או ענן הקטרת כסה את הכפרת אשר על ארון העדות (הארון שבו היו מונחים הלוחות), אחר מעשה הקטרת נתן אצבעו בדם הפר ששחט, והזה באצבעו פעם אחת על פני הכפרת מצד מזרח, ושבע פעמים על מקום הפנוי לפני הכפרת. ובזה נגמר מעשה הכפרה בעדו ובעד ביתו. ואז נגש אל מעשה כפרת העם. בשובו אל העזרה שחט את השעיר אשר עלה עליו הגורל לה׳ והביא את דמו גם כן אל קדש הקדשים והזה את דמו באצבעו על הכפרת (פעם אחת) ולפני הכפרת (שבע פעמים) כאשר עשה בראשונה מדם הפר ששחט. ובדבר הזה כפר על קדש הקדשים וטהר אותו מטמאות בני ישראל ומפשעיהם לכל חטאתם, ואחרי גמרו זאת יצא אל אהל מועד ושב לעשות בו הזיות כאלה למען טהר גם אותו מטמאות בני ישראל. אופן ההזיה ומקומו לא נזכר בפרשה אחרי מות כי שם נאמר אך „וכן יעשה לאהל מועד״ אבל במקום אחר (שמות ל. 10) מבואר הדבר היטיב, כי שם נאמר בפירוש כי ההזיות האלו היו נעשות על קרנות מזבח הזהב או מזבח הקטרת, כי כן נאמר שם, „וכפר אהרן על קרנותיו (של מזבח הקטרת) אחת בשנה מדם [illegible]את הכפורים, אחת בשנה יכפר עליו לדורותיכם״. בעת שעשה הכהן הגדול את הזיותיו על מזבח הקטרת באהל מועד לא היה הרשות לשום אדם להיות שם, כי אם הכהן הגדול לבדו. ובזה גמר את מעשה הכפרה על העם. אחרי כן יצא אל המזבח שעמד בעזרה, הוא מזבח העולה, והזה על קרנותיו מדם הפר ומדם השעיר שבע פעמים באצבעו ובדבר הזה טיהר גם את מזבח העולה מטומאות בני ישראל אשר טמאו אותו בכל ימי השנה שעברה. ובזה כלה את כפרת קדש הקדשים, את אהל מועד ואת מזבח העולה.

עתה קרב אל השעיר השני הנשאר עוד בחיים. הכהן הגדול סמך על ראשו את שתי ידיו והתודה עליו את כל עונות בני ישראל ומסר אותו אל יד איש המוכן ומזומן להביאו אל המדבר אל א ר ץ ג ז ר ת ביחד עם כל עונות בני ישראל שהיו על ראשו, מקום שמשם לא ישובו העונות לבוא עוד

הפעם אל ארץ נושבת, כי אם ישארו שם עד עולם. ואחר כן שב הכהן הגדול עוד הפעם אל אהל מועד, פשט מעליו את בגדי הקדש בגדי הבד, רחץ את בשרו במים, לבש את בגדיו התמידים ועשה את עולתו ואת עולת העם, המה האילים השנים המבוארים בתחלת פרשה אחרי מות (ויקרא טז. 3 · 5), והמעשה הזה היה גמר הכפרה בעדו ובעד העם. ואת חלב החטאת הקטיר על המזבח ואת הנותר מן החלב, העור, הבשר וגם הפרש הוציאו אל מחוץ למחנה כדין כל קרבן חטאת המבואר בויקרא (פרשה ד), שמה שרפו את כל הדברים האלה. והאנשים שעשו את הדבר הזה מחוץ למחנה וגם האיש העתי שהוליך את השעיר החי לעזאזל המדברה היו מחויבים לכבס בגדיהם ולרחוץ את בשרם במים טרם שבו אל העדה.

המעיין בכתבי הקודש לא ימצא אף רמז קל שעשו בני ישראל את מעשה יום הכפורים בכל ימי שבתם על אדמתם עד גלות הארץ על ידי נבוכדנצר. הבטוי „ענה נפש" ביום צום הנזכר אצל יום הכפורים (ויקרא טז. 29. 31; כג. 27. 29. 32; במדבר כט. 7) נמצא בשאר כתבי הקדש אך בספרים אשר נכתבו לפי דעת המבקרים בימי גלות בבל (ישעיה נח. 3. 5. 20 שלדעתם נכתב על ידי ישעיה השני בבבל, ובתהלים לה. 13 שנכתב לפי דעתם ברוח ירמיה). הן אמת כי כבר בימים הקדמונים היה מנהג בני ישראל להתענות ביום צום ותפלה. אבל כי יהיו להם ימים מיוחדים להתענות בהם מדי שנה בשנה נמצא אך אחרי חרבן ירושלים עיין זכריה (ז. 3—5; ח. 19) ששם נזכרים הצומות שנקבעו ליהודים אחרי חרבן ירושלים והמה: צום הרביעי (י"ז בתמוז), צום החמשי (ט. באב), צום השביעי (צום גדליה) וצום העשירי (י. בטבת). גם ענין הודוי הנזכר בפרשה אחרי מות (ויקרא טז. 21) נמצא גם כן אך בספרים שנכתבו אחרי גלות בבל כמו דניאל (ט. 4): ואתפללה לה' אלהי ואתודה. הודוי בעזרא ט. נחמיה ט. 3: ויקומו על עמדם ויקראו בספר תורת ה' אלהיהם רביעית היום ורביעית (היום) מתודים. נפלא הדבר כי יחזקאל הנביא הכהן יזכיר בנבואתו ימי כפור אחרים: בראשון באחד לחדש, ובשבעה לחדש קרבנות כפרה על טמאת מקדש וקדשיו לחטא ולכפר על בית ה'; וביום הראשון של חג הפסח יביא הנשיא קרבן חטאת לכפר בעדו ובעד כל עם הארץ (יחזקאל מה. 18—21), וגם בחג הסכות יקריבו קרבנות כאלו לכפר על הנשיא ועל העם (שם 25) ומיום הכפורים לא הזכיר מאומה. עוד יגדל הפלא ביותר אם נעיין בספר נחמיה (ה. 9) שם יספר בפרטות גדולה את ימי החג והצום של החודש השביעי הוא חודש תשרי, ומבאר והולך את כל אשר עשו ביום הראשון לחודש, בראש השנה, וביום השני נאספו עוד הפעם ראשי האבות וימצאו כתוב בתורת משה אשר ישבו בני ישראל בסכות בחג בחדש השביעי ויעש העם ככתוב בתורה. וביום עשרים וארבעה לחדש הזה נאספו בני ישראל בצום ובשקים ויתודו על חטאתיהם וגו', ואין זכר אף ברמז קל ליום הכפורים. רייס הוכיח מזה כי עשו צום להתודות על חטאתם בעשרים וארבעה לחדש, שלא היה להם אז כלל יום כפור בעשרה בתשרי, כי אם היה להם יום כפור כמו שכתוב בתורה הלא היו יכולים להתודות על כל חטאתיהם ביום הקדוש ההוא, ולא היו מוכרחים להמציא להם יום צום אחר להתודות. אבל הטענה הזאת חלושה היא מאד, כי התענית והצום הנזכרים בנחמיה היה לענין מיוחד להתודות על חטאתיהם בדבר לקיחת נשים נכריות והתבוללות בין העמים. כי הדבר הזה דרש מעשה רב ויגיעה גדולה להפריד בין האבות והבנים בין איש לאשתו ולטהר המשפחות והיום צום הזה היה כעין הכנה לכריתת האמנה שכרתו אחרי כן אנשי כנסת הגדולה ללכת בחקי תורת משה, כמבואר הדבר בנחמיה י.

ויש להעיר עוד כי פרשת יום הכפורים (בחדר [illegible] ענין ודברים

הכורים שהקרבת הפר והאיל היתה הכונה המטרה שלא ימות אהרן בבואו אל הקדש מבית לפרכת. כי כן נאמר שם בפירוש: אחרי מות שני בני אהרן אמר ה' אל משה: „דבר אל אהרן אחיך ואל יבוא בכל עת אל הקדש מבית לפרכת ולא ימות.... בזאת יבוא אהרן בפר בן בקר לחטאת ואיל לעולה (ויקרא טז. 1—4). ונשנה הדבר בפסוקים 12, 13: ולקח מלוא המחתה גחלי אש מעל המזבח וגו' ונתן את הקטרת על האש לפני ה' וכסה ענן הקטרת את הכפרת אשר על העדות ולא ימות. ומרמז על האש הזרה שהקריבו בניו ומתו (ויקרא י). הנה כי כן עירב הכתוב בזה שני דברים. האחד איך יבוא אהרן אל הקדש מבית לפרכת ולא ימות, הזהרה כזאת לאהרן שלא ימות נמצאת עוד במקומות אחרים: והיה (מעיל האפוד עם הפעמונים) על אהרן לשרת ונשמע קולו בבואו אל הקודש לפני ה' ובצאתו ולא ימות (שמות כח. 25), גם רחיצת הרגלים והידים היו מין הצלה ממיתה, „בבואם (אהרן ובניו) אל אהל מועד ירחצו מים (ידיהם ורגליהם מן הכיור) ולא ימותו" (שם ל. 20). עוד הוזהרו על הראיה וההבטה בעת כסוי הדברים הקדושים של המשכן וכליו, למען לא ימותו, כמו שנאמר ולא יבואו לראות כבלע את הקדש ומתו (במדבר ד. 20), ובדבר השני הוא מזהיר על הקרבת אש זרה שלא מן המזבח כאשר עשו בניו. אחרי הקרבת הפר והאיל שעליו להקריב בבואו אל הקדש למען לא ימות, הולך הכתוב ומבאר את מעשה הקרבנות לכפרת טומאת מקדש וקדשיו, ועל חטאות העדה, וגומר בצווי לעשות בדבר הזה בעשור לחדש השביעי מדי שנה בשנה לדורות עולם. דוללמאן משער כי בתחלה בא הצווי לטהר את האהל והמשכן מטומאתו שטמאו אותו נדב ואביהוא בהקריבם אש זרה לפני ה' ואחרי כן נצטוו לעשות הסדר הזה לדורות עולם, כי לא ימלט שבהמשך שנה תמימה אשר המון רב יבוא מדי יום ביומו אל מקדש ה' שלא יבוא לשם אדם טמא אחד ויטמא את הקודש והמקדש.

מן מוצא הדברים הנאמרים למעלה יוכיחו המבקרים שכל ענין יום הכפורים הוא תקון מאוחר גם אחר עזרא ונחמיה, וכל פרשת יום הכפורים שבאחרי מות היא הוספה מאוחרת, אבל דברים כאלה אין להם כל שחר. כי גם אם נניח שלא חגגו בני ישראל את יום הכפורים ככתוב בתורה בכל ימי הבית הראשון מפני כי לא נזכר הדבר הזה בשאר כתבי הקדש, נוכל להוכיח מזה אך כי לא קיימו את התורה בכל פרטיה כמו שהיא עתה לפנים, ובאמת סרו במעט בכל הזמנים מתורת משה. אבל הדברים הנאמרים למשה ולאהרן במדבר לעשות באהל מועד אין הדבר מתקבל על הדעת לאמר כי נכתב בזמן מאוחר מאד גם אחרי עזרא, כי אם כן הוא זיוף גמור לספר מעשה שנצטוה בו אהרן לעשותו בעוד שכל הענין הוא בדוי מעיקרו, וגם המבקרים היותר חפשים אינם מאשימים את מסדרי התורה כי המה היו מזייפים בכונה.

ועל דבר החטאים שיום הכפורים מכפר עליהם מפורש בתורת: כי ביום הזה יכפר (ה') עליכם לטהר אתכם מכל חטאתיכם לפני ה' תטהרו. ובמשנה שבועות פ"א מבואר הדבר עוד יותר: על שאר עבירות שבתורה הקלות והחמורות, הזדונות והשגגות, הודע ולא הודע, עשה ולא תעשה, כריתות ומיתות בית דין שעיר המשתלח מכפר אחד ישראלים ואחד כהנים ואחד כהן משוח וכו'. והרמב"ם בפירוש המשניות ליומא פ"ד אומר גם כן כי יום הכפורים מכפר על כל העבירות הזדונות והשגגות. אבל כפי הנראה הדבר הזה איננו מסכים לרוח התורה, המבדלת הבדל גדול בין שוגג למזיד כמו שנאמר בפירוש והנפש אשר תעשה ביד רמה וגו' ונכרתה וגו'. בתלמוד (שבועות) מביא מחלקת אם יום הכפוריה מכפר דוקא בתשובה או גם בלא תשובה, ואם נאמר כי דוקא בתשובה אז אתי שפיר כי גם הזדונות נמחלים, כי ענין התשובה היא שבעל התשובה גמר בדעתו לעזוב את דרכו הרעה

עזיבת מוחלטת ועולמית ואז הדעת נוטה כי היוצר ומבין מחשבות בני אדם ותוכן לבותיהם ימחול לו גם על הזדונות. אבל עלינו לדעת כי כל אלו הדברים נאמרו רק בעבירות שבין אדם למקום, אבל עבירות שבין אדם לחבירו אין יום הכפורים מכפר עד שירצה את חברו, והגוזל מחברו שוה פרוטה יוליכנה אחריו אפילו למדי.

כַּפֹּרֶת. לפי דעת מבארי התורה מעמנו: רש"י, הראב"ע, הרשב"ם הוא כסוי לארון שעמד בבית קדשי הקדשים, ועליה היו הכרובים (ע"ע), וכן פירשו את השם הזה גם בעלי השרשים: הרד"ק, הרס"ג, פירסט ועוד, כי שרש כפר הוראתו כסוי, וכן הביא הראב"ע וז"ל: ואמר יפת כי כמוהו: לכפר עליו, כמו כסוי חטאה. אולם הקדמונים ביארו את השם מלשון כפר נפש שהוא לשון טהרה, כמו וכפר על המקדש מטמאות בני ישראל, שלא יתכן לפרש שם כסוי לכסות על הטמאות כלומר שתשארנה הטמאות במקדש אבל תהיינה כמוסות וכסויות, כי אם הכונה לטהר את המקדש מטומאות בני ישראל אשר טמאו אותו. ונקרא הכלי הזה כפרת מפני כי מטרתו היתה לכפר על בני ישראל ביום הכפורים כמו שכתוב וכסה ענן הקטרת את הכפרת (ויקרא ט"ז. 13), ובמושג הזה העתיקו אותו השבעים, פילון, הוואולגאטא, ומן המתרגמים האחרונים של העמים כמו לוטהער העתיק „גנאדענשטוהל" (כסא חסד לכפר), וכן פירשו גם בעלי המדרש (תנחומא): „ולמה נקרא שמה כפרת שהיתה מכפרת על בני ישראל". וגם הראב"ע בפירושו השני אומר: „ולפי דעתי מלת לכפר עליו הוא מגזרת כופר (כפרה) והנה זה מפורש: ונתנו איש כפר נפשו ושם כתוב לכפר על נפשותיכם (עיין הראב"ע בפירושו שמות כה. 17), ובאמת כתובים רבים מורים, כי הכפרת היתה ענין וכלי בפני עצמה ולא שמשה אך לכסוי הארון, כמו: ונתת את הכפרת על ארון העדות בקדש הקדשים (שמות כ"ו. 34) הדברים האלה מבארים אך את מקומה של הכפרת ולא את מטרתה, „לכסות על הארון". את הארון לעדות ואת הכפרת אשר עליו ואת כל כלי האהל (שם לא. 7); גם פה הכפרת נחשבת ככלי בפני עצמה ולא חלק (כסוי) מהארון. „את הארון ואת בדיו, את הכפרת" (שם לה 12); „את ארון העדות ואת הכפרת" (שם לט 35). גם מהצווי הבא לאהרן בפרשת יום הכפורים (ויקרא טז. 2) ואל יבוא בכל עת אל הקדש אל פני הכפרת, מוכח כי הכפורת היה עיקר ולא טפל כמו חלק מהארון. ובעל דהי"א (כח. 11) מכנה את קדש הקדשים „בית הכפרת" ולא בית הארון, ולפעמים יזכירו את הכפרת בקשר עם הלוחות ולא עם הארון כמו: לפני הכפרת אשר על העדות (כלומר הלוחות) (שם ל. 6), וכסה ענן הקטרת את הכפרת אשר על העדות (הלוחות) ולא הזכיר הארון כלל (ויקרא טז. 13).

מדת הכפורת מבואר בכתוב אך ארכה ורחבה: ועשית כפרת זהב טהור אמתים וחצי ארכה ואמה וחצי רחבה, אולם עביה לא נזכר בכתוב. וחז"ל קבלו כי עביה היה טפח (עיין סוכה ה).

כַּפְתֹּר. כ פ ת ו ר י ם. לפי המבואר בספר בראשית (י. 14) היו עם הכפתורים יוצאי חלצי מצרים, כי כן נאמר שם: ומצרים ילד את לודים ואת ענמים.... ואת כסלוחים אשר יצאו משם פלשתים ואת כפתורים". ובספר דברים (ב. 22) כתוב: והעוים היושבים בחצרים (כלומר בכפרים) עד עזה — כפתורים היוצאים מכפתור השמידום (את העוים) וישבו תחתם. הנה כי כן היו הכפתורים עם שיצא מכפתור. ובעמוס מבואר כי העם שיצא מכפתור היו הפלשתים כמו שנאמר (עמוס ט. 7): הלא את בני ישראל העליתי מארץ מצרים ו פ ל ש ת י ם מ כ פ ת ו ר. וגם ירמיה אומר כי הפלשתים באו מכפתור: כי שודד ה' את פ ל ש ת י ם שארית אי כ פ ת ו ר (ירמיה מז. 4). במקום אחר מבואר כי כפתור היה אי או מקום על שפת הים שנקרא בעברית גם כן בשם אי (עיין ישעיה ב. 6). ולפי זה המלות בבראשית

שהבאנו למעלה ; ואת כסלוחים אשר יצאו משם פלשתים ואת כפתורים נמשכות לא אל כסלוחים כי אם אל פלשתים, כי הם יצאו מכפתור ולא הכסלוחים כמבואר בירמיה ועמוס.

האי כפתור לפי דעת חוקרים חדשים הוא האי ציפערען (או קפריסין), וחכמים אחרים משערים כי הוא האי קרעטא או כרתי בעברית. עבערס בספרו „עגיפטען און דיא ביכער מאזעס" (1868) משער כי כפתור היא מלה מצרית מרכבת מן שתי מלות Kaft-or שפתרונה בלשון מצרית פיניקיה (או צור) הגדולה. כי בהדלתא של מצרים, המה האיים הנמצאים במקום שפך הנילוס אל הים התיכון, ישבו צורים רבים במושבות מיוחדות. אבל יסוד ההשערה הזאת נהרס כלו אחרי התגלות הכתובות של היכל קאם־אמבא במצרים העליונה בשנת 1892. בין הכתובות הרבות שמצאו החוקרים על קירות ההיכל הזה נמצאת רשימה ארוכה משמות ארצות שונות שכבשו מלכי מצרים בזמנים שונים, והכניעום תחת ממשלתם. בין הארצות האלה נזכרות גם כן ארץ כפתור וארץ כסלוח־ית. שמות שני העמים האלה באים בחבור והוספת מלת ארץ, והדבר הזה מורה באין כל ספק כי כפתור לא היתה במצרים התחתונה כאשר משער עבערס כי אם היתה בארץ אחרת. הפלשתים. כפי הנראה, התישבו בארץ כנען בחלק הארץ שנקרא אחרי כן על שם „ארץ פלשתים" בעת ממלכת רעמסס השלישי 1209 לפני המספר הנהוג, בעת אשר מלכי הצפון השתערו על מצרים.

מקומות אחרים בכה"ק מורים כי הפלשתים היו ידועים אז גם בשם „כרתי". למשל: הנער המצרי מספר לדוד: אנחנו פשטנו נגב הכרתי (ובפסוק 16 מבואר שהוא ארץ פלשתים) ועל אשר ליהודה ועל נגב כלב וגו' (ש"א ל. 14). יחזקאל בנבואתו על פלשתים מתנבא בדברים האלה: כה אמר ה' הנני נוטה ידי על פלשתים והכרתי את כרתים (לשון נופל על לשון: והכרתי — כרתים) (יחזקאל כה. 16). גם צפניה מכנה את הפלשתים בשם כרתים: „הוי יושבי חבל הים גוי כרתים, דבר ה' עליכם כנען ארץ פלשתים" (צפניה ב. 5), והשבעים באמת העתיקו כרתים בכל המקומות האלה בשם פלשתים. ולפי זה יש לשער כי הכפתורים היו בזמן מן הזמנים יושבי האי קרעטא (כרתי). בימים האחרונים מצאו החוקרים כי האי קרעטא היתה לפנים בימים הקדמונים מאד מרכז קולטורי לעמים שישבו בערים על שפת ים הגדול (ים התיכון) בחלק המזרחי שלו.

אולם דעת המעתיקים הקדמונים של עמנו היא כי כפתור היא Cappadoscia. כן יתרגמו תמיד אונקלוס ויונתן והתרגום הירושלמי את השם כפתור, קפודקא, כמו „אי כפתור" (ירמיה מז. 4) הוא מעתיק „נגוות קפודקאי". אולם ביחזקאל (כז. 11) תרגם „גמדים" בשם קפודקאי ואולי כיון יונתן בזה לדעת המדרש (בראשית רבה פ' ל"ז), שפירש כפתורים „ננסים" כלומר אנשים קטני הקומה הנקרא בעברית גם כן „גמד". חז"ל השתדלו לפשר הדבר איך יכלו בני ישראל לכבוש להם את ארץ פלשתים ולעבור את השבועה שנשבע אברהם לאבימלך: „אם תשקור לי ולניני ולנכדי"? ולזאת אמרו כי הבורא המסבב את כל הסבות עזר להכפתורים שינצחו את העוים (שהמה הפלשתים לדעתם) בכדי שיוכלו אחר כן בני ישראל לקחת את הארץ מידי הכפתורים, כי המה לא חשבו את הכפתורים לפלשתים, כמו שאמרו בפירוש: ליתו כפתורים וליפקו מעווים דהיינו פלשתים וליתו ישראל וליפקו מכפתורים (חולין ס:), והוא דומה למה שאמרו עמון ומואב טהרו בסיחון, כי לא הותרה להם לישראל לתגר מלחמה עם עמון ומואב, ובא סיחון וכבש את עמון ומואב ובא ישראל וכבש את סיחון, וכוונתם בזה כי כל השנויים שמתהווים בתולדות העמים ויחוסם זה לזה במלחמותיהם ונצחונותיהם המה נעשים למטרה ידועה ולתכלית נרצה הנגזר מראש מקדמי ארץ

סאת הבורא והמנהיג. ועיין ערך כרתי ופלתי. — השם כפתור בא גם כן בהוראת גלה כוֹמוֹת תפוח בחרושת מלאכה ובנין, כמו במעשה המנורה „כפתור ופרח", או כותרת בראש עמוד לתפארת; הך הכפתור וירעשו הספים (עמוס ט. 1) ממפלת העמוד שהבית נשען עליו.

כַּר. חוקרי הלשון משערים, כי הונח השם הזה לשם זכר שהוא במצב גדולו בין כבש ואיל. הרבוי ממנו הוא „כרים". מן איזה מקומות בכה"ק שנזכר בם השם כרים נראה כי הכרים היו כבשים שמנים מאד, וחלבם ושמנם היה נחשב למאכל טוב ואהוב. „חמאת בקר וחלב צאן עם חלב כרים" (דברים לב. 14). גם מתוך דברי עמוס: הוי השאננים בציון.... השוכבים על מטות שן.... ואוכלים כרים מצאן נראה ברור כי הכרים היו מאכל עשירים (עמוס ו. 4). כאשר נצח שאול את עמלק מסופר: כי חמל על מיטב הצאן והבקר והמשנים ועל הכרים, הזכיר כרים ביחוד אף שכבר הזכיר מיטב הצאן, שמזה גם כן נראה שהכרים עמדו במדרגה יותר גבוהה בין הצאן מכל המינים השונים שבהם (ש"א טו. 9). המס שהעלה מישע מלך מואב לאחאב מלך ישראל היה מאה אלף כרים (ש"ב ג. 4). ישעיה יעץ לעם מואב לשלח למלך יהודה כרים למען יתנו לו בארצם מחסה ומסתור מפני עקת אויב (ישעיה יח. 1). כל אלה המקומות מראים בעליל כי הכרים היו מין מיוחד ומובחר מן הצאן. ביחוד הצטיינו הכרים באליה שלהם שהיתה שמנה ורחבה מאד ומשקלה היה מגיע לפעמים עד עשר ליטרות. השם כר הונח גם כן למכונה אשר היו משתמשים בימים הקדמונים בעת מצור להרוס את החומה ולהבקיעה. המכונה הזאת היתה עשויה כתבנית איל מברזל ומפני כי היה דרוש לזה משא כבד לכן עשוהו כמו כר שמן, ולזאת בא הבטוי: ושים עליה כרים סביב (יחזקאל ד. 2), לשום כרים על שערים (שם כא. 27). גם ארץ שמנה דשנה נקראת לפעמים בשם כר: לבשו כרים הצאן (תהלים ס"ה. 14), כלומר נאות דשא יתכסו בעדרי צאן כאלו המה לבושים להכר הנרחב, וגם מרדעת למרכב נקרא בעברית כר, רחל לקחת את התרפים ותשימם בכר הגמל שישבה עליו. ונקרא כר מפני שהיה עשוי להיות רך כמו דבר עב ושמן להיות נוח ומסוגל לרכוב עליו.

כֹּר שם מדת היבש. כבר הזכרנו בערכים אחרים בספר הזה כי שמות המדות לקחו העברים מהבבלים. וכן הדבר גם בשם המדה הנקראת כר. החוקרים בשרידי כתבי היתדות מצאו שטה שלמה במדות הבבלים והשטה הזאת מקבלת אל מדות היהודים לא רק במחלוקותיהן וערכן זו לזו כי אם גם בשמותיהן. כן למשל היתה להבבלים מדה ידועה בשם גור. הגור היה מכיל בתוכו 180 קא, וגם בין העברים נקראת המדה הזאת כר, והיתה מכילה בקרבה 180 קבים החמר, שהוא משא שהיה מנהגם להעמיס על החמור, היה נקרא אצל הבבלים אימורו והוא היה ביניהם חמשית הכור (ע"ע חמר). האס של הבבלים או הבת של העברים היה עשירית הגור של הבבלים וגם עשירית הכור אצל העברים. אין פה המקום להאריך בזה ומקומו הוא בערך מדות ומשקלות ע"ע. המדה כר נזכרת איזה פעמים בכה"ק „מעשר הבת מן הכר" (יחזקאל מה. 14), כלומר הבת היא עשירית הכר כמו שהבאנו למעלה. אם נעריך את מדת הכר למדת ארצנו (ארצות הבריה) נמצא כי היא מחזקת בתוכה לערך שמנה בושלעס.

כֵּרָה השם הזה נזכר במ"ב (ו. 23) וענינו סעודה ועיין ערך משתה.

כְּרוּב כרובים. בשם הזה נקראו בכה"ק מין מלאכי מעלה העומדים לשרת לפני אדון הבריאה ולמלא את פקודותיו אשר יפקוד עליהם מן כל הנמצא אדותם בכה"ק קשה לעמוד על הדבר ולדעת תכונתם ומהותם על נכון. השם כרובים נמצא: 1) בספור הבריאה במעשה בראשית, 2) בחלק השיר של הספרות העברית העתיקה,

2) במעשה המשכן והמקדש.

1) במעשה בראשית מסופר כי כאשר נגרש אדם מגן עדן בגלל חטאו בעץ הדעת השכין (ה׳) מקדם לגן עדן את הכרובים ואת להט החרב המתהפכת לשמור את דרך עץ החיים, כמה כרובים השכין הבורא אז לשמור את הדרך המובילה אל עץ החיים לא נזכר שם, גם איננו מפורש שם אם הלהט של החרב המתהפכת היה בידי הכרובים או היה דבר בפני עצמו.

החוקרים בשרידי בבל ואשור מצאו אצל ארמנות שערי המלכים והיכלי מקדשיהם תמונות ופסילים גדולים ומבהילים, הפסילים האלה עשוים בדמות שור גדול וראש אדם ומתחת זרועות ידיהם יוצאות כנפים גדולות. התמונות האלו חושבים החוקרים לכרובים של עמי בבל ואשור. מ׳ לענארמאנט משער, כי המלה כרוב קרובה להשם Kirubu באשורית, שהוא להם שם אלהות, והיו עומדים שנים שנים אצל שערי ארמנותיהם ובתי מקדשיהם. אבל בספור התורה במקום הזה אין זכר לשערי גן עדן, וגם מספרם לא נגבל כי היו אך שנים, ועם כרובי אשור ובבל לא היו חרבות כמו שהיה עם הכרובים ששכנו מקדם לגן עדן. ולכן הדמיון והשווי של מ. לענארמאנט איננו עולה יפה.

2) המשורר בתהלים (יח. 10) משתמש במלת כרוב ואומר „וירכב על כרוב ויעף, וידא על כנפי רוח״. מטרתו היתה בזה להראות איך אלהי העולם מראה כחו וגבורתו ליושבי תבל בעת סופה וסערה רעמים חצים וברקים מתחוללים על ראשי יושביה, והוא, הבורא והמנהיג, רוכב על כנפי רוח המכונה במקום הזה גם בשם כרוב. ולפי זה במקום הזה הכרוב אין לו דמיון ותמונה, כי הוא אך שם הכנוי לסערה המביא עמו רעמים וברקים.

3) בנבואת יחזקאל נמצאים שני מונות שונים בענין הכרובים. בנבואתו על צור (יחזקאל כח) הוא אומר בשם ה׳ אל מלך צור: „את כרוב ממשח הסוכך ונתתיך בהר קדש אלהים היית, בתוך אבני קדש התהלכת וגו׳ (שם 14) כלומר: הנה אנכי נתתיך ככרוב משוח כשמן קודש לסוכך באברתך על הר הקדש, הר אלהים, וגם התהלכת בתוך אבני קדש. בנבואה הזאת הוא מדמה את מלך צור לאחד ממלאכי מעלה העומדים לשרת לפני ה׳ ולמלא פקודותיו, וככרוב הסוכך באברתו את הכפרת שהוא קדש הקדשים (ע״ע), שעמד על ההר הקדוש, הר האלהים, והתהלכת גם אתה ככ־ן הגדול בין אבני הקדש של קדש הקדשים — עתה סרת מדרך הטוב ו„ברוב רכולתך מלאו תוכך חמס״ (שם 16).

החזיון השני (שם י.) הוא מראה מוזר מאד מענין הכרובים אין כדמותו ותכניתו בכל כה״ק. אחרי בינותו והסתכלותו על הכרובים שראה בעת שהרמו מצא כי הכרובים שראה ברוח נבואתו זאת המה ממש החיה שראה בנבואתו על נהר כבר (שם 15), הוא החזיון המסופר בקאפ׳ א והידועה בשם מעשה מרכבה. הכרובים האלה היו ארבעה במספר כמבואר: ומראיהם דמות אחד ל א ר ב ע ת ם (שם י. 10). להכרובים האלה שראה היה ארבעה פנים: פני האחד פני הכרוב, פני השני פני אדם, והשלשי פני אריה, והרביעי פני נשר (שם 14). לכל אחד מהכרובים היו ארבע כנפים (שם 21). ויען כי אחד מהפנים שהיו להכרובים היו „פני כרוב״, לכן הבין הנביא כי את החזיון אשר ראה הזה היא החיה אשר ראה תחת אלהי ישראל בנהר כבר „ואדע כי כרובים המה״ (שם 20). מן הדברים האלה „ואדע כי כרובים המה״ נראה ברור כי תבנית הכרובים היה דבר ידוע לכלם. אבל למורת רוחנו הנביא איננו נותן לנו שום מושג מהתבנית הזאת. אבל בפרשה הראשונה של יחזקאל (פסוק 10) מבואר כי היה להם ארבעה פנים: פני אדם מקדם, פני נשר לאחור, פני אריה לימין ופני שור לשמאל. בקאפ׳ י. (19) מבואר כי מלמעלה להכרובים היה כבוד אלהי ישראל, והליכתם היתה „איש אל עבר פניו״ (שם 22). הנה כן

תנועותיהם לא רק בכנפיהם כי אם גם על ידי אופנים ובין האופנים היתה אש (שם ט׳ 7). מן האמור בפסוק 4 קאפ׳ א, וארא והנה רוח סערה באה מן הצפון, ענן גדול ואש מתלקחת..... ומתוכה ראיתי ארבע חיות״ נראה כי יש לזה איזה יחס עם דמיון וציור הכרובים של המשורר בתהלים אשר הבאנו למעלה, קול הכנפים (שם 24) הוא מורה על קול הרעם של המשורר, „ומן האש יצא ברק״ (שם 13) הוא דומה למראה החצים וברקים של המשורר.

אם נחקור אחר מושג הכרובים של הנביא ושל המשורר נמצא כי בשניהם אחד הוא, אם כי לפי הנראה בהשקפה הראשונה המה שונים זה מזה. לפי מושג המשורר בתהלים (עיין למעלה) הכרוב הוא כח מכחות הטבע הנסתרים הנגלים בעבי הענן ובסופה וסערה, ברעמים וחצים וברקים הבאים לעולם במצוות המנהיג ועושים את תפקידם אשר הפקיד עליהם אדון הבריאה. אולם בעוד שהמשורר דבר אך מכרוב אחד „וירכב על כ ר ו ב ויעף״, מדבר הנביא מארבעה כרובים המרמזים על הרוחות הרעות הבאות מארבע רוחות השמים. המשורר רואה את מנהיג העולם רוכב על כרוב, וגם הנביא בחזיונו רואה איך ארבעה הכרובים נושאים לפעמים בכנפיהם ולפעמים באופניהם את הבורא וששים ושמחים לעשות רצון קונם כאשר יפקוד עליהם. ברכבו על הכרוב ישלח הבורא ליושבי התבל בתור עונש: רעמים, ברד וגחלי אש, וגם הכרובים של הנביא לוקחים אש מביניהם לזרוק על העיר, (ירושלם) החטאה להענישה על חטאתיה, וגם מן הכרובים של הנביא נשמע קול כקול שדי (רעם), כאשר ישמע רעם בציור מחזה הכרוב של המשורר.

4) בציורי תמונת הכרובים השתמשו בני ישראל לפאר וליפות את הדברים הקדושים בזמנים שונים. א) על הכפורת במשכן היו שני כרובים. הכרובים האלה היו סוככים בכנפיהם על הכפרת, ופניהם איש אל אחיו ומביטים למטה, כמו שנאמר אל הכפרת היו פני שני הכרובים (שמות כה). הכרובים היו עשוים מקשת אחת זהב טהור, לא היו מצופים זהב, ולא נעשו בפני עצמם וחברום אחרי כן אל הכפורת כי אם מחתיכה זהב אחת נעשו הכפרת והכרובים. וכפי הנראה היו הכרובים קטנים, כי כל ארכו של הכפרת היה אך אמתים וחצי (שהוא אך שתי רגל ושלשת רבעי רגל).

ב) גם על הפרוכת שהבדילה במשכן בין הקדש ובין קדש הקדשים היו ציורים של כרובים מעשה רוקם (שם כו. 31). בעלי הרמז משערים כי הכרובים על הפרכת היתה מטרתם דומה למטרת הכרובים אשר השכין הבורא מקדם לגן עדן לשמור את דרך עץ החיים, כי אחרי שדרך הפרכת היו באים אל קדש הקדשים. ציירו שם את הכרובים שלא יהינו לבוא אל הקדש פנימה. ג) בבית ה׳ שעשה שלמה העמיד שני כרובים גדולים, עשר אמות גבהם (או 15 רגל). הכרובים האלה היו עשוים מעצי זית והיו מצופים זהב, כנפיהם היו פרושות באורך עשר אמות לכל כרוב ואורך הכנפים של שני הכרובים היה לפי זה — עשרים אמות, ויען כי אורך קדש הקדשים של בנין עולמים של שלמה היה אך עשרים אמות, לכן קצות כנפי שני הכרובים היו נוגעות בשני קירות הבית, והכנפים שבין כרוב לכרוב היו גם כן נוגעות זו בזו. ולפי זה היה להכרובים שעשה שלמה אך שתי כנפים לכל אחד מהם. בכה״ק לא נזכר אם הכרובים שעשו על הכפרת שעל הארון נשארו גם בימי שלמה, או הכרובים שעשה שלמה היו תחת הכרובים שעל הכפרת, ואלה האחרונים עזבו את מקומם בבית עולמים. ויש לשער כי הכרובים של שלמה עשאם בכונה גבוהים למען יוכלו להביא תחתם את הארון עם הכפרת עם הכרובים שעליו, ובכן נשארו הכרובים שעל הכפורת כאשר היה הדבר במשכן. ד) גם בקירות בית העולמים של שלמה היו פתוחי כרובים, על הדלתות של עצי שמן היו מקלעות כרובים, וכן עשה לדלתות של עצי ברושים

(מ"א ו. 29. 31 35). גם על הים הנחשת שעשה שלמה היו פתוחי ציורים של כרובים על המכגרות אשר בין השלבים (שם ז. 29).

כן הנאמר בכה"ק אודות הכרובים קשה עלינו להוציא איזה מושג בנוגע לתמונתם וצורתם. מן המפורש בכתובים ידענו שהיה להם כנפים, שעמדו על רגליהם, שלא היה להם צורה מהשלשה פנים: פני אדם, פני אריה, ופני נשר. כי כן נאמר ביחזקאל (י. 14) ארבעה פנים לכל אחד מהאופנים: פני האחד פני הכרוב, פני השני פני אדם, והשלישי פני אריה, והרביעי פני נשר, שמזה נראה ברור, שפני הכרוב לא היה לא פני אדם, ולא פני אריה ולא פני נשר. ואם כן איזה פנים היו להכרובים? זאת לא ביאר לנו הנביא.

עד דבר מקורו של השם כרוב הדעות מחולקות (עיין להלן). מן המקומות בכה"ק שנזכרו בהם הכרובים נראה ברור כי מקורם הוא נולד בעם ישראל ואמונתו ואיננו לקוח מעמים אחרים, כאשר ידמו רבים מחוקרי העמים. בשום אופן לא נוכל להאמין כי הכרובים שהיו מצויירים על הפרוכת וקירות ההיכל, ושעמדו על הכפורת שעל הארון, שהתמונות האלה רכשו להם היהודים מעמים אחרים והיו קדושים גם בעיניהם. כי הדבור השני מעשרת הדברים הזהיר את בני ישראל באזהרה חמורה שלא לעשות שום פסל כל תמונה, ואיך נאמין שקבלו בני ישראל תמונות זרות מעמים אחרים וקבעו אותן במקומות היותר קדושים להם, על הארון (על הכפורה) ועל הפרוכת? ובכן ברור הוא כי הכרובים מקורם בעם ישראל, וכפי הנראה היו ציורים המתארים את הנהגת העולם על ידי הבורא ויחוסו אל בני אדם או ענינים אחרים כדומה (עיין להלן).

תמונות, ציורים ופסילים שונים עם כנפים נפגוש לא רק בבבל ובאשור כי אם גם במדינות אחרות הקרובות לארץ ישראל. החוקרים מחליטים כי תמונת השרף של המצרים לקחו מהאשורים. על מצבות זכרון של רצורים נמצאית צורות בעלי חיים דמיוניים עם כנפים, השומרים סביב לאילן הקדוש להם. על מצבת קבורתו של אחד ממלכי מצרים חו-עקו האסעם שמה בשנת 2100 לפני המספר הנהוג, נמצאת תמונת נמר, שבקצה זנבו נמצאת תמונת אדם ומשני צדי צוארו יוצאות כנפים. כפי אשר יבארו זאת איזה חכמים מטרת תמונות כאלו היתה לתאר כחות בעלי חיים שונים בגוף אחד של הנבראים המתנגדים להבורא (השטן או השדים). והתמונה הנזכרת מתארת מהירות בעלי כנף, גבורות הנמר עם שכל האדם ביחד קבוצים בגוף של עצם אחד. בדרך הזה מבארים חוקרים אחדים גם ציור הכרובים של עם ישראל. במעמד הר סיני התגלה כבוד ה' אל בני ישראל בקולות וברקים וענן כבד, ולזאת גם המשורר מתאר ענין הכרובים באופן הזה: (עיין למעלה; שמות יט. 15; ש"א יב. 17, תהלים עז. 18), ויש להכרובים לפי זה איזה דמיון ושווי אל השרפים של ישעיה (ו ועיין תהלים קד. 3-4)

הבטוי „יושב הכרובים" בתור תואר להיוצר נמצא איזה פעמים בכה"ק: מ"ב יט. 15; תהלים פ. י; צט. ו; ישעיה לז. 16; המבארים פירשו את הבטוי הזה „יושב בין הכרובים שבמקדש ה', כי שם השכינה שורה תמיד. אולם חכמים אחרים מטילים ספק באמתת הביאור הזה, כי למה השמיטו את המלה „בין"? ולזאת משערים אחדים לבאר הבטוי הזה על ידי בטוי אחר דומה לו, והוא ואתה קדוש יושב תהלות ישראל. (תהלים כב. 3). לדעתם הכרובים המה כחות הטבע אשר הבורא יתברך רוכב עליהם ומנהיג על ידיהם את העולם, הארץ והדרים עליה. כמו שנאמר וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח, והמשורר ממליץ את הענן והערפל המכלכלים בתוכם הזיזים רעמים וברקים כאלו הם הכנפים השחורות של הכרובים. ויען כי בני ישראל האמינו כי בתהלותיהם ותשבחותיהם שהמה מהללים ומשבחים את הבורא עובדים הם אותו ועושים רצונו כמלאכי מעלה, כהכרובים, המרומים את כסא הכבוד של היוצר להוליכו אל אשר יחפץ רוחו ללכת בהנהגת העולם, לכן יתאר המשורר הישראלי את היוצר והמנהיג לפעמים בתאר יושב הכרובים, ולפעמים יושב תהלות ישראל, כאלו על ידי התהלות

בהם להטות את רצון הבורא לחפצם ולהנהיג את העולם כנדרש לטובתם. הרעיון הזה נמצא דוגמתו במאמר חז"ל: אפילו הוא (הקב"ה) גוזר, צדיק מבטל (שבת מ"ה:)

הוראת השם כרוב ומקורו עוד לא נחקר כראוי ודעות בעלי הלשון מחולקות כזה. כבר הזכרנו למעלה כי אחדים מבעלי הלשון משערים כי הוא דומה להמלה kirubu באשורית. רענאלף משער כי היא מלה מצרית xeref, געזעניוס מצא המלה כרוב בסורית והוראתה בלשון ההיא היא: חוזק וגבורה. אונקלוס מתרגם כרביא (כדמות תינוק, כי רביא בערבית הוא תינוק והכף הוא כ"ף הדמיון), וכן היא דעת התלמוד (חגיגה יג:), והמה מתארים דמות מלאכים, וגם יחזקאל המכנה את הכרובים בשם חיות ומצייר אותם בתמונות של חיות שונות, אומר אודותן (א. 5) וזה מראיהן „דמות אדם להנה", כלומר, התמונת העיקרית והיסודית של הכרובים היא דמות אדם. יש משערים כי מקור השם הזה והוראתו הוא כרום שהוא מין עוף בעל גונים שונים במו שאמרו חז"ל פניו משתנות ככרום (ברכות ו:) והמ"ם נתחלפה בבי"ת.

אם נחקור אחר ציור הכרובים כפי שבאים במקומות שונים בכה"ק נמצא כי בזמנים שונים ציירו אותם בתמונות שונות. כן נראה ברור כי הכרובים שעל הכפורת היו משונים בתארם מהכרובים שראה יחזקאל, כי הכרובים של הארון היו להם אך פנים אחד לכל אחד, והכרובים של יחזקאל היה להם ארבעה פנים לכל אחד. וגם השתדלות יחזקאל לצייר ולתאר את הכרובים בפרוטרוט בדיוק ובצמצום גדול מראה לדעת כי הכרובים של חזיונו משונים המה מן הכרובים שהיו על הארון, על הפרוכת ועל קירות ההיכל, כי אם לא היו משונים למה היה לו להרבות דברים אודותם, הלא תמונתם היתה מפורסמת וידועה לכל הבאים בבית ה'? וגם המלות בחזיונו „ואדע כי כרובים המה" (י. מז) מורות כי גם הוא לא היה יודע בתחלה מה הנה החיות והאופנים שראה, ואך אחרי הסתכלות יתרה נודע לו כי כרובים המה (עיין למעלה). וגם הוא בעצמו מתאר את הכרובים במקדש ה' שיבנה לעתיד באופן אחר מאשר תארם בחזיונותיו הראשונים (א. י), כי שמה (מא. 18, 19) יתארם אך בשני פנים לכל אחד: פני אדם ופני אריה. ועוד זאת בספר התורה בכל מקום שנזכרו הכרובים לא נמצא שום ציור ותמונה להם, כאלו היו ידועים ומפורסמים לכל אדם ודי היה אך להזכיר את שמותם והיו הכל יודעים מה המה ומה תמונתם.

מכל הדברים האלה יש להוכיח כי בענין הכרובים של יחזקאל טמון רעיון חדש, ולזאת היה מוכרח לתאר אותם בתמונות שונות שתהיינה אוצרות בתוכן הרעיון החדש לכל פרטיו ודקדוקיו. ולזאת כנה אותם בתחלה בשם חיות ואך אחרי כן (י) נודע לו כי כרובים המה. מציור בנין המקדש לעתיד יש[illegible] אל מושגו הראשון בדבר הכרובים (מא [illegible] 19). אחר הדברים האלה נשאר לנו לחקור אחר הרעיון הצפון בהכרוב[illegible]תורת, ואיזה רעיון חפץ יחזקאל להלביש בלבוש הכרובים [illegible] חזיונו?

הארון, כנודע, נעשה אך למען הלוחות, שהיו נקראים עדות, כי המה מעידים על מעמד הר סיני והתגלות כבוד ה' אל עם סגולתו, וגם היו מעידים על הברית אשר כרת ה' עם ישראל על הר סיני, ולכן נקרא הארון בשם — ארון העדות, כלומר הארון שבו מונחים הלוחות המעידים על הענינים הנזכרים. אבל ההתגלות האלהית לא חדלה גם אחרי מעמד הר סיני, כי אם הוסיפה לנהל את העם הנבחר על ידי הופעות חדשות כפעם בפעם ולדבר עם משה נאמן ביתו מעל הכפורת, כמו שנאמר: ונועדתי לך שם ודברתי אתך מעל הכפורת מבין שני הכרובים אשר על ארון העדות את כל אשר אצוה אותך אל בני ישראל (שמות כה. 22). ובכן היה הכפורת מקום הועד של משה עם ה' כמו שמפורש לפני הכפורת אשר על העדות אשר אועד לך שמה (שם ל. 6), או ההמשך של מעמד הר סיני. ומטעם הזה גם מעשה הכפרה על החטאים שחטאו בני ישראל נגד התגלות האלהית נעשתה על הכפורת [illegible]

ההתגלות והמשך מעמד הר סיני. התגלות האלהית על הכפרת היתה בענן, כמבואר כי בענן אראה על הכפרת (ויקרא ט"ז) ממש כמו שהיתה ההתגלות על הר סיני כמו שנאמר וענן כבד על ההר (שמות כ). ומעל הכפרת שמע משה את קול ד' מדבר אליו מבין שני הכרובים, כמו ששמע על הר סיני (במדבר ז. 89). ולפי זה הארון עם הכפרת והכרובים היו המרכז להתגלות האלהית אל בני ישראל כהמשך אל מעמד הר סיני. ונעיד עוד על זאת כי בכל מקום שנזכר כי ידבר ה' עם משה מעל הכפרת באה גם ההוספה „מבין שני הכרובים" (שמות כה. 22; במדבר ז. 89). בדבר הזה צפון הרעיון של הכרובים אשר בתורת משה.

נבאר הדבר, בספור החטא הראשון של האדם מבואר, כי אחר שנגרש האדם מגן עדן, כלומר אחר שנפסק הקשר החזק בין האדם לקונו, השכין ה' מקדם לגן עדן את הכרובים (בראשית ג. 24) לשמור את דרך עץ החיים, כלומר הדרך המובילה את האדם להשגות אלהות טהורה וברורה. הן אמת כי לא נפסק לגמרי הקשר בין האדם ואלהיו, אבל השגתו את הדברים הנכבדים בעניני העולם ואלהות היא מעורבת בספיקות ושאלות שאין עליהן תשובה. ולפי זה הכרובים המה כמו האמצעים בין האדם ואלהיו. לא יתנוהו להתקרב יותר מדי אל ה' ולהשיגו השגה ברורה מפני החטאים המבדילים בינו ובין קונו, אבל לא ירחיקוהו גם כן מכל וכל מאלהיו, כי גם אחרי חטאו עוד יש לו איזה יחוס והתקשרות עם בוראו, כמו שמספרת התורה הלאה כי שעה ה' אל הבל ואל מנחתו, כלומר שגם אחרי החטא לא נפסק לגמרי הקשר והיחוס בין האדם ובין קונו. וכן הדבר בהתגלות האלהות במעמד הר סיני, כי גם אם לא התקרב האדם אל אלהיו עד שיוכל להשיגו השגה ברורה, אבל גם לא נפסקה ההתגלות לגמרי גם אחרי מעמד הר סיני, כי אם דבר ה' עם משה בחירו מבין שני הכרובים, כי גם הכרובים שעל הכפורת היו כאמצעיים בין האדם לאלהיו; על ידיהם לא נפסקה לגמרי ההתגלות האלהית, אבל השגה ברורה מבוראו לא השיג האדם כי הוא למעלה מבינתו.

בהמשך הזמן השיג רעיון הכרובים צורה חדשה. הכרובים חדלו מהיות עוד כחות אמצעים בין האדם ואלהיו, להקריבו אל אלהיו כפי אשר תרשה לו רוח בינתו ולהרחיקו ממנו ש"א יוכל לחשיגו השגה ברורה וטהורה, כי אם קבלו תמונה חדשה — תמונת אמצעיים בין הבורא והעולם אשר על ידיהם נוכל לדעת איך הוא מנהיג את העולם ומושל על נבראיו. הרעיון הזה בולט בדברי המשורר: וירכב על כרוב ויעף וידא על כנפי רוח, כמו שמבאר במקום אחר עושה מלאכיו רוחות משרתיו אש לוהט, שהכונה בזה על הכחות הפועלים בבריאה, ובימי יחזקאל כאשר יחוס הבורא אל העולם וביחוד אל עמו ישראל, היה ברעש ושאון, קבלו אז בחזיונו הכרובים צורה חדשה מתאימה להשגת הנביא מהנהגת הבורא בעת ההיא, הכחות היותר מצויינים הפועלים בבריאה: אריה, מלך החיות, נשר, מלך העופות, שור, מלך החיות הביתות והאדם המושל על כלם, המה נראים בולטים בעולם המעשה, ואדון הבריאה רוכב על כלם ומנהיג את העולם על ידי הכחות המצויינים האלה. אולם אך המבין היותר גדול, היודע לחתור אל מסתרי הבריאה, צופה ומביט בהם כח נעלם המנהיג אותם אל אשר יהיה רוחו ללכת.

הרעיון הזה צפון גם בדברי הכתוב (יחזקאל י. 18) ויצא כבוד ה' מעל מפתן הבית ויעמד על הכרובים. כלומר גם אחרי אשר גלתה שכינה מבית ה' לא הופרה הבריה אשר כרת ה' עם עמו ישראל על הר סיני, ולא נתק הקשר בין ישראל לאביו שבשמים. כי עוד נמצא עומד על הכרובים שמבין שניהם יצאו מעולם תורה ואורה לישראל, כמו שהמליצו חז"ל כל מקום שגלו ישראל שכינה עמהם. וגם בימי גלותם לא פסקה לגמרי ההתגלות האלהי לעמו על ידי מנהיגיו וחכמיו העומדים בראשם.

כְּרוּב שם מקום על נהר כבר שנשתקעו שם שם גולי בבל וביניהם גם כהנים רבים שנאבדו מהם ספרי היחס שלהם, ולא יכלו

להגיד בית אבותם וזרעם אם מישראל הם (עזרא ב. 59; נחמיה ז. 61).

כָּרִי בשם הזה נקראו בס' מ"ב (יא, 4) אנשי החיל שומרי ראש המלכה עתליה אם אחזיה שהרגה את כל זרע מלכי בית דוד ולא נשאר כי אם ילד קטן יואש. בעזרת חכרים האלה ביחד עם הרצים הוריד יהוירע הכהן הגדול, שהיה לבו שלם עם מלכי בית דוד, את המרשעת עתליה ממלוכה. בעל דהי"ב (כג. 20) משתמש בספור הזה בשם אדירים תחת השם כרי שמזכיר בעל ס' מלכים, לא ידענו אם היו נקראים אנשי חיל האלה בשני שמות כ ר י, א ד י ר י ם וכל אחד משני הספרים משתמש בשם הידוע לו יותר בזמנו, או בזמן כותב דהו"ב נשכח השם כרי והוראתו ולזאת משתמש הוא בשם א ד י ר י ם. השם הזה נזכר עוד פעם אחת (בש"ב כ. 23) ביחד עם הפלתי אבל גם שם אך דכתיב הוא כרי אולם הקרי הוא שם ה כ ר ת י. הכרי היו עם מלומד מלחמה והיה דרכם להשתכר בתור אנשי חיל שומרי ראשי מלכים של עמים אחרים. ולפי דעת העראדאט (I. 171—173) ושטראבא (14. 2) המה ילידי האי קרעטא. העראדאט יספר כי המה עבדו בתור אנשי חיל גם באפריקה דצפוניה, ועל האי קייריסין (ציפערן) וכמושבות דכנענים. מן הכ... הכרתי נחר לו גם כן המלך דוד שומרים לראשו (ש"ב ו). יוכל היות כי הרצים הנזכרים אצל שאול (ש"א כב. 17) היו גם בן מהעם הזה. בכלל הננו רואים כי דוד הפקיד שומרים לראשו מבני עמי הנכר. כי כן מבואר בש"ב ט"ו 18 שהיו לו 600 גתים, כלומר, פלשתים מאנשי גת, מוכנים ומזומנים תמיד לעשות רצונו. ראוי להעיר כי במקום הזה הסיפו השבעים, הוואולגאטא וגם יאזעפוס את המלות „טאפפערע העלדן" אם גם בכתוב לא נמצא המלה גבורים. גם בין הגבורים המצויינים שהיו לדוד נמצאים גבורים מעמים שונים: מהעמונים (ש"ב כג. 37), מהמואבים (דהי"א יא. 46) ומהחתים (ש"ב כג. 39).

בנוגע להוראת השם הזה ישנן דעות שונות, הסורי מבארו כמו ר צ י ם; הרד"ק יפרשו כמו אילים במובן גבורים, **עוואלד** ידמה כי הוא משאל מפעל כרה (קניה או מכירה) ומבין בזה עבדים נקנים בכסף. געזעניוס מבארו „שופטים הממונים לחתוך ולגזור את הדין והעונש. אבל רוב המבארים הסכימו לדעת הרד"ק, כי הקרי הוא אחד עם הכרתי (וע"ע) (פירסט).

כְּרִית שם נחל מים הנזכר בס' מ"א (יז. 3) כי שמה הלך אליהו להסתר מחמת אחאב מלך ישראל. הנחל הזה הוא עמוק מאד ולזה נקרא בשם כרית (כלומר חפירה עמוקה) ונמצא היא בצד המזרחי של הירדן. לפי השערת פירסט היא הנחל היוצא כעת מהרי אדילון קדמה לשומרון ושופך מימיו אל תוך הירדן. בקרבת הנחל הזה נמצאות עוד היום חרבות ישנות הידועות בין אנשי המקום בשם „מר אליה", והנה בארץ הגלעד בין הערים תשבה ושומרון.

כְּרִיתוּת היא התעודה הנודעת בדברי חז"ל בשם גט ועיין ע"ך ספר כריתות.

כַּרְכֹּב מסגרת, זר סביב, סביב המזבח היה כרכב (איינפאססונג, ראנד) (שמות כז. 5) וכן תרגמו אונקלוס סובבא. ועיין ער מזבח.

כַּרְכֹּם מין ציץ פרח הבא מהודו וידוע שם בשם קרקום. בתחלה היו משתמשים בו אך לצבע, ואחרי כן התחילו לעשות ממנו מין נוזלי הנותן ריח טוב וגם שמן משחה. בשיר השירים נמצא זכר הפרח הזה ביחד עם נרד קנה, קנמון (עיין שה"ש ד. 14).

כַּרְכְּמִישׁ הוא שם העיר הנודעת בספרי העמים בשם Circesium, וכן תרגמו הכמנו ז"ל במדרש (איכה רבתי פסיק: צדיק הוא ה') „בכרכמיש על פרת" (דהי"ב לה. 20) בקרקסיון דעל פרת. העיר הזאת היתה עיר גדולה ובצורה מאד על יד נהר פרת מזרחה, בקצה גבול ארם נהרים, במקום אשר ישפך נהר כבר אל נהר פרת, ותכונתה היתה על אי אחת המסובבת משני נהרות האלו. שמה נעשו מלחמות גדולות ונוראות בין מלכי אשור ובבל ובין נכה מלך מצרים (ישעיה י. 9; ירמיה מו. 2; דהי"ב

לה. 29) כי המלך הזה התאמץ לעצור בעד המושלים העריצים ההם, אשר ההלו בימיו לבלע ולהשחית בהמון חייליהם גוים וממלכות עד יחבי ארץ. (א"ק). פירסט משער כי היא מלה מרכבת מן כרך — כמוש ופתרונה עיר בצורה של האליל כמוש. אולם אין לנו עדים נאמנים או ראיות מוכיחות כי הבבלים והאשורים הקדישו והעריצו גם את האליל „כמוש" שהיה אלהי המואבים. באשורית נקראת העיר הזאת „גרגמיש". נבוכדנצר לקח את העיר הזאת מידי מלך מצרים והשיבה אל הבבלים (ירמיה מו. 2).

כַּרְכַּס, שם אחד משבעת הסריסים שהיו משרתים את פני המלך אחשורוש בעל אסתר (אסתר א. 10) לפי דעת פירסט פתרונו בלשון פרס: עז, עריץ, קשה. השבעה סריסים האלה היו נקראים בממשלת פרס עיני המלך, כי מלכותא דארעא היא כעין מלכותא דרקיעא, ושם היה לפי דעתם שבעה עירין קדישין, ולזאת בחר גם המלך הפרסי לעזור לו בממשלתו ובהנהגת המדינה שבעה שרים, שהיו נקראים עיני המלך או רואי פני המלך.

כִּרְכָּרָה, לפי דעת בעלי השרשים אבן שרוק ואבן עזרא הוא שם לגמל נקבה, שהיא ידועה במרוץ מהלכה, ונראה כאלו היא מפוזת בדהרות הליכתה. בשם הזה משתמש הנביא ישעיה (סו. 20) בבשרו לגולי בבל, כי יביאו הגוים את נדחי ישראל ונפוצות יהודה בצבים ובכרכרות להשיבם אל נחלתם. אבל יען כי השם „צבים" הוא בלי ספק עגלה, לכן יש מפרשים כי גם הכרכרה במקום הזה היא שם עגלה קלה, המפוזת לקלית מרוצתה ומהירותה.

כֶּרֶם הוא שם לקבוץ גפנים או זיתים מוקפים בגדר. השם הזה נזכר פעמים רבות מאד בכה"ק. בבר על נח מסופר כי נטע כרם (בראשית ט. 20) הכרם היה להיהודים הקדמונים סמל האושר וההצלחה. יעקב אבינו בברכו את בניו לפני מותו אמר על אדות יהודה, כי יאסור את אתונו לגפן ולשורקה כי כל ארץ נחלתו תהיה מלאה כרמים (שם מט. 11). האושר וההצלחה הארצית של העם בימי שלמה מתואר בזה, כי בימיו לא ידע העם מחסור, כי לכל אחד היה די גפנים ותאנים ובזה יתאר כותב ס' מ"א, כי לבד הדברים ההכרחיים היה לכל אחד גם כן מדברים המותריים די והותר, (מ"א ד. 25). הריסת הכרמים היה סמל להריסת ולחרבן הארץ. ישעיה בחפצו לתאר הריסת מואב, אמר: כי שדמות חשבון אמלל, גפן שבמה בעלי גוים הלמו שרוקיה וגו' (ישעיה טז. 8). ארץ ישראל משובחת ומהוללת כפי כותב התורה בגלל שבעת המינים שמצטיינת בהם, שמהם הגפן הוא אחד מהמינים המצויינים ביותר (דברים ח. 8). עם ישראל נמשל לכרם: „כי כרם ה' צבאות בית ישראל" (ישעיה ה. 7), או לגפן: „גפן ממצרים תסיע" (תהלים פ. 8—14). האשה אשר ברכה ה' בבנים הרבה גם כן נמשלה לגפן. „אשתך כגפן פוריה" (שם קכח. 3). שארית ישראל נמשלה לעוללות הגפן (ירמיה ו. 9) לנטיעת כרמים לא היו מקפידים לבחור דוקא באדמה פוריה ושמנה, כי גם אדמת אבנים מסוגלת להצמיח גפנים. ולכן נבא הנביא מיכה כי שומרון תחרב ותהרס כי יהפוך אותה ה' לעי השדה (מלא אבנים וגלים נצים) ולמטעי כרם (מיכה א. 9) במקום הזה „מטעי כרם" מגביל „לעי השדה". בכה"ק נזכרו גם כן איזה מקומות אשר שמותיהם מרכבים עם השם כרם, כמו „בית הכרם" (נחמיה ג. 14; ירמיה ו. 1), „אבל כרמים" (שופטים יא. 33)

גדול וצמיחת הגפנים היה נעשה באופנים שונים. לפעמים היו עושים כמין סורג, מעשה שבכה, ועליו היו מתרפקים האשכלות למעלה, או היו עושים שהאשכלות יקיפו ויסבבו אילן גבוה כמו שנראה מדברי יחזקאל: „אמך כגפן.... ותגבה קומתו על בין עבותים וירא בגבהו ברוב דליותיו" (יחזקאל יט. 11), ואז היה יכול איש לשבת בצל עץ הגפן לנוח מעבודתו כחום היום. ועל אופן גדולו זה מרמז הכתוב: איש תחת גפנו ותחת תאנתו (מ"א ד. 25). אולם לפעמים יתמכו את ענפי הגפנים במוטות הרים גבוהים כקומת איש,

והענפים משתרעים משני עבריהם של המוטות כמקלעת פרחים. אולם על פי רוב יתמכו את הענפים במוטות קצרים, והאשכלות כמעט נוגעים באדמה, ובאופן הזה יעשו מרחק בין הגפנים בכדי שהמחרישה תוכל לעשות מלאכתה ביניהם. לאחר הבציר כורתים הזלזלים במזמרית באופן שלימי החורף נשאר רק גזע הגפן עם איזה ענפים היותר חשובים. ובכן יצמחו לעת האביב זמורות חדשות מביאות ומגדלות ענבים טובים ומובחרים, ואותן שאינן מגדלות ענבים כל עיקר כורתים מן העץ ומשליכים הלאה. אם יתראה לכנונית באיזה ענף אות הוא בי עליו נובלים ומשחתו בו וממהרים להסירו ולהרחיקו מן הגפן. גזע גפן ישן יגיע בעוביו לפעמים למדת עוביו של גוית איש וגם יותר. הגפן יגדל גם במקומות הרטובים ממים על ידי השקאה והרבצה (עיין יחזקאל יט. 10), אולם על פי רוב יטעו הכרמים על שפועי ההרים, ושמה לא יבוא עליהם לפעמים גם טפת מים במשך שבעה או שמונה חדשים, לבד אשר יינקו מעובי האדמה היבשה לפי מראית עין. ובכל זאת יעשו הכרמים האלה ענבים במדה מרובה מאד. שפועי הרים גדולים לפעמים מכוסים בכרמים בכל עבריהם, והגפנים יפרחו על צד היותר טוב בלי הבט שאין בסביבותם שום נחל אז מעין שיינקו הגפנים מים איזה רטיבות. רוב הכרמים האלה אין להם שום גדר או משוכה, וכל איש יוכל לבוא אל תוכם בלי כל טורח לאכול ענבים כנפשו שבעו. ויען כי אין להכרמים לפעמים שום גדר סביב יעמידו שומרים במקומות ידועים לגרש מהם את השועלים המחבלים לפעמים את הכרמים, למען השומרים האלה יעשו לפעמים סוכה או מלונה להסתר בה מחום השמש הבוער או מקרח בלילה, להפחיד את השועלים או חיות אחרות המחבלים כרמים יעשו גל אבנים כקומת איש, וראש הגל יעשו לבן שידמה להשועל בראש איש. כפי הנראה היה מנהגם להת את הכרמיה לפעמים בחכירה, כן משמע מהכתוב בשה"ש (ח. 11): „כרם היה לשלמה בבעל המון נתן את הכרם לנוטרים איש יביא בפריו אלף כסף". התאנה והגפן כפי הנראה היו האילנות היותר השובים לבני ארץ ישראל, כי במקומות רבים בכה"ק ימצא יחד „התאנה והגפן יתנו פרים", „איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו", והערבי עד היום יכנה את קבוץ התאנים בשם כרם כמו קבוץ הגפנים.

ימי בצירת גפנים היה להם ימי ששו ושמחה. ישעיה בתארו את מפלת מואב, יאמר ובכרמים לא ירונן ולא ירועע (ישעית טז. 10) הבציר מתחיל במקומות הנמוכים בחודש יולי. לפעמים יתחילו לאכול הענבים שלא בשלו עוד כל צרכן (בוסר) בחודש יוני. על פי רוב יסחטו את דם הענבים הבוסרים וימתיקו אותם בנופת צופים וימזגו אותו במים וישתו אותו להשיב נפשם בחום היום. בני ארץ ישראל ישתמשו בענבים לרפואה. אולם התענוג היותר גדול יחושו מאכילת הענבים באשר יגמרו ויתבשלו כל צרכם והוא בחדשי אונוסט וסעפטעמבער. העם יבואו אל הכרמים האנשים והנשים זקן ונער לבצור את הענבים וליהבות מטובם ברוב ששון ושמחה, כן נראה ברור מהכתוב (שופטים ט. 27): „ויצאו השדה ויבצרו את כרמיהם וידרכו ויעשו הלולים", רגילים הם אנשי המזרה לאכול ענבים הרבה מאור. על כל שעל ושעל יפגשו בימי הבציר אנשים נושאים על ראשיהם ועל שכמם אשכלות גדולים מרובים בענבים וקוטפים במהירות נפלאה ענבים מהאשכלות ונותנים לתוך פיהם על פי רוב שנים שנים כאחד ובולעים אותם ביחד עם החרצנים והזגים בלי הרף. נפלא הדבר כי כמה שיאכלו מן הענבים לא תמעט תאות האוכל מהם אף מעט, ואחר אכילת ובליעת ענבים במספר רב מאור יאכלו סעודת הצהרים לשובע כאלו לא טעמו מאומה.

בענבים ישתמשו לאכילה כמו שהם או מיבשים על חום השמש ויעשו מהם צמוקים או אשישות, או יסחטו אותם ויעש מהם יין לשתיה. גם יעשו מהם מין דבש על ידי בישול. אולם בדבש שיעשו מענבים לא ישתמשו בו מעולם להפכו ולעשותו משקה

לשתיה, כי אם ישתמשו בו לאכילה או לעוגות ורקיקים. להביא האשכ־ות עם הענבים אל הגת או אל הבית היו משתמשים בסלים כמו שנראה מהכתוב: (ירמיה ו. 9) „השב ידך כבוצר על סלסלות". להוציא העסים, או מיץ הענבים היו דורכים אותם בגתות, שהיו חוצבים על פי רוב בצור או סלע, לפעמים ישתו את העסים טרם יעשו ממנו יין.

בכתבי הקדש נזכר גפן סדום. „כי מגפן סדום גפנם ומשדמות עמורה, ענבימו ענבי רוש אשכלות מרורות למו" (דברים לב. 32). קשה עלינו להגביל כעת איזה פרי יכנה הכליץ בשם „גפן סדום". יאזעפוס (מלחמות ד. 8—4) מזכיר „תפוחי סדום", ולפי שהוא מתאר את הצמח הזה יש לו תואר תפוח נאה מאד כפי הנראה טוב למאכל, אולם כאשר יחזיק האדם אותו בידו לקטפי מהאילן ולאכ־ו מתהפך לעפר ואפר. והוא הנקרא כעת כפי הערביים „חאנדזאל". אולם לא העץ ולא הפרי אין להם שום דמיון לעץ הגפן ולענבים, ולמה תכנהו התורה בשם גפן והפרי בשם ענבים? ולבד זאת הצמח הזה נמצא במקומות רבים בארץ ישראל לבד הסביבה של ים המלח, ולמה תתארהו התורה בתואר גפן סדום ומשדמות עמורה? ולכן יש משערים כי התורה כונה בזה להפרי הנקרא כפי הערביים „ענב־על־זאיב" (ענבי זאב), אבל הנוסעים ימאנו בזאת ההשערה מפני כי מן הפרי לא יוציאו שום מיץ ולא יתכן לכנותם בשם „ענבים", וגם יצמחו במקומות לבר סביבות ים המלח. ולזאת הדעת נוטה לדברי המבארים שהתורה כונה כזה לא לפרי ידוע, כי אם תדמה אויבי ישראל, אשר לפעמים דבש וחלב תחת לשונם ותוכם מלא שנאה ורשעות לישראל, לגפנים אשר אם ינטעו בסביבות ים המלח, מקום סדום ועמורה לפנים, בלי ספק יוציאו ענבים ואשכלות מרים מאד, כי כל הצומח שמה וכל הנמצא שמה מלא מרורות כי גם המים שמה מרים מאד.

חז"ל הגבילו ונתנו שיעור למספר הגפנים בכרם ואמרו כי לא נקרא כרם אם היו בו פחות מחמשה גפנים נטועים באופן שיהיו שתים כנגד שתים ואחת יוצאה זנב (ברכות ל־). ויען כי הגפנים היו נטועים בסדר ומשטר, שורות, שורות, לכן נקרא ביניהם מקום אספת תלמידי חכמים, שהיו גם כן מסודרים ויושבים שורות שורות לפי ערך חכמתם, בשם כרם. כמו שמצינו דרש ר"א ב"ע לפני חכמים בכרם ביבנה (כתובות פ"ד מ"ו). וכן פירשו הבטוי הזה בירושלמי (ברכות פ"ד) וכי כרם היה שם (ביבנה)? אלא תלמידי חכמים שהיו עושין שורות שורות ככרם.

הפירות שהביאו הגפנים בשלש שנים הראשונות לנטיעתם היו ידועות בשם ערלה ואסורים באכילה, והפירות שהביאו בשנת הרביעית היו נקראים קדש הלולים לה' והיה מחוייב בעל הכרם להביאם לירושלים ולאכלם שם. אולם משנה החמשית ומעלה מותרים באכילה בכל מקום (ויקרא יט. 23). ואת היה קשה לבעל הכרם להביא הענבים מכרמו לירושלים מפני ריחוק המקום היה יכול למכור הפירות ולהביא מחירם לירושלים ושם יוציא אותם לדברים הנאכלים, והענבים מכרמו יצאו אז לחולין ויובל לאכלם בכל מקום. חז"ל נתנו שיעור לריחוק המקום ואמרו כי אין אדם רשאי לפדות הפירות של השנה הרביעית או כפי הנקרא בלשונם נטע רבעי או כרם רבעי, אם נמצא הכרם בריחוק מהלך יום אחד מירושלים לכל צד. והכונה בתקנה הזאת היתה לעטר שוקי ירושלים בפירות. ואולם אחר החרבן בטלה התקנה הזאת. והתירו לפדות ענבי הכרם שהיה קרוב לירושלים מאד (ביצה ה.). בתלמוד מסופר אדות ר"א שהיה לו כרם רבעי במזרח לוד בצד כפר טבי וביקש להפקירו לעניים שילקטוהו הם ויעלו הפירות לירושלים ויאכלום שם, מפני שהיה עליו טורח להעלותם בעצמו לירושלים. אמרו לו תלמידיו: רבי. כבר נמנו עליך חבריך (ריב"ז) והתירוהו לפדותו בדמים, דכיון שחרבה ירושלים בטלה התקנה של עטור ירושלים בפירות (ר"ה ל"א:), ועי' ערלה. (עיין אוצר ישראל).

בתלמוד מסופר אודות ר"א שהיה לו כרם רבעי במזרח לוד בצד נהר טבי וביקש להפקירו לעניים שילקטוהו הם ויעלו הפירות לירושלים ויאכלים שם, מפני שחית עליו הטורח להעלותה בעצמו לירושלים, אמרו לו תלמידיו: רבי, כבר נמנו עליך חבריך (ריב"ז) והתירוהו לפדותו בדמים, דכיון שחרבה ירושלים בטלה התקנה של עטור ירושלים בפירות (ר"ה לא:) וע"ע ערלה, מעשר.

1) **כַּרְמִי** שם עצם פרטי של הבן הצעיר מבני ראובן בן יעקב (בראשית מ"ו 9) והוא היה מן השבעים נפש שירדו עם יעקב למצרים.

2) **כרמי** אבי עכן הנודע ממעשה הגנבה בימי יהושע והוא היה משבט יהודה (יהושע ז. 1)

כַּרְמִיל, (סוף השם מיל הוא דומה בתמונתו לחשם פתיגיל) הוא צבע אדום הידוע בספרים הראשונים מכה"ק בשם תולעת שני, מפני שהצבע הזה הוא נעשה מביצי התולעת הקטנה אשר בסוף ימי החורף תצמד אל ענפי העץ הידוע בשם כרמת ושם תמלט התולעת כאלפים ביצים וגם יותר המוריקות מהוכן צבע שני. בספרים האחרונים מכה"ק משתמשים במלת כרמיל לתאר הצבע שני וגם הבגדים הצבועים בצבע הזה, כמו בדהי"ב (ג. 14) ויעש את הפרכת תכלת וארגמן וכדמיל ובוץ, תחת הכתוב בספר שמות (כו. 13) ועשית את הפרוכת תכלת וארגמן ותולעת שני, ולדעת ש"ב יבוא לפעמים השם הזה גם בתמונת „כרמל" בלא יוד בסוף ובסגול תחת הכמ. ולדעתו הכתוב בשה"ש (ז. 6) „ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן" השם כרמל במקום הזה איננו שם הר, כי אם הוא הצבע כרמיל שהוא תולעת שני, והוא מקביל להשם ארגמן שנמצא במחצה השנית של הפסוק הזה. בתי חרשת(פאבריקען)לצבוע בגדים וחמרים אחרים בצבע הכרמיל היו במספר רב בצור וצדון ובאזיה הקטנה, ולכן יש לשער כי שרש השם הזה הוא בשפות בני שם, הצבע הזה נקרא בארמענית כרמיר (בחלוף למנ"ר) ובשפת גרמנית כרמין כי גם נון מתחלפת לפעמים בלמד.

כַּרְמֶל, שם עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע טו. 55) מערבת לים המלח, בעיר הזאת הציב שאול יד או מצבת זכרון אחרי נצחו את עמלק (ש"א טו. 21) לנבל בעל אביגיל היה בסביבות העיר הזאת צאן ובקר הרבה מאד (שם כה. 2) חצרי אחד מגבורי דוד היה מילידי העיר הזאת ולכן נקרא בשם חצרי הכרמלי, (ש"ב כג. 35) כעת עומד על תלה העיר ההרוסה כרומול. 10 פרסאות דרומית מזרחית לחברון, ומצויינת בשרידי מגדול גדול, שנוסד במאה השתים עשרה למספר הנהוג, וגם במקוה מים (רעזערוואואר) גדולה ויפה, בימי הירונימוס עמדה עוד העיר כרמל על תלה.

כַּרְמֶל שם הר, על פי רוב בא ביחד עם השם הר ועם ה הידיעה, „הר הכרמל", ואך בשלשה מקומות בכה"ק יבוא בלא הוספת השם הר ובלא ה הידיעה: ופגע בכרמל הימה (יהושע יט. 26), וככרמל בים יבוא (ירמיה מו. 18), אמלל בשן וכרמל (נחום א. 4) הערביים יקראוהו בשם כרומיל או „דזשעבל מר אליאס" (הר אליהו). ההר הזה, או רכס הרים וגבעות, משתרע בצד צפונית מערבית לעמק יזרעאל. ארכו של הרכס הזה הוא לערך שש פרסאות אבל לא בקו ישר כי אם כחצי עגול, בתבנית קשת באמצעיתו, גבהו עולה עד 1600 רגל למעלה משטה הים. בתחתית ההר בנגב שוטפים מי נחל קישון, ולא רחוק ממנו לצפון — הנהר בעלוס. החלק הצפוני והמזרחי של הרכס הזה הוא גבוה מעט מחלקי הנגב והמערב שלו. החלק הצפוני קרוב מאד אל מי הים, ומרחוק יתראה לעיני המביט כאלו טובל ההר את רגליו במי הים. אולם צדו הדרומי מתרחק מהים, ובין ההר והים נראה עמק הדר ושכן מלא פרי תנובה ופרחי חמד נותנים ריח נחוח ומרהיבי עין. לפי עדות הנוסעים השם כרמל (שהוראתו ארץ גנים וכרמים) נאה ויאה למקום הזה. הנוסע אטמא פאן ריכטער מספר כי ראש ההר הזה מכוסה בברושים ואלים.

ולממו: הוא נהדר בזיתים וגפנים, ועצי פרי תנובה אחרים, ולחם, מימם ונקיים לא יחסר להם תמיד, כי המעינות אשר ישקו מהם לא יכזבו מימיהם לעולם; הגדול והיותר מצויין מכל המעינות הרבים הנובעים מחגוי סלעיו הוא הידוע בשם „מעין אליהו". כל המעינות האלה נופלים אל נחל קישון, מה נפלא המראה, אשר יראה המביט מראש הכרמל על גדות לשון עכו, ועל תכלת ראשי לבנון!! הנוסע קארנע יאמר כי אין בכל ארץ כנען הר, אשר ידמה בהדרו ויפעתו אל הדר ויפי הכרמל. על כל מדרך כף רגל של שטחי יתראו צצים ופרחים למרבה, עץ פרי וירק דשא.

„לזאת הרבו הנביאים במליצותיהם להזכיר את נועם חמדת ההר הזה, ישעיה יאמר: פרוח הפרח ותגל אף גילת ורנן, כבוד הלבנון נתן לה הדר הכרמל והשרון (ישעיה לה. 2). ירמיה אומר: ראיתי והנה הכרמל המדבר וכל עריו נתצו (ירמיה ד. 26), עמוס בנבאו רעה על יושבי הארץ יאמר: ה' מציון ישאג ומירושלים יתן קולו, ואבלו נאות הרועים ויבש ראש הכרמל (עמוס א. 2). מקרבת הים הגדול ישב על ההר הזה רוח צח אשר יקרר את חום היום הלוהט ולא הכבדנה עליו להבות דקיץ כבמקומות אחרים בארץ ישראל. כן הדברים הנפלאים בהר הזה הן המערות הגדולות והעמוקות מאד אשר תמצאנה בכל עבריו למאות ולאלפים. מבוא המערות האלה הוא צר עד מאד, ותעקשנה ארחותיהן תחת האדמה עד אשר יקל מאד לאדם להחבא בתוכן, לזאת יאמר הנביא: ואם יחבאו בראש הכרמל משם אחפש ולקחתים (עמוס ט. 3). כפי עדות סופרי העמים התבודד החכם היוני פתגרוס על הר הכרמל ימים רבים. ובכה"ק מסופר (עיין ס' מלכים) כי גם אליהו ואלישע אהבו מאד להתבודד שמה. ובאמת כל נפש זכה אשר תכסוף להדבק באלהים ולהתענג במחזה נועמו תשבע שמחות בין בתרי הרר הזה" (א"ק).

חכמי העמים משערים כי הר הכרמל היה נחשב למקום קדוש כבר בימים הקדמונים, לפי דעת מאספערא „ההר הקדוש" הנזכר ברשימת המקומות של מיטמעס השלישי מלך מצרים, היא הר הכרמל. וגם בני ישראל לכל מפלגותיהם חשבו אותו למקום מקודש, ולזאת הסכימו שתי המפלגות: עובדי ה' ועובדי הבעל לבנות שם מזבחות ולהקריב עליהם קרבנות כל אחת מהמפלגות לשם אלוה הקדוש בעיניה, „והיה האלהים אשר יענה באש הוא האלהים" (מ"א יח. 24). לפי מסורה קדומה, שאליה נוטה גם כן דעת הנוסעים החדשים, אירע הדבר בין אליהו ועובדי הבעל בימי אחאב מלך ישראל על הקץ המזרחי של הרכס, על המקום הנודע כעת בשם El. Maharaka המערכה (מקום שנערכו שם מזבחות). המקום הזה קדוש הוא בעיני הדרוזים ויש להם שם היכל ומקריבים שם עד היום קרבנות אחת בשנה. במקום הזה נמצא מעין טוב מאד בשיפוע ההר מתחת, והמעין הזה נזכר גם כן בספרי פלאוויוס (קדמוניות ח. 13—5). בקרבת המקום הזה על גדות נחל קישון נמצא הר אחד הידוע בשם "Tel—el—kasis" (הר הכהנים), ומשערים כי הוא המקום שהרג שם אליהו את כהני הבעל. אבל החכמים החוקרים על דבר אמת אין דעתם נוחה מההשערה הזאת, כי אין לה כל יסוד, ומשערים כי ההר הנזכר במ"ב (א. 9) ששם הוריד אש מן השמים שאכלה את שר מלך ישראל ואנשיו שהלך לתפוש את אליהו ולהרגו הוא הר הכרמל. אלישע בקר את הר הכרמל אחרי אשר עלה אליהו רבו בסערה השמימה (שם ב. 25). כאשר באה השונמית אל אלישע לבקשו על אדות בנה המת מצאה אותו בהר הכרמל (שם ב. 25).

נפלא הדבר כי בכה"ק לא נמצא מעשה או מקרה שיורה על קדושת ההר הזה בעיני ישראל לבד במעשת אליהו. אולם עמים אחרים שישבו בקרבת ההר הזה חשבו אותו לקדוש גם ימים רבים אחרי כן. הסופר הרומי טאציטוס (היסט. 2. 78) מספר כי על ההר הזה נמצא היכל קדוש בלא שום תמונה ותבנית.

מספרים עוד כי וועספאסיאן (אספיאנוס) הקריב על ההר הזה קרבנות וכהני ההיכל במקום ההוא נבאו לו כי יבחר לקיסר רומי. יאמבליכוס קורא את ההר הזה בשם „הר קדש הקדשים“, וכל זר- לא ידרך עליו. גם בעיני הנוצרים קדוש הוא הר הכרמל ובשמו נקראת חברת כהנים אחת בשם „כרמליטים“ (חברת הר הכרמל), ויש להם שם בית מקלט לנזירים (מאנאכען), בית מקלט הזה נוסד על ידי לודוויג הקדוש מלך צרפת, אבל הנזירים שמה מספרים כי היסוד לבית מקלט ההוא הניח כבר אליהו, אלישע ובני נביאים אחרים.

כְּרָע הוא חלק הרגל מן הברך עד העקב. בכה״ק נמצא השם הזה אך ברבוי הזוגי „כרעים“: ראשו על כרעיו (שמות יב. 9) ורחצת קרבו וכרעיו (שם כט. 17) וקרבו וכרעיו ירחץ במים (ויקרא א. 9) והקרב והכרעים ירחץ במים (שם 13); על ראשו ועל כרעיו (שם ד. 11); ואת הקרב ואת הכרעים רחץ במים (שם ח. 21); ורחץ את הקרב ואת הכרעים (שם ט. 14), ונזכר האבר הזה גם אצל שרץ העוף, אשר לו כרעים ממעל לרגליו (שם יא. 21) שביאורו ממעל לחלק האחרון מן הרגל הידוע בשם כף או עקב, כמו וחלצה נעלו מעל רגלו שהכונה בזה הוא כף הרגל, או ויברך ה׳ אותך לרגלי, בגללי או בעקבי, אולם רש״י פירש במקום הזה: סמוך לצוארו יש לו כמין שתי רגלים מלבד שתי רגליו, ופותר ממעל— יתר על, ונמצא עוד בעמוס (ג. 12) כאשר יציל הרועה מידי הארי שתי כרעים.

כַּרְפַּס הוא צמר גפן (בוימוואל) השם הזה נמצא אך פעם אחת בכה״ק (אסתר א, 6) חור כרפס ותכלת, השם הזה הוא לקוח מלשון פרסי, ומקורו הוא בשפת סאנסקריט העתיקה Karpasi וממנו בא השם הזה להפיניקים, הערבים, היונים והרומאים ויש שמעתיקים את השם הזה בשם „פשתן“. אולם המעתיקים את כה״ק לאנגלית יעתיקו המלה הזאת במלת green, הוא צבע ירוק, וגם המלות האחרות הבאות ביחד עם השם כרפס יעתיקו בהוראת צבעים שונים חור—וויים, כרפס—גרין, ותכלת—הימעל־בלויא, בתלמוד נמצא בזרא דכרפסא (ע״ז לא:) וכונתם בזה גרעין מזרע עצי פשתים. ובמשנה מצינו הכרפס שבנהרות (שביעית ט.) והוא מין צמח שמשתמשים בו לאכילה.

כֶּרֶשׂ הוא שם נרדף לבטן. ש״ב משער כי השם הזה מקורו בשפת ארמית והעברי ישתמש בו להתול ולעג מלא כרשו מערני (ירמיה נא. 34). שהודאתו במקום הזה כרס עב שמן ורחב (פוזאָ ברוסית). אולם הריב״ל בספרו אהלי שם משער כי מקור השם הזה הוא בעברית והוא דומה בהוראתו לשרש כרת (פערשניידען), ובהוראה זאת ישתמש בשורש הזה גם תרגום אונקלוס, כי המלה יחסלנו הארבה מתרגם „קרסם“ ובמשנה שקרסמוה נמלים, ויען שבטן האדם או האצטמכא מכלה כל אוכל, לזאת נקרא הבטן גם כן כרס.

כַּרְשְׁנָא אחד משבעת הסריסים רואי פני המלך אחשורוש (אסתר א. 14) בלשון פרסי העתיקה הוראתו שחור וממנו בלשון המשנה כרשינין מין קטנית שחורות (תרומות יא). כפי הנראה היו שבעת הסריסים יועצי המלך כמו שנאמר בעזרא (6. 14) כל קבל די מן קדם מלכא ושבעת יעטוהי (ושבעה יועציו) ולהם נתנה רשות לראות פני המלך בכל עת שירצו מבלי שאול הרשאה לזה, גם למלכי יהודה היו שרים כאלה שנקראו רואי פני המלך. כן מצינו (מ״ב כה. 19) כי נבוזראדן לקח עמו לבבל „חמשה אנשים מרואי פני המלך“. לפי דעת הערארדאט היו השבעה שרים רואי פני המלך פרס השופטים הגבוהים במדינה (הערודוט ג. 11) בהעתקת השבעים נמצאו אך שלשה שרים מרואי פני המלך אחשורוש נקראים בשמותם, לדעת פירסט כרשנא הוא שם מרכב מן כרש שהוראתו בלשון פרס העתיקה (זענד.) ארוך (שלאנק) ומן נא שהוראתו איש (מאנן), ובעברית תהיה העתקתו איש ארוך או גבה קומה.

כְּרֵתִי, לדעת בעל א״ק „הוא שם מחוז

בארץ פלשתים" (ש א ל. 14) והוא כללי אל כל מחוז אשר על שפת ים, מפני כי הוא כ כ ר ת בקצהו האחד מן היבשה, ולא יתחברו לו ארצות סביב; ונקרא כן המחוז המערבי של ארץ פלשתים כי הוא נ כ ר ת בפאת המערבי מן היבשת על ידי הים התיכון, כידוע, ומליצת צפניה תעיד על זאת: הוי יושבי חבל הים גוי כרתים; דבר ה' עליכם כנען ארץ פלשתים (צפניה ב. 5). גם מליצת יחזקאל: הנני נוטה ידי על פלשתים והכרתי את כרתים (ליופי המליצה השתמש הנביא במקום הזה בפעל כרת בלשון נופל על לשון „והכרתי את כרתים") והאבדתי את שארית חוף הים (יחזקאל כה. 16). וכשבת דוד על כסא ממלכתו הקים שומרים לראשו מאנשי חיל ארץ פלשתים, במנהג שארי המלכים בימים ההם וגם אחרי כן, כי בטח לבו בהם יותר מאשר בלב אנשי החיל מעמו. ואנשי חיל האלה היו נקראים „כרתי" (עיין ש"ב ח. 18; ב. 7-23). והצבא אשר היה לו משאר מחוזות ארץ פלשתים נקראו בשם פלתי (על שם פלשתים"). אולם לדעת פירסט כרתי הוא האי קרעטא הנודעת כיום בשם קאנדיא. שרש השם הוא כת (בצירי הכף) וברבים כתים. והריש נוספת כמנהג הלשון להוסיף לפעמים ריש באמצע המלה כמו שרביט מן שבט, כורסא מן כסא. והרבים מן כרתי הוא כרתים (עיין למעלה). והיה לו לדוד עוד שש מאות אנשי חיל מאת פלשתים הנודעים בשם הגתים (עיין ש"ב טו. 18; טז 6). ויש מבארים כרתי מן כרת והוא מלשון טבחים והוא כמו שר הטבחים שהיו למלכים אחרים, אבל אין דעת בעלי הלשון נוחה מהביאור הזה. השר על הצבא הזה בימי דוד היה בניהו בן יהוידע (ש"ב כ. 23). הכרתים היו ידועים לגבורים מלומדי מלחמה בחצים וקשת ולזאת יתרגם יונתן „כרתי ופלתי" קשתיא וקלעיא ובכן הוא מבאר המלות ולא מעתיקן.

כֶּשֶׂב עיין ערך כבש.

כֶּשֶׂד שם אחד מבני נחור (אחי אברהם) שנולדו לו מאשתו מלכה (בראשית כב. 22). משערים כי נזכר שמו במקום הזה להראות קרבת משפחות עם הכשדים עם בני ישראל כי כלם היו מבני תרח: בני ישראל מאברהם, והכשדים מנחור, ולפי זה כשד נחשב לאבי הכשדים, אבל ממקום אחר בספר בראשית נראה כי עם הכשדים היו במציאות בתור עם כבר קודם תרח, כי תרח נולד באור כשדים כלומר אור שבמדינת הכשדים (שם יא).

בספר איוב (א) מסופר כי הכשדים התנפלו על הגמלים ועל הנערים של איוב שהיה בארץ עוץ, אחי כשד (בראשית כב. 22). הנה כי כן נראה ברור מזה כי בימי איוב כבר הכשדים היו לעם ובני ע"ץ כבר היה להם מדינה מיוחדה נודעת בשם ארץ עוץ. -ומכאן כתרה להדעה שאיוב בימי אברהם היה.

כַּשְׂדִּים, בשם הזה נקראו במקומות אחרים בכה"ק עם הכלדיים יושבי מדינת בבל, כמו: כה אמר ה'...... כתאנים הטובות האלה כן אכיר את גלות יהודה אשר שלחתי מן המקום הזה ארץ כשדים לטובה (ירמיה כד. 5), והיה כמלאות שבעים שנה אפקוד על מלך בבל ועל ארץ כשדים וגו' (שם כה. 12); הדבר אשר דבר ה' אל בבל אל ארץ כשדים (שם נ. 1); ושלמתי לבבל ולכל יושבי כשדים את כל רעתם וגו' (שם נא. 24). בשפת אשור נקראת בבל בשם Kaldu (ארץ) Mat.

לפי דעת דעליטש השם כשדים מקורו בשפת בבל הקדומה והיא מלה מורכבת משני שמות: כש (הוא שם העם שישב בארם נהרים התחתונה לפני המאה הי"ג לפסה"נ) והשם דים שהוראתו בשפת בבל-ארץ. סרגון מלך אשור יכנה במקומות אחדים את מרודך-בלאדן מלך בבל שמרד בו: Sar mat Kaldi שר (או מלך) ארץ הכלדיים, לשון ים הפרסי היה גבול ארץ בבל לדרומה ומדבר ערב למערבה, כן נראה ברור משרידי כתובות האשורים ולזאת נקראת מדינת בבל בפי הנביא ישעיה בשם „מדבר-ים" (ישעיה כא. 1). ישנן עוד השערות על דבר השם

כשדים, א) יוצאי חלצי כשד בן נחור אחי אברהם (ע"ע כשד); ב) מלשון אשורית שהוראתו בלשון ההיא היא „מנצחים", כי לפי דעת אחדים מסופרי היונים ישבו הכשדים בימים הקדמונים על שפת הים השחור ואחד ממלכי אשור הביא מקצתם אל הארץ אשר סביבות לשין ים פרס והושיבום שם, אחרי אשר נרפאו כפקודתו הבצאות ואגמי הרפש שהיו שם ואשר שמו אותה לארץ משכלת וברבות הימים רבו ועצמו הכשדים בארץ הזאת ו נ צ ח ו את עם האשורים והכחידו את ממשלתם מקרב הארץ. והמאורע הזה מרומז בדברי ישעיה: הן ארץ כשדים זה העם לא היה, אשור יסדה לציים — הקימו בחוניו, עוררו ארמנותיה, שמה למפלה (ישעיה כג. 18). (ועיין איליאדא של האמער ב. 857 א"ק).

אולם לפי דעת החוקרים החדשים ראשית צמיחת עם הכשדים מכוסה בערפל, חידה סתומה היא בעיניהם לדעת אל נכון מתי ומאן באו הכשדים להתישב בבבל התחתונה, כי לפי דעתם עדות סופרי היונים אין לה בסיס נאמן. ולזאת הם בודאים השערות אחרות, אבל גם הנה אין להן יסוד נאמן ולכן לא נטריח את הקוראים להעמים עליהם את קריאתן.

שפת כשדים היא דומה מאד לשפת האשורים. לדעת החוקרים החדשים התאר „לשון כשדים" דנתון לשפת איזה פרשיות בספרי דניאל ועזרא איננו נכון, וראוי לתאר את השפה ההיא בשם „שפת ארמית" או „סורית". והדבר הזה מפורש היטב בדניאל: „וידברו הכשדים למלך א ר מ י ת (דניאל ב. 4).

הספר דניאל מתאר בשם כשדים על פי רוב חכמי התכונה-והאוצטרולוגיה, כמו ויאמר המלך לקרוא להרטומים, ולאשפים ולמכשפים ולכשדים להגיד למלך חלומותיו, וידברו הכשדים למלך ארמית (שם ב. 4) ועוד בכמה מקומות מפני כי החכמות האלה: תכונה ואוצטרלוגיה התפתחו ראשונה בארץ כשדים ולכן מתוארים החכמים האלה בתאר כשדים (ועיין האמעל געש. בבל אונד אשור 1885).

קורות עם הכשדים בקצרה. כפי אשר הביאנו למעלה הובאו הכשדים ע"י ידי האשורים לבבל התחתונה והתישבו שם. בהמשך הימים הצטיינו בגבורתם וגמרו בדעתם למרוד במלך אשור אדונם, לתכלית זאת בקשו לכרות ברית עם איזה מלכים מאזיה המערבית שנטרו שנאה להאשורים שחפצו להכניעם ולדכא אותם תחת רגליהם. משערים כי זאת היתה תכלית המלאכות ששלח מרודך בלאדן מלך בבל אל חזקיה מלך יהודה להביע לו רגשות נפשו ושמחתו כי הקימו ה' מחליו. חזקיה הראה למלאכי מרודך בלאדן את כל אוצרותיו, והדבר הזה היה למורת רוח להנביא ישעיה שידע מזימות המורד הזה וכפי הנראה ידע גם כן כי יעלה חפץ הכשדים בידם להכניע את אשור ולפרוש כנפי ממשלתם על ארצות אחרות ואז ידע גם לישראל (ישעיה ל"ט). על הימים האלה מרמז הנביא חבקוק בנבואתו לאמר: הנני מקים את הכשדים הגוי המר והנמהר החולך למרחבי ארץ, לרשת משכנות לא לו. איום ונורא הוא, ממנו משפטו ושאתו יצא וקלו מנמרים סוסיו והדו מזאבי ערב ופשו פרשיו ופרשיו מרחוק יבואו, יעופו כנשר חש לאכול, כלה לחמס יבוא, מגמת פניהם קדימה, ויאסף כחול שבי, והוא במלכים יתקלס, ורוזנים משחק לו הוא לכל מבצר ישחק ויצבר עפר וילכדה...... (חבקוק א. 6—17).

גם ירמיה יתאר את הכשדים בגוי גדול ואכזר אשר לא ידע רחם, והמה בקולו בהתנפלו על טרפו כנהמת ים, ומקול מצהלות אביריו רעשה כל הארץ ויבאו ויאכלו ארץ ומלואה, עיר ויושבי בה (ירמיה ו. 23; ח. 16), ומדמהו עוד לאריה העולה מסבכו לטרוף טרף, כי גם הוא יצא ממקומו לשחית גוים. לפי אשר יתאר אידעלער בספרו „האנדבוך דער חראנאלאגיע" היו קורות עם הכשדים בדרך הזה:

בשנת 747 לפני המספר הנהוג נוסדה

ממשלה, בית נאבונאסאר בבבל. פטאלאמעאוס הולך וסופר ומונה כסדר כל המלכים שמלכו בבבל מעם הכשדים מבית נאבונאסאר עד המלך האחרון מהם, מן 747 עד 588 לפנסה"נ, שהוא עד אשר נכבשת בבל על ידי כורש מלך פרס. בימים הראשונים היו המלכים אך נציבים (שטאטהאלטער), שלמנאסר מלך אשור העתיק אנשים רבים מבבל והושיבם בשמרון (מ"ב יז. 24), ואת בני ישראל יושבי שמרון ובנותיה העביר לבבל, למען יחלש כחם של שני העמים האלה ולא יעיזו למרוד בו. אסור־חדן הביא את מנשה מלך יהודה עם עוד איזה שרים בנחושתים בבלה (בשנת 721 לפסה"נ) (דהי"ב לג. 11). בסוף המאה השביעית לפסה"נ התנפלו הסקיתים על ממלכת אשור וסרדנפל שלח את שר צבאו נבופלאסר להיות נציב בבבל ולהגן על הארץ מפני הסקיתים (אייזעביוס). אולם נבופלאסר מרד במלכו וימלוך בבבל ממשלה בלתי מגבלה ביחד עם קיאקסארעס מלך מדי-פרס עד היסוד את נינוה עיר המלוכה של מלך אשור, וישם קץ לממשלת האשורים (606 לפסה"נ). אחרי מותו של נבופלאסר עלה בנו נבוכדנצר על כסא המלוכה, הוא נבוכדנצר שיסד את ממלכת בבל, והחריב את מלכות יהודה והרסה עד היסוד, ומלך בבבל 43 שנים מן 604 עד 566 לפסה"נ. אחריו עלה למלוכה בנו אויל מרדך. הוא נשא את ראש יהויכין מלך יהודה ויוציא אותו מבית הכלא, אשר הסגירו שם נבוכדנצר אביו, וידבר אתו טובות (מ"ב כה. 27). אויל מרדך מלך אך שתי שנים ונהרג בידי גיסו נעגליסאר (יאזעפוס נגד אפיאן א. 20). זה האחרון מלך ארבע שנים והומת בידי בנו הקטן לאבאזא-ארכארד ואז המליכו השרים ורבי העם את נאבאנעד־בלשצר, הוא היה המלך האחרון במלכות בבל, כי נפל בידי כורש מלך פרס. ומן העת ההיא נשכחת ממלכת בבל, וארצה נספחה לממשלת מלכי פרס. (וע"ע בבל. כורש).

אמונתם היתה אמונת הצאבא, השתחוי לצבא השמים, כי חשבו אותם לאלהות. האל העליון נקרא בשם בל, הוא היה להם אלהי השמים והאור, קונה שמים וארץ ויוצר האדם, האלהות ממדרגה שניה היתה להם מיליתה (או מולדת), הוא היתה לדעתם אשתו של האל העליון בל ועמדת תמיד לימינו, ותיתה שלטת בארץ וכל צבאיה ובימים ובנהרות. האלילה מיליתה היתה מושלת על כל היצורים על בעלי החיים והצמחים המולידים ועושים פירות. ולזאת קראו את שמה „מולידה". סדר העבודה בההיכלים שהקימו לכבודה היה מסוגל לעורר תאות בשרים והמשגל, ויסוד ושורש העבודה אליה היה ניאוף וזנות. בל היה סמל השמש, ומיליתה היתה סמל הכוכב ווענוס והעברי קורא אותו מני (הממלאים למני ממסך, ישעיה סה. 11). אלהי המלחמה היה להם נרגל, הוא סמל הכוכב מארס (עיין מ"ב יז. 13). הנביא ישעיה מזכיר בשם עוד אליל אחד נבו: כרע בל, קרס נ ב ו, והוא סמל הכוכב מערקור שהיה אצל היונים אלהי הסוחרים והגנבים, ולבד זאת היו להם פסילים אחרים רבים כי כן מעיד עליהם הנביא ירמיה: ארץ פסילים היא (בבל) ובאימים יתהללו (ירמיה נ. 38).

ממשלתה של ארץ כשדים או בבל היתה ממשלת מלך שמשל בה ממשלה בלתי מגבלה. המלך היה מכונה בשם „מלך מלכי המלכים אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש" (דניאל ב. 37, 38). רצונו וחפצו היו לחוק ולא יעבור. המדינה היתה נחלקת לנפות תחת שרים שונים ומנהיגים גבוה מעל גבוה הנקובים בשמות אחשדרפניא (נציבים), פחות, שרים במדרגה נמוכה מן הקודמים, שופטים גבוהים „ארגזריא", שרי האוצרות „גדבריא", שופטים „דתבריא", יודעי דת ודין „תפתיא" ועוד.

כַּשִּׁיל הוא כלי מפץ להרוס בנינים והומות: בכשיל וכילפות יהלמון (תהלים עד. 6). תמונת הכלי הזה על נכון לא נדע כעת. אולם יש לשער כי היתה לו תמונת קרדם, כן נראה מזה שהתרגום בירמיה (מו. 22) מעתיק שם המלה ובקרדמות „בכשילין". אבל גם המלה הקרדם איננו ברור לנו, כי רגילים

חיו בעלי המשנה להשתמש בשם הזה
כאלו היה כלי לחפור בו, כמו הבטוי
„קרדום לחפור בו" (אבות). הקדמונים
עשו את הכשיל או הגרזן מאבן, אחרי כן
החלו לעשות אותו מנחשת ובימים
מאוחרים—מברזל. המצרים לא עשו אותו
מברזל, וגם באשור לא עשו אותו מברזל
עד 700 לפסה"נ. ומזה יוכיחו המבקרים
כי המקרה שאירע לתלמידי אלישע הנביא
שתי כשתי מאות שנים לפני זה על דבר
הברזל שנפל מן העץ למי הנהר (מ"ב ו',
5) נכתב איזה מאות שנים אחר מותו של
אלישע ובזה מחזקים דעת חז"ל כי ירמיה
כתב ספר מלכים (ב"ב י"ד) — האשורים
ושאר עמי הקדם עשו את היד — עץ של
הגרזן באופן שהברזל היה תחוב בהיד
ואך הרומאים התחילו לעשות את הברזל
נקוב ותחבו בו את העץ כמו שנוהגים
בימינו

כִּשָּׁלוֹן, השם הזה ענינו — מפלה,
מדחה, הסבה המביאה את האדם
לידי כשלון או מפלה נקראת מכשלה,
והיא לפי דעת החכם במשלי (ט"ו, 18)
— גבה רוח. והוא מדה כנגד מדה
שהקדמונים האמינו בה מאד, כי על פי
הרוב הוא חוק הטבע שהעון עצמו מעניש
את החוטא, ולזאת ישתמש העברי במלה
אחת „עון" לחטא ולעונש, כמו „ונשא
את עונו", כלומר: את עונשו, וזהו הסוד
של פוקד עון אבות על בנים, שהיא מדת
היוצר בחוקי הטבע, ואין האדם רשאי
לעשות כן, ולזאת לא יומתו (בידי אדם)
אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות.

כְּשָׁפִים, כמעט כל העמים הקדמונים
האמינו בכח הכשוף, שענינו
הוא לשנות חקי הטבע וגם חפץ הבורא
מרע לטוב ולהיפך, מטוב לרע. חז"ל מצאו
המושג הזה בהוראת השם כשפים עצמו
על ידי נוטריקון, ואמרו: למה נקרא שמן
„כשפים", שמכחישין פמליא של מעלה"
(סנהדרין ס"ז)) כפי הנראה גם רבים
מהעברים הקדמונים אחזו במעשה כשפים,
ולזאת מצא מחוקקנו לנחוץ להזהיר פעמים
רבות את העם שימנע את עצמו ממעשה
כשפים, הקשור ודבוק ומעורב עם זנות
ורצח (עיין שוח"ט תהלים פ'). בתורה
נזכרים שמונה מיני כשפים: ניחוש,
מעונן (ויקרא י"ט, 26), אוב,
ידעוני (שם 31) חובר חבר,
קוסם, מכשף ודורש אל
המתים (דברים י"ח, 10). קשה
עלינו כעת לדעת את מהותם על נכון, אבל
אין אנו בני חורין מלהציע לפני הקוראים
דעת חז"ל וטובי המפרשים אדותם. נחוש
לדעת רבים מהמפרשים הוא אחד עם לחש,
כמו שנאמר: „אשר לא ישמע קול
מלחשים" (תהלים נ"ח, 6), המנחש
מבטא בלחש איזה מלות זרות ובזה הוא
משביע את הדבר המזיק (נחש) להזיק
את האיש או האשה אשר יאבה לירות בו
או בה חציו, או שלא להזיק. גם אלה
למנחשים נחשבו לדעת חז"ל (סנהדרין
ס"ה): „האומר פתו נפלה מידו (צריך
לדאוג היום מהיזק), מקלו נפלה מידו,
בנו קורא לו מאחריו, עורב קורא לו, צבי
הפסיקו בדרך, נחש מימינו, או שועל
משמאלו, אל תתחיל בי (כשבא הגובה
לגבות המס) ממני כי שחרית הוא, ר"ח
הוא, מוצאי שבת הוא". המעונן הוא
הבוחר בעת ובשעה ידועה להתחיל איזה
פעולה. ואחרים אומרים כי הוא האיש
המקבץ זרע של שבעה מיני היות ומשיב
אותם בעיניו ואז ידע אם להתחיל איזה
פעולה או לחדול. בעל אוב הוא
המדבר מתוך בטנו או דורש אל המתים
(ע"ע). בתלמוד מפרש: בעל אוב זה פיתום
המדבר משחיו (מעלה את המת מן הארץ
ומושיבו בין זרועותיו ומדבר משחי
(סנהדרין ס"ה). אולי יכוונו חז"ל בשם
פיתום אל המכשפה אשר בדעלפיה בארץ
יון, הידועה בשם פיתיה, והכהן או הכומר
השואל היה נחש כרוך לו על צוארו ויש
מחז"ל מבארים בעל אוב זה המעלה
בזכות רואו הנשאל בגלגלת של המת (שם)
ושואל, מכשף כזה נקרא בפי חז"ל אובא
טמיא, כלומר: משביע את עצמות המת.
הידעוני הוא המשים עצם בפיו
של המת ומשביעו ואז משיב לו המת על
כל שאלותיו (עיין ספרא לפרשת י"ט,

26, בפירוש הראב"ד שם). **קוסם קסמים** הוא נבואת שוא של נביא שקר (ספרא שם), והוא השואל בעצו ומקלו יגיד לו. **חובר חבר** הוא האיש שבכח מעשה כשפים הוא מקשר ומחבר דברים רחוקים או איש אחד אל מקומו שלא יזוז ממנו עד אשר יתירו. ולדעת הז"ל הוא המכשף המאחד ומקבץ ע"י השבעותיו חיות גדולות או קטנות כמו שקצים ורמשים אל מקום אחד להביא היזק על ידם ליחיד או לרבים. הראשון המקבץ ומחבר חיות גדולות נקרא חבר גדול, והשני — חבר קטן (סנהדרין ס"ה). **דורש אל המתים** הוא האיש היושב בתענית ויליו בקברים למען יבוא אל קרבו רוח המת ויגלה לו נסתרות ותעלומות (ועיין בברכות (י"ח): המעשה בחסיד אחד שלן בבית הקברות וישמע שתי רוחות שמספרות זו לזו וכו'. שמזה נראה כי בעלי התלמוד לא ראו בזה שום חטא ועון, כי המה מכנים את האיש הזה בשם הכבוד חסיד). אולם המלה **כשוף**, היא שם כללי לכל המינים השונים שהזכרנו. לבד כל אלה מיני כשוף המבוארים למעלה נמצאים בכתבי הקודש עוד מיני ניחוש אחרים, כמו **הניחוש בגביע**. המנחש זורק אל המים שבגביע איזה פרורים מרקועי פחים של כסף וזהב ביחד עם חלוקי אבנים קטנות, ועליהם חרותים איזה תמונות משונות, ובוטה בשפתיו בלחש איזה השבעות ואז יעלו החלוקי אבנים למעלה וישוחו על פני המים, ובעת ההיא ישמע השואל איזה קול משונה והמנחש יבאר להשואל את הכונה הרמוזה בקול אשר שמע ובמראה אשר ראה. גם **הפותר חלומות** יחשוב הנביא ירמיהו לסוג המכשפים והקוסמים (עיין ירמיה כ"ז, 9). **הרואה בכבד** ומנבא עתידות על ידי מראהו וצבעו יחשוב הנביא יחזקאל למין כשוף (יחזק' כ"א, 26). וע"א כבד, וראזענמילער חלק רביעי מארגענלאנד (צד 336). בתלמוד נמצא עוד מין כשוף הנקוב בשם: **הלכות קישואים**, לפי המסופר בתלמוד יש לאל היודע ההלכה הזאת להצמיח ברגע ארץ לא זרועה ולהפכה לשדה מלאה קשואים אך בדבור אחד בלבד, ואחרי כן על ידי דבור אחר לעקרן כלם ולקבצם אל מקום אחד, ור' אליעזר בן הורקנוס או ר' אליעזר הגדול ידע היטב את מעשה הכשוף הזה ולימד אותו גם לר' עקיבא. (סנהדרין ס"ח). גם על ידי **שיחת בקלים** ידעו, או חשבו שידעו, לגלות נסתרות ולנבא עתידות, למטרה זאת פרשו סדין בין הדקלים בעת שבאויר לא היתה שום תנועה גם מרות צחה ומצויה, והיו מביטים בעינים זקופות למעלה על נדנוד הענפים הקרובים ופגישתם יחד והדבר הזה חשבו לשיחת בין הדקלים, והשיחה הזאת דרשו וביארו לפי הבנתם לדעת עתידות ולגלות תעלומות (ועיין ריטב"א למס' סוכה).

לסוג המכשפים יחשבו גם **הלוחשים לחשים**, המה האנשים המבטאים בשפתותיהם בלחש מלות זרות ובלתי מובנות לרפא על ידיהן חולים שונים, ואומרים כי המלות האלה הן שמות של רוחות ושדים שונים ומשונים. בענין כשפים מחלק התלמוד בין העושה מעשה לאחיזת עינים, הוא האיש המראה לבריות כאלו עושה מעשים נפלאים ובאמת איננו עושה כלום. איש כזה לא יחשב למכשף ואין שום עון בידו (סנהדרין ס"ג). בעלי התלמוד התירו להתלמד מעשה הכשפים, אבל לא לעשותם (שם ס"ח), והיושבים בסנהדרין היו מחוייבים לדעת על יכון מעשה כשפים, בכדי שידעו להבדיל בין מעשה כשפים לאחיזת עינים אם יביאו לפניהם לדין איש העוסק בכשפים (שם י"ז). חז"ל הבדילו בין המעשים הנפלאים הנעשים בידי אדם על ידי שמות הקדושים ובין הנעשים על ידי רוח הטומאה. מספרים על רב חנינא ור' אושיעה שהיו עוסקים בספר יצירה בכל ערב שבת והיו בוראים להם על ידי שמות הקדושים עגלא תילתא והיו אוכלים אותה. מזה

נראה כי היתה אז חזקה ביניהם האמונה בכח השמות הקדושים לעשות על ידיהם מעשים נפלאים, והמעשים האלו לא נאסרו להם.

מדוע אסרה התורה מעשה הכשפים? בתורה נקרא מעשה הכשפים „תועבה", כמו שנאמר: „לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש, קוסם קסמים, מעונן ומנחש ומכשף, וחובר חברים ושואל אוב וידעוני ודורש אל המתים, כי ת ו ע ב ת ה' כל עושה אלה, ובגלל התועבות האלה ה' אלקיך מוריש אותם (את הגוים) מפניך (דברים י"ח, 10). ובאמת האמונה הטפלה של הגוים הקדמונים היתה מעורבת ומקושרת עם ענין הכשוף על ידי מעשים תעתועים ומכוערים מאד וביחוד על ידי הפקרות נפרצה בזנות, ונגד כל זאת יצאה אמונת ישראל עם יסודי טהרת המשפחה שלה ללחום מלחמת תנופה. כל העמים הקדמונים: מצרים, אשור, בבל היו שקועים בזנות ובזמה ותורת ישראל השתדלה להרחיק את המחזיקים בה מתועבותיהם למען יהיו קדושים. לא יפלא איפוא שכל הנביאים לחמו בכל כחם נגד מעשה הכשפים שבני ישראל דבקו והתעסקו בהם למרות החקים שהרחיקו אותם מכל תועבותיהם. גם בימי הבית השני עוד היו רבים מבני ישראל שקועים בכשפים. שמעון בן שטח תלה באשקלון שמונים נשים מכשפות, אבל זה לא הועיל להרחיק את העם מזה, ולפי דעת החכמים (סוטה מ"ה) זנות וכשפים כלו את כל טוב ישראל. והדבר הזה היה פרי הזמן. כי אז כמעט כל העולם היה מסור בכל לב ונפש לזנות ולכשפים. ולזאת קשה היה להם למנהיגי העם ולראשיו להבדיל את ישראל מן העמים.

אם יש ממש במעשה כשפים או הוא כלו תרמית שקר וכזב — מצינו לחז"ל דעות שונות. בן עזאי האמין בכח הכשפים (ברכות ס"ב), ר' אליעזר ור' עקיבא עסקו בענין הזה, וכבר היה לחוק שכל היושב בסנהדרין היה מחויב לדעת ענין הכשוף. רבים מהם האמינו בכח הזוגות וחשבו כי האיש השותה יין כוסות זוגות: שתי, ארבע, שש ועוד מזיק לגופו בכח הכשוף שיש במספר זוגי, ולעומת זה היו ביניהם רבים שחשבו כל ענין הכשפים לתרמית וכזב. רב ספר לר' חייא כי ראה איך ערבי אחד חתך את גמלו לנתחים ואחר כך העמידו על רגליו בקול הפעמון שבידו. ואמר לו ר' חייא: הראית דם נשפך על הארץ בעת התך הערבי את הגמל? בלי ספק היה זה אחיזת עינים (סנהדרין ס"ז).

כִּשְׁרוֹן, הוא כח רוחני באדם שעל ידו הוא עושה עסקיו בדרך הישר והראוי להם, ומביאו תמיד אל התכלית המבוקש (קהלת ב',21). ואם כי הכח הזה הוא מעלה גדולה להאדם שיש בו הכח הזה, בכל זאת ימצא החכם הפלוסוף (קהלת) כי הכשרון וביחוד כשרון המעשה מעורר קנאה בלב האנשים, כי כל אחד ישתדל להתרומם על רעהו בכשרונו להיטיב מצבו ולהראות גודל מעלתו על חברו ולהתפאר עליו בדירתו ובמלבושיו ועוד ויצא שכרו בהפסדו. כי טוב לו לאדם שיסתפק במה שיש לו ולא יבקש מותרות ולא יתנשאו איש על רעהו וימאסו בכל שכיות החמדה, ואז אין מקום לכשרון המעשה ולא לקנאת איש מרעהו (שם ד' 4).

כְּתָב, באיזה כתב נכתבה בתחלה התורה הדעות מחולקות כבר בימי התנאים: אם נכתבה בראשונה בכתב עברי הנקרא בפי חז"ל כתב רועץ או כתב ליבונאה (סנהדרין כ"א:) ועזרא החליף את הכתב הזה בכתב אשורי הוא הכתב אשר נכתוב בו כיום את ספרי תורתנו— או אם נכתבה כבר בימי משה בכתב אשורי ועיין בערך א"ב שבו דברנו יותר באריכות מענין הזה.

כְּתֹבֶת קַעְקַע הוא הרט אותיות בבשר אדם שעמים רבים מן הפראים נהגו לעשות לסמן אבלות על המת, ולכן באה האזהרה הזאת בתורה בפסוק אחד עם שרט לנפש (ויקרא י"ט, 28), כמו שעושים גם היום העסקימאָסים להראות אבלות. והוראת המלה קעקע היא נקיעה אחר נקיעה ויורה על מין אות הנעשה על ידי כלי חותך או נוקב בבשר בתוספות צבע שלא תמחה לעולם, ולזאת אמרו חז"ל עד שיכתוב ויקעקע. המנהג הזה נתפשט בכל מקום ובכל זמן. הגוים עובדי עבודה זרה היו מקעקעים על ידי אש וברזל סמנים מיוחדים להאליל אשר אליו ידרושו ויתקדשו ותחת כנפיו יחסו. הבידואינים גם היום עושים שרט בבשרם לאות אבלות. הנוסעים למקומות הקדושים ממאמינים בדת הנוצרית נותנים גם היום שרט בבשרם מתמונת אם ישו או קדושים אחרים ומאמינים כי התמונה הזאת תשמור אותם מכל אסון יפגע. חז"ל האשימו את יהויקים מלך יהודה כי בין העברות שעשה היה גם החטא הזה שנתן כתבת קעקע בבשרו וחקק תמונת עבודה זרה בגופו, ומצאו רמז לזה שנאמר עליו (דהי"ב ל"ו, 5) וכל תועבותיו אשר עשה ו ה נ מ צ א עליו, והיא כתבת קעקע.

כְּתְבֵי הַקֹּדֶשׁ השם הזה לספרים הקדושים לאומה הישראלית הידועים כיום בשם ת נ"ך (תורה, נביאים וכתובים) נפגוש ראשונה בספרות התלמודית (שבת קט"ז). ונמצא עוד בספרות התלמודית השם „ספר" לכתבי הקדש (זבים פ"ה משנה 12). השם הזה מורה כי קריאת ספרים הקדושים האלה בתפשטה מאד בין העם והיו ידועים בשם „ספר" סתם. ובגלל הדבר הזה נקראים הספרים האלה גם כן בשם „מקרא", מפני כי היו נקראים לפני המון שומעים בכל בתי כנסיות ובתי מדרשות (עיין קדושין מ"ט). תורת משה נקראת גם כן „ספר הברית" או „ספר התורה" ובתלמוד ידועה בשם „אורייתא", וכל התנ"ך יבוא בתלמוד בשם עשרים וארבע כתבי הקודש או עשרים וארבע ספרים וגם „עשרים וארבע" סתם.

בנוגע למספרם של כתבי הקודש וסדרם הדעות מחולקות. המספר והסדר של הספרים הקדושים כפי אשר נתקבלו בין היהודים המה כפי שמסרו לנו בעלי המסורה. אבל משונה הוא המספר והסדר של תרגום השבעים והתלמוד, וכתבי יד שונים הנמצאים בבתי עקד הספרים של ספרד ואשכנז. השבעים אינם מחלקים הספרים לתורה, נביאים וכתובים, כמו שאנו עושים, כי אם לספרי דברי הימים, ספרי נביאים וספרים של מליצה ושיר. הוואולגאטא ולוטהער אחזו בחלוקה של השבעים. יאָזעפוס והתלמוד אוחזים בשיטת המסורה, אבל אין דעותיהם מכוונות בנוגע אל המספר, וגם החלוקה משונה בתלמוד מחלוקה של יאָזעפוס והמסורה. כן מצינו (ברכות נ"ז:) כי הכתובים היו בעלי התלמוד מחלקים לשני מינים: „כ ת ו ב י ם ג ד ו ל י ם": תהלים, משלי, איוב, ו„כ ת ו ב י ם ק ט נ י ם": שיר השירים, קהלת וקינות. אם נספור ונמנה את כל הספרים הנחשבים לכתבי הקודש שבידינו יצא לנו מספרם שלשים ותשעה. אבל התלמוד ובעלי המסורה חושבים אך עשרים וארבעה ספרים; פילון, יאָזעפוס ואייזעבאס מונים מספרם עשרים ושנים. אפיפאנוס — 27, ובעלי המדרש — 35 (במ"ר פ' י"ח). סבת ההבדל במספר ספרי בה"ק היא, כי מה שלזה הוא ספר אחד, האחר חושב אותו לשני ספרים, למשל: ספר שופטים ומגלת רות חושבים יאָזעפוס ופילון לספר אחד, וספר ירמיה עם מגלת איכה המה גם כן חושבים לספר אחד, ובכן יצא להם המספר עשרים ושנים. ולעומתם יחלק עפיפאנוס ספר שמואל לשני ספרים: שמואל א' ושמואל ב'; מלכים לשני ספרים ודברי הימים לשני, ולזאת יצא לו המספר

כ"ז. בעלי המדרש לא יחשבו את ספרי
הנביאים שבתרי עשר לספר אחד, כי אם
לאחד עשר ספרים, לבד ספר יונה, שיחשבו
אותו לספר בפני עצמו בתוך כ"ד כתבי
הקודש ,ולפי זה יצא להם מספר כל כתבי
הקודש — 35 ספרים.

גם סדר הספרים איננו שוה בכלם.
התלמוד מסדר אותם בסדר הזה: 1)
נביאים: יהושע, שופטים, שמואל, מלכים,
ירמיה, יחזקאל, ישעיה, תרי עשר, 2)
כתובים: רות, תהלים, איוב, משלי, קהלת,
שיר השירים, איכה, דניאל, אסתר, עזרא
ונחמיה, וספר דברי הימים (ב"ב י"ז).
ויאזעפוס מסדרם באופן משונה מהתלמוד:
1) תורה: חמשה חומשי תורה, 2) נביאים:
יהושע, שופטים ורות, מ"א, מ"ב, דהי"א,
דהי"ב, עזרא ונחמיה, אסתר, ישעיה,
ירמיה, יחזקאל, דניאל ,תרי עשר ואיוב.
3) שירים ודברי מוסר: תהלים, משלי,
קהלת, ושיר השירים. הספר שבידינו,
הנוסד על המסורה, משונה מסדרו של
התלמוד בזה שבידינו ישעיה מוקדם
לירמיה, וסדרם של כתובים בידינו הוא:
תהלים, משלי, איוב, חמש מגלות: שיר
השירים, רות, איכה, קהלת, אסתר, דניאל,
עזרא, נחמיה ודברי הימים. — הספרים:
יהושע, שופטים, שמואל, מלכים נקראים:
נביאים ראשונים, ואם כי הספרים האלה
מכילים בקרבם דברי הימים וספורי
הקורות שעברו על בני ישראל בימים
עברו, ומעטים מאד שם דברי נבואה, בכל
זאת נקראו נביאים ראשונים, כי להבין
מקרי העבר ולדעת הסבה האמתית שהביאה
את המאורעות וההרפתקאות שעברו על
עם ה' אך נביא ה' מסוגל לזה. והמה
מצאו כי בכל הצרות והמצוקות שסבלו
בני ישראל ממושלים עריצים המה בעצמם
אשמים, כי דבקו במדות משחתות שהרסו
את כל יסודות הנהגת העם ונפלו לדיוטא
התחתונה והיה הנקל לשונאיהם להכניעם
תחת ממשלתם ולדכא אותם תחת רגליהם.

כבר ביארנו בערך „בקרת כתבי הקדש"
כי בתקופות שונות נתחברו בידי גדולי
ישראל שלשה קובצים: הקובץ הראשון
היה ידוע להם בשם תורה, השני—בשם
נביאים, והשלישי — כתובים. בזמן משה
ויהושע ואחרי כן בזמן מלכי יהודה
נזכר פעמים רבות השם „תורה"; כמו:
ויכתב משה את התורה הזאת וגו' (דברים
ל"א, 9, 26); ויכתב יהושע את הדברים
האלה בספר תורת אלהים (יהושע כ"ד, 26).
על אודות יהושפט מלך יהודה מספר בעל
דהי"ב (י"ז, 7-9) כי שלח כהנים ולוים
בערי יהודה ועמהם ת ו ר ת ה' ללמדה
את בני יהודה. בתקופות השופטים
והמלכים נזכרים פעולות וחבורים
ספרותים על ידי דבורה, משלו של יותם,
משפט המלוכה של שמואל הנביא, ולבד
זאת נזכרים במקומות אחדים קובצים של
נביאים שונים: גד החוזה, נתן הנביא
ועוד. הנבואות השונות האלה, כפי הנראה,
נקבצו בזמן מן הזמנים ונאספו לקובץ
אחד תחת השם „נביאים", ואל הקובץ
הזה מרמז דניאל בדבריו בינותי בספרים
(דניאל ט' 2). אבל בכל הספרים של
כתבי הקודש גם היותר מאוחרים לא נזכר
בפירוש אף פעם אחת על דבר קבוץ כל
הספרים הקדושים, הידועים לנו כעת בשם
„תורה, נביאים וכתובים" לספר קדוש
אחד, „קאנאן". הראשונים שמזכירים
את הקובץ הזה המה האפוקריפים, המה
ספרים שנתחברו בימי החשמונאים
ותקופת חכמי ישראל האלכסנדרונים, כמו
שמרמזים הדברים בספר השמונאים ב'
(ב131, 14): כי כל הדברים האלה נמצאו
בדברי הימים הנכתבים בימי נחמיה ·
ובאשר דרש נחמיה אל ספרי דוד והמלכים
והנביאים וגו'. יאזעפוס בספרו גיג'
אפ אן (א', 8) מחליט כי כתבי הקודש
בתור תורה נביאים וכתובים נסדרו
ונחתמו בימי מלכות ארתחשסתא מלך פרס,
ובדעה הזאת מחזיקים גם בעלי התלמוד
האומרים כי אנשי כנסת הגדולה כתבו
ספר יחזקאל, דניאל, תרי עשר, אסתר,
ועזרא כתב ספרו וספר דברי הימים עד

לו. ולפי הדעות הללו נתחברו כל ספרי הקודש שבידינו לספר אחד שלם בתחלת תקופת הבית השני. אבל מקומות רבים בספרות התלמודית מראים בעליל כי בזמן ההוא, בתחלת הבית השני, עוד לא נחתמו כתבי הקודש, כי אם איזה מאות בשנים אחרי הזמן ההוא, כי ארבע פעמים אנו מוצאים כי הובאו הספרים האלה תחת שבט הבקרת, ואחדים מהם חפצו להבדילם לגמרי מקהל כתבי הקדש, 1) בימי ממשלת החשמונאים הראשונים. בית דין של החשמונאים ההלו לבקר את קובץ כתבי הקדש שהתפשט בעם ולהסיר מתוכו את הדברים הנחשבים כי המה הובאו אל תוכו על ידי המתיונים (העללעניסטים) הידועים בשם פריצי עם. ואז החליטו לבלי הוסיף שום ספר לספרים שנחתמו בחותם של קדושה מאנשי כנסת הגדולה בימי ארתחשסתא מלך פרס (ואזעפוס נגד אפיאן). בעת ההיא הרחיקו מכתבי הקדש הספרים: מגילת בית החשמונאים, מגילת יוחסין, ספר בן סירא. ממגילת אסתר הבדילו אז איזה פרשיות, כמו חלום מרדכי, תפלת מרדכי ואסתר, ועוד הנמצאות גם היום בתרגום השבעים ובכתובים אחרונים שבידינו. בשנת 107 לפני המספר הנהוג, אחרי מות הורקנוס הראשון, נריכה הסנהדרין, שאחד מן הדברים הנכבדים שהתעסקה בהם היתה גם כן בקרת כתבי הקודש. תקופת הבקורת נתמשכה לערך שמונים וחמש שנים, מן 41 לפני המספר הנהוג עד 80 לאחריו, כל ישעם וחפצם של הסנהדרין היו אז להרחיק את דעות הצדוקים והפלוסופים האלכסנדרונים שהתחילו לקצין בנטיעות בכרם בית ישראל. הסנהדרין בבואם לבקר את כה"ק מתחו קו חשד על הספרים: יחזקאל, איוב, משלי, קהלת; מפני כי מצאו בהם דברים שאינם נאותים לכה"ק, כמו הפסוקים במשלי (ז') וארא בפתאים אבינה בבנים נער חסר לב... והנה אשה לקראתו... והחזיקה בו ונשקה לו והעיזה פניה ותאמר לו: ,,מרבדים רבדתי ערשי...

נפתי משכבי... לכה נרוה דודים עד הבקר, נתעלסה באהבים כי אין האיש בביתו; ובשיר השירים כתיב: (ז') לכה דודי נצא השדה... שם אתן את דודי לך, ובקהלת (י"א) כתיב: שמח בחור בילדותיך, ויטיבך לבך בימי בחרותיך והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך. לפיכך עמדו וגנזו אותם עד שבאו אנשי כנסת הגדולה ופירשום (אבות דר"נ פ"א). בית שמאי אמרו כי קהלת אינו מטמא את הידים כשאר כתבי הקדש, כי אינו קדוש (עדיות כ"ה, מ"ג); דעות כאלו מובאות במס' ידים (פ"ג מ"ה) גם בנוגע לשיר השירים. בימי רבן גמליאל הראשון היה בחפץ החכמים לגנוז עוד הפעם הספרים הנזכרים: יחזקאל, משלי, איוב, שיר השירים וקהלת, ואך הודות להשתדלות חנניה בן חזקיה בן גרון שעמד ופירשן וביארן, נשארו הספרים האלה בקובץ כה"ק (שבת ל'). ספר קהלת לא זכה לזכות אזרח בין כה"ק גם בימי יאזעפוס (בימי חורבן הבית השני) כי הוא איננו חושב אותו בין מספר ספרי הכתובים (עיין ספרו נגד אפיאן פרק שמיני). בימי רבן גמליאל ביבנה (השני) נגשו החכמים בפעם השלישי לבקר את כתבי הקודש, מפני כי בימים ההם החלו להתפשט בין היהודים דעות של הפילוסופים האלכסנדרונים והיהודים המשיחיים, הנוצרים הראשונים, ולקחו להם ליסודי דעותיהם מקומות אחדים מכה"ק. בזמן ההוא חפצו חכמי ישראל להסיר מגילת אסתר מתוך כה"ק, מפני כי היא מביאה שנאה לישראל מהאומות, אולם ר' אליעזר המודעי ואחרי כן ר' אליעזר הגדול ור' עקיבא מצאו מקומות אחדים במגילה ההיא המוריב שנאמרה ברוח הקודש, ולזאת ראויה להשאר בתוך כה"ק (עיין מגילה ז'). כגורל מגלת אסתר היה גם כן גורל יתר הספרים הנזכרים, כי גם אדותם נתעוררה השאלה אם ראוים הם להשאר בקובץ כה"ק, ולולא החכמים ר' עקיבא, ר' שמעון בן עזאי ור' ישמעאל מי יודע אם לא כבר

נשכחו מאתנו. ובאמת היה הזמן ההוא מסוכן מאד להיהדות, וחכמי ישראל עמדו על המשמר להגן בעדה שלא יחללוה זרים, שהשתדלו להכניס אל תוך היהדות הצרופה דעות כוזבות שלהם, ולכן אסרו קריאת ספרים חצונים, ועל הקורא בהם אמרו שאין לו חלק לעולם הבא (סנהדרין פרק חלק), ור' טרפון ושמואל הקטן התנגדו בכל עוז נגד קריאת ספרי מינין, המה ספרים של היהודים המשיחים, המה הנוצרים הראשונים (ירושלמי סנהדרין פ' חלק). ובכן אין להתפלא כי נגשו חכמי ישראל בזמן ההוא לבקר עוד הפעם את כתבי הקודש, וביחוד אלה שכבר מתחו עליהם כבר בימים הראשונים קו חשד של מינות והכחשה בתחית המתים. הביקור הרביעי של כתבי הקודש היה בסוף המאה השניה ובתחלת המאה השלישית למספר הנהוג. והסבה לבקור הזה היה עוד הפעם ספר קהלת. ר' מאיר ור' שמעון בן מנשה החליטו כי ס' קהלת אינו מטמא את הידים, כי אין לו שום קדושה, אבל לא עלתה בידי החכמים האלה להבדילו משאר כתבי הקדש ולא הורידוהו מקדושתו ,מפני כי חכמים אחרים הפכו בזכותו, ונשאר הספר הזה במדרגתו הקדושה עד היום (עיין מגילה ז') כן היה המצב בארץ ישראל, אבל בבבל התעוררה עוד הפעם התנגדות לקדושת מגילת אסתר: ר״ב, שמואל, ור' חנינא ערערו נגדה ודרשו להבדילה מכה"ק. התנגדות חכמי ישראל נגד קדושת מגילת אסתר פעלה גם על אבות הכנסיה הנוצרית (קירכען־פא"טער) ואפאנאסיעוו ומעליטא הסכימו גם כן להבדילה מספרי הקודש.

בכלל היו כתבי הקודש להכמי ישראל המקור שממנו שאבו כל הידיעות שהיו דרושים להם בנוגע למצב העם הישראלי לא רק בהוה כי אם גם בעתיד. בם מצאו רמזים לעתידות ישראל בגלותו ובארצו. לא רק חכמי ישראל, כי אם גם מנהיגי הדתות השונות שצמחו על אדמת היהדות: השומרונים, הצדוקים, המתיונים, היודעים (גנאָסטיקער) והנוצרים. כלם בקשו, חקרו ודרשו בכה"ק ומצאו בם רמזים וראיות כי המה הבנים האמתים לה' והמה הנבחרים להיות עם סגולה ועליהם סובבים הולכים כל הנבואות הטובות שהתנבאו הנביאים על עם ישראל. מובן מאליו, כי להראות כל זאת עקמו את הכתובים, זייפו את הספרים והשתמשו בדרשות רחוקות וזרות. וחכמי ישראל היו מוכרחים לעמוד על המשמר לשמור את הספרים הקדושים שלא תשלוט בהם יד גסה לעשות בהם כחפץ לבבם. לתכלית ולמטרה זאת תקנו כי כה"ק יטמאו את הידים הנוגעות בהם, כי ענין הטומאה היה אז אמצעי חזק להרחיק את האדם מנגוע בהם. ולמען הראות להעם כי הספרים האלה עומדים במדרגה קדושה גבוהה מאד התירו להציל אותם מן הדליקה בשבת, מה שלא עשו כן לשאר דברים קדושים. נגד האלכסנדרונים שהכניסו גם האַפוקריפים (כתובים אחרונים) בתוך כה"ק החליטו חכמי ישראל ואמרו: כל המכנים יותר מעשרים וארבעה ספרים בתוג כה"ק הוא מביא מהומה לביתו (במ"ר פרשה י"ג), (עיין ערכי: בקורת כתבי הקדש, חמשה חומשי תורה, נביאים, כתובים, תורת משה.)

כְּתוּבִים, הוא החלק השלישי בקובץ כתבי הקודש הידוע בשם תנ"ך, שהוא ראשי תיבות של תורה, נביאים, כתובים. תוכן הספרים של החלק הזה הוא: קורות העם הישראלי (דברי הימים, דניאל, עזרא, נהמיה, אסתר), מליצה ושיר (תהלים, משלי, שיר השירים), חקירה ופלוסופיה (איוב, וקהלת), תמונה מחיי היהודים בימי שפוט השופטים (רות), וקינות על חורבן הבית הראשון(איכה).

באחדים מספרי הכתובים הננו מוצאים התרה להשאלה האיומה שהרעישה את עולם היהדות כבר בימי הנביאים, והיא שאלת צדיק ורע לו, רשע וטוב לו. אבל המה אך שאלו ולא מצאו התרה לה: ירמיה מתאונן: מדוע דרך רשעים צלחה, חבקוק

מתמרמר: ותעש אדם כדגי הים, כרמש לא מושל בו. אולם בספרים שבחלק הכתובים הננו מוצאים התרה לשאלה הזאת, אבל שונות הן התשובות: המשורר בתהלים נותן תשובה מספקת על השאלה הזאת בתור מאמין בצדקת ה' והנהגתו את העולם; החכם במשלי מתיר את השאלה הזאת בתור בעל נסיון: היה צדיק, כי בזה אתה גורם טובה לעצמך, ואל תהא רשע כי בזה אתה גורם רעה לעצמך. האדם הוא חיה חברותית, כשטוב לחברה — טוב גם לו, וכשיהיה רע לחברה יהיה רע גם לו. אבל תשובה כזאת יכולה להניח את דעתם של אנשים פשוטים שאינם יורדים לתוך־תוכו של השאלה הזאת. אבל החוקר איננו מסתפק בהתרה כזאת, כי הוא שואל: למה ברא היוצר בכלל את הרע בעולם. ועל זה בא החקרן בספר איוב, והציע השאלה הזאת לפני פלוסופים שונים, שכל אחד מהם משתדל למצוא תשובה נכונה עליה, אבל בכלן לא מצא את אשר בקש, עד שנגלה אליו יוצר העולם בעצמו והודיע לו כי השאלה הזאת אין ביכלת שכל האדם להתירה, כי קצרה בינתו לדעת את יסודי הנהגת העולם וסדרי הבריאה. כי אם הטבע והנבראים איננו יודע ידיעה ברורה ואמתית, איכה ישיג את דעת הבורא וכונתו בנבראיו?

נפלאת ונשגבה מאד היא תשובת המשורר המאמין בתהלים, עד שאנו עומדים נדהמים לפני הדר גאונה. הוא אומר: כי אין לחקור כלל, כי חקירה מביאה לידי כפירה, כי הוא בער ולא ידע, כבהמה הוא נחשב לעומת גדלו, חכמתו וגבורתו של היוצר, ולכן הוא הולך אחריו בלי חקירות, כילד זה ההולך אחר אומנו. כי די לו שהוא יודע כי יש בורא נמצא ועמו הבורא איננו חפץ בשום טובה בארץ, כי קרבת אלהים טוב לו מכל סגולות תבל. „מי לי בשמים? ועמך לא חפצתי בארץ, ואני קרבת אלהים לי טוב, שתי בה' אלהים מחסי" (תהלים כ"ב: עיין הסטוריה ישראלית דר. קלויזנר).

כְּתוּבִים אַחֲרוֹנִים, הנקראים **המה**

בספרות התלמודית „ספרים חצונים", כלומר: ספרים שהרחיקום והבדילום חכמי ישראל מקהל כתבי הקדש ולא הכניסום במחיצתם. מספר הספרים האלה הוא רב מאד, ורבים מהם נעתקו לעברית תחת השם „כתובים אחרונים". הקובץ הזה אשר בידינו היום מכיל בקרבו הספרים האלה: ס' חשמונאים א' וב', אגרת ירמיהו, חכמת שלמה, הבל בבבל, התנין בבבל, שושנה, יהודית, בן סירא, אגרת ברוך, טוביה, חלום מרדכי, תפלת מנשה, תפלת עזריה, שיר שלשת האנשים בכבשן, אגרת ברוך לגלות עשרת השבטים ומזמור לדוד בלחמו עם גלית.

התלמוד אוסר הקריאה בספרים החצונים, והקורא בהם אין לו חלק לעולם הבא, לדעתם. האיסור הזה היה ענין לחכמים רבים לענות בו. הר"נ קראכמאל מבאר הכוונה בזה, שהקורא בספרים האלה ב צ ב ו ר ודורש פסוקים כמו כתבי הקודש, והוא על דרך המשנה: בין שקורין בהם ובין שאין קורין בהם, שהכונה בצבור (שבת פ' כל כתבי). וזה גם כן כונת הירושלמי, כ' חלק: להגיון נתנו ולא ל י ג י ע ת בשר (כלומר לדרוש אותם ביגיעה). ונחוץ עוד להעיר, כי בארץ־ישראל החמירו יותר הקריאה בספרים החצונים מאשר בבבל, כי בא"י היו מינים מצויים, והיו מפחדים שלא יכשלו בהם, אבל בבבל לא היו מינים (פסחים נ"ב). ולזאת אמר רב יוסף: „מילי מעלייתא דאית ביה בס' בן סירא ד ר ש י נ ן להו (סנהדרין), ופירש"י: משמיעין אותם ב ר ב י ם. ובאמת בבבל היה נחשב ס' בן סירא ככתובים ואמרו עליו: ומשולש בכתובים (ב"ק צ"ב:) והכונה שם על ספר בן סירא.

קורות הספרים החצונים יש להם יחס וקשר עם קורות חתימת כה"ק, כי בגלל החתימה הזאת נתרחקו ספרים הרבה מעל לגבול ישראל. עוד בזמן מועט לפני

החורבן, וגם קרוב לשתי מאות שנים אחריו היה ברצון החכמים להבדיל ולהרחיק ספרים אחדים מהתנ"ך גם אחרי ההתימה ,כמו ס' יחזקאל, איוב, קהלת, שיר השירים, משלי, ואסתר, אך לא גנזום מפני שדרשו עליהם לשבח, ותירצו הסתירות שמצאו בהם (עיין שבת י"ג ובערך שלפני זה). הספרים שהרצו עליהם דין גניזה היו ידועים בשם „ספרים גנוזים" (אדר"נ פ"א), אבל חכמי ישראל הוציאו אותם מגניזתם וספחום עוד הפעם לכה"ק. לסוג הספרים שהשתדלו החכמים להרחיק מגבול ישראל היו גם כן הספרים של השומרונים, המתיונים, הצדוקים, דיודעים והנוצרים היהודים. הספרים האלה מכונים מספרות התלמודית בשם „ספרי מינים", ור"ע קרא אותם בשם „ספרים הצונים", ולפי"ז היו שני מיני ספרים שהרחיקו מכה"ק: גנוזים וחצונים. וגם הירונימוס מכנה בשני תוארים הספרים הנספחים לכה"ק על ידי השבעים בהעתקה היונית.

בתחלה היה ההבדל בין כה"ק לספרים הגנוזים והחצונים אך בזה, שהראשונים נחשבו לקדושים, והאחרונים לספרי הול, כן נראה מדברי המשנה (ידים פ"ג נ"ד): כה"ק מטמאים את הידים (מפני קדושתם), וס' קהלת אינו מטמא את הידים (מפני שהוא ספר הול). ויש להעיר כי חכמי אלכסנדריה וביחוד כת היודעים (גנאָס-טיקער) היו קוראים אז את ספרי המשורר היוני הומורס וביארו ופירשו את כל דבריו בדרך נסתר, ואמרו כי שיריו מכונים על סודות הבריאה וענינים נשגבים. ואז לא היה עוד האיסור לקרוא בספרים החצונים. ולפי דעת בעל הלכות גדולות היו זקני בית שמאי ובית הלל מתעסקים בחבור ספר החשמונאים שהוא אחד מספרי האפוקריפא, וגם ר' יוחנן בן זכאי בויכוחו עם הצדוקים נותן ההבדל בין ספרי כה"ק לספרי הומירוס אך בענין טומאת ידים, ואינו מרמז על איסור הקריאה בהם. ובתוספתא (ידים פ"ג) מובאים דברים אחדים מספר בן סירא ונאמר עליו שאינו מטמא את הידים, אבל אינו מזכיר איסור הקריאה בהם.

אולם הספרים ממין השני, היינו „ספרי מינים" היו אוסרים הקריאה בהם. ר"ע אמר כי הקורא בספרים החצונים אין לו חלק לעולם הבא, ר' טרפון אמר, שאם היו באים לידו ספרי מינים היה שורפן ביחד עם האזכרות (שמות הקדושים) שבהם. ובאמת היה להם אז סבה הגונה לאסור הקריאה בספרים החצונים האלה, כי הנסיון הורה שהדיחו גם גדולים וטובים מדרך התורה והיהדות, כנודע מהספור ארבעה נכנסו לפרדס ואלישע בן אבויה יצא לתרבות רעה, ורבי אליעזר הגדול נתפס למינות, היוצא מזה כי הקריאה בספרי האפוקריפא שבידינו כמו בן סירא וכדומה נאסרה רק בצבור ולהגות בהם כבדברי תורה. ובאמת גדולי ישראל לא נמנעו מקרוא בספרי האפוקריפא. הרמב"ן בהקדמתו ופירושו על התורה מזכיר הס' חכמת שלמה מספרי האפוקריפא, ובפ' תצא מביא „מגלת שושן", שהוא ספר „שושנה" אולם בשעת הסכנה להיהדות, וביחוד בסוף המאה השלישית למספר הנהוג, כאשר החלו הנוצרים לצודד נפשות היהודים ולהעיק אותם בויכוחיהם, אסרו מכל וכל את הקריאה בספרים החצונים וגם הס' בן סירא נאסר והחליטו אז כי המכניס לתוך ביתו יותר מעשרים וארבע ספרים הוא מכניס מהומה לביתו, אבל כאשר חלפה הסכנה לא הקפידו עוד חכמינו, גם החרדים על האיסור הזה והשתמשו בהם כאשר הביא המקרה איזה ענין לידם.

כִּתִּים, הוא שם עם הנזכר במקומות אחדים בכה"ק (ישעיה כ"ג, 12, וירמיהו ב' 10), ויחוסו כפי המבואר בס' בראשית (י', 4) הוא מבני יון שהתישבו במערב אזיה על חופי הים התיכון או הים הגדול, כמו אלישה, תרשיש, ורודנים או דודנים, ולפי מסקנת החוקרים החדשים המה אבות אנשי סוציליה ויושבי

נגב איטאליה, שפאניען והאי רודאס (הנה הדורנים). ויען כי ארצות המשפחות האלה היו איים או חצי איים, לכן יש עלינו לחפש גם את ארץ כתים בין ארצות אחיהם הנזכרים, כי הכתים היו יושבי אי מבואר ביחזקאל ובירמיה: כי עברו איי כתים וראו (ירמיה ב. 10), בת אשורים מאיי כתים (יחזקאל כז. 6). מדברי יחזקאל נראה ברור שהכתיים הביאו להצוריים עצים יקרים (אשורים) לעשות מהם קרשים יפים לאניותיהם המצוינות ביפין, ובכן אף שמושבם היה בצד המערבי של הים התיכון, בכל זאת היה להם משא ומתן עם הצורים שישבו בצד המזרחי של הים הזה. ולבד זאת יחזקאל בדברו על אודות הכתיים נתן להם מקום בין ארץ הבשן, שהיא בארץ ישראל, ובין איי אלישה, שהיא סיציליה (עיין יחזקאל כז. 6. 8), ולפי זה עלינו לבקש את ארץ כתיים בין ארץ ישראל ובין האי סיציליה. יאזעפוס (קדמוניות א. 6, 1) כחליט כי הכתיים התישבו באי ציפרן, הוא קפריסין, ושם מצא גם שם עיר „כיתיום או ציטיום". לפי דעתו, הנוסדה בלי ספק על קבלת היהודים בימים ההם, היה ידוע האי ציפרן בימים הקדמונים בשם „כיתימא" מפני כי באי הזה התישב הבן השלישי של יון, כתים, ויוצאי חלציו נקראו על שמו כתים. עפיפאנוס, הבישאף של סאלאמים על האי ציפערן, מכנה בשם כתים גם היונים יושבי האי רודוס ועל חוף מוקדון (מאצעדאניען). גם יאזעפוס אומר כי היהודים מכנים את כל יושבי האיים למערב של „ציפערן" וגם היושבים על חוף מוקדון בשם כתיים (קדמוניות א. 6. 1). אבל זה הוא למעלה מכל ספק שהקדמונים האמינו כי תחלת מושבו של בנו השלישי של יון, כתים, היה על האי ציפערן. יאזעפוס מספר עוד כי בימי שלמה היו הכתים נכנעים תחת עול חירום מלך צור ושלמו לו מס (קדמוניות א. 5, 3). ומספר עוד כי בימי אלולעוס מלך צור מרדו בו הכתיים אבל המלך הזה הכניעם והכריחם לשלם לו המס הקצוב כבראשונה (שם ט. 14. 2), האי כתים נזכר גם כן בנבואת בלעם: וצים מיד כתים וענו אשור וענו עבר. מבארים אחדים מן החדשים פותרים את הנבואה הזאת כי היא מרמזת על נצחונות אלכסנדר מוקדון את מלכי אזיה, לפי דעתם השמות עבר ואשור המה כנוים לממלכות האבירות באזיה, וכתים המה היונים ומלכם המנצח הגדול אלכסנדר הגדול בראשם, ובכן תירה הנבואה על ימי אלכסנדר מוקדון ונצחונותיו הגדולות באזיה, הנה כי כן השם כתים בזה מורה על ממלכת גדולה בארצות המערב.

אולם לדעת חז"ל כתים המה הרומאים. גם אונקלוס תרגם הפסוק וצים מיד כתים (במדבר כד. 24) „וסיען יצטרחן מרומאי". גם יונתן תרגם את השם כתים בנבואת יחזקאל (כז. 6) בת אשורים מאיי „כתים" בשם „מדינת אפוליע" שהוא מחוז בנגב איטאליע ממלכת רומי. אבל דעת הראב"ע נוטה לדעת המבארים מחכמי העמים ולדעת יאזעפוס כי הכתים הם מבני יון, כי זה לשונו בפירושו לנבואת בלעם: „וכתים מבני יון כי כן כתיב (כונתו לפרשה ד. בספר בראשית) ויתכן להיות רמז למלכות יון, וכבר ביארתי בספר דניאל כי מלכות יון וכתים אחת היא, והיא החיה השלישית בראיות".

כִּתְלִישׁ שם עיר בשפלה בנחלת יהודה (יהושע טו. 40) מקומה כעת לא נודע. מקור השם הזה הוא כותל שפתרונו עיר מוקפת גדר וכמו השם גדרות הבא אחריו. וההברה יש היא נוספת כמו שמצינו גם כן שמות אחרים בהוספת ההברה הזאת: עכביש, חלמיש.

כֶּתֶם לדעת רב בעלי השרשים הוא שם נרדף לזהב טהור ומצוין בטיבו. אבל אם כן למותר היה להוסיף לו התאר טוב או טהור, ובכה״ק נמצא השם היה בתארים: טוב וטהור, איכה יועם זהב, ישנה הכתם הטוב (איכה ד. 1); לא יערכנה פטדת כוש, בכתם טהור לא תסולה (איוב כח. 19). לכן נראה דעת פירסט כי הוא מין מתכת יקרה כזהב ואולי הוא המתכת היקרה

הנודעת בשם „פלאַטינא". מקום מוצאו של הכתם הוא ארץ אופיר או אופז שמשם גם כן מוצא לזהב. בדניאל נמצא „כתם אופז" (דניאל ב. 5) ובישעיה כתם אופיר (ישעיה יג. 12).

כְּתֹנֶת, או כֻּתֹּנֶת. הראשון כתנת בשוא תחת הכף בא תמיד בסמיכות: כתנת בד, כתנת יוסף, כתנת תשבץ, והשני בקבוץ הכף ובדגש התיו בא תמיד בנפרד: ויטבלו את הכתנת, פשטתי את כתנתי. הבגד הזה הוא מההלבשה היותר קדומה בכל העמים ולזאת שוה הברת השם הזה לרוב בלשונות העמים הנודעים לנו. בלשון הצורים נקרא כתן, בשפת יון כיתאן, באשכנזית קיטל, באנגלית קאוט. — הכתנת היתה ההלבשה הכללית לכל המעמדים, אבל היתה נבדלת בין מעמד למעמד בטיב חמרה, במדת ארכה וביופי אמרותיה ושוליה, העשירים היו עושים אותה ארוגה בחוטי פשתן, צמר או משי מצבעים שונים, וכתנות האלה היו נקראות כתנת תשבץ, מפני כי ציוריה נעשים בתמונות תבות מרֻבעות קטנות, כמו במשבצות אבנים טובות מצבעים שונים.

כתנת הפסים נזכרת בשני מקומות בכה"ק. יעקב עשה ליוסף כתנת פסים להראות לו חבה יתרה (בראשית לז. 3). ותמר אחות אמנון היתה גם כן לבושה בכתנת פסים, כי כן תלבשנה בנות המלך הבתולות מעילים (ש"ב יג. 18). מזה נראה כי כתנת פסים היה בגד יקר מאד, והיו משתמשים בו גם לבגד עליון כמו המעיל· קשה כעת לבאר בצמצום מדוע נקראת הכתנת הזאת בתאר פסים, והמבארים נחלקו בזה בדעותיהם. יש מבארים כי התאר פסים מורה כי הכתנת הזאת היתה ארוכה והגיעה עד פיסת הרגלים והיו לה גם בתי זרוע ארוכים שהגיעו עד פיסת היד (עיין ב"ר פרשה פ"ד). אולם לדעת השבעים, אונקלוס ורס"ג הוראת פסים היא צבעים שונים. אבל שתי ההוראות נדחו ע"י הירשבערג בספרו ההלבשה העברית הקדומה ע"ש. ולפי השערתו נקראת הכתונת הזאת פסים מפני שהיתה רצועות רצועות, כמו פסי ביראות (ברוננען ברעטטער, עירובין ב.), בעלי צבעים שונים, ומקום החבור של הרצועות היה מפואר באמרות ובזרים שונים. בכתנת הזאת היו משתמשים לפעמים גם במקום מעיל, ואז הלובש אותה לא היה מתכסה עוד בבגד עליון עליה.

„בכתנת לא היו ישנים בלילה, והיו פושטים אותה לפני שנתם ועל מטותיהם שכבו ערומים והתכסו בכסותם העליונה, ועל כן אומרת הרעיה בשה"ש (ה. 3): אני ישנה...... פשטתי את כתנתי, איככה אלבשנה. גם אחרי כן בתקופת המשנה והתלמוד היו שוכבים ערומים על מטותיהם, והיו מכסים את גופותיהם בכסות לילה."

כָּתֵף הוא שם נרדף אל שכם, והוא ראש הזרוע המחובר אל השכם, וכמו שמשתמש הנביא צפניה בהבטוי. „שכם אחד" (צפניה ב), כן יאמר ישעיה ועפו בכתף פלשתים (ישעיה י"א) שהכוונה גם כן בדעה אחת ובחברה אחת וכן מבאר שם רש"י: תנועת הכתף מורה על הן ועל לאו, על מעשה ועל מניעת המעשה, כמו בתנועת הראש, ומזה יוצא לדעת ריב"ל הבטוי השכם על זירוז התחלת הפעולה, כאשר יגמור האדם בדעתו לעשות איזה דבר בזרוז מנענע בשכמו ותרגומו של השכים הוא הקדים, כמו הבא להרגך השכם להרגהו שהכונה בזה הקדם ולאו דוקא בבוקר (א"ש).

כֶּתֶר הוא שם נרדף להשמות עטרה ונזר, והוראתו הוא תכשיט הראש למלכים, מהמסופר במגלת אסתר יש לשער כי בפרס היו נותנים לפעמים כתרים או עטרות גם על ראשי שרים גדולים וחשובים. כן מסופר על מרדכי שיצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת והור ועטרת זהב גדולה (אסתר ח. 15). בכה"ק משתמשים למושג תכשיט הראש של המלכים אך בשני שמות עטרת ונזר, והשם כתר למושג זה נמצא אך במגלה אסתר, והתרגום מעתיק השם עטרה בשם כתר. ומשערים כי למלכי ישראל ויהודה היו

שני מיני כתרים, **האחד קטן** והוא הידוע בשם נזר והיה משובץ באבנים יקרות, והשני בשם עטרה, והיא היתה גדולה וכבדה והמ[לך] נושא אותה אך לעתים רחוקות באספת העם ובהמון חוגג (עיין ערכי נזר ועטרה).

כֹּתֶרֶת זר לראש עמוד כמו וכתרת עליו (על אחד העמודים שעשה שלמה במקדש ה') נחשת (מ"ב כ"ה 17). ובעל דברי הימים יכנה את הכתרת הזאת בשם צפת (בסגול תחת הצדי ותפא), כי כן כתוב שם (דהי"ב ג. 15). ויעש לפני הבית עמודים שנים, אמות שלשים וחמש ארך, והצפת אשר על ראשו אמות חמש, גם המצרים והאשורים היו מפארים את עמודי בניניהם בכתרות, הכתרת היתה מרכבת משני חלקים: עצם הכתרת, והיסוד שלה שהיתה עשויה בתבנית מגבעה של הערביים, והיא הידועה בכת"ק בשם גלה.

ל.

האות ל היא האות השתים עשרה בא"ב העברי ונקראת למד מפני שתמונתה דומה למלמד הבקר. הלמד תתחלף לפעמים לבד בהאותיות שהן ממוצא אחד עמה (דטלנת) גם עם האות ר' כמו מזרות תחת מזלות, שרשרת תחת שלשלת, ותשמש בחבור עם מלות אחרות ליחס שאליו.

לֹא דְבָר, או לוֹ דבר הוא שם מקום בארץ הגלעד קרוב למחנים קדמה. במקום הזה ישב מפיבשת בן יהונתן אחרי מות אביו בהרי גלבוע, ומשם נקרא לבית המלך דוד להיות על שולחנו תמיד (ש"ב ט. 4, 5). למקום הזה ברח דוד מפני אבשלום בנו (שם יז. 27). תכונת המקום הזה כעת לא נודעה להנוסעים. פירסט משער כי נקרא המקום בשם לא־דבר מפני כי לא היה סביביו מקום מרעה מלשון ודעו בבשים כדברים (ישעיה ה. 17). חכמי העמים וועלהויזען ונאוואק מסכימים להשערת גרעץ כי בשם עצם פרטי הזה השתמש גם כן הנביא עמוס לאמר: השמחים ללא דבר (עמוס ו. 13), כלומר דבר בזוי ונקלה שאין לו שום מחיר.-ובעל א"ק משער כי הוא המקום הנזכר ביהושע (יג. 26) בשם לדביר עיר על גבול נחלת מטה גד.

לֹא עַמִּי, הוא שמו של הבן השני של הנביא הושע שנולד לו מאשתו אשת זנונים גמר בת דבלים (הושע א. 9). הבן הזה נולד להושע כשלש או ארבע שנים אחרי לידתה של אחותו לא רחמה, -כי- כמו שמפורש (שם 8) הרתה גמר אשתו עם לא עמי אחרי שנגמלה לא רחמה, וידוע כי היה מנהג הקדמונים להניק את ילדיהם שלש שנים. כמו שמבואר בחשמונאים ב (ז. 28), כי האשה אם שבעת הבנים שנהרגו על קדוש השם בימי אנטיוכוס עפיפאנוס הרשע, אמרה אל בנה הקטן כדברים האלה: „שמע בני הנה תשעה ירחים נשאתיך בבטני ושלש שנים היניקתיך". בשם הזה שקרא הנביא את בנו במצות ה' הראה לעם ישראל כי אבדה להם כל זכות להקרא בשם עם ה' ולקוות ממנו מחסה ועוז נגד שונאיו בנפש, שמות כאלה שהיה להם מטרה מיוחדה להראות לבני ישראל על מצבם המדיני או יהוסם אל אלהיהם ויחוס אלהיהם להם נמצאים גם כן במקומות אחרים בכה"ק, כמו בניו של הנביא ישעיה: שאר ישוב, „מהר שלל, חש בז". מחיי האיש הזה לא־עמי לא נודע לנו מאומה. השם הזה נזכר עוד הפעם (הושע ב. ו. 25). והית במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם וגו' ואמרתי ללא עמי, עמי אתה, אבל בשני המקומות האלה יכוון הכתוב לא אל האיש הפרטי לא עמי, בנו של הנביא הושע, כי אם אל כלל ישראל,

המבקרים מחכמי העמים וועלהויזען, נאוואק ועוד משערים כי המקימות האלה המה הוספות מאוחרות. הפסוקים ביחזקאל (לו, 20): באמור להם עם ה' אלה ומארצו יצאו, ובזכריה (יג. 9): „אמרתי עמי הוא והוא יאמר ה' אלהי" מפיצים אור על השם הזה, מטרתו וכונתו (וע"ע הושע).

לֹא רֻחָמָה שם בת הנביא הושע שילדה לו אשתו אשת זנונים גמר בת דבלים לאות לבני דורו כי לא יוסיף ה' לרחם עוד את בית ישראל כי אם ימסרם ביד אויביהם מבקשי נפשם (הושע א) ועיין ערך לא עמי וערך הושע.

לֵאָה הבת הבכירה של לבן ואשת יעקב, כפי המסופר בתורה חפץ יעקב לקחת לו לאשה אך את רחל אחותה הצעירה ממנה, ונתרצה לעבוד את חותנו לבן בעבור זה שבע שנים, אולם לבן חותנו רימה אותו ונתן לו את לאה תחת רחל. ואחר כן נתן לו גם את רחל בתנאי אם יעבוד אותו עוד שבע שנים אחרות. יעקב לא אהב את לאה כי עיניה היו רכות כלומר חלושות, כן פירש רש"י: מפני שהיתה סבורה לעלות בגורלו של עשו שהיו הכל אומרים שתי בנות ללבן ושני בנים לרבקה. הגדולה, לאה, לגדול, עשו, והקטנה, רחל, להקטן, יעקב, ומזה נעשו עיניה רכות וחלושות, והפירוש הזה הוא על פי דרשת חז"ל בבבא בתרא (קכג:) אולם אונקלוס תרגם ועיני לאה יאין כלומר נאות, וכן פירש הרשב"ם, ומבאר והולך, וכלה שעיניה יפות אין כל גופה צריך בדיקה. ולפיהו פשט הכתוב אף על פי שעיני לאה היו רכות (נאוה) בכל זאת אהב יעקב את רחל ולא את לאה, מפני כי רחל היתה יפת תאר (דפוס החוטם, המצח, הפה והלחיים) ויפת מראה (לבן ואדמדם, רשב"ם). ובעל ספר להם ושמלה מבאר המקור שממנו לקח אונקלוס את פירושו, כי שרשי „קשה וכבד" משתתפים בהוראותיהם. כאשר מצינו אצל פרעה „ואני אקשה" ואחר כך כתיב „ואנכי הכבדתי", ולכן כאשר נמצא הפעל „כבדו מזקן" על עינים חלושי הראות, כן נופל על היפות התאר „רך" בהיותו היפך הקשה הנרדף עם „כבד". ובעל „נתיבות השלום" אומר כי אין המשך פשוטו של מקרא מסכים לזה הפירוש. אולם כאשר ביארנו פשט הפסוק סובל גם הפירוש הזה. והמעיין במדרש (ב"ר פ' ע') יוכח לדעת כי גם דעת ר' יוחנן היתה כדעת אונקלוס. כי כן מפורש שם: ועיני לאה רכות אמוראי דר' יוחנן תרגמו קדמוי, "ועיני לאה "הוו רכיכין" א"ל עיניהי דאמך הוו רביכין ומהו רכות בבכיה, שמע מינה כי ר' יוחנן סבר שהיו עיניה יפות כדעת אונקלוס, והיו רכות אך מבכיה, וכן תרגם רס"ג.

לאה ילדה ליעקב ששה בנים: ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר וזבלון ובת אחת דינה, כאשר קצה נפש יעקב ברמית לבן חותנו, וקרא את נשיו לאה ורחל אל השדה להתיעץ עמהן אם תסכמנה גם הם לברוח עמו מלבן אביהן ללכת ארצה כנען, היתה לאה כעצה אחת עם רחל אחותה לעזוב את אביהן ולברוח עם יעקב אל ארצו ואל מולדתו. מיראתו את עשו אחיו שהלך לקראתו עם ארבע מאות איש חלק את נשיו ואת בניו לשלשה מחנות: וישם את השפחות ואת ילדיהן ראשונה, את לאה וילדיה אחריה; ואת רחל ואת יוסף אחרונים, -אחרון אחרון חביב, כי אמר אם יבוא עשו אל המחנה האחת והכהו והיה המחנה הנשאר לפלטה. יעקב בצוואתו לפני מותו הזכיר כי במערת המכפלה קבר את לאה, וכפי הנראה מתה טרם ירד יעקב למצרים.

הוראת השם לאה ומושגו לא נודע בבירור לבעלי הלשון ולהמבקרים, הוופט משער כי השם דומה להשם ליאת באשורית שהוראתו בשפה הזאת היא: „גבירה". באלל מצא שם כזה בערבית שהוראתו שם „מכוערת". ובחר לו ההוראה הזאת גם אל השם לאה בעברית מפני כי בכתיב מבואר כי ברצון כותב התורה לספר כי כן שתי בנות לבן האחת היתה מכוערת ולזאת לא חפץ יעקב בה והיתה שנואה לו, והשנית היתה יפת תאר ויפת מראה ולזאת אהב אותה.

חז"ל חושבים בסדר האמהות את לאה אחרונה „שרה, רבקה, רחל ולאה" (עיין ברכות טז: ונזיר כג:), וגם בכה"ק שומרים הסדר הזה, כמו שנאמר במגלת רות (ד. 11); „יתן ה' את האשה הבאה אל ביתך כרחל וכלאה וגו'" הקדים הכתוב רחל ללאה. חכמי העמים משערים כי בימים הראשונים לצמיחת האומה היו השבטים נחלקים לשתי נשי יעקב: המפלגה האחת היתה — השבטים מבני לאה, והמפלגה השנית השבטים מבני רחל. — לדעת חז"ל הרמיה שרימה לאה את אחותה רחל היתה רעה מאד בעיני יעקב והיה חפץ לגרשה, וגם דעת הקהל לא היתה נוחה ממנה ורבים מהולכי-דרכים ועוברי ימים והנשים הדורכות בגת אחורי קירות של בית הבד היו מליזים אחריה ומקטרגים עליה על דבר הרמיה הזאת (ב"ר פ' ע"א), וגם הנהגתה בעת מסחר הדודאים לא ישרה בעינ, חז"ל והיו אומרים עליה המשל ההמוני: לית איתתא זניא עד דברתא זניא, כלומר אין לך אשה זונה שלא תהא גם בתה זונה; ואם כי לא מצאו בה עון זנות דרשו לגנאי את הפסוק יתצא לאה לקראתו (אחרי המסחור של מכירת הדודאים לרחל) שהיתה מקושטת כזונה, ולכן ותצא דינה בת לאה (שם פ' פ'). אולם אחרים הפכו בזכותה ואמרו כי עשתה זאת לשם שמים לפיכך זכתה ויצאו ממנה שני שבטים ונקברה עם יעקב (שם ע"ב).

לָאֵל, אביו של אליסף הנשיא למשפחת הגרשוני מן הלוים (במדבר ג. 34). הוראת השם הזה הוא — מוקדש לאל. השבעים גורסים דא—אל, אבל בלי ספק הוא שגיאה. תמונת שם כזה הוא כמעט יחידה במינה בכל כה"ק. נאלדעקע מצא דמיון ודוגמא לשם כזה בשפת הצורים ל ש מ ש, כלומר מוקדש לשמש, כי המה היו עובדי ומעריצי השמש.

לְאֹם ע"ע אם, עם, לפי דעת מפרשי התורה השם לאם הונח רק על קבוץ המתנהג תחת ממשלת מלך ולא על ממשלת עם, כן פירש רש"י את הפסוק ולאם מלאם יאמץ: אין לאם אלא מלכות, וכן אומר הרשב"ם: ושני לאמים מלכיות, וגם אונקלוס תרגם • ותרתין מלכין ממעיכי יתפרשן.

לֵב, לֵבָב, השם הזה הונח בראשונה לראש האברים בגוף החי המניע את הדם ומקלח אותו לתקופתו. אולם נמצא בכה"ק השם הזה בהוראת איזה דבר הנמצא בקרב ותוך דבר אחר ומכוסה מעין, כמו „לב ים" קפאו תהמות בלב־ים (שמות טו. 7), לב השמים, וההר בוער באש עד לב השמים (דברים יא. 16); לב האלה, עודנו חי בלב האלה (ש"ב יח. 14). כבר הקדמונים ידעו כי הלב הוא משכן החיים, „כי הדם הוא הנפש" הוא בטוי מורגל בכה"ק, והאבר הזה הלב, הוא מקור הדם, ובכן הלב הוא מרכז החיים, ולזאת הוא לדעת כה"כ המקור לכל כחות הנפשיות לשכל ולתבונה. ובכל מקום אשר ידובר בכה"ק מכחות הנפשיות האלה משכל ותבונה המה מתוארים בשם „לב", כי הוא מקורם ושם משכנם. יוצא מזה אך מקומות אחרים בספר דניאל מורים כי חשבו גם את מוח הראש למשכן כחות הנפשיות: השכל והתבונה: „חלמך וחזוי ראשך וגו'" (דניאל ב. 38), וחזוי ראשי יבהלנני (שם ד. 2), והזוי ראשי על משכבי (שם 7), חזה הוית בחזוי ראשי (שם 10), וחזוה ראשה על משכבה (שם ז. 1), וחזוי ראשי יבהלנני (שם 15). הלב לא לבד הוא משכן כחות הנפשיות כי אם הוא הנפש בעצמה היודעת ומרגשת את עצמותה כדבר נבדל מהגוף: לב יודע מרת נפשו (משלי יד. 10). המושג הזה מפעלות הלב וכחותיו שונה ממושגנו עתה מפעלות הלב שנוי מחלט. הבטוי „אין לב" בכה"ק מורה כי האיש אשר ידובר בו אין בו שם שום חכמה בינה ודעת, ואיננו מורה על הרגשות הנפשיות כאשר יורה הבטוי הזה בימינו עתה.

בכלל יורה השם לב, או לבב בכת"ק על מושגים רבים ושונים 1) על פנימיות האדם ותוכו בניגוד אל חצוניותו, כמו: כלה שארי ולבבי (תהלים עג. 26) פה השם לבב הוא מתנגד אל שארי, וכונתו: כי אם

גם יכלה שארי ולבבי (תוכי זכרי גופי ונפשי) חלקי היה לעולם אך אלהים לבדו. ובא גם בניגוד אל בגדים: וקרעו לבבכם ואל בגדיכם (יואל ב. 13), לידים — אך ריק זכיתי לבבי וארחץ בנקיון כפי (תהלים עג. 18); נשא לבבנו אל כפים אל אֵל בשמים (מיכה ג. 41); לעינים — ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם (במדבר טו. 39); לאזנים: קח בלבבך ובאזניך שמע (יחזקאל ג. 10); לפה — בפיך ובלבבך לעשותו (דברים ל. 14); לדבור — דוברי שלום עם רעיהם ורעת בלבבם (תהלים כח. 3). 2) הבנה חפץ ורצון: בכל לבבך ובכל נפשך (דברים ו. 5); וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו ה׳ אלהיך מיסרך (שם ח. 5) פה הוראתו הבנה. ויהפך לבב פרעה (שמות יד. 5) שינה חפצו ורצונו. 3) הכרה פנימית, ידעות (געוויסען, פאוויעסט), כמו לא יחרף לבבי (איוב כז. 6). 4) לבב הוא לפעמים שם נרדף למדות המוסריות (זיטטען), וידעתי אלהי כי אתה בוחן לבב (דהי״א כט. 17); לא בצדקתך ובישר לבבך (דברים ט. 5); והיה לבבכם שלם עם ה׳ אלהינו (מ״א ח. 61); אני ידעתי את זדונך ואת רוע לבבך (ש״א יז. 28); גבה עינים ורחב לבב (בעל גאוה) (תהלים קא. 5). לב נימול הוא כנוי לבעל מדות טובות, לב ערל הוא בטוי לבעל מדות רעות (עיין דברים י. 16, ויקרא כו. 41). אמוץ הלב הוא כנוי לעומד על דעתו מבלי לסור מן החלטתו ימין ושמאל: ואמץ את לבבו (דברים ב. 30). 5) מחשבה, כי תאמר בלבבך (דברים ז. 17) ואמרת בלבבך (שם ח. 17), אל תאמר בלבבך (שם ט. 4), ואתה אמרת בלבבך השמים אעלה (ישעיה יד. 13). 6) הלב הוא מקום משכן תאות האוכל (אפעטיט): וסעדו לבכם אחר תעבורו (בראשית יח. 5), ולחם לבב אנוש יסעד (תהלים קד. 15) 7) מקום הרגשת שמחה ועצב, כעס כמו: שמחת לבב (ישעיה ל. 29), אשר ידעון איש נגע לבבו (מ״א ח. 38), כעס, כי יחם לבבו (דברים יט. 6); שנאה, לא תשנא את אחיך בלבבך (ויקרא יט. 17).

8) עצמה (פערזאן), ויער כחו ולבבו (דניאל יא. 25).

לָבָא הוא שם נרדף לאריה ונקרא כן מפני שהוא בוער (מלשון להב) ולהוט לטרוף טרף, כמו שנאמר: נפשי בתוך לבאים אשכבה לוהטים בני אדם (תהלים נז. 5), כלומר אשכבה בקרב בני אדם שהם כלבאים לוהטים לטרף, והשם הנקבה ממנו לבאה.

לְבָאוֹת עיר בנחלה מטה יהודה (יהושע טו. 32). מקומה כעת לא נודע. ובעל א״ק משער כי היא העיר שהיתה ידועה בימי בית שני בשם Bethleptepha, והיא היתה ראש אחת הסרניות (אפארכיען), אשר נחלקה אז בהן ארץ יהודה, ונודעת על ידי מלחמות היהודים עם הרומאים. וברשימת ערי מטה שמעון בספר יהושע (יט. 5), נקראת „בית לבאות", ובספר דהי״א (ד. 31) היא נקראת בשם בית־בראי (עיין ערך בית בראי).

1) **לְבוֹנָה, לְבֹנָה**, הוא שם נטף הנגר ממין עצי בושם המתקשה לדונג ונותן ריח טוב כשמקטרים אותו על גחלים. קומת העץ הזה היא חמש אמות, וגדל הוא בערב במדינת שבא, כמו שמצינו בירמיה (ו. 20) לבונה משבא תבוא, ונמצא עוד על חוף בע־בעריא במזרח אפריקה, כפי עדות הערֿאדאט (2. 8). שטראבא מצא לבונה גם בהודו (אינדיען) (עיין שטראבא 16. 782). פליניוס מעיד כי היא נמצאת גם בארץ פרס (נאטור געש־כטע 12, 31). בין מיני הלבונה נמצא מין אחד הידוע בשם לבונת זכה; והמין המשובח הזה היו מערבין בני ישראל בקטרת הסמים (שמות ל. 34) שהביאו ביחד עם המנחות (ויקרא ב. 1) ועם לחם הפנים (שם כד. 7). החוקרים החדשים מחכמי העמים חלוקים בדעותיהם על דבר הנבלת המין והשם של עצי לבונה שהיו מתשמשים כנטפו היהודים הקדמונים לסמי הקטרת. לדעת שפרענגעל הוא העץ בושם הנודע כעת בשם Amgris Kataf ואחרים משערים כי הוא העץ הגדל בפנים אזיה והידוע בשם Hosvellia serrata

העץ הזה הוא מצמית פרחים ממראה
תכלת מעורב בלבן, והפרחים האלה מוציאים
גרעינים עגולים שטעמם מר, וכאשר יניחום
על גחלים בוערות יעלו בלהב בהיר ויוציאו
ריח טוב מאד. מחיר הלבונה היה גדול מאד,
כנראה מדברי הנביא ישעיה (ס. 6): משבא
יבואו **זהב ולבונה** ישאו: פלוטארך
מספר כי המלך הפרסי דריוש שם מס על
הערבים אלף ככרי לבונה, עובדי הבעל היו
מקטרים אותו על לבנים שרופות באש
ואדותם אמר הנביא ומקטרים על הלבנים
(שם סה. 3), מזכיר לבונה מברך און (שם
סו. 3), והלשון מזכיר לבונה כונתו מעלה
זכרו לפני אלהיו בענן קטורת. והפסוק
בתהלים: מזמור לדוד להזכיר (תהלים ד. 1),
מתרגם התרגום המכונה ליונתן: על צריר
לבונתה לדוכרנא, כונתו שהוא שיר על
הקטרת. וגם בתורה נקראת הלבונה שהיתה
נתונה על מערבת לחם הפנים ומוקטרת
בסילוקו בסוף השבוע — בשם אזכרה:
והיתה ללחם לאזכרה (ויקרא כד. 7), כי
הוא החלק העולה לגבוה לזכרון לפני ה'.
(וע"ע קטורת).

2) **לבונה**. שם עיר בקרבת שילה.
קרוב להעיר לבונה מנגב היה נמצא בימים
הקדמונים להתישבות בני ישראל בארץ
כנען כרמים רבים, ששם היו יוצאות בנות
שילה לחול במחולות ביום חג ה' ובמקום
ההוא חטפו להם בני בנימין בתולות לנשים
(עיין שופטים כא. 14 והלאה). לדעת
ראבינסאהן הוא הככר הנודע כעת בשם
„לובבאן" (עיין ראבינסאהן 3, צד 309).

לבוש. ההלבשה היותר קדומה של מין
האדם כפי אשר יסופר בתורה היתה
החגורה לכסות בה את אברי המין, וההלבשה
הקדומה נעשתה ממין הצמחים כמו שנאמר:
ותפקחנה עיני שניהם וידעו כי עירומים הם
ויתפרו עלי תאנה ויעשו להם הגורות
(בראשית ג. 6. 7). חוקרי קדמוניות מצאו
כי החגורה של עלי הצמחים היתה כלי
ההלבשה הראשון גם לעמים קדמונים אחרים:
להודים, למצרים, לכנענים, לרומאים, ליונים,
לגלים, לגרמנים, ולאם לאם כאשר מין
האדם התפתח והשתלם מעט החל לפשוט
בעלי החיים ולהשתמש בעורם לכסות בו את
מערומיו: ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות
עור וילבישם (שם 21). ואך אחרי אשר הגיע
האדם בהתפתחותו למדרגה יותר גבוהה
לדעת איך לעבד את החמרים ולהכשירם
לשמושו החל לארוג נימים מצמר חחי ומעצי
פשתן ולעשות לו כתונת. השם הזה הוא
מלשון כתנא בארמית וכושית שהוראתו פשתן
והכנוי כתונת להלבשה עשויה מעור הוא
משאל משם כתונת פשתן. ובימים הקדמונים
מאד טרם ידע עוד האדם לעשות לו כתונת
מחוטי פשתן יש לשער כי היה הלבוש מעור
מכונה בשם אחר שנשכח בהמשך הימים.
החגורה הקדמונה היתה חתיכת ארג או עור
מרובעת סביב המתנים.

בימי שבתם של בני ישראל במצרים
לא הצטיינו בלבושיהם מהמצרים, כן הוכיחו
הז"ל מהכתוב (שמות ב. 19): איש מצרי
הצילנו מיד הרועים, וכי מצרי היה? אלא
לבושו מצרי והוא עברי (שמו"ר פ"א), הנה
כי כן על פי הלבשת משה שפטו כי הוא
מצרי, כי אז התיחדו העמים בהלבשות
מיוחדות, אבל אין כל ספק כי בני ישראל
יוצאי מצרים ידעו ידיעה מצרית גמורה
ושלמת במלאכת האריגה, הרקמה, הצביעה
והכנת העור כמדרגה שהיתה ידועה אז
להמצרים.

הכתונת היתה לבוש קדום מאד.
וכפי הנראה היתה המלבוש הראשון אחרי
שהגיע האדם להשתלמות ולהתפתחות ידועה.
הכתונה היתה מכסה את כל גופו של האדם
העברי, אולם בין המצרים היו רבים וביחוד
המון העם שהכתונת לא כסתה את החלק
האחרון מן הגוף והיהודים היו מביטים עליהם
בלעג ובבזיון בעבור זה. והנביא קורא אותם
בגלל זאת „חשופי שת ערות מצרים", כי שת
בעבריית הוא מלשון בסיס ומושב כמו כי
השתות יהרסון, ומקום המושב של הגוף נקרא
שת (עיין געזעניוס). וע"ע כתונת.

את הכתונת היו אחרים או חוגרים

באזור א בחגורה. העניים היו עושים אותה מעור (מ"ב א. 8), הבינונים — מפשתן (ירמיה יג. 1) ולפעמים נתנו אותה לאות הצטיינות במלחמה (ש"ב יח. 11), החגורה היתה מראש תכשיטי האשה (ישעיה ג. 20), בימים מאוחרים נמצאו גם חגורות מכתם אופז (דניאל י. 4).

ומעלה מן הכתונת היו לובשים היהודים דקדמונים כשאר עמי הקדם בגד עליון הנקרא בכתבי הקודש בשמות שונים: בגד, שמלה (או שלמה), כסות, הבגד עליון הזה היה על פי רוב חתיכת ארג מרובעת, מרוקמת בציורים יפים מצבעים שונים על יסוד לבן. הערבים נושאים גם היום בגד עליון כזה ונקרא אצלם „איהראם" והוא מעטפה רחבה של סודר גדול הסובב את כל הגוף כתבנית הטלית שלובשים היהודים גם היום בעת התפלה. בבגד חזה היו משתמשים היהודים הקדמונים לצרירת חפציהם כאשר יעשו הערבים גם היום. כן נמצא בכה"ק: וילקט ממנו פקועות שדה מלא בגדו (מ"ב ד. 39) וביחוד בכנף הבגד (עיין חגי ב. 12). לתכלית זאת עשו כעין בית קבול בכפלי הבגד מצד החזה, והוא הנקרא גם כן בשם חיק (תהלים ע"ט. 12; משלי י"ז 23). בבגד השתמשו לכל צרכיהם וביחוד לכסות לילה, כמו שנאמר בדוד: ויכסוהו בבגדים ולא יחם לו (מ"א א. 1), וכן במיכל בת שאול ותקח מיכל את התרפים ותשם על המטה... ותכס בבגד (ש"א י"ט 13). גם השמלה היתה חתיכת ארג מרובעת, ולכן נמצא בה את הפעלים: פרש, ופרשו את השמלה (דברים כב. 16), עטה, עוטה אור כשלמה (תהלים ק"ד 2)י מתכסה (מ"א י"ב. 29); צור, צרורות בשמלתם על שכמם (שמות י"ב. 34); לוטה (ש"א כ"א 6). לפני עלותם על משכבם היו פושטים את הכתונת והיו מתכסים בשמלה או בכסות לבדה (שמות כ"ב. 26). דוגמא ופירוש כנפך על אמתך (רות ג) הוראתו שכיבת איש עם אשה, כי כנפיך במקום הזה מורה כנפי הבגד או השמלה, כלומר לשכב יחדו תחת מכסה אחד. גם בלשון יונית המבטא: „היא השתתפה עמו בבגדו" משמש להוראה הזאת. המבטא הזה נקבע בלשון בזמן שלא השתמשו עוד במטות לשינה, אולם בעת שנתפשט שמוש המטות לשינה, נתחלף המבטא „פרישת כנפים" למבטא „תשמיש המטה".

ה ש ק היה קליעה של חוטים משעיר עזים. צבעו היה שחור כצבע שער העזים בארץ ישראל, השק היו חוגרים ביחוד על המתנים ובכל חיה חגור סביבו, והיה סימן אבלות: יעקב בהתאבלו על יוסף שם שק במתניו. גם הנשים היו חוגרות שקים לאות אבל. אלי כבתולה חגורת שק על בעל נעוריה (יואל א. 8). הנביאים התכסו בשקים להראות את עניותם החמרית (ישעיה כ. 2).

ה ס ד י ן היה ארג פשתן דק אשר השתמשו בו גברים ונשים למעטה, למטפחה, למצעה וכדומה, בין תכשיטי הנשים המפורטים בישעיה (ג. 23) הושב גם כן את הסדין. ונזכר גם כן בין מלאכות שהאשה עושה ומכינה לממכר (משלי לא. 24).

ה א ד ר ת היתה עור של חיה עם השערות. השם אדר בארמית הוראתו עור הנפשט מעל הבהמה ובזה בתלמוד יביא אדורה לבית דין (עיין ערוך השלם קאהוט ערך אדר). האדרת היו לובשים לפעמים ממעל להשלמה: ממול (כמו ממעל) שלמה אדר תפשיטון (מיכה ב. 8). באדרת שער נמצאו מינים שונים, יקרים ופחותים: בראשונים התכסו מלכים כמו שנאמר ביונה (ג. 6). ויגע הדבר אל מלך נינוה ויקם מכסאו ויעבר א ד ר ת ו מעליו, וביחוד היתה ידועה ביקרותה „אדרת שנער" (יהושע ז. 21). ובאחרונים התעטפו נביאים (מ"א יט. 19; מ"ב ב. 13).

ה מ ע י ל היה בגד עליון מיוחד לאנשי המעלה. הכהנים הגדולים נשאו מעילים על בגדיהם, גם שמואל, שאול, יונתן, דוד, איוב, עזרא היו מלובשים מעילים. המעיל היה בגד עליון הרוך אל הטף מגיע

מן הצואר עד למטה מן הברכים עם בתי ירוע קצרים, פתוח לכל ארכו מצד הפנים, ולרוחב רקומות אמרות יפות ובשתי כנפיו תלוים גדילים לנוי.

האפוד הוא מעיל הכתפים והיה עשוי משתי חתיכות אריג שוות מחוברות יחדו רק למעלה על הכתפים ויורדות לאורך הגוף עד למטה מן הברכים אחת לפנים ואחת לאחור בתבנית דמות קטן שלובשים כיום האנשים המדקדקים במצות ציצת, בארבע כנפותיו היו תלוים גדילים עבים. האפוד היה בארצות המזרח לבוש בני המעמד היותר גבוה, גם של המלך, וכן היה בישראל בימים הקדמונים אך לבושו של הכהן הגדול. אבל בימי שמואל נמצא כי לדוד המלך היו גם הכהנים משרתי הבית לבושים באפודים כי בהריגת נוב עיר הכהנים נהרגו שמונים וחמשה כהנים נושאי אפוד בד (ש"א כב. 18).

על ארבע כנפות הכסות צוותה התורה לעשות גדלים או ציציות עם פתיל תכלת, שמטרתם היתה סמל דתי למען כאשר יראו את הציציות יזכרו את כל מצות התורה ויעשו אותן. ציציות כאלה היו משמשות לצורך סמלים דתיים גם אצל עמי קדם אחרים כמו החוט הקדוש אצל הפרסים, שהיו תלוים אותו על הכתף השמאלית של הנער סביב חזהו וגרו בהכנסו בברית הכת שלו. אצל ההודים היה גדיל של שלשה חוטי צמר גפן לכת הכהנים (ברהמינים); של שלשה חוטי קנבוס לכת ההילים, ושל שלשה חוטי צמר לכת השלישית של בעלי מלאכות וסוחרים. בעת קשירת החוטים היו עושים חגיגה. לנערי הכת הראשונה היו עושים הקשירה וההגיגה בשנה השמינית ללידתו, והכת השניה — בשנת האחת עשרה, ואצל האחרונה בשנת השתים עשרה. ולפי זה נראה כי הציצית היתה אחד מנמוסים הדתיים של עמי הקדם, ואך התורה טבעה עליה את החותם המיוחד ותשתמש בה להפצה לכונת הדת היהודית המיוחדת.

לפי דעת התוספות בשבת (ל"א:) ד"ה בעון ציצת היו נענשים מי שלא היה לו ציצית דוקא בימים הקדמונים שהיו מלבושיהם בארבע כנפות, אבל השתא שאין העולם רגילים במלבושים כאלו אין צריך לקנות (ציצית). אך טוב לקנות טלית ולברך עליו בכל יום וכו'. המבקרים החדשים: ועלהויזען, נאוואק ועוד אומרים כי הציצת ביסודה היתה אמונת הבל של עמי הקדם, והיתה להם כעין קמיע לשמירה משדים ורוחות, אך לנו בני ישראל אות היא, כי בתורת משה נתקדשה למטרה נעלה.

לכסוי הראש היו להקדמונים גם כן לבושים שונים: הצניף היה כמו כפת השינה (מיצקע) בימינו, והיה כסוי הראש לא רק לגברים: כמעיל וצניף משפטי (איוב כט. 14), כי אם גם הנשים היו מכסות בצניף את ראשיהן. ישעיה חושב הצניפות בין תכשיטי ולבושי הנשים (ישעיה ג. 23). הפאר היה כסוי הראש לנכבדים ולא היו לובשים אותו בעת האבלות, ולכן נצטוה יחזקאל לשום פארו על ראשו להראות לכל כי איננו אבל. גם הפאר היה כסוי הראש לנשים כמו לגברים (ישעיה שם). אפר היה כמו סודר מרובע ולפעמים היו מכסים בו גם את העינים בכדי שלא יכירו את לובשו כמו שמסופר על אחד מבני הנביאים (מ"א כ. 38). ולפי דעת הירשבערג (שמספרו ההלבשה העברית הקדומה שאבתי הידעות לערך הזה) הוא המצנפת הנזכר בהלמוד. יחזקאל (כג. 15) מזכיר כסוי הראש של הכשדים בשם טבולים, שלפי דעת גיזיניוס היא מלה כושית והוראתה — כרוך (סביב הראש).

על הרגלים היו לובשים נעלים והיו מהדקים אותם אל הרגל ברצועה שהיתה נקראת „שרוך נעל". בהמשך הימים החלו לעשות נעלים יפות ויקרות מתחש (יחזקאל טז. 19). בביתו הולך בן ארצות הקדם יחף, גם הנכנס בבית חברו חולץ את נעליו במסדרון' לזאת נצטוו בני ישראל כי באכלם את הפסח יהיו נעליהם על רגליהם כהולכי דרך. במקום קדוש היתה רגל מלובשת בנעל

חלול הקודש, ולזאת נדרש משה כי יסיר את הנעל מעל וגליו מפני שהמקום שהוא עומד עליו אדמת קודש הוא. שליפת הנעל ומסירתו לחברו היתה סימן של הסתלקות מן הקנין ומסירתו לחברו (רות ב. 7) וזאת היא גם הכונה של חליצת הנעל של היבם, להראות כי נסתלק מן ירושת אחיו המת. השלכת הנעל על רצועת ארץ היה סמן של חזקה בה. וזה הוא המכוון בפסוק (תהלים ס. 10) על אדום אשליך נעלי כלומר לחחזיק בארצו ולירשה ולקנותה קנין עולם. היחפות לגדולי העם ושריו היתה סמן לאבלות וצער כמו, שמצינו בדוד בברחו מפני אבשלום בנו: ודוד עולה במעלה הזיתים עולה ובוכה.—— והוא הולך יחף (ש"ב טו. 30).

הלבשת האשה היתה גם כן פשוטה כמו הלבשת האיש, אך נמצא אצל הנשים בגד מיוחד הנקרא רדיד „נשאו את רדידי מעלי שומרי החומות" (שה"ש ה. 7). שהיה משמש אצלה לצניעות, ואולי הוא אחד עם תמטפחת הנזכרת במגלת רות (ג. 15). הכלה מכסה את ראשה לפני החתן בצעיף (בראשית כ"ד 95). וגם בזה נבדלו הנשים מהגברים שהיו משתמשות בבגדים של צבעים שונים או היו מקשטות אותם בקשוטי זהב. דוד בהספדו על שאול אמר: בנות ישראל אל שאול בכינה המעלה ע ד י ז ה ב על לבושכן (ש"ב א. 34), ולזאת פירשו הקדמונים את האסור „לא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה": לא תלבש האשה את כלי הזין המיוחד לאיש. ולא ילבש הגבר את השמלה הצבעונית המיוחדת להאשה.

בימים היותר מאוחרים בתקופת כה"ק נמצאים עוד בגדים בשמות: מחלצות, פתיגיל. המחלצה לדעת ה"ב היא בגד מלובש על או עד החלצים (מתנים), והיה בגד יקר מאד ועל כן הקבילו אותו אל הבגדים הצואים (זכריה ג. 4), והפתיגיל, לדעתו היא מלה מרכבת מן פתיג על משקל מעיל והוא הנקרא בארמית פתגא -(מין בגד), ומן „גיל" או ששון, והוראתו לפי זה היא: מעיל—ששון, כמו מעיל צדקה. מעטה קנאה, ולפי זה הכוונה בפסוק „תחת פתיגיל — מחגורת שק" (ישעיה ג. 24) היא תחת מעיל ששון תהיה „מחגורת שק" שהוא אות אבלות. (וע"ע בגד, מכנסים, צבא (הלבשתו), מת (הלבשתו), עבד (בגדיו), מנהגי החתונה (חלבשת החתן והכלה), מנהגי האבלות (הלבשת האבלים).

לביא ע"ע אריה.

לְבִיָּא נקבה ממין האריות (ע"ע אריה).

לְבִיבָה מין מאכל עשוי מעיסת סלת ממולאה בגבינה' או בבשר או בפירות. ויען כי תמונת המאכל הזה או העוגה הזאת הוא כעין משולש כתבנית הלב (קרעפלאך) לכן נקוב בשם לביבה, וכן כתיב בתמר: ותלבב לעיניו (כלומר עשתה את הלביבות לעיניו של אמנון אחיה) ותבשל את הלביבות, כי כן יעשו גם היום מבשלים את הלביבות טרם ישימו אותן על המשרת לאפות אותן בנויד חמאה.

לבן ע"ע צבעים.

לָבָן בן בתואל הארמי. נכדו של נחור אחי אברהם, ואחי רבקה אשת יצחק. הוא היה איש עשיר בעל מקנה בקר וצאן מעשירי ארץ ארם־נהרים. עיר מגורו היתה העיר הרן. בספורי התורה אדות לבן אנו רואים אותו בי היה מכובד מאד בין בני משפחתו והיה ראש המדברים בכל הענינים הנוגעים לאנשי המשפחה. כבר בנשואי יצחק ורבקה לקח חלק גדול והתערב בענין חזה כראש המשפחה. הוא היה הראשון לרוץ לקראת אליעזר עבד אברהם, שבא לחרן לדבר אדות התחתנות בית אברהם עם בית בתואל, לקבל פניו ולהביאהו אל ביתו. וכאשר ספר אליעזר לאנשי הבית את אשר קרה לו על הבאר עם רבקה, היה לבן ראש המדברים להסכים להשידוך הזה, כמו שנאמר: ויען לבן ובתואל ויאמרו: מה' יצא הדבר וגו' הקדים הכתוב לבן לבתואל. וכן הלאה בהמשך הספור נזכר לבן לפני האם: ויאמרו אחיה (של רבקה, הוא לבן) ואמה, ובתואל (אבי רבקה)

מאן דבר שמיה, גם בהמתנות שנתן העבד אליעזר לקרובי רבקה כנהוג בימים ההם נזכרים אך לבן ואם רבקה (ומגדנות נתן לאחיה, לבן, ולאם).

תכונות נפשו בולטות ביותר בספור התורה אדות המשא-ומתן שהיו בינו ובין יעקב, בעצת הוריו יצחק ורבקה הלך יעקב לפדן ארם לבחור לו אשה ממשפחת רבקה ומבית אביה. בבואו לפדן ארם ישב על הבאר מחוץ לעיר להנפש מעמל הדרך. שם פגש את רחל בת לבן אחי אמו, רבקה, ותיטב הנערה בעיניו ויאהבה. רחל ספרה לאביה לבן אדות יעקב. והוא מיד רץ לקראתו ויביאהו אל ביתו. אחרי אשר ישב יעקב בבית לבן כחדש ימים גילה לו יעקב את חפצו לקחת לו את בתו רחל לאשה ובעבור זה נכון הוא לעבוד אותו בתור רועה צאנו שבע שנים. לבן התרצה להצעה הזאת. אולם אחרי שבע שנות עבודה של יעקב רימהו שנתן לו את לאה הבכירה תחת רחל אהובתו וכאשר התמרמר יעקב על התרמית הזאת הרגיע לבן את רוחו כי יתן לו גם את רחל בתנאי אם יעבוד אותו עוד שבע שנים אחרות. יעקב נתרצה לזה. ואחר כן עבד אותו עוד שש שנים בשכר, אבל החליף כפעם בפעם את משכורתו כי רעה עינו בהצלחת יעקב חתנו. סוף הדבר היה כי קצה נפש יעקב בהרמיות הרבות שרימה אותו לבן חותנו. ויקח את נשיו, את בניו עם צאנו הרב ויברח ללכת אל ארץ כנען אל אביו ואל אמו. אך נודע ללבן כי ברח יעקב, רדף אחריו וידבק אותו בהר הגלעד. בתחלה עלתה במחשבה לפניו לעשות רעה ליעקב, לגזול ממנו את נשיו, בניו, עם צאנו, אבל בחלום הלילה הניא אותו מלאך ה' מעשות כל רע ליעקב.

הן אמת כי בארצות המזרח האח נוטל חלק בכל ענייני אחותו (עיין שיר השירים ח. 8 אחות לנו קטנה......מה נעשה לאחותינו......) ומחובותיו להגן על אחותו יותר מעל אשתו, ולזאת כתם זמה באחותו ירתיח את לבו רב יותר מכתם זמה באשתו, באשר אשתו איננה מבשר משפחתו ויש לה שלוחים בגירושין, מה שאין כן באחותו עצמו ובשרו. אבל לבן השתמש בזכותו זאת יותר על המדה ושלל מאביו כל זכות בענין הזה ולא הניח לו כלום.

המבקרים מחכמי העמים נותנים דופי, בתכונת נפשית אמותינו רבקה ורחל (אחותה של לבן ובתו) כי דבקה גם בהן מדת הרמאות של לבן, רבקה הוליכה שולל את בעלה יצחק בתרמיתה והסבה כי יברך לפני מותו את בנה האהוב לה, יעקב; ורחל רימתה את אביה הרמאי בדבר התרפים. אבל אם גם לוא יהי כדבריהם, הלא השתמשו אמותינו אלה במדת הרמאות לדבר טוב, וכבר החליטו חכמי המדות, כי גם התכונות הנפשיות היותר רעות בקנאה, כעס וכדומה אם ישתמש בהן האדם למטרה מוסרית לטובות תחשבנה. ורבקה שידעה שעשו בנה בזה את הבכורה למכרה ליעקב. הלא מצד היושר והדין ראויות הברכות ליעקב בנה ולא לעשו. והשתמשה ברמאות שלא להכאיב את לב בעלה בגלותה לו את הנבלה שעשה בנו האהוב לו לבזות את הבכורה.

חז"ל מפליגין מאד בגנותו של לבן וחושבים אותו לשונא היותר גדול לישראל. גם יותר מפרעה מלך מצרים, כי פרעה לא גזר אלא על הזכרים ולבן בקש לעקור את הכל, כי אמר הבנים (של יעקב) בני והבנות בנותי והצאן צאני וגו' ובכן חפץ לעקור משורש בית יעקב ולא יזכר שם ישראל עוד. ולכן החליטו ואמרו: הוא (לבן) בלעם שחפץ גם כן לקלל את ישראל ולהכחידו מן הארץ, הוא כושן רשעתים, ששמו (רשעתים) מעיד עליו כי היה מלא רשע לישראל, וכלם (לבן, בלעם וכושן) היו ארמיים. ובכלל היו הארמיים מציקים תמיד לעמנו מאד (עיין סנהדרין קה:)

2) **לָבָן** שם אחת התחנויות של בני ישראל כנסעם במדבר בצאתם ממצרים.

המקום הזה נזכר בתחלת ספר דברים (א. 1) אך תכונת המקום הזה לא נודע כעת. יש משערים כי היא התחנות הנזכרת בפרשת

מסעי (במדבר ל"ג 20). ויש סמך להשערה הזאת מזה שבשני המקומות נזכר המקום הזה בקרבת חצרות: בדברים: ולבן וחצרות ודי זהב, ובבמדבר: ויסעו מחצרות ויחנו ברתמה ......ויחנו בלבנה (במדבר ל"ג 19. 30).

1) **לְבָנָה,** שם המאור הקטן לממשלת הלילה, ונקרא לבנה מפני אור פניה הבהיר, ולכן ידמה לה המשורר את פני רעיתו האהובה: יפה כלבנה (שה"ש ו. 10). ויען כי לפעמים עבדו את הלבנה וישימו מבטחם בה בחשבם אותה לאלהות, לבן נבא עליה ישעיה. וחפרה הלבנה (ישעיה כד. 23), כי מבטחם יהיה לכלמה, כי מלך ה' צבאות בהר ציון וירושלים (וע"ע ירח).

2) **לבנה** שם משפחה אחת מן הנתינים שעלו מבבל לירושלים ביחד עם זרבבל, נזכר בעזרא (ב. 45).

לְבֵנָה. אבן בנין בארצות המזרח עשוי מרפש וטיט. בארץ מצרים, הארץ אשר לא ירד בה גשם ושלג לעולם משתמשים בלבנים יבשות בחום חשמש לחומות הערים ולבתי היכליהם ועושים את הכתלים עבים מאד לפעמים עד 80 רגל בעבים. גם העמודים הגבוהים והעבים שהעמידו לפני היכליהם היו עשוים מלבנים כאלו, כמו המסדרון הגדול משבע מאות עמודים באקהענאטען. גם בבבל השתמשו בלבנים כאלו לכל צרכי הבניה לחומות העיר ולהיכלי תפארתם. בפרס, תודו, כינע, גם במעקסיקה היתה הלבנה נודעת מאד ונהוגה בכל הבנינים השונים. כלם היו עשוים מלבנים של רפש וטיט, שיבשו מחום השמש. לבנה אדומה שרופת באש היתה במקומות האלו חזון בלתי נפרץ, והשתמשו בה אך לעתים רחוקות כיוצא מן הכלל. בארץ ישראל, בעת ממשלת האמרי, השתמשו בלבנים עשוות מרפש וטיט שיבשו מחום השמש לבנינים שונים וגם המצודות עשו מלבנים ולא מאבנים. תבנית הלבנה בבבל היתה כעין רעף מרובע (דאכציעגעל), ושל המצרים היתה דומה בתבניתה להלבנים הנהוגות בימינו. בתקופת ממשלת היהודים בארץ גם כן הקימו בניניהם מלבנים עשווה מרפש וטיט שנתיבשו בחום השמש, ואף מזוזות פתחיהם עשו מאבנים.

כפי המסופר בתורה עשו אנשי דור הפלגה את מגדל בבל מלבנים שרופות באש (בראשית יא. 3). והיו מוכרחים לזה מפני כי האויר שם רטוב. אלם במצרים לא נראו לבנים שרופות באש עד עת ממשלת הרומאים שמה. העבודה בהכנת לבנים העמיסו על שכם השבויים, שהיו עושים אותן מאדמה שחורה שאצל היאור (נילוס) והיו מערבים בה חול ומעט תבן. על התערובת הזאת שפכו מעט מים ועשו אותה כמין עיסה, ואחר כן שפכו את העיסה בטפוסים והניחו אותם נגד חום השמש עד אשר נתיבשו במשך שבוע והיו ראויות לשים אותן בבנין. הלבנים שהכינו לבניני הממשלה היה חרות עליהן שם המלך המושל, ולפעמים גם שם הבנין שלמענו הוכנו. מחומר הלבנים עשו גם כן לוחות בתבנית טבלאות מרובעות לחרט ציורים ולכתיבה. כמו שמצינו ביחזקאל: (ד. 1) „קח לך לבנה......והקות עליה עיר",

לִבְנֶה מין עץ. השם לבנה מעיד עליו כי מראהו לבן ולזאת מתרגמים אותו בשם פאפלאר שהוא עץ שעליו המה לבנים כשלג וגם פרחיו המה לבנים ויפים ומהודרים מאד. בגבהו יעלה לפעמים עד עשרים רגל, ולפי זה יש לו גם כן צל גדול וטוב, ולכן יזכיר הנביא הושע את העץ הזה ביחד עם אלון: תחת אלון ולבנה ואלה כי טוב צלה (הושע ג, 13).

1) **לִבְנָה** שם עיר בנחלת מטה יהודה, בין מקדה ובין לכיש (יהושע י. 29, 30). השם הזה נזכר גם כן בין שמות המלכים שנצח יהושע (שם יב. 15) בין ערד ובין עדולם בין מספר הערים אשר בשפלה (שם טו. 42), וגם נחשבת להערים שנתנו להכהנים לשבת בהן (שם כא. 13; ודהי"א ה. 42). בעל דהי"א יחשוב את העיר הזאת לעיר מקלט, אבל ביהושע לא נזכר שמה בין ערי המקלט (עיין יהושע כ). יושבי העיר לבנה פשעו ביהורם מלך יהודה בעת אשר האדומים השליכו עולו מעליהם (מ"ב

ח. 22; דהי"א כא. 10). כפי הנראה היתה עיר מבצר, כי בימי חזקיה מצינו כי סנהרב נלחם עליה (מ"ב יח. 8; ישעיה לז. 8). בסוף ממלכת יהודה היתה לבנה מיושבת מבני ישראל, כי יאשיהו לקח לו אשה את חמוטל בת ירמיהו מלבנה (מ"ב כג. 31; כד. 19). אחרי הזמן הזה לא נזכר עוד שם לבנה בכה"ק. מהמסופר במ"ב (ח. 22) כי לבנה פשעה ביהורם ביחד עם האדומים משערים מבקרים אחדים כי היתה לבנה אחרת בארץ אדום ולא אחת מערי יהודה. אבל בעל א"ק מצא דרך אחרת לבאר ענין הפשיעה של לבנה. לדעתו: יושבי העיר הזאת היו מבחירי בני יהודה, אשר רוחם נשארה נאמנה את אלהי אבותיהם, ולזאת הסירו את שכמם מסבל המלך המרשיע ההוא, שהתאמץ למלא את ערי יהודה בתועבות ושקוצים. וכעין ראיה להשערתו זאת מביא הפסוק בדהי"ב (כא. 10) אז תפשע לבנה בעת ההוא מתחת ידו כי עזב את ה' אלהי אבותיו, וגם לא יזכירו המספרים במלכים ובדהי"ב בפשיעת לבנה המלות עד היום הזה, כמו שמזכירים בפשיעת אדום, כי, אין ספק (לדעתו) שאחרי מות המלכים הרשעים יהורם ואחזיה וממשלת האלילים הרלה, שבו גם בני לבנה להתחבר עם אחיהם תחת שבט מלך אחד.

לְבָנוֹן. שם רכס הרים בין ארם וארץ ישראל. במליצה חגשית שבכה"ק (פרוזה) יבוא תמיד שם הרכס הזה עם ה, הידיעה, ורק פעם אחת (בדהי"ב ב. 7) נמצא בלי ה' הידיעה. ואולם בשפה שירית ומליצה נמצא אותו 18 פעמים עם ה' הידיעה, ועשרים פעמים בלי ה' הידיעה. שרש השם הזה הוא לבן, ונקרא כן או על שם לובן השלג אשר יכסה את ראשו שבעה חדשים בשנה או בגלל האבנים הלבנות הנמצאות למרבה במעלות הגבוהות שלו.

הלבנון נזכר בבה"ק יותר מששים פעמים וכמעט שתי שלישיות מהם בדברי מליצה ושיר. כפי שנאמר בפירוש בספר יהושע נתן הלבנון לנחלה לבני ישראל: זאת הארץ הנשארת לרשתה: כל גלילות הפלשתים ....והארץ הגבלי וכל הלבנון (יהושע י"ג. 5). אבל בני ישראל לא כבשו אותו מעולם. (עיין שופטים. ג' 1—3). וגבול הארץ היה אך מבעל גד אשר בעמק לבנון תחת הר חרמון (יהושע יא. 17). העמק הזה ידוע בספרת העמים תחת השם קעלי — סיריא, היא הנודעת כעת בשם בוקה או בקעה, ההר הנודע בשם מול הלבנון (אנטי—לבנון) נזכר בכה"ק אך פעם אחה: „הלבנון מזרח השמש" (שם יג. 5) בספר שופטים (ג. 3) מבואר כי החתים ישבו על הלבנון. בימי מלכות שלמה היה הלבנון החת ממשלת חירם מלך צור, והוא מלא את בקשת שלמה להוריד ארזים וברושים מן הלבנון אל הים להגיע אותם לנמל יפו ומשם יקחם שלמה לשימם בבנין בית ה' שבנה בירושלים (מ"א ה. 6) אולם מקום אחר בכה"ק מעיד כי היו לשלמה בנינים בהלבנון (שם ט. 10), הנה כי כן היתה לו איזה ממשלה שם; גם לבנין הבית השני הביאו ארזים מלבנון (עזרא ז. 7).

מול הלבנון יורד נגבה בארץ ישראל, וקצהו ממזרח למוצא מי הירדן נקרא חרמון, והוא הנקרא בפי הנביא ירמיה (כב. 6) ראש חלבנון, כי הוא היותר גבוה מכל גבעות ההר הזה, ומטעם הזה נקרא גם כן בשם הר שיאון (דברים ד. 48) מפני כי הוא רם ונשא. קצהו השני היורד נגבה מערבה נקרא „הר נפתלי" (יהושע ב. 7), על ירכתי לבנון (מ"ב י"ט 23), במקום ימס השלג בקיץ צומחים אילנות שונים: ארזי אל, אלונים, ברושים, אלגומים, עצי תאנה, זית, שקמה, לוז וארמון לרוב הנקראים בפי הנביא ישעיה „כבוד הלבנון" (ישעיה לה. 3), ופני האדמה יעטפו הדר פרחי המד וכל ראשי בשמים נותני ריח נחוח, ולכן נאמר וריח לו כלבנון (הושע יד. 7) בנקרות צוריו יגורו אריות, דבים, וזאבים וכל חיתו טרף הנקובים בפי הנביא חבקוק (ב. 17) „חמס לבנון" ארזי לבנון וברושים מצטיינים בתקפם ובריחם הטוב, ומהם עשו גם ידות לחניתות

וכל כלי מלחמה, ולזה מכנה הנביא את חיל אשור בשם „לבנון": והלבנון באדיר יפול (ישעיה נ. 14), וכן יאמר על מפלת מלך בבל: גם ברושים שמחו לך, ארזי לבנון, מאז שכבת לא יעלה הכורת עלינו (שם יד. 8), ומטעם זה קרא המלך שלמה את אוצר כלי המלחמה אשר עשה בירושלים בשם „יער הלבנון" (מ"א ז. 2). והוא גם כן נשק בית היער (ישעיה כב. 8). בצד צור לדרומה יורד הלבנון כמו מעל שלבות סלם עד חוף ים התיכון, והוא הנקרא בפי חז"ל סולמא דצור (עירובין ־פ.)

לְבְנִי שם הבן הבכור של גרשם בן משה, והוא גם שם היחס של המשפחה הלבני (שמות ו. 17; במדבר ג. 21. ובדהי"א (ו. 14) מיחס משפחת הלבני לבני גרשם, וגם לבני מררי.

לְבְנָת עיין ערך שיחור לבנת.

לֹג חלק שנים עשר ממדת ההין לערך שני בצים. עיין ערך משקלות.

לֹד שם עיר נזכרת באיזה מקימות בכה"ק: עזרא ב. 33: נחמיה ז. 37; שם יא. 35; דהי"א ח. 12. במקומות האלה נחשבת לאחת מערי בנימין, ומבני השבט הזה בשובם מהגולה התישבו שם. בדהי"א שם מבואר כי שמר בן אלפעל בנה אותה. בס' חשמונאים א. 37 מסופר כי המלך דימיטריוס היוני נתן את העיר לוד במתנה ליהודה המכבי להיות לאחזת עולם למקריבי קרבנות בירושלים (הכהנים). במשנה שביעית פ"ט נמנית העיר הזאת (שפלת לוד) בין שלש ארצות החלוקות לענין זמן ביעור המעשרות, המבקרים מחכמי העמים מחליטים כי הוא הכפר הנודע כעת בין הערביים בשם לוד העומד בעמק השרון במרחק 10 פרסאות דרומית מזרחית ליפו בדרך העולה לירושלים. לעיני המביט על הכפר הזה מרחוק הוא נראה כאחד מהמקומות היותר מצויינים בתבל שהטבע שפך עליהם הדר יפעתו במדה גדושה מאד, כי סביב עוטרים אותו גני חמד מלאים גפנים, זיתים ועץ עושה פרי למכביר, אבל בבואו אל תוכו ימצא את הכפר הזה שהוא אך גל אשפה גדול מעורר עצבון בלב הרואה.

בימים הקדומים היו השיירות שהובילו סחורותיהם מבבל למצרים עוברות דרך לוד, גמלים טעונים כל טוב מבגדה, אלעפא ודמשק ומארצות אחרות מעבר לארץ הגליל, עברו תחת מחסה אנשי חיל מזוינים להגן עליהם משודדי יום ושודדי לילה דרך שכם, ואחרי אשר חנו בלד להנפש מעמל הדרך, נשאו רגליהם ללכת דרך עזה ארצה מצרים, כאשר הורד יוסף מצרימה להמכר שם על ידי הישמעאלים עבר גם כן דרך לד, כי אז לא היתה דרך אחרת לפני הנוסעים לבוא מכנען למצרים. בעת תחנות השיירות בלוד קנו שם הדברים הנחוצים להם בדרך מסעם כבגדים, כלי עור וכלי עץ או תקנו את הישנים על ידי הבעלי מלאכות השונים, אשר התישבו בעיר לד. ולזאת נקרא העמק אשר התישבו בו בני בנימין בשובם מגלות בבל „גי החרשים" (נחמיה יא: 35). אבל המלחמות הגדולות שלחמו המכביים עם מלכי יון ביחוד במקומות הסמוכים ללוד וגם בלוד עצמה עשו את הדרך הזאת בלתי בטוחה, ולזאת מצאו השיירות לטוב לפניהן שלא לעבור עוד דרך לוד כי אם להטות הצדה ולהביא את סחורותיהן למצרים דרך הים, ומן אז ירד כבודה מעליה ולא שב אליה עוד.

בימי יאזעפוס היתה לוד אחת מאחד עשרה תמחוזות שהיו תחת ממשלת ירושלים (מלחמות ג. ג. 5): דימיטריוס ניקאטאר לקחה מהשומרנים והשיבה לירושלים בשנת 152 לפני המספר הנהוג (חשמונאים י. 30. יא. 34). צעסטיוס גאלוס שלחה באש והמית חמשים מיושביה, בעת שרבים מהם עלו לירושלים לחוג את הג הסכות (יאזעפוס, מלחמות ב. 19. 1). אבל יושביה שבו ובנו אותה מחדש, ובעת שעבר וועספאסיאנוס דרך העיר הזאת לצור על ירושלים הצטיינו יושביה בעשרם ובכל טוב. (שם ד. 8—1). אחר החרבן היתה לוד מושב של תלמידי חכמים ומקום תורה מפורסם. מן המאה השניה והלאה נקראת העיר הזאת בשם Diospolis, אבל

תערביים יקראוה גם היום בשם לוד. ועיין
באוצר ישראל ערך ארוך על דבר לוד בספרות
התלמודית והמדרשים.

לְדְבִיר עיין ערך לא—דבר.

לֵדָה. להוליד בנים ובנות במספר רב היה
נחשב להעברים הקדמונים וגם לכל
בני קום לאושר רב וברכת ה׳, והעדר הבנים
היה נחשב לחרפה ובזיון, ועונש על חטא.
הושע מנבא לאפרים כי יוציא אל הורג בניו,
ומקללם כי יתן להם ה׳ רחם משכיל ושדים
צומקים שאם יולידו בנים או בנות לא
יגדלום (הושע א. 13. 14). הלידה בין העבריות
בימים הקדמונים כפי הנראה לא באה ביחד
עם צירים וחבלים, ואשה מקשה ללדת היה
חזיון בלתי נפרץ, כן מסופר אדותן בהיותן
במצרים. כי ילדו בנים ובנות בקל ובלי
עצבון, בטרם באה אליהן המילדת (שמות א.
19), כאשר הננו רואים גם היום בין הערביים
והסורים, מהמסופר כי בני מכיר בן מנשה
נולדו על ברכי יוסף (בראשית נ. 33) יש
להוכיח כי בימים הקדמונים היה המנהג כי
האב קבל על ברכיו הילד או הילדה שנולדו
לו מאשתו. והמנהג היה נהוג גם בין עמים
קדמונים אחרים, ובדבר הזה הראה האב כי
יכיר את הנולד אז הנולדת ליוצא חלציו. אבל
המנהג הזה נשתכח כבר בימים הקדמונים
בין היהודים, כי לא מצינו בקורות עמנו
בשבתם על אדמתם כי החזיקו במנהג הזה.
כן נראה מן הקללה שקלל ירמיהו את האיש
שבשר את אביו לאמר שנולד לו בן זכר
(ירמיהו כ. 15), שמזה נראה שלא היה מן
ההכרח שהאב יהיה אצל אשתו בעת לידתה
לקבל את הנולד או הנולדת על ברכיו .אחרי
שכרתו את טבור הנולד יחצו את גופו במים,
ופזרו עליו מלח וחתלו אותו בחיתולין. המנהג
לשפשף גוית הנולד במלח עודנו נהוג גם
היום בין הפלחים בארץ ישראל, והם
מאמינים כי בזה יחזקו ויאמצו את גופו.
השם להנולד קראה האם או האב. ועל פי
רוב קראו בשמות לפי המאורעות בעת הלידה.
בהמשך הימים החלו לקרוא בשם את הנולד
בעת אשר ימולו את בשר ערלתו. אחר לידת
בן זכר היתה האם טמאה שבעת ימים ועוד
שלשים ושלשה ימים היתה אסורה לגעה
בדברים קדושים, ואחרי לידת נקבה היתה
טמאה ארבעה עשר יום ועוד ששים וששה
ימים לענין נגיעת קדשים. כפי הנראה חשבו
את האם לחולנית במשך הימים האלה והמחלה
הזאת נמשכת בלידת נקבה כפלים מאשר
בלידת זכר. המחלה הזאת היתה ידועה בשם
קדחת הלידה. על פי רוב הניקו האמות את
ילדיהן בחלב שדיהן. אבל נמצא לפעמים גם
כן כי שכרו מינקת למען הנולד או הנולדת.
מנהגם היה להניק את הילד שתי או שלש
שנים. על פי חקי חמחמדנים האם מחוייבת
להניק את בנה לכל הפחות שתי שנים. בעת
הגמל הנער משדי אמו עשו משתה. כן מצינו
באברהם שעשה משתה גדול ביום הגמל את
יצחק בנו (בראשית כא. 8).

המנהג לחוג את יום הולדת היה
רגיל בין עמים רבים כבר בימים הקדמונים,
בתורה נזכר כי חגגו המצרים יום
הולדת של פרעה מלך מצרים (בראשית
מ. 20). גם הערעדאט מספר אדות המנהג
של הפרסים לחוג את יום הולדת מלכם.
(הערעדאט א. 133). היום הזה היה קדוש
בעיניהם. לא עשו בו כל מלאכה וגם המסחר
שבת ביום הזה בין כל העם. אולם היהודים
הקדמונים כפי הנראה לא קבלו את המנהג
הזה, כי לא נמצא אף מקרה אחד שחגגו יום
הולדת של יהיה מי שיהיה. נוכל לשער, כי
כבר קדמוני היהודים הביטו על חיי האדם
בעיני הפילוסוף קהלת שהחליט לאמר: טוב
שם משמן טוב ו י ו ם ה מ ו ת מיום הולדו.
טוב ללכת אל בית אבל מלכת אל בית משתה
באשר הוא סוף כל האדם ו ה ח י י ת ן ע ל
ל ב ו (קהלת ז. 1. 2) ובאמת כל אחד
מעמנו כותב על לוח לזכור היטב את יום
המיתה של הוריו, ולרבים מהם הוא יום צום
ותענית לקיים מהשנאמר ו ה ח י י ת ן א ל
ל ב ו, בעוד שרובם מעמנו אינם זוכרים ואינם
יודעים את יום הלדה שלהם. יוצאים מהם על
פי רוב אלה המחקים מעשה העמים שבתוכם
המה יושבים יודעים וזוכרים את יום לידתם

וחוגגים אותו. מספר חשמונאים ב. (ו. 7) נדע כי מנהג הסורים היה לחוג בכל חדש את יום הלידה של המלך כי כן כתוב שם: „ויפצרו (הסורים) בם (ביהודים) ביד חזקה לזבוח זבחים מדי חודש ביום הולדת המלך. במשנה עבודה זרה נקרא יום הלידה של המלכים מאומות העולם בשם „יום גינוסיא" (היא מלה יונית שהוראתה „יום הלידה") ויום הולדת אנשים אחרים לא של מלכים נזכר במשנת שם בשם „יום הלידה" וכן גם התלמוד ירושלמי (ע"ז פ"א) מפרש המלות „יום גינוסיא" המובא במשנה „יום הלידה של מלכים", ובבבלי (ע"ז י.) יש שקלא וטריא אדות הוראת „יום גינוסיא", וכפי הנראה נעלם מהם ההוראה האמתית של המלה היונית גינוסיא. ע"ש.

לַהַב, לַהֶבֶת, הוראת השם הזה הוא לשון אש, ונמלץ גם על ברק חרב, כמו ולהב חרב וברק חנית, (נחום ג. 3), פה להב מקביל אל ברק, לפעמים יבוא השם להבת בשין נוספת בתחלה, כמו לא תכבה להבת שלהבת (יחזקאל כא. 3), והוראת השם שלהבת היא אש להבות כמו שמצינו אש להבה (ישעיה ד. 5). ויען כי מצינו להבת חניתו (ש"א יז. 7) לכן יוסיפו לעת הצורך ש בתחלת המלה הזאת להורות על לשון אש להבדיל מן להבת חנית.

לְהָבִים, לפי המבואר ברשימת המשפחות של בני נח היו הלהבים מבני מצרים (בראשית כ. 13). חכמים אחדים מצאו שווי ודמיון בין השם להבים ובין לובים, העם שעזר לשישק מלך מצרים להלחם ביהודה בימי רחבעם (דהי"ב יב. 3); העם הזה נזכר פעם אחרת ביחד עם הכושים שבאו ללחום עם אסא מלך יהודה. גם הנביא נחום (ג. 9) מזכיר את הלובים ביחד עם העם פוט שעזרו לאשור במלחמותיהם. על מצבות זכרון של המצריים נזכרים הלובים פעמים רבות לערך 1600 שנים לפני המספר הנהוג, המה מתוארים שם כאנשים בעלי קומה גבוהה, עם עיני תכלת, שערות צהובות ובעלי זקן, לבושם היה מעיל ארוך עם אזור על מתניהם, הלובים היו רועי צאן, והיו נוסעים עם עדריהם ממקום למקום לבקש מרעה לצאנם. הלובים לפעמים התנפלו על גבולי ארץ מצרים המערביים (לערך בשנת 1350 לפני המספר הנהוג). מערענפטאה מלך מצרים שעלה למלוכה אחרי המלך רעמסס השני, נלחם עמם והרג מהם כעשרת אלפים איש, כלי זיינם היו קשת וחצים וחרבות ארוכות. אחר המאה האחת עשרה לפמה"נ היו הלובים האנשי היל היותר מצויינים בצבא מצרים ובתחלה היו יוצאים למלחמה תחת פקודת והנהגת שרי צבא של המצרים אבל בהמשך הימים היו גם מלכי מצרים מבני העם הזה, ולפי החלטת החכמים דורשי קדמוניות מצרים, כל מלכי מצרים הנזכרים בכה"ק היו יוצאי חלצי הלובים. השם שישק הוא מלה משפת הלובים. הקולטוריה של הלובים היתה קולטורת המצריים, גם המה מלו את בניהם כהמצריים וגם המה עבדו את אלהי המצריים אמון, אבל עמדו במדרגה נמוכה מהמצריים, בנוגע להציוויליזציה. בימי ממשלת היונים, הצורים (קארטאגא) והרומים היו הלובים יושבי הערים מושפעים מהצוויליזציה של העמים המושלים: היונים, הצורים והרומאים אולם יושבי הכפרים היו נוסעי בעדר והיו רחוקים מאד מהשפעת העמים הנאורים בימיהם ונשארו במדרגה נמוכה מאד. ארץ אחוזתם התפשטה ממצרים עד טימבוקטו. בחקירת שפת הלובים הקדומה הצטיין מאד הפרופיסור ניומאן באנגליה והשפה הזאת כעת מעורבת כשפת ערבי. בעת התפשטה דת מחמד קבלו עליהם הלובים הדת הזאת.

לַהַט, הרבוי להטים, ויעשו גם הם חרטמי מצרים בלהטיהם כן (שמות ז. 11) ובמקום אחר (שם ז. 22) כתוב בלטיהם (בלא ה). הרמב"ן מחלק ביניהם ואומר כי להטים לחוד ולטים לחוד וז"ל בפירושו לספר שמות (ז. יז. 11): „בלהטיהם, אמרו רבותינו שהם מעשה כשפים ועל ידי מלאכי חבלה הם נעשים, והמלה מגזרת אש לוהט. להבת תלהט רשעים, והענין כי הם נעשים על ידי לוהטים מלאכי אש מלהטת באדם ולא ידע

ותבער בו ולא ישים על לב, כענין ויגל ה׳ את עיני נער אלישע והנה להב אש וסוסי אש, ואולי יקראו כן המלאכים השוכנים באויר בגלגלי היסודות שקורין אותם שדים ועוד אבאר בעזרת הצור. אבל בלטיהם אמר שהם שדים, והמלה נגזרת מן מלת לט, דברו אל דוד בלט, כי השדים באים בלט כי הם בעלי גופות מאויר שאינו נרגש״.

אולם לשד״ל בפירוש על התורה (שמות ז. 11) דרך אחרת בזה, כי לדעתו להטים ולטים הכל אחד, כי שרש לוט ולהט שוים, כמו בוש, בהת; רוץ, רהט; מול, מהל. ושורש לוט ענינו כסוי והסתר, ונקראו לטים או להטים מלאכות המכשפים הנסתרות מהבנת ההמון, ואולי מזה נקראו המכשפים חרשים ובארמית הרשיא מלשון חרש (יהושע ב. 1). והנה בתרגום ירושלמי הנקרא בטעות תרגום יונתן קורא לחרטומי מצרים ינים וימברים ובבמדבר כ״ב הוא קורא אותם „שני נעריו של בלעם״ ובמנחות (פה.) נקראו יוחנא וממרא ובמדרש תנחומא (פ׳ תשא) נקראו יונוס ויומברוס ובס׳ הזהר קורא אותם בניו של בלעם. גם פולוס באחת מאגרותיו הזכירם ואמר שחלקו על משה וגם אייזעביוס מזכירם ואומר שחלקו על משה.

דעת הרמב״ן יש לה יסוד בחז״ל. ר׳ חייא בר אבא אמר: בלטיהם אלו מעשה שדים בלהטיהם אלו מעשה כשפים (סנהדרין סז:), וכן קצת מן המפרשים הסכימו שבאמת עשו החרטמים מעשה למעלה מן הטבע על ידי כשפים. והראב״ע כתב שלא היה אלא אחיזת עינים, וכן הוא דעת מיכעליס, כי החרטמים לקחו נחשים נרדמים ובלתי מתנועעים ונראים כמקלות ועל ידי השלכתם ארצה נעורו ונראו כתנינים, ועדיין יש במצרים אנשים הבקיאים במלאכה זאת ונקראים פזילי.

לְהַקָה להקת נביאים (ש״א יט. 20). יש מבעלי השרשים מבארים הוראת השם הזה כמו קהלה, כמו שמצינו שכלח— שלמת; כבש — כשב. אבל פירסט ממאן בהשערה זאת. איך שיהיה הוראת המלה הזאת היא כמו חבל נביאים, (שם י׳ 5), ובמקום אחר נקראו גם בן בני נביאים. שמואל היה הראשון שהקים בתים ללמד לנערי בני ישראל תורת ה׳ ותורת הנבואה. כמו שמפורש (שם ג. 1) ודבר ה׳ היה יקר בימים ההם אין חזון נפרץ. הנביא הראשי שתחת השגחתו ורוחו הכינו הנערים עצמם ומתבודדים להנבא היה נקרא אז בפי תלמידיו „אב״. אלישע קורא לאליהו רבו „אבי, אבי רכב ישראל ופרשיו״ (מ״ב ב. 12). לא נדע כעת מה היו הלמודים ואיך לימד אותם הנביא הראשי לתלמידיו שומעי לקחו. אולם כפי הנראה היו השירה והזמרה ולשון למודים לדבר צחות ברוח כביר ובהתפעלות עצומה עד התפשטות הגשמיות, מן הדברים הנחוצים מאד להכנת הנבואה. בדברים האלה פעלו בני הנביאים האלה פעולה נמרצה על לבות שומעיהם והתחילו גם המה השומעים לשורר ולזמר אותם ושכחו זמן מה העולם ומלואו והתערבו אתם. כן מצינו בשאול, כי בבואו בחברת בני הנביאים אצלו מרוחם עליו והחל גם הוא לשורר ולזמר אתם ובהתפעלותו העצומה הסיר את מעילו מעליו ויפול ערום, כלומר בלי בגד עליון (ע״ע לבוש) כל היום ההוא וכל הלילה (ש״א יט. 24). אל בתי מדרש הנביאים נתקבלו אנשים מכל שדרות העם בלי הבדל, כמו שמצינו הנביא עמוס שהיה מקודם בוקר (ראה בקר) ובולס שקמים (מאסף ומקבץ תאנים מדבריות) (עמוס ז. 14). בתי מדרש לנביאים היו במקומות שונים: שמואל הקים אותם ברמה והיו נקראים ניות כמו שתרגם יונתן „מדרשא דנביאייא״ (שם יט. 18). לאלישע היו בתים לבני הנביאים ביריחו. בבתים האלה קבלו בני הנביאים גם ארוחה ומעון והיו חיי חברת באגודה אחת, ובראשם הנביא המנהל והמשפיע עליהם מרוחו. בני הנביאים הסתפקו במאכל פשוט מאד, מרק ירקות וכדומה, אבל לפעמים הביאו להם מהעם גם לחם, פירות דבש וכדומה (עיין מ״ב ד. 38—24)׳ בני הנביאים בנו בעצמם להם בתים לשבת (שם ו. 2), הנביאים שלחו לפעמים את תלמידיהם במלאכות גבוהה ונכבדה, כמו למשוח מלך,

או לדבר קשות נגד המושלים העריצים (עיין במ"ב ט.).

לוד, לודים בספר בראשית (י. 22) נחשב לוד בין בני שם, ובמספר שם היה הוא הבן הרביעי שנולד לשם בן נח, ובפסוק 13 (שם) מבואר כי הלודים היו יוצאי חלצי מצרים. מזה נראה ברור כי היו שני מיני לוד: אחד מבני שם והשני מבני חם, אולם בנבואות הנביאים, אשר נזכר בהן השם לוד, נראה כי אינם מבדילין בין לוד ללוד, ישעיה (ס"ו 19) מזכיר לוד ביחד עם תרשיש ועם האיים הרחוקים; ירמיה (מו. 9) חושב לודים ביחד עם פוט וכוש בעוזרי מצרים במלחמותיהם. יחזקאל (כז. 10) חושב הלודים ביחד עם אנשי חיל פרס ופוט כבעלי ברית צור. ובפרשה ל. 5 יחשוב לוד ביחד עם כוש ופוט בין אנשי חיל מצרים.

לפי דעת יאזעפוס (קדמוניות א. 6. 4) ישבו הלודים מבני שם באזיה הקטנה. והדעה הזאת יש לה סמך בדברי העראדאטוס (א. 7) כי אבי הלודים יושבי אזיה הקטנה היה שמו לירוס. ולפי עדות העראדאטוס היה שם המלך הראשון שבאזיה הקטנה, ארגאן מיוצאי חלצי האשורים נינוס ובעלאס (מבני שם). גם באמונתם ועבודתם לאלהיהם נשתוו הלודים להאשורים. אולם חוקרים אחרים מחליטים כי הלודים שבאזיה הקטנה אינם מבני שם, ומביאים ראיה להחלטתם משמות המקומות ואנשים שאין בהם שום דמיון לאחד משמות בני שם, לדעתם ישבו בארץ הזאת העמים שהתישבו באירופה טרם באו אליה היונים. בכלל קשה לעמוד על הדבר. וע"ע לד.

1) **לוז** עץ שקדים. מקל לבנה לח ולוז וערמון (בראשית ל. 37). ויגמול שקדים (במדבר יז. 23) תרגום ירושלמי: ועביד לוזין, השקדים היו נחשבים לפירות היותר משובחים שבהם הצטיינה ארץ כנען, יעקב אבינו, בחפצו למצוא חן בעיני מושל מצרים כי יתנהג עם בניו כעם אנשים כנים ולא יחשוד אותם שהמה באו למצרים בתור מרגלים לראות את ערות הארץ, שלח לו מתנה מזמרת ארץ כנען ביחד עם פירות אחרים גם שקדים. כי כן היה מנהגם בימים ההם ובארצות האלה לשלוח מתנות לאנשים השובים, וביחוד כאשר חפצו למצוא חן בעיניהם ולבקש מהם איזה טובה (עיין בראשית מג. 11). עץ השקדים או לוז צומח כעת בארץ כינע, בעדבעריע, איטאליען, ספרד (שפאניען) ובנגב צרפת. גם באנגליה משתדלים לנטוע העץ הזה אבל לא למען הפרי והשקדים, כי אם בגלל פרחיו ונצניו היפים מאד ומצטיינים בצבעים שונים מרהיבי עין ונחמדים למראה.

הפרחים והציצים של השקדים יצמחו על הלוז לפני העלים. בארצות החמים יתראו הפרחים בחדש טבת או שבט (יאנואר או פעברואר), והפרי יבוכר בחדשי אדר או ניסן (מערץ או אפריל), ואולי בעבור זאת נקרא פרי העץ לוז בשם שקדים מפני כי ממהר לבוא קודם שאר הפירות. ובזה תבואר הנבואה הראשונה של ירמיהו שרואה מקל שקד, והבין מזה שבחפץ ה' למהר ולהביא את הפורעניות על ישראל בגלל חטאתיהם ועונותיהם הרבים. והבנתו זאת היתה לאות כי נביא מבין הוא ולזאת אמר לו ה' ברות הנבואה היטבת לראות כי שוקד אני על דברי לעשותו (ירמיהו א א. 11. 12)כי בלי ספק היו להמקל שהראה ה' לירמיהו במראה הנבואה תוארים אחרים: ארוך או קצר, עב או דק ודומיהם, אבל ירמיהו הבין כי התוארים האחרים אינם מורים כלום במראה הנבואה הזאתי והעיקר הוא שהמקל הוא מעץ השקדים ולכן על שאלת ה': „מה אתה רואה ירמיהו" השיב: מקל ש ק ד אני רואה. והתשובה עלתה יפה לפני ה' והוטבה בעיניו ואמר לו „ה י ט ב ת לראות". כי בזה הראה שנביא מבין וחכם הוא, והשרת עליו שכינתו.

פרי השקדים ידוע לכל, הוא מין אגוז עם גרעין וקליפה קשה, השקדים הם שני מינים מתוקים ומרים, משני המינים מוציאים לפעמים שמן, אבל השמן שמוציאים מהשקדים המרים הוא סם מסוכן מאד, וגם הפרי יסבב לפעמים מות לצפרים ובעלי חיים אחרים.

כבר ביארנו למעלה כי הפרחים הנמצאים על עץ השקדים המה יפים מאוד, ולזאת נוכל לבאר למה צוה ה' למשה לעשות לכל קנה וקנה משש קני המנורה שלשה גביעים משוקדים כלומר בתבנית פרחים של השקדים ואולי גם מפני כי השקדים מקדימים להתבשל לפני פירות אחרים, והמנורה היא סמל אור הדעת והאמונה, ובחפץ ה' היה כי עם סגולתו ימהרו לעשות את משלחתם להפיץ אור האמונה והדעת הצדק והמשפט. וגם מטה אהרן בין לילה הוציא פרח ויגמול שקדים ולא פרי אחר, להורות כי אך הוא ובניו הכהנים נבחרו מאת ה' לשקוד על דלתות המשכן והמקדש יום יום ויורו משפטיו ליעקב ותורתו לישראל (ועיין ערך אביונה).

2) **לוז** שם עיר ישנה בארץ כנען שנקראת אחרי כן בשם בית אל, על שם המאורע, הוא החלום שראה יעקב בדרך נסיעתו מכנען לחרן, כי כן נאמר (בראשית כח. 19) ויקרא יעקב שם המקום ההוא „בית־אל" ואולם לוז שם העיר לראשונה. ולפי דעת רש"י היתה העיר לוז הזאת קרובה לירושלים, כי ז"ל בפירושו לתורה (בראשית כח, 17) בית אל לא זהו הסמוך לעי שנזכרת במסעות אברהם (שם יב. 8), אלא סמוך לירושלים, העיר הזאת נפלה לבני יוסף לנחלה בעת כבוש הארץ על ידי יהושע (ע"ע בית אל).

3) **לוז** עוד נמצאת עיר בכה"ק בשם לוז בארץ החתים, העיר הזאת נוסדה על ידי איש אחד שנמלט מבית אל, בעת שכבשו בני ישראל את העיר הזאת בימי יהושע, ויען כי האיש הזה הראה לבני ישראל שצרו על העיר את הדרך לבוא לתוכה שלחו הכובשים אותו ואת כל משפחתו לחפשי, והוא הלך לארץ החתים ויבן שם עיר חדשה ויקרא שמה לוז כשם העיר שיצא משם, מקום העיר הזאת ותכונתה לא נודע כעת בברור. יש מהחכמים משערים כי היא העיר ליזאן אשר בקורדיסטאן (נייבוער געאגראפיע של התלמוד צד 394), לאגארדע משער כי היא העיר שייזאר אשר בקעלי — סוריא, על שפת נהר אראנטאס. איך שיהיה היתה תכונתה של העיר לוז החדשה מחוץ לגבול ארץ ישראל בקרבת לבנון או בקעלי—סוריא.

על דבר הוראת השם לוז שנקראת בו העיר הזאת ישנן בספרות התלמודית והמדרשים שני ביאורים. האחד — מפני כי על פתחה של העיר הזאת עמד האילן הנודע בשם לוז (עץ השקדים) והסתיר בענפיו את מבוא העיר ולא יכלו בני ישראל למצוא את השער עד אשר הראה אותו להם איש אחד שיצא מן העיר. והיה הלוז חלול והיו נכנסין דרך בו למערה ודרך המערה לעיר, וכמו שפרי הלוז (מאנדעל) כשהוא בקליפתו אין לו פה, כן לא היה אדם יכול לעמוד על פתחה של עיר (ב"ר ס' ס"ט). ויש להם לחז"ל ביאור אחר להשם לוז. כי ישנו עצם אחד בשדרתו של אדם שאין שום כליה שולטת בו והעצם הזה נקרא לוז. והוא בקהלת רבה (פ' י"ב) „ויגאץ השקד" ר' לוי אמר זה לוז של שדרה: אדריאנוס שחיק עצמות שאל את ר' יהושע בן חנניה, אמר ליה, מהיכן אדם מציץ לעתיד לבוא? אמר ליה מלוז של שדרה. אמר ליה הראני, מה עשה הביא לוז אחד של שדרה נתנו במים ולא נמחה, באור ולא נשרף בריחים ולא נטחן, נתנו על הסדין והכה עליו בפטיש, נחלק הסדן ונבקע הפטיש ולא הועיל כלום. אולי על היסוד הזה נבנתה האגדה המובאת במסכת סוטה (מו): ובב"ר (פ' סט): „היא לוז שעלה סנחרב ולא בלבלה, נבוכדנצר ולא החריבה, היא לוז שלא שלט בה מלאך המות מעולם. הזקנים שבה מה עושין להם כיון שהם זקנים הרבה מוציאין אותם חוץ לחומה והם מתים, ויש עוד אגדה מפליאה דומה לזו שהזכרנו והיא מובאת במס' סוכה (נג.) אדות שני הסופרים של שלמה המלך אליחרף ואחיה. אבל חכמי הנתוח החדשים מכחישים במציאות עצם כזה בגוף האדם.

לוחות. הלוחות הנזכרים בתורה היו שנים של אבנים ועליהם היו כתובים או חקוקים עשרת הדברות ששמעו בני ישראל בעמדם אצל הר סיני, וכפי המפורש בתורה היו כתובים באצבע אלהים, והיו מונחים בארון, והיו נקראים גם כן לוחות הברית או לוחות העדות, כי היו מעידים על הברית אשר כרת ה' עם בני ישראל כי הוא יהיה להם לאלהים והמה יהיו לו לעם. הלוחות שנתן ה' למשה על הר סיני בפעם הראשונה שבר אותם משה ברדתו מן ההר כאשר ראה בעיניו את שמחת העם בהחגיגה שעשו לכבוד העגל הזהב שהכירו לאלהות בעת שהתמהמה על הר סיני להכין לפניהם התורה והמצוה, לישר לפניהם הדרך ילכו בה והמעשה אשר יעשו. וכאשר התפלל משה לה' לסלוח להם את חטאם זה פסל משה שני לוחות אחרים תחת הראשונים ששבר תחת ההר וגם עליהם חרת ה' את הדברים אשר היו על הלוחות הראשונים אשר שבר. הדברים שהיו כתובים על הלוחות מבוארים בשני מקומות בספר התורה: בספר שמות בפרשה יתרו (שמות כ), ונשנים בספר דברים (ה) בפרשה ואתחנן.

אם כי בעקר התוכן הנוסחאות בשני המקומות שוות זו לזו, אבל באיזה פרטים נמצאים איזה שנוים ביניהם, על פי רוב הם קלים, ואך בהדבור הרביעי המדבר אדות שמירת יום השבת יש שנוי ניכר בין שני המקומות, כי תחת שבספר שמות נותן הטעם לשמירת השבת: כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וינח ביום השביעי על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו; מבאר בספר דברים טעם אחר ואומר: וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ויוציאך ה' אלהיך משם ביד חזקה ובזרוע נטויה על כן צוך ה' אלהיך לעשות את יום השבת. לבד השנוי העקרי הזה נמצאים בדבור הרביעי עוד שלשה שנוים קל הערך: 1) בפרשה יתרו כתיב ז כ ו ר את יום השבת, ובפרשה ואתחנן — ש מ ו ר את יום השבת; 2) כאשר צוך ה' אלהיך נמצא אך במקום השני ונחסר בהראשון; 3) במקום הראשון: לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך...... ובמקום השני — אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך ו ש ו ר ך ו ח מ ו ר ך ו כ ל בהמתך ל מ ע ן י נ ו ח ע ב ד ך ו א מ ת ך כ מ ו ך. בדבור הרביעי אדות כבוד אב ואם באה בפרשה ואתחנן ההוספה כאשר צוך ה' אלהיך, ולמען ייטב לך, החסרה בפרשה יתרו. בדבור התשיעי: במקום הראשון: עד שקר, ובהשני עד שוא. הנוסח בדבור העשירי בפרשה יתרו הוא: לא תחמוד בית רעך, לא תחמוד אשת רעך ועבדו ואמתו ושורו וחמורו וכל אשר לרעך, ובפרשה ואתחנן — ולא תחמוד אשת רעך ולא תתאוה בית רעך ועבדו ואמתו שורו וחמורו וכל אשר לרעך. לבד זאת ישנם עוד שנוים באותיות בין שתי הנוסחאות.

על דבר חלוקת הדברות לשני הלוחות נמצאות דעות שונות לחז"ל ולחכמי ישראל ואומות העולם. לפי דעת ר' שמעון בן יוחאי (במכילתא פרשה יתרו ובילקוט שמעוני) היו כל עשרת הדברות כתובות על כל אחד מהלוחות. אבל הדעה הזאת כפי הנראה היא דעת יחיד, כי רוב החכמים הסכימו כי הדברים חלוקים לשני הלוחות על כל לוח היו חרותות אך חמש דברות: על לוח אחד היו כתובות החמש דברות הראשונות המצוות על הדברים שבין אדם למקום, כי לדעתם האבות המוחשים מזכירים את החובות של האדם להאב הרוחני הוא היוצר, חז"ל מבארים גם כן את היחוס שבין כל דבור מהלוח הראשון להדבור המקביל לו בלוח השני, ומבארים את הדבר באופן הזה: כיצד נתנו עשרת הדברות? חמשה על לוח אחד וחמשה על לוח אחד. כתיב אנכי ה' אלהיך (על לוח הראשון) וכנגדו (על הלוח השני) לא תרצח. מגיד הכתוב שכל מי ששופך דמים כאלו ממעט בדמות...... כתיב כבד את אביך וכנגדו (בלוח שני) לא תחמוד מגיד הכתוב שכל מי שהוא חומד סוף שיוליד בן מקלל לאביו ומכבד שאינו אביו, לכך נתנו חמשה על לוח זה וחמשה על לוח זה.

לדעה זו של חז״ל הסכימו גם חכמי ישראל הקדמונים כמו ידידיה האלכסנדרוני ויאזעפוס פלאוויוס, ורבים מחכמי האמות כהיו ונימוס ואריגענעס. אבל המבקרים מחכמי האומות החדשים המציאו חלוקה אחרת. על לוח אחד היה כתוב לדעתם שלש דברות ועל השני--שבע. ראה קורין, געשיכטע דעס אל-טען בונדעס חלק שני (צד 283), בערטהא: דיא 7 גרופפע דעס מאזאאישען געזעצעס, ועוד.

חז״ל השתדלו לישב השנוים בשני המקומות הנזכרים למעלה, למשל: ז:ור ושמור בדבור אחד נאמרו; או: כתוב אחד אומר: לא תחמוד, וכתוב אחד אומר לא תתאוה כיצד יתקיימו שני כתובים הללו? הרי זה אזהרה לעוקב אחר המנאף, כלומר שמראה למנאפים אשה לזנות והיא אזהרה למחזיקים בתי זונות שעוברים על אחת מעשרת הדברות (עיין ילקוט שמעוני רמז רצ״ט).

ראוי להעיר כי יש מבקרים קצונים בין חכמי העמים המאחרים זמן הופעת עשרת הדברות לזמן הנביאים. אבל לא מפיהם אנו חיים, כי ידוע שהנביאים לא היו נותנים תורה חדשה כי אם השתדלו להשריש בלב העם התורה הכתובה ולבארה באופן שתפעול על תקון המדות וכחות הנפשיות של האומה (ועיין ערך ישראל עמוד 239 וערך עשרת הדברות).

לוּחִית שם מקום נזכר בישעיה (טו. 5) ובירמיה (מח, 5) מעלה הלוחית. הנביא מנבא כי פליטי מואב ינוסו אל צוער דרך מעלה הלוחית ודרך חורנים. יוכל היות כי המקומות האלה היו קדושים להם והיה מנהגם להמלט אל מקומות המקודשים להם, כי בהם לא יעיז האויב להמיתם. המלה „מעלה״ הסמוכה להשם לוחית תוכל להורות על הר או גבעה שהבנין המקודש היה עומד עליו, כמו שמצינו מעלה הזיתים המורה על ההר שעמד עליו בית המקדש של בני ישראל; אבל אם לא היה שם מקום קדוש תוכל המלה להורות על מושג דרך, המובילה למקום הפליטה, כמו מעלת עקרבים (במדבר לד. 4).

קשה עלינו כעת לדעת אל נכון הוראת השם לוחית ומוצאה, געזעניוס יתרגם אותה: „קרשים״, כלומר המעלה או המדרגת עשויה מקרשים, או הבתים שבה היו בתי עץ ולא בתי אבן. אבל ההשערה הזאת רחוקה היא מאד, כי יותר קרוב להאמין שהמלה היא העתקה לשפת העברים מהשם שנקרא בו המקום ההוא בשפת מואב.

בימי איזעביום היה נודע כפר בשם לוחית, שהיה נמצא אז בין רבת מואב לצוער (ועיין ערכי: רבת מואב וצוער).

לוֹחֵשׁ, שם עצם פרטי, נזכר בנחמיה (י. 28) בין שמות החתומים על האמנה או כריתת הברית שכרתו אז עולי הגולה ללכת בדרך ה׳ כמצווה עליהם בתורת משה (עיין ערך אמנה). השם הזה נזכר עוד פעם אחת בנחמיה (ג. 12); שם מסופר כי בנו שלום החזיק בבנין חומות ירושלים, כפי הנראה היה השם לוחש לא שם עצם פרטי כי אם שם התואר, מפני כי בא שם בהא הידיעה, וידוע כי שמות עצמים פרטים לא יבואו בהא הידיעה. ואם כן הוראתו רופא נבון לחש (ש״ב).

לוֹט בן הרן אחי אברהם. הרן אביו מת בעיר מולדתו באור כשדים בעוד אביו תרח היה חי (בראשית יא. 28). כאשר יצאו אברהם מחרן ללכת ארצה כנען לקח עמו גם את לוט בן אחיו. כפי הנראה היה לוט עמו בכל המסעות שנסע בארץ כנען: בשבתו בשכם, בנסעו מקדם לבית אל ולנגב יהודה (שם יב. 6. 9). אבל בספור ירידת אברהם למצרים לא נזכר אף רמז קל שהלך לוט עמו לשם. ואף בשובו משם לעלות ארצה כנען מסופר בקצרה כי גם לוט עלה עמו ממצרים (שם יג. 1). דיללמאן משער כי לוט לא ירד עם אברהם למצרים, והמלות בפרשה יג, 1 היא הוספה מאוחרה. אבל יוכל היות כי המלות „ולוט עמו״ מורות כי כאשר שב אברהם ממצרים לכנען נלוה אליו לוט עוד הפעם ונסעו יחדו אל המקום אשר היו שם אחליהם מתחלה בין בית אל ובין העי. במקום

הזה החלו הרועים של לוט ושל אברהם לריב זה עם זה, כי היה רכושם (מקניהם) רב ולא היה די מרעה ומים לשניהם. אברהם לא יכול לשאת את המריבות והקטטות והציע ללוט להפרד איש מעל אחיו, ונתן ללוט משפט הבחירה, לבחור במקום אשר ימצא לפניו. „הלא כל הארץ לפניך בחר לך את המקום אשר ייטיב בעיניך: אם תבחר לך הארץ אל צד הימין אנכי ארחיק לשמאל, ואם תבחר בצד השמאלי אסע מעליך לימין." ההצעה הזאת ישרה בעיני לוט ויבחר למענו ולמען מקנהו את ככר הירדן שהיה אז מקום מסוגל מאד למרעה בקר וצאן עם מים לרוב בעת ההיא לפני שחת ה' את סדום ואת עמורה, כי אז היה הככר ההוא כגן ה' כארץ מצרים; ולא שם לבו למצב המוסרי של יושבי הארץ שבחר לשבת ביניהם, כי אנשי סדום היו רעים וחטאים מאד, ולא היתה קשה עליו גם פרידתו מאברהם דודו. בהבחירה הזאת שבחר לו את ככר הירדן סלק ידיו מזכותו על ארץ כנען, ותחת זה עלה בגורלו ארץ עמון ומואב.

שנים אחדות אחרי פרידתם של אברהם ולוט זה מזה עלה כדרלעומר מלך עילם עם עוד איזה מלכים בעלי בריתו למלחמה על סדום עם הערים סביבותיה וישבו מהם עם רב וגם לוט נשבה ביניהם. ויהי אך נודע הדבר לאברהם הריק את חניכיו ילידי ביתו שלש מאות ושמונה עשר איש ונלוו אליו גם בעלי בריתו ענר אשכול וממרא עם אנשי חיליהם וירדפו אחרי המלכים המנצחים וישיגו אותם ויתנפלו עליהם פתאם בלילה וינצחום וישיבו את הרכוש והשבוים למלך סדום. ואברהם לא חפץ ליהנות מזה מאומה. מדרך המוסר היה להם לאנשי סדום להכיר טובה לאברהם וללוט על אשר הציל אברהם אותם מעבדות וגם את רכושם השיב. אבל כבר הקדימה התורה לתאר אותם בתואר רעים וחטאים ובכן אין להתפלא כי היו כפויי טובה, כאשר נראה מהמסופר אדותם להלן.

אחרי שנתמלא סאת רשעתם של אנשי סדום והערים סביבותיה נשלחו שני מלאכי מעלה להכחידם מן הארץ. לוט ישב אז בשער העיר, הוא המקום שיתאספו בו בארצות הקדם יושבי העיר לישא ולתן בעניני מקח וממכר אז בדברי ריב ומשפט וגם להשתעשע בעתות המנוחה והמרגע. כאשר ראה אותם לוט מתקרבים אל העיר רץ לקראתם לקבל פניהם ולהכניסם אל ביתו להאכילם ולהשקותם כאשר הורגל לראות בבית אברהם טרם שנפרד ממנו, וכאשר יעשו הערביים גם היום. בתחלה היו מסרבים האנשים או המלאכים למלא חפץ לוט, אולי רצו לנסות אותו אם באמת וחפץ לבב יאבה להכניסם אל ביתו, אבל אחרי אשר הפציר לוט בם מאד נתרצו לבוא אל ביתו והוא עשה למענם משתה. כאשר נודע הדבר לאנשי סדום נסבו על הבית וידרשו מלוט בחזקה כי יוציא עליהם את האורחים לדעת אותם (מלשון וידע אדם את אשתו) הוא החטא המתועב הנודע בשם מעשה סדום לוט הפציר בם מאד כי לא יעשו הדבר הרע הזה להאורחים שבאו לחסות בצל קורתו, ולמלא תאותם הנשחתה הציע לפניהם לתת להם את שתי בנותיו הבתולות אשר לא ידעו איש, לעשות עמהן כטוב בעיניהם, וגם היום בעיני הערביים גדולה הכנסת אורחים יותר מחובות האב לבנותיו. אבל אנשי סדום לא נסוגו אחור מחפצם ויגשו לשבור הדלתי להוציא בחזקה את האורחים מהבית לעשות עמהם המזימתה. אבל המלאכים הכו אותם בסנורים ולא יכלו לעשות מאומה. בבקר השכם הודיעו המלאכים ללוט כי במצות ה' המה נכונים לשחת את העיר ואך אותו ואת בני ביתו נצטוו להציל מתוך ההפכה, כאשר הודיע לוט לבני ביתו את הגזר דין שנגזר על יושבי העיר היה לשחוק בעיני חתניו, ואך אשתו ושתי בנותיו הבתולות עזבו עמו את העיר. המלאכים צוו את הנמלטים לרוץ מהרה אל ההרים למען לא יספו ביחד עם החוטאים אנשי סדום וסביבותיה. אבל מיראתם כי לא יצלח להם להמלט ההרה בקשו מהמלאכים כי לא ישחיתו את העיר הקטנה צוער שהיתה קרובה להם. המלאכים נעתרו לבקשתם.

המלאכים שהצילו את לוט מתוך ההפכה, התרו בו שלא יביט לאחור בעת נוסו אל ההרים ולא יתעכב אף רגע במרוצתו. אבל אשתו לא שמעה להתראה הזאת ותבט מאחריה ותהי נציב מלח. בבוקר השכם כאשר יצאה השמש על הארץ בא לוט ושתי בנותיו אל צוער, אבל לא ארכו לו שם הימים, כי ירא לשבת בצוער פן תשחת גם העיר הקטנה הזאת כאשר נמחו מעל פני האדמה יתר ערי הככר, ויעל וישב במערה בין ההרים הוא ושתי בנותיו. שם החלו שתי הבתולות לדאוג לאחריתו, פן לא ישאר בן, נין ונכד למשפחת אביהן, כי חשבו שגם יושבי צוער מתו כלם ואיש אין בארץ לקחת אותן לו לנשים, וישקו את אביהן לשכרה ותהרין שתיהן מאביהן, ותלדנה לו שני בנים: מואב (הבכירה) וכן—עמי (הצעירה), הם המה אבות האומות השנואות מאד בעיני היהודים: מואב ועמון. התחתנות כאלה בין אב לבנותיו כפי הנראה היתה רגילה מאד בין אנשי סדום, ולכן לא חשבו הבנות הדבר הזה לחטא, אבל ידעו כי נפש לוט אביהן, שנתגדל בבית אברהם, תקוץ בהתחתנות כזו, לזאת השקו אותו יין לשכרה למען לא יתנגד לזה. יוכל היות כי בימים מאוחרים גם בין המואבים והעמונים היו נוהגים בחתונים כאלה, ולזאת בארו העברים את הוראת השמות עמון ומואב במעשה לוט ושתי בנותיו.

על דבר הספור מאשתו של לוט שנהיתה לנציב מלח האמינו הקדמונים כי הנציב הזה קים ועומד לעולמי עד. בספר חכמת שלמה (י. 6) נאמר אדות זה: „ונציב מלח עוד נצבה לזכר נפש סוררת"; יאזעפוס בקדמוניות (א. 11. 4) מספר כי ראה בעיניו הנציב הזה, והערבים עוד היום מראים על עמוד או נציב מלח בסביבות ים המלח ואומרים עליו כי הוא אשתו של לוט. ולזאת רבים מהנוסעים התרים את ארץ ישראל משתדלים לדרוש ולחקור אחרי הנציב מלח ההיסטורי הזה, כי באמת נמצאו גם היום נציבי מלח רבים קרוב לים המלח, אבל חוקרי זמננו מטילים ספק בכל הענין הזה. כי לדעתם גם התורה בעצמה איננה מעידה כלל כי הנציב מלח של אשתו של לוט נשאר לזכר עולם. והראיה שלא הוסיפה למעשה המקרה הזה המלות „עד היום הזה" כדרכה בדברים שנשארו לזכרון הדורות הבאים, ולדעתם כונת התורה להדיע בזה העונש שהגיע לאשת לוט שעוד דבקה נפשה בנפשות אנשי המקום החטאים ובעין המלה הביטה עליהם מאחרי בעלה, ולזאת נענשה, אבל כי נשאר הנציב לעולם אין כל רמז בתורה לדעתם ולזאת לשוא יחקרו הנוסעים למצוא אותו כי באמת איננו במציאות כלל. נחוץ להעיר כי בארץ הודו ואינדיאן וגם באיזה מקומות באנגליה יאמינו גם היום כי סכנה גדולה מרחפת על האדם העוזב את ביתו ומביט לאחריו. גם הז"ל האמינו במציאות עמוד מלח שנתהפך מאשתו של לוט, (כלומר הנציב מלח שלה) מברך ברוך דין האמת (ברכות נד). במקום אחר נשאלה שאלה אדות הנציב מלח הזה: אם הוא מטמא? והשיבו: מת מטמא ואין נציב מלח מטמא (נדה ע).

על דבר תכונת נפשו של לוט יש להז"ל דעות שונות, מהן חושבות אותו לרשע, ואחרות—לצדיק, כמו: אח נפשע מקרית עוז זה לוט שפירש מאברהם, ומדנים כבריח ארמון שהטיל מדנים בבריחין; לתאוה יבקש נפרד זה לוט, ובכל תושיה יתגלע, שנתגלה קלונו בבתי כנסיות ובבתי מדרשות (נזיר כג); כעס היה לו להקב"ה בשעה שהיה מהלך לוט עם אברהם אבינו (ב"ר פ' מ"א). לוט, לוטא (לשון קללה) לא ירית לאברהם (שם מד). לוט על ידי שהיה כחו רע נדמה לו בדמות מלאכים (שם נ). גם מבין שיטות התורה נראה כי לא היה נחשב בעיני כותב התורה לצדיק, כן נראה מבותלי הספור אדות פרידתו מאברהם, כי בחר לו למענו את המקום המבחר בעת ההיא, את ככר הירדן שהיה אז כגן ה' כארץ מצרים, אבל סופו היה כי נשאר בעירום ובחוסר כל והיה נחבא במערה ביחד עם שתי בנותיו בלא שום רכוש וגם נלמוד מאשת חיקו. אבל ישנן גם אגדות

לחז"ל המדברות טובות עליו: הרואה את לוט (כלומר המקום שנצל לשם) מברך ברוך זוכר את הצדיקים (ברכות נד:); כל אותו הלילה היה לוט מבקש רחמים על סדומים והיו מקבלים מידו (ב"ר כו). ארבעה דברים טובים היו ללוט (שם מא).

גם בהאל-קוראן מספרים אדות לוט כי היה מוכיח לאנשי סדום והיה חפץ כי ישובו ממעשיהם הרעים. ובכן היה צדיק. הערביים יקראו כיום את הים המלח בשם באהר לוט (ימו של לוט).— בספר הישר פ' וירא מביא שם אשתו של לוט „עדית" ושם בתו האחת „פלטת". יש משערים כי המה לקוחים מאגדות ערביות, כי לפיהן שם אשתו הראשונה של מחמד היה „חדיתא" ושם בתו „פטומת". בתורה לא נמצא אף רמז ממיתת לוט וקבורתו. אבל הערביים מראים עד היום לנוסעים את קבר לוט אצל הכפר בני נאום ממזרח לעיר חברון.

לוֹטָן, שם אחד מבני שעיר החורי (בראשית לו. 20). לדעת עוואלד ודילמאנן לוטן זה הוא לוט אבי המואבים והעמונים, ונקרא חורי מפני שהתישב במערה עם בנותיו בעת שנצל ממהפכת סדום, וחורי הוא תושב המערה מלשון ויקב ח ו ר בדלתו.

לֵוִי בן יעקב השלישי מאשתו לאה, בתורה מפורש טעם השם והוראתו, כי אמרה לאה „הפעם ילוה אישי אלי כי ילדתי לו שלשה בנים", מפני כי היתה שנואה לו בתחילה. אבל יש מחכמי העמים שעינם צרה בשל ישראל וקשה להם לחאמין כי כבר בימים הקדמונים לצמיחת האומה הישראלית כבר היה ביניהם שבט שלם שעמד במדרגה גבוהה בנוגע לתכונותיו המדותיות והמוסריות, מבארים השם הזה על פי המקרא שמצאו בישעיה (נו. 6), ובני הנכר הנלוים אל ה' וגו' ועל המציאה הזאת נפלו ומחליטים כי כל שבט הלוי לא היה כלל מבני בניו של יעקב, כי אם מכהני מצרים כמו משה בעצמו, שלפי דעת השונא היותר גדול לישראל מאנעטהאן הכהן המצרי, היה גם כן מקודם כהן מצרי. והכהנים הללו שבגדו באמונת אבותיהם נלוו אל בני ישראל בצאתם ממצרים, ולזאת נקרא השבט הזה „לוי". זו היא דעת לעגארדע. אליו נגלה הסוד הזה שלא ידע אותו אף אחד מעם ישראל, כאלו התגנב שבט שלם מעם מצרים אל תוך בני ישראל והסכימו כלם להקדישם ולהעריצם מבלי דעת כי לא ממעי יהודה יצאו, כי אם מבני מצרים, שתורת משה גזרה עליהם שלא יבואו בקהל ה' עד דור השלישי.

מחיי לוי מסופר בתורה מקרה אחד שמשך עליו כעס אביו יעקב ורושם הכעס הזה לא נמחה מכח זכרונו ומקרב לבו עד יומו האחרון. פעם אחת יצאה דינה אחותו לראות בבנות הארץ, איך הנה מלובשות ביום חגן, כי יום טוב היה להן אז (יוסיפון ואברבנאל). שכם בן חמור נשיא הארץ בראותו אותה חשקה נפשו בה ויביאה אל ביתו ויעש אתה נגד רצונה מעשה זימה ויענה. התועבה הזאת העירה חמת בני יעקב על שכם שטמא את אחותם, ונהג עמה כאשר יתנהגו עם הזונות והחליטו בדעתם לנקום נקמתם ממנו. כאשר בא חמור אבי שכם אל בני יעקב לבקש מהם כי יתחתנו בו ויתנו את בתם דינה לשכם בנו לאשה, נתנו הסכמתם לזה בתנאי כי כל בני העיר ימולו את ערלת בשרם, כי הרפה היא למשפחת הישראלים להתחתן באיש אשר לו ערלה. חמור ושכם דברו על לב יושבי העיר שכם ומלאו את חפץ בני יעקב. ויהי ביום השלישי למילתם חגרו שני בני יעקב שמעון ולוי אחי דינה מאמם לאה את חרבותיהם ויהרגו את כל אנשי העיר הנמולים, הדבר הרע הזה המר מאד את רוח יעקב אביהם, ולא שכח את המעשה הזה גם בברכתו את בניו לפני מותו והעיר אז עליהם את כל חמתו ואמר „בסודם (של שמעון ולוי) אל תבוא נפשי ובקהלם אל תחד כבודי אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל" וגם לפי דעת המבקרים, המאחרים זמן חבור הברכות של יעקב לימי כבוש הארץ על ידי יהושע, הלא ברור הדבר כי היה חקוק בזכרון העם המעשה הרע הזה וכעסו של יעקב עליהם בגלל זאת וגם בזמן מאוחר.

בימי מלחמת ישראל עם סיסרא שר צבא יבין מלך חצר, עוד לא נמחה רושם הכעס שכעס יעקב על שני בניו שמעון ולוי בעבור מעשה הרצח שעשו מזכרון גדולי האומה ולזאת לא הזכירם דבורה הנביאה בשירתה המצויינת אף ברמז קל.

אולם אם נביט על מעשה הרצח של לוי שעשה לאנשי שכם מנקודת המבט של בן שם נמצא כי הוא קנא קנאת הצדק, כי הזמה באחותו הרעים את בן שם עוד יותר מהזימה באשתו, באשר אשתו איננה מדמי משפחתו ויש לה שלוחים בנירושיו, מה שאין כן באחותו עצמו ובשרו.

שבטו של לוי נקרא בכלל לויים והמה יוצאי חלציהם של שלשלת בניו: גרשון קהת ומררי, אבל בפרט נקראו לווים אלה מבני בניו שלא היו מיוצאי חלצי אהרן בן עמרם בן קהת, שהיו מקודשים להיות כהנים עושים עבודת ה׳ במקדש, וכל הלוים היו נתונים לבני אהרן הכהנים לעזור על ידיהם בעבודת המקדש. השבט הזה נבחר לעבודת ה׳ ולהורות משפטי ה׳ ליעקב ותורתו לישראל מיד בצאת ישראל ממצרים. במדבר בעמדם כביב הר סיני באה הפקודה למשה להחליף את הבכורים שבכל השבטים בלוים, ותחת שלפי מנהג הקדום באומה היה הבכור בכל משפחה הכהן והמורה, וגם הוקדשו לה׳ כבר בהיותם במצרים לזכר הנס של מכת בכורים של המצריים (שמות י״ג) — נתנה המשרה הזאת לשבטו של לוי. כאשר בא הצווי למשה להחליף את הבכורים בלויים היה מספר הבכורים גדול ממספר הגברים בשבט לוי בשלש מאות שבעים ושלש נפשות, כי מספר הבכורים היה 22.273 נפשות והלוים היה מספרם אך 22.000 וע״ז בא הצווי לפדות את העודפים על הלוים בחמשה שקלים כסף לכל אחד, וכסף הפדיון ינתן לכהנים. גם בכורי הבהמות שהיו בעת ההיא בין כל השבטים נפדו בבכורי הבהמות שהיו אז לבני לוי, ולא היו מחוייבים למזבח כאשר נצטוו לעשות בימים הבאים כי אז בפעם הראשונה

במדבר סיני כפי הנראה היה מספר בכורי בהמת הלוים שוה למספר בכורי בהמות של כל השבטים ובאו זה תמורת זה. אבל חז״ל סוברים כי באמת היו מספר בכורי הבהמות של כל השבטים גדול הרבה יותר ממספר בכורי הבהמות של הלוים, אבל הפקודה היתה כי בכור בהמה אחד של בן לוי יפטור בכורים רבים של בן ישראל (עיין בכורות ד). ובאמת קשה להאמין שהיו להלויים בכורי בהמות שוים במספרם למספר בכורי הבהמות של כל ישראל, ובפרט שמצאנו בפירוש כי מקנה רב היה לבני ראובן ולבני גד עצום מאוד (במדבר לב. 1). מי היה נותן כסף הפדיון של הבכורים העודפים? חז״ל קבלו כי משה הטיל גורלות איזה בכור יוחלף בלוי והעודפים שלא יצאו בגורל המה שלמו כל אחד חמשה שקלים, אבל בכתוב לא נזכר שום גורל. ויתכן כי קבל משה את חמשת השקלים של העודפים מכל הבכורים.

במדבר היתה עבודת הלוים — להסיע את המשכן ואת כל כליו ממקום למקום, אחרי אשר פרקו והפרידו אותו הכהנים לחלקיו ואחרי אשר כסו אותו ואת כל כליו להכין אותו למסע (במדבר ג). והלקו אז את העבודה הזאת לשלש משפחות הלוים לכל אחת מסרו חלק ידוע להסיע: למשפחת בני גרשון נתנו שתי עגלות וארבעה בקר להסיע בהן את יריעות המשכן, ואת אהל מועד, מכסהו ומכסה התחש אשר עליו מלמעלה, ואת מכך פתח אהל מועד, את קלעי החצר ואת מכך פתח שער החצר, אשר על המשכן ועל המזבח סביב, את מיתריהם ואת כל כלי עבודתם (שם ד. 24—26; ז. 7). למשפחת בני קהת מסרו להסיע: הארון, השלחן, המנורה, המזבחות, כלי הקדש אשר ישרתו בהם, והמסך וכל עבודתו. להלוים האלה מבני קהת לא נתנו שום עגלה ולא בקרים, כי עבודת הדברים היותר מקודשים מסרו להם, והעמיסו עליהם לשאת את המשא הקדוש הזה על כתפותיהם. משמרת בני מררי היתה להוביל: קרשי המשכן, בריחיו,

עמדיו ואדניו, עמודי החצר סביב, אדניהם, יתדותם, מיתריהם, ויען כי הדברים האלה היו כבדים במשקל מאד לכן נתנו להם ארבע עגלות רתומות לשמונה בקרים (שם ד. 31, 32; ז. 8). וכאשר חנו בני ישראל באיזה מקום הקימו את המשכן, והמשפחות האלה חנו סביבו בסדר הזה: משפחת בני גרשון — למערבו של המשכן; בני קהת לדרומו; בני מררי — לצפונו והכהנים — למזרחו (שם ג. 29; 29; 35; 38). אבל הלוים לא היה להם כל רשות לגשת אל המזבח להקריב, כי העבודה הזאת נתונה אך להכהנים לבדם (שם יח 2).

זאת היתה משמרת עבודתם בהיותם במדבר, בעת שהמשכן נסע עמם ממקום למוקם מתחנות לתחנות. אולם בבואם לארץ כנען, והמשכן חדל מהיות נע ונד, אז נשתנה גם חובתם להקודש והמקדש. אז אך חלק מהם נשארו לעבוד ולשרת בבית ה' והנשארים התישבו בשלשים וחמש הערים אשר הגבילו למושבם בעת כבוש הארץ על ידי יהושע, כי בעת ההיא הבדילו ארבעים ושמונה ערים למושב הלוים. שש מהערים האלה היו ערי מקלט לנוס שמה רוצח כל מכת נפש בשגגה, וחברון היתה אחת מהן (יהושע כ. 2—9; כא. 20—42; דהי"א ו. 64—81. דברים ז. 41—43).

בימי דוד, שעשה הכנות רבות וגדולות לבנין בית המקדש העמיסו על הלוים עבודות חדשות שלא ידעו מהן בשרתם לפני ה' במשכן. אז נחלקו הכהנים לעשרים וארבע משמרות או מחלקות, וכל אחת מהמשמרות עבדו את עבודתם במקדש ה' אך שני שבועות בשנה; וגם הלוים חלק דוד לעשרים וארבע מחלוקות (כג. 7—23; כד. 20—31; כה. 1—33; כו. 1—12). אבל לא נמצא בפירוש לאיזה תכלית ולאיזה מטרה נחלקו לבד השוערים והמשוררים. הראשנים, השוערים, נזכרים בקאפ. כו. 1—12. מן הפסוקים 17—19 נראה כי בכל יום היו עשרים וארבעה שוערים שומרים משמרת עבודתם במקומות מיוחדים. בקאפ. ט. 20—34, מבוארים איזו פרטים של עבודת השוערים. מכל אלה המקומות נראה ברור כי משונה היתה עבודת השערים מעבודת המשוררים והמנגנים.

חובת עבודתם ומשמרתם היתה — לפתוח ולסגור השערים ולשמור שלא יבוא כל טמא, כל דבר בלתי טהור ונקי אל הבית (שם כו. 17. 18). וגם היו משגיחים ושומרים את הלשכות והאוצרות בבית ה' (עיין שם 26, כו. 20—29; ודהי"ב לא. 12—14). לבד משמרתם אצל השערים היו מהם גם שומרי בית המקדש בלילות. בתלמוד מס' תמיד (כז. כח). מפורש כל מיני עבודתם השונים בבית השני ויש לשער כי גם במקדש ראשון שמרו משמרות כאלה, כפי המבואר שם היה מספר השומרים בלילה עשרים וארבעה. מהם עשרים ואחד לוים ושלשה כהנים, ועליהם ממונה אחד נקוב בשם „איש הר הבית". הממונה הזה היה מחזר על כל משמר ומשמר ואבוקות דולקות לפניו, כל משמר שאינו עומד (כלומר שמצאו יושב) ואמר לו איש הר הבית „שלום עליך", ואם לא ענהו ניכר שהוא ישן והיה חובטו במקלו, והיתה לו הרשות גם לשרוף את כסותו, והם אומרים: מה קול בעזרה? קול בן לוי לוקה ובגדיו נשרפים שישן לו על משמר. יש מחכמי העמים משערים כי המזמור קל"ד בתהלים מתאר לפנינו את הקריאות שקראו משמרות הלוים זו לזו בלילה בעת שהחליפו זו את זו. המשמורה היוצאת קראה אל המשמרה הנכנסה: „ברכו את ה' כל עבדי ה' העומדים בבית ה' בלילות שאו ידיכם קדש (כלומר אל המקום היותר קדוש, והוא קדש הקדשים) וברכו את ה'!" והמשמרה הנכנסה השיבה: „יברכך ה' מציון עושה שמים וארץ!" דומה לזה הננו מוצאים גם בספר ישעיה (סב. 6) „על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים כל היום וכל הלילה תמיד לא יחשו. המזכירים את ה' אל דמי לכם".

הנה כי כן ראינו כי מחלקה אחת של הלוים השוערים שמרו את משמרת עבודתם ביום, והשניה — בלילה; המחלקה

השלישית עבדו בתור משוררים ומנגנים, רשימה פרטית מהמחלקה השלישית, נתונה בדהי"א (כא. 9—31). בערך שיר וזמרה נדבר בפרוטרוט מזה, אולם בזה נזכיר אך כי בחגיגות גדולות ומאורעות מיוחדים כאשר כל מחלוקת המשורים נקראו לעבודה, היו הלוים ממשפחת הימן עומדים בתוך, בני אסף לימין ובני איתן לשמאל (עיין דהי"א ו. 33—38; 29—43).

המקום המיועד לעמידת המשוררים והמנגנים היה בקצה המזרח של עזרת הכהנים, בין עזרת ישראל והמזבח, ואף על פי שלא היה רשות לשום אדם לבד הלוים המשוררים לקחת חלק בעבודת השיר במקדש, היה מותר לאדם ממשפחות המיוחסות בישראל, שהיו מתחתנים בהן הכהנים לעזור בשיר על הכלי, להכות בחליל של קנה שקולו ערב (ערכין י.) אבל בשירת הפה לא היה רשאי שום אדם להתערב בזה לבד הלוים. בתלמוד לא נזכר מקור ההיתר הזה, אבל יש לשער כי מצאו רמז לזה במקרא: „ודוד וכל בית ישראל משחקים לפני ה' בכל עצי ברושים ובכנורות ובנבלים ובתפים ובמנענעים ובצלצלים" (ש"ב ו. 5).

מספר הלוים שהיו עומדים בשיר על הדוכן היה לא פחות משנים עשר (ערכין יג). בתלמוד לא נזכר המקור לזה המספר ואולי נשענו בזה על הכתוב בדהי"א (כה). כי שם מבואר שמספר הלוים המשוררים בכל המשמרות היה שנים עשר. אולם היו רשאים להוסיף על המספר הזה עד עולם. החוק התיר לצעירי הלוים לקחת חלק בעבודת השיר בפה כדי ליתן תבלין בנעימה בקולם הדק, אבל לא הרשו להם לעלות על הדוכן, כי אם היו עומדים על הארץ וראשיהם בין רגלי הלוים. במשנה נקראו המשוררים הקטנים „צעירי הלוים" ובתלמוד מפרש שנקראו כן מפני שהיו מצערים את הגדולים בקולם הדק, (עיין שם). הלוים לא היו רשאים לקחת חלק בעבודה אחרת לבד העבודות המיוחדות להם. ורק כאשר היו כהנים במספר מועט היו יכולים לעזור להם בהפשטת העורות

של הקרבנות ששחטו אבל בשום אופן לא נתן להם הרשות לזרוק את דם הקרבן, כי אך הכהנים לבדם היו מחוייבים לעשות זאת (עיין דהי"ב כט. 24; ל. 16—17).

בדבר מספר השנים של התחלת העבודה ללוים נמצאו סתירות בכתובים, בספר במדבר מפורש כי התחילו לעבוד עבודתם בשנת השלשים לימי חייהם (במדבר ד. 3). במקום אחר (שם ח. 24. 25.) המה דרושים להתחיל עבודתם בשנת העשרים וחמש; אולם בדהי"א (כג. 24. 25) ובעזרא (ג. 8). המה מתחילים עבודתם בשנת העשרים. הראב"ע מפרש הסתירה: בן שלשים לעבודת משא, ובן חמש ועשרים לעבודת האהל (עיין פירושו לסדר במדבר (ח. 24). וכל זה היה בעבודת המשכן, אבל במקדש שלא היו צריכים לעבודה קשה כמו להסיע הקרשים ממקום למקום וכדומה, היו יכולים להתחיל עבודתם בשנת העשרים, ועשרים וחמש. בכלות שנת החמישים לימי חייהם שבו הלוים מצבא עבודתם ולא היו מחוייבים עוד לעשות איזה עבודה במקדש, אולם הרשות היה בידם לעשות איזה עבודה קלה אם היה חפצים ברצונם הטוב, כן נאמר בפירוש (במדבר ה' 25. 26): „ומבן חמשים שנה ישוב מצבא העבודה ולא יעבוד עוד, ושרת את אחיו באהל מועד לשמור משמרת ועבודה לא יעבוד".

כאשר נבדלו הלוים בפעם הראשונה במדבר לעמוד לשרת לפני ה' הקדישו וטהרו אותם על ידי מעשים שונים וקרבנות מיוחדים אבל בדורות הבאים לא עשו בהם ועליהם שום מעשה. כי אם היה די להם להראות יחוסם כי מבני לוי הם והיו יכולים לעבוד עבודתם במקדש באין מפריע. כפי הנראה לא היו ללוים בגדים מיוחדים בעת עבודתם במקדש או במשכן כמו שהיה לכהנים. יאזעפוס (קדמוניות כ. 9). מספר כי שש שנים לפני חרבן הבית על ידי הרומאים השיגו הלוים רשיון מהמלך אגריפס לשאת כתנת בד כמו הכהנים. אבל דעת הכהנים לא היתה נותה מזה. מזה נראה ברור כי מקודם

לא היה ללוים בגד מיוחד בעת עבודתם בתור משוררים או שוערים.

בעת חלוקת הארץ לשבטים לא נתן ללוים חלק בארץ. ורק הגבילו להם ולכהנים ארבעים ושמונה ערים עם מגרשיהן (איזה שדות סביב הערים) למרעה צאן ובקר ולנטיעת גני-ירק וכרמים. לכל עיר מהערים שנתנו להם לשבת בהן נתנו מגרש מן 305 אקר אדמה. אבל המגרשים האלה לא היו די להחיות את כל גרי העיר. ולזאת צוה החוק כי יתר השבטים יתנו חלק עשירי מתבואות שדותיהם לשבט הלוי (מעשר). והיה זה כעין תשלומין בעד חלקם בארץ שהיה להם הזכות בה ויתר השבטים קבלו אותו. ושכר העבודה שעבדו בני ישראל את אדמת הלוים להוציא פרי הארץ החליפו בשכר העבודה שעבדו הלוים במקדש ה' בעד כלל ישראל. מהמעשר שקבלו הלוים דרש החוק כי יתנו חלק עשירי לכהנים (מעשר מן המעשר). גם מן המעשר השני (ע"ע) היו נהנים הלוים והכהנים בירושלים עיר המלוכה.

כאשר נבדלו הלוים בפעם הראשונה, במדבר, מיתר השבטים להיות משרתים בבית ה', היה מספרם אז 22,300 נפש מבן חודש ומעלה. מהמספר הזה היו 8580 מוכשרים וראוים לעבודה, מבן שלשים עד חמשים שנה, (במדבר ג. 22, 28, 34; ד. 2, 34 — 49). אחרי שלשים ושמונה שנה, מעת שנמנו בראשונה, נמנו עוד הפעם טרם כניסתם לארץ, ויצא מספרם אז 23.000; בימי דוד נמנו עוד הפעם, וזה היה אחרי עבור 460 שנים מעת באו לארץ כנען, ויצא מספרם 39.000 ראוים לעבודה; מהם הקדישו 26.000 לעמוד לשרת לפני ה'; 6.000 מהם היו פקידים ושופטים; 4.000 שוערים, 4.000 משוררים (דהי"א כג. 4. 5). עם מספר הקטנים ביניהם מבן חדש ומעלה בימי דוד היה בערך שהיה בפקודתם הראשונה בצאתם ממצרים, הגיע המספר הכללי של הלוים בימי דוד עד 96.433 נפש.

אחרי חלוקת הממלכה לשתים בימי רחבעם וירבעם הוכרחו הלוים לעזוב את ערי מושבותיהם בתוך עשרת השבטים, להתישב בארץ יהודה, מפני כי לא רצו למלא חפץ ירבעם לעמוד לשרת לפני עגלי הזהב שהעמיד בדן ובבית אל (דהי"ב יא. 12, 13, 14; יג. 8). שנוי מקום הזה בלי ספק פעל פעולה נמרצה על מצבם החומרי ועל קורות חייהם. כי אז היו בממלכת יהודה אך שלשה שבטים: יהודה, בנימין ושבט הלוי. אחד משלשה השבטים היה מוקדש לעבודת ה'. בלי ספק נשתנו אז מקורי פרנסתם וסדרי חייהם. מפני כי היה חסר להם אז המעשרות שהיו מקבלים מעשרת השבטים בעת שישבו ביניהם. קשה עלינו כעת לדעת על נכון במה החיו את נפשם הלוים שהתישבו ביהודה במספר רב ועצום כזה, כי קומץ המעשרות של שני השבטים יהודה ובנימין לא היה יכול בשום אופן להשביע את ארי ההצטרכות של מספר רב ועצום כזה של כל הלוים. בדברי הימים של ממלכת יהודה נזכרים הלוים אחרי שהעתיקו משכנם ממלכת ישראל, אך לפעמים רחוקות. העובדה היותר נכבדה המסופרת אדותם בקורות יהודה היא — השתדלותם של הכהנים והלוים להסיר מעל בני יהודה את עול עתליה המרשעת, להשיב המלוכה לבית דוד, ולהכין את כסא יואש הקטן (דהי"ב כג. 1 — 11).

בשובם מגלות בבל על פי רשיון כורש מלך פרס עלו מן הלוים עם זרובבל אך 347 נפשות (עזרא ב. 40—42) או לפי המבואר בנחמיה (ז. 43—45) עלו אז 350 לוים. יוכל היות כי מספר רב מהלוים שחיו חיי צער ועוני בהיותם ביהודה טרם הגלו בבלה (עיין למעלה) מצאו להם מקום מנוחה בבבל, ולא היו חפצים לעזוב את ארצם החדשה, לישוב לירושלים במספר עצום ולהיות עוד הפעם בעוני ומחסור. ולבד זאת כפי המבואר בנחמיה לקחו רבים מהם נשים נכריות והתמכרו למנהגי עמים אחרים ולא היו ראוים להיות משרתים בבית ה' לפי מצבם המוסרי והמדותי. נפלא הדבר כי הלוים לא נזכרו בספרי האפוקריפה (כתובים אחרונים).

נחטא נגד האמת אם נחליט כי

עבודת הלוים היתה אך לעמוד לשרת לפני **ה' בבית** המקדש. אדרבה הננו מוצאים **אותם** עובדים לכל העם בתור מורים הקי **המוסר** ותורה ה', כמו שנאמר בפירוש „יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל" (דברים לא. 10—13). ולמען יוכלו להקדיש את כל עתותם לעבודה הנכבדה הזאת — להיות מורים לעם, עשה אותם המחוקק חפשי מעבודת האדמה, ולא נתן להם חלק בארץ, והיו נזונים בלי כל טורח מהמעשרות שהביא להם העם כלו. העובדה שערי מושבותיהם היו מפוזרות ומפוררות בין ערי יתר ערי המדינה, והיו יכולים על פי החוק לקחת להם נשים מכל שבטי ישראל, ולתת את בנותיהם לבניהם של יתר השבטים נתנו להם היכולת להתקרב יותר ויותר אל העם ולהורות את הגדולים דרך ה' וחקיו ומשפטיו ואת הקטנים לחנך בתורה, מצות ודרך ארץ לעשותם לישראלים גמורים ולעם סגולה (ועיון בראמבערגס קריטישע געשיכטע דער רעליגיאנס אידעען דעס אלטען טעסטאמענטס 1טען טהייל קאפ. 3).

לויה הוא שם תכשיט, כלי תפארת לראש כמו שכתוב: לוית חן הם לראשך (משלי א. 9. ד. 9) ועיין ערך תכשיט.

לויתן הוא שם לתנינים הגדולים אשר בים, ובדרך השאלה נקראו גם העמים העריצים, שנתנו חתיתם על ישראל בשם „לויתן". כן יכנה הנביא ישעיה (כז. 1). את ממלכת בבל בשם „לויתן נחש בריח" ע"ש הכתוב: למענכם שלחתי בבלה והורדתי ב ר י ח י ם כלם (שם מג. 14), ואת אשור בשם „לויתן נחש עקלתון" הוא הפך לגנאי שם אשור שענינו ישר, והנביא יקראהו „עקלתון", כמו שהפכו הנביאים את השם יעקב (מעקש) לשבח בשם ישורון (ישר) (ש"ב). גם מצרים יכנה הנביא ישעיה בשם תנין או לויתן. והרג את התנין אשר בים (ישעיה יג. 14). הוא התנין הנורא הנודע בשם קרוקודיל ובתלמוד נמצא בשם קרוקה (ב"ב ע"ג).

המצרים הקדמונים נתנו להתנין או הלויתן הרובץ בתוך היאור (נילוס) כבוד אלהות. אבל בימים מאוחרים אבדה האמונה בהם והחלו לצודם ולהרגם, ולפעמים עשו אותם בני תרבות, ונמצאו אנשים שהראו נפלאות על ידיהם. ורכבו על גביהם כעל גב הסוס והחמור. נוסעים אחרים מספרים כי נקבות כושיות (נעגראס) ברחצן במי היאור ישחקו לפעמים בבני לויתן הקטנים והאם רואה זאת ומקבלת נחת, ואך אם תזיד איזה כושית לנגוע ברעה את אחד מבניה הקטנים אז תשפוך כל חמתה על העושה הרעה להם ותכנה נפש.

בספרות התלמודית נמצאו אגדות אדות הלויתן, שלפיהן נבראו אך זוג אחד ממנו, ולמען לא יוריש את הארץ אם יתקיים המין הזה ויפרה וירבה לרוב המית היוצר מיד את הנקבה ואת בשרה מלח במלח להיות מוכן לסעודת הצדיקים לעתיד לבוא, ונשאר רק הזכר והוא מקיף את כל העולם. וגם בעורו ישתמשו לעשות ממנו סכה לעתיד לבוא למען הצדיקים. לעתיד לבוא יתגר המלאך גבריאל (הוא כח רוחני) מלחמה עם הלויתן (הוא כח האגרוף, כמו שבארתי למעלה שבו מכנים הנביאים המושלים העריצים, והקב"ה יעזור לו וישחטהו (ב"ב ע"ה).

נמצא לנחוץ לתאר לפני הקורא דברים אחדים אדות הלויתן למען יבוארו על ידיהם הרבה פסוקים בכה"ק המדברים אודותו: הערביים מחליטים כי אין שום אפשרות לצוד את הקראקודיל בחכה לא מפני חזקו וגבורתו כי אם בגלל רוחב ועומק בינתו כי ידע להזהר מזה. וזהו כונת הכתוב באיוב (מ. 25). „תמשוך לויתן בחכה ובחבל שקיע לשונו?" ובאמת הנוסעים יספרו אדות בינתו הרבה כי יודע הוא לצודד עופות וחיות על היבשה ואיך להזהר מערמת הצידים.

סיר ס. בעקער יספר כי הלויתן או הקראקאדיל משתמש בערמימות נפלאה בארבו לצוד טרף. בתחלה הוא מתראה על פני המים קרוב להמקום אשר יקוה לטרוף

טרף. ולמען לא יברחו ממנו הוא עושה את עצמו כאלו אין בדעתו להתנפל על טרפו ויחל לשחות למקום רחוק ושמה ישקיע את עצמו עמוק במים ואחר כן הוא שוחה מתחת המים למקום הטרף ופתאום יגביה על ממעל להמים ויתנפל על טרפו שחשב כי כבר הלך לו הלויתן והסכנה כבר עברה. טעם בשרו מעורר גועל נפש, ועל זה מרמז הכתוב: „יכרו עליו חברים, יחצוהו בין כנענים?“. (שם 30) והכונה בזה כי היוצר בכיון עשה טעם בשרו שלא יטעם לחיך אדם למען לא ישתמשו בבשרו לעשות סעודת מרעים חברים או לחלקו בין כנענים (סוחרים ונכבדי ארץ). הנוסעים יספרו גם כן כי רבים נסו לעשותו בן תרבות אבל בכל עמלם לא עלתה בידם מאומה. וזה הוא שאמר הכתוב היכרות ברית עמך תקחנו לעבד עולם? „התשחק בו כצפור ותקשרנו לנערותיך?“ ועל חסנו וגבורתו ירמז הכתוב: הירבה אליך תחנונים אם ידבר אליך רכות? (שם 40, 28, 29, 30).

לול, מעלות עשויות גלילים לחבר חדרים משתי קומות תחתיים עם העליים שלמעלה מהן, כמו שמבואר בכתוב ובלולים יעלו על התיכונה ומן התיכונה אל השלישים (מ"א ו. ע).

לולאה, בית קבל שנאחז בו הקרס, עניבה. והבאת את הקרסים בלולאות שמות כו. א).

לזות, סלף, עקשות פה ולזות שפתים (משלי ד. 24).

לח, כח הנעורים, ולא נס לחה (במשה רבנו) (דברים לד. 7) לא עבר כח עלומיו בדמי בשרו.

לחום, דבר נגר וחם מאד, כמו וימטר עליהם בלחומו (איוב כ. 23), והוא כמו מלה מרכבת מן לח וחם, כמו ימטר על רשעים פחים אש וגפרית (תהלים י"א. 6). וגם שקוי עצמות החי ודמו נקרא לחום ישפך דמם כעפר ולחומם כגללים (צפניה א. 17).

לחי, שם מקום בארץ יהודה הנודע ממעשה שמשון הגבור (שופטים טו. 9) ושם בפסוק 17 נזכר המקום הזה גם כן בשם רמתלחי. היום שמו תל—אל—לחיה (רמת לחי) מצפון לבאר שבע.

לחם, ע"ע מלחמה.

לחם, השם לחם בעברית כולל לכל מיני מאפה תנור עד מעשה מחבת. ואולם על פי רוב ישתמשו בשם הזה למושג לחם חטים או שעורים, כי דגן יזרעו בארצות המזרח אך לפעמים רחוקות, לחם שעורים הוא מאכל עניים, והעשירים מכינים להם לחם מעיסת חטים. גם למזון סוסים ישתמשו בשעורים. אחרי אשר נטחנו החטים ברחים משימים את הקמח בערבה ועושים ממנה עיסה, מביאים לתוכה מעט שאור להחמיצה ואחר כן מכינים מהעיסה עגות מצות דקות ועל פי רוב עגולות ואופים אותן בתנור, או על המחבת. הערבה של היהודים הקדמונים לא היתה דומה לשלנו לא בגדלה ולא בתמונתה. כי היהודים הקדמונים היו אופים להם חם בכל יום אך למען בני ביתם ולא למכור את הלחם לאחרים ולכן היו הערבות שלהם קטנות בגדלן משלנו. הן היו כעין קערות עץ שלנו, ולכן היו יכולים לכרוך אותן בשמלותם ולשומם על שכמם בצאתם ממצרים בחפזון. הבדואינים עושים למטרה זו עד היום שק עור וקושרים את פיו בחבל אחרי שמשימים את העיסה אל תוכו ונושאים את השק על כתפותיהם בצאתם לדרך

העיסה שהיו מכינים ללחם היתה אפויה בתנור העשויה בכל בית לתכלית זו. אבל בני העניים, ובעלי משפחות קטנות היו שולחים עיסותיהם לאפות מהן לחם אל בתי האופים שהיו כבר בימים הקדמונים בכל עיר, כמו שיש להוכיח מן הפסוקים בירמיהו כי היה בירושלים חוץ (מארק) מיוחד לאופים (ירמיה לז. 21), ובהושע (ז. 4) כמו תנור בוערה מאופה, בעד טרחת האופים באפית לחם מעיסת אחרים היו מקבלים חלק קטן מהעיסה, תנוריהם היו עושים מאבנים או לבנים באופן שבתוכו היו משימים ככרות לחם לאפות ועל גבה היו אופים עוגות או רקיקות דקות.

ישנו עוד מין תנור שמשתמשים בו על פי רוב נוסעי בעדר. בקרקע הבית עושים חפירה עגולה בעומק חצי רגל. ואלכסונה שלש או ארבע רגל. בתוך החפירה משימים עצים יבשים ואחר שמדליקים בהם אש מפזרים על העצים אבנים קטנות לחממן היטיב. בעת שמחממים את התנור מכינים את העיסה, ואחר שהוחם התנור למדי והוכנה העיסה מסירים את האבנים ואפר מן התנור ומנקים אותו ואחר כן משימים בתוכו את העיסה לאפותה ומשאירים אותה שמה כל הלילה. טרם שמו את העיסה בתנור עושים אותה בתמונת הררה עגולה בעובי שתי אצבעות. תנורים כאלה היו נהוגים גם בין היהודים הקדמונים. לפי השערת העזעל להררות כאלה כיוון הפסוק „כלי חורי" שביאורם „כלים מלאים עגות עשויות או נאפות בתנורים או הפירות בקרקע". ובאמת פת או עגות כאלה היו עולות על שולחן מלכי מצרים.

לבד זאת היו ליהודים כלי אפיה לאפות בהם רקיקים או עגות והררות. אחת מהם היתה המחבת. הכלי הזה היה עשוי מאדמה (כלי חרס) או מברזל, והיה על פי רוב כתמונה שטחית מעט שקערורית. בתוך המחבת משימים רקיק דק אחד ואופים אותו על שלהבת קטנה, ובאופן הזה יגמר הרקיק בזמן איזה רגעים. לחם כזה או רקיקים כאלה היו עושים על פי רוב בעת שההכרח הביאם להכין במהרה אכילה רקה לאיש אחד או לשני אנשים, אבל לא להאכיל לשובע בפעם אחת כל בני הבית או אנשים רבים.

עוד מין לחם היו עושים בין יושבי הכפרים, והיה נקרא אצלם עגה; אופן עשיתה היה: הציתו אש בעצים דקים על מקום אחד בבית מכוסה בחול. ואחרי אשר נעשה החול חם מאד הסירו את הרצפים ואת האפר החם אל צד אחד, ועל החול החם שמו את העיסה שעשוה כרקיק רק וכסו את הרקיק ברצפים לוחשות ואפר חם אבל הניחו את הרקיק מכוסה ברצפים אך רגעים אחדים ואחרי כן הפכו את העוגה לצדה השני למען לא תשרף ותשחת, וכן מהפכים את העוגה מצד לצד איזה פעמים ובאופן הזה תהיה ראויה לאכילה במשך איזה רגעים. ובזה מבואר הכתוב בהושע (ז. 8). אפרים בעמים הוא יתבולל, אפרים היה עוגה בלי הפוכה. כי כמו העוגה שמניחים אותה תחת הרצפים ולא יהפכוה מצד אל צד בזמן הנהוג לא תצלח למאומה, כי אז יהיה צדה אחד שרוף באש וצדה השני יהיה לח ורטוב, כן הוא אפרים המשתדל להתבולל בעמים, כי אז לא יהיה לא גוי ולא יהודי, כי את אלהיו לא ידע ואת אלהי העמים לא הכיר, ובכן לא יכירו מקומו, וישאר קרח מכאן וקרח מכאן, היהודים יחשבוהו למין וכופר ויריחקוהו מעדתם, והגוים יביטו עליו כעל יהודי נבזה שאיננו ראוי לבוא בחברתם.

בפרשה שניה מספר ויקרא נקובים בשם מיני לחם שונים שהיה נהוג בין היהודים בימים הקדמונים. המינים האלה הובאו שם במקרה, כי המחוקק היה מוכרח במקומם הזה להודיע להכהנים איזה מין לחם ראוי להקרבה ואיזה אינו ראוי.

בפסוק 4 פרשה ב' ידבר מלחם מאפה תנור. הלחם הזה נקוב שם בשם חלות, כי אופן הכנתו היה כי אחר שמלאו את התנור באבנים קטנות, ואחר שהציתו תחתיהן אש נתנו את העיסה על האבנים החמות ואפו את הלחם זמן ידוע. הלחם הזה היה נקרא בשם חלה, מלשון חלל כי האבנים הקטנות שעליהן שמו את העיסה השאירו גומות קטנות בהלחם האפוי אחר שהסירו אותן מהלחם. אבל לפעמים אפו את העיסה בכלי חרס או אבן או נחשת, ואז היו עושים מהעיסה רקיקים דקים משוחים בשמן. הכלי הזה ידוע בשם „מחבת".

עוד מין לחם היה להם שהיה נקרא אז בשם נקודים כמו יבש היה נקודים (יהושע ט) או עשרה לחם ונקודים (מ"א יד. ג). המין הזה היה עשוי כמו הביסקוויט שלנו או הצוויבאק שהוא רקיק יבש וקשה. והיה נקרא נקוד מפני כי עשו בו טרם נתנו אותו

בתנור נקודות דקות כמו שעושים במצות שלנו למען לא תהיינה נפוחות ותהיינה קשות ויבשות. וזה שאמרו הגבעונים אל יהושע כי מרוב הדרך התקשה הלחם נהיה יבש מאד כנקדים כלומר כמו הלחם שעושים מתחלה בכונה עם נקודות כמו במרצע שישאר קשה ויבש לזמן מרובה ולא יתעפש.

לחם הפנים, הם שתים עשרה חלות סלת שערכו מדי שבת בשבתו בשתי מערכות על שלחן לפני ה' במשכן ובהיכל, מאכל קדש לכהנים. על דבר הכונה והתכלית בלחם הפנים הדעות שונות. הרמב"ם במורה (ח"ג פרק מ"ה) הודה ולא בוש, „כי השלחן והלחם עליו לא ידעתי לו טעם ולא מצאתי סבה ועילה". אולם מכל ההשערות שנאמרו אדותו ישרה בעינינו השערת ה' פיליפסאן. כי היא מתקבלת על הלב. לדעתו הדברים היותר נכבדים ומצוינים במשכן היו: הארון והכרובים, המזבח, המנורה והשלחן, הדברים המצוינים האלה מורים על ענינים נשגבים. המזבח מרמז על האדם המשתוקק להתקרב אל יוצרו ומשתדל להדבק בו על ידי שיסיר מעליו את מעשיו המכוערים ויהיה אך כולו טוב; הארון והכרובים מרמזים על הכח הנעלם והנסתר המחיה את כל ומהוה את כל; המנורה והשלחן — המה האמצעיים בין היוצר ליצורו (האדם) המנורה היא סמל האור הנפלא המאיר לאדם לדעת את מציאות יוצרו, והשלחן הוא סמל הנהגתו את העולם והשגחתו על נבראיו. השם „פנים" אם הוא מיוחס אל היוצר מורה על הנהגתו את העולם והשגחתו על יצוריו מעשה ידיו. המושג הזה נמצא מפורש במקומות אחדים בכתבי הקדש. כאשר בקש משה מאת ה' כי יודיעו את דרכיו היאך הוא מנהיג את העולם ומשגיח עליו וביחוד בנוגע לעמו ישראל באה אליו התשובה: פני ילכו והניחותי לך, כלומר הנהגתי והשגחתי תלך לפניך והבאתי אתכם אל המנוחה והנחלה. אבל כאשר בקש לדעת ידיעה ברורה מזה לראות באספקלריא מאירה ולהבין היטב; השיבו: לא תוכל לראות את פני, כלומר אין ביכולת ילוד אשה להבין על בוריו אופן הנהגתי את העולם והשגחתי עליו לזאת מקשים רבים ומתפלאים למראה עיניהם על המקרית בעולם הזרים להם ורחוקים מבינתם. ובמקום אחר בתורה, בהצווי להעדה להמית את האיש אשר יתן מזרעו למולך, נאמר ואם העלם יעלימו עם הארץ את עיניהם מן האיש ההוא — — לבלתי המית אותו — ושמתי אני את פני באיש ההוא ובמשפחתו והכרתי אותו — — מקרב עמם וכונת הכתוב בזה מבוארת. נותן התורה מסר להעדה להעניש את החוטא בעבודה זרה נוראה כזו, אבל אם העדה לא תעשה את חובתה בזה, אז יענישו ה' בהנהגתו האלהית בלי שום אמצעי, וזהו באור הדברים ושמתי אני את פ נ י, וזאת היא גם כן כונת המלה „פניו" בברכת כהנים ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום, כי השי"ת יסבב הנהגתו את העולם באופן כזה שיהיה אך שלום בחילך ושלוה בארמנתיך. האומה הישראלית יודעת ומרגשת את חסדי ה' עליה על ידי שהוריש מפניהם גוים גדולים ועצומים ונתן לה את ארצם, ארץ זבת חלב ודבש, לנחלה, והדבר הזה הכולל הצטרכות החיים מרומז במלת „לחם". ובכן תהיה כונת לחם הפנים הלחם או הטובות הארציות המורות על הנהגת ה' את עמו ישראל והשגחתו עליו. ונקרא הלחם הזה (לחם הפנים) „ברית עלם" (ויקרא כד. 8). מפני כי כבר כרת ה' עם אברהם ברית לתת לזרעו אחריו את ארץ הכנעני, שהיא האות על הנהגתו והשגחתו על עם ישראל.

לחמס, שם עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע טו. 40) כיום נמצאת שם חורבה הנקראת בפי הערביים על — לחם בקרבה „בית גברין".

לחש, הוראת השם הזה היא, דבור בקול דממה דקה, הוצאה מפה קול

שריקות; באלו השרשים מצאו ההוראה הזאת באות ש י ן, הנמצאת בכל השמות המורות על כשוף: לחש, אשף, כשף, נחש, כי האות הזה (שין) מורה על צפצוף קל בחשאי. הקדמונים האמינו כי בהנחש שוכן שד ומזיק, שבכח המכשף להחליש כחו הרע על ידי לחישא קלה מורכבת מאיזה מלים משונים שהמה כעין השבעה את השד שלא יזיק. אבל האמינו שיש מיני נחשים שאין להם לחש. כלומר שאין בכח שום לחש להחליש בהם הרע, כמו שלא ישמע לקול המלחשים (עיין ירמיה ח. 17; תהלים נה כו). בכתבי הקדש מצאנו מקומות רבים האוסרים איסור גמור לבלי השתמש בלחשים לרפאות את החולה כי אך בידי ה' לרפא כל המחלות ואליו יפנה האדם בעת חליו, כמו שנאמר „כי אני ה' רופאך". אליהו נער בשלוחי אחזיה שהלכו לדרוש אדות מחלתו בבעל זבוב אלהי עקרון ואמר להם: המבלי אין אלהים בישראל (כי) אתם הולכים לדרוש בבעל זבוב אלהי עקרון. (מ"ב א. 3). לפי דעת רבי עקיבא הלוחש על המכה ואומר: כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאיך אין לו חלק לעולם הבא (סנהדרין צ.) ואם כי ר' יוחנן ממתיק את הדין הקשה הזה ואומר כי ר"ע שלל העולם הבא מהלוחש אך באופן אם רקק על המכה בעת הלחש הזה כי אין מזכירין שם שמים על הרקיקה(שם קא). אבל באמת דן ר"ע את הלוחש בכל אופן לחרפה ולדראון עולם, כי בזה הראה התנגדות לכת המשיחים שהיה דרכם לרפא חולים על ידי לחשים וביחוד בהשתמשם באיזה פסוקים בצירוף שם משיחם. וכל כך נשרש האיסור הזה בימי התלמוד שלא התירו להשתמש בלחשים גם בעת סכנה מות מרחפת על החולה, נגד הכלל שהיה בידם אין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש. בתלמוד מסופר שפעם אחת הכיש נחש את אליעזר בן דמא בן אחותו של ר' ישמעאל, ובא אליו מלחש אחד מכת הנוצרים ויעקב איש כפר סכניא שמו ורצה לרפאותו מחליו ע"י לחש בצירוף שמו של ישו הנוצרי, ולא הניחו ר' ישמעאל להתרפא בתרופה זו. וכאשר מת בן דמא מארס הנחש קרא עליו ר' ישמעאל: אשריך בן דמא שגופך טהור ויצתה נשמתך בטהרה (ע"ז כז:) אבל כל הגדרים והסייגים של החכמים בדבר הזה לא הועילו ולא הפרישו את העם מאיסורא ולא הדלו מלהשתמש בלחשים בכל הזמנים. מנוסחי הלחשים בימי כתבי הקודש אין אנו יודעים כעת מאומה, ואך מתקופת התלמוד נשארו לנו איזה מהם, רובם אין להם שום כונה ותוכו, הלוחש לקדחת: סם ססייא כם כסייה, שרלאי וארמלאין וכו', בזה, בזיה, בזבזיה, מסמזיה, כמוז, כמיך וכו' (שבת סז): השותה מים בלילי רביעיות ובלילי שבתות הוא בסכנה, ומאי תקנתיה? וכו' אימא איזדהר משברירי, שברירי, ברירי רירי, ירי די, (פסחים קיב), ה. גדעון ברע-כער כתב ארות ענין הלחשים ספר מצויין במינו (נדפס בווין בשנת 1850) ונקוב בשם טראנסצענדאלע מאגיע און מאגישע היילאר-טעז אים תלמוד.

לט, הוא שם של מין סמי נטף הנובע מעלי שושנים הגדלים בסוריא, בערב, ועל האי ציפערן (קפריסין) והקדמונים היו משתמשים בו לחניטת מתיהם, לרית ניחוח ולסמי מרפא. אופן אסיפתו של הנטף הזה היה מוזר מאד. מביאים עזים אל סבך השושנים האלה שעליהם היו מגיעים לשתי רגל בגבהם והנטף היה מתרבק בזקנם של העזים ואחר כן היו אוספים אותו ומשימים אותו בכלים קטנים ומכרו במצרים ובשארי ארצות במחיר יקר מאד. הנטף הזה הובילו למצרים הישמעאלים שקנו את יוסף לעבד, וגם יעקב שלח את הנטף על ידי בניו במתנה ליוסף (בראשית לז. 25; מז. 11).

לטאה, שם שרץ ונזכר בפרשה שמיני (ויקרא יא. 30) בין השרצים הטמאים. אצבעות ידיו ורגליו עגולות וחלקות, ועל ידן יוכל להלוך על כותלי הבית וקורות

חספון לתפוש זבובים כי המה לו למאכל ולא ישמע קולו בלכתו בעבור חלקת אצבעותיו. ולכן נקרא השרץ הזה בשם „לטאה“ שהוראתו בלט בחשאי ועיין ערך „אנקה“ כי לפי דעת רבים כל השרצים הנמנים בפסוק הנזכר כלם למין אחד יחשבו.

לְטוּשִׁם שם שבט הערביים בני דדן צאצאי אברהם וקטורה (בראשית כ"ה. ד) ואונקלוס תרגם השם הזה „ולשכינין“ ולפי זה תהיה הוראת השם הזה שוכני באהלים זלטושים יהיה כמו נטושים, כי היו נטושים על פני האדמה באהליהם. יונתן תרגם לטושים אמפורין שהוראתו סוחרים בלשון יונית ויהיה לטושים לדעתו גם כן כמו נטושים מפוזרים כדרך הסוחרים. והירושלמי תרגם לטושין אומנין כי היו לדעתו לושי נחשת וברזל. ור' שמואל בר נחמן בב"ר אומר: אף על גב דאנן מתרגמינן: תגרין ולפידין (לטושים) וראשי אומין כלם ראשי משפחות הן. וכן היא דעת רש"י (א"ק).

לַיְלָה, כארצות המזרח, כמו בארם נהרים (מעסא פאטאמיען) וירושלים, הלילות לפעמים קרים מאד, עד שהקרח יאלץ את היושבים שמה ללבוש בגדים חמים מאד להגן בעד הקיר. ולזאת מתאונן יעקב באזני לבן, כי סבל מאד מעבודתו ברעותו את צאנו (של לבן); הייתי ביום אכלני חורב, חום השמש הבוער מאד, וקרח בלילה (בראשית לא 40) אבל הקור שבלילה מביא עמו ברכה רבה לפרי הארץ, כי יסבב טל הרבה, שהוא נחוץ מאד לצמחים ונטעים בימי הקיץ שאין הגשם מצוי שמה. הלילה מסוגל מאד להתבודדות, לחשוב מחשבות בענינים נשגבים ולחשבון הנפש, ולכן הננו מוצאים בכה"ק; כי רבים מהאנשים המצויינים ראו מראות אלהים במחזה הלילה (ע"ע נבואה). הלילה נחשב ליום שלאחריו. כמו שנאמר במעשה בראשית: „ויהי ערב ויהי בוקר יום אחד“ כלומר הערב או הלילה והבוקר שלאחריו ביחד הם יום שלם. התחלת הלילה הוא מן שש שעות אחר חצות היום ונמשך והולך עד שש שעות אחר חצות הלילה ולפי זה אורך זמן הלילה הוא שתים עשרה שעות. הלילה יחלק לשלשה חלקים שוים, הנקראים אשמורות. האשמורה הראשונה מתחלת שש שעות אחר חצות היום ונמשכת עד השעה העשירית, ארבע שעות; האשמורה השניה או התיכונה — מן 10 עד שתי שעות אחר חצות הלילה; והאשמורה השלישית — מן השעה 2 עד הנץ החמה שהוא שעה 6 בבוקר. הרומאים חלקו את הלילה לארבע משמרות: מן 6 עד 9 בערב; מן 9 עד 12; מן 12 עד 3, קרות הגבר. ומן 3 עד 6 בבוקר. בתלמוד הדעות שונות אדות זה; ר' נתן חושב את הלילה נחלק לשלש משמרות, ור' יהודה הנשיא יחלק אותו לארבע משמרות כמנהג הרומאים (ברכות ג.). בשם לילה משתמשים בכה"ק. לפעמים להורות מושג חושך' כמו לילה לכם מחזון (מיכה ג. 6). ואם יבוא השם לילה בחבור השם יום יורה על מעת לעת שלם, כמו „ארבעים יום וארבעים לילה“ אצל ספור המבול ואצל משה בהר.

לִילִית שם עוף מוזר המראה. העוף הזה יבנה את קנו במקומות בודדים, בחורבות ובסעיפי הסלעים למען לא יפריעו אותו ממנוחתו. כל היום הוא שוכן בקנו ובלילה יצא מקנו להמציא לו טרף. בקולו המשונה ובתוארו (מראה) הנורא הוא מפיל אימה ופחד על יושבי המקום. הנביא ישעיה (לד. 14) בתארו את חורבן ושממת ארץ אדום יאמר כי בחורבותיה ישכונו חיות נוראות ועופות מפיצים אימה ופחד וביניהם יחשוב גם את העוף לילית. בקנו זמצאו אך שלש ביצים כמראה לבן ובהיר מאד. הקדמונים האמינו כי לילית היא שד נקבה המתקשטת וצודדת ביפיה אנשים ומסבבת להם ראית קרי במקרה הלילה. הפרסים האמינו כי היא אם אהרימאן

אלהי החשך והרע וגם התלמוד קורא אותו: הורמין בר לילית (ב"ב ע"ג.) האגדה מספרת כי מלכת שבא היתה שלטת על השדים והמזיקין ולכן תרגם יונתן באיוב ותפל שבא ותקחם: "ונפלת בתקיף לילית מלכת זמרגד ודבריתינין", כי הפגעים באיוב היו מעשה השטן המשתמש במשלחת מלאכי חבלה ושדים. ועד היום יחשבוה לשד נקבה האורבת ליולדת ולפרי בטנה ולנתק פתיל חייהם. הגדה כזאת היתה ידועה לעמים רבים אחרים מהקדמונים. ה' לאיארד מצא בין שרידי חורבות בבל קדרה אחת שעליה היו חרותים איזה ספורים אדות ממשלת לילית על נקבות השדים, כמו שאשמדאי היה מלך השדים הזכרים. גם היונים הקדמונים האמינו במציאות מלכת השדים בשם לאניא שהיתה יפה עד מאד וכל ישעה וחפצה היה רק לצוד ילדים בערמה ולקפד חיתם.

לַיִשׁ שם עיר בנחלת מטה דן בקצה הצפוני לארץ ישראל ונקראת גם כן בשם לשם, דן. העיר הזאת נזכרת גם כן בספר ישעיהו (י. 30) הקשיבי לישה עניה ענתות. וביאור הכתוב לפי דעת ש"ב הוא; את ענתות, עניה (כמו ענה נא או שמעה) הרימי קולך קול פהדים שישמע קולך ויקשיבו יושבי ליש. ולפי זה לישה איננה עיר אחרת כמו שחשבו מפרשים אחרים כי אם היא ליש.

לֵכָה, שם אחת מערי יהודה ונזכרת בספר דהי"א (ב. 12) ואולי הוא אחת עם העיר רכה הנזכרת שם (ד. 12) כי אותיות למ"נר מתחלפות וביחוד בשמות עצמים פרטים.

לָכִישׁ עיר בצורה ומצוינה מאד בנחלת מטה יהודה. כאשר עלו בני ישראל על ארץ כנען ללכדה ולירשה בימי יהושע בן נון, כרת מלכה יפיע ברית עם עוד ארבעה מלכים: מלך ירושלים, מלך עגלון, מלך חברון ומלך ירמות, לצאת למלחמה עם הגבעונים על אשר השלימו את יהושע. (יהושע י.) יהושע יצא להגן על הגבעונים בעלי בריתו ויכה את מלכי הברית מכה רבה, והמלכים נסו להמלט על נפשם יתחבאו במערה במקדה. בני ישראל רדפו אחריהם ויסתמו את פי המערה באבנים לבלי יוכלו לצאת משם. אחרי כן צוה יהושע להוציאם מן המערה ולתלותם על חמשה עצים. ואז עלו בני ישראל על לכיש ויהרגו את אנשיה בחרב.

העיר לכיש היתה בין הערים הבצורות אשר בנה רחבעם מהדש להיות למחסה ולמגן נגד מלכי מצרים שהחלו להפיל אימתה ופחד על יהודה (דהי"ב יא. 9) כאשר התקשרו בירושלים על אמציה מלך יהודה ובקשו להרגו נס וימלט אל לכיש, אבל הקושרים רדפו אחריו וישיגו אותו שם וימיתוהו (מ"ב יד. 19). הנביא מיכה (א. 13) מנבא רעה ללכיש יען היא ראשית חטאת לבת ציון ובה נמצא פשעי ישראל, כי היו שם מרכבות וסוסים לרוב וזה הוא נגד חק התורה לבלי הרבות סוסים ומרכבות לבלי יסור לבב ישראל לזנות מאחרי ה' (דברים כז. 14 — 17). כאשר עלה סנחריב על יהודה ויתפוש את כל ערי יהודה הבצורות, לכד גם את לכיש (מ"ב יח. 13 — 14) בבריטיש מוזעאום נמצאת כעת תמונה בולטת עשויה בידי אומן אשורי המתארת מחזה המצור של סנחרב וחילו על העיר הבצורה לכיש. לעיר הזאת שלח חזקיה מלך יהודה 300 ככר כסף ושלשים ככר זהב וגם הבטיח לסנחרב להיות נכנע תחתיו למען יחדל להלחם אתו. סנחרב קבל את המס, אבל לא חדל מלהלחם, כי אם שלח את שרי צבאיו תרתן ורבשקה עם חיל עצום לצור על ירושלים. סוף הדבר היה כי כל חיל סנחרב מתו במגפה וסנחרב נמלט על נפשו. וכאשר בא אל נינוה הומת בידי בניו. לערך מאה ועשרים שנה אחרי כן כאשר לכד נבוכדנצר מלך בבל את כל ארץ יהודה ויגלה את העם בבלה לכד גם את העיר לכיש, כשוב ישראל מגלות בבל אל ארצו ותתישב

איש בעירו עם משפחתו נזכרת גם לכיש בתוך שאר הערים. וראוי להעיר כי בעוד שבשאר הערים הנזכרות בנחמיה י״א מסופר כי התישבו השבים מהגולה גם בחצריהן ובנותיהן נזכר אצל לכיש רק ושדותיה, מלה המורה כי מספר התושבים שם לא היה גדול מאד.

חכמי העמים מסכימים כולם כי לכיש היא המקום הנודע כעת בין הערביים בשם תל — על — חשי, 16 מיל למזרחה של עזה. הנוסע קאנדער הוא הראשון שעלה על דעתו ההשערה הזאת על יסוד דמיון האותיות והחברות שבין שני השמות, לכיש — חשי אם כי התחלפות אות כ באות ח לא מצאנו אף פעם אחת בכה״ק. הנוסעים החכמים מחכמי העמים שתרו את ארץ ישראל בימים האחרונים חפרו את תל — אל — חשי ומצאו שם שמונה שדרות זו על גב זו ויש להם ראיות מוכיחות שכל שדרה היא שרידי חורבות של העיר לכיש שנחרבה ונבנתה מחדש שמונה פעמים כל אחת על חורבות העיר הקודמת לה. לכיש הראשונה נבנתה לפי חשבונם לערך 1700 שנים לפני ספה״נ. השניה — לערך 1500 (לפני) העיר השלישית מכוסה באפר המורה שהיתה למהפכה ולמאכולת אש מתגרת יד זרים. בהשדרה הזאת מצאו איזה לוחות לבנים מכוסים בכתב היתדות, ותוכנם הוא איזה מכתבים שנכתבו בשנת 1450 לאמון — האטעפ השלישי מלך מצרים על ידי המלכים בעלי בריתו בפאלעסטינא וסוריא. בהמכתבים האלה נזכר גם כן שם זימרידי שהיה בעת ההוא שר הפלך בהעיר לכיש ונהרג שם על ידי עבדי מלך מצרים. העיר הרביעית נבנתה לערך 1400 לפני ספה״נ. בחורבותיה מצאו כלי חרס עשוים בתבנית הכלים של הצורים והצידונים. העיר החמישית והששית נבנו. הראשונה בשנת 1000 והשניה בשנת 800 לפסה״נ. בהשדרות האלו מצאו דברים רבים המעידים כי ידי היהודים עשאום. בהשדרות השביעית והשמינית מצאו כלי חרס בצבע אדום ושחור עשוים בידי היונים ונבנו — הראשונה בשנת 500 והשניה בשנת 400 לפסה״נ. אחת מהערים העתיקות בלי ספק נכבשה על ידי יהושע בן נון. אחת מהאחרות נתבצרה על ידי רחבעם. היא העיר הששית, והעיר הזאת נכבשה אחרי כן על ידי סנחרב. כאשר מעיד על זה הציור הבולט שזכרנו למעלה.

למואל, הוא שם מלך אחר נזכר במשלי (לא, ז). חז״ל ואחריהם כמה מפרשים מבני עמנו ומחכמי העמים החליטו כי הוא כנוי לשלמה. והוא כתב על ספר דברי תוכחות אמו ועצתה אשר יעצתהו איך להתנהג בשבתו על כסא מלכותו לשפוט את עמו ישראל. הדברים האלה מכלכלים בתוכם שלש עצות יקרות שמחוייבות להיות תמיד חרותות על לב מלך ישר, שקדושת משמרתו יקרה בעיניו. העצה הראשונה — אל תתן לנשים חילך, השניה — אל למלכית שתות יין, פן ישתה וישכח מחוקק (החקים והמשפטים) וישנה דין כל בני עוני; העצה השלישית — פתח פיך לאלם (שאין בכחו וביכלתו להראות צדקו) שפוט צדק ודין עני ואביון. השם למואל יש לו איזה שווי ודמיון להשם שמואל, ואמו תקרא אותו בשם בר נדרי (פסוק 2) להורות כי נדרה נדרים והקדישה אתו להיות עובד את ה׳ ואת עמו ישראל כמו שעשתה חנה אם שמואל. יש מחכמי העמים המשערים כי למואל היה מלך משא, הוא שם ארץ במדינת ערב, ומשא הוא שם אחר מבני ישמעאל ומשמע ודומה ומשא (בראשית כ״ה 14 אולם לפי דעת המפרשים מעמנו פירוש הפסוק הראשון מפרשה ל״א במשלי הוא: דברי למואל (ה) מלך, שתוכנם הוא (ה) משא אשר יסרתו אמו.

1) **למך,** בן מתושאל מצאצאי קין. השביעי אחרי אדם. הוא

הראשון שלקח לו שתי נשים: עדה וצלה
עדה ילדה לו שני בנים: יבל ויובל;
וצלה ילדה את תובל קין. זה האחרון
המציא חרושת כלי נחשת וברזל למלאכה
ולמגן לבני דורו מפחד אויב וחיתו טרף.
ההרצאה הזאת עוררה רוח שיר בלב
למך לשיר לפני נשיו את השירה הראשונה
בספר תולדות האדם. ערוכה בטעם זמרת
גבור אביר לבב. ותוכן דברי שירו הוא:
כי עתה יהיה לאל ידו בכלי זין אלה
לנקום נקמתו משב או ילד אשר יפגיעו
בו לרעה ולא יהיה מוכרח להמתין
לתשועת ה׳ כקין זקנו. אבל וועלהויזען,
האלציגגער ועוד אין רוחם נוחה מהביאור
הזה. לדעתם אין כל קשר וחבור בין
המצאת תובל קין ובין שירו של למך.
החכמים האלה משערים כי השיר הקטן
הזה הוא כעין פרורים משיר גבורי ארוך
ששר ראש שבט אחד בנצחו את השבט
שונאו ובעל מלחמתו.

2) **לֶמֶךְ** בן מתושלח מצאצאי שת,
התשיעי אחרי אדם, והוא אבי נח.
לפי השערת וועלהויזען ודעליטש סדר הדורות
של למך מחובר משתי נוסחאות. הנוסחא
האחת מתחלת מאדם וגומרת בלמך עם
שלשה בניו, והנוסחא השניה מתחלת מן
אדם וגומרת בנח ושלשה בניו. ולפי זה
היה אך איש אחד בסדר הדורות הזה
בשם למך. וגם בעל שלשלת הקבלה
מחליט כי אך איש אחד היה בסדר
הדורות הראשונים בשם למך. וכן הדבר
לדעתם גם בנוגע להשם ח נ ו ך הנמצא
בין בני בניו של קין ושל שת, כי גם
הוא אך איש אחד ואך בסדרי הדורות
משולבות שתי נוסחאות. זה דרך בעלי
הבקורת החפשית, אבל בעלי המסורה
לא יאבו להסכים לפשרות כאלו, המהרסות
את המסורה והקבלה, שהנה חומות
בצורות להיהדות.

לַעְדָּה בן שלה בן יהודה אבי מרשה
ומשפחת בית עבודת הבוץ לבית
אשבע (דהי״א ד. 21). כפי הנראה היה
בימים הראשונים המנהג בין בני ישראל
כי משפחות שלמות עסקו במלאכה ידועה
מדור לדור, ועל ידי זה נתפרסמו שמותיהם
למומחים למלאכת ההיא. במצרים הכריח
החוק לבעלי המלאכות לאחוז באומנות
אבותיהם, אך בין היהודים לא מצאנו
חוק כזה, אבל למדו מהמצריים להתנהג
כמוהם וכן נראה גם במקום הזה כי
משפחה שלמת לבית אשבע התעסקה תמיד
בעבודת הבוץ (לינען). ומזה נראה גם
כן כי כבר בימים הקדמונים בראשית
צמיחת האומה כבר היו נהם בתי חרושת
המעשה (פאבריקען) למלאכות מיוחדות.

1) **לַעְדָּן** שם אחד מבני תחן מצאצאי
אפרים. נזכר בדהי״א (ז. 26).

2) **לַעְדָּן** אחד מבני הגרשוני שהיה
הראש למשפחה הזאת ונזכר בשם
הזה בדהי״א (כ״ג. 7) בספור חלוקת
שבט הלוי למשמרות לעבודת המקדש.
בספר במדבר (ג. 18) ודהי״א ו. 2 בא
האיש הזה בשם „לבני".

לַעֲנָה שם עשב חד ומר, ממאיר ומכאיב
לחיך, הצמח הזה קומתו שתי רגל.
עליו מצבע אמוץ (גרויא) פרחיו המה
ככדורים קטנים. כל חלקי הצמח הזה:
עצו, עליו ופרחיו המה מטעם מר מאד ומצוי
בארץ ישראל. ומטעם תכונתו זאת
משתמשים בשם הזה למושג והוראת דבר
רע מאד המעורר גיעול נפש. האיש
הסר מאחרי ה׳ ועובד עבודה זרה נקרא
בתורה שורש פורה ראש (גיפט) ולענה
(דברים כ״ט. 18). אחרית חיי האשה
הנואפת היא תמיד מרה כלענה (משלי
ה. 4) העונש המגיע לעובדי הבעלים
נמשל לאכילת ל ע נ ה, כמו שאמר ירמיה בשם
ה׳ לכן (בגלל לכתם אחרי הבעלים אשר
למדום אבותם) הנני מאכיל את העם
הזה, ל ע נ ה והשקיתים מי ראש (גיפט
וואסער). גם קלקול מדות המוסר נמשל
ללענה. ההופכים ללענה משפט (עמוס
ה. 7); ופרי צדקה ללענה (שם 1. 12).
בצמח הזה משתמשים הרופאים

ועניינו אבוקה' דבר המאיר, אבל המעיין בכתוב יראה כי הלמד מן לפיד איננו משורש המלה, כי אם הוא יחס שאליה, ככל יתר הלמדין במקום הזה: לפיד, לעשתות, למועדי, לשודדים, למרגיזי, לאשר ואם כן הוא משורש פיד, שהוראתו: איד, פגע, אסון. וכונת הכתוב היא: לפיד, גורל האיש שקרהו איד או אסון על פי רוב הוא בוז, (לעג וקלס) לעשתות —שאנן, חלק האיש בעל עשתנות, היודע להמציא בשכלו תחבולות שונות להיטיב מצבו הוא — שאנן, האיש הזה הנהו שוקט ובוטח שלא יאונה לו כל רע, למועדי רגל, האיש שמעדו קרסוליו, נכון, עוד ירחפוהו למהמורות שיפול ולא יוסיף קום; נכון הוא מלשון נכה רגלים, והוא על משקל ארון, המון; לשודדים ישליו אהלים, למרגיזי אל—בטוחות, המה תמיד בטוחים מפחד רע. בטוחות—לאשר הביא אלוה בידו, האיש אשר אלוהיו בידו כלומר בכחו וגבורתו הוא בטוח, שלו ושקט תמיד, כן הוא מנהג העולם.

לַפִּידוֹת, רבו הדעות בהוראת השם הזה, הנזכר אך פעם אחת בכה"ק: ודבורה אשה נביאה אשת לפידות (שופטים ד. 4). לדעת קצתם דבורה היתה מכינה פתילות להדליק בהן שמן למאור באוהל מועד, או שהיתה מעוררת רגש לאומי בלב שומעי מדברותיה החוצבות להבות אש. לפי דעת הרד"ק והרלב"ג היתה דבורה אשת ברק בן אבינועם וברק ולפידות מושג אחד להם כמו שנאמר וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים כלומר הרעמים והברקים. ואל תתמה על שם זכר בתמונת ות בסופו שהוא סמן לרבות נקבות, כי הננו מוצאים עוד שמות הרבה לזכרים בתמונה הזאת, כמו נבות, מרמות, מריות, ירמות ועוד.

לֵיץ, הוא שם כנוי לאדם המדבר דברי בלע, דברים שאין להם טעם כדרך השכורים, וזה כוונת הכתוב לץ היין, האיש השותה שכור הוא מדבר הרבה דברי להג, וכן מפרש הרד"ק לץ היין "שותה היין", אבל בעל המשלים (במשלי כ.) מכנה את היין עצמו בשם לץ כאלו הוא, היין בעצמו, המדבר פטפוטי מלים בלא טעם ע"ד שאמרו "נכנס יין יצא סוד". ולפי זה תהיה כונת הכתוב בהושע ז. "יום מלכנו החלו שרים חמת מיין משך ידו את לוצצים". — ביום חג הולדת המלך נעשו השרים חולים מחמת היין (מסבת היין הרב ששתו לשכרה) ובדרך השכורים משך כל אחד את ידו בחבה לחבריו הלוצצים ששתו גם כן יותר מהמדה הראויה ומדברים דברי תפל הרבה. כי עקר שורש לוץ הונח על הדבור, והשתוי מטבעו ידבר בלי הפסק ומדבר גם לעצמו, וחז"ל הפליגו בגנותה ובאיסורה ואמרו כל ליצונותא אסירא לבר מליצינותא דע"ז (מגלה כ"ה) ומקרא מלא הוא: כיין הטוב וגו' דובב שפתי ישנים (שה"ש ד.) (ריב"ל) ליצנות בכלל היא מדה מגונה מאד.

לַקּוּם שם עיר בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ט. 33), קרובה אל ים כנרת, ולדעת מקצת החכמים היא העיר שהיתה ידועה בימי הבית השני בשם "כפר נועם" (Caper naum) על שם נועם תבונתה, והנודעת מאד אצל הנוצרים. אבל רוב החכמים החוקרים אין דעתם נוחה מההשערה הזאת ומחליטים כי תכונתה לא נדע בעת.

לֶקַח הוא תורת חסד דמושכת את הלב ונעימה לשמוע, וזהו כוונת הכתוב במשלי (ד. 2) לחכם לב יקרא נבון ומתק שפתים יוסיף לקח. האיש אשר חכמתו אך בלבו ותורתו בתוך מעיו ואינו יודע להביע הגות רוחו וחכמתו לאחרים יקראו בשם נבון, כלומר הוא בעצמו מבין דברי חכמה הרבה, אבל אחרים לא ימצאו בחכמתו שום תועלת למענם. אולם האיש אשר חננו ה' במתק שפתים בלשון למודים לברר וללמד לאחרים בשיטה קלה ומובנת המתוארת בשם "לקח", האיש ההוא יוסיף

להפיץ דעת בין שומעיו ויביא על ידי כשרונו זה תועלת גדולה לבני דורו הבאים לשמוע נופת צוף אמריו.

לֶקֶט נקרא אוסף השבלים הנופלות מידי המעמר: „ולקט קצירך לא תלקט" (ויקרא י"ט. 9). והוא אחד ממתנות העניים שמחויבים בעלי השדות לתת להם וביחוד לגר ליתום ולאלמנה. לפי אשר ביארו בעלי המשנה מושג הלקט הוא השבלים הנופלות בשעת הקצירה אחרי אשר מלא הקוצר את כפו ונפלו מתוך היד, כי זהו מורה על הברכה המרובה שברך ה' את בעל השדה, ולזאת מהראוי כי גם העני יהנה מברכת ה' זאת. אבל השבלים שנפלו מידו לא ממספרם הרב כי אם מפני איזה סבה כמו הכהו קוץ או מחמת עקיצת עקרב הרי הם של בעל הבית. ויען כי מתנת עניים זאת היא מברכת ה' ואין לו לבעל השדה שום כח והרשאה על זה, ולזאת איננו רשאי לשכור הפועלים בתנאו שבני של פועל ילקט את השבלים הנופלות מאחרי הקוצר, גם אינו רשאי לסייע את אחד מן העניים ולעכב את האחר, כי המתנה הזאת היא מתנת ה' ואין בעל השדה רשאי להתערב בדבר (עיין פאה פ"ד מ"ו ופ"ה מ"ו). וע"ע אביון.)

לֶקֶשׁ הוא העשב הצומח בעת ירד המלקוש (שפעטרעגען) על הארץ, ובגלל הדבר הזה נקרא העשב הזה בשם „לקש". כפי המבואר בנבואת עמוס (ז. 1), היתה קצירת הלקש הקציר השני של העשב, והראשון היה כעין מס למלך, כן מבואר שם והנה לקש אחר גזי המלך. כן מבארים כל המפרשים, אבל לפי אשר יספרו בעלי המסעות התרים את הארץ אין קוצרים כלל את העשב לשחת בארצות הקדם, כי אם ירעו בשדות את צאנם ובקרם עד אשר יכלה העשב, ואז יסעו עם עדריהם למקום מרעה אחר, אבל לא יקצרו לשחת לאסוף את העשב היבש אל הרפתים להיות למקניהם לאוכל.

לָשׁוֹן השם הזה הונח בראשונה למושג האבר בפי בעלי החיים, המסוגל לכל טלטול ותנופה (צונג), ובהשאלה הונח גם על כשרון הדבור, מפני כי האבר הזה בפי האדם הוא ראש המנופפים את שאין הקול היוצא מן הגרון, ופורטים אותו לאותיות ומלים, ולזאת גם שפה מיוחדת לעם מימי עולם, כמו ומדבר בלשון עמו (אסתר א. 20), ללמדם ספר ולשון כשדים (דניאל א. 4).

בלבול הלשונות. בזמן דור הפלגה. לפי המסופר בתורה (בראשית י"א) הי מין האנושי בראשית ימי התפתחותו בקבוצה אחת ודברו שפה אחת, ובנסעם מארצות הקדם, ששם היתה ראשית בריאתו של האדם, עם עדרי צאנם ובקרם ממקום למקום, מצאו בקעה בארץ שנער היא בבל, ויחליטו לבנות להם שם עיר ובתוכו מגדל גבוה מאד וראשו מגיע עד לשמים. כפי הנראה הוא מתכונת שפת עברית לדבר בענינים כאלה בלשון גוזמא, כמו שמצינו במקום אחר: ערים גדולות ובצורות בשמים (דברים א. 28), ומטרתם בזה היתה לעשות להם שם עולם לא יכרת וגם שתהיה להם העיר הזאת מרכז להקבוץ שלא יפוזרו ולא יהיו נפוצים על פני כל הארץ. הדבר הזה היה רע בעיני ה', כי אם יעלה בידי אדם להפיק זממו וחפצו זה לא יהיה קץ לגאותו ונאונו, ויחשוב בלבו כי הוא כל יכול, ואין לך דבר שעומד בפני חפצו ורצונו. ולכן החליט לבלבל שפתם ולשונם למען לא ישמעו ולא יבינו איש שפת רעהו ולא יהיה להם אפשרות לחיות כלם במקום אחד: בכן נפוצו על פני כל הארץ והתישבו במדינות שונות ולכל אחת שפה מיוחדה. והעיר אשר בנו נקראת מפני המקרה הזה בשם בבל, שהוראתו בלל ובלבול הלשונות.

קשה להמבקרים לכוין תוכן הספור הזה עם הכתוב בתורה לפני זה בפרשה י. כי שם נאמו שמין האנושי התישב

מקומות שונים ובמדינות שונות לא בתור עונש, כי אם טבע הענין הכריחם לזה כי כאשר נתרבה מספר המשפחות ואנשיהם היו מוכרחים להפרד איש מעל אחיו התישבו באקלימים שונים ומזה נשתנה מעט מעט גם לשונם, ובכן יצאו לפועל שפות שונות. גם בדבר בנין העיר בבל שני הספורים בפרשה י. וי"א אינם מתאימים, כי תחת אשר בפרשה י"א מסופר כי בסבת בלבול הלשונות חדלו לבנות העיר בבל לא נגמר בנינה, מסופר בפרשה י. כי העיר בבל נגמר בנינה ועמדה כבר על מכונה. גם סגנון הלשון „ויהי כל הארץ שפה אחת" איננו עולה יפה לפי דעתם של המבקרים, כי מתוך בותלי הספור בפרשה י"א נראה כי המאורע של בלבול הלשונות היה מיד אחר המבול. ואז יצאו מן התבה אך שמונה נפשות אדם: נח ואשתו ושלשה בניו עם נשותיהם, ואיך יתכן לאמר על מספר קטן כזה „ויהי כל הארץ"?

ולבד זאת יש ביד המבקרים ראיות מוכיחות מהמציאות כי הספור מבולבול הלשונות בזמן המוגבל בפרשה י"א איננו נוסד על בסיס היסטורי, כי לפי חשבון כה"ק היה המבול לערך 2500 לפני ספה"נ, ולפי העתקת השבעים היה המבול לפני 3066 לפני המספר הנהוג, ובידי חוקרי קדמוניות נמצאות כיום כתובות ומצבות משנים כבירות רב יותר מארבעת אלפים שנים כתובות וחרותות בשלש שפות שפת מצרים, בבל וסימירו, הכתובות האלה הנה עדים נאמנים כי כבר לפני ארבעת אלפים שנה כבר היו בעולם שלש שפות שונות. ולבד זאת ישאלו מדוע לא נזכר בתורה אף רמז קל מסבת תוצאות גזעים שונים במין האנושי? הלא לפי דעת התורה כל מין האנושי הוא בני זוג אחד, אדם וחוה, ואיך נפרדו לגזעים שונים ירוקים, שחורים ולבנים.

חוקרי זמננו חקרו ומצאו כי כל הלשונות הידועות כעת בעולם אשר מספרם עולה למספר רב ועצ.ם (קר.ב לחמשת אלפים) אינן ביסודן כי אם מאה לערך ומהן נסתעפו כל הלשונות השונות. והמאה הלשונות היסודיות משונות זו מזו בשרשיהן, בחקי הדקדוק שלהן, עד שאין בשום אופן למצוא שום יחס ביניהן, ולבד זאת מצאו כי לשונות רבות כבר נשכחו ממין האנושי וכעת אין זכר להן. ולפי זה הדעה שהלשון הראשונה של מין האנושי היתה השפה העברית אין לה כל יסוד, וגם התלמוד מחליט כי אדם הראשון דבר ארמית. וכבר שדי נרגא בהדעה הזאת הפלוסוף המצויין לייבניץ, עוד זאת באתי להעיר כי החוקרים בשרידי בבל ואשור לא מצאו שום רמז לביאור סבת בלבול הלשונות שיהיה קרוב להמסופר בתורה (בראשית פרשה י"א). וגם ביאור השם „בבל" מלשון בלל ובלבול אין דוגמתו בשרידי הכתובות העתיקות של בבל ואשור. בהכתובות האלה מצאו החוקרים ביאור אחר להשם בבל כי הוא מורכב משני שמות בבא (שער) אל, ופתרונו שער השמים יש לו לפי זה דמיון עם השם העברי „בית אל".

לשכה, השם הזה הונח בראשונה לחדר האוכל של הזבחים הנאכלים, והחדר כזה היה אצל המזבחות והבמות (עיין ש"א ט, 22), ואחר כן הושאל לחדר התרומות והמעשרות, וגם כמקום אספת השרים או חדר של סופר המלך והעם נקרא לפעמים בשם הזה (עיין ירמיה ל"ח 2 — 4; נחמיה י"ג 5; יחזקאל מ. 45).

1) **לשם,** שם אבן יקרה, אחת משתים עשרה האבנים שהיו קבועות בחושן המשפט של הכהן הגדול, לדעת אונקלוס היא אבן קטנה כגרעין דוחן, כי תרגם אותה במלת הנכרי מלשון יונית, והשבעים תרגמו אותה בשם ליגוריאן והיא אבן יקרה אדמדמת. ועיין ערך אבני מלואים.

2) **לשם,** הוא שם עיר בצפון ארץ

ישראל (יהושע י״ט 47), העיר הזאת ידועה גם כן בשם ליש, דן עיין ערכיהם של השמות האלו.

לֶשַׁע שם עיר למזרח ים המלח, נזכרת בבראשית (י. 19) בגבולי הכנעני. חכמים רבים משערים כי היא העיר שהיתה ידועה בימי הבית השני בשם קאללירהאע, והיא היתה מפורסמת מאד בימים דאלה במעינות החמים שהיו טובים מאד לרפואה וגם לשתות. אל העיר הזאת הלך הורדוס בעצת הרופאים לדתרפאות מחליו אשר מת בו. החכמים האלה מצאו כי גם יונתן בתרגומו מעתיק את השם לשע בשם קלרוהי, וכן דרשו בירושלמי פ״ק דמגלה לשע — ר׳ אלעזר אמר עד קלרהי ובעל ארץ קדומים משער כי לשע היה העיר לשם. אבל כבר השיג עליו הגאון ר׳ שלמה ליב ראפאפארט בבכורי עתים תק״ץ.

לַשָּׁרוֹן עיר המלוכה של אחד ממלכי כנען שכבש יהושע והכניעם תחת ממשלת בני ישראל (יהושע יב 18) יש סוברים שהלמד היא שמושית ועיקר השם הוא שרון, אולם לדעת היראנימוס והערבי השם הוא לשרון, כי בכל שלשים ואחת ערי מלכי כנען הרשומות שם לא באה גם אחת בלמד היחס. (ש״ב).

לֶתֶךְ, שם מדה ממדת היבש „לתך שעורים (הושע ג. 2). הלתך הוא חצי חומר (4 בושעלס). לפי חשבון החכמים חוקרי קדמוניות עולה מהיר השעורים שנתן הנביא הושע בעד קנית האשה הזונה: חומר שעורים ולתך שעורים, לחמשה עשר כסף, ויען כי לבד זאת שלם בעדה עוד חמשה עשר שקל כסף במזומן, לכן עולה מחיר קנית האשה הזונה שלשים שקל כסף, והוא מחיר העבד תקצוב בתורה.

תם החלק החמשי.

הערה לערך לוז. ידידי המבקר המצויין ה׳ נש״ל בקראו את הערך לוז אחר אשר נסדר לדפוס ונעשה הלוח העלעקטרי העירני כי כונת הנבואה שהראה ה׳ לירמיהו מקל שקד כי שוקד הוא על דבריו לעשותם מהר היא מרומזת בטבע עץ השקדים שהוא ממהר לגמור פירותיו, היא מבוארת במדרש קה״ר פי״ג וינאץ השקד זו נבואתו של ירמיה „מקל שקד אני רואה״, אמר ר״א מה השקד הזה משעה שיניץ עד שהוא גומר פירותיו כ״א יום, כך כל גזירה לא היתה אלא מי״ז בתמוז עד ט׳ באב.

אוצר השמות

אשר בכתבי הקודש

בספר הזה יבואו

מבוארים ומבוררים כל השמות אשר נמצא זכרם בספרי התורה, הנביאים והכתובים:
שמות אנשים ונשים עם קורות ימי חייהם כפי המסופר אדותם בתנ"ך, בתלמודים
ובמדרשים, שמות העמים והארצות עם הקורות שעברו עליהם, שמות הערים,
הימים והנהרות וכו' חיות הארץ, צמחים ופירות וכו' שמות עצמים כללים
עם כל הנחוץ לדעת אדותם, ובסופו מפת ארץ־ישראל עם המדינות
הסמוכות לה מסביב, כמו: בבל, אשור, מצרים וכו'. ולבד זאת
יבואו בספר הזה תמונות שונות פתוחי עץ מתארות חיי
העמים הנזכרים בכתבי הקדש, מנהגיהם בבית ובשדה,
אשר מזה ישיג הקורא השגה יותר
ברורה על־דבר המסופר
אדותם בתנ"ך.

מאת

א. ה. ראזענבערג

הוצאה שניה
על־ידי הועד הנוסד להשלמת הספר

חלק ששי

מ

נויארק — תרפ"ג

מ.

אות מ הוא האות השלש־עשרה בא"ב העברית. האחרונים השתמשו בה להוראת מספר ארבעים, מפני כי היא הרביעית למספר העשרות. בכתב עברי הקדמון היתה תמונתה דומה לשיא גלים, ולכן נקראת מם, שהוא קצור מן מים. האות מ מתחלף לפעמים בעברית עם האותיות ב, ו, פ, מפני שהן ממוצא אחד, מהשפתים. האות מ תבוא בתור הוספה לאיזה פעלים לעשות מהם שמות, כמו: משכן מן שכן; מראה מן ראה, ולפעמים גם בסוף המלה; כמו: נחם מן נח, כמו שמפורש בכתוב: ויקרא את שמו נח לאמר: זה ינחמנו (בראשית ה', 29).

מֵאָה. עשרה עשרות. במספר הזה ישתמש העברי גם ללשון גוזמא, הרבה: „מהכות כסיל מ א ה" (משלי, י"ז, 10). בנחמיה (ג', 1; י"ב, 29) נזכר מגדל הנקוב בשם „מגדל המאה". המגדל הזה היה קרוב למגדל חננאל, בין שער הצאן לשער הדגים בירושלים, מדוע נקרא המגדל הזה בשם „ה מ א ה" ישנן השערות שונות: יש אומרים מפני כי היה גבוה מאה אמות; אחרים משערים כי מאה מעלות או מדרגות היו בו עד שהגיעו לראשו, ועוד יש משערים כי היה בו מקום לאסוף אל תוכו מאה אנשי חיל.

מְאַבֵּד עַצְמוֹ לָדַעַת. בכה"ק לא נמצא שם מיוחד לאדם הממית עצמו בכוונה. וזה אות כי לא נמצאו מקרים כאלה בישראל, או קרו רק לעתים רחוקות מאד. ואם נעיין בכל הספרים אשר בכה"ק נמצא אך ארבעה מקרים של מאבדי עצמם לדעת: 1) שאול (ש"א, ל"א, 4); 2) הנער נושא כליו (שם 5); 3) אחיתפל (ש"ב, י"ז, 23); 4) וזמרי (מ"א, ט"ז, 18). כי האמונה והבטחון בה' היו חזקים מאד בלב הישראלי בדורות הקדומים ולא התיאשו מישועה גם בעת שסכנה גדולה היתה מרחפת על ראשיהם. ולהיפך היו מקרים כאלה מצויים מאד בין עמים אחרים, גם היותר נאורים, בימים ההם, כמו: ההודים, המצרים, היונים והרומאים. אולם בימי הבית השני, כאשר התקרבו היהודים אל העמים שכניהם ולמדו מהם מדותיהם המשחתות, נהיה האיבוד עצמו לדעת גם ביניהם מקרה לא רחוק.

לפי דעת חז"ל אך האיש שהודיע מראש כי עולה הוא לראש הגג להפיל עצמו שימות או כדומה, אך הוא נחשב למאבד עצמו לדעת. עם מת כזה אין מתעסקין בכל דבר: אין קורעין עליו, ולא מספידין עליו; אבל אם מצאוהו חנוק ותלוי באילן, או הרוג ומושלך על גבי הסייף, הרי זה שלא בחזקת מאבד עצמו לדעת ואין מונעין ממנו כל דבר. אבל אם המית את עצמו מפני שאיזה סבה הבריחתו לזה, כמו בשאול, זמרי ואחיתפל, אין הוא בחזקת מאבד עצמו לדעת, ולזאת לא חשבו זאת להם בכה"ק לעון וחטא. ובמס' שמחות (פ"ב) מסופר מעשה בבנו של גורגס בלוד שברח מבית הספר והראה לו אביו באזנו, נתירא מאביו והלך ואבד עצמו בבור, ובאו ושאלו את ר' טרפון, ואמר: אין מונעין הימנו כל דבר.

חז"ל סמכו את האיסור לאבד עצמו לדעת על הפסוק: „ואך את דמכם לנפשותי' אדרוש" (בראשית, ט', 5), להביא החונק את עצמו (ב"ר ל"ד). לדעתם אסור לאדם גם לקרב מיתתו. ומעשה בר' חנינא בן תרדיון שדנוהו הרומיים להשרף מפני

שחיה מלמד תורה לישראל, ואמרו לו תלמידיו: פתח פיך ותכנס בך האש ותשרף מהר, והשיב להם מוטב שיטלנה מי שנתנה לי (את נפשי) ואל יחבל הוא בעצמו (ע"ז, י"ח). יאזעפוס (מלחמות, ג', 8, 5) בנאומו אל חבריו, שהתחבאו במערה והחליטו לאבד עצמם לדעת, כי יראו מרודפיהם הרומאים שלא יתעללו בהם ויעשו בהם שפטים, השתדל להראות להם כי הדבר הזה הוא עון פלילי, כי הוא נגד חוקי הטבע, והראיה כי לא מצינו מקרה כזה בין שאר בעלי החיים. וחכמינו החליטו כי המאבד עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא. ובאמת הרי הוא כאלו משליך בבזיון נפשו אל יוצרו ואומר לו: אין נפשי וחפצי במתנתך זאת, הנשמה שנתת בי, שקילי טיבותך ושדי אתיזרא.

אבל לפעמים ידרוש המצב מאיש ישראל למסור גופו למיתה ונשמתו לשמים, ואז לא לבד כי המעשה הזה לא יהיה נחשב לו לעבירה, כי אם גם למצוה גדולה יחשב לו. ובעליית בית נתזה בלוד נמנו וגמרו: על כל עבירות שבתורה אם אומרים לו לאדם עבור ואל תהרג, יעבור ואל יהרג, חוץ מעבודה זרה, גלוי עריות ושפיכת דמים (בהן יהרג ואל יעבור) (סנהדרין ע"ד). העונש על אבוד עצמו לדעת מסור לשמים, ואין לבית דין של מטה להתערב בדבר הזה, ואף למען הראות להחיים שמעשה כזה לעון יחשב מקילין בכבודו של המת ואין מתעסקין עמו כבשאר אנשים שמתו בגזרת שמים או שקדשו שם שמים במיתתם, אבל המתעסקים בקבורתו מחויבים להיות נזהרים שלא לפגוע בכבוד קרוביו החיים.

מאום או **מום**, חסרון ומגרעת בגוף החי או בנפשו. החוק אסר על הכהן אשר בו מום לעמוד לשרת במקדש ה', וכן הבעל חי אשר בו מום אסור להקרבה על מזבח ה', כי לא לכבוד הוא לה', כאשר יוכיח הנביא מלאכי את בני דורו שהיו מביאים בעלי מומים להקריבם על מזבח ה'; הקריבהו נא (את הבעל מום) לפחתך (להפחה, השר) שלך, הירצך או הישא פניך? ואיך תעיזו להביא קרבן בעל מום לאל עליון קונה שמים וארץ?

המומים הפוסלים את הכהן לגשת אל עבודת הקודש ואת הבעלי חי להיות נקרב על המזבח מפורשים בכמה מקומות בתורה (ויקרא כ"א, 17-23; כ"ב 19-25; דברים ט"ו, 21) ובתלמוד (בכורות י"ב מ"א). גם הכהן שיש לו מום עובר לא יוכל לעבוד עבודה עד שיעבור המום. בנוגע לבעלי חיים הקרבים על גבי המזבח, נפסלים מלהיות קרבן אף אם נמצא בהם אחר השחיטה מום בפנימיות הגוף. בדבר הזה היו נזהרים כל העמים הקדמונים שעבדו לאלהיהם על־ידי הקרבת בעלי חיים (עיין הערֹאדאט ב'. 38, ואיליאדא של הומירוס א', 66).

מאור. בשם הזה נקראו בתורה השמש והירח — השמש נקרא המאור הגדול לממשלת היום, והירח — המאור הקטן לממשלת הלילה (בראשית א'). הקדמונים האמינו כי מאורות השמים המה בעלי נפש חיה ועושים את תפקידם בשכל נמרץ, שלא יעבטו ארחותיהם. האמונה הזאת מרומזת גם כן בפסוק „ברן יחד כוכבי בקר" (איוב ל"ח, 7), המורה כי הכוכבים אמרו שירה מיד אחר שנבראו. ועל האמונה הזאת מיוסדה האגדה, שהלבנה בתחלת ברייתה היתה גדולה באורה כמו השמש, אבל משקנאה בשמש וחפצה להיות יחידה באורה הגדול ובאתה בטענה אל יוצרה כי אי אפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד, נענשה, ואמר לה הבורא: לכי ומעטי את עצמך (חולין ס"ז). מזה נראה כי לפי דעתם הלבנה היא גוף בעל שכל, חי ומדבר. עיין מו"נ ח"א, פרק ע"א וע"ע ערכי: שמש, ירח, כוכבים, חוברי שמים.

מאורה. השם הזה נמצא אך פעם אחת בכת"ק: „ועל מאורת צפעוני

גמול ידו הדה (ישעיה י"א, 8). ויען שהוא מקביל לחצי הפסוק הקודם: „ושעשע יונק על חור פתן", לכן משערים מפרשים אחדים כי הוראת השם הזה הוא גם כן „חור", ויהיה מאורת כמו מחורת, בחילוף אהה"ע, כמו שמצינו במקומות אחרים חלוף כזה, כמו: ומלאו בתיהם אוחים, (שם י"ג, 21) שהוא כמו חוחים, חמוץ בגדים (שם ס"ג, 1), שהוא אחד עם אמוץ (זכריה ו', 7). ויש אומרים שהחור נקרא מאורה מפני שהאור נכנס בו למערת צפעוני, כמו שמצינו בשופטים (ו', 2) מנהרות, שטעמו מערות הרים שנכנס בתוכן האור, ויהיה מנהרות על שם נהורא או אור. ועוד יש מבארים את השם הזה מלשון „מערה" בחלוף א', ע', וכן תרגמו השבעים, הוואלגאטא, וגיזי־ניוס, אולם יונתן, הראב"ע, הרד"ק והיציג ביארו את השם הזה במושג עיני הצפעוני הנוצצות ומאירות באור בהיר, והוא דחוק.

מאזנים. קנה משקל עם כפות לשתי קצותיו. כלי משקל זה כבר היה נהוג בימים הקדמונים במצרים והית בהם שני מינים, גדולים וקטנים, או מאזנים של יד. הקנה של המאזנים הגדולים היה איזה רגל ארכו, וראשו של הלשון במאזנים ההם היה פונה למטה ולא למעלה כאשר עושים בימינו, כדי שלא יצטרך השוקל להגביה עיניו למעלה. בבה"ק נזכר מעשה המשקל פעמים רבות. אברהם שקל לעפרון ארבע מאות שקל כסף, מחיר השדה ומערת המכפלה שקנה ממנו לקבר משפחה (בראשית כ"ג, 16). אליעזר עבד אברהם נתן לרבקה מתנות: נזם זהב, בקע משקלו, ושני צמידים על ידיה, עשרה זהב משקלם (שם כ"ד, 22). כל הזהב והכסף שנתן העם במדבר לבנין המשכן נחשב במשקל בספר שמות (ל"ח, 24-29). גם כמות התרומות והנדבות שנדבו הנשיאים בעד חנוכת המשכן נחשבה במשקל (במדבר ז', 13 והלאה).

מן האזהרות הרבות הנזכרות בבה"ק לקנות ולמכור במשקל צדק אנו למדים כי רבים לא היו נזהרים בזה, והיו נוהגים לרמות איש את אחיו במדה, במשקל ובמשורה. ותורתנו הק' דורשת מהעם להשתמש במשאם ובמתנם אך במאזני צדק: „מאזני צדק, אבני צדק, איפת צדק והין צדק יהיה לכם (ויקרא י"ט, 26). גם הנביא יחזקאל דורש מישראל כזאת: „מאזני צדק, איפת צדק ובת צדק יהיה לכם (יחזקאל מ"ה, 10). בימי הנביא עמוס התפשט העון הזה במאד, כי הוכיחם על אשר הסכינו להקטין איפה, להגדיל שקל ולעוות מאזני מרמה (עמוס ח', 5). בספר משלי (י"א, 1) מזהיר המליץ על משקל צדק, כי מאזני מרמה הם תועבת ה', ומזהיר את המוכר שלא ידמה בנפשו לחשוב כי הרמיה הזאת תשאר נעלמה מעיני אדם ומכוסה בחשך, ולכן אומר: פלס ומאזני משפט לה' (שם, ט"ו, 11), כלומר ה' הוא המשגיח על הדבר הזה ומעניש את הרמאי. כבר בימים הקדמונים היו ממונים מן הלוים להשגיח על המדות והמשקלות (דהי"א כ"ג, 29). בתלמוד (מס' כלים י"ז, 9) מבואר כי בבית המקדש היו נשמרות מדות האורך לקצוב על ידן המדה הנכונה. בלי ספק היו שם גם מדות המשקל, וכבר מבואר כי היה להם שקל הקודש, כלומר השקל שנמצא במקדש ה' לקצוב על ידו את המשקל האמתי של השקל (עיין רש"י ורמב"ן, שמות ל', 13). חז"ל (ב"ב, פ"ט): הזהירו שלא יעשו המשקלות מן מיני מתכות, מפני שהן מעלות חלודה ופוחתין והולכין, כי אם יעשו אותן מצינמא (אבן) או מזכוכית (וע"ע מדה ומשקל).

מאכל. מזון של בעלי חיים. בהידיעות הנפוצות בבה"ק ובספרות התלמוד אדות מיני מאכל שונים שהשתמשו בהם אבותינו הקדמונים ואופני הכנתם להעלותם על שלחנם נמצא רמזים אחדים המבארים לנו במדה ידועה את הסוד של

אריכת ימיהם של אבותינו וסבת בריאות גופם שהצטיינו בה אז. מזונם ומאכלם היו משני מינים: צמחים ובעלי חיים. להמין הראשון נחשבו מיני דגן שונים: חטים, שעורים, שיפון, אורז, דוחן ועוד, ומיני קטניות. החטים והשעורים היו טוחנים ברחים ועשו מהם קמח, שממנו היו אופים לחם: החטים לעשירים והשעורים לעניים. לפעמים היו מכינים לחם גם ממיני קטניות מעורבים במיני דגן, כמו שמצינו ביחזקאל (ד׳, 9): ואתה קח לך חטין ושעורים ופול ועדשים ודוחן וכסמים... ועשית אותם לך ללחם. לבד לחם היו עושים מהמינים הנזכרים גם עוגות שונות: עוגת רצפים, הנאפת על גחלים, והיא הידועה בתלמוד בשם חררה; בעוגה הזאת החיה הנביא אליהו את נפשו העיפה בברחו מחמת איזבל המרשעת, שבקשה להמיתו (מ״א י״ט, 6). טובה ומשובחת מעוגת רצפים היו העוגות שנאפו במרחשת ובמחבת מעורבות בשמן. הלביבות (קרעפלעך) הנה העוגות העשויות בתמונת לב (משולש), ממולאות בבשר או בגבינה, ומטוגנות בחמאה או בשומן, היו עולות בימים ההם על שלחן העשירים. לסוג העוגות נחשבו גם כן ה ח ל ו ת, הנה עוגות מנוקבות, עשויות מעשה עבות, נאפות בתנור ומטוגנות בשמן; הרקיקים, הנה עגות דקות משוחות בשמן; נקודים, עוגות קטנות יבשות, שהיו לוקחים עמם הנוסעים בדרך רחוקה (עיין יהושע ט׳, 5, ומ״א י״ד, 3); צפיחית, רקיק דק משוטח מטוגן בדבש; אשישה, היא עוגת צמוקים או תאנים כבושים. כפי הנראה היתה העוגה הזאת מצויינת בטעמה המתוק והנעים; סמכוני באשישות, בקשה שולמית לחזק את רוחה הנכאה מחולת אהבה (שיר השירים ב׳, 5); לאשישי קיר חרשת תהגו אך נכאים—לחנם תהגו ותבקשו אשישי קיר חרשת המתוקות והנעימות, כי שדמות חשבון אומלל (ישעיה ט״ז, 7, 8).

לבד לחם ועוגות היו משתמשים גם כן בירקות ומיני קטניות וזרעונים שונים, כמו עדשים, פול, דלועים, קשואים, לפת וכדומה. וביחוד היו עדשים מצויות מאד על שלחנם, והנזיד מהן היה נקרא אצלם לפעמים סתם א ד ו ם מפני מראהו האדום. בקשואים היו משתמשים במדה מרובה מאד, והיו להם שדות שלמים מלאים קשואים (עיין כלאים פ״ג, מ״ד). גם השומים היה נחשב אצלם לירק נחוץ מאד, כי חשבו שהם מפרים ומרבים זרע האדם ומחזקים את רוחו. הירק הזה ועוד אחדים מהם היו מונעים מהכהן הגדול לאכלם בערב יום הכפורים, כדי שלא יראה קרי ולא יהיה ראוי לעבודה מפני טומאתו. גם בפירות האילן היו משתמשים במדה מרובה מאד (ע״ע פירות).

על שלחן העשירים והאמידים היה עולה ביחוד לסעודת הערב בשר ודגים. הבשר היה על פי רוב משור, כשב או עז וגם מעופות שונים, יוצא מהם בשר יונים, שהשתמשו בו לאכילה אך לפעמים רחוקות, מפני כי העוף הזה היו מקריבים לגבוה. הבשר היו אוכלים מבושל או צלי. אם הכינו אותו לבישול היו חותכים אותו לחתיכות קטנות, אבל לצלי היו משימים לפעמים כל גוף החיה או העוף על שפוד של ברזל והיו מסובבים את השפוד על האש עד שהבשר היה מוכן וראוי לאכילה. כלל היה להם בדגים כי יטעמו יותר לחיך אם יאכלו אותם לא מיד כשנצודו, כי אם לאחר זמן מועט. „כיורא סמוך למסרחיה מעלי״ (מו״ק י״א). דגים צלויים היו מכינים באופן הזה: היו צולים אותם במלח, אחר כן הביאו את הצלי במים צוננים, ומן הצוננים היו מטילים אותם בציר היוצא מן הדגים ואוכלים אותם, ואחר האכילה היו שותים מים. אדא ציידא למד את אופן ההכנה הזאת לרב בדרך חדה: „כוורא טוויה באחוה, אסיקיה באבוה, מיכליה בבריה, אשתו עליה אבוה.״ דג צלי אותי באחיו

(במלח היוצא גם כן מחמים כמו הדג);
תן אותו באביו (המים), אכול אותו
בבנו (ציר היוצא מן הדגים), ושתה
אחרי כן אביו (מים), כי הדגים נבראו
מן המים (שם).

גם בדברים היוצאים מן החי השתמשו
למאכלם, כמו: ביצים, חלב ודבש. ביצים
מעופות טמאים היו אסורים להם לאכילה.
וסימן היה להם להכיר ולהבדיל ביצת
עוף טהור משל עוף טמא — ביצת עוף
טהור ראשה אחד כד (כדורית) וראשה
השני חד, החלבון מבחוץ והחלמון (געלב־
כען) מבפנים ,ושל עוף טמא — שני
ראשיה כדין או שניהם חדין (חולין
כ"ד). ביצה צלויה לחה ורכה היתה נחשבת
להם למאכל טוב המבריא את הגוף ומרבה
זרע (ברכות מ"ד; יומא י"ח). בחלב
היו משתמשים בשל פרה, כבשה ועז.
המשובח מהם היה חלב עזים, בו היו
משתמשים גם לרפואה להחולה במחלת
החזה (שווינדזוכט). ועל דבר מיני משקה
שהיו משתמשים בהם לשתיה ע"ע משקה.

בנוגע להנהגת האדם במאכלו ומשתהו
שיביאו לגופו אך תועלת ולא היזק נמצאו
בתלמוד איזה כללים ועצות, ונביא בזה
אחדים מהם. כלל גדול היה בידם: אם
ירגיש האדם תאוה יתירה וחזקה לאיזה
מאכל, מפני כי ינעם טעמו לחכו מאד, אל
ימלא כריסו ממנו, כי יזיק לו. „סעודתך
שהנאתך הימנה, משוך ידך הימנה" (גטין
ע'). הממלא כריסו מכל דבר (שהוא
מתוק לחכו ואוכל ממנו כל תאוותו)
אחזתו אחילו (קדחת) (שם). האי מאן
דאפשר ליה למיכל נהמא דשערי ואכל
דחיטי עבר משום בל תשחית (שבת ק"מ).
אכול בצל (קמץ תחת הב') ושב בצל (שוא
תחת הב'), כלומר אכול ירק זול (בצלים)
ואז תשב תמיד בצל קורת ביתך (פסחים
קי"ד). הכוונה בזה היא: הסתפק במועט
ולא תבוא לידי עניות, ולכן היתה עצתם:
לעולם יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש
לו (חולין פ"ד).

עת האכילה היתה להם שתי פעמים
ביום: בבוקר ובערב. בבוקר אכלו לחם
ובערב — בשר. אבל אם הרגיש אדם רגש
רעב או צמאון בשארי שעות היום, היתה
עצת החכמים שלא להמתין עד זמן המוגבל
ואמרו: עד דכפנית אכול, עד דצחי שתה
(ברכות ס"ב). מאד הזהירו שלא יאכל
אדם את סעודתו טרם נקה את בני מעיו.
„אכל ונצרך לנקביו דומה לתנור שהסיקהו
על אפרו (שבת מ"א). פת שחרית חשבו
לדבר נחוץ מאד לבריאות הגוף, כי היא
מגינה עליו בקיץ מפני חמה, ובחורף
מפני צינה (ב"מ ק"ז). אבל האיש שאיננו
מקפיד להיות לו שעות מיוחדות לסעודה
דומה בעיני חז"ל לתרנגולים המנקרים
באשפה (יומא ס"ה).

כבר הקדמונים ידעו הכלל שהמזון צריך
להיות משונה לפי שנותיו של אדם,
ואמרו: לנערים לחם, לזקנים שמן,
ולתינוקות דבש (מיני מתיקה, שם).
המזון היותר טוב לבריאות הגוף לפת
שחרית חשבו פת במלח ומים, והיו
בטוחים כי המאכל הזה מבטל כל מיני
מחלות (ב"מ ק"ז). במה דברים אמורים
בעניים, אבל המזון היותר משובח לפת
שחרית לעשירים חשוב: פת חטים (סלת),
בשר שמן (של עז) ויין ישן (של שלש
שנים) (פסחים ס"ב), אבל פת שעורים
יבש, עם בצל ומלח מזיק לגוף האדם
(שבת ס"ב). האוכל לחם לבד בלא שום
מזון אחר עמו נקרא אצלם טיפש: הני
בבלאי טפשא, דאכלי נהמא בנהמא, כלומר
לחם ורק לחם (נדרים מ"ט). בירקות היו
משתמשים בתור מזון במדה מרובה מאד
ויעצו לתלמיד חכם שלא ידור בעיר שאין
בה ירקות (עירובין נ"ח). הנחיצות
במזון ירקות היתה כל כך גדולה וחשובה
שבשבילה היו משנים קביעת המועדים
באופן שלא יחול יום כפור לא בערב שבת
ולא ביום הראשון משום ירקא (ר"ה כ').
כי בשני ימים קדושים כאלה אם יהיו
תכופים זה לזה ישתתו הירקות ויאבדו

בעמם ולא יהיו עוד רך ורענן. ובכל
זאת הזהירו שלא יאכלו ירקות בלילה
(שבת ק"ס). המים חשבו לאמצעי היותר
טוב ובטוח לעכל המזון, ולזאת אמרו:
אכל ולא שתה מים אכילתו דם, וזהו
תחלת חולי מעים (שם מ"א). כלל גדול
היה להם כי לבריאות האדם נחוץ מאד
ללעוס האוכל היטיב בשניו: דוק בכבין
(לעוס בשניך היטב(ותמצא (כח) ברגליך
(שבת קט"ו).

ההכרח לקחת אוכל אל פיו להחיות את
נפשו כבר בימים הקדמונים לחיי האדם
על פני האדמה היה קשור במושג הדת
והאמונה. וכאשר שמו לבם למקור הטוב
הנותן מטר על פני הארץ להרבות פרי
תנובה הנחוצים מאד לחיי נפשם היו
לבותיהם מלאות רגשות תודה וברכה
להכח הנסתר והנעלם הזה. ובמה יכלו
להביע את רגשותיהם אלה? אם לא בפרסם
חלק מלחמם לרעבים שאין להם במה
להשקיט רעבונם, לכהן העובד לפני ה'
וגם להיוצר גופא בתור תודה על חסדיו
המרובים. ובכן נתקדש בעיניהם מושג
הקרבנות וענין הכנסת אורחים, ומזה
גם החפץ והרצון לאכילה בצבור כמו שהיה
המנהג בשפרטא, ואולי גם החוק לאכול
את המעשר שני בירושלים דוקא היה לו
איזו שייכות עם הענין הזה (ע"ע). רבים
מהקדמונים נתנו כבוד אלהים להאש,
מפני כי היא הועילה להם הרבה להכין
המטעמים שיהיו ראוים לאכילה וקלים
לעיכול, גם הכשרון להכין מאכלים טובים
היה מכובד בעיניהם מאד, ובדבר הזה
הצטיינו ביחוד האנשים המכובדים ובפרט
להכין מאכלי בשר. לפי המסופר בספרי
הומירוס היוני, היו המלכים והנסיכים
בעצמם מכינים מאכלי בשר לאורחיהם
הנכבדים (עיין איליאדא א', 457). וגם
אבינו אברהם רץ בעצמו אל הבקר לבחור
עגל בן בקר רך וטוב להכין המאכלים
לשלשת האורחים שבאו לנות בצל קורתו.

מאכלות אסורות. חוקי המאכל
שבתורת משה המה
חלק גדול מהיהדות. החקירות על אדות
מטרתם וכונתם של החוקים האלה היו
מעולם ענין לרבים מחכמינו ומחכמי
העמים לענות בהן. חכמים אחדים השתדלו
להראות כי החוקים האלה שאולים
ולקוחים מחוקי המצרים, הפרסים
וההודים ועוד (ראה פארפיר: דער אַב־
סטין, 4, 7; רהאָדע: הייליגע זאַגע דעס
צענד־אוועסטס, 214, 455; באהלען
בפירושו לויקרא י"ח). אבל השערות
כאה בנויות על יסוד רעוע מאד. הכל
יודעים כי חקי המאכל של העמים
הקדמונים עובדי האלילים נוסדו על
האמונה בשתי רשויות, הנה שני כחות
מתנגדים בהטבע ומשונים בפעולותיהם:
פועל טוב ופועל רע. וכתבי קדשנו
מתנגדים בכל וכל להאמונה הטפלה הזאת,
ואיך יתכן לאמר, כי החוקים האלה
בדתנו שאולים מדתי העמים האלה?
חוקרים אחרים מחליטים כי מטרת חוקי
המאכל שבתורתנו היא—שמירת הבריאות
של עם ישראל. אבל גם ההחלטה הזאת
איננה צודקת. כי המעיין בתורתנו
במקומות המדברים במאכלות אסורות
יראה ויוכח, כי לא זאת היתה כונת
התורה בהם, כי מה ענין להבטוי:
„והתקדשתם והייתם קדושים", הנמצא
אצל אזהרת החוקים האלה, איך ובמה
תתחלל קדושת עם ישראל אם ישתמשו
במאכלים האלה? ועוד זאת, אם מטעם
שמירת הגוף אסרה התורה איזה בעלי
חיים לאכילה, למה לא הבדילה גם במיני
הצמחים, בין הארסיים המזיקים לגוף
ובין המינים שאינם ארסיים ומביאים
תועלת להאדם? ואם נפשך לומר כי
מהצמחים הארסיים יזהר האדם בעצמו
מבלי כל אזהרה מצד התורה מפני סכנת
מות הכרוכה בעקב אכילתם, אבל לא כל
הצמחים הארסיים היו ידועים להקדמונים
והיה לה להתורה לתת סמנים בהם, כמו

שנתנה סמנים לעופות וחיות (וע"ד עץ הארז והאזוב בטהרת המצורע ואיסור כלאים בשדה וכרם ע"ע מצורע וכלאים). ישנם עוד חכמים המשערים, כי התורה אסרה לבני ישראל לאכילה איזה מבעלי החיים מפני שבטבעם המה מביאים כחות מוסריות רעות בקרב האדם, המשחיתות את נפשו ואת מדותיו להיות נוטה אל הכעס והרצח וכדומה. אבל גם הטעם הזה הוא חלוש מאד, כי מדוע נאסר החלב והדם גם מבעלי חיים טהורים?

גם שד"ל מתנגד לטעם איסורי אכילה משום שמירת הבריאות, שהרי הגמל הישמעאלים אוכלים אותו והוא להם מאכל טוב ואינו מזיק לגופם. ובן אמוזג מוסיף לאמר כי גם הסוס רופאים מומחים מחליטים כי הוא מאכל בריא ומבריא את הגוף. ומפני זה מחליט שד"ל ואומר כי טעם האיסור הוא להבדיל את ישראל מהעמים, ולכן אם היו כל העמים מאמינים באל אחד היה באמת מותר לכולם וגם לישראל לאכול גם החזיר והשקץ והעכבר. אבל הדעה הנפסדה הזאת ראש פנת יקרת למיסדי דת הנוצרים ועל ידה הגידו לבטל תורת המעשים, כי חפצו לקעקע את כל הבירה, והתימא על שד"ל היהודי האמתי בלב ונפש שלא שם לבו לזאת. שד"ל נותן עוד טעם למאכלות אסורות, והוא: כי בהנזר האדם מתאוות החושים יקנה עוז וגבורה רוחנית. אבל הטעם הזה איננו מבאר מדוע בחרה התורה אלה לטהורים ואלה לטמאים ולא צותה בפירוש להנזר ממותרות ולהסתפק במועט, אך בהכרחיות ואדרבה הננו מוצאים כי התו' התירה להרוג בקר ולשחוט צאן ולאכל בשר כאשר תאוה נפשו.

ולזאת מסכימים אנחנו להטעם שיש בבע"ח מינים טהורים מצד עצמם וטמאים מצד עצמם, והתורה אסרה את הטמאים כי בני ישראל מצווים להיות קדושים ונפרשים, ומטעם הזה אסרה גם מעשים אחרים שקשה עלינו כעת לדעת הטעם לאיסורם, כמו „לא תתגודדו ולא תשימו קרחה בין עיניכם למת". ולכן נמצא במקומות אחדים בתורה המדברים מאסורי אכילה הבטוי: והתקדשתם והייתם קדושים וגו', לא תאכלו כל תועבה... כי עם קדוש אתה לה' אלהיך; אל תשקצו את נפשותיכם בכל השרץ השורץ על הארץ... והייתם קדושים כי קדוש אני ה'; והבדלתם בין הבהמה הטמאה לטהורה... והייתם לי קדושים. גם הרמב"ן בפירושו לויקרא אומר: נצטוו בני ישראל להשמר מכמה דברים וממאכלות אסורות הגורמים שקוץ בדם שלא יוכל לקבל כח נשמתו כראוי (ולא משום שמירת בריאות הגוף). ולדעה הזאת נוטים גם דברי הראב"ע כי זה לשונו בפירושו על התורה (ויקרא י"א): ולא תטמאו בהם, כי ידוע שהגוף הנאכל ישוב בשר כגוף האוכל ולא תשקצו את נפשותיכם להיותם מטונפות ומגואלות.

החקירות בכוונת וטעם איסורי אכילה היו מעולם ענין להחכמים רבים לענות בהן. כבר חכמי אלכסנדריה החלו לחקור ולדרוש בענין הזה. וסוף החקירות האלה היה כי רבים מהם בטלו לגמרי את האיסורים והתירו לעצמם לאכול את אשר אסרה התורה. נגד המהרסים האלה יצא פילון, הוא ידידיה האלכסנדרוני, במחאה גלויה בספריו. החכמים האלה ביארו ופירשו את דברי התורה בענין הזה שהמה מרמזים למדות טובות ורעות; הטובות מרומזות בסמני טהרה, והרעות—בסמני טומאה, ואין להם שום ענין במעשה. על היסוד הזה בטלו ראשוני הנוצרים את כל איסורי התורה בעניני אכילה. ולזאת השתדלו חכמי ישראל להרחיק את עמנו מחקירה הזאת. ר' יוחנן בן זכאי אמר: חייכם אין המת מטמא ולא המים מטהרים, אלא אמר הקב"ה: חקה חקקתי גזירה גזרתי ואי אתה רשאי לעבור על גזירתי (במ"ר י"ט). וגם רבים אחרים מחכמי ישראל הקדמונים אסרו את החקירה

בטעמי המצוות. את חקותי תשמרו (המה) דברים שהשטן משיב עליהם ואלו הם: אכילת חזיר, ולבישת שעטנז וחליצת יבמה, וטהרת מצורע ,ושעיר המשתלח; ושמא תאמר מעשה תהו הם, תלמוד לומר (את חקותי תשמורו) אני ה׳ חקקתי ואין לך רשות להרהר בהן (יומא ס״ז). בכלל נוכל לאמר כי בשלש מאות הראשונות להתיסדות דת הנוצרים אסרו חכמינו לחקור ולדרוש אחר טעם המצוות, כי בזמן ההוא היו הנוצרים מעיקים לישראל מאד בויכוחיהם, כי חפצו להעבירם על דתם, אבל אחרי כן, כשחדלו הויכוחים בין היהודים והנוצרים, התירו חכמינו לדרוש בטעמי המצוות (וע״ע טעם).

מאכלת שכין גדול. הקדמונים היו משתמשים במאכלת אך לשחיטה או לנתח לנתחים להכין הבשר לבישול או לחלק להמסובין לכל אחד חלקו, אבל לא כמו שמשתמשים בה בימינו, כי לכל אחד מהחבורה בעת הסעודה מכינים סכין מיוחד לנתח בו את הבשר לנתחים קטנים להביאם אל פיו. את המאכלת היו הקדמונים עושים על פי רוב מאבן (חלמיש צור). יהושע עשה חרבות צורים למול בהן את בני ישראל בגלגל. צפורה אשת משה לקחה צור למול את ערלת בנה, ובזה הצילה את נפש בעלה משה מרדת שחת. אבל לבד המאכלת מאבן היו להם עוד סכינים ממתכות וגם כלים אחרים לתכלית זאת וכדומה, כמו: מספרים, תער הגלבים, תער הסופר (פעדער־מעסער); יהודי קרע בתער הסופר את המגלה של ירמיהו לקרעים והשליכם אל האש, ומזמרות לכריתת ענפים לתקון האילנות (עיין ירמיהו ל״ו, 23).

סכיני אבן וחרבות צורים מצאו במערת סענטעליאס הקרובה לביירוט. הנוסעים מספרים כי הבידואינים משתמשים גם היום בסכיני אבן לכל דבר וגם לכלי זיין, והמה נושאים אותם תמיד עמהם תחובים באזוריהם. אורך הסכינים האלה ביחד עם הבית יד הוא מן שמונה עד עשרה אינטשים.

מאמר. הוראתו „צווי״, ואת מאמר מרדכי אסתר עושה (אסתר ב׳, 20). השם הזה לקחו בני הגולה משפת ארמית, כי בספרים הראשונים לא נמצא דוגמתו. הרבים מזה השם הוא מאמרים, ובלשון המשנה — מאמרות: בעשרה מאמרות נברא העולם (אבות ה׳, 1).

מאפל. דבר מחשיך, סתרת חושך: וישם מאפל ביניכם ובין המצרים (יהושע כ״ד, 7). הוא הענן והחשך שהיו לישראל לסתרה מן המצרים בעת יצאו ממצרים (שמות י״ד, 20) (וע״ע עמוד ענן).

מאפליה. אפל איום ונורא: ארץ מאפלית (ירמיהו ב׳, 31). השם יה בא בסופו להפליג הענין, כמו שלהבת יה, מרחב יה, למטרה זאת בא לפעמים גם כן השם אל, כמו „הררי אל״.

מארב. מסתר לאורב אל אויב במלחמה. המערב היה אחת מתחבולות המלחמה בימים הקדמונים. בתחבולה הזאת השתמש גם יהושע לכבוש את העיר עי, העיר השניה בכבוש הארץ. בספור הכבוש של העיר הזאת בספר יהושע (ח׳) מצאו המבקרים סתירה בין הפסוקים 3, 4 והפסוקים 11, 12. בהראשונים נאמר, כי יהושע לקח שלשים אלף איש מהעם וישימם לאורב להעיר עי, ובהאחרונים מסופר כי בחר אך חמשת אלפים וישם אותם אורב בין בית אל ובין העי. ולפשר הסתירה יערו כי בתחלה שלח לארוב שלשים אלף איש, ואחר כן הוסיף לשלוח עוד חמשת אלפים להיות נכונים למלחמה עם יוצאי העיר הראשונים, למען יאמינו כי אך מתי מספר מבני ישראל יערכו אתם מלחמה, כאשר היה הדבר בפעם הראשונה, ויוסיפו אומץ לקרוא את כל יושבי העיר למלחמה, ואז כאשר יצאו כולם להלחם יגיח האורב ממחבואו ויעשה כלה את בני

עי. אבל ההשערה הזאת לא ישרה בעיני מבקרים אחרים, כי קשה להאמין כי יהושע ישלח מחנה גדול בעל שלשים אלף אנשי חיל להתחבא ולארוב ולא ירא פן ירגישו יושבי העיר עי בתנועה גדולה של מספר עצום אנשי חיל כזה, ולכן ישערו כי בכלל יצא יהושע להלחם עם בני עי רק בשלשים אלף איש, ומהם בחר חמשת אלפים לאורב, ודברי יהושע בפסוקים הראשונים: „ראו אתם אורבים לעיר", מכוונים לא לכל השלשים אלף איש של הצבא, כי אם אך לחלק הנבחר לאורב, הם חמשת אלפים הנזכרים בפסוקים האחרונים.

מארה. עיין ערך קללה.

מבדלות. בשם הזה מכונות הערים אשר נפלו בגורל לבני אפרים בתוך נחלת מטה מנשה (יהושע ט"ז, 9). הערים האלה היו מתפזרות ואילך ונקובות בשם בספר דברי הימים א' (ז', 29), והן בית שאן ובנותיה, תענך ובנותיה, מגידו ובנותיה, דור ובנותיה, ונקראו מבדלות או מובדלות מפני שנבדלו ונפרשו מנחלת מטה מנשה לבני אפרים. ויש אומרים שנקראו מבדלות מפני שהצטיינו בטיבן ובמעלתן משארי הערים שבנחלת מטה מנשה.

מבוא. מקום שדרכו נכנסים לאיזה מקום, כמו: אל מבוא השלישי אשר בבית ה' (ירמיהו ל"ח, 14). מבוא העיר (שופטים א', 24). מבואות ים (יחזקאל כ"ז, 3). במקום בוא האניות אל החוף. גם פאת מערב נקראת מבוא השמש, הוא מקום שקיעת השמש בנטות היום לערוב, כי לדעת הקדמונים תרד השמש דרך צד המערבי לאוהלה מתחת הים להנפש מעמל דרכה בהמשך היום, ובדרך הזה ביארו מדוע בלילה המעינות חמים— מפני כי השמש בחומה תעשה אותם פושרין בשכבה באהלה תחת המים (פסחים צ"ד). והדעה הזאת מרומזת גם בדברי המשורר: לשמש שם אוהל בהם, והוא משל אל קצות המזרח והמערב, כי השמש בבואו ובצאתו דומה לאיש שיכנס לעת ערב באהלו ללון ובבקר ישוב ויצא לפעלו ואז ידמהו המשורר לחתן היוצא מחפתו וישיש כגבור לרוץ אורח (תהלים י"ט, 6, 7).

מבול. לפי המסופר בתורה (בראשית ו', 2), הביא ה' מבול מים לשחת כל בשר אשר על הארץ מפני רוע מעלליהם, כי מלאה הארץ חמס. ואך על ידי נס נשארה משפחה אחת בחיים, משפחת נח, וגם זכר ונקבה מכל מיני בעלי חיים שונים שנמלטו ממי המבול בתבה (ספינה) העשויה על ידי נח בדבר ה'. כל ענין השחתת הארץ ויושביה על ידי המבול והצלת משפחת נח ובעלי חיים שונים נעשה על ידי היוצר והמנהיג את העולם באמצעות חוקי הטבע הנכונים תמיד למלא את פקודי בוראם ויוצרם, בלי שום אמצעות דברים יוצאים מגדר הטבע. המבול בא על ידי גשם שוטף, מעינות תהום נסגרו, וארובות השמים נפתחו עד אשר נמחו מן הארץ כל נפש חיה, לבד הנמצאים בתבה. וגם לאחר המבול השתמש הבורא ברוח טבעי שהעביר על הארץ ליבשה (ה), כמו שנאמר במקום אחר: עושה מלאכיו רוחות וגו' (תהלים). ממלכת הצמחים לא נשחתה, כי היא לא חטאה נגד ה'. ולזאת כאשר יבשו המים מעל פני הארץ מצאה היונה עץ הזית שלא נשחת ממי המבול וטרפה עלה אחד ממנו והביאה אותו אל נח, ועל ידי זה נודע לו כי קלו המים מעל הארץ. ההערה הזאת איננה מקטינה את יכולת הבורא, כי לפי השקפת כה"ק כל מעשי היוצר בעולמנו המה על ידי כחות הטבע ותקיהם. ובכן אין אנו מביטים על מעשה המבול כעל הגדת ההמון, כי בלי ספק אירע מהפכה כזאת בזמן מן הזמנים, כי הגדה כזאת היתה ידועה לכל העמים הקדמונים: להמצריים, הכלדיים, היונים, הסקיטים, הקלטים וגם ליושבי אמריקה הקדמונים,

המעקסיקאנים, הפערואנים ויושבי האיים בדרום אמריקה ובים השוקט. (והרוצה לדעת פרטי הדברים האלה יקראם בספרו של בראיאנט „איינשענט מיטהאָלאָגיע" (מיתולוגית הקדמונית) ובספרו של האר־קילירט, שאסף את כל ההגדות שמצא אדות המאורע ההיסטורי הזה בין עמים שונים).

אבל ההגדות אינן מספיקות לאמת את הספור הזה ולחתום אותו בחותם מאורע היסטורי ומעשה שהיה. כי תכונת ההגדות על פי רוב להעטיף גרעין קטן של מאורע היסטורי בקליפת עובדות רבות ילידי הדמיון עד שקשה להבדיל בין הגרעין והקליפה. ולזאת מצאנו לנחוץ להשען על דברי חכמי הגעאָלאָגיע, המה החוקרים על תכונת הארץ ועל המהפכות שעברו עליה, המחליטים על פי תוצאות חקירותיהם בענין הזה כי באמת אירע מאורע כזה בקורות הארץ, וחקירותיהם אלה בנויות על יסודות נאמנים וחזקים, שאין להרהר אחריהם. אבל גם חכמי הגעאָלאָגיע לא מצאו סמנים באדמה שיורו כי היה מבול מים שהציף את כל חלקי העולם, כי אם באיזה חלקים באדמה. ואולי לזה מרמזות הגדות רבות בין עמים שונים המספרות כי המבול אירע אך בארץ שישבו הם בה, ואחרות מספרות להיפך, כי המבול ירד אך בארצות אחדות ולא בארצם, והגדה כזאת נמצאת גם בתלמוד (זבחים קי"ג), המספרת כי לא ירד המבול בארץ ישראל. גם השומרונים מאמינים כי על הר גריזים, ההר הקדוש להם מפני כי הוא הר הברכה, לא ירד המבול: „טורא בריכתא דלא טף במוי דמבולא." ולפי דברי החכם ד"ר פאי סמיטה בספרו: „די געאָלאָגיע אונד די ביבעל", אין הדבר הזה סותר למה שמסופר בתורה שהמבול השחית כל בשר אשר על הארץ, כי בתורה מצאנו לפעמים הבטוי „כל הארץ" אך על חלק מהארץ; כמו: והרעב היה על פני כל הארץ, וכל הארץ באו מצרימה לשבור אל יוסף (בראשית מ"א, 56, 57). ולבד זאת לפי השערת איזה חכמים מין האנושי לא התפשט עוד בימים הקדמונים האלה על פני כל הארץ, כי אם התישב אך בחלק מצומצם באזיה.

מבקרים רבים מסכימים להשערה הזאת, כי לדעתם אין שום אפשרות לתבה כתבתו של נח, בעלת שלש מאות אמה בארכה, חמשים אמות ברחבה ושלשים אמות בקומתה להכנים בתוכה כל מיני בעלי החיים שהיו ואשר חיים כעת על פני האדמה שנים שנים מהם, עם אוצר גדול למזון ומחיה למענם על זמן שנה שלמה, וגם לא היתה שום אפשרות לשמונה אנשים לטפל במזונותיהם של כל הברואים מדי יום ביומו. עוד זאת. החוקרים והמבקרים חקרו ומצאו שכל המימות שבעולם ביחד עם האויר הלח והרטוב שבעננים אין בהם די לכסות את פני כל הארץ במדה מרובה כזו שיכסו את כל ההרים הגבוהים תחת כל השמים ועוד חמש עשרה אמה למעלה מראשיהם.

למעלה אמרנו כי ענין המבול היה ידוע לרבים מהעמים הקדמונים. זה הוא אך בנוגע לכלל הספור, אבל פרטי הספור משונים הם בכל עם ועם לפי אמונותיהם השונות ודרכי חייהם. למשל: בהטבלאות של האכדיים שמצאו החוקרים, שמהם שאב בירוסי הכשדי את ספורו על דבר המבול, מסופר כי רוב האלילים שקנאו בהצלחת האדם על פני האדמה החליטו באספתם להעמיד את מין האדם ביחד עם יתר בעלי החיים מעל פני האדמה. וכאשר נודע הדבר לאליל החכמה עא, גילה הסוד הזה לאהוב נפשו סיטנאפיסטי, ויעץ לו להכין לו ספינה גדולה או תבה, להמלט מהמבול מים אשר החליטו האלילים שונאי הבעלי חיים להביא על הארץ. בתחלה היה הדבר הזה לצחוק בעיני סיט־נאפיסטי לבנות ספינה על היבשה, אבל לאחרונה שמע לעצת עא והחל לבנות ספינה גדולה, וכאשר נגמר בנין הספינה החל להביא אל

תוכה את כל עשרו בכסף ובזהב, וגם אוכל למכביר ויין ושכר, עבדים ופילגשים, ורבים מאנשי דורו ביחד עם חיות השדה ועוף השמים. בבנין הספינה עזר לסיט־נאפיסטי אלהי השמש, וכאשר סערת גוראה התחוללה על הארץ והביאה עמה מבול מים על הארץ נפל פחדה על כל האלילים ונמלטו כלם לשמי מעל, מקום משכן האליל אנו, אבל גם שם חרדו ורגזו מפחד הסערה הנוראה וגעו כולם בבכיה האלילים עם נשותיהם האלילות. ששה ימים וששה לילות לא חדל המבול והסערה מלעשות שמות בארץ, ואך ביום השביעי באה מנוחה, וסיט נאפיסטי הסיר את מכסה הספינה ושלח את היונה לראות הקלו המים מעל הארץ, אבל היונה שבה אליו כי לא מצאה מנות לכף רגלה, ואחר כן שלח צפור אחרת, וגם היא שבה ומאומה לא הודיעה, ולאחרונה שלח את העורב, ולא שב אליו עוד. סיט־ניפיסטי בנה מזבח והעלה עליו עולה וכל האלילים הקיפו את המזבח כזבובים להריח את ריח הניחות של הקרבן. ואך האליל בל לא חפץ להריח ברית הקרבן, כי חרה אפו בסיט־נאפיסטי שהפיר עצתו וחפצו להשמיד את כל החי מעל פני האדמה, ולא הניח לשום בריה לצאת מן התבה, ואך האליל עא הרגיע את רוחו באמרו: הלא אלוה האלילים אתה ולא יבצר ממך לכלות חמתך באדם שנוא נפשך, כי הרבה שלוחים לך, הלא תוכל להשמיד את האדם על ידי רעב, חיות רעות ומגפה. חמת בל שככה, ובא אל התבה וכרת ברית עם סיט נא־פיסטי והבטיח לו כי מעתה יחיה ביחד עם האלילים חיי נצח בשמי מעל ואשתו עמו. לאות הברית הזאת ברא אנו אלהי השמים את הקשת.

גם בדבר הידיעה שבאה להאדם אדות המבול והעצה להמלט ממנו שונים הם הספורים בעמים שונים. על פי רוב הודיע זאת להאדם איזה אליל. אבל ישנם עמים המספרים כי בעלי חיים שונים הודיעו זאת להאדם. ההודים בצפון אמריקה מספרים כי כלב אחד הודיע לאדונו על דבר הסכנה המרחפת על האדם ממבול מים המתעתד לבוא. יושבי פערו מספרים כי עדרי צאן הודיעו מזה לרועיהם: העדרים הפכו פניהם למעלה והביטו אל הכוכבים בפנים זועפים מלאים יגון, ומזה הבינו הרועים לשאול את הכוכבים, ואלה הודיעו להם פשר דבר.

הסבה שהביאה את המבול על הארץ ויושביה גם היא משונה בספורי העמים על אדות המבול. התורה מספרת כי מין האדם חטא מאד והשחית כל בשר את דרכו על הארץ, וביחוד מפני החמס שעשו איש לרעהו. יושבי האי בארנעא מספרים כי בא המבול בגלל החטא שהמיתו בני אדם נחש גדול ואכלוהו להשקיט רעבונם. אחרים מספרים מפני כי הפרו את השבועה שנשבעו לבלתי המית דג מצויין, ובני האדם המיתוהו ואכלוהו. בני אזשיביים מספרים כי גבור אחד שחשב את עצמו לאלוה המית את מלך הנחשים אשר במים, מפני כי הוא הרג את זאבו הקטן שהיה אהוב לו מאד. יושבי האיים ליוואורד נותנים הסבה למי המבול מפני כי איש דיג אחד פגע בכבוד אלהי המים: הוא פרש מכמורת במקום קדוש, מקום משכן אליל המים והאליל נלכד במכמורת והדיג מרט את שערות ראשו, ובזה העיר את חמת האליל שלקח נקמתו מכל בני האדם והביא מבול לעולם. ועוד הבלים רבים כאלה. הננו רואים כי בכל הספורים לבד בספור התורה אין בהם שום רעיון מוסרי (ועיין ערכי: אררט, נח, נפילים, קשת). נפלא מאד המטבעות לעיר אפמיה לעם הפריגים מראשית המאה השניה למה"נ, שעליהם חרותה תבה צפה על פני מים כבירים, ומתוכה נשקפים פני איש ואשה. על גג התבה יושבת צפור, ועוף אחר מעופף אל התבה ובפיו ענף עץ. בקרבת התבה עומדים איש ואשה וכפיהם פרושות לשמים. על התבה חרות ברור היטב השם „נח".

מבוסה. מרמס האויב במלחמה, יום מתומה ומבוכה (ישעיה כ״ב, 5), גוי קו קו ומבוסה (שם י״ח, 2, 7). עם שכל מדרך כף רגלו הוא מבוסה לאויביו (ש״ב). ביאורי המבארים לקחו מעל המליצה הזאת כל הדרה.

מבינים. בשם הזה נקראו חבל לויים בימי יאשיהו (דהי״ב. ל״ה, 3), שתעודתם היתה להבין לכל ישראל תורת ה. חקיו ומשפטיו, ובגלל זאת נקראו הלוים האלה גם כן „קדושים לה׳״. להלוים האלה צוה יאשיהו שיתנו את ארון הקודש בבית אשר בנה שלמה בן דוד מלך ישראל. הדברים האלה הם קשי ההבנה. רש״י מפרש כי מפני שמנשה העביר את הארון וישם פסל תחתיו (שם ל״ג), לפיכך צוה יאשיהו להשיב את הארון למקומו. וחז״ל אמרו שצוה ללויים לגונזו במקום נסתר ונעלם שהכין שלמה למענו, כי ראה ברוח הנבואה שסוף הבית להחרב והכין מקום לגנוז בו את הארון (רמב״ם פ״ד מה׳ בית הבחירה). אבל יוכל להיות כי בעת בדק הבית הסירוהו הכהנים והלוים ממקומו ואחרי אשר נשלם בדק הבית צוה יאשיהו להשיבו למקומו.

מבוע. מעין נובע, ובמליצה על מקור החיים, ותשבר כד על המבוע (קהלת י״ב, 6). רש״י פירש: זה הכרס, שהיא עבה ונבקעת במותו. המשל בשלימותו הוא עד אשר לא ירתק חבל הכסף ותרוץ גולת הזהב, ותשבר כד על המבוע ונרוץ הגלגל אל הבור. ואף שלא נוכל לכוון את כל מלות המשל בפרט עם עניני הנמשל, הנה כן דרך המליצה להוסיף דברים במשל אף אם אין להם ענין מיוחד בנמשל. ודבר זה ידוע לבעלי השיר והמליצה, ואף במשלי הנביאים כתב הרמב״ם ז״ל בהקדמתו לספר המורה, כי משלי הנבואה הם על שני דרכים: יש מהם משלים שכל מלה מן המשל תורה על ענין מה, ויש מהם שיהיה כל המלות מגיד על כלל הענינים שבנמשל, ויבואו במשל ההוא דברים רבים, אין כל מלה מהם מוסיפת ענין במשל אבל הם ליפות המשל וסדר הדברים בו או להפליג בהסתיר הענין הנמשל וימשכו הדברים כפי כל מה שראוי בגלויו של המשל ההוא ע״ש (מ״ז).

מבוקה. עניגו התרוקנת על ידי בוקקים או אנשי חיל של השונא. ובזה הוא נבדל מהשם בוקה שקדם לו בנבואתו של הנביא נחום האלקושי על מפלת נינוה (נחום ב׳, 11). כי בוקה עניגו ריקנות סתם (עיין רש״י) ומבוקה הוא התרוקנות על ידי חיל האויב, והוא יותר חזק מבוקה, כי הבדל רב בין העיר שנתרוקנה מאליה שעזבו אותה יושביה מפחד האויב ובין העיר שנתרוקנה על ידי צבא האויב ששרי חילו נתנו להם הרשות לבוז בז ולעשות שמות בעיר ככל חפץ לבם.

מבושים. אברי הבושה לזכר, אשך, השם הזה נזכר אך פעם אחת בכה״ק: כי ינצו אנשים יחדו וקרבה אשת האחד להציל את אישה מיד מכהו ושלחה ידה והחזיקה במבושיו וקצותה את כפה לא תחוס עינך (דברים כ״ה, א׳, 12). חז״ל פירשו כי העונש לקצות את כפה איננו כפשוטו, כי אם הוא עונש ממון (ב״ק כ״ח). ולמדו זאת מהנאמר בעונש הזה לא תחוס עינך, ודברים כאלה ממש נאמרו בעונש עדים זוממין, מה להלן ממון אף כאן ממון. אולם התנא קמא בספרי לקח הדברים כפשוטן ולא בממון, וכפי הנראה ס״ל להתנא הזה כי גם העונש עין תחת עין הוא כפשוטו, אך יען שאין לאשה מבושים לכן צותה התורה לקצות את כפה. חז״ל חלקו בזה בין אם יכולה להציל את אישה ע״י דבר אחר לאם איננה יכולה להצילו אך על ידי דבר זה, באופן הראשון הטילו עליה עונש חמור, מפני שהוא חציפות גדולה לאשה לעשות מעשה כזה, אבל אם איננה יכולה להצילו ע״י אמצעי

אחר אין עליה שום עונש (עיין ב"ק צ"ח).

מבחר בן הגרי, אחד מגבורי החילים אשר לדוד, כפי הרשימה המובאה בדה"י א' (י"א, 38). שם הגבור הזה לא נזכר בין שמות הגבורים אשר יחשוב כותב ס' שמואל ב' (כ"ג). גם במספר הגבורים של דוד יש הבדל בין כותב של שמואל לבעל דהי"א. הראשון חושב שלשים ושבעה גבורים לדוד, והשני — ארבעים ושבעה.

מבט. שם בעל שתי הוראות. ההוראה האחת היא: תוחלת ותקוה לעזרה: הוביש מבטה (זכריה ט', 5). והשניה הנוחה על הגוף שמיתלים לו, ובושו מכוש מבטם (ישעיה כ', 5). הנה כה מבטנו אשר נסנו שם לעזרה (שם 6), שכוונת הנביא בזה על מצרים וכוש.

מבטא. מוצא שפתי פי איש. חוב מוסרי הוא על פי התורה על כל איש לקיים את דבריו, כמו שנאמר: מוצא שפתיך תשמור ועשית (דברים כ"ג, 24). אבל הנשים שהן ברשות בעליהן, וגם מפני שדעתן קלות רק אז מחוייבות לקיים מוצא שפתיהן אם יסכימו בעליהן למבטאן, כי לפעמים ימיטו רעה על כל בני הבית במוצא שפתיהן, ולכן נתנה התורה רשות להבעלים להפר את נדרי נשותיהן בעת נודעו להם (ועיין ערך נדר).

מבני החשתי. שם אחד הגבורים אשר לדוד (ש"ב, 28). ובמקום אחר נקרא הגבור הזה בשם סבכי (שם כ"א, 18; ודהי"א י"א 29). ושם מסופר עליו כי הכה את סף אשר בילידי הרפה. קשה כעת לדעת סבת השנוי הזה. ונוכל לשער כי משני השמות האלה האחד הוא שמו העצמי והשני הוא כנויו, ושני השמות מורים על חזקו וגבורתו, כי שניהם מרכבים עם השם יה בסופם ותמונתם בשלימות היא: מבן־יה או סבך־יה, וידוע כי הוספת השם יה לשם עצם מורה על חוזק בלתי רגיל כמו השם שלהבת־יה, המורה שלהבת גדולה מאד. ואם יש אמת בהשערה הזאת נוכל עוד לשער כי שמו העצמי היה מבניה, כלומר בנין גוו היה חזק מאד, ונקרא בכנוי סבכיה על שם המאורע שנאחז בסבך חזק של המלחמה עם אחד הגבורים סף היותר מצויינים מילידי הרפה.

מבצר. עיר בצורה מוקפת חומה, ובדמיון מליצי יאמר ה' לנביאו ירמיהו (א', 18) „נתתיך היום לעיר מבצר", לבל יוכלו לנגוע בך לרעה. אם כי מקומות אחדים בכה"ק מורים כי כאשר הלכו בני ישראל בימי יהושע בן נון לכבוש להם נחלה היו בארץ כנען ערים גדולות ובצורות בשמים (דברים ט', ועוד באיזה מקומות) בכל זאת נוכל לשער כי מספרם אז היה לא רב. כי בימי השופטים לפני מלך מלך בבני ישראל הננו מוצאים כי כאשר גברה יד מדין על ישראל עשו להם אלה האחרונים מנהרות בערים, מערות וגם מצדות, מזה נראה כי ערי מבצר היו מעטות מאד. כן היה הדבר גם בימי שאול, כאשר הצרו הפלשתים לישראל התחבא העם במערות, בחוחים, בסלעים, בצריחים ובבורות (ש"א י"ג), ולא בערי מבצר, כי לא היו להם אז, או היו מעטות מאד. ואך בימי המלכים התחילו לבצר את הערים במקומות רבים, כי באמת תבונת הארץ עם הרריה היתה מסוגלת מאד לבנין מבצרים.

חומות המבצרים היו עושים מאבנים או מלבנים שרופות בחום השמש. קיר החומה היו בונים על פי רוב לצד ההר המוצב ובלתי משופע. אולם אם לא היה צד מוצב בהר היו עושים חל עמק עמוק או חומה לחומה להניא ולהפריע את האויב לגשת אל קיר חומת העיר. לשומרון היה חל הידוע בשם חל יזרעאל (מ"א כ"א, 23), וגם לחומת ירושלים היה חל כמו שנאמר ויאבל חל וחומה (איכה ב', 8). על חומות ירושלים בנו במקומות

אחדים מגדלים ומעקות משפודי ברזל להניא את האויב מלעלות על החומה. ואולי ירמז על זה הנביא ירמיהו במבטאו: עלו בשרותיה ושחתו... הסירו נטישותיה כי לא לה' המה (ירמיה ה', 10). על החומות היו מעמידים חשבונות (אינדזשענס) לירוא בחצים ובאבנים גדולות על חיל האויב (דהי"ב כ"ו, מו).

האמצעים ללכוד ולכבוש מבצרים וחומות עיר היו שונים. על יהודה המכבי מסופר כי כאשר צרו הוא ואנשי חילו על העיר קספין הבצורה מאד רצו בכל מאמצי כחם במסירת נפש כפראי יער על חומותיה ומגדליה וילכדו אותה בעזר ה', כאשר לכדו לפנים בני ישראל את יריחו. ובאמת יש מבארים הנס של נפילת חומת יריחו תחתיה בדרך טבעי, כי נפל לב אנשי יריחו ונמוגו מפחד בני ישראל ומיהושע שר צבאם ולא יכלו להגן על החומה כאשר נגשו בני ישראל בפעם השביעית בחוזק יד לכבוש את המבצר. לפעמים היו מציתים אש בשערי העיר, כאשר עשה אבימלך למגדל הנקוב בשם „צרית בית אל ברית", ולמגדל שכם (שופטים ט', 48—52). בימי דוד, כאשר צרו בני ישראל על אבל בית מעכה מצינו כי יואב ואנשי חילו שפכו סוללה (הר תלול מסביב העיר) שלא יוכלו הנמצאים במצור לצאת מן העיר ולהביא אל תוכה אוכל, ובכן יהיו מוכרחים להכנע לפני חיל ישראל. יוכל היות כי עשו את האמצעי הזה אחרי שלא עלתה בידם לכבוש את החומה בחוזק ידים ובגבורתם (ש"ב כ', 15). את העיר רבת בני עמון לכד יואב על ידי שלכד תחלה את עיר המים (שם י"ב, 27). הארמים, כאשר צרו על שמרון, כפי הנראה, הביאו חשבונות (מכונות) להרוס על ידיהן את חומות העיר (מ"א כ', 12). השונא שהביא את העיר במצור השתמש לפעמים במגינים גדולים או מחיצת יריעות (מסך), שהעמידו מול חומת העיר הנצורה ומתחת להמגינים הסתתרו המורים בחצים להניא את הנצורים מלהגן על העיר, ועל המגינים האלה ינבא ישעיה הנביא כי לא יעלה בידי חיל אשור להגישם קרוב לחומת ירושלים „ולא יקדמנה מגן" (ישעיה ל"ז, 33). תחת הגנת המורים האלה היו מכינים אנשי החיל דרך סלולה להתקרב אל העיר ללכדה על ידי אילי הברזל.

מבצר. פלד באדום שבו משל אלוף מאלופי אדום. „אלוף מבצר" (בראשית ל"ו, 42). לדעת דיללמאנן מבצר הוא אחד עם סלע (פעטרא). היטציג משער כי מבצר הוא אחד עם בצרה היא העיר הנזכרת למעלה (שם, 33), שבה נולד יובב בן זרח, אחד מהמלכים שמלכו באדום לפני מלך מלך בבני ישראל, וקשה לעמוד על הדבר, כי שתי הדעות הנה אך השערות בלי כל יסוד.

מבצר צור. שם עיר על גבול נחלת מטה בני אשר (יהושע י"ט, 29; ש"ב כ"ד, 7) ואין זה העיר צור הנודעת בשם טירוס והשוכנת על חוף ים התיכון בממשלת פעניציען, כי לא נבנתה עוד בימי יהושע כאשר יגידו כותבי הה"י לממלכה ההיא, ומעולם לא נכבשה על ידי ישראל ושלום היה למלכי צור עם מלכי ישראל תמיד, והעד הנאמן שחירם מלך צור היה בברית עם דוד ושלמה כמו שאמר הכתוב (מ"א ה, 19), ובכל זאת נאמר בשלוח דוד את יואב לפקוד את העם „ויבואו מבצר צור" (א"ק).

מברח. שם קבוץ לאנשי חיל הבורחים משדה המלחמה כי כבדה עליהם יד האויב. השם הזה נפגוש אך פעם אחת בכה"ק (יחזקאל י"ז, 21) בנבואתו על מפלת צדקיהו מלך יהודה. ויש נוסחא הגורסת במקום הזה „מבחריו" שהוא כנוי לגבורים (עיין דניאל י"א, 15), וכפי הנראה היתה הגירסא הזאת לפני התרגום

המכונה „יונתן", כי הוא מעתיק במקום הזה במלת „גברוהי".

1) **מבשם.** שם אחד מבני ישמעאל (בראשית כ"ה, 13), והוא אחד משני עשר הנשיאים מבני ישמעאל שהתישבו בחצי האי ערב.

2) **מבשם,** מצאצאי שמעון בן יעקב. השם הזה נזכר בדה"י (ד', 25) ברשימת האנשים יוצאי חלצי שמעון בן יעקב. בין שמות האנשים של שבט שמעון נמצא עוד איש אחד הנקוב בשם משמע, כשם אחד מנשיאי ישמעאל. יוכל היות כי בני שמעון, שביניהם נמצאים שמות של בני ישמעאל, המה אלה שעליהם מסופר בדהי"א (ד', 42) כי הלכו להר שעיר, ארץ קרובה למושבות בני ישמעאל, והתישבו שם, והורגלו להשתמש גם בשמותיהם, כאשר השתמשו בני ישראל בשמות עמים אחרים שביניהם או קרוב להם התישבו.

מג. שם כהונת הקדש לעם פרס ומדי ולבני בבל, עדת חוברי חבר, פותרי חלומות וחוזים בכוכבים על יד המלך. רב מג הנזכר בירמיה (ל"ט, 3) הוא כהן הראש, כדוגמת רב כריס שהוא שר הסריסים, שנזכר לפני זה שם, או רב שקה, שהוא שר המשקים. לפי עדות הערעדאט (א', 101) ופליניוס (היסט. נאט. 29) היו המגים שבט אחד מששת השבטים של המדיים, והמה המגיים היו להמדיים כעין שבט הלוי של בני ישראל, כי גם להם היו נתונים עניני האמונה ויתר הידיעות הנחוצות לחכמים העומדים בראש העם. כמו חכמת הכוכבים והרפואה ועוד. ובגלל זאת היו מכובדים מאד בעיני העם, שמסר להם הכח והעוז להיות מנהיגיהם שיצאו ובאו לפניהם, כי כח מושלי העם לפנים נוסד על פי רוב על ידיעת חכמות שונות. מובן מאליו כי גם בתכונת נפשם ובמדותיהם הצטיינו המגיים מיתר העם, כי לולא זאת לא היו מכובדים בעיני העם, הנותן כבוד אלהים אך לאיש אלהים. גם השם מג, שהוראתו „כהן", מורה שהיו מצויינים במדותיהם ובתכונת נפשם, כאשר היה הדבר במצרים ובבני ישראל.

ממצב המגיים בעת ממשלת המדיים נדע אך מעט. ואך כאשר התחברו המדיים עם הפרסיים אך אז נגלה כבודם לעיני העמים והיו ידועים בין העמים הקדמונים בשם „חכמים עובדי אלהים". המגיים היו ידועים ליודעי עתידות ונסתרות, והשתמשו בזה באמצעים שונים: נחשו בגביעים או בכלים אחרים, דרשו אל המתים, ושאלו במים. ולבד זאת היו מלומדים לפתור חלומות וחזיוני לילה. המגיים השתדלו להיות נקיים וטהורים גם בגופם וגם בגלל זאת נחלו כבוד גם ממלכים ושרים גדולים, זהיתה השפעתם גדולה מאד על המלכים והשרים, ודבריהם היו נשמעים בעניני הנהגת המדינה והיה בכחם לפעמים להוריד מלכים מכסאותם ולהושיב אחרים תחתיהם (הערעדאט ג', 61).

אבל מעט מעט החלו המגיים לחלל את קדושתם ולהשתמש בהשפעתם הגדולה לטובת עצמם ולדרוך ברגל גאוה על ראשי העם והשפעתם החלה לרדת מטה מטה, העם דרש תיקונים בדת, ואז הופיע המחוקק של הפרסים הנודע בשם צארע־אסטר. על דבר הזמן שבו הופיע צארא־אסטער וקורות חייו הדעות שונות. לדעת וויענער (רעאל־ווערטערבוך) החל המחוקק המצויין הזה את עבודתו במאה השביעית לפני המספר הנהוג. לפי דבריו בצענד־וואעסטא (א', 43) לא בא לתת תורה חדשה כי אם להשיב עטרת האמונה ליושנה ללמד את העם החוקים והמשפטים הקדושים שכבר נאמרו מפי ארמוצד, אלהי האור והחכמה, אבל אבדו את קדושתם ותועלתם באשמת המגים כהני און שהתעו את העם בתורתם הכוזבה והנשחתה. ימים רבים נלחם עם מורי שקר אלה עד אשר עלתה בידו לכונן את עניני הדת על

יסודות החכמה, האמת והצדק. כת המגיים ירדו ממדרגתם, השפעתם על העם פסקה. צאראאסטער הביא שנוים רבים בכל עניני הכת ההיא: חלק אותם לשלש מדרגות: 1) לומדים, 2) מורים, 3) וחכמים. כל עניני הדת והאמונה מסר אך לשלש המחלקות האלה, ובלעדם לא היה לשום איש הזכות להתערב בדבר הזה. בידם מסר נוסח התפלות ועבודת הקודש בכלל, כי המה ידעו את המעשים הרצוים ומביאים נחת רוח לארמוזד אלהי האור (הערָאדאט א', 132). המה היו אנשי הבינים בין ארמוזד לנבראיו, כי אליהם גלה חפצו ורצונו מה הוא דורש מנבראיו, ואך המה היו משרתיו עושי רצונו. המה נבאו עתידות מאשר יבוא על הגוי כלו או על אנשים פרטים על ידי ידיעתם בחכמת האיצטרולוגיה, היא ידיעת העתידות על ידי מצב הכוכבים. המגיים היו מן יושבי ראשונה במלכות וכל עניני הנהגת המדינה היו נחתכים על ידיהם.

מיד כשעלה עמוד השחר קמו המגים ממשכבם והחלו לשיר שירי קודש. אחר כן נגשו אל הקרבת קרבן התמיד. כבודם היה גדול מאד לא רק בעיני העם, כי אם גם בעיני השרים והמלכים, שהשתדלו בכל יכלתם ללמד את בניהם חכמת המגיים ולהביאם בסוד מסתריהם, וביחוד כבדו מאד את ידיעת החקים והמשפטים של עמי פרס ומדי. גם סדר העבודה לאר־מוזד אלהי האור, עם כל המנהגים הישנים בדבר הזה היו מכובדים מאד בעיני העם. ולא רק החוקים והמנהגים בעניני אמונה ודת היו קדושים בעיני המדיים והפר־סיים, כי אם גם דרכי חייהם הפרטיים והצבוריים היו קדושים ומכובדים בעיני כל איש המכבד את ארמוזד.

בימי קאמביזעס היו המגיים גם שופטי העם וכל עניני החברה בין איש לרעהו היו נחתכים על פיהם (הערָאדָט ד', 31; אסתר א', 13, כי חוקרים רבים מסכימים שאחשורוש בעל אסתר הוא קאמביזעס).

השפעת האנשים האלה שהיו מכובדים בעיני העם, היתה גדולה מאד על הנהגת המדינה, והיה בכחם להתנגד לפעמים לחפין ורצון של המושל ממשלה בלתי מוגבלה, והיו כעין פארלאמענט בממשלה קאָנסטי־טוציונית, אבל היו מקרים גם כן שרות המושל נחה עליהם והתנהג עמהם כחפצו, בלי הבט על מעמדם ומצבם הגבוה בהנהגת הממשלה (הערָאדאט ל"ז, 99, ועיין דניאל ב', 12). לפני מושל כזה כפו לפעמים המגיים ראשיהם, מיראתם להעיר עליהם כל חמתו כן מצאנו שבאשר קאמביזעס מלך פרס חפץ לקחת לו את אחותו לאשה, שאל את פי המגיים אם יש חק כזה אשר יתיר לו את האיסור הזה, והם ענו אותו, כי חוק כזה לא נמצא בדתי פרס ומדי, אבל ישנו חק שמתיר למלך לעשות כל מה שלבו חפץ (ברימסאן. פרינציפי פרס).

כתבי הקודש מעידים לפי תומם על מצבם הגבוה של המגיים בעניני הממשלה ובכל זאת היו תלוים בחפץ המושל ממשלה בלתי מוגבלה. בדניאל (ב') מסופר כי נבוכדנצר חלם חלומות נוראים ושלח לקרוא לחרטומים, לאשפים, למכשפים, ולכשדים להגיד לו פתרונם, וכאשר לא יכלו למלא חפצו נתן צו להרוג את כל החכמים האלה. אין ספק שכל החכמים הנקובים במקום הזה המה מדרגות שונות מכת המגיים, כאשר יורה על זה הפסוק בירמיה (ל"ט, 3), שחושב שם השרים השונים במלכות בבל ועליהם השר המכונה רב־מג, כלומר ראש המגיים. המשרה הזאת היתה נכבדה מאד ולנושאי המשרה השתחוו לפעמים גם המלכים היותר מפורסמים. כן יסופר בדניאל (ב', 46; 48) כי אחרי שפתר לנבוכדנצר את חלומו מינהו ראש לכל חכמי בבל והשתחוה לפניו וצוה גם כן להקריב לו קרבנות ונסכים ונתן לו כבוד אלהים. המגיים היו נפוצים בכל ערי מדינת בבל, בהיכל בל היה להם מגדל מצפה לחקירת ולידיעת חכמת התבונה. אבל בחכמה הזאת היתה מעורבת

ביניהם גם ידיעת האסטרולוגיה ונבאו על־ידיה עתידות העם וגם של אנשים פרטים (עיין ישעיה מ"ז, 9, 13; דניאל ב'). מעמדם ומצבם הגבוה של המגיים בעניני הדת והמדינה נתנו להם האפשרות לדעת באמת מה שיקרה בקרוב ולהגיד זאת מקודם ולסמא בזאת את עיני ההמון הפשוט. אבל מה שהודיעו להעם כי דבריהם בנויים על יסודי חכמתם וידיעתם בתכונת השמים היו דברים בדויים ולזאת בהמשך הזמן ירדו ממדרגתם ואמונת העם בהם ובחכמתם החלה לחלוש מעט מעט עד אשר פסקה לגמרי, כי שקר אין לו רגלים. אכן מפלתם זאת לא היתה בפעם אחת, כאשר אמרנו, כי אם קמעא, קמעא, כי עוד בימים המאוחרים של ממשלת רומי היו נמצאים ברומא מאמינים בשיטת המגיים יהיו נוהים אחריהם.

גם במצרים היתה חכמת המגים ושמתם ידועה ומפורסמת מאד, והשפעתה על כל עניני החיים היתה מרובה. גם שם האמינו כי ישנם מבטאים ומלות שפועלים פעולה עצומה על כל כחות הטבע לשנותם לכל אשר יחפץ החכם המג; האמינו כי גם כחות העליונים, האלילים, נמצאים תחת פעולת המבטאים והמלות האלה. האלילה איזיס היתה המושלת על כל עניני המגים. בשמה היו משתמשים להגן על המת שלא יאונה לו כל רע מצד השדים והמלאכי חבלה, בבואו לחסות תחת כנפי האלילים בעולם העליון. גם עירבו את שמה כתוב על פתקאות בסמי רפואה שהכינו למען החולים. ה. ערמאן מביא בספרו הנקוב בשם „חיי המצרים הקדמונים" נוסח קמיע אחת שהשתמשו בה המצרים הקדמונים להגן עליהם נגד טרף התנינים (קראקאדיליב). מן הדוגמא הזאת יראה הקורא כי המג המשביע הודיע בעת ההיא כי הוא מלובש אז בעוז אלהי, והשבעתו מחויבת לעשות את אשר נוטל עליה בלא שום שנוי כלל.

אנכי האל אָמון, ואתה מחוייב
לעשות את אשר אני דורש ממך;
אנכי האל אנחאה, המלאך המות
הנורא והמצויין;
אנכי הנסיך, המושל על החרב...

העבערם מביא בספרו נוסח קמיע שהיו נוהגים המצרים לערב בסמי מרפא לחולים. „אנא, זירים, המכשפה המצויינת, הושיעני מכל רע, מכל דבר אדום, מקדחת של אלילים זכרים ומקדחת של אלילות נקבות, הושיעני ממות, מכל פגעים רעים המתרגשים לבוא עלי; כאשר הושעת וגאלת את בנך הארום בעת אבוא באש ובמים." — ידיעת המגים בחכמת הרפואה וביחוד בחכמת הנתוח היתה מעטה וחלושה מאד. הם האמינו כי כל גוף האדם מתחלק לששה חלקים, כל חלק נמצא תחת ממשלת שד מיוחד הממונה על החלק הזה. ובכן כל המחלות הנה תולדות מעשה שדים. ואחרי המות כל חלק מגוף האדם בא תחת השגחת אליל מיוחד הממונה לזה: האליל נוא הוא המשגית על השערות, רע — על הפנים, האטאר — על העינים, אניטאר — על השפתים. הציטאטים האלה מורים כי גם ענין הקמיעות הוא קדום מאד.

הארכנו מעט בערך הזה למען לתת להקוראים מושג נאמן מחיי העמים היותר נאורים מהקדמונים, אמונתם ומצב ידיעותיהם בחכמת הרפואה, וידעו ההבדל בדבר הזה ביניהם ובין עם ישראל, כי בכה"ק לא נמצא אף רמז לכל אלה השגעונות.

מנביש. שם עיר בנחלת בנימין. נזכרת בעזרא (ב', 30). בעיר הזאת התישבו 156 נפשות משבט בנימין בשובם מגלות בבל. מקומה כעת לא נודע. בין האנשים שחתמו על האמנה (נחמיה י', 20) לשמור את תורת משה, נמצא איש אחד בשם מגפיעש. אולי היה מיושבי העיר הזאת.

מגבעת. כובע גבוה לראש הכהנים המשנים (שמות כ"ט, 9). המגבעת היתה עשויה מבד לבן, כמו המצנפת של הכהן הגדול, אולם המצנפת היתה כרוכה על ראשו, כאשר יורה השם מצנפת שהוא מלשון צנוף יצנפך כדור (ישעיה) כעין הטורבאן של הערבים, והמגבעת היתה גבוהה, כמו שמורה השורש גבע מלשון גבעה (וע"ע מצנפת).

מגד. לדעת ש"ב ענינו ברכה, ועל ההוראה הזאת של השם הזה מעיד הכתוב בברכת משה את שבטי ישראל לפני מותו: מבורכת ה' ארצו ממגד שמים מעל ומתהום רובצת תחת (דברים ל"ג, 13), המתאים מלה במלה עם ברכתו של יעקב ליוסף; ברכות שמים מעל ברכות תהום רובצת תחת (בראשית מ"ט, 25).

מגדו, מגדון. עיר בצורה למלך כנען (יהושע י"ב, 21; זכריה י"ב, 11), שהיתה אחר כן בחלקו של יששכר אבל נתונה לחצי שבט המנשה (יהושע י"ז, 11; דהי"א ז', 29). גם אחר שכבשו בני ישראל את העיר הזאת לא עלתה בידם לגרש כלה משם את הכנענים, כי אם נשארו שם ושלמו מס למנצחיהם (יהושע י"ז, 12-13; שופטים א', 27-28). העיר הזאת היתה בחבל הארץ שבענא בן אחילוד היה בו הנציב מן שנים עשר הנציבים שכלכלו את המלך שלמה ואת ביתו כל אחד חדש בשנה (מ"א ד', 12), ושלמה חדש את חומות העיר הזאת שנשחתו מזוקן (כי העיר הזאת היתה עתיקה מאד, כי נבנתה בימי טוט־מאזיס השלישי מלך מצרים. כפי המסופר במ"ב (ט', 27) מת אחזיה בעיר מגידו, אבל בדהי"ב (כ"ב, 9) כתוב כי יהוא הביאו לשומרון והמיתו שם. ברק בן אבינועם נלחם עם סיסרא בתענך על מי מגידו, ונחל קישון גרף את הכנענים חיל סיסרא ונטבעו במימיו (שופטים ה', 19, 21). כאשר עלה פרעה נכה מלך מצרים על מלך אשור אשר על נהר פרת והמלך יאשיהו יצא לקראתו למלחמה, המיתהו פרעה בבקעת מגידו (מ"ב כ"ג, 29; דהי"ב ל"ה, 22). הנביא זכריה (י"ב, 11) מזכיר כי בבקעת מגידו היה מספד מר וגדול מאד. אולי מרמזים הדברים האלה למספד היהודים על מות מלכם האהוב יאשיהו. על דבר השם הדדרימון הנזכר במקום ההוא בזכריה הדעות מחולקות. יש מהמבארים חושבים כי הדדרימון זה הוא מלך ארם (סוריא), כי גם הוא התאבל מאד על מות יאשיהו שמסר נפשו ללחום עם מלך מצרים שהיה גם שנוא נפשו של הדרימון. והיראני־מוס מבאר כי הדדרימון הוא שם עיר קטנה קרובה למגידו ויושבי העיר התאבלו מאד על מות מלכם היקר יאשיהו יוכל היות כי המלחמה הזאת היא הנזכרת גם כן בספרו של העראדאט (ב', 159), שהיתה בקרבת העיר „מגדלים". העיר מגידו נזכרת בכה"ק איזה פעמים ביחד עם תענך (יהושע י"ב, 21; י"ז, 11; שופטים ה', 19; מ"א ד', 12; דהי"א ז', 29); תענך או תענוק הוא כפר קטן קרוב לעמק יזרעאל. העיר מגידו היתה ידועה בימי ממשלת רומה בשם לעגיה, והיום הוסב שם חרבותיה לשם „לעדשון".

מגדיאל. שם אחד מאלופי אדום. רש"י פירש מגדיאל זו רומי, וכן נמשך המנהג אצל הפייטנים לכנות מגדיאל בשם רומי. ולפי זה היתה רומי קולוניה של אדומים ובכן נשתרבב המנהג בימי הבינים לכנות רומי בשם אדום, עשו; מעט מעט החלו לכנות גם איטליא כולה בשם אדום ואחר כן כל ארצות המערב. ולעומת זה יכנו את ארצות המזרח בשם ישמעאל. אולי חפצו בזה לראות כי כל העמים הנאורים הם בני אב אחד, הוא אברהם. גם המחמדנים מאמינים כי היונים והרומאים המה יוצאי חלצי ראום בן עשו. נפלא הדבר, כי בפרקי ר' אליעזר כתוב „אלוף עירם זו רומי", ומגדיאל לא נזכר. והדעה הזאת מתקבלת על הלב.

כי כן באמת היתה נקראת העיר רומי בימים הקדמונים בין כל העמים עיר סתם, וכן יכנו אותה גם חז"ל בשם עיר סתם (עיין מעילה י"ז), וגם ירושלים היתה נקראת בשם עיר סתם לגודל פרסומה, כמו שדרשו רבותינו: ולא אבוא בעיר — לא אבוא בירושלים של מעלה. עד שאבוא בירושלים של מטה (תענית ה') הרי ירושלים נקראת בשם עיר סתם וגם המחמדנים יקראו להעיר הקדושה שלהם בשם „מדינה" סתם שענינה בלשונם „עיר".

מגדל. בנין גדול ונשגב למחסה מאויב. בבבל היה מגדל וראשו בשמים; בעיר תבץ היה מגדל־עוז (בראשית י"א, 4; שופטים ט', 51). מגדל נוצרים (מ"ב י"ז, 9) הוא בנין לצבא המשמרת (וואכט־טהורם). בשם מגדל נקראת גם כן בימה למקרא לפני העדה ,להשמיע בקהל את דבר ה'. עזריה הסופר עמד על מגדל עץ אשר עשו לדבר הזה (נחמיה ח', 4).

מגדל־אל. היא עיר בצורה בנחלת מטה נפתלי (יהושע י"ב, 38). והיא על חוף המערבי של ים כנרת בקרבת העיר טבריה, ובמדרש איכה על פסוק בלע ה' (איכה ב', 2) מכונה בשם מגדלאן. ג' עיירות היה טימוס שלהם עולה לירושלים: כבול, שיחין ומגדלאן. מקומה כעת לא נודע בדיוק. אייזעביוס מחליט כי תכונתה בין דור (לאנשורו) ובין עכו. אבל חלקו של נפתלי לא הגיע עד המקום הזה.

מגדל גד. עיר בנחלת מטה יהודה (יהושע ט"ו, 37), ורשומה שם ביחד עם הערים צנן והדסה. כל הערים תכונתן ומקומן כעת קשה להגיד. העיר הזאת היא אחת משש עשרה הערים שנחשבו בשפלה. מרשימת הערים האלה מצאו מקדה, גדרות, בית דגון ונעמה בצפונה של השפלה; לכיש ועגלון לדרומה; סוכו, עדולם, עזקה וירמות במזרחה. קשה להבין מדוע נקראת העיר שהיתה בנחלת מטה יהודה בשם מגדל גד. יש מחכמי העמים משערים, כי השם הזה נתנו הכנענים יושבי הארץ לפנים לעיר הזאת מפני שהיה בתוכה מגדל או היכל לאליל האושר הנקרא בשם גד. געזעניוס משער כי גד הוא הכוכב יופיטער. יש משערים כי מגדל גד היא העיר הנודעת כעת בין הערבים בשם מעדזשבעל העומדת במרחק שתים וחצי פרסאות לצפונה של אשקלון. בעיר הזאת נמצאים כעת לערך 1500 תושבים העוסקים במסחר ואינם יודעים מחסור ומהם גם כן עשירים. בסביבות העיר הזאת נמצאים עצי זית ותמרים.

מגדל עדר. בקרבת בית לחם (בראשית ל"ה, 21), הוא מקום משגב ומחסה לרועים וגדרות צאן. וכן היה מגדל עדר כזה בקרבת הר ציון (מיכה ד', 8), והוא הנזכר בתלמוד (קדושין נ"ה) „בהמה שנמצאת מירושלים למגדל עדר." ויתכן כי היו בארץ ישראל מגדלים רבים כאלה. ואולי על מגדלים כאלה יספר הסופר במ"ב (י"ז, 9) ממגדל נוצרים עד עיר מבצר.

מגדול. עיר בקרן צפונית מזרחית לארץ מצרים ממערב לים סוף, בין גושן והים סוף, קרוב להמקום שבו עברו בני ישראל את הים ביבשה. לפי הכתוב בירמי' (מ"ה, 1; מ"ו, 14) התישבו רבים מבני ישראל אחרי חרבן הארץ על ידי נבוכדנצר בערי מצרים: במגדל, בתחפנחס, בנוף ובארץ פתרוס. גם יחזקאל בנבואתו על ארץ מצרים מזכיר שתי פעמים את העיר מגדול (יחזקאל כ"ט, 10; ל', 6), ונבא עליה כי תהיה לחרבה ביחד עם יתר ערי מצרים עד גבול כוש. הדרך המובילה מארץ ישראל למצרים עברה דרך העיר מגדול, שהיתה התחנה הראשונה מצד מצרים. אולם נוסע רומי מזכיר בספורי מסעותיו עיר מגדל אחרת יותר קרובה אל החוף, במרחק שנים עשרה מיל לדרומה של פעלוזיום, ויותר קרוב לשער כי העיר מגדול הזאת היא היא העיר מגדול הנזכרת

בכה״ק. נחוץ להעיר כי במצרים היו ידועות גם ערים אחרות בשם מגדול. בלשון נפטיש (קאפטית) נמצאת עיר מגדול בשם „משתל״ (בסגול תחת המ״ם ובקמץ תחת התיו), ושלש פעמים בא השם הזה תחת השם מגדל, שתי פעמים נזכרת תכונתה במצרים התחתונה (דעלתא) ופעם אחת במצרים התיכונה, אבל המקומות האלה אינם מתאימים עם המקום מגדול שבכה״ק.

מגוג. שם מדינה הנודעת כיום בשם טר־טריה, היא ארץ גדולה ורחבה מאד, המשתרעת מצפון לארץ הודו וכינא. הסופרים הארמיים מכנים תמיד הארץ הזאת בשם מגוג. בספר האל־קאראן מסופר כי אלכסנדר מוקדון הקיף בחומת ברזל את כל ארץ מגוג לבל יפרצו יושביה את גבולם לשטוף בהמוניהם תבל ומלואה. בספור הזה עלינו להבין בנין החומה הגדולה והנפלאה אשר בנו מלכי כינא בין גבול ארצם לגבול ארץ טרטריה.

בספר יחזקאל (ל״ח, 2) יזכר גוג ארץ המגוג נשיא ראש משך ותובל. בתורה לא נזכר השם גוג בין בני יפת ואך השם מגוג נזכר שם, „בני יפת גומר ומגוג ומדי וגו׳ ״ (בראשית י׳, 2), ויתכן כי גוג היה שם כללי למלכי ארץ מגוג, כמו השם פרעה למלכי ארץ מצרים, ואגג למלכי עמלק, ואבימלך למלכי ארץ פלשתים, וסופרי המסעות מספרים כי שם נשיאי טרטריה גם היום הוא חק הדומה בהברתו לשם גוג, ורבים מחכמי העמים משערים כי „מגוג״ הוא כנוי לעם הגאטען, שארצם היתה נקראת בשם ארץ השיטים (קיטהען לאנד) קרוב לקוטב הצפוני אצל מדינת רוסיה בחלק האזיה, ובימי טלטול הגוים (פעלקער־וואנדערונג) התישבו באיטליה, צרפת וספרד. גם התלמוד הירושלמי (מגילה פ״א) מכנה מגוג בשם „גותיא״ וגם בתרגום רב יוסף לדברי הימים א׳ (א׳, 5) מעתיק מגוג „גיתיה״ (א״ק). אולם חכמים אחרים מחכמי העמים משערים כי ארץ המגוג היא לידיה (לוד) באזיה הקטנה, ומלכה היה נקרא בשם „גיג־יעס״, ולחזק השערתם זאת מביאים ראיה מזה כי הארמענים יקראו לקאפע־דאציען שהיא באזיה הקטנה בשם גמיר, שהוא קרוב בהברתו לשם גומר אבי מגוג מבני יפת. יאזעפוס (קדמוניות, א׳, 6) מכנה את הסקיטים בשם מגוג. אבל בשם ארץ הסקיטים היו הקדמונים מכנים את כל הארצות הבלתי ידועות בחלק הצפוני של אזיה.

הנבואות בספר יחזקאל (ל״ח, 2; ל״ט, 6) המדברות על דבר מלחמת גוג ומגוג, נתנו מקום לנבואות אחדות שלא נכנסו בתנ״ך (בכה״ק) ונכנסו בספרים החצונים הידועים בשם אפקאליפסים, שהם חלק מאהפוקריפים (כתובים אחרונים, ע״ע). הנבואות המאוחרות האלה מנבאות כי לימות המשיח יפלו שדוד כל שונאי ישראל במלחמה עמהם ואז תכונן מלכות שדי בארץ, והמלחמות הנוראות האלה מכונות בשם „מלחמת גוג ומגוג״. אם נחקור בעין פקוחה על תכן הנבואות של יחזקאל, המדברות על אדות המלחמות האלה, כי הוא מנבא, שאחרי שעם ישראל ישוב מארצות הגוים לאדמתו, שהיתה חרבה ושוממה ימים רבים ויצפה לשכון בטח בתוכה, יעלה עליו גוג נשיא ארצות הצפון, בחיל גדול יעלה עליו, אבל אלהי ישראל ישפוט אותו בדבר, בדם, בגשם שוטף ואבני אלגבים, ימטיר עליו ועל אגפיו אש וגפרית ואז יתגדל ויתקדש שמו הגדול, וידעו כל הגוים כי ה׳ אלהי ישראל הוא הבורא והמנהיג האמתי, ואז לא יסתיר ה׳ עוד פניו מבית ישראל וישבו לעולם לבטח על אדמתם. ובזה הוא נבדל משארי הנביאים שקדמוהו; המה נבאו כי בני ישראל ישובו מגלות בבל וישבו לבטח על אדמתם, ולא יוסיפו עוד בני עולה מן הגוים להרגיזם ממנוחתם. אבל יחזקאל שחי בבבל ונוכח לדעת כי מהפכה נוראה מתעתדת לבוא לעולם וזה

לא כבר נלחם קיאקסערס מלך מדי בהסקי־
טים, שנמלטו מעבר להרי קאווקאז, אבל
היו מכינים את עצמם למלחמה חדשה,
וראה כי עמים רבים ישתתפו במלחמה
הזאת והממלכות הקטנות הקרובות לחוף
ים התיכון ובתוכם גם בני ישראל יסבלו
הרבה מהמלחמה הזאת, נבא כי אם גם
אחרי שישוב ישראל על אדמתו יעלו עליו
אויבים מארצות הצפון וימיטו עליו רעות
רבות וצרות, אבל סוף כל סוף יסוכך עליו
אלהיו באברתו ויעניש את הגוים אשר
ישללו מנוחתו ממנו. והדבר הזה נתן
מקום לרבים מחכמי ישראל להגביל קיום
הנבואה הזאת לזמנים שונים בימים
מאוחרים. בעלי התלמוד מגבילים זמן
מלחמת גוג ומגוג לימות המשיח (שבת
קי"ח), לדעת הרד"י מלחמת גוג ומגוג
היא מלחמת היהודים עם הרומאים, אחרים
ידמו כי היא מרמזת לנוסעי הצלב (וע"ע
גוג, משך, ראש).

מגור־מסביב. בשם הזה קרא ירמיהו הנביא בשם ה' את פשחור
בן אמר פקיד נגיד בבית ה'. יום אחד לפני
זה הכה פשחור את ירמיהו ויתן אותו
על המהפכת אשר בשער בנימין העליון
אשר בבית ה', בשמעו את ירמיהו מנבא
רעה על ירושלים ועל יושביה יען הקשו
את ערפם לבלתי שמוע את דבר ה'. המלים
„מגור מסביב" נפגוש גם כן במקומות
אחרים מכה"ק (תהלים ל"א, 14; ירמיהו
ו', 25; כ', 10; מ"ו, 5; מ"ט, 29; איכה
ב', 22). השם מגור במקום הזה מורה
על מושג פחד ובעתה, וכן הוא הוראתו
בכל המקומות שהבאנו לבד באיכה (ב',
22), ששם הוראתו שכנים הגרים בקרבת
ירושלים.

מגזרה. ברזל גוזר ופולח, והוא כמו קרדום או גרזן (עיין ערכיהם).
במשנה משתמשים בשם קרדום לכלי
חפירה בארץ „קרדום לחפור בה".

מגל. חרמש לקצור שבלים. ויש מבארים
החושבים כי גם המזמרה, כלי
שמשתמשים בו לכרות ענפים, גם היא
נקראת לפעמים בשם מגל, ומביאים ראיה
לדבריהם מהכתוב ביואל: „שלחו מגל כי
בשל קציר ,בואו רדו כי מלאה גת, השיקו
היקבים... הנה הנביא מדבר מגפנים, כמו
שנראה ברור מהמשך הכתוב, ומשתמש
בשם מגל. אבל אי משום הא לא אריא,
כי יש לפרש שהחצי הראשון מהפסוק
„שלחו מגל כי בשל קציר" מדבר מקציר
שבלים, והחצי השני מדבר מבציר ענבים
שכבר הובאו לגת. ולבד זאת לפי פירושם
צריך לשבש המלה קציר בפסוק הזה
ולגרום תחתיה בציר ללא צורך.

מגלה. הקדמונים כתבו את ספריהם, וביחוד הקדושים להם, על גליונות
תפורים ביחד עם חוטים והיו נגללים
כאשר חפצו לקרוא בהם, והיו נקראים
מגלות ספר, מפני שהיו נגללים. הנבואות
שכתב ברוך בן נריה, תלמידו של ירמיהו
הנביא, נקרא „מגלת ספר" (ירמיהו ל"ו,
4). דוד מכנה את תורת משה בשם „מגלת
ספר". כמו שיעיד הכתוב בתהלים (מ',
8) מורה שהוא מרמז במלות „מגלת ספר"
על תורת משה. כי אחרי ההתבוננות
בהחקירה מה ה' דורש מהאדם יבא לידי
החלטה כי לא יחפוץ ה' בעולות וזבחים
כי אם לשמור, לעשות ולקיים את
מצוותיו, אמר: „אז אמרתי (כלומר
גמרתי בדעתי, ועתה) הנה באתי (בפועל,
לא בזבח ומנחה כי אם) לעשות רצונך
אלהי חפצתי, ככתוב עליו (כלומר על
האדם) במגלת ספר (שהוא בתורת משה,
כי בימי דוד לא היה עוד שום ספר אחר
מקודש בעיני העם לבד ספר תורת משה),
ותורתך בתוך מעי. (המלה בתורתך היא
כמו ביאור על „מגלת ספר").

מגן. מחסה לאיש צבא להגן עליו במלחמה
מחצים וחרב של השונא. המגן היה קטן
מהצנה, כי משקלו היה אך המחצית
ממשקל הצנה. כן נראה ברור ממה שמגביל
משקל המגן מן המגנים שעשה שלמה שלש
מאות זהב, ומשקל הצנה האחת היה שש

מאות זהב (דהי"ב ט', 15, 16). הבבלים והאשורים עשו את המגן מרובע או עגול, ובלא ספק גם בני ישראל עשו כמוהם. כפי הנראה מיחזקאל עשו המגנים מעץ בחפוי עור ומשוח בשמן (יחזקאל ל"ט, 9; ש"ב א', 21) ונתחזק על ידי חפוי נחשת. ולפעמים עשו אותו כלו של נחשת (מ"א י"ד, 27; דהי"ב י"ב, 10). על פני מגני־יד הקטנים עשו על פי רוב חדודים, שעל ידם נעשה לכלי דחיפה ודקירה במלחמה, ועל ידי זה נעשו לפעמים אדומים מדם, ולזאת נפגוש בנבואת נחום (ב', 4) הבטוי: מגן גבורים מאדם (כלומר אדום מדם). בעת המלחמה נשאו את המגן בשמאל והיו אוחזים אותו בבית אחיזה שבצד אחורו כנראה מהציור (עיין בספר „ההלבשה העברית הקדומה").

תמונת המגן ידועה. הוא ציור של שני משולשים מרכבים ונעשה בעל שש קצוות ונחשב למגנו של דוד. גם לשלמה מיחסים מגן בעל חמש קצוות שהיה חרות על חותם טבעתו והוא — עזקתא דשלמה מלכא הנזכר בגיטין (ס"ח), וידוע גם בהגדות הערביים. המגן דוד נזכר ראשונה בספר אשכול הכופר להקראי יהודה הדסי שחי במאה הי"ב ומזכירו ביחד עם המלאכים מיכאל וגבריאל ושם המפורש. גם נמצא מגן דוד בשמונה קצוות על דלת ביהכ"נ בירושלים המיוחד לר' יוחנן בן זכאי. תמונת המגן דוד נמצאת גם כן על מטבע נחשת ממאה הי"א בערך הנמצאת כעת בידי הרי"ד אייזענשטיין, עורך ה„אוצר ישראל" (ועיין ערך מגן דוד בא"י). אבל יש משערים כי תמונת המגן דוד מקורה בארץ יון (גריכענלאנד), כי באלפא ביתא של היונים משולש הוא תמונת אות ד שהוא ר"ת של המלה דעאום (אלהות) ויען שהאמינו בשתי רשויות עליונות, בפועל טוב ופועל רע, לכן הרכיבו שני הפועלים ביחד שיהיו שניהם למגן להם בעת מלחמתם, אבל אין שום ראיה להשערה הזאת בספרות היונית. — ציור מגן שלמה נמצא בכת"י של סדר אליהו רבא משנת 1073.

בשם מגן משתמש העברי במליצה גם על מלך ושריו הנצבים למחסה לעמם, כמו מגיננו ראה אלהים והבט פני משיחך (תהלים פ"ד, 10), כי לה' מגיננו (כלומר מלכנו) ולקדוש ישראל מלכנו (שם, פ"ט, 19). והוא כפל הענין במלות שונות.

מגנה. צרה ומצוקה, קמיטה והצטמקות הלב מרוב צרות: מגנת לב (איכה ג', 65) צרת לב מיגון. ועל השמחה נאמר הפכו: ורחב לבבך (ישעיה ס', 5).

מגערת. רגז קול, קול קללה וגדופה (דברים כ"ח, 20).

מגפה. השם הזה מורה על חליים רעים הבאים בגזירת ה' והמה רבים מאד, ולזאת בא לפעמים בלשון רבים, כמו שנאמר: אני שולח את כל מגפותי (שמות ט', 14). ועיין ערבי, דבר, מחלה, קטורת.

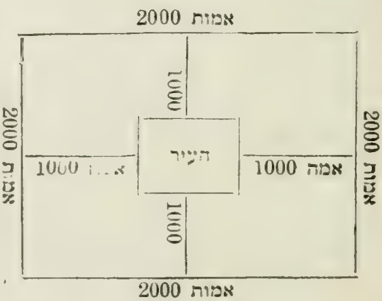
מגפיעש. שם אחד שחתמו על האמנה בימי עזרא ונחמיה ללכת בדרך ה' על פי תורת משה (נחמיה י', 21), ועיין ערך אמנה.

מגרה. שם כלי אומן להקצות בו, או להחליק אבנים, כמו שנאמר: כל אלה אבנים יקרות כמדות גזית מגוררות במגרה (מ"א ז', 9).

מגרון. שם עיר בנחלת מטה בנימין בקרבת גבעה, וקרובה לירושלים (ש"א י"ד, 2; ישעיה י', 28). לפי דעת מבקרים אחדים (וועלהויזען, בודדע), יש לגרוס בש"א (שם): ושאול יושב בקצה הגבעה תחת הרמון אשר בגורן (תחת אשר במגרון). דיללמאן ובוהל משערים כי העיר מגרון, הנזכרת בישעיה (שם), היא אחת עם המקום הנודע כעת בשם מגרון, שתכונתו במרחק חצי מיל דרומית מזרחית לכפר בורקא.

מגרש. בשם הזה נקרא מקום סביב לעיר שגורשים לשם הבהמות למערה, „ומגרש לערים סביבותיהם" (במדבר ל"ה, 2). על פי התורה נתנו

ללוים ארבעים ושמונה ערים לשבת, כי לא היה להם חלק בארץ, ולבד זאת נתנו להם גם מגרשים להערים. בנוגע למדת המגרש של כל עיר ישנם שני פסוקים שלפי השקפה הראשונה נראים כסותרים זה את זה: פסוק אחד אומר: ומגרש הערים אשר תתנו ללוים מקיר העיר וחוצה אלף אמה סביב (במדבר ל"ה, 4) והפסוק שלאחריו אומר: ומדותם מחוץ לעיר את פאת קדמה אלפים באמה, ואת פאת נגב אלפים באמה ואת פאת ים אלפים באמה ואת פאת צפון אלפים באמה והעיר בתוך, זה יהיה להם מגרשי הערים. חז"ל בעירובין (נ"ו) השתדלו לפשר הסתירה ושקלו וטרו הרבה בדבר הזה ופתרו אלף למגרש (שאין נוטעין ואין זורעין שם אלא מניחין אותן לנוי העיר, רש"י) והשאר שדות וכרמים. אבל ה. ראזענמיללער ביאר הדבר באופן פשוט מאד על ידי הציור הזה:

מד. בגד איש מלוא קומתו, מכף רגלו ועד ראשו. רבויו של השם הזה יבוא לרוב לענין בגדי השרת למלכים ושרים: וילבש שאול את דוד מדיו (ש"א, י"ז, 38) ויחגור דוד את חרבו מעל למדיו (שם, 39).

מדבר. השם הזה איננו מורת תמיד בכה"ק על מקום ציה ושממה, אשר לא יצלח למושב בני אדם, כי לפעמים יקרא גם כן בשם „מדבר" חבל ארץ אשר לא יזרעו בו זרעוני שדה וכרם, כי אם הוא מיועד למרעה הבהמות, ומדבר כזה נקרא לפעמים „נאות מדבר", ולזאת הננו מוצאים ערים רבות שעמדו במדבר, כמו שמפורש ביהושע (ט"ו, 61): במדבר: בית הערבה, מדין וסככה, ומעזיהו מלך יהודה מסופר (דהי"ב כ"ו, 10) כי בנה מגדלים במדבר ויחצוב בורות רבים, כי מקנה רב היה לו, ויואב שר צבא ישראל נקבר בביתו אשר היה לו במדבר (מ"א, ב'). כי הוראת השרש דבר היא לפעמים נהוגה והולכה, כי ינהגו את הצאן אל נאות המדבר לרעות שמה, ואז הוא דומה לשם מגרש, שגורשין לשם הבהמות לרעות. ובאמת נמצא בארץ ישראל מדברות רבים כאלה אשר נועדו אך למרעה העדרים. גם במשנה (ב"ק פ"ז, מ"ז) נמצא אין מגדלין בהמה דקה בארץ ישראל אבל מגדלין בסוריא ובמדברות שבארץ ישראל. והגדול במדברות האלה היה מדבר יהודה, ובו נמצאות שש ערים, כמו שנאמר ביהושע (ט"ו, 61), וחלקי המדבר הגדול הזה נקראו לפעמים בשמות הערים אשר נמצאו שמה, כמו: מדבר זיף (ש"א, כ"ג, 15), מדבר מעון (שם); מדבר תקוע (דהי"ב ב', 20); מדבר ירואל (שם, 16), כי כולם נכללים בתוך מדבר יהודה.

גם בערב נמצא מדבר גדול אשר בימות הקיץ הוא ארץ שמה ושממה מחום השמש הלוהט שמה, אולם בימות הסתו וחדשי האביב ובחורף יתהפכו המקומות האלה לנאות דשא ומרעה לבקר וצאן, ולזאת הערבים יושבי המדבר הזה משנים מקומם מזמן לזמן: בחדשי הקיץ המה עוזבים את המדבר ומבקשים מרעה לצאנם ובהמתם במקומות נחלי מים או בעמקי ההרים, ובחורף ישובו לרעות את מקניהם במדבר.

לבד מדבר יהודה נזכרים בכה"ק עוד מדברות אחרים: מדבר אדום, מדבר פארן, מדבר איתם, מדבר קדש, מדבר סיני,

מדבר סין (עיין ערכיהם וערך ישימון).

מדבר ים. הוא כנוי מליצי לבבל בפי הנביא ישעיה (כ"א, 1), וזה מדרכי הנביאים לקרא לפעמים בשם מליצי את הארץ או העיר או העם אשר עליהם ידברו בנבואותיהם. כן יקראו את ירושלים בשם „גיא חזיון" (ישעיה כ"ב, 1); בהמות נגב (ל', 6)—את מצרים; אריאל (כ"ט, 1) — את ירושלים; שמרון וירושלים נקראו בפי הנביא יחזקאל בשם „אהלה ואהליבה" (יחזקאל כ"ג), ורבים דומיהם, ונקראת בבל בשם „מדבר ים" כי בבבל או בארץ שנער (מעסאפאטאמיען) נמצאו נאות דשא למרעה בקר וצאן וגם מדברות שוממים (עיין ערך מדבר), וים הוא כנוי לנהרות פרת וחדקל, הסובבים את ארץ שנער. וכן הנהר נילוס נקרא לפעמים בשם ים (ישעיה כ"ז, 1).

מדות ומשקלות. החקירה לדעת על נכון שיטת המדות והמשקלות של כל עם ועם מהעמים הקדמונים היא פרק נכבד בקורות התפתחות העמים. בשיטת המדות והמשקלות של איזה עם נמצא המפתח היותר עתיק לדעת על ידו את מצבו הסוציאלי והאיקונומי של העם ההוא, מפתח נאמן, שלא נמצא דוגמתו גם בספרות היותר עתיקה. המקורים אשר מהם נשאב את הידיעות הנחוצות האלה, המה: כתבי הקודש, ספרי יאָזעפוס, שמהם נדע דברים נכבדים בענין הזה, בהשתוות שיטת היהודים עם שיטת המדות והמשקלות של הרומאים והיונים; דברים עתיקים ומטבעות עתיקות של היהודים, שהגיעו לידינו מזמנים קדומים; ספרי המשנה, ביחוד יקרים לנו בענין הזה הידיעות שנמצאו כעת בידינו מקדמוניות בבל ומצרים בנוגע למדות ומשקלות שלהם.

קורות היהודים ודברי ימיהם מראים לדעת כי בכל העתים ובכל הזמנים דקדקו היהודים מאד, כי מדותיהם ומשקלותיהם תהיינה מצומצמות, מכוונות וצודקות מאד. הנביאים לא פסקו מלהוכיח את העם, שהרשו להם להקטין איפה ולהגדיל שקל (עמוס ו', 10, 11). הושע מכנה את סוחר ישראל בשם „כנען", מפני שבידו מאזני מרמה ואוהב לעשוק את תקונה (הושע י"ב, 8). גם החכם במשלי מתרעם על מאזני מרמה וקורא אותם „תועבת ה'" (י"א, 1), והדבר הזה הוא כל כך נכבד ויקר, שהמנהיג את העולם בעצמו משגיח על זה. פלס ומאזני משפט ביר ה', וכל אבני כיס (צודקות) הנה מעשהו (שם, ט"ז, 11), וכופל הענין במלות שונות: „אבן ואבן, איפה ואיפה תועבת ה' גם שניהם" (שם, כ', 10). וכבר הזהירה התורה על מדות ומשקלות צודקות והבטיחה בגלל זאת אריכת ימים של האומה בארץ אשר נתן להם ה' לנחלה. לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן גדולה (לקניה) וקטנה (למכירה), לא יהיה לך בביתך איפה ואיפה גדולה וקטנה. אבן שלמה וצדק יהיה לך; איפה שלמה וצדק יהיה לך למען יאריכו ימיך על האדמה אשר ה' אלהיך נותן לך, כי תועבת ה' אלהיך כל עושה אלה כל עושה עול (דברים כ"ה, 13-16). וגם בספר ויקרא מזהיר המחוקק על מדות ומשקלות צודקות (י"ט, 35). גם הנביא יחזקאל מזהיר בקאנסטיטוציה האידעאלית שלו על מדות ומשקלות צודקות: „רב לכם, נשיאי ישראל, חמס ושוד הסירו, ומשפט וצדקה עשו.. מאזני צדק, ואיפת צדק ובת צדק יהי לכם... (יחזקאל מ"ה, 9, 10). חז"ל הזהירו שלא לעשות המשקלות מן מיני מתכות, מפני שהן מעלות חלודה ופוחתין והולכין, כי אם יעשו אותן מצונמא (מין אבן) או מזכוכית (ב"ב פ"ט).

שטת המשקל של היהודים.

היסוד לשטת המשקל של היהודים היה שטת הבבלים, שבה היה משקל בעל 252 גדעינים האחד שבו היו מונים, שוקלים ומעריכים כל המשקלות. אולם כבר בתחלת האלף השלישי לפני המספר הנהוג עזבו

הבבלים והמצרים את השטה הזאת והחליפות באחרת הדומה מאד לשיטת המשקל המקובלת אצל עמי אירופה: כפי שלמדנו ממכתבי תל־אל־אמארנא השתמשו בשיטת הבבלים כל עמי כנען (עיין בספר זה ערך כסף). בשיטה הזאת היה המספר 60 ליסוד המנין והמספר, כמו אצלנו בשיטת העשרות המספר 10. ובכן המספר 111 המורה אצלנו 10פעם 10, 10 ו־1, היה אצלם 60 פעם 60, 60 ו־1, או 3661. חלוקת השעה אצלנו לששים מינוטים וכל מינוט לששים רגעים (סעקונדען) באה לנו מבבל ונשארה אצלנו עד היום. האחד היסודי בשטת המשקל, „מינה" היה ידוע גם ליהודים בשם הזה „מנה" (עיין יחזקאל מ"ה, 12). ששים מנים היה הככר; אחד מששים במנה היה השקל. ובכן היה מספר השקלים בככר אחד 3600.

כאשר התפשטה הקולטורה של הבבלים לצד מערב, להעמים שישבו על חוף ים התיכון, התפשטה גם שיטת המשקלות שלהם בין העמים האלה. תלמי הראשון (פטאלאמעוס לאגוס) בלבדו את מצרים החליף את השיטה הנושנה, שהיתה נהוגה לפניו במצרים, בשיטת הבבלים והנהיג בשיטת הכספים של ממלכתו את המנה הקלה של הבבלים בעלת משקל 7580 גרעיני חטה. המנה הזאת היתה שוה במשקלה למשקל ליטרא וחצי של הרומאים. גם היהודים הנהיגו ביניהם את השקל הבבלי הקל, בעל 126 גרעיני חטה במשקל, וקבעו אותו ליסוד האחד שעל ידו חשבו, מנו וספרו כל מספרי משקלותיהם.

על פי האמור למעלה שהיו להבבלים והיהודים שני מיני משקלות: קל וכבד, ומשקל הקל היה המחצית ממשקל הכבד, נקל יהיה לפשר הסתירה במשקל המגינים שעשה שלמה בין המספר במ"א (י', 17) ודהי"ב (ט', 16), כי לפי המספר במ"א היה משקל כל מגן שלשת מנים זהב, שהוא מאה וחמשים שקל (כי היהודים נשאו ונתנו במנים של חמשים שקלים ולא של ששים כהבבלים, ותנביא יחזקאל תוכיחם על זה ואמר להם: רב לכם נשיאי ישראל, חמס ושוד הסירו, מאזני צדק, ואיפת צדק ובת צדק יהיו לכם, וגם המנה תהיה לכם ממטילי כסף של 20, 25, 15 שקלים בס"ח ששים שקלים כמנת הבבלים: „עשרים שקלים, חמשה ועשרים שקלים, עשרה וחמשה שקל המנה יהיה לכם (יחזקאל מ"ה, 12), ובדהי"ב נאמר כי היה משקל כל מגן שלש מאות שקל זהב, ובכן בעל ס' מלכים יחשוב במשקל הכבד (150 שקלים) ובעל ס' דהי"ב — ממשקל הקל שהוא מחצית המשקל של הכבד, ולזאת יצא לו המספר שלש מאות שקל של כל מגן ומגן.

שמות המשקלות הנזכרות בכה"ק ויתוסם זה ליה הם:

1. ככר שוה למשקל 60 מנים.

2. מנה. המנה מחזקת בתוכה משקל 50 שקלים ומנת הבבלים היתה בת 60 שקלים.

3. שקל. כפי שביארנו למעלה, היו ליהודים כמו להבבלים שני מיני שקלים, קל וכבד, והקל היה המחצה מהכבד.

4. בקע. היא מחצית השקל.

5. גרה. היא אחת מעשרים בשקל, ואחת מעשרה בבקע.

מדות האורך אשר בכה"ק.

שמות המשקלים של מדות האורך על פי רוב לקוחים משמות אברי האדם, כי על פי רוב השתמשו עמים רבים מהעמים הקדמונים, בחפצם להגביל מדות האורך, בהשוותם אותם למדת האורך של איזה אבר מגוף האדם, וביחוד במקום שלא היה נדרש מדה מצומצמת בדיוק. היסוד למדות האורך של היהודים היתה האמה. היא היתה האחד לספור בו את מדות האורך. ארכה היה מן המרפק (עללבאָגען) עד קצה האצבע השלישי. מן האמור ביחזקאל (מ"ג, 13): „באמות אמה אמה וטפח", נראה שהיה להם אמת חול בת [illegible] טפחים, ואמת קודש, בת שבעה [illegible].

גם היו להם מדות קטנות פחות מאמה, והן: א) ז ר ת (שפאַן), הוא רוחב יד פרושה באצבעות פרודות מקצה האצבע הקטנה עד קצה האצבע העבה הנקראת אגודל. 2) ט פ ח, שטח כף היד. 3) א צ ב ע, ברחבו. ובכן היה להם חמש מדות לקוחות מחלקי היד — האצבע ברחבו היא המדה היותר קטנה במדות האורך; הטפח או רוחב הכף, הזרת, מן האצבע הקטנה עד האגודל כשהאצבעות פרודות ופרושות, והאמה — מן המרפק עד קצה האצבע השלישית.

אם נערוך את המדה של אורך הארון בתורה „אמתים וחצי ארכו" לעומת המדה של הארון הנגבלת ביאָזעפוס (קדמוניות ג', 6, 5) — 5 זרת, קרוב לשער כי מדת הזרת היתה להם חצי האמה. חז"ל הגבילו גם יחוס שאר מדות האורך למדת האמה, והחליטו כי אמה היא בת ששה טפחים, וטפח הוא בעל ארבע אצבעות, ובכן מדת האמה היא עשרים וארבע אצבעות, גם היונים והמצרים חשבו את האמה בעלת עשרים וארבע אצבעות. גם אמת קודש היתה נחלקת לששה חלקים והיתה אם כן מדת הטפח של אמת קודש גדולה ממדת טפח חול, וכן הדין גם במדת האצבע של טפח קודש, גם היא היתה גדולה ממדת האצבע של טפח חול, והיו אך ארבע אצבעות בטפח קודש, אך האצבעות היו גדולות יותר מעט.

מדות היבש והלח.

המדה היותר גדולה למדוד בה זרעונים יבשים או מיני ירקות היא הידועה בשם „ח ו מ ר". המדה הזאת נזכרת בתורה (ויקרא כ"ז, 16) „זרע חומר שעורים בחמשים שקל כסף"; (במדבר י"א, 32) „הממעיט אסף עשרה ח מ ר י ם". גם הנביא יחזקאל (מ"ה, 11) מזכיר המדה הזאת. בפסוק אחר של ספר יחזקאל (מ"ה, 14) נקראת המדה הזאת בשם „כ ו ר" עשירית החומר היא ה א י פ ה, ועשירית האיפה הוא ה ע ו מ ר, כמו שמפורש והעומר עשירית האיפה הוא (שמות ט"ז, 36). בהושע (ג', 2) נמצא עוד מדת היבש בשם „ל ת ך" והוא מחצית החומר. המדה היותר קטנה במדות היבש הוא הקב, הוא החלק השמונה עשרה ממדת האיפה. ולפי זה:

1 חומר שוה לעשר איפות.
1איפה שוה לעשר עומרים.
1 חמר שוה 18 קבים.
1 לתך שוה 5 איפות.

מדות הלח.

1 בת או איפה (עיין יחזקאל מ"ה, 11, 14) שוה 6 הין.
1 הין שוה 12 לוג ותכיל לפי התלמוד מדת 72 ביצים.

שמות אחדים ממדות האלה כמו איפה, קב, נזכרות גם כן בין מדות המצרים והיונים. החוקר קדמוניות בייקה הראה כי הבבלים היו הממציאים הראשונים לשיטת כל המדות האלה, ומהם למדו למדוד כמתכונתם כל העמים הנאורים הקדמונים, גם הסינים (כינעזער) קבלו מהם. ובכן היו הבבלים הראשונים שהרחיבו ידיעותיהם למזרח ולמערב, והיו המורים הראשונים לא רק בחכמת תכונת השמים כי אם גם בשיטות המדות והמשקלות.

ביחזקאל (נ"א, 8) נזכרת עוד מדה בשם „קנה", הוא מדת האורך ומחזיק שש אמות, כמו שמבואר שם „מלוא הקנה שש אמות". עוד מדה אחת נזכרת בשופטים (ג', 16) בשם „גומד", והיא מדה קצרה כמדת הזרוע, כי תרגומו של גומד ארכה (שם) הוא „גרמידא ארכה", והפסוק „ותשלח את אמתה" (שמות ב', 5) תרגם ואושיטת יד גרמידה (כמו אמתה, זרועה)..

בשם „מדה" משתמשים בכה"ק גם למושג „תובן מס למלך מאיש לפי מדת רחבי אחזתו": לוינו כסף למדת המלך שדותינו וכרמינו (נחמיה ה', 4). ובתלמוד (ב"מ ס"א) במדה (ויקרא י"ט,

(35 זו מדת קרקע. בלשון המשנה ואחרונים נמלץ השם „מדה" גם על שעור תבונה מוסרית: ארבע מדות באדם (אבות ה', 6), ועל אפני הגמול מאת ה': מדת הדין ומדת הרחמים (ב"ר, י"ב), וכן יכונה בשם זה אופן השעור השכלי: י"ג מדות שהתורה נדרשת בהן; ל"ב מדות של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי.

מדהבה. הוראת השם הזה היא כמו מדאבה בחלוף א', ה', ומושגו דאבה, שהוא אנחה ויגון (עיין איוב מ"א, 19), והכונה שבת יגון ואנחה מכל העמים, כמו שמבאר הנביא להלן פסוק ז', נחה שקטה כל הארץ, ועוד יותר מבוארת הכונה הזאת בנבואתו על בבל (ישעיה כ"א, 2) „כל אנחתה השבתי". ויש מפרשים השם הזה כי מקורו בארמית ופתרונו: „ארץ הזהב" (כי דהב בארמית זהב) והוא כנוי לבבל מפני עשרה, ואולי בשביל זה נקרא מלך בבל „רישא די דהב" (דניאל ב', 32).

מדון. שם עיר שהיתה אחת מערי המלכים בארץ כנען בזמן הכבוש בימי יהושע (יהושע י"ב, 19). מדברי הכתוב (שם י"א, 1) נראה כי תכונתה היתה בחלק הצפוני של ארץ כנען או ארץ הגליל, ומלכה היה מנסיכי מלך הצור. ויש מחכמי העמים משערים כי שם העיר הוא מרון בחלוף ר, ד, (אותיות דומות), ומקומה היה בגליל העליון, אבל תכונתה כעת לא נדע.

מדושה. שם כנוי לעם ישראל שרמסם ורצצם מלך בבל „מדושתי ובן גרני" (ישעיה כ"א, 10), כי רמיסת העם ופזורו מצוירים בקצירת התבואה בשדה ודישתה וזריעתה בגורן, כמו שמצינו: הנה שמתיך למורג הרוץ חדש בעל פיפיות וגו' (ישעיה מ"א, 15); ואזרם במזרה בשערי הארץ (ירמיה ט"ו, 7); בת בבל כגורן עת הדריכה (שם נ"א, 33); שלחו מגל כי בשל קציר (יואל ד', 13); קומי ודושי בת ציון וגו' (מיכה ד', 13); באף תדוש גוים (חבקוק ג', 12). ולפי זה מדושה הוא שם לתבואה נדושה בגורן. וגם „בן גרן" הוא כנוי לתבואה נדושה בגורן ודומה לזה בני אשפה או בן קשת (איכה ג', 13; איוב מ"א, 20) כנוי לחצים; בני היצהר (זכריה ד', 14) — לענפי עץ זית.

מדי. בן יפת ואחי יון (בראשית י', 2) ראש אמות לעם מדי בנגב לים הכספי בין ארץ פרס ואשור הארץ הזאת היא מלאה הרים ועמקים נושאים תבואות ופירות שונים במדה מרובה מאד. גבולות ארץ מדי היו: למזרח, ארץ הפרתים; לדרום, פרס; לצפון, ים הכספי; למערב, ארמעניען ואשור. הארץ הזאת היתה נחלקת בימים הקדמונים לשלשה מחוזות. המחוז האחד היה ידוע בשם אטראפאטענע. מקומות רבים בהמחוז הזה היו מצוינים באוירם הצח ובפרי תנובה למכביר והיו דומים בתכונותיהם למקומות היותר משובחים בהררי אלף (אלפענגעבירגע). העיר הבירה של המחוז הזה, גאזא, עמדה במישור נחמד ונעים. ביחוד הצטינה ארץ המחוז הזה בתומרים בוערים שהיו מעלים שלהבת־יה באישון לילה, אשר בגלל זה היו רבים מיושבי המחוז עובדים לאש ומעריצים ומקדישים אותה ונתנו לה כבוד אלהים. המחוז השני היה חלק הארץ שהיה נקרא אז מדי הגדולה. עיר הבירה של המחוז הזה היתה אז אקבאטאנא, היא הנקובה בכה"ק בשם אחמתא (עזרא ו', 2). בימי ממשלת פרס היתה העיר הזאת עיר המלוכה של מלכי פרס בימי הקיץ. החלק השלישי הוא הארץ שעל שפת ים הכספי. אנשי החלק הזה היו ידועים בשם „יושבי ההרים" והיו מצוינים ברוח החופש שלהם ומעולם לא עלה בידי מושלי מדי להכניעם תחת עולם.

כאשר אמרנו למעלה, המדיים המה יוצאי חלצי יפת, ובכן יחשבו לגזע האריים. המה הצטיינו בגבורתם והיו רומי קשת מצויינים. ואך כאשר העשירו

משלל אויביהם ותחלו לרדוף אחרי המותרות נשתה גבורתם. בימי שלמנאסר מלך אשור היו המדיים נכנעים תחת עולו. הדבר הזה מבואר גם כן בכה"ק (עיין מ"ב י"ז, 6). דיאדר מחליט כי כבר המלך האשורי נינוס הכניע תחת עולו את פארנעס מלך מדי בשנת 1230 לפני המספר הנהוג, ונשארו המדיים 500 שנה תחת עול מלכי אשור. שלמנאסר הגלה את עשרת השבטים שכבש את ארצם לערי מדי (שם). בשנת 714 לפני המספר הנהוג, היא שנת מפלת סנחריב, הסירו המדיים את עול מלכי אשור מעליהם, ונהיו לעם עצום אזור בגבורה תחת הנהגת מלכם „דעראצעס" (דונקער א', 275, 455). על עת ההיא מרמז הנביא ישעיה (י"ג, 17) בדבריו: הנני מעיר עליהם (על בבל) את מדי, אשר כסף לא יחשבו וזהב לא יחפצו בו. ולפי אשר יספר הערודאט, גם כורש העיד כזאת על אנשי מדי, באמרו להם: ידעתי אנשי חיל מדי, כי לא מתאוה לכסף אתם צובאים על ידי. וגם ירמיהו מנבא כזאת (עיין ירמיהו כ"ה, 25; נ"א, 11, 28) מדברי ירמיהו שמנבא כי יעלו על בבל מלכי מדי, נראה כי הארץ ההיא היתה אז נחלקת לכמה פלכים, ובכל פלך היה מלך מיוחד, אך ברית כרותה היתה ביניהם לעזור איש את אחיו בעת מלחמה. בתחלה עזרו הבבלים, ומלכם נבופלאסר בראשם, את המדיים ואת מלכם קיאקסארעס להסיר מעליהם עול מלך אשור. אבל בשנת 558 לפני המספר הנהוג הסיר כורש הפרסי את אסטיאגוס מלך מדי מכסא מלכותו ומלך הוא על פרס ומדי. מן העת ההיא נהיו הפרסים והמדיים לעם אחד.

מן המלכים שמלכו במדי ידועים לנו: ארפכשד, הוא ארפכשד שנלחם עם נבוכדנצר ונפל שדוד עם כל חילו, כפי המסופר ביהודית (א'); דריוש המדי, נזכר בדניאל (י"א, 1); וארשקה (ארסאצעס) שנלחם עם דמיטריוס מלך סוריא ויכה את חילו ואותו הביא אל המשמר (חשמונאים א', י"ד). ברבות הימים נתחברה ארץ מדי אל ארץ הפרתים וחלקה עמה את גורלה. בהכתובות של שרידי בבל ואשור שמצאו החוקרי קדמוניות, נמצאות עוד איזה ידיעות על דבר קורות עם מדי, ארצם ומלכיהם, אבל מפני שאין להם שום יחס לכתבי קדשנו אין לנו עסק בהם.

משרידי מצבות זכרון של הפרסים יודעים אנחנו כי המדיים היו מגודלי זקן, בגדיהם היו ארוכים, ראשיהם היו מכוסים בכובע או במצנפת. אמונתם היתה קרובה לתורת צארסתר, והיו נותנים לאיש כבוד אלהים. את מתיהם לא היו מקברים באדמה כי אם הניחו את נבלותיהם למאכל לעוף השמים ולחיתו טרף.

בתלמוד נמצאו איזה ידיעות מחיי המדיים ונמוסיהם. גם בעלי התלמוד ידעו כי המדיים, אחרי שנתעשרו משלל אויביהם במלחמה, החלו לרדוף אחרי מותרות ותענוגים, והפריזו לאמר: אין לך עושר כעשרם של מדי (אדר"נ פכ"ח), עשרה חלקים גנוי ירדו לעולם, תשעה נטלה מדי (אסתר רבה פ"א). איזה מנמוסיהם ישרו מאד בעיני גדולים מחז"ל. ר' עקיבא אמר: בשלשה דברים אוהב אני את המדיים: שכשחותכין בשר אין חותכין אלא על גב השולחן (ולא על גב היד משום קלקול סעודה), וכשנושקין אין נושקין אלא על גב היד (ודרך חשיבות הוא מפני הרוק), וכשיועצים אין יועצין אלא בשדה (כדאמרי אינשי: אזנים לכותל). בימי התלמוד היו גרים יהודים רבים במדי, ורבן גמליאל כשהיה מעבר השנה צוה לסופרו יוחנן לכתוב אגרת: לאחנא בני גלותא בבבל ולאחנא דבמדי להודיע להם שעברו את השנה (סנהדרין י"א). יהודי מדי היו ידועים ומפורסמים לכשרים ומיוחסים (קדושין ע"א). בתלמוד נזכרים גדולי ישראל מילידי מדי: נחום המדי היה מגוזרי גזירות שבירושלים (כתובות ק"ב), אביו של ר' צדוק מת בגנזק (שם

מקום) של מדי (מ"ק כ') ור' יוסי מדאה (ממדי) ישב לפני רבו (חולין נ"א).
היהודים באזיה מאמינים שבעיר המדן נמצאים קברי מרדכי ואסתר, ולזאת ינהרו רבים מהיהודים גם היום לעיר הזאת להשתטח על קברות האנשים המצוינים האלה.

מדין, בן אברהם מאשתו קטורה (בראשית כ"ה, 1—5). יוצאי חלציו נהיו לעם שהיה נקרא מדינים. יש מחכמי העמים המאמינים כי שמא גרים ודורשים שמות, מבארים את השם קטורה משורש קטורת, ולזאת היו לדעתם המדינים בני קטורה סוחרים בבשמים וסממני הקטורת, כמו שמפורש בתורה, שבשעת הליכתם מכנען למצרים, בעת מכירת יוסף, היו גמליהם נושאים נכאת, צרי ולט (מיני בשמים), הולכים להוריד מצרימה למכרם שם. גם ישעיה (ס', ט') מזכיר כי גמלי המדינים ישאו זהב ולבונה, מין בשמים שמערבין בקטורת.

בתחלת התפתחות שני העמים: ישראל ומדין, יוצאי חלצי אברהם, היו סמני קרבת משפחה ניכרים מאד ביניהם, כמו שיש לשער מזה שמצינו שמות שוים לשני העמים האלה; כן מצינו השמות: עיפה, עפר, חנוך בין בני מדין (בראשית כ"ה, 4). בשמות האלה נקראים גם כן אנשים מבני יהודה: עיפה, בדהי"א (ב, 46, 47; עפר — בין בני יהודה וחצי שבט מנשה (שם ד', 17; ה', 24). בנו הבכור של ראובן נקרא גם כן חנוך כמו בנו של מדין. משה נשא לו לאשה את צפורה בת יתרו כהן מדין. כל אלה העובדות מראים לדעת כי בראשית התפתחות שני העמים האלה, ישראל ומדין, היה חזק עוד הקשר וקרבת המשפחה ביניהם. יש עוד להעיר כי ההבדל בין בני ישמעאל ובני מדין ויחוסם המבואר בבראש' כ"ה, 6, 6, איננו ניכר כל כך במקומות אחרים, וביחוד בבראשית ל"ז, בספור מכירת יוסף, כי שם נראה כי **הישמעאלים והמדינים** עם אחד הוא (ע"ש 25, 28, 36), ועיין גם בשופטים ח', 24.

המדינים מתוארים בספר בראשית בתור סוחרים הנוסעים בשיירות עם גמליהם וסחורותיהם ממקום למקום. בתחלת ספר שמות רואים אנו אותם בתור נוסעים בעדריהם לרעות את צאנם ובקרם. כאשר ברח משה מפני פרעה ובא למדין ונשא את בת יתרו לו לאשה היה רועה את צאן יתרו חותנו . בעת חנו בני ישראל אצל הר סיני בא יתרו לבקר את חתנו. משה בקש אותו לנסוע עמו דרך המדבר להראות לו המקומות המסוגלים לתחניות, אבל יתרו לא מלא את בקשתו. גם בני בניו של יתרו היו בשלום ושלוה בארץ־ישראל עם בני ישראל (שופטים א', 16); ד', 11; 17). גם שאול הראה להם ידידות בגלל החסד שעשו עם בני ישראל בנסעם במדבר (ש"א ט"ו, ט'). במקום אחר נקראים המדינים בשם „הקני" בסוף שנות נדודם של בני ישראל במדבר התחברו המדינים אל המואבים לבקש את בלעם לקלל את ישראל ,ובעצת בלעם השתדלו להסב את לב בני ישראל מאביהם שבשמים ולהסית אותם לעבוד אלהים אחרים ולזנות אל בנות מואָב ומדין. אולם משה לקח את נקמתו מהם והכם מכה רבה מאד. (במדבר כ"ב, כ"ה. 6, 18; ל"א; יהושע י"ג, 21, 22).

נפלא הדבר כי במשך זמן קצר כזה, פחות מארבעים שנה, נהפכו המדינים מטוב לרע. מיד בצאת ישראל ממצרים היה לב המדינים טוב לישראל, כהנם יתרו הכיר את אלהי ישראל ודבר בשבחו, ונתן עצה לחתנו משה להעמיד שופטים וליסד הנהגת העם; ואחר כלות פחות מארבעים שנה נהפכו המדינים לאויבים לישראל והיו עובדי עבודה זרה כגוים המקולקלים משחתי המדות. אחדים מחכמי העמים מבארים הדבר בהשערה, שעם מדין היה נחלק לכמה שבטים מפוזרים על שטח אדמה

גדול, מהם היו רועי צאן, אוהבי שלום ומנוחה, ויתרו המאמין באלהי אחד היה כהנם, ואחרים היו אוהבי מלחמה והמה הביטו על בני ישראל בעין קנאה והתחברו עם המואבים להצר לישראל. והמבקרים החדשים, בעלי הבקורת הנעלה, המחליטים כי ספר התורה שבידינו הוא מאוסף מקובצים שונים, מבארים הדבר באופן ששני הספורים בדבר תכונת המדינים, הסותרים זא"ז, מאוספים מקובצים שונים, אבל בהפשרה הזאת המה מחליטים כי אספת החכמים שתברו קטעים שונים סותרים זה את זה לענין אחד, לא היה להם שום חוש והרגש בבקורת, והוא דבר שאי אפשר להאמין בו.

בימי השופט גדעון נפגשו עוד הפעם המדינים ובני ישראל במלחמה זה עם זה. כפי המסופר בספר שופטים (ו׳־ח׳) סבלו בני ישראל שבע שנים תחת עול המדינים שהיו עולים מדי שנה בשנה על ארץ בני ישראל והיו משחיתים את יבול הארץ עד בואך עזה ולא השאירו מחיה בישראל ושור ושה וחמור. גדעון בן יואש משבט מנשה יצא למלחמה נגדם, נצחם, וגרש אותם לא רק ממערב הארץ, יכ אם גם רדף אחריהם מעבר לירדן וישב שבי את שני נסיכיהם ,זבח וצלמונע, והרגם, מפני כי המיתו את אחיו. הנצחון הזה נשאר בזכרון עם בני ישראל ימים רבים. ישעיה משתמש בהבטוי „יום מדין" לתאר את השמחה אשר ישמחו בני ישראל במפלת מלך אשור, שבט מכהו, „כי את עול סובלו... החתות כ י ו ם מ ד י ן (ישעיה ט׳, 4), ועורר עליו ה׳ צבאות שבט כמכת מדין בצור עורב (שם י׳, 26). המשורר בתהלים (פ"ג, 10, 12) מבקש מאת ה׳ כי ינקום את נקמת עמו ישראל מידי מעניהם, ויעשה להם כאשר עשה להמדינים ויעשה לנדיביהם כאשר עשה לזבח וצלמונע נסיכי מדין. בתורה (בראשית ל"ו, 35) מסופר אדות מפלת מדין בשדה מואב על ידי הדד בן בדד מלך אדום, אבל איננו מפורש שם באיזה זמן היתה המלחמה בין שני העמים האלה. עוד שתי פעמים נזכר מדין בכה"ק במ"א (י"א 18) ובתפלת חבקוק (ג׳, 7) „ירגזון יריעות ארץ מדין". ושיעור הכתוב הוא: „תחת און", כשישראל נמצא תחת און, כלומר סובל צרות ומצוקות, ראיתי אהלי כושן (עולה על זכרוני התשועה שעשה ה׳ לעמו והצילו מיד כושן רשעתים, ואת הנסים שעשה לישראל נגד המדינים שהרגיז את יריעות אהליהם.

תכונת ארץ מדין וגבולותיה לא נדע כיום בדיוק ובצמצום. נדע אך בכלל כי היא היתה למזרחה וגם למזרח דרומית של ארץ ישראל. בספר בראשית (כ"ה) מסופר כי אברהם שלח את כל בניו מקטורה פלגשו מעל יצחק בנו קדמה. בשופטים מסופר כי המדינים התחברו עם בני קדם ויחד התנפלו על ארץ־ישראל לשלול שלל ולבוז בז. יאזעפוס מספר כי משה בברחו מפני פרעה בא אל עיר אחת מארץ מדין, היא הארץ שהתישבו בה יוצאי חלצי מדין בן אברהם מאשתו קטורה ונקראת על שמו, והעיר הזאת עמדה על שפת ים האדום או ים סוף. לפי דעת פילון האלכסנדרוני היו המדינים יוצאי חלצי הערבים שהיו נקראים לפנים מדינים.

המדינים נזכרים בתורה גם בשם מדנים, ותלוף השם הזה הביא פשטנים רבים במבוכה בספור מכירת יוסף, כי שם נזכרים מדינים, מדנים וישמעאלים שקנו ומכרו את יוסף .ולזאת השתדלו בעלי המדרש לבאר כי יוסף נמכר ארבע פעמים וי"א חמש פעמים לשיירות שונות. אבל באמת כל הדוחק הזה הוא ללא צורך, כי מדינים ומדנים הוא שם אחד, וגם בספר משלי מוצאים אנו שתי המלות האלה. מדינים ומדינים מורות על מושג אחד (ריב ומדון), כמו מדינים ישלח (משלי ו׳, 14), למי מדינים (שם כ"ג, 9), מדינים ישבות הגורל (שם י"א, 18) —

ובמקומות אחרים נמצא: „שנאה תעורר מדנים" (שם י', 12), ומשלח מדנים בין אחים (שם ו', 19). יוכל היות כי שני האחים מדן ומדין בני קטורה התחברו למשפחה או אחת או שבט אחד, ובאמת התחשוב התורה (בראשית כ"ה) בני יקשן, ודולגת על מדן ותחשוב בני מדין שמזה נראה כי בני מדין לא העמידו שבט מיוחד כי אם התחשבו על בני מדין, והמדינים נקראים ג"כ לפעמים בשם ישמעאלים, כמו ע"ש להוכיח מספר שופטים: הסופר מתחיל ספורו: ותעז יד מ ד י ן על ישראל וגו' (שופטים 7, 2, 3) ומסיים: „כי נזמי זהב להם, כי י ש מ ע א ל י ם הם (שם ח', 24). ובאמת אין חקר מדויק לאומות ההם לפי מקומותיהם, כי עמים נודדים הם ונוסעים בעדריהם ממקום למקום ומחלפים לפעמים את שמותיהם לפי מקומותיהם.

מדין. שם עיר במדבר יהודה (יהושע ט"ו, 61). השם הזה נזכר במקום אחר בכה"ק לא בתור שם עצם פרטי, כי אם בהוראת שם עצם כללי, והוא בשירת דבורה (שופטים ה', 10) „רוכבי אתונות צחורות, יושבי על מ ד י ן, והולכי על דרך שיחו." ושם פירושו של השם מדין הוא מרבד (טעפיך), כן תרגם הפשיטא וכונת הכתוב שם היא: הרוכבים על אתונות צחורות, הולכי רגל, ויושבי בית על מרבדים — בלכם תנו תודה לה' על התשועה הגדולה שעשה לנו והצילנו מכף סיסרא אובנו.

מדינה. פלך ערים וסביבותיהן העומד תחת הנהגת שר ושופט על פי חוקים ומשפטים ידועים, כי שרש המלה הוא „דין". עיר הבירה או עיר המלוכה נקראת על פי רוב עיר סתם ויושביה נקראים עירונים, ויושבי שאר הערים של איזו ממלכה נקראים בני המדינה, ובמדרש ב"ר ג', „אחד עירוני, כלומר יושב עיר הבירה, ואחד בן המדינה.

מדכה, הוא שם כלי (מכתש). בני ישראל בנסעם במדבר בצאתם ממצרים דכו את המן במדוכה טרם בשלו אותו בפרור או עשו ממנו עגות (במדבר י"א, 8).

מדמן. שם עיר בארץ מואב. תכונת העיר הזאת כעת לא נדע. העיר הזאת נזכרת אך פעם אחת בכה"ק: „גם מדמן תדומי" (ירמיהו מ"ח, 2). אבל יש מחכמי העמים המשערים כי שם העיר הוא „דימון", והיא העיר הנזכרת בישעי' (ט"ו, 9) „כי מי דימון מלאו דם". והמ"ם במלת „מדמן" נמשך מן המלה הקודמת: „גם — מדמן תדומי", כי לפעמים נמצא בכה"ק שאות אחת מסוף מלה תמשך להתחלת המלה שלאחריה, והוא כמו „עולה ויורד", הרגיל בפי איזה מדקדקים.

מדמנה. שם מקום לצפונה של ירושלים. המקום הזה נזכר בישעיה (י', 31) בין הערים שעבר בהן סנחריב עם חילו הגדול בעלותו על ירושלים בימי מלכות יחזקיה. מקומה כעת לא נדע.

מדמנה. שם עיר בדרום נחלת מטה יהודה. נזכרת ביהושע (ט"ו, 31) ביחד עם צקלג. ובדהי"א (ב', 49) נזכרת העיר הזאת ומסופר עליה כי שעף בן כלב מפילגשו מעכה היה אבי או שר העיר הזאת, ואחיו שוא היה אבי מכבנא וגבעא. ורש"י פירש — שתי עיירות האלו שלו היו. ש"ב בספר המלין שלו חושב את מדמנה בדה"י לשם אדם בנו של שעף, ולדעתי אין זה נכון, כי בפסוק הנזכר בדה"י באה המלה אבי לתאר יחס הקנין גם של ערים אחרות, כמו שובל אבי קרית יערים (שם, 50).

מדן. שם עצם פרטי, מבני קטורה פילגש אברהם. עיין ערך מדין.

מדע. שרשו ידע; השם הזה הונח על אוסף וקבוץ ידיעות שונות שרכש לו האדם על ידי למוד, קריאה נפרזה ונסיון בחיים. לאיש כזה, אף כי יודע הוא הרבה מחכמות ומדעים ונסיונות

תחיים, יוכל תיות כי יחסר לו כח החדוש להמציא דבר חדש, כי לזה נדרש חכמה ובינה יתירה. ולכן יבואו לפעמים התארים חכמה ומדע ביחד על איש אחד, אם יש בו גם חכמה וגם מדע, כלומר איש שרכש לו ידיעות רבות ושונות ולבד זאת הוא גם חכם ומבין מדעתו דבר מתוך דבר ויש לו כח החדוש. השם מדע יבוא לפעמים גם על מחשבת האדם, כן יפרשו המבארים את הפסוק בקהלת (י', 20) גם במדעך מלך אל תקלל ובחדרי משכבך אל תקלל עשיר, כי עוף השמים יוליך את הקול, ובעל כנפים יגיד דבר. במדעך — במחשבותיך, אבל המחשבה אין לה קול ואיך יוליך עוף השמים את הקול, הלא אין קול למחשבה. ולזאת נראה לי לפרש „במדעך" בחוג קרובי משפחתך וידידיך כמו ולנעמי מודע לאישה (רות ד', 1), אל תקלל מלך כי עוף השמים יוליך את הקול וגו'.

מדרגה. דרך או מסלה עשויה מעלות מעלות, כמו המעלות בכרמים ופרדסים. האחרונים משתמשים בשם הזה גם לענין מעלה מוסרית בערך מדות הנפש וכשרונותיה.

מדרש. השם הזה נזכר אך שתי פעמים בכה"ק: בדהי"ב י"ג, 22: „ויתר דברי אביה ודרכיו ודבריו כתובים במדרש הנביא עדו", ושם כ"ד, 27: ובניו (של המלך יאשיהו) ורב המשא עליו ויסוד בית האלהים הנם כתובים על מדרש ספר המלכים." השם הזה מורגל מאד בספרות העברית שאחר זמן כתבי הקודש. הוראת השם הזה היא—לחקור ולמצא ולדרש, וכונתו היא — למצוא רעיון נסתר שאינו נראה בהשקפה ראשונה באיזה מלה או פסוק או ספור של כה"ק. למשל, קורות חיי אברהם באור כשדים; מה התנבאו אלדד ומידד במחנה בימי משה. יש לשער כי שני מדרשים הנזכרים למעלה: מדרש עדו הנביא ומדרש ספר המלכים היו פירושים וביאורים על קורות ההיסטוריים של הימים ההם, למצוא בתוכם כוונה נסתרת מוסרית או פוליטית להיטיב מצב העם המוסרי והמדיני. אבל לא נשאר בידינו שום רמז וקטוע לדון ממנו על תוכנם ואיכותם של המדרשים האלה. בכתובים אחרונים (אפוקריפה) נמצאו שני ספורים: טוביה ושושנה, אשר רוח מדרש נוסס עליהם. במשנה ענינו—בינה במקרא ובכל דברי ספר: לא המדרש עיקר אלא המעשה (אבות א', י"ז). וכן נקראו האגדות שהמציאו רבותינו כרמוזים בטעם הכתובים.

מהומה. שאון, פחד ומבוכה. „מאוצר רב ומהומה בו" (משלי ט"ו, 16); „יום מהומה ומבוסה" (ישעיה כ"ב, 5), יום שבו נשמע קול תרדות משאון מלחמה; „מהומה ולא הד הרים". (יחזקאל ז', 7) שאון מלחמה, ולא קול צהלה מהרים. „מהומת מות" פחד ממות. „מהומת ה'," פחד גדול מאד, כי שם קודש הנוסף לאיזה שם עצם מורה על גדלו ועוזו, כמו הררי אל, שלהבת־יה.

מהומן, סרים נאמן בית הפילגשים, אחד משבעת סריסי המלך אחשורוש (אסתר א', 10). בלשון פרס וגם בסורית הוראת השם הזה הוא — מהימן, שר שהמלך היה מאמין ובטוח בישרת לבבו ובאהבתו אליו.

1) **מהיטבאל.** בת מטרד בת מי זהב (אשת הדר מלך אדום). המלך הדר חי בימי משה, ואשתו היתה מפורסמת בעבור מעלותיה ובעבור יחוסה, ולכן האריך ביחוס משפחתה ומזכיר שהיתה בת מטרד (היא אמה) ממשפחת מי זהב. הראב"ע משער שמטרד היה שם אביה של מהיטבאל, ומי זהב — שם אמה, אבל אין זה מדרך לה"ק, כי אז היה לו לומר: ושם אביה מטרד, ושם אמה — מי זהב (שד"ל).

2) **מהיטבל.** אביו של דליה ואבי זקנו של שמעיה שהיה נביא שקר בימי נחמיה והתנבא עליו בשם ה' כי

יהרג מידי שונאיו בנפש על השתדלותו לבצר את ירושלים בחומה חזקה. עיין ערך שמעיה.

מהלך. הקדמונים היו משתמשים למדת השטח שבין מקום למקום לא במדת האורך כי אם במדת הזמן, כמו ביונה: מהלך יום אחד (יונה ג׳, 4). „מהלך עשר אמות (יחזקאל מ״ב, 4), פתרונו מהלך האמה עשר פעמים.

מהלל. שם כבוד איש לפי מעלליו. „מצרף לכסף וכור לזהב ואיש לפי מהללו״ (משלי כ״ז, 21) האיש יצרף בשם כבוד שעשה לו; כי דרך המכובד להיות נזהר יותר בכבודו.

1) **מהללאל.** בן קינן ואבי ירד (בראש׳ ה׳, 12). כפי הכתוב בתורה נולד שצ״ה לבריאת העולם. אביו קינן היה בעת לידתו של מהללאל בן שבעים שנה; מהללאל חי שמונה מאות ותשעים ושמונה שנים.

2) **מהללאל,** מבני פרת משבט יהודה. נזכר בנחמיה (י״א, 4) בסדר היחס של עתיה שהיה מן האנשים שנדבו להתישב בירושלים בשובם מגלות בבל.

מהר. בשם הזה נקרא המחיר שנתן בימים הקדמונים החתן לאבי הכלה או לאחיה בעד בתו או אחותם שלקח לו לאשה. כי אבי הכלה או אחיה חשבו להפסד להמשפחה שנפש אחת תעזוב את ביתם לגור עם אישה בבית חמיה ותעבוד ביחד עם משפחת אישה. גם הערביים יביטו על בנותיהם כעל צאנם ובקרם (יאמר טריסטרא) וימכרו את בנותיהם במחיר זול או יקר לפי ערך יפין, מעלותיהן וכשרונותיהן. וכן היה הדבר גם בין שארי העמים בארצות המזרח. חמור אבי שכם הציע לבני יעקב לתת להם מוהר רב אם יתנו את דינה אחותם לבנו שכם שחשקה נפשו מאד בהעלמה (בראשית ל״ד, 12). מן הנאמר במפתה איש בתולה, ואביה איננו חפץ לתתה לו לאשה: „כסף ישקול (לאביה) כמוהר הבתולות״ (שמות כ״ב, ט״ו), נראה ברור כי בימי משה כבר היה המחיר קצוב וידוע לכל. המוהר נתנו לא דוקא בכסף מזומן כי אם גם בשוה כסף: יעקב נתן ללבן חותנו בתור מוהר בעד שתי בנותיו, רחל ולאה, עבודה של ארבע עשרה שנה, שהיה רועה את צאנו של לבן (בראשית כ״ט). דוד הרג מהפלשתים שונאי שאול מאה אנשים, והביא לשאול סימן מובהק מזה, ושאול קבל את זאת בתור מוהר ונתן לדוד בעבור זה את מיכל בתו לאשה (ש״א י״ח, 25). יש לשער כי חלק מהמוהר שנתנו החתנים לאבות הכלות או לאחיהם נתנו להכלות לצרכיהן ולתכשיטין. ולזאת התרעמו רחל ולאה נשי יעקב על אביהן לבן: „הלא נכריות נחשבנו לו כי מכרנו ויאכל גם אכול את כספנו (בראשית ל״א, 15). בהמשך הזמן נשתרבב המנהג כי המוהר היה נחשב כרכוש של הכלה, ואחרי מות הבעל או אם נתגרשה היה שב כלו או מקצתו אל האשה האלמנה או הגרושה. וכן המנהג גם היום אצל הערביים ,והמנהג הזה היה לחוק מפורש בהקוראן (עיין ועללהויזען: די עהע ביי דען אראבערן) וכבר בימי אברהם מוצאים אנחנו כי לבד המתנות שנתן עבד אברהם לקרובי רבקה ,נתן גם לרבקה עצמה איזו תכשיטים יקרים, ואחיה לבן נתן לה גם איזה שפחות לעזור לה בהנהגת הבית שלה, כמו שנאמר: ותקם רבקה ונערותיה ותלכנה אחרי האיש (בראשית כ״ד, 61). וגם לבן נתן שפחה לכל אחת משתי בנותיו. כלב נתן לעכסה בתו בתור נדן שדה עם נולות מים (שופטים א׳, 15). גם המלכים נהגו כן. פרעה מלך מצרים נתן שלוחים (נדן) לבתו אשת שלמה, את העיר גזר, שכבש מידי הכנענים (מ״א ט׳, 16). לבד המוהר נזכר בתורה גם מתן. חמור אבי שכם אמר אל בני יעקב: הרבו עלי מוהר ומתן ואתנה וגו׳. מזה נראה כי היה גם אז המנהג לתת מתנות להכלה והמחותנים איש איש כפי מעמדו ומצבו; והעשירים

נתנו מתנות ביד רחבה. עבד אברהם נתן לרבקה, מיד ששמע שאחיה ואמה מסכימים לנשואיה, כלי כסף וכלי זהב ובגדים, וגם לאחיה לבן ולאמה נתן מגדנות (בראשית כ"ד, 53).

לבד המוהר והמתן, כפי הנראה, היה נדרש עוד בעת האירוסין הסכמת הכלה להשידוך. הורי רבקה, טרם נתנו הסכמתם לנשואי בתם ,אמרו: נקרא לנערה ונשאלה את פיה. גם היה מנהגם לברך את הכלה טרם הנשואין. הורי רבקה וקרוביה ברכו אותה ואמרו: אחותנו! את היי לאלפי רבבה ויירש זרעך את שער שונאיו. בין המתנות השונות שנתנו להכלה בעת האירוסין והנשואין היתה הטבעת היותר נחוצה והיותר נכבדה, והמנהג הזה נשאר בין היהודים וגם בימינו מחזיקים בו.

אם עשו איזה מעשים אחר האירוסין בעת הנשואין לא ידענו. מהספור אדות נשואי רבקה אנו למדים כי האירוסין נעשו בבית משפחת רבקה, וכאשר באה אל יצחק נאמר אך כי הוא הביאה אל אהל שרה אמו ותהי לו לאשה ויאהבה, ולא נזכר שום מעשה מנשואין. וכן הדבר בנשואי דוד ומיכל. כשמלא דוד את תנאי חובתו לשאול להביא לו סמנים מובהקים שהרג מאה פלשתים משונאי שאול, מיד נמסרה מיכל לדוד ותהי לו לאשה, ולא נזכר שהיה שם איזה עובדה לפרסם את הנשואין. ולעומת זה מצינו כי בארם נהרים היה המנהג לעשות משתה בעת הנשואין ולקרוא אל המשתה אנשים רבים מאנשי העיר (בראשית כ"ט). בכלל יש לשער כי בכל ענין הנשואין של היהודים הקדמונים לא היה שום תערובת של דת, ואף היה להם ענין של שמחת המשפחה.

מוֹאָב. שם עם שלפי המסופר בתורה היה יוצא חלצי בן לוט, שנולד לו מבתו הבכירה אחרי המהפכה של סדום ועמורה. בתורה לא בא מפורש מדוע קראה בת לוט את בנה הנולד לה מאביה בשם מואָב, ורק אחרי ספור המעשה המכוער הזה היא מוספת: הוא אבי מואב עד היום. אבל השבעים מוסיפים „כי מאבי נולד לי זה". יש מחכמי העמים (מאורער) מבארים את השם משורש „אבה" (חפץ, רצון), ובשם הזה נקראת מקודם הארץ שישבו בה המואָבים, מפני כי היא פוריה ושמנה מאד והכל חפצים בה, ואחר כן נקרא גם העם היושב עליה בשם „מואָבים" והביאור „כי מאבי נולד לי זה" הוא אך יליד שנאת היהודים להעם הזה.

תכונת ארץ מואָב היתה במזרח ים המלח ועל שפת הירדן בחלק הדרומי שלו על גבול הארץ לדרומה היתה ארץ אדום והמדבר. למזרח הארץ היתה ארץ בני עמון והמדבר. שלצפונה (לפני כבוש הארץ) היתה ארץ בני עמון ואחר כן (אחר הכבוש) — ארץ־ישראל. שטח הארץ הזאת מכונה בפי כותב ספר יהושע בשם מידבא (יהושע י"ג, 9—16), ובעל דהי"א (ה', 16) יכנהו בשם „שרון". המישור הזה נחלק על־ידי נחל ארנון לשני חלקים. לחלק הצפוני וחלק הדרומי. בחלק הצפוני התישבו בני ראובן ובני גד. כל שטח ארץ מואָב היה 50 פרסאות לארכו ושלשים לרחבו; בסך־הכל 1500 פרסאות מרובעות. הנוסע קאנדער מדד את גבהה של ארץ מואָב ומצא כי היא 3000 רגל גבוה משטח ים התיכון, או 4300 רגל משטח מי ים המלח. במקומות רבים נמצאים במישור הזה בקעות רבות, לפעמים עמוקות ורחבות מאד. מן החיות שמצא קאנדער על המישור הזה יחשוב: שורים, זאבים, צבאים, תנים, וגם עופות רבים יעופו על פני רקיע המישור, ובתוכם גם הנשר. כעת ארץ מואָב היא כמעט חרבה ושוממה. אולם בימי הנביאים היתה ארץ פוריה מאד, מלאה גנים ופרדסים, עם ערים רבות וכפרים מרובים באוכלוסין. החורבות העתיקות שפוגשים הנוסעים בארץ ההיא מעידות על עשרה והצלחתה בימים עברו. מן הדברים היותר

מצוּיינים שמצא קאנדער בארץ ההיא הוא: מצבות זכרון וציונים של אבנים במספר עצום — יותר מן 700.

באיזה שפה דברו המואָבים? הפתרון לשאלה הזאת נמצא אם נחקור בשמות העצמים פרטים של המואָבים המובאים בכה"ק ועל ידי קריאת המצבה של אבן מישע מלך מואָב, שמצא בשרידי חרבות עיר דיבון הנוסע הגרמני פ. א. קליין, בשנת 1868. שני השרידים האלה מראים לדעת למעלה מכל ספק כי המואָבים דברו בשפת עברית. לפעמים נפגוש איזה מלה שלא מצינו דוגמתה בכה"ק, אבל היא קרובה בהוראָתה ומושגה למלה דומה לה בשפת כנען או שפת הצורים, שקרובה מאד לשפת כה"ק. והננו להעתיק בזה נוסח של הכתובת העתיקה הזאת באותיות עברית הקדמונית כאשר הנה הרותות על האבן המואָבית וגם באותיות כתב אשורית ונוסיף עליה איזה הערות נחוצות להבנת תוכנה.

1) אנכי משע בנ כמש מלכ מאב הד

2) יבני אבי מלכ על מאב שלשנ שת ואנכ מלכ

3) תי אחר אבי ואעש הבמת זאת לכמש בקרחה ב

4) שע כי השעני מכל השלכנ וכי הראני בכל שנאי ע

5) י מלכ ישראל ויענו את מאב ימן רבן כי ת? אנפ כמש ב

6) צה ויחלפה בנה ויאמר גמ הא אענו את מאב בימי אמר כ

7) וארא בה ובבתה וישראל אבד אבד עלם וירש עמרי את

8) צ מה דבא וישב בה ימי בנה ארבענ שת

9) בה כמש בימי ואבנ את בעל מענ ואעש בה האשוח וא

10) את קריתנ ואש גד ישב בארצ ת מעלם ויבנ לה מל

11) שראל את ע רת ואלתחם בקר ואחזה ואהרג את כל ג

12) הקר רית לכמש אל למאב ואשב משמ את וא

13) חבה לפני כמש בקרית ואשב בה את אש שרנ ואת א

14) שחרת ויאמר לי כמש לכ אחז את נבה על ישראל

15) הלכ בלילה ואלתחם בה מבקע השחרת עד צהרם וא

16) חזה ואהרג כלה שבעת אלפנ

17) * ת חמות כי לעשתר כמש החרם ואקח משם

18) * לי יהוה ואסח בהמ לפני כמש ומלכ ישראל בנ

19) יהצ וישב בה בהלתחמה בי ויגרשה כמש מפ

20) אקח ממאב מאתנ איש כל רשה ואשאה ביהצ ואת ה

21) לספת על דיבנ אנכ בנתי קרחה חמת היערם וחמת

22) הע ואנכ בנתי שעריה ואנכ בנתי מגדלתה וא

23) נכ בנתי בת מלכ ואנכ עשתי כלאי האש ין בקר

24) קר ובר אנ בקרב הקר בקרחה ואמר לכל העם עשו ל

25) כם איש בר בביתה ואנכ כרתי המכרתת בקרחה בא

26) ישראל אנכ בניתי רער ואנכי עשתי המסלת באנג

27) בנתי בת במת כי קרס הא אנכ בנתי בצר כי עצ

28) ש דיבנ חמשנ כי כל דיבנ משמעת ואנכ מל

29) מ את בקרנ אשר יספתי על הארצ ואנכ בנ

30) ***** ובת דבלתנ ובת בעלמענ ואשא שם את

31) **** הארצ וחורננ ישב בה ב ו

32) *** מר לי כמש רד הלתחמ בחורננ וא
33) ****ה כמש בימי על עש
34) * ***** שת ק וא
35) * * * * * * * * * * * * * * * *

העתקת המצבה לעברית מובנת עם הוספת איזה הערות והמלות או האותיות החסרות (על פי השערת איזה חכמים) להבנת תוכן הענין:

1. אנכי מישע בן כמש (גד) מלך מואב הד

2. יבני (מעיר דיבן) אבי מלך על מאב שלשים שנה ואנכי מלכ

3. תי אחר אבי ועשיתי הבמה הזאת לכמש בקרחה (בעיר קרחה) לאות תודה על התשועה שעשה

4. למשע כי הושיעני מכל ה(מ)לכים וכי הראני בכל שונאי עמר

5) י מלך ישראל ענה את מאב ימים רבים, כי התאנף כמוש באר

6) צו. אחריו מלך בנו (אחאב) ויאמר גם הוא אענה את מאב | בימי. כן אמר (אחאב)

7) (אבל) אנכי ראיתי מפלתו ומפלת ביתו (בה ובבתה) וגם ישראל אבד לעולם. עמרי ירש את

8) (כל ארץ) מידבא וישב בה (ישראל) (כל) ימי (עמרי) וחצי ימי (ממלכת) בנו ארבעים שנה (והשיב)

9) לי כמש בימי ובניתי את בעל. מעונ ועשיתי בה האשות (ברכת מים) ובניתי

10) את קרית (קריתים) ואנשי גד ישבו בארצ (עטרו)ת מעולם, ויבנ לו מלכ י *

11) שראל את עטרות ואלחם בעיר ונפלה בידי ואהרג את כל האנשים אשר

12) בעיר מחזה נעים לכמוש ולמאב והסירותי משם את אראל דודה (שם אלילה שעבדו אותה בני ישראל יושבי העיר הזאת. אולי יש לשם הזה איזה שייכות להשם דוד. נפלא הדבר כי גם במקומות בכת"ק שנזכר השם אריאל הוא מחובר עם השם דוד: הוי אריאל אריאל קרית חנה דוד, (ישעיה כ"ט, 1) וא

13) חבה (אותו) לפני כמש בקרית ואושיב שם (בעטרות) את האנשים משרנ ואת האנשי*

14) מחרת ויאמר לי כמש לכ לכוד את נבו מישראל ואני

15) הלכ(תי) בלילה ונלחמתי בה מן הבקר עד הצהרים

16) ואלכד אותה ואהרג כלם שבעת אלפים זקנים ונערים, גבירות ונערו

17) ת ושפחות „ורחמת", (מלשון רחם רחמתים)והחרמתי אותם לעשתר— כמש, ואקח

18) מתהוה ואסחבם לכמש | מלך ישראל בנה את

19) יהצ וישב בה בהלתחמו אתי. ויגרש אותו כמש מפני

20) ואקח ממאב מאתנ (מאתים) איש מכל ראשיו ושלחתים ליהצ ללחום בה. ולכדתיה

21) והוספתיה על דבן, אנכי בניתי את קרחה, חומות היערים, וחומות

22) העפל (עיין ישעיה ל"ב, 14) ואנכי בניתי את מגדליה וא

23) נכי בניתי את בית המלך, ואנכי עשיתי בתי כלא בתוך העיר

24) ולא היו בארות בתוך העיר קרחה ואומר לכל העם עשו

25) לכם איש באר בביתו. ואנכי כריתי תעלה סביב קרחה בעזרת האסירים

26) (שבויי מלחמה) שלקחתי מישראל. אנכי בניתי את ערוער, אנכי עשיתי את המסלה אצל ארנן

27) אנכי בניתי את בית במות כי הו:

נהרס, אנכי בניתי את בצר כי נהפך לעיין (חורבות)

28) (חסר)*** איש מדב | חמשים כי כל (בני) דיבן היו משמעת (נאמנים למלכם) ואנכי מלכתי

29) על מאת הערים אשר הוספתי על הארץ ואנכי בניתי

30) את מידבא ובית דבלתים, ואת בעל מעון עשיתי (לרבין)

31) צאן הארצ ואת חורנן (חורונים) שם ישב בן דיבן ודיבן אמר

32) ***כמיש אמר אלי רד הלחם בחורונים

33) **** כמש בימי **** ומאז

34) ***** ואנכי ****

איזה הערות בנוגע להבדל בין שפת מואב שעל המצבה לשפת עברית של כתבי הקודש.

1) סימן נקבה בשפת המצבה הוא ת תחת שבשפת כה"ק הוא ה. כמו בשורה 3 הבמת תחת הבמה, בשורה 26 המסלת תחת המסלה.

2) סימן הרבים הוא במצבה ן תחת ים בשפת כה"ק, כמו שורה 2 שלשן תחת שלשים. שורה 5 ימן רבן תחת ימים רבים; שורה 8 ארבען תחת ארבעים. שורה 20 מאתן תחת מאתים. שורה 28 חמשן תחת חמשים .

3) השם שת על המצבה הוא תחת השם שנת בשפת כה"ק.

4) האות ה על המצבה תבוא תחת האות ו בשפת כה"ק להוראת „שלו", כמו ארצה תחת ארצו, בנה תחת בנו, ובבתה תחת ובביתו . וגם בכה"ק נמצא לפעמים ה| תחת ו, כמו : אהלה תחת אהלו.

ההעתקה שעשינו למעלה מכתובת המצבה היא איננה מדויקת ונעשתה אך על פי אומדנא והשערה, כי מלות רבות בהכתובת נשתתו והרבה מהן חסרות לגמרי, ואת אשר השלימו החוקרים אין אחד מהם בטוח כי השערתו אמתית. ולזאת ערך והשיבות המצבה בנוגע לעבודות הסטריות עודם מוטלים בספק.

מאמונת המואבים נדע אך מעט. נדע שהאמינו כי אלהיהם כמוש הוא כל יכול והוא אלהי האלהים ואדון האדונים, והוא הנותן להם כח ועוז לנצח את שונאיהם, ובגלל התשועות שהוא עושה להם לפעמים היו בונים לכבודו היכלות והעמידו שם כהנים לשרתו ולהקריב לו קרבנות ולא חשכו ממנו גם להקריב את בניהם לכבודו כאשר מצינו שמישע מלך מואב הקריב לו את בנו הבכור. אין לנו כל רמז מפעולת הכהנים של כמוש ומהשפעתם על העם, אם השתדלו להיטיב את מעשיהם וללמדם מדות טובות, כאשר עשו הכהנים וביחוד הנביאים בישראל. בעטהגען מצא עיגול ועליו תמונת השמש עם כנפים, ועליו „כמוש—יחי", ומזה הוא משער כי כמוש היה להמואבים אלהי השמש והכליון. והקריבו לו זבחי אדם, כאשר הכנענים למולך. ביחוד הקריבו המואבים לכמוש שבויי מלחמה ויושבי הערים שנכבשו במלחמה עמהם ,כמו שמבואר על המצבה של מישע (וע"ע כמוש)

קורות עם מואב. מן המסופר בתורה (בראשית י"ט) היו המואבים קרובי משפחה עם בני ישראל, וזמן לא ארוך, טרם נפרדו המואבים מן הישראלים, היו קורותיהם שוות. מואב עם אחיו עמון היו בניו של לוט בן אחי אברהם; שניהם — אברהם ולוט עלו ביחד מאור כשדים ואחרי כן מחרן ויבואו לכנען. ושם היו המשפחות של לוט (עמון ומואב), ישמעאל, בני קטורה, אדום, ובני ישראל ידועות בשם „עבריים". בתחלה היו משפחות בני לוט נוסעי בעדר ביחד עם יתר משפחות העברים שבאו מפדן ארם לארץ כנען. אבל לאט לאט נפרדו בני לוט מיתר העברים והתישבו במערב כנען, בערי סדום ועמורה, והחלו להתעסק שם בעבודת האדמה. אולם אחרי המהפכה של סדום ועמורה עזבו בני לוט את המקום הזה

ותתישבו במזרת הירדן ושם נשארו עד אשר אבד זכרם ושמם נמח מלוחות דברי הימים. ובכן החליפו בני לוט את מצבם בתור גוסעי בעדר והתישבו בערים וכפרים זמן רב לפני בני ישראל. קרוב לשער כי החבירי הנזכרים בלוחות של תל־אל־אמרנא המה העברים שבאו מפדן ארם לכנען טרם נפרדו איש מעל אחיו.

קשה עלינו לדעת את גבולי ארץ מואב בראשית התישבם של המואבים שם. אבל זאת ידענו כי בימים הראשונים היתה ארצם משתרעת מנחל ארנון לצפון באורך שפת הירדן וים המלח. העם שישב בארץ הזאת טרם התישבו בה המואבים היה ידוע בשם אימים ,עם גדול ורב כענקים (דברים ב' 10, 11). בכה"ק לא נמצא אף רמז קל ממה שקרה להמואבים במשך זמן קרוב לארבע מאות שנים, מאברהם עד ימי צאת ישראל ממצרים. בלוחות של תל־אל־אמרנא הידועות לנו כעת, אין כל זכר להמואבים, ולזאת קרוב לשער כי בימים הקדמונים לא היה שום משא ומתן בין המואבים והמצרים והקולטורה המצרית לא היתה משפיעה כלל על המואבים. ולעומת זה ידענו כי בידי המואבים נמצאו אז הדרכים שהובילו ממערב ארץ כנען לערב והמה היו המושלים עליהם. וגם הכתובת על מצבת מישע מרמזת על זה.

הקורות שעברו על המואבים קרוב לזמן יציאת מצרים נזכרות בכה"ק ומודיעות כי זמן קצר לפני כבוש ארץ כנען על ידי העברים נלחם סיחון מלך האמורי במלך מואב הראשון, הכניעו וירש את ארצו. עם סיחון מלך האמורי זה נלחמו בני ישראל ויירשו את הארץ אשר כבש מהמואבים. הנה כי כן התישבו בני ישראל בחלק הצפוני של ארץ מואב אף שנצטוו לבלתי רשת את הארץ הזאת, כי לא מידי המואבים לכדוה כי אם מידי סיחון, ובכן בטל האיסור, כמו שאמרו חז"ל: עמון ומואב טיהרו בסיחון (סנהדרין צ"ד).

בנוגע ליחוס של שני העמים בני ישראל והמואבים זה לזה ישנם בכה"ק מקומות שונים הסותרים זה את זה. כתוב אחד אומר: ואשלח מלאכים אל סיחון מלך חשבון דברי שלום לאמר: אעברה בארצך... אבל בכסף תשבירני... ומים בכסף תתן לי... כאשר עשו לי המואבים היושבים בער (דברים ב' 28). וכתוב אחר אומר: לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה'... על דבר אשר לא קדמו אתכם בלחם ובמים בדרך בצאתך ממצרים (שם, כ"ג, 5). לפשר הסתירה הזאת משערים מבקרים אחדים, כי בתחלה היה יחוס שני העמים האלה טוב זה לזה. וכאשר יצא סיחון למלחמה על מואב וכבש חלק הצפוני מארצם, בקשו המואבים את בני ישראל ללחום עם סיחון, וחשבו כי אם יעלה בידם להכותו ישיבו להם את ארצם שכבש סיחון מהם. אבל בני ישראל לא כן עשו, כי התישבו הם בעצמם בארץ סיחון, ואז נשרשה שנאה בלבות המואבים אל בני ישראל. וקראו לבלעם לקלל את ישראל. ההגדה מספרת כי בלק מלך מואב ידע את כחו של בלעם לקלל ולפעול בקללתו, כי כאשר בא סיחון להלחם במואב שלח לקרוא לבלעם ולאביו בעור לקלל את המואבים ונצחם סיחון. ולזאת אמר בלק לבלעם כי ידעתי את אשר תאיר יואר (ילקוט שמעוני). מן העת ההיא לא פסקה משטמה ביניהם ומלחמה לישראל עם המואבים מדור דור. בימי השופט אהוד הרעו המואבים לבני ישראל מאד, ואך כאשר הצליח השופט אהוד להרוג את עגלון מלך מואב הסירו בני ישראל את עול מואב מעל צואריהם, ואז נכנע מואב תחת יד ישראל (שופטים ג'). אבל אירע גם כן כי זמן קצר חיו השכנים האלה בשלום איש את אחיו, כמו בימי רות ובועז, שאז לקחו להם בני אלימלך מחלון וכליון נשים מבנות מואב וגם גרו זמן קצר בארצם. ויוכל היות כי הפסוק קשי ההבנה שבדהי"א (ד' 22) יש לו איזה יחס למאורע של הזמן הזה. וזה לשון הכתוב ויוקים ואנשי כזובה, ויואש ושרף

אשר בעלו למואב וישובי לחם והדברים עתיקים". לפי דעת קיטעל הכתוב מונה והולך שמות איזה משפחות שכבשו להם מושב בארץ מואָב, אבל המואָבִים גרשו אותם משם והיו מוכרחים לשוב לבית לחם. והוא חושב שהכתוב הזה מרמז גם על אלימלך ובניו שהתישבו לזמן קצר במואָב, אבל אחר כך שבו לבית לחם. אבל הביאור איננו יוצא מכלל השערה שאין לה שום יסוד. גם פסוק אחר (דהי"א ח. 8) „ושחרים הוליד בשדה מואב מן שלחו אותם חושים ואת בערא נשיו ויולד מן חודש אשתו את יובב וגו׳," שלפי העתקת השבעים הכונה סובבת הולכת על הזמן ההוא, הוא: שחרים (מבני בנימין) הוליד בשדה מואָב, אחרי שגרש את נשיו חושים ובערא, את יובב וגו׳ שמזה נראה כי גם מבני בנימין התישבו אז בארץ מואָב. קשה לדעת אם בתור גרים או תושבים שבנו להם שם מושבות (קאָלאָניעס).

הידיעות המקוטעות אדות קורות המואָבים בזמן ההוא לקוחות אך מכה"ק, ומצד המואָבים יש בידינו כעת אך מקור אחד, והוא מצבת מישע מלך מואב. תוכן המצבה הוא אך ספור מלחמה אחת בין בני ישראל והמואָבים. אבל מזה לא נוכל להחליט כי לא היה להמואָבים עסק עם עמים אחרים לבד עם ישראל. כי בלא שום ספק היה להם משא ומתן גם עם בני עמון, והערבים נוסעי בעדר בקרבת ארצם. ברשימת שמות המלכים שמלכו בארץ אדום לפני מלך מלך בבני ישראל מסופר (בראשית ל"ו, 31-39) כי מלך אדום אחד הדד בן בדד הכה את מדין בשדה מואב. אם באו לשם המדינים בתור לוכדים מנצחים או בתור בעלי ברית המואָבים— לא נוכל כעת לדעת. איך שיהיה הדבר ברור כי בזמן ההוא (לפי דעת עוואלד בזמן השופט גדעון) לכדו האדומים חלק מארץ מואָב והתישבו בתוכה. שתי ערי הממלכה של מלכי אדום: עוית ודנהבה מצאו החוקרים בארץ מואב. יוכל היות כי בעת ההיא אירע המאורע שמלך מצרים רעמסס השלישי לכד את עיר המלוכה של מואָב קרחה, בעלותו למלחמה נגד הסורים (קרוב לשנת 1280 לפני מספר הנהוג).

בימי מלכות שאול הוכו המואָבים ביחד עם בני עמון ואדום על ידי בני ישראל אבל כפי הנראה לא עלתה בידי שאול לנצחם ולהכניעם תחת עולו, כי אבותיו של דוד מצאו מקלט בארץ מואב בעת רדיפת שאול את דוד (ש"א כ"ב, 3, 4). מרות המואביה יצאו מלכי בית דוד, וגם מזה יש להוכיח כי עוד לא נשרשה השנאה בלבות עם ישראל אל המואָבים קרוביהם ושכניהם. בימי מלחמת האזרחים בין דוד ואיש בושת יש לשער כי המואבים השתמשו בשעת הכושר הזו וכבשו איזה פלכים מישראל והכניעו את יושביהם תחת עולם. יוכל היות כי הדבר הזה היתה הסבה למלחמת דוד עם מואָב וכאשר נצחם השכיב את המנוצחים ארצה וימדדם בחבל: שני חבלים להמית ומלא החבל להחיות. ותהי מואב לעבדים נושאי מנחה (ש"ב ח׳, 2). חז"ל אינם רואים שום חובה לדוד באכזריות זו, כי נקם מהם דמי אביו ואמו הנקיים אשר שפך מלך מואָב, והפר את בריתו עם דוד שבטח בו והסתירם תחת כנפיו בעת שרדף אחריו שאול, וירא היה דוד להשאירם בארץ ישראל פן יעיר שאול עליהם את כל חמתו בגלל דוד בנם (יל"ש ש"ב). אבל באמת כן היה מנהג המנצחים בימים ההם בארצות המזרח לקחת נקם משבויי מלחמה באופן הזה. חלק מהשלל שלקח דוד במלחמתו עם מואב הקדיש לבנין בית המקדש בעיר המלוכה בירושלים, כאשר עשה גם עם שלל גוים אחרים שנצח. אחד מגבורי דוד המצוינים, בניהו בן יהוידע, הכה את אריאל מואָב, שלפי התרגום הכוונה בזה שני גבורים מצויינים של מואב (תרין רברבי מואב). גם הרד"ק מבאר כן: אריאל היא מלה מורכבת מן ארי ומן אל, ארי יש לו גבורה ואל לשון חוזק, וגם בערבית

נקרא גבור חיל „אריאל", כדרך בני קדם לקשור שם אלהים למושג ההפלגה (געזעניום). בעל דהי"א (15, 46) יחשוב בין גבורי דוד גם אחד מהמואבים הנקוב בשם „יתמה". בעל ס' מ"א (י"א, 1, 7) יספר כי שלמה לקח לו לארמונו נשים מואביות ובנה למענם היכל לכמוש אלהי מואב.

כמה שנים שלם מואב מס לבני ישראל לא נמצא בכתוב מפורש. ואך ממה שנאמר: ויפשע מואָב בישראל אחרי מות אחאָב (מ„ב א', 1) יש להוכיח, כי עד העת ההיא היו המואָבים משועבדים לבני ישראל: בתחלה למלכי יהודה, דוד ושלמה, ואחרי התחלקות המלוכה לשתים באו תחת עול מלכי ישראל. בימי יהושפט עלו בני עמון, מואָב ואדום למלחמה על יהודה, אבל פתאום התלקחה מלחמה בין מלכי הברית בעצמם והכו מכה רבה איש באחיו ולבני יהודה היתה תשועה גדולה. כן מסופר בדהי"ב (ה', 1—30) כדברים האלה באיזה שנוים יספר גם כן בעל ספר מ"ב, ג'. כפי הנראה, יסוד הספור הזה לקוח ממדרש המלכים שבעל דה"י מזכירו איזה פעמים.

המאורעות שאירעו למואָב בימי ממשלת המלכים: עמרי, אחאב ויהורם מבוארים ביותר ביאור בהכתובת על מצבת מישע מלך מואָב שהבאנו למעלה. מהכתובת הזאת נדע כי בימי אביו של מישע, כמושמלך הדבני, קצף כמוש אלהי מואָב על עמו ומסרו בידי עמרי מלך ישראל ואחר מותו בידי אחאָב בנו, והיו סובלים תחת עולם ארבעים שנה. והדברים האלה מתאימים עם המסופר בכה"ק (מ"ב, ג', 4, 5) כי „מישע מלך מואָב היה נוקד (עשיר בצאן) והשיב למלך ישראל (מס) מאה אלף כרים (מדי שנה בשנה?) ומאה אלף אילים צמר, ויהי במות אחאָב ויפשע מלך מואָב במלך ישראל." אולם מישע בעצמו יספר על המצבה, כי המרידה היתה באמצע הזמן של ממשלת אחאָב. ויוכל היות כי המלחמה בין ישראל וארם, שהסבה מיתת אחאָב, היתה גם כן הסבה למרידת מואָב.

קשה עלינו כעת לכוין בצמצום ולפשר בין הסתירה שבין המסופר במ"ב ג' ובין הכתוב על מצבת מישע. כי במ"ב נאמר שמלכי הברית יהודה, ישראל ואדום הכו את מואָב מכה רבה, עריהם הרסו, וכל חלקה טובה מלאו באבנים וכל מעיני המים סתמו ולא נשאר למלך מואָב אך העיר קיר חרשת. שמה נמלט מישע, אבל מלכי הברית שמו עליה מצור, וכאשר ראה מישע כי כלתה אליו הרעה לקח את בנו הבכור אשר ימלוך תחתיו ויעלהו עולה על החומה, ויהי קצף גדול על ישראל ויסעו מעליו וישובו לארץ. ועל המצבה כתוב כי מישע לכד אז ערים רבות מבני ישראל והשליך מעליו את עול מלך ישראל. אבל יש מחכמי העמים משתדלים לפשר הסתירה על ידי קריאה בין השיטין בכה"ק. המה משערים כי במלות: „ויהי קצף גדול על ישראל ויסעו מעליו וישובו לארץ" מרומז כי הקרבת היורש עצר של מישע עשה רושם חזק ונורא על בני ישראל שהיו נותנים גם. לכמוש כבוד אלהים והחלו לסגת אחור באימה, יראה ופחד, ובשעת הכושר הזאת השתמש מישע וירדוף אחריהם ולקח מהם ערים רבות במזרח הירדן. נפלא הדבר, כי על המצבה לא נזכר אף ברמז אדות השנאה בין מואָב ואדום, שנמצא מפורש בכה"ק. אולי יחסר שם המאורע הזה מפני כי חלק גדול מן המצבה נאבד ונשחת.

מן הכתובת על המצבה נדע כי מישע השיב את הערים אשר לכד עמרי, ויבצר את הערים בעלי־מעון וקריתים, הכניע תחת עולו את שבט הגדי (את הראובנים איננו מזכיר) ולקח מהם את העיר עטרות שהתישבו בה זמן רב לפני זה, ומלך ישראל בנה עליה מצודה והקיפה בחומות, אבל מישע לכדה וגם את העיר נבו לכד והחרים את יושביהן. גם העיר יהץ, שמלך ישראל הקיף אותה בחומה בצורה

לקח מישע, ולכד העיר חורונים וביחד עם זה לכד עוד ערים רבות ובנה אותן מחדש וצוה לחפור איש בארו בחצרו שלא יחסר מים ליושביהן. כל הפעולות האלה נעשו כפי הנראה מתוכן הכתובת, על ידי שבויי מלחמה של בני ישראל.

בעל דהי״ב מספר (כ״ד, 26) כי עבדי יואש מלך יהודה שהתקשרו עליו והמיתוהו היה אחד עמוני, זבד בן שמעת, ואחד מואבי, יהוזבד בן זמרית. בספור מיתת אלישע הנביא נאמר כי גדודי מואב היו באים מדי שנה בשנה לארץ יהודה (מ״ב, י״ג, 20).

במלכים (ב׳, י״ד, 25) מסופר כי ירבעם בן יואש מלך ישראל השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה הוא ים המלח, וקרוב לשער כי הוא הכניע את המואבים ודכא אותם תחת רגליו. הכבוש שכבשו איזה משפחות מבני ראובן ובני גד חבל הארץ בין יבוק וארנון היה גם כן בימי ירבעם השני מלך ישראל (דה״י א׳ ה׳, 1—17). הנבואה הרעה אשר נבא עמוס על מואב יוכל היות מרמזת על העת ההיא של ירבעם, אם כי מזכיר הוא בנבואתו אך את אדום ומואב (עמוס ב׳, 1—3). גם הנבואה שנשא בלעם על מואב כי יקום שבט מישראל ומחץ פאתי מואב מפרשים מבקרים אחדים על זמן ירבעם, אבל מבארים אחדים מפרשים אותה על זמן דוד או עמרי (עיין ביאורי המפרשים לפסוק 17 קאפ. כ״ד, במדבר).

בתקופת הזמן מן ירבעם השני עד גלות שומרון הוטב מצב מואב למאוד, וייש לשער כי מושלי מואב ידעו להשתמש במצב הענינים הפוליטיים בזמן ההוא והראו אותות הכנעה למלכי אשור ובעבור זה אלה האחרונים הטו אליהם חסר ונתנו להם הרשיון להרחיב את גבולם. ובאמת נזכר בין הכתובות של תגלת פלאסר מושל מואב בשם שלמון שהביא מנחה ומס למלך אשור. ואולי הוא שלמון ששדד את בית ארבאל הנזכר בהושע י׳, 14, ולא כפירוש המפרשים ששלמון זה הוא שלמנאסר מלך אשור. בימים האחרונים לממלכת יהודה התחבר מואב לנבוכדנצר מלך בבל ועזר לו במלחמתו עם יהויקים (מ״ב, כ״ד, 2). בעת המלחמה בין ירושלים ובבל מצאו יהודים רבים מפלט למו בארץ מואב (עיין ירמיהו מ׳, 11), שמזה נראה כי מצב המואבים היה טוב בעת ההיא (ועיין גם כן יחזקאל כ״ה, 8—11).

הנביאים ישעיה (ט״ו) וירמיה (מ״ח) מקוננים על מצבו הנורא של עם מואב. מדברי נבואותיהם נראה כי לפני זה היה מצבם טוב מאוד ואך שינוי גדול וחזק עשה שמות בארצם והוריד לארץ נצחם. מי היה השונא הגדול הזה — קשה עלינו כעת לדעת. יש מבארים שחושבים כי זה היה ירבעם השני. אחרים משערים כי נבוכדנצר הביא על מואב שואה ומשואה, וייש עוד השערה כי אסורבניפל היה המהרס הנורא. אגב אורחא נעיר כי מנבואת עמוס על מואב (ב׳) יש לשער כי אז לא היה מלך מושל במואב כי אם „שופט״. וזה מורה כי עם מואב היה נכנע אז תחת ממשלת עם אחר, ולא היה להם מלך כי אם שופט.

אין לנו שום מקור לדעת ממנו מה היה גורל עם מואב בימי הבית השני. אם כי בספר השמונאים וביזעפוס (קדמוניות י״ג, י״ד) נזכר שם מואב בימי החשמונאים, אבל אין כל ספק שתחת השם מואב המה מכוונים את הערביים בני נביות. ולזאת קרוב לשער כי המואבים כבר ירדו אז מבמת ההיסטוריה. וכפי הנראה מנחמיה (ד׳, 1) כבר בימיו נמח זכרם, כי תחת שעל פי הרוב וכמעט תמיד היו המואבים בעלי ברית העמונים, נזכר במקום ההוא כי הערבים והעמונים היו בעלי ברית ולא המואבים. קשה לדעת מי עשה כלה את המואבים והחרימם, אם זה היה מעשה נבוכדנצר, כי המואבים בגאותם וגאונם לא יכלו נשוא את עול נבוכדנצר העריץ, ומרדו בו, או הערבים

בני נביות הכניעום ויירשו את ארצם, והמואבים הלכו בגולה ונפזרו לכל רוח ולא נשאר להם כל זכר בארצם, ובארצות ילותם התערבו בעמים ובהמשך הזמן נמח זכרם מספר ההיסטוריה (ועיין וועלהויזען ערך מואב בענציקל. בריטאניקא).

חז"ל מתיחסים אל מואב בשנאה כבושה ביחוד בגלל שנאתו את תורת ישראל. מספרים כי בעת שנכנסו שונאי ישראל אל ההיכל בימי המלחמה עם נבוכדנצר נפנו הכל על כסף וזהב לשלול שלל ולבוז בז, אבל המואבים נפנו על ספרי התורה שנמצאו במקדש ה' ושרפו אותם מפני שכתוב בהם: לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה' (יבמות ט"ז), והמואבים נקראו בפי חז"ל שבבי בישא דירושלים, כי הסיתו את נבוכדנצר לעלות על ירושלים ולהחריבה (סנהדרין צ"ד). האגדה חושבת כי גאולת ישראל תלויה בכליון עמון ומואב, ועל האגדה הזאת נוסדו דברי הפייטן במזמור למוצאי שבת, המתחיל במלות „חדש ששוני": „עמון ומואב מהרה תכלה, פדותך לעמך בקרוב תגלה."

מודע. עיין ערך רע (בצירי תחת הריש).

מוט. מכשול. כמו: לא יתן לעולם מוט לצדיק (תהלים נ"ה, 23) וענינו גם כן בד העול, אשבור מוטהו מעליך (נחום א', 13).

מוטה. מטה לשאת בו משא בכתף: „בכתפם במטות עליהם" (דהי"א ט"ו, 15). ולרוב ענינו בד העול: „אשבור מוטות עולכם" (ויקרא כ"ו, 13). ובדרך השאלה על סבלות המשועבדים בעבודת פרך: „התר אגודות מוטה" (ישעיה נ"ח ו'), מוסרות שמהדקין בהן את העול.

מולדה. עיר בנגב מטה יהודה. בעת חלוקת הארץ לשבטים אחר הכבוש נפלה העיר הזאת בגורל למטה יהודה (יהושע 16, 26), ואחר כך נתנה למטה שמעון (שם, י"ט, 2; דהי"א ד', 28; נחמיה י"א, 26). חרבותיה נקראו כיום אל־מלה מנגב לעיר חברון.

מולדת. פרי בטן, בת מולדת בית, היא שנולדה לו מאשתו, מולדת חוץ— שנולדת לו מאשה נכריה. ובא השם הזה למושג משפחה, כמו: שאול שאל האיש לנו ולמולדתנו. כליֹמר למשפחתנו (ברי' מ"ג, 7). ארץ מולדת היא ארץ מושב אבותיו (פאטערלאנד). „ושוב אל ארץ מולדתך" (שם, ל"א, 13).

מולות. שם הקבוץ, כריתות בשר הערלה, מילה. „חתן דמים למולת" (שמות ד', 26); בהחלה התלוננה צפורה במשה בעלה ותאמר: חתן דמים אתה לי, לשפוך דמים התחתנת בי; וכאשר עברה סכנת הנמול אמרה: „חתן רמים למולת", במעט דמי מילה היית להתן לי, וכונתה להשקיט את המדון שיצא מפיה בראשונה.

מום. עיין ערך מאום.

מוסד. יסוד, מכון בנין וכנו. מוסדות הארץ. הקדמונים חשבו כי הארץ עומדת על יסודות חזקים. מוסדות השמים הוא כנוי לראשי ההרים הגבוהים הנראים לעינינו כיסוד ומשען לשמים.

מוסר. תורת המוסר היא המפתח היותר נאמן לגלות על ידו הרעיון הצפון ברוב החוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אותנו הכתובים בתורתנו. ספור הבריאה בתורתנו המחליט על כל שעל ושעל שכל הנברא על ידי היוצר הוא אך לטוב, ענין עץ הדעת, עונש החוטאים על ידי המבול, אהבת ה' לאברהם יען שידע בו כי הוא יצוה את בניו ואת ביתו אחריו לשמור את דרך ה' לעשות צדקה ומשפט, החוקים והמשפטים לטובת העניים והחלשים, שווי הזכיות לגרים עם האזרחים, הצוויים לא תקום, לא תטור, לא תשנא את אחיך בלבבך, וגר לא תונה ולא תלחצנו, ורבים דומיהם המורים לדעת כי תורת המוסר המלמדת לאדם לחיות חיים ישרים הזא המטרה היותר גבוהה שהכינה התורה למען האדם, אליה ישאף לאשרו ולהצלחתו. היסודות אשר עליהם נבנו רוב החוקים והמשפטים של

תורת משה תמה: קדושה, אהבה וחירות. והתורה דורשת כל זאת מהאדם מפני כי הוא נברא בצלם אלהים. ולכן הוא מחויב להדמות ליוצרו, כמו שנאמר לאהבה את ה׳ אלהיך ולדבקה בו, ופירשו חז״ל להדבק במדותיו, מה הוא רחום אף אתה רחום, מה הוא חנון אף אתה חנון. הדברים האלה מפורשים בכמה מקומות בתורתנו: והתקדישתם והייתם קדושים כי קדוש אני ה׳ אלהיכם; ואהבתם את הגר, כי אני ה׳ אוהב גר לתת לו לחם ושמלה. גם חירות מוחלטת של הגוף והנפש דורשת התורה מעמנו: כי עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים. לא ימכרו ממכרת עבד (ויקרא כ״ה, 42). כי העבדות שוללת מהאדם את רצונו החפשי, מסירה ממנו את צלם אלהים ומורידה אותו למדרגת שור וחמור. ולזאת לא עלתה בידי הגוים להמיש את צוארי היהודים בעול העבדות ובחרו להיות נעים ונדים ללכת מגוי אל גוי ומממלכה אל עם אחר מלהיות אכרים עובדי אדמה נרצעים תחת עולם הקשה של אדוני הארץ האכזרים, וזהו הסוד של אי־חפץ היהודים להתעסק בעבודת האדמה בעת שהעבדות העיקה על החלשים בארץ ובאמת מצות פדיון שבויים היתה עמוק עמוק בלב כל איש ישראל, וחג הפסח, שהוא זמן חירותנו, חוגגים בני ישראל ברוב פאר והדר ובשמחה עצומה בכל מקומות מושבותיהם.

תורת המוסר מטלת על האדם חובות שונים: 1) אהבת האדם לאלהיו. והמדרגה היותר גבוהה שתגיע אליה האהבה הזאת היא — קידוש השם בכל לבבו, בכל נפשו ובכל מאודו. כלומר, למסור גופו, נפשו וכל קנינו אם ידרש ממנו לקדש שם שמים ברבים. והגדולים באומתנו מסרו נפשם בשמחה רבה, כאשר באה לידם המצוה לקדש שם שמים. 2) אהבת האדם לגופו ונשמתו. על יסוד האהבה הזאת מחוייב האדם להפרות ולהברות את גופו במאכלים בריאים, לשמור אותו מכל פגע ואסון בנקיות וטהרה; ובנוגע לנפשו, רוחו ונשמתו מחוייב הוא לרכוש לו ידיעות שונות ונתוצות, חכמת הטבע להבין ולהשכיל את כל חוקי הבריאה, ועל ידי זה יוחק על לבו הרגש נפלא לכבוד יוצרו וקונו. 3) אהבת האדם לרעהו, לכל הנברא בצלם אלהים ולכל הבריאה כולה. האהבה הזאת תכה שרשיה עמוק בלב האדם על ידי החקירה בחכמת הטבע וחוקי מעשה בראשית, כי יוכח לדעת כי באמת כל מה שעשה ה׳ הוא טוב מאד, וכל הרעות אשר תמצאנה את האדם הוא לבדו אשם בזה, כמו שאמר הנביא: מפי עליון והטוב לא תצא הרעות (איכה ג׳, 38).

תורת המוסר של היהדות מקפת לא רק את מין האנושי כלו, כי אם גם את כל הבריאה כלה. חוקים אחדים נוסדו למנוע את האדם מלצער את בעלי החיים כמו לא תחרוש ביחד חמור עם שור, לא תחסום שור בדישו וכהנה. גם על העצים מצווה האדם לבלי השחית אותם גם בשעת חירום ומלחמה, שכל העמים משתדלים להרוס ולחבל כל מה שיוכל להביא איזה תועלת להנלחמים מן הצד שכנגדו.

אחת מהמדות היותר חשובות ומצוינות ביהדות היא — אהבת השלום. היהודי מתפלל שש פעמים בכל יום, שלש בתפלותיו ושלש בברכת המזון, על השלום כי ישלוט בארץ. חז״ל מחליטים: כי לא מצא הקב״ה כלי מחזיק ברכה אלא השלום. תקות היהודי למלך המשיח היא כי ידבר שלום לגוים, וכי בימיו ימשול השלום ממשלה בלתי מוגבלה לא רק במין האנושי — יהפך את כלי זיינו ומלחמתו לכלי מחרישות, ומלחמה תכחד מן הארץ, כי אם גם החיות המורפות ישנו את טבען ויחיו איש את רעהו באהבה, בשלום ורעות. אחת מן הסבות שהיהודי לא יוכל בשום אופן להאמין במשיחות מיסד דת הנוצרים היא שהוא הודה בפומבי כי לא בא להטיל

שלום בארץ, כי אם ח ר ב, כי בא להפריד איש מאביו, בת מאמה וכלה מחמותה (מת. י׳, 34).

מוסרה או מוסרות. שם אחת התחנויות אשר חנו בה בני ישראל בנסעם במדבר (במדבר ל״ג, 31). ובספר דברים (י׳, 6) תקרא התחנות הזאת בשם מוסרה במספר יחיד. גם נאמר שם כי בני ישראל נסעו מבארות בני יעקן מוסרה, היפך הנאמר בס׳ במדבר (ל״ג, 31) ויסעו ממוסרות ויחנו בבני יעקן. ולבד זאת נמצא בפסוקים האלה שבס׳ דברים סתירה אחרת, כי שם נאמר שאהרן מת במוסרה, ובמקום אחר מבואר כי אהרן מת בהר ההר. ובכלל לא ידענו לבאר המשך הפסוקים 6, 7, בס׳ דברים, ובני ישראל וגו׳ עד נחלי מים עם מה שמסופר לפניהם ולאחריהם. כי לפניהם מספר מעשה העגל והלוחות הראשונים והשניים, ואחריהם חזר לספר המשך העניינים שאירעו בימים ההם בשנה הראשונה לצאת בני ישראל מארץ מצרים. ולאיזה צורך באו במקום הזה שני הפסוקים האלה המספרים משתי תחנויות במדבר וממיתת אהרן שאירעו בסוף הארבעים שנה? רשב״ם וראב״ע מבארים כי משה חפץ להודיע שאף באהרן התאנף ה׳ על עשותו את העגל, בכל זאת לא העניש עד סוף הארבעים שנה. אבל זה הוא אך למותר כי בני ישראל ידעו זאת בלעדו. יש אומרים כי הפסוקים האלה המה הוספה מאוחרת. אבל לא הרוחנו בזה מאומה, כי לא יובן מה ראה המוסיף להוסיפם במקום הזה, ואם בטעות נלקחו ממקום אחר, לא נדע מהיכן לוקחו ואיה מקומם. השומרונים הוסיפו: „ובני ישראל נסעו ממסורות ויחנו בבני יעקן, משם נסעו ויחנו ביטבה ארץ נחלי מים, משם נסעו ויחנו בעברונה, משם נסעו ויחנו בעציון גבר, משם נסעו ויחנו במדבר סין היא קדש, משם נסעו ויחנו בהר ההר, שם מת **אהרן ויקבר שם ויכהן אלעזר בנו** תחתיו.״ כל זה הוא להשוות הענין למה שכתוב בפ׳ מסעי. אבל מה ענין כל זה לכאן? לדעתי השערת ק״מ יותר מתקבלת על הלב מהשערות מבארים אחרים בענין הזה. לדעתו באים שני הפסוקים האלה „ובני ישראל וגו׳, בתור מאמר מוסגר לבאר את אשר אמר למעלה, כי גם באהרן התאנף ה׳ על אשר עשה את העגל והפין להשמידו, אך הוא, משה, התפלל בעדו, ותפלתו נתקבלה, כי באמת לא מת אהרן בעת ההיא, כי אם אחרי ארבעים שנה, בעת תחנות בני ישראל במוסרה. ואחר המאמר המוסגר הזה יחזר לספורו מה שקרה לבני ישראל מיד אחר עון העגל.

ובנוגע להסתירה בסדר המסעות, הוא (בעל ק״מ) מבאר את הענין בדרך הזה: הנה מחורב נסעו תחלה דרך הר שעיר עד קדש ברנע (דברים א׳, 2), ומשם שבו לנסוע נגבה עד עציון גבר, שנאמר: ואתם פנו לכם וסעו המדברה דרך ים סוף (שם. 40; ב׳, 1; במדבר י״ד, 25), ואחר שעשו שם בערך 38 שנים, נאמר ויבואו בני ישראל כל העדה מדבר צין בחדש הראשון וישב העם בקדש וגו׳ (שם, כ׳, 1), ונאמר: רב לכם סוב את ההר הזה פנו לכם צפונה (דברים ב׳, 2), ונעבור מאת אחינו בני עשו היושבים בשעיר מדרך הערבה מאילת ומעציון גבר (שם, 8) ויסעו מקדש ויחנו בהור ההר מקצה ארץ אדום, ויעל אהרן הכהן אל הור ההר על פי ה׳ וימת שם (במדבר ל״ג, 37—39) (שם, כ׳, 22, 29), הנה נראה ששתי פעמים נסעו צפונה ונגבה, אחת מהר שעיר וקדש ברנע וישובו עד עציון גבר, ומעציון גבר קדשה במדבר צין, וממדבר צין שבו עוד נגבה לא עד עציון גבר, כי אם עד הור ההר, ומשם נטו מזרחה דרך ארץ מואב (שם, ל״ג, 41, 49). כמו שנאמר: ונפן ונעבור דרך מדבר מואב, עתה קומו ועברו לכם את נחל זרד (דברים ב׳, 8, 13), המבדיל בין ארץ אדום (בין ארץ מואב. ונאמר (שופטים י״א, 18) וילך במדבר

ויסב את ארץ אדום ואת ארץ מואב ויבא ממזרח שמש לארץ מואב וגו׳, כי מה שנאמר ויסעו מהור ההר דרך ים סוף וגו׳ ר״ל בדרך המוליך לים סוף, שהרי נאמר: ויסעו מהור ההר דרך ים סוף לסבוב את ארץ אדום, כי ארץ אדום איננה מגעת נגבה כי אם עד הור ההר, כמו שנאמר: ויאמר ה׳ אל משה ואל אהרן בהור ההר על גבול ארץ אדום (שם, ד׳, 23), ונאמר ונסב את הר שעיר ימים רבים וגו׳, רב לכם סוב את ההר הזה וגו׳ (דברים ב׳, 1, 3), ונפן ונעבור דרך מדבר מואב; ודע שדרך המסעות באלה מסעי הוא פנים ואחור, ר״ל המסעות צפונה והמסעות נגבה, ועל הענין הזה מרמז הכתוב: ויכתוב משה את מוצאיהם למסעיהם על פי ה׳ ואלה מסעיהם למוצאיהם (שים עינך על שנוי הלשון בפסוק אחד, בתחלה אמר: מוצאיהם למסעיהם, ולבסוף — מסעיהם למוצאיהם, כי מוצאיהם הם המקומות שיצאו משם, ומסעיהם הם המקומות שנסעו לשם, כמו וילך למסעיו מנגב ועד בית אל וגו׳, ויסעו כל עדת בני ישראל למסעיהם ממדבר סיני; ואלה מסעיהם למוצאיהם, הכונה שבשובם נגבה נסעו דרך מקומות הראשונים שיצאו משם בתחלה, על כן נאמר בעליתם על פי ה׳ כמו שנאמר על פי ה׳ נסעו ועל פי ה׳ נחנו (במדבר ט׳, 18), ובירידתם לא נשנה עוד המאמר על פי ה׳, כי הם המקומות שיצאו משם ושמה שבו ללכת).

ואחר הדברים האלה הדבר נכון ופשוט מאד. כי מוסרה (או מוסרות) קרובה מאד אל ההר, כי מה שנאמר ויחנו בהור ההר בקצה ארץ אדום ר״ל במוסרה, כי אין חניה בהר, שהרי נאמר (במדבר כ׳, 23; ל״ג, 38) ויעלו אל הור ההר וגו׳, ר״ל שעלו ממוסרה אל הור ההר, אלא מפני שהור ההר נודע ומפורסם יותר תלה הכתוב התניה בו. והנה המפרשים לא ידעו פירוש הפסוק: ויסעו מקדש ויחנו בהור ההר בקצה ארץ אדום (שם, ל״ג, 37) כי דמו בנפשם שהור ההר וקדש המה מקומות קרובים מאד זה לזה. ובאמת הם רחוקים זה מזה שמונה מסעות, כי קדש במדבר צן היא בצפונית מערבית לארץ אדום, במזרחית דרומית לארץ ישראל (שם ל״ד, 4; יהושע ט״ו, 3; יחזקאל מ״ז, 19). והור ההר הוא בנגב ארץ אדום. בין אדום ובין עשו היושבים בשעיר, והראיה שבבמדבר (כ׳, 22) כתוב: ויסעו מקדש ויבואו בני ישראל כל העדה הור ההר, ולא נאמר ויחנו, כי דרך הכתובים לפעמים לדלג על איזה מקומות שאין נחוץ להזכירם, כי ירוצו בדרכם לסוף הענין העקרי. והנה רש״י ז״ל חושב את שמונה המסעות ממוסרה להור ההר (דברים י׳, 6), ועל כן דעתו (על פי דעת רז״ל) שחזרו לאחוריהם שמונה מסעות עד בני יעקן וכו׳, אבל לא כן הוא לדעת הבעל ק״מ, כי לדעתו שמונה המסעות מקדש עד הור ההר, כי קדש הוא קהלתה על שם קה את המטה והקהל את העדה וגו׳ (שם כ׳, 8—18) היא קבציאל (יהושע ט״ו, 21) או יקבצאל (נחמיה י״א, 25). ועל כן נכון מאד כי בעל המסעות מזכיר מוסרה לפני בני יעקן, כי זוהי הנסיעה מנגב צפונה, והמסדר בדברים, המזכיר מיתתו של אהרן ואין כונתו כלל לחשוב דבר המסעות, מזכיר בני יעקן לפני מוסרה, כי הוא מצפון נגבה, ר״ל מקדש אל הור ההר, ואחר הוא מזכיר גודגודה ויטבה (לא להודיע סדר המסעות, אלא שבא להודיע אגב אורחיה, שיטבה היא ארץ נחלי מים, כמו שהכתוב מזכיר אילים (שמות ט״ו, 27; במדבר ל״ג, כ׳) אעפ״י שלא היה שם שום מאורע ואך מפני החדוש ששם מצאו בני ישראל שתים עשרה עינות מים ושבעים תמרים, המרמזים על שנים עשר הנשיאים ושבעים זקנים, שב אל סדר המקומות כמו שהם סדורים באלה מסעי. הארכתי בערך הזה, מפני שהמבקרים

החדשים מוכיחים מזה כי הפסוקים הנזכרים המה הוספה מאוחרת.

מועד, השם הזה שלש הוראות לו: 1) זמן קבוע. וישם ה' מועד (שמות ט. 5); 2) מקום קבוע לאספת עם, אוהל מועד; קרית מועדנו היא ירושלים. הר מועד (ישעיה יב. 13), הוא ההר אראלי (הראל) לאספת אלהי בבל, כי העמים הקדמונים חשבו שמושב אספת אלהיהם היה על ההרים, כמו אלימפ לעם יון, אל באורדש להפרסים; מערי לההודים; 3) אות קבוע למופת, והמועד היה לאיש ישראל עם האורב (שופטים כ. 38). וע"ע חגים.

מועד, מקום אספת עם: ואין בודד במועדיו (ישעיה יד. 31), כלומר גם איש אחד (בודד) לא יהיה במקום אספת בני עמו.

מועדה, מקום נועד ומוכן. ערי המועדה (יהושע כ. 9), הנה ערים הנועדות למקום מקלט לרוצח נפש בשגגה.

מופת, הוא מחזה נפלא יוצא מגדר הטבע, ולזאת החוקר ומעמיק בחוקי הטבע אינו מאמין במופתים, כי לדעתו אין מחזה בתבל שלא יהיה לו יסוד בחוקי הטבע, ואך אשר נראה בעינים, נשמע באזנים, או יודעו לנו על ידי חושינו האחרים, הוא אמת, והשאר, היוצא מגדר הטבע, הוא תוצאות הדמיון. ולזאת ענין המופתים, שהיה בתחלה האמצעי היותר נאמן לנטוע האמונה בה' בלבות עמנו, כמו שנאמר: ויעש (משה) האותות לעיני העם, ויאמן העם וישמעו כי פקד ה' את בני ישראל וגו' (שמות ד. 30-31), נהיה בהמשך הזמן לסבת הכפירה בהאמונה, ורבים מחכמי עמנו היו מוכרחים להשתדל לקרב את מחזות המופתים אל דרך הטבע. ואולי מרמזים אל הרעיון הזה גם חז"ל באמרם על הפסוק וישב הים לפנות בוקר לאיתנו — לתנאו הראשון, כי תנאי התנה הקב"ה בתחלת הבריאה כי בזמן ובעת ידועה יקרע הים לפני בני ישראל וישוב מיד לאיתנו, כלומר שכן יסד והתקין חוקי הטבע בתחלת הבריאה. ולפי זה המופתים אינם מחזות יוצאים מגדר הטבע כלל, אך לנו המה נראים מוזרים מפני שנעלמו ממנו מסתרי החקים ויחוסם זה לזה. ובאמת אם נעיין באיזה מופתים הנזכרים בכה"ק נמצא כי קדמו להם איזה מחזה טבעי. בקריעת ים סוף נאמר: ויט משה את ידו על הים, ויולך ה' את הים ב ר ו ח ק ד י ם ע ז ה כ ל ה ל י ל ה ו י ש ם א ת ה י ם ל ח ר ב ה (שמות יד. 21). בתחית הנער המת של השונמית על ידי אלישע כתוב: ויעל וישכב על הילד וישם פיו על פיו ועיניו על עיניו וכפיו על כפיו ויגהר עליו ויחם בשר הילד... ויזורר הנער עד שבע פעמים ו י פ ק ח ה נ ע ר א ת ע י נ י ו (מ"ב ד. 34-35). ולבד זאת מחליטים חכמים גדולים ומפורסמים כי נמצאים בעולם כחות רוחניים שאינם כלל מסוג כחות הטבע, והכחת האלה עוד לא נחקרו כראוי. ומדוע לא נוכל לשער כי מופתים שלא נוכל להבינם ולבארם על ידי חוקי הטבע המה תוצאות הכחות הרוחניים השולטים ומושלים בעולם והמשפיעים על כחות הטבע לעשות לפעמים מעשים אשר יוצאים המה מכללי חקי הטבע?

בהדעה שהבאנו למעלה שהמופתים הנזכרים בכה"ק אינם יוצאים כלל מגדר חוקי הטבע, החזיקו גם כן רבים מחכמי ישראל הפילוסופים, וגם הם נשענים על מה שמסופר במעשה קריעת ים סוף כי קדם להמופת הזה רוח גדולה וחזקה. אבל ראיה זאת אינה מספקת, כי ישאל השואל: הלא גם הרוח שבאה פתאום בעת ההיא ובמקום ההוא הוא מופת יוצא מגדר הטבע. וכפי הנראה הרגישו גם חז"ל בהשאלה הזאת, ופתרו אותה בבאורם את הפסוק „וישב הים לפנות בוקר ל א י ת נ ו" לתנאו הראשון, כי תנאי התנה הקב"ה בתחלת הבריאה שיקרע לפני בני ישראל וישוב וישטוף את המצרים. וכונתם כי

הדברים האלה אינם נגד חוקי הטבע כי בורא הטבע חשב מראש ועשה כן שבעת ובשעה ההיא יפעלו החקים כן ואך לנו יתראה הדבר כאלו הוא יוצא מגדר הטבע. ולדעתם לא רק עם הים התנה הבורא כי אם גם עם כל הנבראים (ב"ר פ"ה). והחכם מחכמי העמים פיבאדי מבאר הדבר עוד יותר על פי מעשה שהיה. הוא מספר כי בעיר אחת היה שעון נפלא על ראש בית תפלת הנוצרים, שבסוף כל מאה שנים הכה מאה פעמים בפעמון להודיע כי כלו מאה שנים ומעתה מתחלת מאה חדשה. רבים התפלאו לדבר הזה וחשבו זאת לאות ומופת. אבל באמת הוא רק התחכמות האומן הנפלא שעשה את המכונה באופן שבכלות מאה שנה ישמיע הפעמון מאה קולות.

והוא הדבר שאמרנו למעלה כי המופתים נראים בעינינו מוזרים מפני שנעלמו ממנו מסתרי חקי הטבע ויתוסם זה לזה. ונבאר יותר הדבר במשל. נניח שנמצאים בעולם בריות שאין להם שום מושג מגובה. הם יודעים אך מושג האורך והרוחב, יודעים מזרח ומערב, צפון ודרום, מה לפנים ומה לאחור, אבל אין להם שום מושג מגובה, מעלה ומטה נעלמים מהם. ואם יופיע להם איזה מחזה מלמעלה ויתעלם מהם יחשבו זאת למופת, אחרי כי להם ידועים אך טבע של חקי האורך והרוחב וחוקי הטבע של הגובה נסתרים מהם. הנה כי כן אי ידיעת כל חקי הטבע בשלימות מושכת אחריה אי הבנת המופתים והכפירה בהם. לנו ידועים בעת שלשה מושגים של שטחי הגופים, אורך, רוחב וגובה. אבל חכמי ההנדסה החדשים החלו להאמין באפשרות מושג רביעי משטחי הגופים. ואם בהמשך הזמן נרכוש לנו ידיעה חדשה ממושג חדש בענין הזה בלי ספק יתרחב חוג מושגנו בהבנת הטבע ונבין דברים רבים שבעת אין אנו מבינים אותם (ע"ע אות, נסים ונפלאות, עשר מכות, קריעת ים סוף).

מוץ, חלקי תבן שחובטים משבלי התבואה. במקרא יבוא תמיד לדמיון דבר הנדף ועובר קל מהרה: כמוץ אשר תדפנו רוח (תהלים א, 4) וגבעות כמוץ תשים (ישעיה מא, 15).

1) **מוצא** בן כלב מפילגשו עיפה (דברי הימים א, ב, 46).

2) **מוצא** בן זמרי מצאצאי יונתן בן המלך שאול (דהי"א, ח, 36; ט. 42).

מוצאה, 1) מקור תולדות איש ומוצאותיו מקדם מימי עולם (מיכה ה. 1).

2) מקום צאת האדם לצרכי נקביו. וישימוהו למוצאות (מ"ב י. 27) כן הוא הקרי וכתיב הוא — מחראות, ויען כי המלה הזאת נחשבת לניב נבזה לכן תקנו לקרוא את השם הזה במלה אחרת „למוצאות", וכן נקדוהו המנקדים את הכתיב בנקודות של המלה „למחראות".

מוצק, יציקת מתכת, בצקת עפר למוצק (איוב לח. 38), בהצטמקו לגוש עצום כמתכת. ורוחב מים במוצק (שם לז. 10) רחבי המים מוצקים כמתכת יצוקה והוא קפאון הקרח.

מוצקה או מוצקת, דפוס לצקת מתכת: יצוקים במוצקתו (דהי"ב ד. 3) וגם צנור לצקת שמן במנורה. ושבעה מוצקות לנרות (זכריה ד. 2).

מוקד, מדורת אש אוכלה תנור אש בוערת ובדמיון זקות קרב ומלחמה: מי יגור לנו מוקדי עולם (ישעיה לג. 14), מי יוכל לשבת בלהבי אש אשר לא תכבה.

מוקש, מלכדת לצוד ציד. התפול צפור על פח הארץ ומוקש אין לה (עמוס ג. 5). גם חות ללכוד דגי הים. במוקשים ינקב אף (איוב מ. 24). ובדרך מליצי — מכשול ופגע; עד מתי יהיה זה לנו למוקש (שמות י. 7).

מורא, יראה, פחד. ומוראכם וחתכם יהיה על כל חית הארץ (בראשית ט. 7), ובאמת גם החיות היותר טורפות ייראו ויפחדו מהאדם וביחוד ממבטי עיניו ועל פי רוב ייראו לפגוע בו לרעה אם לא

יצא האדם תחלה למלחמה נגדם. גם הארי, המכונה מלך החיות, ירא ויפחד מבני אדם, ולזאת כאשר יפגוש אדם יברח ויסתר מפניו. ואך כאשר יזקן הארי ולא יהיה בכחו לטרוף טרף בין החיות ילך לבקש לו טרף בין בני אדם להשקיט רעבונו, וגם אז יתנפל אך על הילדים ונשים ואך כאשר יאכף עליו הכרח חזק יתנפל על אדם גדול (ע"ע מרי).

מורג, שם כלי שמשתמשים בו בעבודת האדמה, והוא מכונת גלילי עץ עם שנים שמגלגלים על השבלים לדוש אותן; שמתיך למורג חרוץ בעל פיפיות תדוש הרים (ישעיה מא. 15). לא בחרוץ יודש קצח (שם כח. 27) כלומר במורג חרוץ (ע"ע עבודת האדמה).

מורה, מראה דרך הישר, מלמד, מאלף, כהן מורה (דהי"ב טו. 3). אלון מורה (בראשית יב. ט) או אלוני מורה (דברים יא. 30) הוא מקום יער אלונים למורה, לכהן כנען בקרבת עיר שכם ולכן נקרא גם אלון מעוננים (שופטים ט. 37) שהם מורי עם כנען וכהניו.

מורה, תער הגלבים או מספרים. מורה לא עלה על ראשי (שופטים טז. 17) תרגומו מספר לא עדא על רישי, אולם ומורה לא יעלה על ראשו (ש"א א. 11) תרגומו ומרות אנש לא תהי עלוהי, ממשלת איש לא תהיה עליו. על פי מדרש חז"ל אין מורה אלא של בשר ודם (נזיר סו). שיתה ה' מורה להם (תהלים ט. 21) הוא מענין שת קציר לך (הושע ו. 11) כלומר עשה קטל והרג (וע"ע תער הגלבים, מספרים).

מורט, מענין ירט (ירד) הדרך לנגדי שוקע ויורד, נופל פתאום. עם ארץ כוש נקרא בפי הנביא ישעיה (יח. 2, 7) גוי ממושך וממורט, כלומר גוי גבה קומה ומהיר חמה כי ממושך הוראתו ארוך בגובה או בזמן (תוחלת ממושכה), ומורט ענינו מהיר חמה (יורד ושוקע פתאום).

מוריה, ארץ המוריה (בראשית כב. 2). שלשה הרים ידועים בארץ הזאת: הר ציון, גבעת ירושלים והר המשחה מקדם לירושלים. הר המשחה נקרא גם כן מעלה הזיתים (ש"ב, טו. 30) ואחר שבנה שלמה עליו במות לאלהי נכר (מ"א יא. 7) היה נקרא הר המשחית (מ"ב כג. 13). גבעת ירושלים מובדלת מן הר ציון בגיא בן הנום. זה נמשך דרומית מערבית וזאת צפונית מזרחית והר המשחה מובדל מהן בנחל קדרון. על אחד מההרים האלה (מנגד להר ציון) נצטוה אברהם להעלות את בנו יצחק לעולה (בראשית כב. 2). כי ההר הזה היה מוקדש מימי קדם לעבודת אלהים כמאמר חז"ל: שעליו הקריבו אדם, קין, הבל ונח, ולזאת תרגם אונקלוס אל ארץ המוריה „לארעא פולחנא". ולכן נצטוה אברהם בדבר העקדה שם למען תת לבני דורו מופת ואות כי זבחי אדם תועבה היא בעיני ה', בגלל דברי אברהם שם אלהים יראה לו השה לעולה (שם 8) קרא למקום ההוא ה' יראה וכותב הספר מבאר שהוא המקום „אשר יאמר היום בהר ה' יראה" (שם 14) ר"ל שעליו יאמר בימי הבית במצות התורה: בהר ה' יראה כל זכורך את פני האדון ה' (שמות כג. 17) ועל כן בחר דוד את ההר הזה לבנין היכל ה' כאמור: ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים בהר המוריה אשר נראה לדוד (דהי"ב ג. 1) ענינו אשר נמצא נכון וישר בעיני דוד בגלל קדושתו מימי קדם.

מורשת גת, לפי ההשקפה הראשונה הוא שם עיר אחת בין הערים אשר נבא עליהן מיכה המורשתי: גת צאנן, לכיש אכזיב, מרשה ועוד שעמדו בשפלה בארץ יהודה וארץ פלשתים. הנביא מיכה נותן עצה לבת ציון לתת מתנה (שלוחים) למורשת גת. מיכה הנביא כפי הנראה נולד בעיר מורשת, ולכן נקרא בשם מורשתי. אם עיר מולדתו היתה מורשת גת או עיר אחרת בשם מורשת לא נוכל להחליט. בימי הירונימוס נמצא כפר בשם מורשת קרוב לעיר אליטראפאליס מזרחה.

אולם כעת לא נודע מקומה. לדעת וועל־הויזען המלה „גת" הוא קול הקריאה: גת! עוד תתני שלוחים (ערים אחרות למתנה מלבד מורשת) לאויבך.

מושב זקנים, כן יכונה לדעת איזה חכמים הסינאָט הקדמוני בישראל. כפי המסופר בתורה (במדבר יא. 16. 17) יסד משה כבר בשנה השנית לצאת בני ישראל מארץ מצרים סענאַט משבעים איש מזקני ישראל שישאו אתו במשא העם, כי קשה היה לו לשאת לבדו טרחם, משאם וריבם. רבים מחכמי האומות (דאם קאלמעט וההולכים בעקבותיו) וגם יאסט נלוה עליהם (געשיכטע דאָס איז־ראַעליטישען פאָלקעס ח"א 526) — מכחישים בהעובדה הזאת ומחליטים כי יסוד הסענאַט בעמנו לא היה כלל לפני מלכות בית הורדוס הראשון (מעט לפני חורבן הבית השני). ולעומת זה ישנם רבים מחכמי האומות שאינם מטילים ספק במציאות סענאט בישראל מיום היותו לעם. ולפי דעת פלעירי גם המשורר בתהלים מרמז לזה בדבריו: וירוממוהו בקהל עם (פאָלקס פערזאַמלונג) ובמושב זקנים (סענאט) יהללוהו (תהלים קז. 32), כי הטה השני חלקים היותר נכבדים בכל ממשלת העם (רעפובליק) אצל העמים הקדמונים.

למען דעת עם מי משתי הדעות האלה הצדק נסורה נא לראות ולעיין בכתבי הקדש ונשמע מפיהם מה ידיעונו הם אדות זה. וזה אשר מצאנו. כבר בשליחות הראשונה ששלח ה' את משה לדרוש ממלך מצרים כי ישלח לחפשי את בני ישראל ולא לעבוד בהם עבודת עבד, בא אליו הצווי לאסוף בתחלה את זקני ישראל ולהודיעם את הבשורה הטובה כי נגלה אליו ה' והודיעו כי בא הקץ לגלותם, ולדבר על לבם כי ישתתפו גם הם בשליחותו (שמות ג. 16). לפני קבלת התורה בהר סיני קרא משה לזקני ישראל וישם לפניהם את דברי ה' אשר שלחו להודיעם כי חפץ הוא לכרת אתם ברית לקחת אותם לו לעם והוא יהיה להם לאלהים ויתן להם את תורתו, חקיו ומשפטיו (קונסטיטוצ־יאָן) לטוב להם כל הימים (שם יט. 7). ביום השמיני למלואים בשהגיעה השעה לשום על אהרן משרת הכהונה לא עשה משה בלתי השתתפות זקני ישראל (ויקרא ט. 1). במחלקותו של קרח, כשקם משה ללכת אל דתן ואבירם שהיו בעצה אחת עם קרח, הלכו עמו גם זקני ישראל (במדבר טז. 25). לפני מותו צוה משה להקהיל אליו את זקני השבטים, להודיע להם את אשר יקרה את בני ישראל כאשר ישחיתו את דרכם לסור מאחרי ה' ללכת בדרכי הגוים. ספר התורה שכתב לפני מותו מסר אל הכהנים לשמרו ואל זקני ישראל לבארו (דברים לא. 9. 28). הצווי לברך את השומרים ומקיימים מצוות התורה ולקלל את העוברים עליהן נעשה על ידי משה ביחד עם הזקנים (דברים כו. 1). המקומות האלה המה ראיות מוכיחות כי הדברים הנכבדים בהנהגת העם עשה משה בהסכמת זקני העם (סענאט) ובהשתתפותם. אין כל ספק כי גם בענינים שלא נזכרה השתתפות הזקנים באיזה עובדה של משה עשה זאת בהסכמתם ובעצתם, כי דרך התורה לקצר בדברים המובנים מאליהם, כי בא זה ולימד על זה.

מהמבואר בכתוב (במדבר יא. 16) נראה כי הזכות להבחר בתור חבר הסענאט נתנה אך לאיש מורם מעם, זקן ורגיל באיזה משרה, כי כן מורים הדברים: אספה לי שבעים איש מזקני ישראל אשר ידעת כי הם זקני העם ושומריו. דברי הבחירה מסר משה להעם, כמו שנאמר: הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וידועים לשבטיכם, ואשימם בראשיכם (דברים א. 13). שמותם של הקאנדידאַטים שמצא העם ראוים להבחר לחברי הסענאַט מסר למשה, והוא העלה את השמות בכתב, כאשר מורים הדברים

„והמה בכתובים" (במדבר יא. 26). קשה לעמוד על הדבר ולדעת מה עשה משה עם שמות הקנדידטים הכתובים, אם בחר בשבעים מהם על פי גורל, דבר מורגל מאד בימים ההם, או בחר בהם על פי חוות דעתו והשקפתו, כמו שנוכל להבין מהמלות „ואשימם בראשיכם". לפי דעת בעלי התלמוד היתה הבחירה באופן הזה: משה בירר ששה ששה מכל שבט והביא שבעים ושנים פתקין, על שבעים כתב „זקן", ושנים הניח חלק, בללן ונתנן בקלפי, אמר להם בואו וטלו פתקיכם, כל מי שעלה בידו „זקן" אמר כבר קדשך שמים, מי שעלה בידו חלק אמר: המקום לא חפץ בך אני מה אעשה לך? (סנהדרין יז).

בראש הסענאט עמד הנשיא. למשרה הזאת בחרו חברי הסענאט אחד המצויינים שבהם. והנשיא מינה מהחברים אחד לאב בית דין והושיבו לימינו, והשני לחכם והושיבו לשמאלו. ויתר החכמים ישבו בחצי עיגול לשני צדדיו של הנשיא. שני סופרים (סעקרעטארים) היו להסענאט, אחד בימינו ואחד לשמאלו, אחד כותב דברי המזכין, ואחד דברי המחייבים, ולבד זאת היו להם שוטרים או שלוחי בית דין לאכוף את הממאנים לקיים את הגזר דין שיצא מלפניהם (סנהדרין לו). חיתוך הדין היה על פי רוב דעות, ודעה אחת היתה דיה להכריע את כף מאזני המשפט לזכות או לחובה. אולם בענינים פולי־טיקים נכבדים היתה דרושה לפעמים הסכמת כל הדעות. חבר חדש אך אז יתחשב ראוי לבוא בקהל הסענאטרים אחרי אשר קבל סמיכה מהנשיא כלומר אחרי שסמך הנשיא את שתי ידיו עליו, כאשר עשה משה ליהושע בן נון. משרת סענאטאר היתה משרה עולמית על פי החוק, אבל משה מסר את פקידתו בתור מנהיג האומה ליהושע גם בהיותו עוד בריא וחזק בכל חושיו, לא כהתה עינו ולא נס ליחו, ובזה הראה את כח מוסרו הגדול למושלים ומנהיגים כי לא תצר עינם למסור לעת זקנתם את רסן הממשלה שבידם לאנשים בעלי כשרון יותר מהם, כי הזקנה מתשת את הכשרונות ולכן העצה היעוצה להסיר מעל שכמם את משא הממשלה וההנהגה טרם הגיעה עת החולשה וטרם ידרוש העם לפנות מקום לטוב מהם.

התיעצות חברי הסענאט היתה בפומבי, לעיני השמש והקהל ולא בהסתר כדרך המצריים. במדבר היתה ישיבת הסענאט או מושב הזקנים לפני פתח אהל מועד, ובבית המקדש שבירושלים ישבו למשפט בלשכה מיוחדה, שהיתה ידועה בשם „לשכת הגזית", שדלתותיה היו פתוחות תמיד וכל הרוצה לבוא אל הלשכה לשמוע את השקלא וטריא של חכמי הסענאט נכנס לשם באין מוחה.

הסענאט שיסד משה לא פסק מישראל גם אחרי מותו. באסנאזש כותב אדות זה כדברים האלה: רבים מחכמי הנוצרים מחליטים, כי במותו של משה בטל גם הסענאט, אבל היהודים אינם מאמינים בזה, והשכל הבריא נוטה גם הוא לדעתם, כי אם היתה נחיצות בסענאט בחייו של המחוקק הגדול הזה, על אחת כמה וכמה היתה מציאותו ועבודתו נחוצה להרעפו־בליקה הישראלית אחרי מותו.

החלטת הסענאט היתה לחוק אך אם הסכימה עליה אספת העם, ולכן בענינים נכבדים שאלו את פי כל הקהל. במעשה פילגש בגבעה נאמר: ה נ ה כ ל כ ם ב נ י י ש ר א ל הבו לכם דבר ועצה הלם (שופטים כ. 7). כאשר עלה על דעת דוד להביא את הארון לירושלים והתיעץ עם השרים אדות זה לא עשה דבר עד אשר הסכים לזה כל קהל ישראל (דהי"א יג. 1-4). על פי רוב הציע הסענאט את החלטותיו לפני אספת העם לקבל הסכמתם. אבל גם העם היה יכול להציע הצעות לפני הסענאט. משה (כלומר משה ובית דינו הוא הסענאט) אמר אל העם: הבו לכם אנשים חכמים... ואשימם בראשיכם (הצעת הסענאט) ותאמרו: „טוב הדבר אשר דברת

לעשות" (הסכם העם) ולהלן נאמר: ותקרבון אלי כלכם ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו ויחקרו לנו את הארץ (הצעת העם) וייטב בעיני הדבר (כלומר בעיני משה ובעיני הסענאט) (החלטת הסענאט) דברים א. 1-22), כאשר דרש העם מאת הנביא שמואל לבחור להם מלך, והוא התנגד לזה בכל נפשו ובשם ה׳, היה מוכרח לסגת אחור ממחשבתו ולעשות חפץ העם. כל אלה העובדות מראות לדעת כי בממשלת ישראל הקדמונה דעת הקהל וכל העם היתה המכרעת, וגם המנהיגים והמלכים שעמדו בראשם לא יכלו לעשות מאומה בדברים הנכבדים הנוגעים לכלל האומה בלתי הסכמתה.

חברי הסענאט לא קבלו שום שכר בעד עבודתם לטובת הצבור, ולא היה להם שום יתרון על יהיה מי שיהיה מאחד העם, ולא היה להם שום סימן הצטיינות כדרך העמים האחרים. הסענאטאר בעזבו את כסא המשפט היה כיתר האזרחים, והתואר זקן לא היה תואר איזה משרה, כי אם תואר למדותיו התרומיות, ולא הנחיל את התואר הזה לבניו אחריו, כי אם שמו הטוב. אחרי אשר התישבו בני ישראל בעריהם אחרי הכיבוש ולא היה באפשרות לכל העם להתאסף אל מרכז ההנהגה הלאומית מכל מקומות מושבותיהם, היו שולחים את זקני עדתם מכל הערים עם כח והרשמה מכל אנשי העיר לחוות דעתם בשם הבוחרים בענינים שהציע הסענאט לפניהם.

ה׳ גועגעע מדמה מצב ואופן אספות העם בימי משה ויהושע, בעת שההכרח אלין אותם להיות תמיד ביחד ונכונים למלחמה, לאספות העם של אתונא (אַטהען) ספארטא ורומא בימים הקדמונים. אולם אחרי שהתישבו בעריהם ושלחו נבחריהם להמרכז היו אספותיהם דומות לשל אנגליה, האלאנד ושל ארצות הברית טציטוס הרומי מפליא להלל ולשבח את אספות העם של הגרמנים הקדמונים, ששלחו את נבחריהם למקום המרכז ביערות. ומונטסקיה מחליט כי מהם למדו האנגלים לכונן את הפרלמנט שלהם. ואנחנו נתפלא עליו מדוע לא עלתה על דעתו לשער כי למדו זאת מבני ישראל, שקדמו בזה את הגרמנים קרוב לאלף וחמש מאות שנים, כאשר באמת העידו על עצמם גדולי האמריקנים מיסדי ממשלת ארצות הברית, כי ממשלת העם של היהודים הקדמונים, היתה להם לעינים ביסדם את ממשלתם החדשה באמריקה! הן אמת כי האנגלים המה יוצאי חלצי הגרמנים הקדמונים, אבל אופן ממשלתם דומה יותר להנהגת ממשלת היהודים הקדמונים, כי עצמה עליהם פעולת הקריאה בכתבי הקדש שהעמיקו בהם הרבה יותר מאשר בספרי טציטוס. אולם אחרי מות יהושע, כאשר נתחלקה הארץ לשבטים, וידי כל שבט ושבט היו מלאות עבודה להתאזרח בארץ ולהכניע את העמים שנשארו בארצם, אז נחלש כח הסינט המרכזי ובמעט שלא נמצא זכר לו בקורות הימים ההם עד מלוך מלך בישראל. אבל גם אז שונה היה הסענאט בתכונתו מהסענאט הקדמוני. משה צוה את העם לבחור א נ ש י ם ח כ מ י ם. אנשי אמת ש ו נ א י ב צ ע, אולם בימי המלכים נבחרו למשרה על פי רוב האצילים בעלי הזרוע, ולכן קמו נגדם הנביאים להפר את מחשבותיהם. שמואל שמשח את שאול למלך על ישראל פנה לו עורף אחרי אשר נוכח לדעת כי לא יצלח למלוכה. אחיה השלוני העיר את רוח ירבעם בן נבט למרוד ברחבעם בן שלמה שלא חפץ להקל את משא המסים שהעיקו על העם בימי אביו. יהושפט הרחיב את חוג פעולת הסענאט אך בדבר המשפט, אבל לא בכל הדברים הנוגעים לממשלת העם. בימי יחזקאל ירד הסענאט ממדרגתו והואיל לחקות את המעשים המכוערים של העמים עובדי האלילים. הוא ראה במחזה הנבואה כי על קיר בית ה׳ מחוקה תבנית ראש ובהמה, שקץ וכל גלולי בית ישראל ושבעים א י ש מ ז ק נ י י ש ר א ל

עומדים לפניהם ואיש מקטרתו בידו ועתר ענן הקטרת עולה (יחזקאל ח. 10־12). ביחד עם יכניה מלך יהודה הגלה גם הסענאט שלו כנראה מדברי הספר ששלח ירמיהו אל יתר ז ק נ י הגולה אשר הגלה נבוכדנצר מירושלים בבלה (ירמיהו כט. 1). בשובם מגלות בבל הקימו עוד הפעם את משרת הסענאט, אבל מספר החברים שלו עלה לפי דעת בעלי התלמוד למאה ועשרים. קשה כעת לדעת המקור שממנו שאבו התלמודיים לקצוב את המספר הזה, ומדוע הואילו אז להגדיל מספרם יותר משבעים. אגם אורחא נעיר כי לפי דעת הירושלמי (מגלה פ"א, ומ"ר רות פ"ב) היה מספר חברי הסענאט בימי עזרא, שהיה נקוב אז בשם „אנשי כנסת הגדולה", אך שמונים וחמשה במספר. לדעה הזאת יש יסוד בכתבי הקדש, כי על דברי האמנה שכרתו שבי בבל בימי נחמיה ללכת בתורת משה לבלי התחתן בעמי הארץ, לשמור את יום השבת... חתמו אז שמונים וחמשה זקנים הנקובים בשמותם בספר נחמיה (פרשה י). כפי הנראה גם השומרונים שהושיב שלמנאסר בישראל תחת עשרת השבטים שהגלה, נהגו ממשלתם על פי סענאט. כל כך הכה יסוד הסענאט שורש עמוק בארץ ההיא. כן נראה מהכתוב בעזרא (ד. 9־10) על דבר המלשינות שכתבו השומרונים למלך פרס המתחלת בדברים האלה: רחום „בעל טעם" שלפי דעת המפרשים היותר נודעים, ביאורו: רחום יושב ראש של הסענאט השומרוני. בימי המקבים עלתה מדרגת הסענאט למדרגה גבוהה מאד. כן נראה מדברי הספר ששלח יונתן המקבי להיונים אנשי שפרטה, המתחיל בדברים האלה: „יונתן הכהן הגדול ו ז ק נ י ה ע ם והכהנים וכל עם היהודים לאחיהם אנשי אשפרתא שלום (חשמונאים א. י"ב. 7). בימי מלכי החשמונאים היה כח הסענאט אז כאשר הסבו אז את שמו „סנהדרין" גדול מאד ומפחדו יראו גם המלכים. אבל הכח הגדול הזה חיה בעוכריו. וכאשר עלה העריץ הנורא הורדוס הראשון בעזרת הרומאים על כס המלוכה בישראל הוריד לארץ נצחו של הסענאט. כבר נאבינוס נציב רומא בסוריא החל להחליש כח הסענאט. קודם כל בטל את המרכז ותחת סינאט אחד כללי יסד ארבעה סינאטים: בגדרה, אמאטוס, יריחו וצפורי (יאזע־פוס, קדמוניות י"ב. 10). אבל גם אחרי אשר נהרסה ממשלת ישראל לא פסק הסינאט או הסנהדרין מלעבוד עבודתו הפוריה לטובת האומה הישראלית ולקיומה. שנים רבות אחרי חורבן הארץ היה הסינאט המרכז לבני ארץ ישראל ולבני הגולה בכל ארצות פזוריהם, עד אשר הרימה הכנסיה הנוצרית ראש והחלה לרדוף באף את היהודים והיהדות ובשנת 415 למספר הנהוג בימי ממשלת פעאדאסיה השני נטלה משרת נשיא מר' גמליאל הששי ועמו בטלה גם הסנהדרין עד היום הזה.

בימי הגאון ר' יוסף קארו מחבר חשלחן ערוך התעוררו חכמי ארץ ישראל בצפורי ובראשם הגאון ר' יעקב בירב ליסד סנהדרין מחדש להקים על ידו מרכז רוחני לכל ישראל וגם לכל ארצות הגולה, שלפי דעת הרמב"ם הדבר הזה הוא הצעד הראשון לקבוץ גליות שצריך להיות לדעת התלמוד קודם לביאת המשיח. אבל הגאון ר' לוי בן חביב (רלב"ח) התנגד לזה מפני שלא נתנו לו הכבוד הראוי לפי כבודו. ובכן נהרס היסוד לבנין הנכבד הזה אשר עתידת ישראל היתה תלויה בו.

מושי בן מררי בן לוי בן יעקב. פקודת משמרתה של משפחת המושי ביחד עם יתר משפחות בני מררי היתה — לשאת בנסוע המחנה ממקום למקום במדבר, את קרשי המשכן, בריחיו, עמודיו ואדניו, ועמודי החצר סביב ואדניהם ויתדותיהם ומיתריהם (במדבר ד. 31).

מות, הוא הפסק ובטול התקשרות הנפש עם הגוף. „ויהי בצאת נפשה כי מ ת ה" (בראשית לה. 20), כמו שהחיים

הזאת התקשרות והתחברות הנפש עם הגוף, כן המות הוא התפרדותם, כי אז ישוב העפר (הגוף) אל הארץ כשהיה, והרוח (הנפש) תשוב אל האלהים אשר נתנה (קהלת יב. 7). אבל בעוד שהגוף ישוב לעפרו בלי שום סימן חיות כלל תשאר הנפש בחיים גם לאחר המות. כן האמינו הקדמונים. וגם בכה"ק יש רמזים רבים לזאת האמונה. באברהם נאמר: ואתה תבוא אל אבותיך בשלום (בראשית טו. 15). אדות משה אמרו: משה לא מת אלא עומד ומשרת למעלה (ילקוט רמז תתקס"ה). לדעת חז"ל לא כל הנפשות זוכות לחיי העולם הבא אחר הפרדה מהגוף. נבואת ישעיהו על חזקיהו: „מת אתה ולא תחיה" (ישעיה לח. 1) ביארו: מת אתה בעולם הזה ולא תחיה לעולם הבא (מפני שמנע את עצמו מפריה ורביה) (ברכות י.); בזה הבדילו בין הפעלים מות ושכב. הראשון מורה על מיתת הגוף והנפש, והשני אך על מיתת הגוף, ואף אם הפעל מות מחובר אל הפעל גוע מורה כי הנפש תשאר בחיים גם אחר מיתת הגוף, כן אמרו: כל מיתה שיש בה גויעת זו היא מיתתן של צדיקים (ב"ב מ"ז). ועל מיתת הגוף עם הנפש מורה לדעת חז"ל המלה „כרת", כמו שדרשו „הכרת תכרת" הכרת בעולם הזה תכרת לעוה"ב (סנהדרין ס"ד:). כן הבדילו חז"ל בין מיתת נערים (מיתה שלא בעונתה) למיתת זקנים, והמשילו זה ללקיטת תאנים ואמרו: התאנה הזו בשעה שהיא נלקטת בעונתה יפה לה ויפה לתאנה, ובשעה שהיא מתלקטת שלא בעונתה רע לה ורע לתאנה (ב"ר ס"ב). לפעמים ימאס האדם בחיי העולם הזה כי נכספה וגם כלתה נפשו להתחבר ולהתדבק אל אביה שבשמים לאור באור חיי עולם, והקב"ה משלים חפצה,— מיתה כזאת מכונה בפי חז"ל מיתת „נשיקה" והיא המרומזת לדעתם בהבטוי „על פי ה'" הנאמר במיתתו של אהרן (במדבר ל"ג) ומשה (דברים ל"ד). מיתת נערים היא איננה מיתה טבעית, מפני שבאה שלא בזמנה, והיא באה בסבת החטא (שבת לג.). מת אדם לשנות החמשים של ימי חייו היא מיתת כרת; ואם מת כשהוא בן ששים שנה היא מיתה בידי שמים; מת בן שבעים היא מיתה בזמנה, בן שמונים הגיע לגבורות. לדעת חז"ל לא רק זמן מיתת האדם מיועד כי אם גם המקום, ואמרו: רגלוהי דבר נש עריבין לאתר דמתבעי תמן מובילין יתיה. בכלל האמינו שכיון שהגיע קיצו של אדם הכל מושלין בו לסבב לו את המיתה (נדרים מא.) והתלמוד מביא שם איזה מקרים ממין הזה, ודרשו זאת מהפסוק למשפטיך עמדו היום כי הכל עבדיך.

ההשקפה על המות בכה"ק שונה היא במקומות שונים. דוד מביט על החיים כעל צל עובר, כי המות יקדימנו טרם הגיע זמנו (דהי"א כ"ט). איוב שהיה מסובל ביסורים היה מביט על המות כעל דבר המציל את האדם מיסורי החיים ומביאו לידי שינה ומנוחה. גם הנביאים קוראים את המות שנה, „וישנו שנת עולם ולא יקיצו" (ירמיה נ"א), ורבים מישני אדמת עפר יקיצו (דניאל י"ב). וכן חז"ל מכנים מיתת הצדיקים שינה: כד דמיך פלוני. במס' תמיד (לב:) מובאה אגדה אחת המבלבלת בתוכה לימוד מוסרי נאה מאד מענין המות. אלכסנדר מוקדון בא לשערי גן עדן, ובקש שיפתחו לו שעריו, אבל שומרי השערים לא נתנו לו מבוקשו, ואז ביקש מהם שיתנו לו איזה דבר לסימן שהיה שם. נתנו לו גלגולת אחת, והיה נותן כל כסף וזהב שלו במאזנים מצד זה והגלגולת מצד אחר ואעפ"כ היתה מכביד הגלגולת ולא היה מוצא דבר ששוקל כנגדה. אמר להם אלכסנדר לרבנן מאי האי שלא יכול למצוא משקלו? אמרו לו היא גלגולת של בשר ודם שלא ישבע לעולם, לפיכך משקלה כל כך שכל כסף וזהב היא מושכת אליה. אמר להם מאין יודע כי אמת אתם מדברים? נתנו מעט עפר על

עין הגלגולת שלא תוכל העין לראות ואז שבעה העין ולא משכה אליה עוד שום דבר ובכן מצאו משקלה. והרוצה לדעת יותר מענין הזה יעיין במחברת „פניאל“ מעשה ידי ידידי הרנש"ל וימצא בה הרבה דברים טובים וחשובים מאד בענין הזה. ועיין ערכי־נפש (השארת), מספד קבורה, תחית המתים.

מותר נרדף עם יתרון. מחשבות חרוץ אך למותר (משלי כ"א, 5) המחשבות והרעיונות של איש חרוץ מביאים לו אך יתרון, כלומר עודף על הצורך. בכל עצב יהיה מותר (שם י"ד 32), פירושו: כל עמל ויגיעה אשר יעמול האדם יביא לו אך יתרון, כי יגעתי ומצאתי תאמין. הרבים „מותרות“ לא נמצא בכה"ק, אבל בקשת המותרות תחשב בתנ"ך לחטא ועון, כי יותר טוב להאדם להסתפק במועט. יעקב ביקש מה' כי יתן לו אך לחם לאכול ובגד ללבוש, כי על פי רוב קנין המותרות מביא את האדם לגאוה ולשכוח את בוראו ויוצרו, כמו שנאמר: פן תאכל ושבעת, ובתים טובים תבנה וישבת, ובקרך וצאנך ירביון וכסף וזהב ירבה לך וכל אשר לך ירבה ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך, וגו' ובאמת הדברים הנחוצים יש להם שיעור, אבל המותרות אין להם שיעור ולזאת בקשת המותרות מטרידות את האדם מן העולם ולא יתנו מנוח לנפשו.

מזבח. כבר בימים הקדמונים להתפתחות מין האנוש, האמינו בני שם נוסעי בעדר, כי כח אלהי טמיר ונעלם נמצא בכל מעין ונחל, בכל הר וגבעה, בצורים וסלעים בעצי היער. לכחות נעלמים ונסתרים כאלה הקריבו לפעמים את קרבנותיהם לאות תודה על החסד שנעשה להם, או לבקשת סליחה על חטאם נגדם, לפי דעתם, כי פגעו בכבוד הכח האלהי הזה. בהמשך הזמן החלו להאמין כי לפעמים יתרצה הכח הנעלם לעזוב את מקומו בעצמים הטבעיים ולשום משכנו בבנינים או דברים שהכין למענו האדם המכבד אותו ומחלק לו כבוד אלהים. אבן מקודשת כזאת היתה נקראת בפי הקדמונים „מצבה“ ויעקב קרא לה „בית אל“. דם הקרבן שהקריבו לכבוד הכח הקדוש השוכן בהמצבה שפכו כלו או מקצתו על ראש האבן או על חלק ממנה, בחשבם כי הכח הקדוש יהנה ממנו וימלא משאלות הזובחים. המבקרים מחכמי העמים מצאו הרעיון הזה מרומז בעובדה המסופרת אדות שאול, כי כאשר ראה שהעם שוחטים צאן ובקר ארצה ואוכלים על הדם שלח אל העם לאמר: „בגדתם, גולו אלי היום אבן גדולה, והגישו אלי איש שורו ואיש שיהו ושחטתם בזה ואכלתם ולא תחטאו לה' לאכל על הדם“ (ש"א, י"ד, 32—34).

הדרישה להקמת המזבח במקום הנבחר למרכז רוחני לעבודת ה' לא היתה ידועה להקדמונים באומתנו. אברהם בנה מזבחות במקומות שונים: בשכם, בבית אל, באלוני ממרא, ועל הר המוריה (בראשית י"ב, 7—8; י"ג, 18; כ"ב, 9). גם יצחק ויעקב עשו כן, הראשון בבאר שבע, והשני בלוז (שם כ"ו, 25; ל"ה, 7). משה הקים מזבח ברפידים (שמות י"ז, 15), ועוד אחד בחורב ביחד עם שתים עשרה מצבות לשנים עשר שבטי ישראל (שם כ"ד, 4), ובפירוש נאמר בשם ה' בסוף פרשה יתרו: בכל מקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך (שם כ, 24), וכפירוש הראב"ע: בכל מקום אשר אשים זכר לשמי שכבודי שוכן שם, כמו שילה ונוב שעמד שם הארון, אם תבוא אל המקום הנזכר לשמי לבקר אותי גם אני אבוא אליך וברכתיך. והטעם תמצאני שם במקום שאזכיר את שמי עליו, והוא מקום הכבוד, כאילו באתי אליך שידעתי שתבוא ובעבורך באתי". ובאמת היה הדבר כן מזמן כבוש הארץ עד ימי ממשלת המלך יאשיהו

יהושע בנה מזבח בהר עיבל (יהושע ח, 30) כאשר צוה משה (דברים כז. 6). גדעון הקים מזבח בעפרה (שופטים ו. 24). שמואל — ברמה (ש"א ז. 17). אליהו מתאונן מר לפני ה' כי בני ישראל הרסו את מזבחות ה', מזה נראה ברור כי היו במלכות עשרת השבטים מזבחות במקומות שונים שהקימו החרדים לשם ה' ואין זכר למזבח במרכז אחד (מ"א יט. 10—14). וגם הוא בעצמו ריפא את מזבח ה' ההרוס על הר הכרמל (שם יח. 30), העובדות האלו מוכיחות ברור כי בכל הימים ההם עד ימות המלך יאשיהו לא היה נחשב הקמת מזבח שלא במרכז הנבחר לחטא ועון, ולא היה שום איש פוצה פה ומצפצף נגד הדבר הזה.

ובנוגע לתבנית המזבחות בימים הקדמונים האלו אין לנו שום מושג נאמן. אין כל ספק שבאשר הוטב מצב האיקונומי של העם לא חסו על כספם להדר ולפאר את מזבח ה' וביחוד במקום המקודש ביותר שאליו נהרו בני ישראל ברוב עם כמו בית אל, שילה ועוד. אבל בימים הראשונים לשבת בני ישראל בארצם היתה תבנית המזבח פשוטה מאד, כמו שכתוב בפירוש בתורה: מ ז ב ח א ד מ ה תעשה לי... ואם מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אתהן גזית, כי אם מאבנים פשוטות כמו שיצאו מתחת ידי היוצר (שמות כ. 24, 25) ואין הבונה את המזבח רשאי להניף ברזל על האבנים להדר ולפאר אותן, כי בזה הוא מחלל קדושת המזבח „כי חרבך הנפת עליה ותחללה" (שם). ונשנה הדבר בספר דברים (כז. 5). ובספר יהושע (ח. 31). וגם בספר השמונאים (א. 46) מסופר כי הכהנים ובני ישראל בטהרם את המקדש בימי יהודה המכבי „לקחו אבנים שלמות אשר ל א ע ל ה ע ל י ה ן ב ר ז ל ככתוב בתורת ה' ויבנו מזבח חדש וכו'. המבקרים מחכמי העמים רואים בזה עקבות האמונה הקדומה אשר הזכרנו בפתיחת הערך הזה. אבל רבותינו הליטו בזה רעיון מוסרי: מפני שהברזל נברא לקצר ימיו של אדם והמזבח נברא להאריך ימיו של אדם אינו בדין שיניף המקצר על המאריך (מדות פג. מד.). הרמב"ם בדרכו רואה בזה הרחקה מעבודת אלילים (מו"נ ח"ג, מה). ובנוגע למזבח אדמה דעת הז"ל, כי התורה דורשת שהקמת המזבח תהיה לא על עמודים ובנינים גבוהים או על גבי מעקות כי אם על האדמה כדתניא: „מזבח אדמה תעשה לי שיהא מחובר באדמה, שלא יבננו לא על גבי מחילות ולא על גבי כיפין" (זבחים נח.). ולדעת איסי בן עקיבא כונת התורה בזה על מזבח הנחושת שיהא חלול וממלאין אותו אדמה (בשעת חניתן במדבר) (ילקוט שמעוני פ' יתרו).

הצווי לבלי בנות מזבחות להקריב עליהם קרבנות במקומות אחרים בארץ ישראל כי אם במקום הנבחר בבית המקדש שבירושלים נזכר אך בספר דברים (יב): „אבד תאבדון את כל המקומות אשר עבדו שם הגוים... את אלהיהם... ונתצתם את מזבחותם... לא תעשון כן לה' אלהיכם... כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלהיכם מכל שבטיכם לשום את שמו שם לשכנו תדרשו ובאת שמה. והבאתם שמה עולותיכם וזבחיכם... ובכורות בקרכם וצאנכם..." ומזה הוכיחו המבקרים שהחוק הזה נתחדש בימי יאשיהו, כי לפי דעתם נתגלה אז ספר דברים הידוע בשם „משנה תורה". אבל מצאנו כי כבר חזקיה עשה זאת, כי כן מפורש במ"ב (יח. 27) „וכי תאמרון אלי אל ה' אלהינו בטחנו הלא הוא אשר הסיר חזקיהו את במותיו ואת מזבחותיו ויאמר ליהודה ולירושלים לפני המזבח הזה תשתחוו בירושלים..." מזה נראה ברור כי החוק בדבר מזבח מרכזי היה ידוע כבר מימים קדמונים, אך לא קיימו אותו כראוי בפועל. ולזאת הננו מוצאים כתוב בימי יהושפט: „אך

הבמות לא סרו עוד העם מזבחים ומקטרים בבמות" (מ"א, כב. 43), וגם בימי יותם נשנו הדברים האלה (מ"ב, טו. 35). והדברים האלה מוכיחים, כי הדבר נעשה שלא כחוק. המזבח שבנה המלך הורדוס היה האחרון שבנו בני ישראל בארצם. וכפי עדות יאזעפוס (מלחמות ה. 6) נבנה מאבנים שלמות שלא הניפו עליהן ברזל כפי דרישת החוק הישן. עוד מזבח אחד נפגוש בקורות ישראל בארץ מצרים, בבית המקדש שבנה חוניו הרביעי בלאנטאפאלים (יאזעפוס קדמוניות יג. 3. 31) ונשען חוניו בזה על הכתוב בישעיה (יט. 19) ביום ההוא יהיה מזבח לה' בתוך ארץ מצרים וגו'. אבל טעה בזה טעות גדולה, כי הנבואה הזאת מנבאת כי המצריים (ולא בני ישראל) יבנו מזבח לה' במצרים, כמו שכתוב בפירוש: וידעו מצרים את ה' ביום ההוא ועבדו זבח ומנחה ונדרו נדר לה' ושלמו. וא"כ הנבואה הזאת עוד לא נתקיימה. (ועיין בבלי מנחות קט. וירושלמי יומא פ"ו סג.). על אדות מזבח העולה ומזבח הקטרת, עיין ערך משכן.

המזבח היה להקדמונים מקום מקלט להנצל מעונש מות . אבל המזבח לא היה מגין ומציל על פי החוק לאיש שהרג נפש במזיד, כמו שכתוב: וכי יזיד איש על רעהו להרגו בערמה מעם מזבחי תקחנו למות (שמות כא. 13, 14). מקור המנהג הזה הוא באמונתם כי כח אלהי קדוש צפון בהמזבח, ולזאת אין שום אדם רשאי לנגוע לרעה באיש המבקש למצוא מגן ומחסה תחת הכח הקדוש הזה. ויען כי קרנות המזבח היו החלק היותר קדוש משארי חלקיו, לכן היה המנהג כי הנמלטים אל המזבח לחסות תחת כנפיו אחזו ביחוד בקרנותיו, כן עשה אדוניהו, וכן עשה יואב (מ"א, א. 50; ב. 28). קשה עלינו כעת לדעת מדוע נחשבו הקרנות של המזבח לחלק היותר קדוש ממנו. חכמי העמים המתאמצים למצוא אבק עבודה זרה בדברים היותר מקודשים לישראל מצאו בזה רמז לעבודת המצריים להשור המכונה אצלם אפיס, ושגם בני ישראל בהיותם במצרים למדו מהם, ולזאת נתנו ימים רבים כבוד אלקים לעגל הזהב. אבל הבל יפצה פיהם, כי ידוע שגדולי אומתנו השתדלו להרחיק את העם מכל דבר שהיה לו איזה שייכות עם עבודת אלילים. ועיין נאוואק, בנזינגר העברעאישע ארכעאָלאָגיע.

מזג, מסך יין שיש לו ריח טוב. האחרונים יכנו בשם מזג — מסך דמי האדם וליחו המסבב תערובות כחות הנפשיות של האדם ומדותיו באופן ויחוס כזה שיהיה או נוח לבריות או רע להם, ויאמר עליו: מזגו טוב או רע.

מזה, (בראשית לו. 17) בן רעואל בן עשו (אלוף אדום), ואמו של רעואל היתה בשמת בת ישמעאל. החוקרים ליחוס העמים לא יכלו למצוא השבט, אשר יכלו לשער כי הוא מיוצאי חלצי האלוף הזה.

מזוזה. אחד מעמודי המשקוף לפתח. בספרות ישראל שאחר כתבי הקודש מכונה בשם מזוזה גם פסת קלף שכתובות עליה שתי פרשיות שבתורה: שמע, והיה אם שמוע, המדברות מאהבת האדם ליוצרו ומשכר ועונש. הפרשיות האלו נצטווינו בתורה לכתוב על מזוזות בתינו ושערי עירותינו, כמו שכתוב: והיו לאות על ידכה ולטוטפות בין עיניך... וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך. ומהסמיכות הזאת גם כן ראיה כי ענין מעשה התפלין הוא מן התורה, כי כמו שכתיבת הפרשיות על המזוזות היא בפועל ממש, כן ענין האות על היד, והטוטפות בין העינים הוא בפועל ממש ולא בדרך משל. והראיה שמביאים המטילים ספק או שכופרים שענין התפלין הוא מן התורה מן הכתוב במשלי: קשרם על לוח לבך שהוא דרך משל היא ראיה להיפך, כי אין מדרך הלשונות להשתמש

בםליצה על דרך משל אם לא נמצא הדבר ההוא בפועל במנהגי האומה, כמו שהעיר ראזענמיללער על הפסוק יהיו מתיך בישעיה, שאם גם נאמר שהוא דרך משל, היתה ידועה באומת ישראל. וגם משה לא היה אומר: ומלתם את ערלת לבבכם אלו לא היה המנהג בפועל ובמעשה למול את ערלת הבשר. ועיין בהערתנו לערך טוטפות בסוף החלק הרביעי (הוצאה שניה) שהארכנו שם לבאר דברי הרשב"ם בענין התפלין בפרשה בא.

מטרת המזוזה כמו שהבאנו למעלה היא להשריש בלב איש ישראל אהבת ה' והאמונה בשכר ועונש שהמה מעקרי הדת. אבל בהמשך הימים החלו להאמין כי המזוזה מגינה על האנשים הדרים בבית שלא יאונה להם כל רע. ובירושלמי פאה, מסופר כי ארטבן מלך פרס שלח לר' יהודה הנשיא אבן יקרה למתנה, ושאל ממנו כי ישלח לו גם הוא דבר יקר להיות לו למזכרת נצח, וישלח לו ר' יהודה „מזוזה". ארטבן התפלא מאד על המתנה הקטנה הזאת ושאל את פי ר' יהודה מה זאת. והוא השיב לו: אתה שלחת לי דבר יקר שעלי לשמור אותו, ואני שלחתי לך דבר יקר שישמור אותך מכל רע, כמו שכתוב: בהתהלכך תנחה אותך, בשכבך תשמור עליך והקיצות היא תשיחך (משלי ו. 22). וגם בבבלי (מנחות לג) הננו מוצאים האמונה הזאת כי המזוזה מגינה על הדרים בבית, כי ר' חנינא מבאר טעם המצוה שאמר רבא: מצוה להניחה (את המזוזה) בטפח הסמוך לרשות הרבים — „כי היכי דתנטריה (לכל הביה מן המזיקין. רש"י). הגאון מהר"ם מרוטנבורג צוה לקבוע מזוזה בבית המדרש, שהיה רגיל לישן בו שינת הצהרים (אם כי מן הדין בית המדרש פטור ממזוזה) מפני כי רוחות רעות מבעיתות אותו ואינן מניחין אותו לישן. (טור יורה דעה סימן רפ"ו). ויש מבעלי הקבלה שמוסיפין לשתי הפרשיות של המזוזה איזה שמות הקדושים או פסוקים מכה"ק להברית המזיקין. והרמב"ם בספר יד החזקה הלכות מזוזה (פ"ה ה"ה) מלעיג עליהם וקורא אותם טפשים ואומר על אדותם: „לא די שבטלו המצוה, אלא שיעשו מצוה גדולה כאלו היא קמיע". הקראים מזלזלים במצות מזוזה. כפי הנראה יפרשו גם הפסוק וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך דרך משל, כמו הפסוק והיו לאות על ידכה ולטוטפות בין עיניך. והוא פלא.

מזון, מאכל צידה. כבר הקדמונים הביטו על החיים כעל שלשלת ארוכה במלחמת הקיום. ולזאת לקחו המלות המורות על מושג המחיה והכלכלה מעניני קרב ומלחמה: כמו לחם (לאכול) מן לחם המורה על מושג מלחמה; שלל, המורה על כלכלת הבית, כמו „ושלל לא יחסר", ממושג שלל מלחמה. טרף לביתו (הוא מזון ומחיה), וגם טרף על ידי מלחמה. מזון הוא משורש זון שענינו כלי זין. צידה, שם אוכל ומחיה אחד הוא עם איש ציד הצודד נפשות. וע"ע אוכל, מאכל.

מזור. שלש הוראות לו: 1) מלכודת, הוא חבל ללכוד בו בעלי חיים, כמו ישימו מזור תחתיך כלומר יטמנו מוקש לך ללכדך (עובדיה 7). 2) מצוי הדם הנעבר במכה טריה, ושימת התחבושת עליה: אין דן דינך למזור (ירמיה ל. 13) להביא לך תרופה. 3) מכה טריה הדורשת תחבושת: וירא אפרים את חליו ויהודה את מזורו (הושע ה. 13)

מזח, 1) תנועת משא ומתן, ממכר וקנין: בת תרשיש אין מזח עוד (ישעיה כג. 10). הנביא מנבא לצור, כי ישבות מסחרה ויעמוד בלי שום תנועה. 2) אזור המקיף מתני איש: ולמזח תמיד יתגרה: הקללה תסובב את הרשע מכל עבריו (תהלים קט. 19).

מזיח, כמו מזח שלפני זה הערך. הוראתו גם כן אזור, או חגורה שתולים בה החרב, ומזיח אפיקים כסה (איוב יב. 21).

מזלות (מאזלות) שענינו הלוך משורש אזל, הוא כנוי לכוכבי לכת, ההולכים וסובבים את השמש. השם הזה נזכר במ״ב (כג. 5) ובאיוב (לח. 32 תבוא תמונתו מ ז ר ו ת בריש תחת הלמד, והוא מקצר מן מאזרות משורש אזר, מפני שכוכבי לכת מקיפים את השמש כאזור. והערבים קראו אותם בשם קבוצת היכלות, כי חשבו שלפעמים תשכון בהם השמש להנפש מעמל הדרך בסבובה את הארץ. הרומים קראו לשבעת ימי השבוע בשם שבעת כוכבי לכת, ומימי קדם האמינו העמים כי בכוכב יום הולדת איש תלוי גורלו ומנת חלקו בחיים, וחשבו את הכוכב צדק (יופיטער הנקרא בעברית גד) לשר האושר והברכה, ולכן תרגם הירושלמי „בדיבן גד" (במדבר לג. 45) בדיבן בית מ ז ל א — בעיר היכל יופיטער. ובעלי אסופות מכנים בשם מזל את גורל החיים של האדם „מזלא דאתבריאו בו בני אנשא (תרגום קהלת ז. 15), בני חיי ומזונא לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא" (מ״ק כח.). ואם נתבונן בכה״ק נמצא כי לדעתם כל אשר יקרה לאדם בחיים הוא תלוי בחפץ הבורא וביחוס האדם במעשיו ליוצרו ובוראו, כמו שכתוב מפורש: והיה אם שמוע תשמע בקול ה׳ אלהיך... ונתתי גשמיכם בעתם, והסירותי מחלה מקרבך, ברוך פרי בטנך ופרי אדמתך, יצו ה׳ אתך את הברכה באסמיך... ה׳ מוריש ומעשיר, משפיל אף מרומם... יראת ה׳ תוסיף ימים ושנות רשעים תקצורנה. ואולם לחז״ל מצאנו דעות שונות בזה. ר׳ חנינא אומר: מזל מחכים, מזל מעשיר, יש מזל לישראל. רוב עם ישראל מאמין כי אין מזל לישראל, ולזאת מתפללים כלם ליוצרם להצילם מכל רע ויתן להם אריכת ימים ושנים וברכה והצלחה בכל מעשה ידיהם, כי אם הדברים האלה תלוים במזל הלא לא תועיל להם תפילתם. בכלל נוטה להאמין בכח המזל האיש אשר עניניו מסוכסכים ובכל אשר יפנה ירשיע ולא יצליח בכל מעשיו. אולם האיש אשר יחילו דרכיו בכל עת יאמין על פי רוב כי כחו ועוצם ידו עושה לו את כל החיל והצלחתו, ואין לך דבר שעומד בפני הרצון, ואם ירצה באמת ובחפץ לבב יוכל לעשות גדולות ונפלאות. אבל כל זאת הוא בבחרותו, אולם כאשר יזקין ויביט בעינא פקיחא על מקרי חייו בעבר יוכל לדעת כי כל השתדלותיו לא הועילו לו להשיג הדבר שהיה חפץ בו מאד, ודברים רבים שלא קוה להשיגם, וחשב כי רחוקים המה ממנו, באו לו ממילא בלי שום השתדלות, ואז יחל להאמין כי יד נסתרת הוליכה אותו אל מטרה מכוסה ונסתרת ממנו, וחפצו ורצונו אינם באמת חזקים ואמיצים כל כך כאשר חשב בבחרותו. והפתגם: „כל אדם הוא האומן להמציא לו הצלחתו" איננו אמת.

מזלג הוא שם כלי להרים בו בשר מן הסיר או מן הקערה. והראשונים עשו את הכלי הזה בעל שלש שנים (בחירק תחת השין), לא כמו שאנו עושים אותו בעל ארבע שנים. „והמזלג שלש השנים בידו" (ש״א ב. 13). המספר יזכיר מזלג בעל שלש שנים, שמזה נוכל לשער כי היה להם גם מזלגות של שתי שנים, אולם בחפצו להגדיל חטאת בני עלי יספר כי המה השתמשו במזלגות של שלש שנים, כדי שיהיה ביכלתם להוציא חתיכת בשר גדולה מאד.

הכלי הזה היה מכלי המקדש, והשתמשו בו בהקרבת הקרבן על מזבח העולה. וכבר במשכן שעשה משה נזכר המזלג, ואז עשאוהו מנחשת (שמות כז. 3).

מזמה. הוראת השם הזה הוא: מחשבה לעשות איזה דבר. אולם בבוא השם הזה יחד עם השם דעת או תושיה — אז ענינו הוא: דעת לחשב דרכיו ומעלליו אשר לפניו, כמו לתת לנער דעת ומזמה (משלי א. 4). ובבואו בודד, אז ענינו: מחשבת און ומרמה, כמו: ומזמות עלי תחמסו (איוב כא. 24), אשר יומרוך למזמה (תהלים קלט. 20), שכוונתו — המזכירים שמך על עצת רשעם, ולכן נקרא הנובל — איש מזמות (משלי יב. 20)

מזמור, הוא שם מיוחד לשיר תהלה ותפלה לה׳ בלוית שרים ונוגנים. השם הזה בא בראש חמשים ושבעה קאפיטלי תהלים, ומורה על דרך מערכי נגינתם במקדש ה׳. שורש השם הזה הוא זמר, שהוראתו „התוך", כמו שנאמר וכרת הזלזלים „במזמרות" (שנײדמעסערס), ולזאת הונח גם כן על חתוך הנגון וחלוקתו על חלקים שווים הנקרא בלשונות לועזיות „טאַקט", ולכן יקרא הקול הזה בשם קול זמרה. כדכתוב בכנור וקול זמרה (תהלים צח. 15) ומטעם זה לא לבד הנגון בכלי נקרא זמר, כי אם גם הנגון בפה יקרא כן. כי המנגן בפה על פי רוב ינגן באומר ודברים, והוא הרכבת הנגון עם המליצה, ועל נגון כזה הבא בלוית דברי מליצה הונח הבטוי „זמרו שמו" „ונזמרה גבורתך" (תהלים סח. 5; כא. 14).

שלשה אופנים להלוית המליצה בכלי שיר: 1) או שישיר אחד את דברי השיר באיזה נגון, והמנגן ינגן בכלי אותו הנגון עצמו, והוא הנקרא בספר תהלים בשם „שיר" סתם; 2) או שהאחד ידבר דברי השיר באמירה פשוטה, ובין מאמר למאמר ינגנו המנגנים בכלי זמר כפי הנאות לעורר הכונה שאליה כיון גם המליץ באמרותיו, והוא הנקרא בשם מ ז מ ו ר, מפני שעל ידי הזמר בכלי יתולק הנגון לחלקים שונים; 3) או שינגנו המנגנים ביחד עם המליץ המשורר וגם בין מאמר למאמר, כאשר ינוח המשורר בפה, ולפעמים יתחילו קודם שיתחיל המשורר, וגם יאריכו לבסוף, ונגינה כזאת תקרא „מזמור שיר", או „שיר מזמור".

מזמרה. סכין לזמור ענפי הגפנים. הנביא יואל (ד. 10) המעיר למלחמה אומר: כתו אתיכם לחרבות ומזמרותיכם לרמחים. והנביאים ישעיה (ב. 4) ומיכה (ד. 3) המנבאים באחרית הימים שלום לכל בשר וקץ כל מלחמה, אומרים: וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות.

מזמרת. מספרים לכרות את זנבות אודי הנר (ליכטפוצער) (מתנר תמיד). כפי המבואר במ"א (ז. 50) נעשו כל הכלים של בית ה׳ שבנה שלמה מזהב סגור, אבל למעלה מעט (בפסוק 45) כתוב כי הכלים שעשה המלך שלמה להיכל היו עשוים מנחשת, והמבקרים נוטים להאמין כי נוסחת הפסוקים הקודמים היא הנכונה.

מזער הוא אחד עם מצער בחלוף (זסשרץ), הוראתו — מעט. ונשאר אנוש מזער (ישעיה כד. 6). ולהפליג המעוט: ושאר מעט מזער לא כביר (שם טז. 14), השאר ימעט מאד מאד. ויונח גם על מעוט הזמן: עוד מעט מזער (שם 25; כט. 17) ונמצאת התמונה הזאת אך בספר ישעיה.

מזרה הוא שם כלי לזרות בו את התבואה אחרי הדיש: זורה ברחת ובמזרה (ישעיה ל. 24). ואזרם במזרה (ירמיה טו. 7). הכלי הזה נעשה בתמונת מזלג בעל חמש שנים עשוי מעץ, שבו היו מגביהים את תערובות הזרעונים, המוץ וחלקים הקטנים של הקש שנשארו אחרי שנדושה התבואה בשבלים ובעזרת ואמצעות הרוח הוסרו החלקים הקלים (המוץ והקש) ונשארו הזרעונים נקיים מכל תערובות.

מזרות. עיין ערך מזלות.

מזרח הוא פאת השמים שממנה יוצאת השמש בכל יום להאיר לארץ ולדרים עליה, וסובבת ומקפת את קצות השמים עד שמגעת בערב לפאת מערב ושם היא שוקעת. והקדמונים האמינו שאז היא מתעכבת כל הלילה בהיכלי כוכבי לכת לנוח ולהנפש מעמל תקופתה את קצות השמים ובבקר חוזרת לזרוח על הארץ, כן היא שומרת תפקידה יום יום. החכמים הבקיאים בתכונת השמים מחליטים כי לא השמש סובבת ומקפת את הארץ כאשר יראה האדם לעינים, כי אם להיפך, הארץ סובבת ומקפת את השמש. ואם כי כבר הוכיחו האמתית הזאת בראיות נכוחות שאין עליהן תשובה, בכל זאת אין הדבר הזה סותר לדברי כה"ק, שהשמש מקפת את הארץ, כי דברה תורה כלשון בני אדם, ורובם אינם בקיאים בתכונת השמים, ואינם מרגישים את תנועת הארץ סביב השמש ואין להם אך מה שעיניהם רואות — כי השמש מקפת את הארץ בכל יום ויום.

מזרים (מפיצים ומפזרים), כן נקראו במליצה רוחות הצפון המפזרים את העננים ומקררים את האויר: וממזרים קרה (איוב לז. 9).

מזרע, זרע שדות, דבר הראוי לזריעה. וכל מזרע יאור (ישעיה יט. 7) כל הזרוע על שפת היאור במצרים.

מזרק. גביע גדול עם צנור על שפתו לזרוק ממנו דמי הקרבנות. המזרק היה אחד מהכלים שכל אחד מהנשיאים נתן לנדבה בעת חנוכת המזבח במשכן שעשה משה במדבר והיה של כסף. העשירים היה להם גם כן מזרקים או גביעים גדולים שמוזגים מהם הכוסות: השותים במזרקי יין (עמוס ו. 6), המזרקים שעשה משה למשכן היו של נחשת. על דבר כמותם, איכותם ותמונתם אין לנו כעת מושג נכון. אולם המזרקים שנדבו הנשיאים לא היו גדולים בכמותם, כי משקלם היה כמבואר בתורה (במדבר ז. 13) אך שבעים שקלים כסף או לערך שני ליטראות. שלמה עשה את המזרקות מזהב סגור (מ"א ז. 50; מ"ב יב. 13; ירמיהו נב. 19), וכפי אשר יספר בעל דהי"ב (ד. 8), כי את מזרקי הזהב האלה עשה חירם לשלמה מאה במספר. וגם בבית השני נזכרים חמשים מזרקי זהב שנתן התרשתא לאוצר המקדש (נחמיה י. 70).

מח, דשן ושמן, עלות מחים (תהלים סו. 15) תרגומו שמנין, ובישעיה (ה. 17) וחרבות מחים גרים יאכלו, פירושו החורבות שמחריבים דשני ארץ, המה הרשעים השמנים מעושק דלים, יאכלו העניים, הגרים בשכנות בתים של אחרים מפני שאין להם דירת קבע.

מח, שקוי עצמות הבעלי חיים, ומות עצמותיו ישוקה (איוב כא. 24), איוב מתאונן על האי מדרים השורר בעולם, כי האדם לפעמים ימות בלא עתו בעוד שעצמותיו מלאים מות וכח עלומים.

מחבא, מסתר, מקום סתר. מחבא רות (ישעיה לב. 2) כמקום מפלט מרות, כן יהיה המלך אשר ימלוך בירושלים לצדק, כי כל העשוקים ימצאו בו מחסה ומסתר למו.

מחברת, מקום דבק שני דברים, שלב, בשפת היריעה הקיצונה במחברת השנית (שמות כו. 4) לעומת מחברתו (שם לט. 2)

מחברת. קורת דבק לחבר שני חלקי בנין, (בינדע־באַלקען). ועצים למחברות (דהי"ב לד. 11) וכן נקרא ברזל המחבר בשתי קצותיו (קלאמער) וברזל לרוב למסמרים ולמחברות (דהי"א כב. 3)

מחבת. כלי ברזל למאפה תנור. על מחבת בשמן תעשה. ומשתמשים בה על פי רוב לאפות עליה רקיקים בשמן או בשומן.

מחגרת, מעטף כאזור סביב. מחגורת שק (ישעיה ג.23). ועיין ערך שק.

מחוגה, הוא כלי משתמשים בו במלאכת חרש והושב, במלאכת הציור ובתמונות וציורים הנדפסים לעשות קוים עגולים (צירקעל). ובמחוגה יתארוהו (ישעיה מד. 31).

מחוז. השם הזה מורה על גבול, קץ ותכלית. וינחם אל מחוז חפצם (תהלים קז. 30). ופירש הרד"ק אל גבול חפצם, שינחה אותם האל יתברך אל המקום שחפצם ללכת שמה. כי יתן להם הרוח שתוליך הספינה לשם. אמנם יותר נכון שטעם התבה איננו על המקום כי אם על החפץ עצמו, כלומר הגיעם אל תכלית חפצם ומבוקשם וכן תרגם הרמבמ"ן: צו איהרעס וואונשעס ציעל.

מחויאל, מחייאל, בן עירד מצאצאי קין (בראשית ד. 18) עיין ערך קין.

מחוים, שם עיר שבה נולד אחד מגבורי התילים אשר לדוד: אליאל המחוים (דהי"א יא. 46) ויש גורסין המחנימי כלומר מעיר מחנים, מפני כי לא נמצא עיר בא"י בשם מחוים, וגם התרים את הארץ לארכה ולרחבה לא מצאו זכר לעיר כזאת.

1) **מחול,** כרכור ,רקידה במעגל, היוצא על פי רוב מתוך הרגש של שמחה. על פי רוב יצאו היהודים הקדמונים במחול לקראת שובי מלחמה וזר הנצחון על ראשם, כאשר ראינו זאת במלחמת שאול ודוד עם הפלשתים, אחרי מפלת המצרים בים סוף, או במקרה של שמחה גדולה אחרת, כמו הבאת הארון לירושלים בימי דוד. וגם סתם בימי חג ומועד, כמו שכתוב: הנה חג ה' בשילה.. וראיתם והנה אם יצאו בנות שילה לחול ב מ ח ו ל ו ת... (שופטים כא. 19—21). ובמשנה (תענית כו) מצאנו כי היה מנהג בנות ירושלים לצאת בחמשה עשר באב ויום הכפורים (שהיו נחשבים לימים טובים מצויינים שלא היו דוגמתן) בכלי לבן שאולין (שלא לבייש את מי שאין לו), וחולות (במחולות) בכרמים... אולם המחול בתור אומנות (קונסט), המבאר בתנועות גופו של האדם רעיונות מיוחדים לא נמצא בכה"ק, ויש לשער כי לא היה ידוע להיהודים הקדמונים. ומה שאנו מוצאים שבנות המלך הורדוס הראו להקרואים ביום הולדת אביהם המלך את גודל ידיעתם באומנות הריקוד והמחול (מאט. יד. 6) לא לקחו זאת מהיהודים כי אם מהרומאים למדו זאת. המחול היה ליהודים כעין חלק משמחה של מצוה. בחגים ובמועדים נהרו המונים אל בית ה' מלובשים בגדי יום טוב ושרו בשירים וקול זמרה ,ומרגשי שמחה החלו לרקוד במחולות. אבל אין כל ספק שהמחול לא היה חלק מעבודת ה' כאשר היה הדבר הזה אצל הרומאים, כי היה להם כהנים מיוחדים עם חוקים רבים להגבול פרטי איכות וכמות החזיונות של הכרכורים והרקידות וכדומה. וקרוב להאמין כי כהני ישראל השתדלו בדבר הזה להתרחק מאד ממנהגי העובדי אלילים, כי כבר היו מצווים ועומדים: „לא תעשון כן לה' אלהיכם".

2) **מחול,** עיין ערכי: איתן האזרחי, הימן, כלכל, דרדע.

מחזה, עיין ערך נבואה.

מחזיאות, הצעיר מבני הימן המשורר לדוד (דהי"א כ"ה. 4) והוא היה מנצח לשנים עשר מלומדי שיר (שם 30) במחלקה העשרים ושלש של מחלוקת המשוררים שיסד דוד לבית ה'.

מחידא, שם אחד מן הנתינים שבניו שבו מבבל לירושלים ביחד עם עזרא וסייעתו (עזרא ב. 52)

1) **מחיה** מאכל להחיות (שפייז) כי למחיה שלחני אלהים לפניכם (בראשית מה. 5). ועיין ערכי: לחם

מזון, שיזון

2) **מחיה** ספחת בשר חי בעור הנגוע. ומחית בשר חי בשאת (ויקרא יג. 10)

מחילת חטאים עיין ערך סליחה ומחילה.

מחיר, חילוף, תמורה, שלום, וכהניה במחיר יורו (מיכה ג. 11).

על דבר הבטוי: מחיר כלב עיין ערך כלב.

מחלה, שם אחת מחמשת בנות צלפחד בן חפר משבט מנשה. השם הזה נזכר בבמדבר כו. 33; כז. 1; לו. 11; וביהושע יז. 3. כפי הנראה היתה הבכירה בין אחיותיה, מפני שהיא נזכרת ראשונה בכל המקומות שהבאנו בזה. מחלה עם אחיותיה באו לפני משה לבקש ממנו כי יתן להן נחלה בארץ בתוך אחי אביהן צלפחד, כי הוא לא השאיר אחריו בנים. משה הביא את משפטן לפני ה׳, ובעבור זאת בא אליו הצווי לתת להן נחלה בתוך אחי אביהן, בתנאי כי תהיין נשואות לאנשים משבטן, למען לא תסוב נחלתן משבטן לשבט אחר. כי נשים אינן בנות נחלה. גם אצל הערביים הנשים אין להן חלק בארץ, מפני שאינן לוקחות חלק במלחמה, ואינן מגינות על הארץ. רבותינו אמרו בפ׳ בנות צלפחד: אותו הדור היו הנשים גודרות מה שהאנשים פורצים. שכן אתה מוצא שאמר להן אהרן פרקו נזמי הזהב אשר באזני נשיכם, לא רצו הנשים ומיחו בבעליהן, שנאמר, ויתפרקו כל ה ע ם את נזמי הזהב וגו׳ (שמות לב). והנשים לא נשתתפו עמהם במעשה העגל. וכן במרגלים שהוציאו דבה ואמרו לא נוכל לעלות עליהם נגזרה גזירה שימותו במדבר, אבל לא על הנשים כמו שנאמר ולא נותר מהם איש (במדבר כו) איש ולא אשה, כי הנשים קרבו לבקש נחלה בארץ, לכך נסמכה פרשה זו למיתת דור המדבר (במדבר רבה פ׳ בא).

מחלון, בן אלימלך ונעמי, בעלה של רות המואביה. והוא מת בלי בנים (רות א. 2; ד. 10), ועיין ערך כליון.

1) **מחלי** בן מררי, הבן הצעיר של לוי בן יעקב (שמות ו. 19; במדבר ג. 20; דהי״א, כד. 26—28).

2) **מחלי** בן מושי, אחיו של מחלי 1). (דהי״א כג. 23; כד. 30).

בעזרא (ח. 18) מסופר, כי בעת שחנה עזרא על גדות הנהר אהוא והמתין שם שלשה ימים וחכה שיביאו לו משרתים לבית ה׳ בירושלים, הביאו לו איש שכל מבני מחלי בן לוי בן ישראל ושרביה ובניו ואחיו שמונה עשר. מה היה השם הזה של האיש שכל הזה לא נזכר. בעזרא א, ח. 47, כתוב שרביה בלי ואו בתחלת השם, ולפי זה יש לשער כי שמו של האיש שכל הזה הוא שרביה. אבל יש משערים כי א„יש שכל" הוא שם עצם פרטי. מחלי 2) היה מן הלוים שעבודתם היתה להלל לה׳ בכלי שיר בימי דוד.

מחלף, שכין לשחיטה. נזכר בעזרא (א. 9) בין כלי המקדש שהוציא כורש מהיכלו של אלהי נבוכדנצר ומסרם לששבצר נשיא יהודה, ומסופר שם כי היה מספרם עשרים ותשעה מחלפים.

מחלפה, מקלעת שער הראש. לשמשון היו שבע מחלפות משער ראשו (שופטים טז. 13) והוא תלתלי שער.

מחלצה הוא בגד טהור שחולצים אותו בעת עשות מלאכה. כנראה מן הנאמר על יהושע בן יהוצדק: הסירו הבגדים הצואים (המלוכלכים מעסקי מלאכת הבית) מעליו... והלבש אותך מ ח ל צ ו ת (זכריה ג. 4)

מחלקת 1) פרידה. הסלע שנחלק שם שאול מעל דוד ולא רדפו עוד נקרא בעבור זה בשם סלע המחלקת (ש״א כג. 25). 2) פלוגת אנשים, כמו המשמרות לשרת את המלך: המחלקת הראשונה לחדש הראשון... ועל מחלוקתו... (דהי״א כז. 2). ועל משמרת הכהנים והלוים לשרת בקדש: ולבני אהרן

במחלקותיהם (דהי"ב לא. 17). מחלקותם... (שם כד. 1), והלוים...

1) **מחלת**, רבו הדעות בהוראת השם הזה, הנזכר בשני מזמורים של ספר תהלים בהתחלת מזמור נ"ג, ופ"ח: למנצח על מ ח ל ת משכיל לדוד (נג), למנצח על מ ח ל ת לענות משכיל להימן האזרחי (פח). לדעת קצתם הוא בעצמו הכלי שיר הנקרא גם כן מחול, אלא שהוא על משקל נקבה, ובאמת ישנם שמות רבים נבנים לפעמים על משקל זכר ופעמים על משקל נקבה. ולדעת קצתם הוא ממיני התלולין, ויש אומרים שהוא שם כלי שיר מכלי המיתרים; אבל הנכון כי שרשו מחלה, דאבון, והוא שם שיר בנגינת הגה והי, ובאמת תוכן שני המזמורים האלה מסכים בעניננו לשם הזה, כאשר יעידון כל הפסוקים משני המזמורים הללו: ה' אלהי ישועתי, יום צעקתי, בלילה (צעקתי) נגדך; כי שבעה ברעות נפשי חיי לשאול הגיעו... למה ה' תזנח נפשי, עני אני וגוע מנוער... הרחקת ממני אוהב זרע מיודעי — מחשך, כלומר אך החושך הוא יודעי ומכירי (פח). ולפי זה המאמר הזה הוא השתפכות הנפש של איש פרטי שרוי בצער גדול שאין לו כל תקוה להמלט ממנו ואך ה' לבדו יוכל להצילו. והמזמור נ"ג הוא מלא מרורות על מצב העם הישראלי בימי סנחרב, שהיו רבים מהם חולים במחלת אי אמונה בתשועת ה' להצילם מרעתם, אבל במזמור הזה יש גם תקות הטובים כי ה' יבוא לעזרתם, כי סוף כל סוף יפחדו מחנות מלך אשור לא מפחד בני ישראל הנתונים במצור כי אם מפחד אלהים שיפזר עצמות חונך כלומר העצמות החונים מסביב ירושלים, כי אלהים מאסם, וגומר המזמור בתפלה מי יתן מציון ישועת ישראל. ואגב אורחא נעיר כי המזמור הזה מעובד ממזמור י"ד, המכלכל בתוכו כל דברי השיר נ"ג כמעט מלה במלה, אבל המבקרים משערים כי הפסוק האחרון מי יתן מציון... שבשיר י"ד אין לו ענין והוא לקוח ממזמור נ"ג.

2) **מחלת** בת ישמעאל אשת עשו ואחות נביות (בראשית כח. 9) בפרשה כו. 34 כתוב כי שם אשת עשו היה בשמת והיתה בת אלון החתי ובפרשה לו. 3 מצאנו כי בשמת היתה בת ישמעאל, ולא בת אלון החתי. לדעת שד"ל שני השמות מחלת ובשמת ענינם אחד, כי השם מחלת הוראתו מתוק בארמית, כי תרגומו של מתוק הוא חלי, וכן השם בושם בארמית מורה על מתיקות, אבל בכלל שמות נשי עשו לוטים בצעיף שנוים וסתירות (עיין דילמאן, האלצינגער וערך עשו).

מחלת אשת המלך רחבעם, והיתה בת ירימות בן דוד (דהי"ב יא. 18). ולפי זה היתה בת דודו.

מחולתי הוא שם היחס לעיר אבל מחולה (ע"ע). בשמואל ב' כא. 8 נקרא עדריאל בן ברזלי הגלעדי בשם המחולתי מפני שהיה מעיר אבל מחולה.

מחמאות (משורש חמאה) הוראתו משמני חמאה. ונמלץ על חלקת איש מרמה: חלקו מחמאות פיו (תהלים נה. 22), כמו שנאמר אחריו: רכו דבריו משמן.

מחמד, דבר לוקח לב רואיו, תאוה לעינים. מחמד לכספם (הושע ט. 6) דברים הנחמדים שקנו בכספם. והונח גם על פרי הבטן: והמתי מחמדי בטנם (שם 16).

מחמל דבר שהנפש חומלת וחסה עליו: מחמד עיניכם ומחמל נפשכם (יחזקאל כד. 21).

מחמצת, בצק מחמץ בשאור, כל מחמצת לא תאכלו. כפי הנראה דברים חמוצים נחשבו למאכלים פחותים ולזאת היו אסורים למזבח כמו שכתוב, „כי כל שאור וכל דבש לא תקטירו ממנו אשה לה'" (ויקרא ב. 11). והרמב"ם

במו"נ כותב הטעם מפני שמצא כתוב בספרי העמים, שהמנהג היה בין עובדי עבודה זרה להקריב כל מנחתם חמץ ולערב הדבש בכל קרבנותיהם ולכן אסרם לגבוה.

מחנה מקום חנות קהל הנוסעים בעדר: ויחץ (יעקב) את העם אשר אתו ואת הבקר ואת הצאן ואת הגמלים לשני מחנות (בראשית לב. 8), או מקום חנות צבא מלחמה: קול מלחמה במחנה (שמות לב. 17). השם הזה נמצא בכה"ק בלשון זכר ולפעמים בלשון נקבה, ובא גם בפסוק אחד בלשון זכר ונקבה כאחד: אם יבוא עשו אל המחנה ה א ח ת והכהו, והיה המחנה ה נ ש א ר לפליטה (שם 9). וגם ברבים יבוא בשתי תמונות זכר ונקבה: מחנים, מחנות. השם מ ח נ י ם יבוא על משכן אוהלים, ואז יהיה הפכו מבצרים: הבמחנים או במבצרים (במדבר יג. 19). וגם על יצורי ה' שהם מלאכיו עושי דברו מונח השם מחנה: רב מאד מחנהו (יואל ב. 11), הוא כנוי לארבה. מחלת המחנים, המה עורכי מחול מחנה מול מחנה (שה"ש ז. 1)

מחנה-דן מקום מבצר בין צרעת ואשתאל אחרי קרית יערים בנחלת יהודה (שופטים יג. 25; יח. 12). השם הזה נתן למקום הזה על שם המאורע, כי בימים הראשונים לביאת בני ישראל אל הארץ ושבט הדני עוד לא התאזרח והיה מבקש לו מקום להתישב שם, נסעו מצרעה ומאשתאל שש מאות איש משבט דן, והתחנות הראשונה של אנשי הצבא הזה היתה אחרי קרית יערים ביהודה, ועל כן קראו למקום הזה „מחנה דן" (שופטים יח. 12); ובמקום הזה החל רוח ה' לפעם את השופט שמשון הידוע בגבורתו העצומה (שם יג. 25). תכונת המקום הזה כעת לא נדע בדיוק. החכם וויליאמס בספרו „העיר הקדושה" בשפת אנגלית (א. 12) משער כי הוא המקום הנודע להערבים כעת בשם „בית מחנם" לצפונה של וועדי ישמעאל. אבל אין ראיות נכוחות לזה.

מחנים, שם עיר ידועה בקורות ישראל בעבר הירדן מזרחה, מקומה כעת בדיוק לא נדע. מדוע נקרא שם המקום הזה במספר זוגי שהוראתו שתי מחנות? בכתוב מפורש, כי אחרי שנפרד יעקב מלבן והלך לדרכו פגעו בו מלאכי אלהים, ויאמר יעקב כאשר ראם: מחנה אלהים זה ויקרא שם המקום ההוא מחנים (בראשית לב. 1—22), אבל הוא ראה אך מחנה אחת של מלאכים ומדוע קרא למקום מחנים שהוראתו שתי מחנות? רש"י מבאר: שתי מחנות של חוץ לארץ שבאו עמו עד כאן, ושל ארץ ישראל שבאו לקראתו. אבל היכן נזכרו מלאכי חוץ לארץ? אולי כוונתו על הסלם ומלאכי אלהים שראה בצאתו לחוץ לארץ ועתה בשובו לווהו עד גבול ארץ ישראל ושם יצאו לקראתו מלאכי ארץ ישראל, וכל זאת לחזק את לבו נגד ההרפתקאות שהיה ירא מהן בצאתו לארץ רחוקה, ונגד שנאת עשו אחיו בשובו לארץ מולדתו. הראב"ע מבאר סבת תמונת השם במספר זוגי כי היו לפניו אז שתי מחנות אחת של מלאכים שפגע, והשניה שלו, כמו שכתוב להלן: והוא לן בלילה ההוא במחנה, וכן פירש הרמב"ן. אבל מבאר עוד כי כן הדרך בשמות (לבוא במספר זוגי), ובאמת מצינו עוד ערים שבאה תמונתן במספר זוגי, כמו: קרנים, קריתים, חורונים ועוד. וראוי להעיר עוד כי נמצאות ערים בכה"ק שבאו שמותיהן בשתי תמונות: במספר יחיד ומספר זוגי, כמו קרתן (יהושע כא. 32) קריתים (ד' הי"א ו. 6—16); דותן, דותין (בראשית לז. 17); עינם (יהושע טו. 34) עינים (בראשית לח. 21). ואולי גם ירושלים תמונתה הראשונה היתה ירושלם ובאמת בארמית תמונתה ירושלם, ויוכל היות כי בעבור זה תחסר היוד בכתיבת המלה הזאת ירושלם (עיין שטראק בראשית צד 139).

שם העיר הזאת לא נזכר בכה"ק עד כיבוש הארץ, ואז נזכר שמה, כי היתה עיר הגבול בין נחלת מטה מנשה ומטה גד (יהושע יג. 26—30). ולהלן בפרשה כ"א (36) נזכר שמה עוד הפעם, כי נתנה לבני מררי לשבת בה. והיתה לפי זה אחת מארבעים ושמונה הערים שהבדילו בני ישראל לכהנים ולוים לשבת בהן ומגרשיהן. בהמשך הימים עלתה העיר מחנים למדרגת עיר המלוכה. אבנר המליך אחר מות שאול את איש בושת (או איש־בעל) בנו ובחר למענו את העיר מחנים לעיר המלוכה. יוכל היות כי יושבי מזרת עבר הירדן היו מכירים טובה לשאול בגלל הישועה והפדות שהביא ליושבי יבש גלעד והציל אותם מיד מלך בני עמון שהציק להם מאד, ונשארו נאמנים לבית שאול גם אחרי מותו. אולם אחרי מות איש בושת ודוד מלך על כל ישראל, הכירו גם יושבי מחנים את דוד למלך עליהם, וכאשר ברח דוד מירושלים בעת מרידת אבשלום בנו, בחר להמלט לעיר מחנים, והמה קבלו אותו באהבה רבה והגישו לו ולהעם אשר אתו כל הדברים הנחוצים לאנשי הצבא. (ש"ב יז. 24—29).

מחנק, הוראת השם הזה הוא: מיתת חנק. ותבחר מחנק נפשי (איוב ז. 15) פירושו: נפשי בחרה להמית את עצמה במיתת חנק, וזהו גם כן הכונה בחצי השניה של הפסוק: מות מעצמותי, שפירושו: מות מידי עצמי, או איבוד עצמו לדעת על ידי חנק.

מחסה, מגן, מסתור מפגע רע, מזרם וממטר, והונח גם על הבוגד בבוטחים בו, ומחסה כזה נקרא בשם מחסה כזב: כי שמנו כזב מחסנו (ישעיה כח. 15).

מחסום, סוגר לפתחון הפה: אשמרה לפי מחסום (תהלים לט. 2), כמו שמבאר המשורר הבטוי הזה בפסוק שלאחריו: נאלמתי דומיה (3). והוא שק או כיס עשוי ממיתרים דקים מעשה סבכה והיו משימים אותו על פיות השורים בעת דישתם שלא יאכלו מה שדשים, והתורה הזהירה שלא לעשות כן משום צער בעלי חיים, או שהיו משימים על פיות הסוסים והאתונות, נושאי משאות בשיירות הנוסעים, שלא ישכו איש אחיו.

מחסור, גרעון והעדר הצורך. ה' רועי: לא אחסר (תהלים כג. 1), אם ה' רועי לא יחסר לי כל דבר. כל מחסורך עלי (שופטים יט. 20). ולזאת יבוא השם הזה גם על ההוראת ריש ועוני: ובא מתהלך רישך ומחסוריך כאיש מגן (משלי כד. 34).

מחסיה, אבי נריה, ואב זקן לברוך סופר ירמיהו הנביא (ירמיה לב. 12). מן הכהנים אשר בענתות.

מחץ, בקיע, גזרת מכה: ומחץ מכתו ירפא (ישעיה ל. 26)

מלאכת חוצב בהר: ואבני מחצב (מ"ב יב. 13).

מחצה, מחצית, חלק אחד מן הנחלק לשני חלקים שוים. מחצית השקל (שמות ל. 13).

מחקר, העמק וחפש תעלומות שרשי דבר. מחקרי ארץ (תהלים צה. 4), כלומר התחקות על חקר מוסדות הארץ ותעלומותיה. ולכן ישתמשו האחרונים בשם הזה לענין כל בקורת תעלומות חכמה ומדע.

מחראה, מקום לשבת חוץ לצרכי נקביו, בית הכסא. וישימהו למחראות (מ"ב י. 27), ויען כי המלה מחראה נחשבת לניב נבזה, לכן תקנו בעלי המסורה לקרוא תחת המלה הזאת השם: „למוצאות", ונקדו את השם „למחראות" בנקודות השם „למוצאות".

מחרשה, שם קבוץ כלים למלאכת חרשים (אינסטרומענטין).

אולם מחרשת, ענינו ברזל הפולח ובוקע האדמה לשדה זרע, ובזה הוא נבדל

ללטוש איש את מחרשתו... (הריש בפתח והשין בשוא) ואת מחרשתו (הריש בצירי ממחרשה, כן מבואר בש"א (יג. 20): והשין בקמץ) (צו שארפען זיין פפלוג-אייזען און זיינע אינסטרומענטין).

מחשבה 1) מזמה, עצת-לב לטובה או לרעה. 2). מזמה בחרושת מלאכה, עצת-לב במעשה ידי אָמן: לחשוב מחשבות לעשות בזהב ובכסף ובנחשת (שמות לא. 4).

מחשך, מאפל, מקום חושך. אשים מחשך לפניהם לאור (ישעיה מב. 18) מיודעי מחשך (תהלים פח. 19) והוא מליצה נפלאה מאד, המליץ יתאונן על רוע מזלו כי אין לו שום אוהב ורע, ויודעיו ומכיריו אשר סביב לו הוא אך המחשך, החשך והאפלה.

מחת 1) משבט לוי, בן עמשי מבני הקהתי (דהי"א ו. 20). 2) מחת שם אחד מן הלוים אשר הפקיד המלך חזקיהו על התרומות, המעשרות והקדשים שהביא העם לבית ה' למען הכהנים והלוים (דהי"ב לא. 13).

מחתה, שם כלי לחתות גחלי אש. ועליה הקטירו קטרת לה'. ויקחו איש מחתתו, ויתנו עליהם אש וישימו עליהם קטרת (במדבר טז. 18). גם המספרים לכרות זנבי אודי הנרות למנורה נקראו בשם „מחתה": ואת נרותיה ואת מלקחיה ואת מ ח ת ת י ה (במדבר ד. 9). המחתות של המשכן במדבר היו של נחשת (שמות כז. 3), ושל הבית שעשה שלמה היו: של זהב (מ"א ז. 50) ובמס' תמיד נזכרות מחתות של כסף (תמיד פ"ה 4, 5), וגם במשנה יומא (פ"ד 4) נזכרות מחתות של כסף.

מחתה ענינה: שבר, הרס, איד, פגע, אסון: שמת מבצריו מ חת ה (תהלים פט. 41) כלומר נהרסו. וממחתה (אסון) כי לא תקרב אליך (ישעיה נד. 14).

מחתרת, פרץ מתחת לקיר בית, אם במחתרת ימצא הגנב והכה ומת אין לו דמים (שמות כב. 1). כי גנב שעשה מחתרת מתחת לקיר הבית לבוא אל תוכו לגנוב נכון הוא גם כן לרצוח נפש אשר יפריעהו מעשות מלאכתו זאת ובכן דין רוצח לו והבא להרגך השכם להרגו.

מטאטא, אגודת נצרים, או משרק שער לפנות קרקע בית: וטאטאתיה במטאטא השמד, כלומר במטאטא של כליון.

מטבח, הרג, קטל. הכינו לבניו מטבח (ישעיה יד. 21).

מטה, עיקר הוראתו הוא ענף או זמורה מפני שמטים את ראשיהם הנה והנה, והונח גם כן על מקל יד שעושים מן הענפים למשענת. וכן נמלץ על כל משען ומסעד לאדם, כמו: כל מטה לחם שבר (תהלים קי. 2). לאנשי המזרח היה המקל אות וסימן לנסיעה ולנדידות ממקום למקום. יעקב אבינו בנסעו לפדן ארם עזב את כל אשר לו בארץ כנען, ואך את מקלו לקח עמדו, כמו שאמר בעצמו: „כי במקלי עברתי את הירדן" (בראשית לב. 10). עם ישראל חגג את חג הפסח הראשון במקלות בידם לאות כי נכונים המה לעזוב את ארץ מצרים לנדוד במדבר ולשוב אל ארץ אבותיו, ארץ כנען. אלישע שלח על ידי גחזי את משענתו, שהיה חברו המלוהו בכל דרכיו, לשים אותו על פני הנער המת בן השונמית, כי חשב את המקל לבא כחו וממלא מקומו (מ"ב ד. 29), גם היום יקח עמו האכר הסורי מקל בלכתו בדרך, והמקל הזה הוא מעט יותר בארכו ממקלות אנשי אירופה. המקל הזה הוא אוחז באצבעותיו בקצהו הדק, ומניח את האגודל על ראש המטה. אחוזה כזאת מורה כי יחשוב את המקל גם למגן נגד אויב וגם למשענת בדרכו. השם מטה הונח גם על שבט מוסר או מקל חובלים.

כמו ומטה הוא בידם זעמי (ישעיה י. 5) כלומר זעמי הוא המטה אשר בידם (של האשורים). מטה מוסדה (שם ל. 32) כוונתו מטה הממשלה המוסדה מאלהים להוכיח ולענוש את העוברים ומפירי חוק.

2) **מטה** עיין ערך שבט.

מטה עיש למשכב. מטות היהודים הקדמונים לא היו משונות בתוארן ותמונתן ממטות שארי העמים בארצות המזרח. על המטה היתה מונחת מצע לשכב עליה, ושמלה לכסות את גוף האיש השוכב על המטה, כי קצר המצע מהשתרע, והמסכה צרה כהתכנס (ישעיה כח. 20) מנהגם היה לישן בלילה במטה בבגדים שהיו לובשים אותם ביום, ולא היו משנים בגדיהם מכסות יום לכסות לילה, ובזה לא נבדלו העשירים מהעניים. מובן מאליו כי בגלל זאת לא היו נחוצים להם „סדינים". הנה כי כן המטה היתה מוצעת בכסותי יום ולזאת בא הצווי: „אם חבול תחבול שמלת רעך לעירבון החוב שהלוית לעני רעך, עד בוא השמש תשיבנו לו, כי היא שמלתו לעורו, (לכסות בה גופו), במה ישכב?" (שמות כב. 27).

על פי רוב היו המטות עומדות סמוך לקיר, כמו שנמצא בחזקיהו: ויסב פניו אל הקיר (בשכבו על מטתו) להתפלל אל ה' (להקימו מחליו) (מ"ב כ. 3). מטות העשירים היו מהודרות ומקושטות ברוב פאר והדר, כאשר יעשו גם היום הבעדואינים והשוכנים באהלים, וגם היו משתדלים לבשם אותן במיני בשמים שונים הממלאים א חדר המטות ריח טוב. כן תדית האשה הזונה את האיש הזר אהוב נפשה בחלק שפתיה לאמר: מרבדים רבדתי ערשי חטובות אמון מצרים, נפתי משכבי מור, אהלים וקנמון (משלי ז. 16). העשירים והמלכים היו עושים מטותיהם מזהב וכסף (אסתר א. 6). במה מלאו העברים בימים הקדמונים את הכרים אשר שמו מראשותיהם נוכל לשער מהמסופר אדות מיכל בת שאול אשת דוד. כי שמה כביר (מין כר) משער עזים תחת מראשותיו (ש"א כו. 13). הכסתות הנזכרות ביחזקאל כפי הנראה לא היו כסתות אז או כרי המטות כי אם מין קשוט לאצילי ידים ולצודד נפשות (יחזקאל יג. 18). על הליפורנעס יסיפר כי היה סרות על ערשו, בעת באה אליו יהודית, במכסה ארגמן וזהב מעולפת כל אבני יקר (יהודית י. 24). המתים היו מציאיום לקבורה במטות כמנהגנו היום. כן מצינו כי דוד הלך אחרי המטה של אבנר ההרוג (ש"ב ג. 31).

מטוה, שם מלאכת הטויה, שהיא המלאכה לטוות חוטים מצמר ופשתים לאריגה ולתפירה. היהודים השתמשו למלאכה הזאת בשני כלים: בכישור ובפלך, הכישור הוא לוח עץ לאגוד עליו את הצמר או הפשתן, והפלך הוא בד עץ (שפינדעל) שעליו סובב החוט שנטוה. בכלים הללו השתמשו גם המצרים הקדמונים למלאכת הטויה, כמו שנמצאו תמונות הכלים הללו על מצבות זכרון של המצרים. ימים רבים לא נעשה שום שנוי באופן המלאכה הזאת ואך בשנת 1530 המציאו בניסנבורג מכונה חדשה למלאכת מטוה והמכונה הזאת ידועה בשם „האופן הזכסני". ובמחצה השניה של המאה השמונה עשרה למספר הנהוג נעשו שלש המצאות חדשות במלאכת מטוה ושינו את אופן המלאכה הזאת שינוי מוחלט. מהבטוי שבתורה: וכל אשה ח כ מ ת ל ב בידיה טוו (שמות לה. 25) נוכל לשער כי למלאכה הזאת היתה דרושה בימים הקדמונים בינה יתירה. ועיין ערך פלך.

מטמון, דבר הטמון וסמוי מן העין. כבר הקדמונים נהגו להטמין דברים יקרים שלא ישלטו בהם זרים וישללו אותם, וביחוד בשעת חירום כאשר פשט צר ואויב בארץ ולקח בחזקה כל מה

שהכינו יושבי הארץ למענם. ישעיה נבא לכורש מלך פרס כי ה' יעמוד לימינו ובכל אשר יפנה יצליח, וגם הדברים הטמונים ומכוסים מעיני אדם כמו אוצרות חושך (הצפונים בארץ) ומטמוני מסתרים (ישעיה מה. 3) יגלו לעיניו בעזרת ה'. בימי הריסות ארץ יהודה במלחמתם עם חיל בבל, הטמינו רבים מהעם בשדה: חטים ושעורים, שמן ודבש (ירמיה מא. 8). איוב המשיל את התשוקה העזה למות של האנשים הסובלים יותר מדי מפגעי הזמן לחפץ החופרים בארץ בשקידה עצומה בתקותם למצוא שם מטמונים (איוב ג. 2). החכם במשלי (ב. 4) מיעץ להשתדל בבקשת החכמה בחפץ נמרץ, כחפץ האיש החופש מטמונים. אגב אורחא נעיר כי תחת המלה מכמנים יש גורסין מטמנים.

מטע, הוא שתילת עצים בסדר יפה ומהודר; השם הזה בא בהשאלה בפי הנביא יחזקאל על עם ישראל, באמרו בשם ה': והקימותי להם מטע לשם (יחזקאל לד. 29). אכין מלכותם לשם ולתהלה בסדור יפה ובהנהגה ישרה. והבטוי הזה היה רגיל גם בפי הנביא ישעיה: ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ, נצר מטעי מעשי ידי להתפאר (ישעיה ס. 21).

מטעמים, מאכלים שונים ערבים לחיך. יצחק אמר לעשו בנו: „עשה לי מטעמים כאשר אהבתי" (בראשית כז. 4). בעל ספר משלי ישתמש בשם הזה בלשון רבות נקבות: אל יתאו למטעמותיו, ומזה יש משערים כי כבר הקדמונים ידעו להכין מאכלים שונים ברבוי נפלא, ולזאת יבוא הרבוי גם בלשון זכר (ים) וגם בלשון נקבה (ות).

מטפחת. שורש המלה הזאת הוא טפח שהוראתו התפשטות והונח ראשונה על מדת שטח היד, וממנו הושאל גם על בגדי נשים העשוי לכסות ראשיהן (שאל) או על הסינור (פארטוך), למשל במגלת רות (ג. 15) „הבי המטפחת אשר עליך" הוראתו שם סינור, כמו שנראה מהאמור שם: וימד שש (מדות) שעורים וישת עליה; ובישעיה (ג. 22) רוב המתרגמים מעתיקים „שאל" שהוא מעטפת בראש של הנשים. ובעלי התלמוד משתמשים במלה הזאת גם לתכריך ספרים מטפחת ספרים (מגלה כו.).

מטר, הוא שם כולל למים היורדים מן העבים על הארץ טיפות טיפות להפרות את האדמה ולהצמית צמחים ועץ עושה פרי. ובנוגע להזמנים שבהם יורד המטר על הארץ יש לו שלשה שמות מיוחדים: יורת הוא הגשם המרוה את תלמי השדה אחרי הזריעה, בארץ ישראל מימי תשרי עד כסלו: ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש (דברים יא. 14); מלקוש הוא הגשם היורד בעת עלות הלקש (שפעטרעגען) ועתו בארץ ישראל הוא ירח ניסן, כמו שנאמר ביואל (ב. 23) ומלקוש בראשון (בחודש הראשון שהוא חודש ניסן); גשם הוא המטר היורד במדה מרובה בסוף ימי החורף הוא חודש אדר, כמו שנראה מדברי עמוס (ד. 7) וגם אנכי מנעתי מכם את הגשם בעוד שלשה חדשים לקציר. המטר היורד בעת ובזמן הנחוץ הוא באמת ברכה בארץ ישראל ולדרים עליה, כמו שאמר הנביא ישעיה, כי הוא מרוה את הארץ, מולידה ומצמיחה, נותן זרע לזורע ולחם לאוכל (ישעיה נה. 10). האיש המתהלל במתת שקר (במה שאין בו) נמשל בבה"ק לנשיאים ורוח וגשם אין (משלי כה. 14). מטר בזמן קציר חטים היה להם לסימן רע ולמזכרת עון, כן נראה מדברי הנביא שמואל: הלא קציר חטים היום, אקרא אל ה' ויתן קולות ומטר ודעו וראו כי רעתכם רבה וגו' (שמואל א' יב. 17) בארץ ישראל המטר יורד אך בחדשי

החורף הנקראים אצלם ימות הגשמים והמה החדשים נאוועמבער, דעצעמבער, יאנואר, פעברואר ומארט, או חשון, כסלו טבת, שבט, אדר. בחדשים האחרים אם יקרה לפעמים מטר יורד הוא חזון יקר יוצא מהכלל. בימות הגשמים יורד המטר במדה מרובה ועמו יבואו לפעמים גם קולות וברקים. הרוח המביא את העבים יבוא מצד מערב או ים וגם מקרן דרומית מערבית. הרוחות הבאות מקדם ומצפון הנה על פי רוב יבשות. שלג יורד לפעמים בארץ המישור אשר במערב פאלעסטינע, במואב ובמדה מרובה בלבנון. אבל הוא חזון יקר מאוד ליושבים על חופי ים פלשתים, ובשרון. אנשי ירושלים מאמינים כי על עיר הקדושה ירושלים וסביבותיה לא ירד שלג לעולם. אבל השלג שירד בסביבות ירושלים בליל יום א', 20 יאנואר 1884 בא להתליש כח האמונה הזאת.

חכמים אחדים מחליטים כי תקופית קור וחום קיץ וחורף בארץ ישראל נשתנו היום מאשר היו בימי כה"ק. אבל הנוסע החוקר קאנדער כופר בזה. לפי דעתו הנוסדה על הידיעות שנאספו על אדות כמות מי המטר שירד במשך עשרים השנים מן 1860 עד 1880 בארץ ישראל לא יסבלו יושבי הארץ מחסור במים אם אך ישתדלו לנקות כראוי את הבורות וימרתו אותם בסיד בעת ובזמן הנחוץ. בעלי התלמוד מפליגים מאד בשבח יקרת המטר. „אמר ר' יוחנן שלשה מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח: ואלו הן מפתח של גשמים, מפתח של חיה (יולדת), ומפתח של תחית המתים (תענית ב.). ההגדה הזאת נוסדה על יסודות המוסר של היהודות על עיקר הדת של שכר ועונש, ועל האמונה כי היוצר הוא השופט את כל הארץ. לפי הכתוב בתורה גשמי ברכה באים בזמן שישראל עושים רצונו של מקום, ואם המה פונים עורף אל יוצרם ימנע מהם המטר, כמו שכתוב: **והיה אם שמוע תשמעו אל מצותי.... ונתתי מטר ארצכם בעתו, ואם יפתה לבבכם וסרתם מאחרי אלהיכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר** (דברים יא. 13—17). זמן הלידה הוא גם כן זמן פקודת עון כמפורש בברייתא (שבת לב.) ת"ר על שלש עבירות נשים מתות יולדות. ותחית המתים הוא יום הדין והמשפט, כי אך הצדיקים יעמדו לתחיה והרשעים יורדים לגיהנם ואינם עולים לעולם. ולזאת מפתחות הדברים האלו לא נמסרו לשליח כי אך הבורא הוא השופט. וזהו ג"כ כונת המליץ באיוב (לח. 28) השואל: היש למטר אב? כלומר היודע החוקר הסבות או חוקי הטבע המולידות את המטר, היודע הוא את הזמן מתי יבוא המטר, והכמות של מימיו אם תהיה די להרוות את הארץ? החוקרים אינם יודעים כל זאת כי הדבר הזה אינו מסדרי הטבע כי הוא בא מהסבה הראשונה מהבורא בעצמו. ר' אבהו מפליג ענין ירידת גשמים מתחית המתים (תענית ז.) כי תחית המתים היא אך לצדיקים, וירידת גשמים היא בין לצדיקים ובין לרשעים, ויען כי עצירת גשמים היא אות שהדור מלא עון לכן קבעו החכמים להתענות ולשוב אז בתשובה ולהרבות בתפלה ובתחנונים כי ירחם ה' את יצוריו ויסיר מעליהם את אפו, וישלח להם גשמי ברכה. בין הדברים שהתפלל עליהם הכהן גדול ביום הכפורים היה גם כן דבר ירידת הגשמים בשנה הבאה במדה דרושה ובזמן הנחוץ.

מטרד עיין ערך מהיטבאל 1) אם חורגת של הדד מלך אדום (בראשית לו. 39), לפי העתקת השבעים והפשיטא מטרד היה בן „מי זהב", ולא בת כמו שכתוב בספרים שלנו.

מטרה (משרש נטר) עיקר ענינו — משמרת ומזה יצא שמושו לשתי הוראות: 1) משמר, בית כלא בחצר בית המלך לפושעים מנכבדי העם, עצו־

בחצר המטרה (ירמיה לט. 15), 2) ציון
מוצב למורים בקשת לכונן אליו חציהם,
שלשת החצים צדה אורה לשלח לי למטרה
(ש"א כ. 20). ובמליצה יאמר הנגוע
מחצי שדי ומפגעיו: ויקימנו לו למטרה
(איוב טז. 12).

מטרי, שם משפחה בשבט בנימין,
והמלך הראשון בישראל, שאול,
היה מאנשי המשפחה הזאת. בהעתקת
השבעים נקרא השם הזה בקמץ תחת
הטי"ת. קלאסטערמאן גורס בקאפיטעל
ט. 1 „ממשפחת המטרי" תחת הכתוב „בן
איש ימיני". כי כבר בתחלת הפסוק
נאמר: ויהי איש מבן־ימין.

מידבא, שם עיר למטה ראובן במישור
אשר בעבר הירדן מזרחה.
תכונתה היתה בריחוק מיל וחצי בנגב
לעיר חשבון. העיר הזאת היתה מקדם
אחת מערי מואב, סיחון מלך האמורי
כבש אותה והביאה תחת ממשלתו, אבל
בני ישראל לקחו אותה ממנו וגרשוהו
משם (במדבר כא. 24—26). מספור דבר
המלחמה בין יואב והארמים שבאו לעזור
לבני עמון במלחמתם עם בני ישראל
נראה כי בעת ההיא העיר מידבא היתה
אחת מערי בני עמון (עיין דהי"א יט.
6—15). מן מצבת מישע מלך מואב
(עיין ערך מואב מצבת אבן של מישע
שורה 8 והלאה) נראה כי לפני ממשלת
עמרי ואחאב היתה העיר מידבא ביד
המואבים, ועמרי הביאה תחת ממשלתו,
ואך בימי מישע שבה להמואבים. העיר
מידבא היתה גם בימי הנביא ישעיה תחת
ממשלת מואב, אבל הנביא הזה ראה בחזון
כי העיר הזאת תחרב ועם מואב יליל
בבכי על מפלתה (ישעיה טו. 2). נפלא
הדבר כי ירמיה בנבואתו על מפלת מואב
לא יזכיר את מידבא, אם כי הוא מביא
רשימה פרטית מערי מואב שתהיינה
לשמה ולחרבה, ואת מידבא לא יזכיר אף
ברמז. נחוץ להעיר כי השבעים והפשיטא
אינם גורסים כלל בתורה (במדבר כא.
24—26) מידבא.

בימי החשמונאים ישבו בעיר מידבא
שבט ערבי הנקוב בשם ימברי, ומשנאתם
לישראל הרגו את יוחנן בן מתתיהו
החשמונאי. והאחים של יוחנן, יונתן
ושמעון לקחו נקמתם מהם ככתוב בספר
חשמונאים א, פרשה ט. שנות מאות רבות
היתה העיר מידבא עזובה ושוממה. ובשנת
1880 התישבו בה נוצרים ומטרתם היתה
להפיץ עקרי אמונתם בין הערבים
שכניהם. אנשי המושבה החלו לבנות להם
בתים לשבת בם. וכאשר חפרו באדמה
להיות היסוד לבתיהם מצאו שרידי חרבות
רבות, מגדלים, ושערים ועוד בנינים
עתיקים מאד. והרוצה לדעת פרטי
הדברים יעיין במאמרו של פ. סאזשורין
הנדפס בהרעוויו ביבליק לחודש אקטאבר
שנת 1892, וימצא שם דברים רבים
וחשובים בענין הזה.

מידד, עיין ערך אלדד.

1) **מיכא** בן מפיבשת בן יהונתן בן
שאול המלך (ש"ב ט. 12)
ובדהי"א (ח. 34) בא שמו בה"א בסוף
ולא בא'

2) **מיכא** בן זבדי מן הלוים בימי
נחמיה (נחמיה יא. 17). נזכר
בכה"ק בגלל בנו מתניה שהיה בימי
נחמיה ראש התחלה, יהודה (הוא"ו
בחולם והדלית בסגול) לתפלה, כלומר הוא
היה ראש וממונה וגדול לפתוח תחלת
ולהודות בתפלה בזמירות שירותיהם של
לוים.

3) **מיכא** היה אחד מן האנשים
החשובים בימי נחמיה שהיו
חתומים על האמנה ובאים באלה ובשבועה
ללכת בתורת ה' אשר נתנה ביד משה
עבד ה' (נחמיה י. 12)

1) **מיכאל** שם המלאך השני אחרי
גבריאל שנראה לדניאל בחזון
כמליץ ומגן לעם ישראל, הרשום בשם
אחד השרים הראשונים (דניאל י. 13).

והוא משמות המלאכים שעלו עם בני הגולה מבבל (ירושלמי ר"ה פ"א). בספר דניאל נמצא ראשונה האמונה כי בעולם העליון בשמים ממעל נמצאים מלאכים ממדרגות שונות, וכל אחד מהם הוא מגין על אומה ידועה בארץ. וכאשר האומות על הארץ אינן שוות כלן זו לזו, כי אם נחלקות לגדולות וחזקות ולקטנות וחלושות, כן השרים שלהם בעולם המלאכים נחלקים גם כן לראשונים ושניים וכו', כי לפי הכתוב בדניאל מיכאל הוא אחד השרים הראשונים (דניאל י. 13) מכלל דאיכא שניים ועוד. המלאך שדבר עם דניאל בחזון (דניאל י) מספר לו כי זה עשרים ואחד יום שהוא עומד לריב את ריב ישראל ולהגין עליו והצילו מחמת שרו של עם פרס החפץ להכחידו ולהשמידו מקרב האומות, אבל לא יכול להתגבר עליו עד שבא שרו של ישראל „מיכאל" ועזר לו, ובעזרתו נשאר המלאך המליץ ומגין הזה אצל כל מלכי פרס ,שהיו כולם טובים לישראל. ואחרי שנצח את שרו של פרס יצא להלחם גם עם שר יון, וגם במלחמתו זאת אין אחד מתחזק עמו כי אם מיכאל שרו של ישראל. הרעיון הצפון בחזיון הזה הוא: כי לכל עם ועם יש לו תכונה רוחנית ומוסרית מיוחדת שבה יצטיין העם הזה מהעמים האחרים זולתו, ובעבור תכונותיהם השונות המה נלחמים תמיד זה בזה, והמנוצח לפעמים יכחד מן הארץ לגמרי. לא כן הדבר בעם ישראל. כי הכח הרוחני שבו הוא ללמד לבאי עולם האמונה באחדות הבורא, ואהבת רעים, שהבורא הוא מקור הטוב והשלום, והכח הרוחני הזה הוא מרומז בשם מיכאל (כלומר מי כאל?) הוא הנותן לו העוז והגבורה לנצח את כל אויביו בנפש, כמו שאמר הנביא זכריה: לא בחיל ולא בכח (תגבר על אויביך) כי אם ברוחי אמר ה' צבאות. ובאמת הכח הרוחני הזה הוא שעמד לישראל לשמרו לבלי יכחד מן הארץ למרות הרדיפות הנוראות מכל-עמי תבל, והתקוה תשעשעהו לראות כי יתוקן תבל במלכות שדי וכל בני בשר יקראו בשם ה' אל עולם והרשעה תכחד מן הארץ. וזהו גם כן כוונת חז"ל שאמרו כי מיכאל הוא מדת הרחמים, כי באמת עם ישראל מצטיין במדת רחמנות יותר מכל עמי תבל, והדבר הזה ידוע גם לאומות העולם כי היהודים הם רחמנים בני רחמנים.

2) **מיכאל** אבי המרגל סתור ששלח משה לרגל את ארץ כנען ואשר הוציא דבת הארץ ביחד עם עוד תשעה מרגלים, והביאו בזה רעה רבה על עם ישראל (במדבר יג.).

3) **מיכאל** בן יהושפט מלך יהודה. האיש הזה נהרג בידי אחיו הבכור יהורם, ביחד עם שאר אחיו בני יהושפט, כי קנא יהורם בהם מפני שנתן להם אביהם יהושפט ערי מצודות ביהודה בלי הבט כי הוא יהורם ראוי להיות המלך על כל ארץ יהודה כי הוא הבכור (דהי"ב כא. 1—4).

4) **מיכאל** מן האנשים החשובים משבט הגדי שהתישבו בארץ הבשן עד סלכה והתיחשו בימי יותם מלך יהודה ובימי ירבעם מלך ישראל (דהי"א ה. 13).

5) **מיכאל** גם כן משבט גד מבני אביחיל שהתישבו בגלעד, בבשן ובבנותיה ובכל מגרשי השרון גם אלה התיחשו בימי יותם מלך יהודה וירבעם מלך ישראל (דהי"א ה. 17).

6) **מיכאל,** מבני גרשון בן לוי, נכדו אסף היה מראשי המשוררים שהעמיד דוד לשרת באוהל מועד שהעמיד בירושלים (דהי"א ו. 25).

7) **מיכאל** אחד מחמשה ראשי הצבא של גדודי צבא מלחמה משבט יששכר שלשים וששה אלף במספר בימי דוד (דהי"א ז. 3).

8) **מיכאל** אחד מראשי האבות משבט בנימין שהתישבו בירושלים (דהי"א ח. 16).

9) **מיכאל** משבט מנשה אחד מגבורי חתיל שעזרו לדוד בלכתו אל צקלג, והיו שרי הצבא של דוד (דהי"א יב. 21).

10) **מיכאל** משבט יששכר. בנו עמרי היה משרי הצבא אשר לדוד מלך ישראל (דהי"א כז. 18).

11) **מיכאל**, אביו של זבדיה מבני שפטיה שעלו עם עזרא בימי ארתחשסתא המלך בבבל, ביחד עם שמונים אנשים (עזרא ח. 8). מכל זה נראה כי השם מיכאל היה מצוי מאד כבר בימים הקדמונים בכל שבטי ישראל. יוכל היות כי על ידי השם השתדלו להשריש בלבות העם האמונה באל אחד, ולעקור משורש האמונה באלהי נכר שהיו רגילים לראות ולשמוע מהעמים שכניהם.

1) **מיכה** המורשתי, נביא אלהים ממורשת גת אשר חזה בימי יותם, אחז וחזקיה מלכי יהודה על שומרון וירושלים. העיר מורשת גת היתה בחלקו של שבט יהודה, קרובה להעיר גת של הפלשתים, ובימי הירונימוס עוד עמד על מקומה כפר קטן. העיר מורשת גת איננה העיר מרשה, כי אם עיר בפני עצמה, כמו שנראה ברור מהכתוב 15 פרשה א׳ מיכה; ויען כי מיכה יחשוב את שלשת הערים: מורשת גת, אכזיב ומרשה ביחד, וגם בספר יהושע (טו. 44) יחשוב מרשה ואכזיב ביחד לכן קרוב לשער כי היו הערים האלה קרובות זו לזו, והעיר מורשת גת היתה קרובה מאד להעיר גת, לכן הוסיפו לה השם גת להבדילה מן העיר מרשה האחרת.

ספר מיכה מכלכל בתוכו שלשה נאומים או משאות, כל אחד מתחיל במלת „שמעו". הנאום הראשון מתחיל בפסוק 2 פרשה א׳ וגומר בפסוק האחרון של פרשה ב׳. הנאום השני מתחיל בפסוק 1 פרשה ג׳ וגומר בפסוק האחרון של פרשה ה׳. והנאום השלישי מתחיל בפסוק הראשון של פרשה ו׳ ומסיים עם פסוק האחרון של הספר.

בנאום הראשון הוא מנבא מפלת שומרון בגלל התמכרה לתועבת הגוים, להשתחוות לפסילי עץ ואבן ולעשות כמעשיהם המכוערים; וגם איזה ערים בצפון ובמערב ירושלים תשקינה מכוס הפורעניות הזאת. אחרי כן ישים פניו אל ראשי העם, שופטיו ושריו ומנבא להם עתיד נורא, יען המה חומסים וגוזלים את דלי העם, עושקים גבר וביתו ואיש ונחלתו. אבל בסוף נאומו ירך לבבו וינבא לישראל עתיד מזהיר, כדרך שאר הנביאים, כי ירחם ה׳ את עמו, את שארית ישראל, וישיבם לאדמתם כימי עולם ושנים קדמוניות, ויעבור מלכם לפניהם וה׳ בראשם.

גם בנאומו השני (מן פרשה ג׳ עד פרשה ה׳) יכה בשבט פיו את שרי העם וביחוד שרי העיר הקדושה ירושלים, הרודפים בצע מעשקות, ואת נביאי השקר המתעים את העם בכזביהם ובודאים דברים מלבם ומודיעים אותם בשם ה׳, וגם על הכהנים מורי שקר ישפוך חמתו, ומנבא להם בגלל זאת חורבן ירושלים וגלות יושביה לארץ בבל. אבל עד מהרה ינחם על הרעה אשר דבר על עמו, ויסיים נאומו בנחמה כי שארית יעקב יהיה בקרב עמים רבים כטל מאת ה׳ וירום ידו על צריו וכל אויביו יכרתו כי יעשה ה׳ נקם באף ובחמה את הגוים אשר לא שמעו לדבריו לחדול להרע לבני ישראל.

בנאום השלישי המתחיל בפרשה ו׳ וגומר בפרשה ז׳ הנביא מוכיח את העם כלו על פניו, שהוא מכעיס את אלהיו הדורש ממנו דבר קל, והוא—אך לעשות משפט, לאהוב חסד (בין אדם לחבירו), ולהצנע לכת עם אלהיו, ולא ידרוש ממנו עולות אלים וחלב מריאים, והוא, ישראל, שומר חקות הרשעים עמרי ואחאב, המיתרים המאגדים ומחזקים את אנשי המשפחה לחיות ביחד חיי שלום ושלוה,

נתקו: בן מנבל אב, בת קמה באמה, איבי איש אנשי ביתו, ולא זכרו את הטובות הרבות שעשה הקב"ה עמהם שהוציאם ממצרים מבית עבדים ונתן להם ארץ חמדה לרשת אותה. ובעבור זה יעניש ה' כי לא יקצורו את אשר יזרעו, לא יסוכו שמן מן הזית אשר ידרכו, ולא ישתו את היין מן התירוש אשר ידרכו בגתיהם, והארץ תהיה לשמה ויושביה לשרקה. גם הנאום הזה מסיים הנביא בנחמה, ומבטיחם כי אחרי יקבל העם את ענשו ישיבו ה' לאדמתו, ויראנו נפלאות כימי צאתו מארץ מצרים, גוים יראו ויבשו מכל גבורתם, כי אלהי ישראל הוא נושא עון ועובר על פשע לשארית נחלתו.

מיכה הוא אחד מהנביאים המעטים, שדבריהם נזכרים בפיות נביאים אחרים שאחריו. כאשר האשימו שונאי ומתנגדי הנביא ירמיהו כי הוא מרפה ידי העם בנבואותיו אדות הרעה העתידה לבוא על יהודה וירושלים מידי מושל בבל, המליצו בעדו אוהביו מזקני ישראל והזכירו את דברי מיכה, שנבא גם כן רעה על יושבי ירושלים בימי חזקיהו, כדברים האלה: מיכה המורשתי היה נביא בימי חזקיהו מלך יהודה ויאמר אל כל עם יהודה: „כה אמר ה' צבאות: ציון שדה תחרש, וירושלים עיים תהיה והר הבית לבמות יער", ההמת המיתוהו חזקיהו מלך יהודה וכל יהודה וגו', והנבואה הזאת ממש נמצאת מלה במלה במיכה פרשה ג. 12. אבל מזה אין להוכיח כי מיכא נבא אך ורק בימי חזקיהו, נגד הכתוב בתחלת פרשה ראשונה, כי נבא גם בימי יותם ואחז, כי אדרבה תוכן הנבואות של מיכה מגיד מפורש כי מלכות עשרת השבטים עוד היתה על תלה, ובימי חזקיהו הלא כבר נהרסה. עיין המשא הראשון (א. 5—7, 14), במשא השני (ג. 1—9) מזכיר הנביא יעקב שהוא כנוי למלכות עשרת השבטים, כמבואר בפרשה א. 5. והראיה היותר חזקה היא כי לא ידבר מהריסת שומרון כמעשה שהיה.

נבואת מיכה על יהודה כי תגלה לבבל אם כי בימיו עוד היה אשור בכל כחו וגבורתו ובבל היתה אז אך כסניף לאשור, תורת על גודל כח הנביאים להבים מרחוק ולרדת לעומק מצב הפוליטיקי בזמנם, ולבוא להחלטה כי אשור ירד מגדולתו ובבל תמלא מקומו. מיכה היה בן דורו של ישעיה, ומבקרים אחדים מחכמי העמים (געזעניוס, היציג ועוד) משערים כי שניהם השתמשו בנבואות נביא שלפניהם בנוגע לעתידות מצב המוסרי של מין האנושי (עיין ישעיהו ב. 2—4 ומיכה ד. 1—3). על פי ההשערה הזאת הנקל לבאר ההמשך והיחס של הפסוקים בישעיה ב. מן פסוק 2 עד 5 עם דברי המשא עצמו. כי לפי ההשקפה הראשונה הפסוקים האלה אין להם שום שייכות אל תוכן המשא של הפרשיות ב, ג, ד, המכלכלות בתוכן חזות קשה על עם ישראל בעבור התמכרו לעבודת האלילים, ובגלל חטאי השופטים והשרים אשר עיניהם אך לבצע כסף יבימו ויטו משפט ויעותו הדין, ובגלל הנשים הרעות המבזבזות כסף רב לתכשיטיהן אשר הנה מקשטות את עצמן בהם לצודד נפשות אדם בהצותן בלבותיהם אש הזימה. הנביא מתחיל דברי תוכחתו בנבואת נביא הקודם שהיתה ידועה בעם אדות עתידות מין האנושי, כי סוף כל סוף האמת והשלום יגברו בארץ, מפני כי שפת אמת תכון לעד, והדבר הזה יהיה בטח גם בלא אמצעות עם ישראל, אבל למען מהר העת המאושרה הזאת בחר ה' בעם ישראל להיות לו לעם סגולה שעל ידי דרכי מוסרו ומדותיו הטובות יודיע דרכי ה' למין האנושי ובזה יקדים האושר המקוה. אבל תחת ללכת באור ה' ולהיות גם לאור גוים, ישראל עושה תועבות נוראות, והולך הנביא ומבאר את עונות והפשעים שהוא עושה. ובזה מבואר היחס והקשר

שבין תתחלת פרשה ב' עם כל המשא.

עקרי הדת של הנביא מיכה היו אך שלשה: כי לדעתו ה' דורש מהאדם אך עשות משפט, ואהבת חסד והצנע לכת עם אלהים (מיכה ו. 8), (עיין מכות כד. בא מיכה והעמידן על שלש). כי ענין ה„צדק" הוא חובת האדם לנהוג עם חבירו כהוגן, שלא לעשות לו שום עול ונזק בכל קניני גופו ונפשו, אולם התכונה אשר בנפש האדם להטיב עם חבירו טובה בלתי מחויבת נקראת „חסד". עשיית הצדק בפועל נקרא משפט, ועשיית החסד הפועל נקרא אמת. במדות האלה מתואר הבורא יתברך: „צדיק ה' בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו", „צדק ומשפט מכון כסאך, חסד ואמת יקדמו פניך". שתי המדות האלה מרבות שלום בעולם, ולכן אמרו חז"ל על שלשה דברים העולם עומד: על הדין (שהוא צדק ומשפט), ועל האמת (שהוא חסד בפועל) ועל השלום שהוא תוצאת שתי המדות האלה. שלכן אמרו עליו שלא מצא כלי מחזיק ברכה אלא שלום. ובכן האדם הבוחר במדות האלה שהקב"ה מתואר בהן, הוא הולך בצנעה עם הקב"ה בקיום העולם כאלו נעשה שותף להבורא בבריאת העולם וקיומו.

2) **מיכה** בימי המלך יאשיהו. נזכר בדהי"ב (לד. 20) משום בנו עבדון שהיה בין השלוחים ששלחם המלך יאשיהו אל חלדה הנביאה לדרוש את ה' בעדו ובעד הנשאר בישראל וביהודה על דברי הספר התורה אשר מצא חלקיהו בבית ה', כי גדולה חמת ה'. אשר נתכה בהם, על אשר לא שמרו אבותיהם את דבר ה' לעשות ככל הכתוב על הספר הזה. בספר מלכים ב' (כב. 12) נמצא השם הזה כתוב מיכיה ושם בנו עכבור (ולא עבדון).

3) **מיכה** שם איש אחד משבט ראובן מהאנשים המצויינים שנמצאו בספר היחש בדה"א (ה. 5), נזכר שם בשביל אחד מיוצאי חלציו השר בארץ שהגלה תגלת פלאסר מלך אשור משומרון.

4) **מיכה** עיין ערך מיכא 1).

5) **מיכה** הראש למחלקת הלוים בימי דוד (דהי"א כג. 20) מבני עוזיאל.

מיכיה (מי כיה) נזכר בנחמיה משום אחד מיוצאי חלציו זכריה, שהיה מבני הכהנים בחצוצרות בימי נחמיה (נחמיה יב. 25).

1) **מיכיהו** איש מהר אפרים בתחלת ימי השופטים (שופטים יז. 1) ולהלן בפסוק ח' נקרא בשם „מיכה". ככתוב מסופר אדותיו כי הוא גנב מאמו אלף ומאה כסף וכאשר השביעה אמו את בני הבית באלה, כי יודו מי עשה את הדבר הזה, הודה מיכה על גנבתו, ואמו לא הענישה אותו על המעשה הרע, ואדרבא ברכה אותו ותאמר: ברוך בני לה', ותאמר לו עוד יען כי הקדשתי את הכסף לה' הנני נותן לך מהכסף מאתים כסף לעשות פסל ומסכה, ותתן את הכסף לצורף ויעשה ממנו פסל ומסכה, והוא מיכה עשה לו בית אלהים ויעש אפוד ותרפים וימלא את יד אחד מבניו ויהי לו לכהן. מהמסופר עד כה נראה ברור כי ההשגה מאלהי העולם היתה אז גסה מאד בין שדרות העם, כי לא יכלו לצייר להם עצם נעלה ונשגב שאיננו גוף ולא ישיגוהו משיגי הגוף, ולזאת גם החרדים על דבר ה' ומשתדלים לכבדו באשר יוכלו עשו להם תמונות שונות פסל ומסכה, כמו שאמר הרלב"ג להוריד הרוחניות והשפע מהאל ית' על ידי התמונות מוחשיות. אחר כן בא נער מבית לחם יהודה „ממשפחת יהודה והוא לוי" והוא גר שם, ויבוא עד בית מיכה. המלות „ממשפחת יהודה והוא לוי" נראות בתמוהות. חז"ל השתדלו לבאר כי אביו מלוי ואמו מיהודה, וקרי ליה משפחה דמשפחת אם קרויה משפחה (ב"ב קט.), אבל באמת אין צורך לדחוקים באלה, כי המלה „ממשפחת" איננה מיוחסת אל

השם נער, כי הוא היה ממשפחת יהודה, כי אם אל השם בית לחם, כלומר והכונה על בית לחם שהיתה בחלקו של שבט יהודה, כמבואר בערך הזה להלן שהשמות משפחה, שבט, באים לפעמים זה תמורת זה. מפני כי היתה עוד עיר בשם בית לחם בחלקו של זבולון (עיין יהושע יט. 15) וכן דעת הירושלמי פ"א דמגילה שבית לחם הנזכרת ביהושע יט. 15 היא בית לחם אחרת, וז"ל: בית לחם, בית לחם חוריה, כלומר בית לחם אחרת. מיכה שמח מאד לקראת האורח והציע לפניו להשאר בבית פסלו לעבוד עבודת כהן, וכאשר הואיל הלוי להשאר בביתו של מיכה להיות לו לאב ולכהן שמח מיכה מאד על המקרה שהקרה ה' לפניו, ויאמר עתה ידעתי כי ייטיב ה' לי כי היה לי הלוי לכהן (עיין ערך כהן).

בעל ספר שופטים מוסיף לספר עוד מקרה אחד שהיה לו שייכות למיכה עם פסלו. בימים ההם, מספר, שבט הדני מבקש לו נחלה לשבת כי לא נפלה לו עד היום ההוא בתוך שבטי ישראל בנחלה (שופטים יח. 1). הדברים האלה סותרים למה שמבואר ביהושע (יט. 40—48) שבני דן התישבו כבר בשמונה עשרה ערים. אך באמת המלות בספור הזה „שבט הדני" מורות אך על משפחה אחת משבט דן, כי כן מצאנו במקום אחד שמשתמש הכותב במלת שבט למושג משפחה, כמו שכתוב להלן בספר שופטים (כ. 19) „וישלחו שבט ישראל אנשים בכל שבטי בנימין", ופה בלי ספק המלה שבטי (בנימין) באה על מושג „משפחות".

ובכן שלחו בני דן ממשפחתם, מספר הכותב, חמשה אנשים מצרעה ומאשתאל לרגל את הארץ, ויבואו עד בית מיכה וילינו שם. לבקשתם שאל הנער הלוי את פסלו אם יצליחו בדרכם שהמה הולכים עליה, והבטיחם כי דרכם נוכח ה'. סוף הדבר היה כי שש מאות אנשי חיל מבני דן התאזרו חיל לבוא להלחם עם העיר ליש אשר לצדונים. בעברם דרך בית מיכה לקחו בחזקה את הנער הלוי ואת פסלו, וכאשר לכדו את העיר ליש ויסבו את שמה דן כשם אביהם, הקימו שם את הפסל, ויהונתן בן גרשם בן מנשה (הנון בשם מנשה תלויה המורה כי היא הוספה מאוחרת ובכן השם האמתי בזה הוא משה, ובאמת הוואולגאטא מעתקת פה „משה" ולא מנשה, הוא משה מחוקקנו, ורק מפני כבודו הוסיפו הנון) הוא ובניו היו כהנים לשבט הדני עד יום גלות הארץ. על דבר הזמן אשר עליו תרמזנה המלות עד גלות הארץ המבארים חלוקים בדעותיהם. רש"י מבאר כי כונת הסופר היא על גלות שלמנסר (מ"ב יז. 6), אבל הפסוק שאחריו המספר: וישימו להם את פסל מיכה אשר עשה כל ימי היות „בית האלהים בשילה" באות ומטפחות על פני הביאור הזה. ולזאת הנכון כדעת האברבנאל, שיום גלות הארץ הוא היום שנשבה הארון בימי עלי, ושמואל החל לשפוט את ישראל כי על הזמן הזה נאמר: „ויאמר שמואל אל כל בית ישראל לאמר: אם בכל לבבכם אתם שבים אל ה' הסירו את אלהי הנכר מתוככם... ויסירו בני ישראל את הבעלים ואת העשתרות ויעבדו את ה' לבדו" (ש"א ז. 3, 4). והמבקר הוכיגאנט גורס במקום הזה עד גלות הארון תחת מלת הארץ. אבל אין צורך בתקון כזה, כי מלת גלות היא משורש גלה, שהוראתה הסרה, כמו ויתגל בתוך אהלה הסרת המכסה, כלומר שהארץ הוסרה ונקתה מעבודת הפסילים.

המבקרים מחכמי העמים מחליטים כי הפרשיות האחרונות בספר שופטים מן יז. עד גמירא הנן הוספה מאוחרת בימי דוד ושלמה. וזוהי כונת הדברים הנשנים איזה פעמים בפרשיות האלה. „בימים ההם אין מלך בישראל איש כל

הישר בעיניו יעשה", שכונתם היתה להשריש בלבות העם החפץ והרצון להנהיג ממשלת מלך, שבלתה העם פרוע לשמצה ורבים עושים תועבות נוראות ואין צדק ואין יושר בארץ.

לדעת חז"ל יהונתן הכהן של פסל מיכה עשה תשובה ודוד מינה אותו על האוצרות והסב את שמו שבואל (דהי"א כג. 16), כלומר ששב אל אל (ב"ב קו.), ואחרי מות דוד העבירו שלמה ממשרתו ושב לסורו ונעשה כהן בימי ירבעם אצל העגל אשר בדן והוא היה הנביא הזקן בבית אל (עיין מלבי"ם בפירושו לשופטים בשם הירושלמי). ולדעת חז"ל בסנהדרין (קא.) היה מיכה מיוצאי מצרים, והוא נבט, הוא מיכה הוא שבע בן בכרי ונקרא מיכה מפני שנתמעך בבנין, שנתנוהו בחומות פתום ורעמסס במקום לבנה, ואמר לו משה להקב"ה אתה הרעות לעם הזה שעכשיו אם אין להם לבנים משימים בניהם של ישראל בבנין, אמר לו הקב"ה קוצים הם מכלין, שגלוי לפני אילו הם חיים היו רשעים ואם תרצה תנסה, הלך והוציא את מיכה (עיין רש"י שם). קשה להאמין כי כונת חז"ל בזה היא שמיכה האריך ימים כל כך, אולי כונתם כי בכל הזמנים היו בין בני ישראל חלק קטן שלא היה לבם שלם עם ה' וזנו אחרי אלהים אחרים, וכל אלה נקובים בפי חז"ל בשם „מיכה".

2) **מיכיהו** בן ימלה, נביא ה' בישראל בימי המלך אחאב. כן נכתב שמו במ"א (כב. 8) אולם בדהי"ב (יח. 14) נקוב שמו מיכה. אך פעם אחת נזכרת נבואתו בכה"ק, בספור המלחמה בין אחאב ומלך ארם בדבר העיר רמת גלעד. אבל מתוכן הספור נראה ברור כי הנבואה הזאת לא היתה האחת והיחידה, כי אם נבא כבר לפני זה, ויען כי היה תמיד מנבא לאחאב אך רע לזאת היה המלך הזה שונאהו בנפש. לפי דעת יאזעפוס (קדמוניות ח. יד. 5) מיכיהו הוא הוא הנביא שהתחפש באפר על עיניו ונבא לאחאב רע יען שלח את איש חרמו מלך ארם לחפשי אחרי אשר נפל בידו (מ"א כ. 35—43), ובעבור זאת הביאו אחאב אל בית הכלא.

המאורע הזה עם נבואת מיכיהו על תוצאותיו מסופר בכה"ק במ"א כב. שם מסופר כי יהושפט מלך יהודה בא לבקר את אחאב מלך ישראל בשומרון. וזה האחרון שאל מאתו אם ילך עמו לעזור לו במלחמה עם בן הדד מלך ארם שהבטיח לו בכרתו עמו ברית שלום לפני שלש שנים להשיב לו את כל הערים שלכד מאת בני ישראל וביניהן גם העיר רמת גלעד שלא השיב עד כה. יהושפט הבטיח לו לעזור לו במלחמתו זאת, אך בקש מאתו לשאול מקודם את פי הנביאים אדות זה. אחאב מלא בקשתו ויקבוץ ארבע מאות נביאים וישאל מהם אם יצלח במלחמה נגד ארם, כל הנביאים האלה נבאו פה אחד כי יהיה המנצח במלחמה. יהושפט הביט בעין חשד על נבואתם, כי כפי אשר ביארו חז"ל היה מקובל בין מלכי יהודה כי אין שני נביאים מנבאים בסגנון אחד (עיין סנהדרין פט.), ומזה הבין כי כל הנביאים האלה נביאי שקר המה, וישאל מאחאב אם יש פה עוד נביא אחד הידוע לנביא אמת ,אשר דבר ה' בפיו. אחאב הראה לו על הנביא מיכיהו בן ימלה, אבל הוסיף לאמר, כי הוא, אחאב, שונא אותו מפני כי ינבא עליו תמיד אך רע. האמתלא הזאת לא ישרה בעיני יהושפט ובקש מאחאב לקרוא את הנביא מכיהו ולשאול את פיו. אחאב נעתר הבקשתו וישלח סרים אחד להביא את מיכיהו שהיה אז, לפי דברי יאזעפוס, אסור בבית הכלא. כאשר הובא מיכיהו לפני המלכים נגש נביא שקר אחד צדקיהו בן כנענה וקרני ברזל בידו ויאמר אל אחאב: באלה תנגח את ארם עד כלותם, ובסגנון הזה נבאו יתר נביאי השקר. וכאשר שאל אחאב את מיכיהו אדות זה, השיב גם הוא:

עלה והצלח ונתן ה׳ (את ארם) ביד המלך. אחאב הבין כי בלצון דבר את דבריו, וידרוש מאתו כי ידבר אליו אמת בשם ה׳. ויאמר מיכיהו: לכן שמע דבר ה׳: ראיתי את ה׳ יושב על כסאו וכל צבא השמים עומד עליו, ויאמר ה׳ מי יפתה את אחאב וילך ויפול ברמות גלעד? ויצא הרוח ויאמר „אני אפתה— אצא והייתי רוח שקר בפי נביאיו“. ויגש צדקיהו ויכה את מיכיהו על הלחי. ויאמר אחאב (אל הסרים) קח את מיכיהו והשיבהו אל אמון שר העיר ויתן אותו אל בית הכלא עד שובי בשלום. ויאמר מיכיהו אם שוב תשוב בשלום לא דבר בי ה׳.

הספור הזה מורה ההבדל שהיה בימים ההם בין נביאי השקר לנביאי ה׳. נביאי השקר אז לא היו בודאים דברים מלבם כי אם הבינו את המאורעות והמקרים ברוח מתעה, כאשר היה דרוש לחפץ המלך והשרים, והאמינו בחזיונותיהם כי מאת ה׳ המה. לא כן בימי ירמיהו, כי אז נביאי השקר ידעו כי דוברי שקרים המה, והיו גונבים דברי נבואות מנביאי ה׳ ושינו אותם לפי חפץ המלך והשרים כאשר דרש מהם מצב המדיני והפוליטי בימים ההם (עיין ירמיה כג. 30), כאשר יורו דברי ירמיהו בשם ה׳: „לכן הנני על הנביאים נאום ה׳ מגנבי דברי איש מאת רעהו“. עיין ערכי: נבואה, נביאים, נביאי אמת ונביאי שקר.

3) **מיכיהו** בן גמריהו בן שפן הספר אשר למלך יהויקים. בשנה החמשית ליהויקים מלך יהודה קרא ברוך בן נריה תלמידו של ירמיהו הנביא ביום צום את דברי ירמיהו הנביא כתובים במגלת ספר אדות הרעה העתידה לבוא על יהודה וירושלים מאת מלך בבל. מיכיהו ירד אל בית המלך ויגד להשרים אשר נאספו שמה את כל דברי המגלה. הדברים האלה עשו רושם חזק על רוח השרים ודרשו מאת מיכיהו כי ילך ויביא את המגלה ויקראו את תוכנה לפני המלך יהויקים. המלך בשמעו את דברי המגלה צוה לשרפה באש. וירמיהו צוה לתלמידו ברוך לשוב ולכתוב את כל הדברים שהיו כתובים על המגלה הראשונה ועוד הוסיף עליהם דברים רבים (ירמיהו לו.).

מיכל שם הצעירה משתי בנות שאול. המלך האומלל מקנאתו לדוד על הכבוד הגדול שהראו לו נשי ישראל בשובו ממלחמתו עם הפלשתים וזר הנצחון על ראשו, גמר בדעתו להרוג את דוד. למטרה זאת בתחלה עלה במחשבה לפניו להבטיח לדוד לתת לו את בתו הבכירה מרב לאשה אם יהיה לבן חיל וילחם מלחמות ה׳ עם הפלשתים, כי חשב שעל ידי זה סוף כל סוף יפול דוד בידי הפלשתים. אבל כאשר הגיעה עת הלקוחין ונודע לו לשאול כי בתו הצעירה אוהבת את דוד, נסוג אחור ממחשבתו הראשונה, ויתן את בתו מרב לעדריאל המחולתי (כלומר מאבל—מחולה), ואת מיכל בתו הצעירה הבטיח לתת לדוד לאשה תחת מרב בתנאי שיביא לו בתור מוהר מאה ערלות של פלשתים הרוגים על ידו, ובזה חשב שאול כי בתו מיכל, שדוד גם הוא אהב אותה, תהיה לו למוקש. אגב אורחא נעיר כי בהעתקות השבעים וגם ביוסיפין אין שום רמז ממרב, ויאזעפוס איננו מזכיר גם כן ממאה ערלות פלשתים כי אם יספר ששאול דרש מאתו להביא לו בתור מוהר שש מאות גולגלות של פלשתים הרוגים על ידו.

כאשר שלח שאול מלאכים לבית דוד להרגו, הורידה אותו אשתו אהובתו מיכל בעד החלון ויברח וימלט. למען לא ירדפו אחריו שלוחי שאול הניחה במטה את התרפים, שהיו לפי דעת איזה מפרשים (אברבנאל ועוד) צלם דמות דוד, ואולי כיון לזה גם יונתן בתרגומו „צלמניא“, ולמען יחשבו כי חולה הוא שמה כביר העזים הוא כר עשויה מצמר עזים, כי

כן היה מנהגם להשתמש בכר של צמר עזים תחת ראש החולה.

בהמשך הזמן נתקררה האהבה בין דוד ומיכל, כאשר נוכל לשפוט מזה שהטיחה דברים וביזתה את בעלה דוד בעת ראתה אותו מפזז ומכרכר לפני ארון ה' כאשר העלוהו מבית עובד אדום לירושלים, ואמרה אליו כי אז נגלה לעיני אמהות עבדיו כאחד הרקים. ודוד השיב לה, כי חשב זאת לו לכבוד להיות קל ושפל בעיניו לפני דלת העם בעת שמחת מצוה כזאת שכל העם לקח חלק בה. המבקרים משערים, כי סבת הקרירות היתה, כי מיכל נתנה יתרון לחייה בבית פלטי בן ליש שנתנה לו לאשה על ידי שאול אביה, לחייה בבית דוד ביחד עם עוד חמש נשים אחרות צרות לה, ואולי חשבה כי דוד צוה לאבנר במפגיע כי יקחנה בחזקה מבית פלטי להביאה אליו בכדי שיהיה לו על ידה איזה זכות על כסא המלוכה של שאול בתור חתן המלך, והרעיון הזה הפיל חשד גם על האהבה הקודמת של דוד אליה, כי היתה אך אמצעי להשיג המלוכה. יוכל היות כי לזה כיון הסופר בהוסיפו אל המאורע הזה: „ולמיכל בת שאול לא היה לה ילד עד יום מותה" (ש"ב ו. 23), מפני כי לא היו דברים שבצנעה נהוגים ביניהם גם מקודם המאורע הזה, מעת שנלקחה בחזקה מבית פלטי בן ליש. בש"ב (כא. 8) מסופר כי בפקודת דוד נמסרו להגבעונים חמשת בני מיכל להוקיעם בהר, שמזה נראה כי היו לה בנים. אולם הפשיטא גורס „מירב" תחת מיכל. גם בתלמוד (סנהדרין יט.) מקשים וכי מיכל ילדה הלא מירב ילדה. ויאזעפוס (קדמוניות ז. 4 ,3) כותב כי אחרי המאורע הנזכר שבה מיכל אל בית פלטי וממנו ילדה חמשה בנים. וזהו מסכים להשערת המבקרים שהבאנו למעלה.

1) **מימין**, מנימין, מן הכהנים שעלו עם זרובבל מן הגולה (נחמיה יב. 5—17).

2) **מימין**, ראש אבות למחלקה הששית לכהנים בימי דוד (דהי"א כד. 9).

3) **מימין**, מן הכהנים שלקחו חלק בחגיגה של חנוכת חומות ירושלים בימי נחמיה (נחמיה יב. 41).

4) **מימין**, בן פרעוש מן הישראלים שנשאו נשים נכריות והוכרחו לגרשן במצות עזרא ונחמיה שהשתדלו לטהר משפחות ישראל מתערובות עמי נכר (עזרא י. 25).

מינקת, שם לאשה הנותנת חלב שדיה למוץ לילד שאינו בנה. כבר הראשונים נהגו לשכור מינקת לילדיהם שמפני איזה סבה לא יכלו האמות בעצמן להיניק את ילדיהן. כן מצאנו כי לרבקה אשת יצחק היתה מינקת בשם דבורה, שנשארה עמה וחיתה בביתה עד יום מותה של המינקת (בראשית לה. 8), גם להמלך יואש היתה מינקת, וכאשר יהושבע גנבה את הילד יואש מחדר המטות שלא תהרוג אותו עתליה המרשעת, כאשר הרגה ליתר בני המלך, לקחה אתו גם את מינקתו (מ"ב יא. 2).

מיפעת, עיר הלוים למטה ראובן בקרבת יהצה (יהושע יג. 18), העיר הזאת נזכרת ביחד עם קדמות ויהץ ונמצאת לפי זה בחלק הדרומי של נחלת מטה ראובן. במאה הרביעית למספר הנהוג היתה העיר הזאת תחנות אנשי הצבא של חיל רומי שעמד אז על פני המדבר.

מישא בן שחרים מבני בנימין מחודש אשתו (דהי"א ח. 9) שנולד בארץ מואב.

1) **מישאל** בן עוזיאל דוד אהרן, מבני קהת, והיה דור רביעי ללוי בן יעקב (שמות ו. 22). מישאל ביחד עם אליצפן אחיו נצטוו להוציא מאהל מועד את גופות נדב ואביהו בני אהרן שהומתו באהל מועד על פי ה' מפני שהקריבו אש זרה על המזבח (שם י. 4).

2) **מישאל.** אחד משלש עשרה האנשים שעמדו לימין עזרא ולשמאלו בקראו מעל מגדל עץ את ספר התורה לפני העם (נחמיה ח. 4). חכמים אחדים מחכמי העמים משערים כי האנשים החשובים האלה היו כהנים גדולים ששרתו אז במקדש ה׳, אבל אין כל יסוד להשערתם.

3) **מישאל,** אחד משלשת רעי דניאל (דניאל א. 6) נחמד למראה ומשכיל בחכמה ודעת אשר הובא אל היכל נבוכדנצר מלך בבל. ושר הסריסים הכב לו שם כבוד „מישך" (שם 7). ובאשר לא הפיץ להשתחוות לצלם הזהב שהעמיד נבוכדנצר בבקעת דורא, השלך במצות נבוכדנצר לתוך כבשן האש אבל נעשה לו נס ולא נשרף, כן מסופר עליו בדניאל ג.

מישור, מקום ישר בלי הדורים ומעקשים. כן נקראה השפלה אשר בעבר הירדן מזרחה מנחל ארנון עד חשבון שנפלה למטה ראובן. בשטח המישור אין בו אילנות ועץ פרי, אבל הוא מוכשר ומסוגל למרעה צאן ובקר, וכפי שנוכל לשער מדברי ישעיה (טז. 8) גפן שבמה בעלי גוים הלמו שרוקיה, נמצאו שם לפעמים גם גפנים. הנוסעים והתרים את הארץ הזאת מצאו שם חורבות רבות, המעידות כי בימים הקדמונים היה חבל הארץ הזאת מרובה באוכלוסין. בעת הבעדואינים עם אהליהם השחורים המה לבדם אדוני הארץ. גם פלס מדות הנפש נקרא מישור. והוכיח במישור (כלומר בצדק ויושר) לענוי הארץ (ישעיה יא. 4).

מישך, עיין מישאל 3).

מישע מלך מואב נוקד ובעל עדרי צאן לרוב, והוא היה למס לאחאב מלך ישראל (מ"ב ג. 4). אחרי מות אחאב ובנו אחזיה עלה על כסא המלוכה פשע מישע במלך ישראל וחדל משלות לו את המס שהיה שולח לו מדי שנה בשנה מאה אלף כרים ומאה אלף אילים עם צמרם (מ"ב מ. 4, 5). **דוד הכה את מואב ויכבשם ויהיו המואבים לעבדים לדוד** נושאי מנחה (ש"ב ח. 2). **במצב הזה** בלי ספק היו גם בימי שלמה בנו עד אשר נתחלקה ארץ ישראל לשתי ממלכות בימי רחבעם — ליהודה וישראל. **חלוקת הארץ** העירה את רוח המואבים להסיר מעליהם את עול ישראל, ומרדו באדוניהם. כן מוכיחים הדברים החרותים על אבן מישע מלך מואב (עיין ערך מואב), **אבל לא** עלתה בידם להשיג החופש המקווה עד אחר מות אחאב ואחזיה בנו מלך אחריו. אבל יהורם אחיו שמלך אהריו גמר בדעתו להכניע את מואב עוד הפעם תחת עול מלך ישראל, ויצא למלחמה נגד מואב ויהושפט מלך יהודה ומלך אדום באו לעזרתו. שלשת המלכים האלה סבלו צמאון גדול מחסרון המים. בעצת הנביא אלישע חפרו אנשי החיל גבים בנחל, כאשר יעץ הנביא כן עשו. ויהי בבוקר והנה מים באים מארץ אדום וימלאו הגבים מים. כאשר זרחה השמש על המים נראו המים אדומים כדם. המואבים חשבו כי המלכים רכו ויכו איש את רעהו וזה הוא הדם הנראה, ויבואו אל מחנה ישראל לקחת את השלל, אבל הוכו מכה רבה; כאשר ראה מלך מואב כי חזקה ממנו המלחמה לקח אתו שבע מאות איש שולף חרב להבקיע אל מלך אדום ולא יכולו ויקח את בנו הבכור אשר ימלוך תחתיו ויעלהו עולה על החומה ויהי קצף גדול על ישראל ויסעו מעליו וישובו לארץ. כן מסופר בספר מלכים (ב׳ ג.). הדברים האחרונים האלה סתומים ובלתי מובנים. מי קצף על מי ומדוע היה הקצף?

חז"ל בפסיקתא בפרשת שקלים ביארו את הדבר, כי מישע מלך מואב שאל את עבדיו מה טיבה של אומה זו שנעשו להם נסים כאלה? אמרו לו אביהם אברהם בן יחיד היה לו, אמר לו הקב"ה הקריבהו לפני, ורצה להקריבו להקב"ה; אמר להם אף אני בן בכור יש לי אלף ואקריבו

לחמה (לשמש שחשבו לאלוה) ודרשו זאת מדכתיב ויעלהו ע"לה על החמה (וקראו החית בפתח). אבל הרד"ק והרלב"ג מפרשים את הכתובים בדרך הפשט באופן הזה. כאשר רצה מלך מואב להבקיע אל מלך אדום, כי היה מתנהו יותר חלושה, עלתה בידו לקחת שבי את בנו הבכור של מלך אדום, ויעלהו עולה, כי היה מנהגם להקריב שבויי מלחמה לאליליהם ועשה זאת על החומה להדאיב נפש מלך אדום, והדבר הזה העיר חמת מלך אדום על ישראל לפי שלא באו לעזרתו כאשר הבקיע מלך מואב במחנהו ושבה את בנו, ולזאת שב מלך אדום אל ארצו ואז גם מלך ישראל ומלך יהודה נסוגו אחור מעל מואב.

מישע בכור כלב בן חצרון, והוא היה אבי זיף (דה"א ב. 42). יוכל היות כי זיף זה הוא אבי הזיפים הנזכרים בשמואל ובתהלים. השבעים גורסים במקום הזה מרשה תחת מישע.

מיתר הוא חבל המתזק אהל. אהלי שודד וכל מיתרי נתקו (ירמיה י. 20), הבעדואינים עושים את מיתרי אהליהם עבותים מצמר עזים או גמלים. גם פתיל הקשת נקרא מיתר, במיתריך תכונן על פניהם (תהלים כא. 13). ועיין ערך קשת.

מכבנא שם עיר בנחלת מטה יהודה, נזכרת בדהי"א (ב. 49). בערך כבון הבאנו דעת החוקרים, כי מכבנא היא העיר כבון הנזכרת ביהושע (טו. 40) ושם אמרנו כי מקומה כעת לא נודע. אבל יש משערים כי היא העיר הנודעת כעת בפי הערבים בשם על־כוביבה, שתכונתה היא בריחוק שלש פרסאות מנגב לבית־גיברין. עיין דילמאן ליהושע (טו. 40).

מכבני שם איש גבור חיל מבני גד שנבדלו מעל שאול ובאו אל דוד בצקלג והוא נתנם לראשי אנשי הגדוד שלו (דהי"א יב. 13).

מכבר שמיכה, מכסה ממקלעת שער, „ויקח המכבר ויטבל במים" (מ"ב ח. 15). הספור בנבואת הנביא אלישע לחזאל כי בן הדד ימות מחליו, והוא חזאל ימלוך תחתיו נותן בהשקפה הראשונה לחשוב כי חזאל המיתו בכוונה בקחתו את המכבר ויטבול אותו במים ופרשו על פני בן הדד החולה, אבל אם נעיין היטב בדברי הכתובים נראה כי אין לנו ראיה מוכחת למחשבה הזאת, כי יוכל היות שחזאל לא חשב כלל להמית את בן הדד במכבר שטבל במים, ופרשו על פניו, ואדרבא חפץ בזה להביא תעלה למחלתו. ה. ברוס מספר כי בארצות הקדם נוהגים לטבל במים את השמיכה הכרים והכסתות של החולה במחלת הקדחת, וגם נותנים מים על המטה עצמה, ובזה הם מאמינים להביא רפואה להחולה. יוכל היות כי גם כותב ספר מלכים לא ידע בבירור אם חזאל אשם במיתת בן הדד או לא, ולכן סיפר המאורע בדברים המשתמעים לתרי אפי.

מכבר, מקלעת מעשה רשת. להמזבח שבמשכן שעשה משה במדבר היה מכבר נחשת מעשה רשת והיה משמש אך לנוי. ארכו של המכבר היה עשרים אמות להקיף ארבעה צלעי המזבח, ורחבו היה אמה וחצי, כי המזבח היה בקומתו שלש אמות והמכבר הגיע אך עד חצי המזבח מתחת שפת המזבח הנקרא כרכב. ועיין אברבנאל על התורה בפירושו לפרשה תרומה, מבאר כי להמכבר היה גם כן צורך ונחיצות.

מכות, עיין ערך „עשר מכות" שלקו בהן המצרים.

מכי אביו של גאואל הנשיא למטה גד, שהיה אחד מן המרגלים ששלח משה ממדבר פארן לתור את ארץ כנען ובשובם הוציאו דבת רעה ונענשו במיתת מגפה (במדבר יג. 15).

1) **מכיר** בכור מנשה בן יוסף מפילגשו הארמית, והוא אבי גלעד (בראשית נ. 23; יהושע יז. 1; דהי"א ז. 14). ולפי זה היו למכיר עוד אחים, כי אם היה בכור בלי ספק היו לו עוד

אחים צעירים ממנו, וכן מפורש בבראשית (נ. 23) גם בני מכיר בן מנשה יולדו על ברכי יוסף. אולם מספר במדבר נראה (כו. 29) שמכיר היה בן יחיד למנשה. איך שיהיה מרוב המקומות שנזכר שמו מוכח כי משפחת מכיר נחשבת כמעט לשבט מיוחד בפני עצמו, או לכל הפחות היו בני המשפחה הזאת המנהיגים הראשונים של כל שבט מנשה, כמו שכתוב ביהושע (יז. 1); ויהי הגורל למטה מנשה . . . למכיר בכור מנשה אבי הגלעד כי הוא היה איש מלחמה ויהי לו הגלעד והבשן. אגב אורחא נעיר כי במקום הזה מוכח כי גלעד הוא שם מקום כאשר יורה על זה ה' הידיעה של מלת הגלעד. ומספר במדבר (כו. 29) נראה כי גלעד היה בנו של מכיר. לישר הסתירות האלה נשער כי אחרי שכבשו בני מכיר את ארץ הגלעד, כמו שכתוב בספר במדבר (כו. 39) וילכו בני מכיר בן מנשה גלעדה וילכדוה, נולד לאחד מהם בן ויקרא את שמו גלעד על שם הארץ שלכדו. אבל מה נעשה עם הכתוב ומכיר הוליד את גלעד? (במדבר כו. 29). מדברי שירת דבורה: „מני מכיר ירדו מחוקקים" (לפי דעת „מור" מחוקקים המה שרי צבא) יש להוכית כי חלק זה מבני מכיר התיישב במערב הירדן.

2) **מכיר** בן עמיאל מלא—דבר, היה איש עשיר ובעל נכסים הרבה, והיה מהנוהים אחרי בית שאול כל הימים שנתמשכה השנאה בין דוד ובין איש בושת בן שאול. ואחרי מות איש בושת מצא בביתו מנוס ומחסה מפיבשת בנו של יהונתן בן שאול עד אשר נודע לו כי דוד באמת חפץ להגן על מפיבשת הנכה רגלים ואז מסר אותו לדוד להיות לו למעוז ומחסה. ויוכל היות כי בעזרתו נצל מפיבושת מידי הגבעונים שהשמידו את כל בית שאול. כאשר ברח דוד מירושלים מסבת מרידת אבשלום בנו ויבוא מחניימה הביא מכיר ביחד עם ברזילי הגלעדי לדוד ותילו דברים רבים ומאכל ומשתה שהיו נחוצים מאד לאנשי המלחמה היגעים והיעפים מרעב וצמאון. לפי דברי יאזעפוס (קדמוניות ז. 9 ,8) היה מכיר בן עמיאל האיש היותר נכבד בארץ הגלעד.

מכמס, מכמש שם עיר בנחלת מטה בנימין ממזרח לבית און או בית אל (ש"א יג. 2), העיר הזאת כתובה תשע פעמים בכה"ק בשי"ן בסוף, ושתי פעמים בסמ"ך (עזרא ב. 27; נחמיה ז. 31). עוד היום ידועה העיר הזאת בשם מוכימש בפי הערבים ותכונתה בהרי יהודה בריחוק שבע פרסאות לצפונה של ירושלים. ואף שנמצאת העיר הזאת באמצע הערים של נחלת מטה בנימין, בכל זאת לא נמצא זכרה ברשימת הערים של המטה הזה. העיר הזאת היתה תחנות אנשי הצבא של המלך הראשון של ישראל, שאול, שבחר לו שלשת אלפים אנשי חיל, שמהם היו שני אלפים עמו במכמש ואלף אחד עם יהונתן בנו בגבעת בנימין, עיר בצורה בריחוק ארבע או חמש פרסאות לצפונה של ירושלים. בין מכמש ובין גבעת בנימין עמדה מצודה חזקה גבע שהיתה אז בידי הפלשתים. אבל יהונתן הכה את נציב (גארניזאן) של הפלשתים. ויחר אף הפלשתים בישראל ויאספו למלחמה בחיל גדול מאד ויתנו במכמש. וייראו בני ישראל מאד מפני הפלשתים ויתחבאו במערות ובבורות, ורבים חרדו אחרי שאול שהיה אז בגלגל. שם המתין שאול שבעה ימים לביאת שמואל כאשר יעד. וכאשר ראה שאול כי שמואל לא בא לזמן המוגבל נגש שאול בעצמו להעלות העולה, כי כן היה דרכם להביא קרבנות טרם יצאו למלחמה. פתאום בא שמואל, ויצא שאול לקראתו לברכו. שמואל בראותו כי שאול בעצמו הקריב העולה שאל אותו בכעס, מה עשית ? (להקריב בעצמך קרבנות). ויצטדק שאול לאמר: ראיתי כי לא באת למועד אשר אמרת והעם החל לעזוב אותי והפלשתים נכונים לרדת אל הגלגל מצאתי חובה לנפשי לחלות את

פני ה׳ והקרבתי את העולה. לדברים האלה חרה אף שמואל ויאמר אל שאול: נסכלת עשו, כי לא שמרת את מצות ה׳ ועתה ממלכתך לא תקום, בקש לו ה׳ איש אחר לנגיד על עמו ישראל תחתיך כי לא שמרת את מצות ה׳.

הספור הזה בהשקפה ראשונה נראה זר ומוזר. מה חרי האף הגדול של שמואל על שאול שלא הועילו לו ההכנעה וההצטדקות שהראה לשמואל להשיב מאליו אפו? אבל הפתרון להשאלה הזאת יקל לנו למצוא בהאידעאל של שמואל באופן הנהגת ממשלת העם. שמואל התנגד בכל מאמצי כחות נפשו להנהיג ממשלת מלך בישראל. כי העם הזה הוא עם סגולה מכל העמים, נבחר להיות ממלכת כהנים (טהעאָקראַטיה) כלומר ה׳ אלהיהם הוא מלכם, והעם מונהג על ידי הכוהנים משרתי ה׳ ועושי רצונו. אולם כאשר העם הראה לו חפצו העז להנהיג ממשלת מלך, והיה מוכרח לעשות רצונו השתדל לכל הפחות שעניני הדת יהיו מסורים לכהנים לבדם ויד המלך לא תגע בהם. ובאמת קורות עם ישראל מעידים כי התערבות המלך בעניני הדת הסירו פעמים רבות את לב העם מאחרי ה׳ לעבוד אלהים אחרים, להתקרב על העמים שכניהם ולעשות כמעשיהם המתועבים, כמו שהיה הדבר בימי המלכים עוזיהו, יותם ואחז. ולכן כאשר ראה שמואל ששאול העיז לשלות יד בעניני הדת להקריב קרבנות בעצמו בלי השתתפות הכהנים שהיו אז במשכן ה׳ בגלגל העיר עליו כל חמתו והתנבא כי לא תצלח המלוכה בידו.

אם כי דברי שמואל לשאול היו כמדקרות חרב בלבו בכל זאת לא נסוג אחור מללחום בעד עמו שהיה אז בצרה גדולה מאד ועל ידי יונתן בנו ששם נפשו בכפו להביא תשועה לישראל עלתה בידו להביא מהומה במחנה הפלשתים וינוסו מפני בני ישראל. מן העת ההיא נשארה העיר מכמש בידי בני בנימין עד ימי ממשלת המלך חזקיהו. ואז מסופר (ישעיה י. 28) כי סנחרב מלך אשור בבואו לצור על ירושלים הפקיד את כלי מלחמתו במכמש. עזרא יספר (ב. 27) כי בין הגולים שעלו עם זרובבל מבבל לירושלים היו מאה ועשרים ושנים אנשים מאנשי מכמש. בספר חשמונאים (א. ט. 73) נזכר כי העיר מכמש היתה מושב יונתן המכבי ומשם הנהיג את ממשלתו על העם אחרי אשר הכה את תיל בכחידס, בימי אייזעביוס והירונימוס היתה מכמש כפר גדול במרחק תשע פרסאות מירושלים וקרובה לרמה.

מכמר, רשת לצוד חיות. כתוא מכמר (ישעיה נא. 20). כתוא (הוא ממיני הצביים) לכוד במכמר.

מכמרת, רשת לצוד דגים ופורשי מכמרת על פני המים (ישעיה יט. 8), מן הנאמר בחבקוק (א. 16) ויקטר למכמרתו נוכל לשער כי הציידים האמינו כי הצלחת הצדיה תלויה בחפץ ורצון המכמרת שהיה לה לפי דעתם כח אלהי נעלה, והקטירו קטורת לכח הנעלה הזה להפיק רצון ממנו ולהטותו לחפצו.

מכמתת עיר על גבול מנשה ואפרים אצל עיר שכם (יהושע טז. 6). אבל יען שפעם אחת נמצא השם הזה בה"א הידיעה: „ויהי גבול מנשה מאשר המכמתת" (יהושע יז. 7) ואין דרך שם עצם פרטי לבוא בה"א הידיעה לכן ישער ריטאַדע, כי מכמתת איננו שם עצם פרטי כי אם שם עצם כללי, אבל איננו יודע לבאר הוראת השם הזה ומושגו.

מכנדבי שם אחד הכהנים שלקחו להם נשים נכריות בהיותם בבבל והוכרחו להוציאם בגט במצות עזרא (עזרא י. 40).

מכנסים, בגד תחתון להכנים השוקים. הבגד הזה היה לחוב על הכהנים להתלבש בו לכסות בשר ערותם. ומזה ראיה כי שאר העם לא היו נוהגים אז ללבוש מכנסים. לפי דברי יאזעפוס ירדו המכנסים רק עד השוקים (קדמוניות ג. ט. 1).

מכס שיעור קצוב הנדרש מאת איש פרטי או מכל העם לעניני הדת והמקדש. ותרומות מכס לה' (במדבר לא. 28), אולם הנדרש לשלם לאוצר הממשלה נקרא בכה"ק בשם מס. אבל בתלמוד מכונה גם זה האחרון בשם מכס, והאיש הגובה את המכס נקרא מוכסן, וביחוד נקרא כן האיש המקבל עליו להביא לאוצר הממשלה המס הקצוב והוא יגבה לעצמו מהיחידים, והאנשים האלה היו מגונים מאד בעיני העם, כי המה העיקו ליחידים מאד ועשו להם עושר רב על ידי זה כי הממשלה עזרה להם להפשיט את עור העניים מעליהם.

מכפלה שם מקום אצל עיר חברון בשדה עפרון החתי (בראשית כג. 9) ונקרא המקום מ כ פ ל ה בגלל היות תחתיו מערה גדולה, ולכן קרקעיתו כפולה. את המקום הזה קנה אברהם לקבור במערתו את שרה אשתו ותהי המכפלה למקום קברות האבות ונשיהם (שם מט. 31). בשני מקומות בא זכרו בשם מערת המכפלה (שם כג. 9; כה. 9), במקום אחד — בשם: „מערת שדה המכפלה" (שם כג. 19). פעם אחת נקרא בשם „שדה המכפלה" בלי הזכיר את השם מערה (שם נ. 13) בקאפיטלי מט. 30, מכונה בשם „המערה אשר בשדה המכפלה". פעם אחת מתואר המקום הזה: „שדה עפרון אשר במכפלה" (כג. 17). נפלא הדבר כי לא נזכר המקום הזה בספור המרגלים שבאו עד חברון (במדבר יג.), ולא בלכידת כלב את חברון (יהושע טו.) ולא במלוכת דוד בחברון (ש"ב ה.), וגם לא במקום אחר בכה"ק לבד בספר בראשית. מבקרים אחדים משערים כי נמצא רמז למקום הזה בדברי אבשלום לדוד: אלכה נא ואשלם את נדרי אשר נדרתי לה' בחברון (ש"ב טו. 7), שמזה נראה כי חברון היה נחשב למקום קדוש בעבור מערת המכפלה אשר שם. בספר השמונאים א. מסופר כי יהודה המכבי לכד פעמים אחדות את העיר חברון שהיתה אז בידי האדומים, וגם שם לא נזכרת שום דבר ממערת המכפלה.

רבים מאמינים כי גם אדם וחוה קבורים במערת המכפלה. בספר יוחסין נמצאת הגדה אחת המספרת כי אדם לפני מותו צוה לקברו בעומק האדמה למען לא ישתחוו יוצאי חלציו לעצמותיו ולא יתנו להם כבוד אלהים, ובחר לו את מערת המכפלה כי היא מערה בתוך מערה, ולזאת נקראת „מערת המכפלה", כלומר מערה כפולה (עיין תלמוד סוטה יג.). שם נמצא הגדה אחת כי כאשר הביאו את ארונו של יעקב לקברו במערת המכפלה בא גם עשו לשם ודרש כי יתנו לו מקום במערה לקברו שם אחרי מותו, אבל חושים בן דן התיז את ראשו והרגו, וקברו את ראשו ביחד עם גופו של יעקב. פלאוויום מספר כי אברהם הקים בנין נפלא מאבני שיש במערת המכפלה ועשה אותו לקברת משפחה (מלחמות ב. 9—7). בקדמוניות (ח. 2, 1) יספר כי בחברון בקש שלמה מאת ה' כי יתן לו חכמה לדעת איך ינהג את העם בדרך הצלחתו, ולא בגבעון כמבואר בדה"ב (א.), כי בחברון היה אז משכן ה' כי המקום הזה היה מקודש בעיני העם בגלל קברי האבות במערת המכפלה אשר שם. ההגדה שעשו או אדום נקבר בחברון אולי נולדה בעת שהאדומים כבשו את חברון וילכדוה (עיין חשמונאים א.), אולם כאשר שבה חברון ליהודים החליפו את אדום באדם (הראשון) ואז נולדה ההגדה כי אדם נקבר במערת המכפלה, כי העיר חברון היתה נקראת בימים הקדמונים קרית ארבע, שהוראת השם הזה לפי דעת איזה חכמים היא: העיר שבה קבורים ארבעה זוגות: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה (עיין עירובין נג.; ב"ר פרשה נח). וגם הירונימוס מפרש הוראת השם קרית ארבע באופן הזה. מפני כי שם קבורים ד' צדיקים אבות העולם: אדם, אברהם, יצחק ויעקב. — נוסעים רבים שתרו את הארץ השתדלו

לראות ולחקור את מערת המכפלה על בוריה, ורבים מהם היו אנשים רמי המעלה וגם נסיכים ובני מלכים שהשיגו הרשיון מממשלת טירקיי לרדת אל עומק המערה לדעת את תכונתה אבל לא אחד עלתה בידו לראות ולדעת את אשר בקש ואשר חפץ לדעת. קדושת המערה הזאת גדולה מאד בעיני היהודים, הנוצרים והמחמדנים, ולזאת גם אלה שעלתה בידם לרדת אל עומק המערה וראו את מצבות הזכרון (מאָנו־מענטס) הנפלאות ואת הבנינים היקרים אשר במערה לא העיזו להרים את צעיף הקדושה והמסכה הנוראה הנסוכה על פני המקום העתיק הזה ולהודיענו דבר ברור מה שנמצא שם.

מכרה, חפירה, „ומכרה מלח" (צפניה ב. 9). ומזה **מכרה,** שענינו מקור דבר ומוצאו ויחס מולדתו. וזהו כונת הכתוב: שמעון ולוי אחים (הם מלדה בזעם אפם) „כלי חמס מכרותיהם" כאלו יחס מולדתם היה כלי קרב וחמס (בראשית מט. 5) (ש"ב).

מכרתי שם יחס פרטי מן מכרה, שם מקום מולדת חפר מגבורי החילים אשר לדוד (דהי"א יא. 36).

מכשול, מוקש חמרי או מוסרי. „ולפני עור לא תתן מכשול" (ויקרא יט. 14), כונת הפסוק בהכרח כפתרון בעלי התלמוד: למי שהוא סומא בדבר, שהוא עור ועינים לו, כי לא יתכן שיתיר להכשיל את הפקח. וגם השם **מכשלה** הוא מענין זה. הנביא ישעיה משתמש בשם מ כ ש ל ה בדרך לעג והתול תחת השם ממשלה: „כי יתפוש איש באחיו לאמר: קצין תהיה לנו והמכשלה הזאת תחת ידך" (ישעיה ג. 6) במקום והממשלה הזאת תחת ידך, כי באמת איננה עוד ממשלה כי אם מכשלה והריסות הסדרים.

מכתב אגרת, ספר. קשה עלינו לדעת כעת בדיוק מתי החלו היהודים לשלות מכתבים איש לרעהו. המכתב הראשון שבא זכרו בכה"ק הוא המכתב שכתב דוד ביד אוריה אל יואב בנוגע אל אוריה (ש"ב יא. 14, 15). מובן מאליו כי תוכן המכתב שכתב דוד ליואב על אדות אוריה לא יכול דוד למסור בעל פה לאוריה להגידו ליואב. ואם כותב המכתב היה חפץ כי בלעדי האיש שאליו שלוח המכתב לא ידע שום איש את תוכנו היה גם חותם את המכתב בחתימתו, כאשר עשתה איזבל אשת אחאב במכתב שכתבה בשם אחאב אל הזקנים על אדות נבות היזרעאלי (מ"ב כא. 8, 9). התשובה שהשיב יואב לדוד על מכתבו אליו לא היתה בכתב כי אם בעל פה. וזה האות כי ענין הכתב לא היה חזון נפרץ גם בענינים היותר נכבדים. לפעמים נתנו היתרון למכתב תחת שליחות בעל פה כמו במכתב ששלח בן הדד ליהורם מלך ישראל שירפא את נעמן מצערתו (מ"ב ה, 5—7), או המכתב הגלוי ששלח סנחרב אל חזקיהו מלך יהודה, שכונתו היתה להפחיד את העם ולהביא מורך בלבבם כי יכנעו לפניו מהרה (שם כ. 12). מסוג הזה היה המכתב ששלח ירמיהו הנביא אל גולי בבל ויעצם להשאר במנוחה בבבל לבנות להם שם בתים מפני כי לא ישובו לארצם אך אחרי עבור שבעים שנה, והמכתב ששלח שמעיהו נביא השקר אל יושבי ירושלים לגעור בירמיהו על אשר ירפה את ידי העם לבלי למרוד במלך בבל (ירמיהו כז.). כפי הנראה מצב בני הגולה והגעגועים שהיו להם אל ארצם ומולדתם החלו להרחיב חוג ההשתמשות בספרות המכתבים שהתפשטה והתרחבה מאד בין היהודים בני הגולה כאשר אנו רואים בספרים שנכתבו אחר חורבן הבית הראשון, שספרות המכתבים היתה רגילה וידועה מאד. בספר חשמונאים ב. אנו מוצאים מכתב שבו מפורשים גם היום, החודש והשנה של כתיבת המכתב, כמנהגנו היום. וזה האות כי כתיבת המכתבים הגיעה כבר בזמן הקדום ההוא למדרגה גבוהה.

מכתם רבו הפירושים בהוראת המלה הזאת. חז"ל חלקו את התיבה לשתים: מך—תם, והוא כנוי לדוד שהיה מך (עניו) ותם (תמים בדרכיו ובמעשיו) (סוטה י.), אבל רש"י מצא זרות בפירוש הזה „כי אין שיטת המקרא נופל על המדרש" (תהלים טז. בפירוש רש"י). הראב"ע והרד"ק פירשו מכתם בלשון כתם פז, כלומר שיר יקר ונכבד ככתם פז. דומה לזה מצאנו גם בספרות היונים „משלי הזהר" של הפילוסוף פיטגרוס, או „שירי הזהב" של הערבים. געזעניוס מבארו כמו מכתב לחזקיהו (ישעיהו לח.). אולם יותר מקובל על הלב שפירושו „מזהיר ומתנוצץ" כי תוכן רוב המזמורים המצויינים בראשיתם בשם „מכתם" הוא בטחון חזק בה' ותקות המשורר לראות אור וחיים בעת שהוא נתון בצרה וצוקה וסכנה גדולה מרחפת על פניו. ולזאת בהתחלת המזמורים שהמלה „מכתם" עומדת בראשיתם מבואר היטב הסכנה שבה נמצא המשורר, וכל המכתם סובב והולך על מצבו הרע ועל קו התקוה להנצל ממנה. מספר המזמורים המתחילים במלת מכתם הוא ששה: מזמור טז.—מכתם לדוד; נו.—לדוד מכתם באחוז אותו פלשתים בגר; נז.—לדוד מכתם בברחו מפני שאול במערה; נח.—לדוד מכתם חסר המאורע; נט.—לדוד מכתם בשלוח שאול וישמרו את הבית להמיתו; ס.—מכתם לדוד ל ל מ ד בחצותו את ארם נהרים ואת ארם צובה. ואגב אורחא נעיר כי במזמור ס. באה המלה ללמד, מפני כי תוכנו של המזמור הזה הוא ענין לאומי ונוסד לשומו בפי העם למען לא ישכח מזכרונו, כמו שמצינו בשירת משה: ועתה כתבו לכם את השירה הזאת (שירת האזינו) ו ל מ ד ה את בני ישראל שימה בפיהם למען תהיה לי השירה הזאת לעד בבני ישראל... (דברים לא. 19). וכן בקינת דוד על מות שאול ויהונתן: ללמד בני יהודה קשת (כלומר שיר הקינה) הנה כתובה (שירת הקשת) על ספר הישר (ש"ב א. 18).

מכתש שתי הוראות לשם הזה: א) מדוכה, הוא כלי שכותשים בה, אם תכתוש את האויל במכתשת (משלי כז. 22); ב) משקע בהר כדמות מכתשת המכתש אשר בלחי (שופטים טו. 19) משקע המקום הנקרא לחי (9), הילילי יושבי המכתש (צפניה א. 11) שלדעת ש„ב ענינו יושבי ירושלים כי ירושלים היא בעמק, כמו שנאמר ירושלים הרים סביב לה, כדבר ירמיהו הנני אליך יושבת העמק (ירמיהו כא. 13) וכן נקרא גם בלשון חז"ל מכתשת — משקע בקרקע האדמה: מכתשת מלאה עצמות (תוספתא נדה פח.).

מלאך, השם הזה אם יונת על בני אדם הוראתו „שליח", ובא על פי רוב במספר רבים, כמו וישלח יעקב מ ל א כ י ם לפניו אל עשו אחיו" (בראשית לב. 4); „וישלח ישראל מ ל א כ י ם אל סיחן מלך האמורי (במדבר כא. 21); ואשלח מ ל א כ י ם ממדבר קדמות (דברים ב. 26); „כי החבאת את ה מ ל א כ י ם אשר שלחנו" (יהושע ו. 17). אבל ביחיד מורה השם הזה על נמצאים רוחנים השומרים את תפקידם לעשות רצון קונם וחפץ צורם אדון הכל. מתי נבראו המלאכים לא נזכר בתורה, ויש תוכחה שלפי דעת התורה היו במציאות כבר קודם שנברא האדם, והדבר הזה מרומז בפסוק: נעשה אדם בצלמנו כדמותנו (בראשית א. 26). כאשר יתראו לבני אדם המה מדברים עמם, הולכים, ואוכלים עמהם, ונוגעים בגופם (עיין מ"א יט. 5; בראשית יט. 16; יח. 8). בהרבה מקומות בכה"ק נקראו המלאכים בשם אישים או אנשים, כמו באברהם: והנה שלשה א נ ש י ם נצבים עליו; בלוט, ויבואו שני ה א נ ש י ם סדומה; בדניאל, והאיש גבריאל. וכן אמרו חז„ל וימצאהו איש זהו גבריאל. ומכאן

ראיה לדעת הרמב"ם שאמר כי יש כת מלאכים הנקראים אישים, ולחנם תמהו עליו משיגיו ושאלו: מנין לו? ולבד זאת יש לשער כי כבר הקדמונים ידעו כי יש שמות למלאכים כמו שיש לאנשים, והראיה כי יעקב שאל להמלאך שנאבק עמו שיגיד לו את שמו, וזה אות כי היה מקובל אצלם שיש להם שמות. ומה שאמרו חז"ל שמות המלאכים העלו עמהם מבבל אין הכוונה כמו שחשבו, כי אמרו גם כן שמקום המזבח ומדתו עלה עמהם מבבל, האם גם זאת למדו אבותינו מהבבלים? אבל הכוונה בזה כי עד שובם מבבל לא בא זכר לשמות המלאכים בכה"ק. בכה"ק אין רמז כי המלאכים המה בעלי כנפים, ורק בכת השרפים נאמר: שרפים עומדים ממעל לו שש כנפים, שש כנפים לאחד (ישעיה ו. 2). אבל כתות שונות של מלאכים נקובות בשמות שונים ומכוונים אל מטרת משלחתם, כמו אראלים (גבורים), מלאכי שלום, מלאך הגואל, מלאך הברית, מלאך המשחית, שרפים אופנים, כרובים (עיין ערכיהם).

גם כחות הטבע נקראו בשם מלאכים. „עושה מלאכיו רוחות, משרתיו אש לוהט" (תהלים קד. 4).

במקומות רבים מכה"ק מצינו כי התגלות הנבואה מתחלת על ידי מלאך כאלו מלאך ה' מדבר אל השומע, אולם תוכן הנבואה לא המלאך משמיע כי אם הקב"ה בכבודו ובעצמו. כמו ביעקב: ויאמר אלי מ ל א ך ה א ל ה י ם בחלום ויאמר יעקב, ואומר הנני ויאמר שא נא עיניך וראה... אנכי האל בית אל אשר משחת שם מצבה (שם לא) במשה וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה.. ויקרא אליו אלהים מתוך הסנה... (שמות ג.) ועוד במקומות רבים. אולי הסבה המעוררת ומכינה את השומע לקבלת הנבואה היא נקראת מלאך והנבואה בעצמה אז באה מאת ה' בעצמו.

לדעת הרמב"ם (מו"נ מאמר א. פרק מ"ח) המלאכים אינם בעלי גופות אבל הם דעות ושכלים נבדלות מכח הגוף, ואין להם תבנית קיום. המלאכים הם נפעלים והאל הוא הבורא אותם, ולפי זה יש להם גם תכלית, ולזאת הם אינם ברואים נצחיים, כי הם נבראים לקיום צווי בוראם ומיד כשעשו שליחותם המה חולפים ונעלמים ומתהפכים לאפס ובטלים, וכן אמרו חז"ל המלאכים נבראים בכל יום ויום מנהר דינור ואומרים שירה והם בטלים (חגיגה יד.) וענין להט החרב המתהפכת הוא מברר: להט ע"ש משרתיו אש לוהט, „המתהפכת" מפני שהם מתהפכים בתכונתם פעמים אנשים, פעמים נשים, פעמים רוחות, פעמים מלאכים, הכל במראות הנבואה וכפי פעולת כח הדמיון הנבואיי, המציירת אותם עם כנפים. מפני שלא יעלה על הלב לעוף בלי כנפים, כמו שלא יעלה על הלב הליכה בלי רגלים.

מלאכה, המלאכה היתה אהובה מעולם לעמנו מראשית צמיחתו. אבינו הראשון, אברהם, היה רועה צאן ובקר, יצחק בנו היה עובד אדמה. יעקב ובניו היו גם כן רועי צאן. גם רבים אחרים מגדולי אומתנו התעסקו בעבודה ומלאכה. מחוקקנו הגדול משה היה רועה צאן, המלך הראשון באומתנו שאול הלך בכבודו ובעצמו אחרי הבקר לחרוש ולזרוע אדמתו. גם רבותינו בעלי התלמוד כלל גדול היה בידם אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות, ובאמת רבים מהם עסקו במלאכה להמציא מזון ומחיה לבני ביתם, והרביצו תורה לתלמידיהם בלי שום תקוה לקבל שכר, ושמו דברים בפי בוראם ויוצרם מה אני (למדתי אתכם) בחנם אף אתם בחנם. והיסוד הזה הכה שורש עמוק בלב גדולי עמנו ומעולם לא עשו את התורה קרדום לחתוך בה, וכל כך הגדילו מעלת המלאכה עד שאמרו גדול הנהנה מיגיע כפו יותר מירא שמים, כי הוא קונה שתי עולמות: העולם הזה והעולם הבא (ברכות ז.). אולם בהמשך הזמן, מסבות תנאי הגלות המרה והארוכה ירדה מעלת המלאכה מטה מטה והתחילו לבזותה, וביחוד עמדה בעיניהם מלאכת

התפירה (חייטנות) במדרגה שפלה מאד, ומצאו רמז לזה בפסוק ויתפרו עלה תאנה; קלקלת עובדך סב חוט וחייט (קלקלת מעשיך קח חוט ותפור). ובאמת היו בין החייטים מלשינים מוסרים ודלטורים על עמנו במספר רב מאוד מה שלא היה כן בין שארי בעלי המלאכות.

מלאכי, שמו של הנביא האחרון לנביאי ישראל, כן הוא דעת החכמים במגילה (ט"ו.) אולם ר' יהושע בן קרחה מחליט כי מלאכי הוא עזרא, וכן תרגם יונתן: מלאכי דיתקרי שמיה עזרא ספרא. ולפי עדות הרונימוס האמינו בזה בימיו היהודים. אבל קשה להבין מדוע אין רמז לזה בספר מלאכי? מקומו של הנביא הזה ויחוסו מאיזה שבט היה לא נודע לנו. לפי עדותו של עפיפאנוס היה משבט זבולן, אבל אין שום ראיה והוכחה לעדות זאת.

לא יקשה עלינו להגביל הזמן שבו נכתבו נבואות הספר הזה, העובדה של שיבת ציון מגלות בבל — היא עבר שכבר נשלם, ואין זכר לה בספר הזה. בית המקדש, שהנביא חגי העיר למוסר אוזן שבי גולה למהר לבנותו ולגמרו, כבר עמד על מכונו. בימי מלאכי, והכהנים משרתי ה' עובדים עבודתם ומקריבים קרבנות זבחיהם כחוק. כמבואר בפסוקים א. 10; ג. 10: „מי גם בכם ויסגור דלתים ולא תאירו מזבחי חנם... הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי..." מלאכי יצא במחאה גלויה נגד לקיחת נשים נכריות, שהתפשטה אז כמעט בכל שדרות העם. והרחיק את העם מהעון הגדול הזה, המהרס את יסוד קיום האומה הישראלית. בדבר הזה השתדלו בכל עוז גם מנהיגי העם ובעלי הדת הידועים עזרא ונחמיה. אך קשה להגיד אם הנביא מלאכי היה הראשון להכות בשבט פיו את החוטאים האלה, ואחריו התזיקו בזה גם מנהיגי העם, או אלה האחרונים היו המתחילים והנביא עזר להם בזה. איך שיהיה ברור הוא כי הנביא מלאכי נבא את נבואותיו בימי עזרא ונחמיה. אם היתה לנו ידיעה נכונה וברורה ממצב האדומים בעת ההיא היינו יכולים להגביל יותר בדיוק זמן נבואותיו של מלאכי מדבריו בתחלת הפרשה הראשונה: הלא אח עשו ליעקב ואוהב את יעקב ואת עשו שנאתי, ואשים את הריו שממה ואת נחלתו לתנות מדבר. כי תאמר אדום רוששנו ונשוב ונבנה חרבות — כה אמר ה' צבאות המה יבנו ואני אהרוס וקראו להם גבול רשעה והעם אשר זעם ה' עד עולם...

מצב האיקונומי של העם בימי הנביא מלאכי, כפי הנראה היה ברע מאד. המצב הזה מבואר מאוד בדבריו: במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כלו; הביאו את כל המעשר אל בית האוצר ויהי טרף בביתי ובחנוני נא בזאת, אמר ה' צבאות, אם לא אפתח לכם את ארובות השמים והריקותי לכם ברכה עד בלי די, וגערתי לכם באוכל, ולא ישחית לכם את פרי האדמה, ולא תשכל לכם הגפן בשדה... (מלאכי ג' — ז' — 11). בגלל מרידת המצריים במלך פרס בעת ההיא שלחה ממשלת פרס חיל גדול להשקיט המרד. החיל הזה שטף ועבר את אזיה הקטנה וגם ארץ יהודה, והביא עמו אסון רב לשבי גולה, שקוו לחיות במנוחה ושלוה על אדמתם הקדושה והאהובה להם, כאשר נבא להם הנביא המצויין ישעיה השני בהיותם בבבל. הנביא חגי (ב. 10) האמין כי אם ישתדל העם לגמור במהרה את בית ה' יוטב מיד מצבם האיקונומי, אבל הבית כבר נגמר, ומצבם הרע לא נשתנה לטוב, והדבר הזה הביא יאוש נורא בלב רבים משבי הגולה, והחלו לשאול שאלות ולהסתפק באהבת ה' אותם, כמו שמבואר בדברי מלאכי: „אהבתי אתכם אמר ה' ואמרתם במה אהבתנו?" (מלאכי א. ב.) ורבים מהם החלו להתאונן ולאמר: „שוא עבוד אלהים, ומה בצע כי שמרנו משמרתו וכי הלכנו קדורנית מפני ה' צבאות, ועתה הננו מאשרים זדים, גם נבנו עושי רשעה,

גם בחנו אלהים וימלטו. (שם ב.) ואם הטובים שבהם הטיחו דברים כאלה כלפי מעלה, מה יכולנו לחכות לשמוע מפי אנשים פשוטים מהמון העם. אנשים שלא היה קשה להם פרידתם מהאומה הישראלית להתבולל בעמים ? הכהנים הביטו בגועל נפש על עניני הקרבנות ולא היו מקפידים להקריב על המזבח גם בעלי מומים — פסחים וחולים, כי אמרו שלחן ה' מגואל הוא (שם א. 13). השקפה בזויה כזו על הקרבנות התפשטה גם בין השדרות הנמוכות בעם לקיחת נשים נכריות שהתפשטה בעם במדה מרובה הועילה הרבה להחליש הקשר הלאומי ולהתקרב אל שכניהם הגוים עובדי אלילים עם כל מנהגיהם המכוערים. המצב הפרוע הזה, היה לנגד עיני הנביא מלאכי, והוא הבין וראה ברוח נבואתו את השורש המר שממנו צמחו כל הקלקלות האלה. רות האמונה רופפה ונחלשה, וההולשה הזאת הולידה והצמיחה השחתת המדות בחיי המשפחה ועשתה שמות ופרעות בחייהם הצבוריים. הנביא נוכח לדעת כי המצב הרע הזה לא ישונה לטוב כל זמן שלא ישוב העם אל אלהיו, כל זמן שעיניני הדת והאמונה יהיו כחומה פרוצה. איש כל הישר בעיניו יעשה (ג. 7). לנגד עיני הנביא היה מצב הכהנים משרתי ה' בימים עברו, בעת שהכהנים היו מכובדים בעיני העם שהיה סר למשמעתם, והיה נותן להם בעין יפה התרומות והמעשרות הראוים להם על פי החוק, והמה הכהנים הורו לעם משפטי ה' ותורתו (ב. 5 — 7). אם תשוב העת המאושרה ההיא, והעם יחדש ימיו כקדם, ויביא את כל המעשר אל בית האוצר (של בית ה'), אז יפתח ה' את ארובות השמים להריק להם ברכה עד בלי די. העדר נתינת המעשרות לכהנים אות הוא בעיני הנביא כי העם איננו מכבד את תורתם ותאידעאלים שלהם, וכל עניני הדת כלא נחשב בעיניהם.

ספרו של הנביא מלאכי נבדל ומשונה הבדל ושנוי רב מספרי הנביאים שקדמו לו. בעיניו שמירת מצות המעשיות היא דבר נכבד ויקר מאד תחת אשר בעיני שאר הנביאים הרעיון והרות תפסו המקום היותר מצויין בראש חובות המוסריות של האדם.

מתחלת הפרשה האחרונה: הנני שולח מ ל א כ י ופנה דרך לפני (ג. 1) יש לשער שהשם מלאכי בראש הספר הוא כנוי לנביא פלמוני המעלים שמו. ומה שבא בסוף הספר; הנה אנכי שולח לכם את „א ל י ה ו הנביא" עניננו לדעת הח' ווייס נביא איש המופת כאליהו, וכמו שאמר יחזקאל על המלך העתיד ועבדי ד ו ד מלך עליהם (יחזקאל לז. 24).

מלבוש עיין ערך בגד.

מלבן דפוס שלובנים בו לבנים „במלבן אשר בפתח בית פרעה בתחפנחס" (ירמיה מג. 9) לבצר חומת היכלו.

מלוא תל גדול למצודה מלא אבנים ועפר. דוד בנה בנינים מן המלוא וביתה (ש"ב. ה. 9). שלמה חזק את פרציו והוסיף בנינים סביביו (מ"א ט. 15) וחזקיהו חזק אותו שנית (דהי"ב לב. 5). המלוא היה בין מצודת ציון והר הבית, והיה חלק מהמצודה של ירושלים בעת שהעיר היתה בידי היבוסים.

מלואים 1) משבצות אבני חן „ואבני מלואים לאפוד" (שמות ל"ה. 9). 2) שבעת ימי מלאת יד הכהנים לשרת בקודש, עת חנוכת משרתי ה' (בעפּאַלמעכטיגונג) „עד יום מלאת ימי מלואיכם" (ויקרא ח. 33). ובשם זה נקראו גם הקרבנות שהקריבו בהתקדש הכהנים לעבודה „איל המלואים" (שם 22).

מלוח מין עשב חמיץ שאוכלים אותו בני אדם מדלת העם. „הקוטפים מלוח עלי שיח" (איוב ל. 4). לפי התלמוד אכלו מאכל זה עולי הגולה בהיותם מרודים בבנין בית שני: „כשהיו בונים בית המקדש היו אוכלים מלוחים בזמן שהיו

עסוקים בבנין בית המקדש" (קדושין סו.) כפי הנראה גם הצמח „בליל" הנזכר באיוב (כד. 5). והצמח אורות הנזכר במלכים (ב. ד. 39) שלקטו בני הנביאים היו מסוג הזה. הסורי מעתיק השם ת ר י ל בצפניה (ב. 9) במלת מלות.

1) **מלוך** מן הלוים מבני מררי המנצחים על השיר לדוד, אבי זקנו של איתן (דהי"א ו. 29).

2) **מלוך,** שם אחד מבני בני, שלקח לו אשה מבנות הנכרים (עזרא י. 29).

3) **מלוך,** מבני חרים שלקח לו אשה נכריה (שם 32).

4) **מלוך,** אחד הכהנים מעולי הגולה שחתמו על האמנה ללכת בתורת ה' אשר נתנה בידי משה עבד אלהים (נחמיה י. 4). האיש הזה נזכר גם כן בנחמיה (יב. 2), ונקוב גם כן בשם מלוכי (שם 14)

5) **מלוך,** עוד איש אחד בשם הזה היה מן החתומים על האמנה הנזכרת ובא זכרו בקאפיטעל הנזכר (נחמיה י. בפסוק 27).

מלוכה, סדר ודיני הנהגת העם תחת ממשלת מלך ויחוס המלך אל העם וזה האחרון אל המלך. היחוס הזה היה כתוב על ספר על ידי הנביא בעת שבקש לו עם ישראל להשים עליו מלך, ונקוב בשם „משפט המלוכה" (ש"א י. 8. 2). דברי הברית הזה בין המלך והעם נאבדו מאתנו, וחבל על דאבדין.

מלון, מקום ללון לעוברי אורח. בימים הקדמונים היה המלון חצר גדול ורחב ידים מוקף בקירות של עץ או אבנים בלי תקרה. ומטרתו היתה אך להיות מקום מנוחה לעוברי אורח ביחד עם גמליהם וסחורותיהם. אבל לא מצאו שם שום דבר מהדברים הנחוצים למזון ולכלכלה. גם מספוא ותבן לבהמתם היו נושאים עמהם, כמו שמצינו בפירוש בבני יעקב: ויפתח האחד את שקו לתת מספוא לחמורו במלון וגו' (בראשית מב. 27). יש משערים כי כבר להקדמונים היו להם פונדקאות ואכסניות שבהם היו האורחים מוצאים לקנות כל צרכיהם והיו ידועים בשם גרות, והמה „הגרות כמהם בני של ברזלי הגלעדי, הנזכרות בירמיה" (מא. 17). אבל ההשערה הזאת עוד מוטלת בספק, ובפרט שיאָזעפוס בקדמוניות (י. 9—5) גורס „גדרות" כמהם, תחת „גרות", וגם עקילס מתרגם „גדרות". בימי המלך צדקיהו היה שר אחד בשם שריה. שהיה נקוב בשם „שר מנוחה", ומחובתו היה להמציא מנוחה נכונה למלך בנסעו ממקום למקום (ירמיהו נא. 59).

מלונה, ערש ללינת שומר, תלויה על עצים מפחד החיות וזוחלי עפר (העממאק), ולכן נאמר: והתנודדה כמלונה, שהרות מנופפה. ותרגומו ערסל, וכן בתלמוד דעבידא כי מרזלא (עירובין כה:)

מלותי, אחד מבני הימן המשורר דהי"א כה. 4. 26) ושמו ושם אחיו: גדלתי ורוממתי עזר יש בקשה הותיר מחזיאות מזכירים כנראה דברי חזון, כמו שנמצא בבניו של הנביא ישעיהו: שאר — ישוב, מהר שלל חש בז, ובבניו של הנביא הושע, יזרעאל, לא עמי, ובתו לא רוחמה (ישעיה ז. ג. הושע א.). או השמות האלה המה מאמר קטוע מאיזה שיר או תפלה, כמו שמשערים החכמים קיטטעל וסמיטה.

מלח, מין חומר קפאון כמו גביש החפור מקרקע האדמה או נגרש ממי הים שנהפכו לקפאון מחרבוני שמש מימי עולם משתמשים במלח ובליל למאכל האדם להטעימו ולשמרו מרקבון ובאשה, וגם על הקרבנות באה המצוה לפזרם במלח, והמלח נקרא בתורה „ברית אלהיך", בגלל היות לו חק טבעי לשמור את מאכל האדם מבאשה וקלקול „ומזה יצא הניב „ברית מלח" כנוי לדבר השמור וקים לדורות „ברית מלח עולם היא לפני ה' לך ולזרעך

אתך" (במדבר יח. 19). לפי עדות הסופרים ניבוהר, שולץ וראזענמילער דרך בני ארצות הקדם עד היום לקים ברית אהבה עם איש באכלם עמו לחם ומלח, ומזה גם מנהג הסלוים לקדם בלחם ומלח למלך ולשר נכבד. באורך כמה פרסאות דרומית מזרחית לים המלח נמצאים הרים וגבעות רבים של מלח (ראבינסאן 2. 108), והוא הידוע בתלמוד בשם „מלח סדומית" והוא מסמא את העינים. (ועיין קדמוניות יב. 3. 3; יג. 4. 9). בחלק גדול מהמלח הזה יאבד הכשרון והטבע בימי הקיץ לשמור המאכלים מרקבון ובאשה, מפני שחלקי המלח ישוטפו ממי הגשמים ונשארו אך חלקי האדמה, ולזאת ישליכו את המלח המקולקל הזה כדבר שאין חפץ בו. אם יפזרו מלח במדה מרובה על ארץ תהפך למקום שמם, ולכן נאמר על השם שמות בארץ: ויזרעה מלח (שופטים 45; צפניה ב. 9; ירמיה כז 6. איוב לט. 6). מפני שהמלח היה דבר נחוץ מאד להקרבנות ולמנחות לכן היה במקדש לשכה מיוחדת למלח (מדות פ"ה), ובמס' מנחות כא: מבואר כי בשלשה מקומות המלח נתונה (עיין שם בתוספות ד"ה בלשכת). המלח נחשב לדבר יקר ונכבד מאד בסוריא ובמצרים. אם יציגו מלח ונופת (צוקער) לפני הבעדואינים יבחרו במלח יותר מבנופת. המקום משרפות מים אשר לצדונים הנזכר ביהושע (יא. 4; יג. 6) יוכל היות כי היו עושים ומכינים שם מלח על ידי התנדפות אדי המים, שנגרשו לשם מהים, בעזרת חרבוני שמש.

מלח, הותר במשוט להסיע אניה על פני מים. „וירדו מאניותיהם כל תופש משוט מלחים" (יחזקאל. כז. 29). גיזיניוס ופירסט מבארים היטב „מלחים" — אנשי הים שמימיו מלוחים, והוא טיח טפל מבלי מלח. וברור הוא שענינו הותרים ומנערים במשוט, כאמור במלחים ויחתרו האנשים להשיב אל היבשה (יונה א. 13) (ש"ב).

מלחמה, ריב עם אויב בחרבות וכלי קרב, המלחמות בארץ ישראל כמעט תמיד החלו בחודש האביב בכדי שתהיה אפשרות לגמור אותן טרם יגיעו ימי הקור והחורף (עיין ש"ב. יא. 1). אבל לא תמיד הצליח חפץ הלוחמים בידם לגמור המלחמה במשך ימי הקיץ. ירמיה מתאונן: „עבר קציר, כלה קיץ, ואנחנו לא נושענו" (ירמיה ח. 20) ואז החלו ימי המצור שנתמשכו לפעמים יותר משנה, המצור על שומרון נתמשך שלש שנים (מ"ב. יז 5) והמצור על ירושלים— שמונה עשר חדשים. מ"ב כה 1 — 3).

לפעמים השתדל אחד מהמלכים המריבים זה את זה למנוע ממלחמה כמו שמצינו ביואש מלך ישראל ואמציה מלך יהודה (מ"ב יד. 8) ויפתח עם מלך בני עמון (שופטים יא. 12). אבל מקרה כזה היה חזון יקר מאד.

טרם החלה המלחמה השתדלו להשיג הסכמת השמים. במלחמת השבטים עם בני בנימין שאלו באלהים מי יעלה בתחלה להלחם עם בני בנימין (שופטים כ. 18). שאול בצאתו להלחם עם הפלשתים צוה לאחיה הכהן לשאול בארון אדות תוצאות המלחמה (ש"א יד. 18). דוד שאל באלהים אם לרדוף אחרי גדוד העמלקים אשר שרפו את צקלג (שם ל. 8). לפעמים שאלו בנביא אם יצלחו במלחמה, אחאב שאל את פי הנביא מיכיהו אם ילך אל רמות גלעד למלחמה אם יחדל (מ"א. כב 15). וגם את פי המכשפים שאלו: שאול פנה אל בעלת אוב מעין דר לדעת את תוצאות המלחמה עם הפלשתים (ש"א כח). ומזה יצא להם הניבים: „אני צויתי ל מ ק ו ד ש י (ישעיה יג. 3), ק ד ש ו עליה מלחמה (ירמיה ו. 4, ו ק ד ש ת י עליך משחיתים (שם כב. 7)„ ק ד ש ו עליה גוים (שם נא, 27, 28), ק ד ש ו מלחמה (יואל ד. 9), ו ק ד ש ו עליו מלחמה (מיכה ג. 5), מפני כי ענין

המלחמה היה בעיניהם ענין דתי, דבר ש ב ק ד ו ש ה. ומטעם הזה היו בני ישראל לוקחים עמם במלחמה את הארון (עיין ש"א. ד. 3. 11 ; ש"ב יא. 11) וגם הפלשתים לקחו עמם לשדה המלחמה את פסלי גלוליהם (ש"ב ה. 21). ובימי מלחמת החשמונאים שלא היה ארון בידי הלוחמים לקחו עמם אחדים מבני ישראל מתחת למדם מפסילי גלולי יבנה לעזרם במלחמה (עיין חשמונאים ב. יב. 54).

קריאת העם למלחמה היתה: 1) על ידי שופר (ש"א יג. 3 ; יחזקאל לג. י — ט ; עמוס ג. ט), 2) על ידי שהציתו אש על ראשי הגבעות (ירמיה ו. 1), או על ידי 3) ששלחו מלאכים בכל גבולי הארץ להודיע כי אויב יצא למלחמה נגד יושבי הארץ. (שופטים ז, 24, ש"א יא. 7). לפעמים מצאו לנחוץ להלהיב את העם למלחמה על ידי מעשה שהעיר בלבות העם רגשי כעס ונקמה, כמו שעשה האיש הלוי במעשה פלגש בגבעה, שחתך גו פלגשו לשנים עשר חתיכות ושלחם לכל שבטי ישראל להראות על המעשה הנורא שעשו בני בנימין לפילגשו האומללה (שופטים יט. 29) ; שאול חתך צמד בקר ושלחם לכל שבטי ישראל להפחידם כי כה יעשה לבקרם ולצאנם של אלה שלא יצאו למלחמת מצוה נגד אויב הארץ (ש"א יא. 7). איזה ממפקדי צבא המלחמה מצאו לנחוץ לבטא בקול גדול איזה מלים, שמטרתם היתה לעורר בלבות הלוחמים רגשי אהבה לעמם למנהיגם וקנאה לדתם ואמונתם. גדעון קרא בקול „לה' ולגדעון!" (שופטים ז. 18 ; חשמונאים ב, ב. 23).

מנהג העברים הקדמונים היה להתנפל על האויב כפעם בפעם פתאום בחשכת הלילה, והפצם ע"פ רוב הצליח בידם להכות את האויב שוק על ירך. יהושע הלך עם צבאו כל הלילה לבוא לעזרת הגבעונים נגד האמורים שלא עלתה על דעתם שיהושע יזדרז כזאת, והזריזות הזאת הביאה לו הנצחון המקווה (יהושע י. 9). גדעון התנפל על המדינים באמצע הלילה ונצחם (שופטים ז. 19). שאול התנפל על בני עמון באשמורת הבוקר והביא תשועה לעמו (ש"א יא. 11). יורם מלך ישראל עבר צעירה וכל הרכב עמו, ויהי הוא קם ל י ל ה ויכה את אדום הסובב אליו ואת שרי הרכב וינס העם לאוהליו (מ"ב. ח. 21). גם השתמשו העברים באורב להכניע את אויביהם. על ידי אורב נכבשה העיר עי לפני בני ישראל בימי יהושע (יהושע ח. 10 — 28), וגם גבעה בימי מלחמת ישראל עם בני בנימין במעשה פילגש בגבעה (שופטים כ. 30 — 44). הארמים השתדלו גם כן לעשות כזאת עם בני ישראל ולהתנפל עליהם לילה אבל לא הצליחו (מ"ב ו. 3. 9).

תועלת גדולה הביאו המצודות בערים רבות לבני ישראל, בימי שפוט השופטים לא היו כל מצודות בארץ ישראל, והיו מוכרחים להתחבא במערות ובמנהרות מפני אויביהם המדינים והפלשתים (שופטים ו. 2 ; ש"א יג. 6). אבל הארץ היתה ארץ הרים ובקעות מוכשרת מאד לבנין מצודות ומגדלים, ולזאת בימי המלכים נבנו ערים מצודות רבות להגן על יושביהן מעקת אויב.

עיר מצודה היא עיר מוקפת חומת אבנים או לבנים עם דלתים ובריח, סמוכה ודבוקה לצד מוצב (שטייל) של הר. ואם לא היתה העיר המצודה קרובה להר עשו לה חל (טרענטש) סביב. הערים שומרון וירושלים היו להן חל סביב (מ"א. כא. 23 ; איכה ב. 8). לכבוש עיר מוקפת חומה היו להם מכונות שונות כמו אלי הברזל שבעזרתם עשו פרצות בחומה ובאו אל העיר פנימה. ואם החומה היתה חזקה מאד, אז שמו מצור על יושבי העיר שלא יוכלו להכין להם מזון ומחיה

והרעב אכף אותם להסגיר את העיר בידי האויב.

השכר לאנשי המלחמה היו נותנים להם על פי רוב מהשלל שלקחו מהאויב. והשלל הזה היו מחלקים בשוה לאנשי המלחמה ולשומרי הכלים וכל הדברים הנחוצים למלחמה. אבל לפעמים שלמו להם גם בכסף מלא אמציה מלך יהודה שכר ממלך ישראל מאה אלף אנשי חיל לעזור לו במלחמתו עם אדום ושלם להם בעד זאת מאה ככר כסף (דהי"ב כה. 6).

עם שבויי מלחמה התנהגו באכזריות נוראה. דוד הכרית את שבויי בני עמון לעשות עבודת פרך לסתת אבנים ולעשות לבנים (ש"ב. יב. 31). את ארץ מואב תשחיתו הנוצחים: יהודה, ישראל ואדום, עשאוה שממה ומשמה, כל חלקה טובה הכאיבו באבנים, הבארות סתמו וכל עץ פרי הכריתו. (מ"ב ג. 25). יואב הכרית באדום כל זכר (מ"א יא. 16). אבל העמים האחרים עוד הרעו יותר להמנוצחים, המה בקעו נשים הרות ועוללים של המנוצחים נפצו אל הסלע. אבל מלכי ישראל היו ידועים למלכי חסד, ולזאת כאשר בקשו עבדי בן הדד מלך ארם המנוצח מאת אחאב מלך ישראל המנצח לעשות עמו חסד ולהחיותו נתרצה מיד ואמר: „העודנו חי אחי הוא" (מ"א כ. 32).

כריתות ברית שלום בין הלוחמים היתה על אופנים שונים. תנאי ברית השלום בין חזקיה וסנחריב היו: חזקיה שלח למנצחו סנחריב שלש מאות ככר כסף ושלשים ככר זהב ואז הסיר מעליו אפו ושב לארצו אשורה (מ"ב יח. 14). בן הדד מלך ארם התחייב את עצמו להשיב למנצחו אחאב את הערים אשר לקח אביו מאת אבי חזקיה, ונתן לו הזכות לשום לו חוצות בדמשק (מ"א כא. 34). נחש מלך בני עמון דרש מאת יושבי יבש גלעד לנקר עין ימין מכל הזכרים של יושבי העיר כמנהג הפראים (ש"א, יא. 2).

השקפת הנביאים והראשונים לא היתה מתנגדת למהות המלחמה. דבורה העירה למלחמה נגד סיסרא את השבטים שהיו סרים למשמעתה (שופטים ד. 4. 9). שמואל יצא בראש הלוחמים עם הפלשתים (ש"א, ז. 3 — 12); נביא אחד העיר את רוח אחאב מלך ישראל לצאת למלחמה נגד בן הדד מלך ארם שדרש ממנו בתנאי השלום שימסור לידו לא אך הכסף והזהב של הממשלה כי אם גם נשי ישראל ובניהם ובנותיהם (מ"א כ. 13). אלישע נבא למלך ישראל כי ינצח את מואב ויעץ לו להכות את כל עיר מבצר וכל עיר מבחור ולהפיל כל עץ טוב, לסתום כל מעיני מים ולהכאיב באבנים כל חלקה טובה (מ"ב. ג. 17 — 18). הנביא הזה צוה לפני מותו את יואש מלך ישראל לצאת למלחמה נגד בן הדד מלך ארם ונבא לו כי יכהו שלש פעמים (שם יג. 19). אולם כאשר חפץ מלך ישראל להכות את שבויי מלחמה, שבתור נס באו אל שומרון, הניא אותו מלעשות זאת, וצוה אותו לשים לחם ומים לפניהם ולשלחם בשלום אל אדוניהם. אבל לא כן היתה השקפת הנביאים האחרונים על ענין המלחמה, המה נבאו לשלום אמת בימים האחרונים בין העמים, אז לא ישאו גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה, וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות. עיין ישעיה (ב. 1 — 4; 6. 2. 7.) (יא. 6 — 9), מיכה (ד. 1 — 4); זכריה (ו. 18).

בספר הנביא ישעיה (ל. 32). נמצא התואר תנופה להשם מלחמה; „ובמלחמות תנופה נלחם בם", המבארים נתקשו בביאור התאר הזה, מהו ענינה של מלחמה תנופה. והנכון כדעת ה. ש"ב, שענינו: במקומות שנגף אותנו האויב. נלחם אנחנו כעת רק מלחמת הנערים להחליץ עצמותיהם לצבא בלוית כלי שיר, כמו בימי דוד (ש"ב ב. 17). ומלחמות תנופה כאלה היו גם לבני יון ורומה.

מלטיה, שם איש מאנשי גבעון. שתיקן והחזיק חלק מחומות ירושלים ביחד עם עוד אנשים מגבעון ומצפה בימי נחמיה (נחמיה ז. 7).

מלך, כבר בראשית התיסדות האומה הישראלית היה מנהיגם העומד בראשם נקוב בשם מלך. רוב המבארים פירשו את הפסוק ויהי בישורון מלך על משה. אחרי כן הננו רואים כי אחדים משופטי ישראל שהיו אהובים לעם רצה זה האחרון להמליך אותם עליהם, כאשר ראינו בגדעון, שבני ישראל חפצו להעלהו למדרגת מלך אבל הוא לא רצה לקבל עליו המשרה הזאת. אולם בנו אבימלך נקרא באמת בשם מלך (עיין שופטים ט). בימי שמואל, ביחוד. בסוף ימיו היה מצב בני ישראל רע מאוד מתגרת ידי הפלשתים שהכבידו את עולם עליהם, החליטו זקני העם להמליך עליהם מלך כמנהג הגוים אשר היו אז סביבותיהם. הנביא שמואל בתחלה התנגד לזה כי לדעתו משרת מלך ראויה אך לה' לבדו, אבל העם לא חפץ לסגת אחור ממחשבתו זאת ונגד חפצו ורצונו המליך שמואל עליהם את שאול.

לכאורה יש להתפלא מדוע כה התנגד שמואל לחפץ העם לשים עליו מלך? הלא התורה נתנה לבני ישראל הרשות לעשות זאת, כמבואר בספר דברים (יז) כי תבוא אל הארץ... ואמרת אשימה עלי מלך... שום תשים עליך מלך (אך בתנאי) 1) שיהיה מקרב אחיך ולא איש נכרי. 2) שלא ירבה לו סוסים, 3) שלא ירבה לו נשים, 4) וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר... וקרא בו כל ימי חייו" ואין כל יסוד לחשוד את שאול כי יעבור על הצווים האלה. ועלינו אך לשער כי שמואל ברוח נבואתו או כחכם הרואה את הנולד הביט למרחוק וראה כי בדורות הבאים יטו המלכים את לב העם מאחרי ה' וימיטו עליו רעה.

פקודת מלך הראשונה היתה תחת השפעת הנביא שמואל שעמד אז בראש בעלי חדת. ועל פי גורל שתוצאתו היתה נחשבת למשפט ה', כמו שנאמר בחיק יוטל הגורל ומה' משפטו יצא (משלי ט"ז. 23). אבל שמואל בעצמו גם אחרי הבחירה על ידי גורל לא היתה נפשו נוחה מכל השנוי הזה, וחשב זאת לעון ולרעה גדולה, כמו שאמר בפירוש אתם עשיתם את כל הרעה הזאת (ש"א. יב. 20). ואם כי נצטוה שמואל מה' למשוח את שאול למלך, לא עשה זאת בפומבי באספת העם, כי אם בינו לבין עצמו (שם י. ו). גם דוד נמשח על ידי נביא (שמואל) (שם טז. 13). אבל לא עלה למלוכה עד אחרי מות שאול, ואז בא דוד חברונה ואנשי יהודה משחוהו שם למלך על בית יהודה (ש"ב. ב. 4) ואחרי שבע שנים למלכו על בית יהודה באו זקני ישראל לחברון וימשחו אותו למלך על כל ישראל, אחרי אשר כרתו אתו ברית (כלומר על תנאים ידועים (שם ה. 3). אולם מלכי יהודה אחרי דוד לא היו נבחרי העם כי אם המלך בעצמו בחר אחד מבניו והמליכו תחתיו (מ"א א.), ועל פי רוב המליכו את הבן הבכור תחת המלך המת (דהי"ב כא. 3).

הדברים שהיה משתמש בהם תמיד המלך בתור מלך או הראוים לו באשר הוא מלך היו: 1) שבט מלכות היה אות הוד מלכות וגובה מעלתו מכל אנשי ממשלתו נזכר בתהלים (מה. 7) „שבט מישור שבט מלכותך". 2) חנית, הכלי זיין הזה היה בידי שאול כאשר דוד היה מנגן לפניו (ש"א יח. 10), בעת ישב אל השלחן לאכול הטיל את החנית על יהונתן בנו להכותו מפני שהמליץ טוב על דוד (שם כ. 33); כאשר ישב בגבעה תחת האשל ברמה והתיעץ עם עבדיו היתה החנית בידו (שם כב. 6). כאשר שכב ישן במעגל בגבעת החכילה היתה חניתו מעוכה בארץ מראשותיו (שם כו. 7). העמלקי מצא את שאול נשען על חניתו

כאשר הדביקוהו הרכב ובעלי הפרשים (ש"ב א. 6) 3) נזר וצעדה היו על ראש שאול וזרועו בשדה המלחמה עם הפלשתים (שם. 10). 4) כסא מלוכה. שלמה ישב על כסא דוד אביו (מ"א ב. 12), אבל אחרי שהממלכה היתה נכונה בידו הכין לו כסא מלוכה חדש יקר ומהודר מאד (שם י. 18. 20). 5) מקום מיוחד בבית ה' בעת העבודה (יחזקאל מו. 1 — 2), ואולי מרמז למקום הזה בעל ספר מלכים (ב. כג. 3) בדבריו: „ויעמוד המלך על ה ע מ ו ד ויכרות את הברית". 6) ארמון, היכל. אחאב עשה לו היכל שן (מ"א כב. 39). 7) בית הנשים (הארעם) (עיין ש"ב טז. 21). 8) שומרי ראש המלך הידועים בימי דוד בשם „כרתי ופליתי", שהיו מן הפלשתים.

חובות המלך לארצו ולעמו היו: 1) לאסוף א נ ש י ח י ל ל צ ב א, להכין כל הענינים הדרושים למלחמה, לבנות מצודות לערים, להגן על הארץ והעם מפני האויב (מ"א. יב. 21. דהי"ב. יז. 2; כו. 9. 15; לב. 2 — 5). 2) ל ע ש ו ת מ ש פ ט ע מ ו. בארצות הקדם היה לכל איש הזכות להביא משפטו לפני המלך, אם יכול להראות כי שופטי הארץ עותו משפטו (עיין ש"ב יד. 5; טו. 2 — 3; מ"א ג. 12). על אדות יותם נאמר: „כי היה שופט את עם הארץ": להודיע כי היה ממלא מקום אביו עזיהו המצורע בכל עניני המלוכה (מ"ב טז. 5.) ולזאת המלך נקרא לפעמים „שופט": „והכרתי שופט מקרבה וכל שריה אהרוג עמו" (עמוס ב. 3). בימי יהושפט כפי הנראה לא היה רוח העם נוחה משופטי הארץ ולכן מצא יהושפט לנחוץ להעמיד שופטים בארץ בכל ערי יהודה תחת השגחת זבדיהו בן ישמעאל הנגיד לבית יהודה לכל ד ב ר ה מ ל ך (דהי"ב יט). שלמה בנה בית מיוחד לעניני המשפט הנקרא בשם „אולם המשפט" (מ"א ז. 7), אבל לא היה להמלך שום כח וזכות לחדש משפטים וחקים חדשים, כי אם לעשות ככתוב בספר תורת משה (עיין מ"ב. כג. 1—3; מ"א. כא). 3) לשמור, לעשות ולקיים את חקי הדת והאמונה. בכל עמי שם וביחוד בעם ישראל היו עניני הדת אחוזים ודבוקים בחיי העם כשלהבת בגחלת. ולזאת המלך לא היה יכול לעשות איזה דבר שהוא נגד דרישת הדת. אבל אם עמד המלך בראש הדת, כאשר היה המנהג בעמים אחרים בארצות הקדם — זאת לא ידענו בבירור. עובדות אחדות נותנות מקום לשער כי כח וזכות המלך להתערב בעניני הדת היה גדול מאד. שאול הקריב עולות וזבחים נגד חפץ שמואל (ש"א יג. 9. 11. יד. 36). שמואל התמרמר על זאת, אבל שאול הצטדק לפניו כי עשה זאת מפני שהמתין על שמואל והוא לא בא למועד המוגבל. דוד זבח שור ומריא בעת העלה את ארון ה' מבית עובד אדום לירושלים (ש"ב ו. 13). דוד היה חגור אז באפוד בד כדרך הכהנים (שם 14). דוד ושלמה בנו ברכו את בני ישראל, דבר שהתורה צוותה אך לכהנים (ש"ב ו. 18; מ"א ח. 14). דוד ושלמה הסירו כהנים גדולים ממשמרתם והפקידו אחרים תחתיהם כאות נפשם מבלי שאול את פי נביא או זקני העם. (ש"ב ח. 17; מ"א. ב. 26 — 27. 35). בני דוד ועירא היאירי נקראו כהנים. אולי היה להם איזה משרה שהיה לה שייכות והתערבות בעניני הדת והעבודה מצד המלך והמלוכה (ש"ב. ח. 18; כ. 26).

מולך, יבוא תמיד בה"א הידיעה, לבד פעם אחת (מ"א יא. 7) בא בלא ה"א הידיעה. ב כ ה " ק האליל הזה ידוע בשם מולך שקוץ בני עמון. המאמינים באלהותו שרפו לכבודו באש את בניהם ובנותיהם וזה היה דרך עבודתו. מתי התחילו בני ישראל להאמין באליל הזה ולהקריב גם כן את פרי בטנם

לשקוץ הזה לא נדע על ברור. אבל
זאת ידענו כי כבר בימי שלמה זנו בני
ישראל אחריו. ושלמה בעצמו בנה במה
למולך שקוץ בני עמון בהר אשר על פני
ירושלים הוא הר הזיתים (מ"א יא. 7)
אבל מדברי יחזקאל (כ. 26. 31) נראה
כי כבר בהיות בני ישראל במדבר העבירו
את בכוריהם באש לכבוד האליל הזה.
והמאמינים שספר ויקרא נכתב בימי משה
במדבר יש להם ראיה מוכיחה וברורה,
כי כבר במדבר היו בין בני ישראל עובדים
למולך, מהאזהרה המתחלת: ואל בני
ישראל תאמר איש איש מבני ישראל אשר
יתן מזרעו למולך מות יומת (ויקרא ב.
1 — 5). איך שיהיה זה הוא למעלה
מכל ספק שבימי שלמה כבר התלו לעבוד
העבודה זרה המבוערה הזאת ולא פסקו
מלעבוד אותה ימים רבים עד אשר בא
המלך יאשיהו וטמא את התפת אשר בגי
בן הנם, המקום שהעבירו שם בני ישראל
את בניהם ובנותיהם באש למולך (מ"ב
כג. 10). אולם המלכים שמלכו אחרי
יאשיהו: יהואחז, יהויקים, יהויכין,
צדקיהו שבו לעבוד את השקוץ הזה וגם
לא חדלו מלעבוד אותו אחרי שהגלו
מארצם, כמבואר ביחזקאל שנבא להם
בגולה: ובשאת מתנותיכם בהעביר
בניכם באש אתם נטמאים לכל גלוליכם
עד היום ואני אדרש לכם בית
ישראל? (יחזק. כ. 31). ואך אחרי אשר שבו
מגלות בבל נשבת זכר האליל הזה מישראל.

יש מחז"ל וגם מחכמי ישראל בימי
הבינים שהשתדלו להחליש רגש האכזריות
של עבודת המולך, כי קשה היה להם
להאמין כי לב איש ישראל יתאכזר לשרוף
בידיו את פרי בטנו לשקוץ משומם,
וביארו את הדבר כי לא שרפו האבות
את הילד כי אם העבירו אותו מעל למדורת
אש, והיה הדבר אך מעשה כשפים. וכן
לדעת אביי המולך הוא שרגא דליבנא
באמצעי (שורת לבנים באמצע), נורא
מהאי גיסא ונורא מהאי גיסא (אש מצד
זה ואש מצד זה) ומעבירים את הילד
דרך הלבנים ממעל ללהב האש היוצא
משני הצדדים; ורבא אמר כמשוורתא,
שהיו עושין מדורה בחפירה וקופצין
עליה משפה לשפה כדרך שהיו משחקין
בפורים (סנהדרין סד:), וכן היא דעת
רש"י והרמב"ן בפירושם לפרשה שופטים
(דברים יח. 10). אבל פסוקים רבים
בכתבי הקודש סותרים הדעות הללו.
המשורר בתהלים (קו. 38) יאמר:
„וישפכו ד ם נ ק י, דם בניהם
ובנותיהם אשר זבחו לעצבי כנען";
ירמיה (ז. 31) מוכיחם: „ובנו במות
התפת אשר בגיא בן הנום ל ש ר ו ף
את בניהם ואת בנותיהם ב א ש..."
יחזקאל (טז. 20. 21) מוסרם:
„ותקחי את בניך ואת בנותיך אשר ילדת
לי ותזבחים להם.... ותשחטי את בני
ותתנים ב ה ע ב י ר אותם להם".

במדרש ילמדנו, הובא בילקוט
שמעוני ירמיה סימן רע"ז נמצא ציור
נפלא של העבודה האכזריה להשקוץ
העמוני הידוע בשם מולך: אמרו רבותינו
ז"ל, אף על פי שהיו כל בתי אלילים
בירושלים, המולך היה חוץ לירושלים
במקום מופלג, וכיצד היה עשוי? היה
צלם והיו לו שבעה קנקלין (מחיצות של
סורג) והוא לפנים מהם, והיו פניו של
עגל וידיו פשוטות כאדם שפותח ידיו
לקבל מחברו, והיו מסיקין אותו מבפנים
שהיה חלול וכל אדם ואדם לפי קרבנו
נכנס, כיצד? כל מי שהיה לו עוף
היה נכנס לקנקל ראשון ומקריב, צאן
לשני, שה לשלישי, עגל לרביעי, פר
לחמישי, שור לששי, ומי שהיה מקריב
בנו היו מכניסין אותו לשביעי והוא
נושקו, ועל זה נאמר: זובחי אדם
עגלים ישקון (הושע יג). והיו נותנין
את הבן לפני המולך, והיו מסיק מבפנים
עד שהיו ידיו נעשות כאור, ונוטלין
את התינוק ונותנים אותו לתוך ידיו,
והיו מביאים תופים ומריעים בהם בקול

גבוה כדי שלא יהא קולו של נער יוצא ואביו שומע ומעיו הומים עליו, ולמה נקרא שמו בן הינום שקולו של תינוק היה נוהם מכת האש. דבר אחר שהיו העומדים נוהמים ואומרים : יהנה לך, יערב לך, יבסם לך, לכך נקרא בן הנם. המדרש הזה הובא בקצרה ברש"י בפירושו על ירמיה בפסוק ובנו במות התפת בגיא בן הנם (ירמיה ז. 31), והתימא שבפירושו על התורה לפרשה שופטים פירש שלא היו שורפין את הילד, כדעת התלמוד בסנהדרין שהבאנו למעלה. ואולי בפירושו על התורה לא חפץ להתנגד לדעת התלמוד, כדברי המדרש יסבר גם כן המזכיר הרומי דיאדר מסיציליע שהיו נוהגין כן בני קרטגה באפריקה.

מלכת שבא עיין ערך שבא.

1) **מלכה**, בת הרן אחי אברהם ואשת דודה נחור (בראשית, יא. 29). שמות בניה מפורשים בפרשה כב מספר בראשית (21. 22) : עוץ, בוזי, קמואל, כשד, חזו, פלדש, ידלף ובתואל. רבקה אשת יצחק היתה נכדתה, בת בתואל בנה. נעלדעקה משער, כי השם הזה הוא הוא השם מלכה של אלהי הצורים והצדונים והכנענים.

2) **מלכה**, בת צלפחד בן חפר (במדבר כו. 33 ; כז. 1 ; לו. 11 ; יהושע יז. 3). לפי השערת קוענען, נקראו בשמות בנות צלפחד על חמש ערים בארץ כנען, אבל היא השערה רחוקה מאד, כי מצאנו במקרא אך עיר אחת, תרצה, כשם אחת מבנות צלפחד.

מלכות שדי, היסוד לרעיון מלכות שדי על הארץ כבר הונח בספור בריאת שמים וארץ, האל האחד, אשר בהמשך הזמן כרת ברית את אבותינו אברהם יצחק ויעקב, והוציא את זרעם מארץ מצרים ובחר אותם לו לעם, הוא הבורא, הוא האדון והוא המנהיג את העולם והמשגיח על כל היצורים והנבראים. הרעיון הזה נוצץ מכל דברי כתבי הקודש. מקומות רבים בכה"ק מורים ומודיעים כי אין דבר נעלם ונסתר מעיני השגחתו של הבורא כל דבר קטן או גדול אשר יקרה לעמו כלו או לאיש פרטי הכל גלוי וידוע לפניו, הוא יודע יצר לבם ומחשבותיהם ומבין על כל מעשיהם. אילו היה הדבר הזה ברור להאדם היה תמיד סר מרע והיה עושה אך טוב. אבל בכח הבחירה החפשית שחנן אותו בה יוצרו ובוראו, הלך בדרך שיצרו הרע הוליך אותו והמיט עליו רעה רבה אבל המצב הזה לא ישמר לעולם ועד הנביאים הקדושים נבאו כי יבואו ימים והרשעה כעשן תכלה, הצדק והיושר ימשלו בארץ ממשל רב, כי העולם יתוקן במלכות שדי, וכל בני בשר יקראו אך בשם ה', וכל רשעי ארץ יפנו אך אליו, ויקבלו כלם את עול מלכותו עליהם, כי יכירו וידעו כל יושבי תבל כי המלכות שלו היא, כמו שכתוב בתורה ה' ימלוך לעולם ועד, ונשנה על ידי נביאים והיה ה' למלך על כל הארץ (זכריה יד. 9). ואז לא ישאו עוד גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה, וכל עמי תבל יעשו אגודה אחת (פעלקער-ליעג) ואמרו לכו ונלכה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו, כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. (ישעיה ב). לעת המאושרה הזאת יתפלל עם ישראל בימים הקדושים ראש השנה ויום הכפורים בתפלתו הנשגבה המתחלת במלות „ובכן תן פחדך... ויעשו כל הברואים אגודה אחת לעשות רצונך בלבב שלם... ותמלוך אתה ה' לבדך על כל מעשיך... נפלא הדבר כי המצב המאושר הזה, לפי דברי הנביאים, יושג אך על ידי מלחמה נוראה הנקובה בשם „מלחמת גוג ומגוג", אך אחרי מלחמה כזאת שירעשו מפניה דגי הים, עוף השמים, חית השדה... וכל האדם אשר על פני האדמה, כי תהיה חרב איש באחיו — אך אז יתגדל ויתקדש שם ה' ונודע לעיני גוים רבים, וזאת

תהיה מלכות שדי המקווה. (יחזקאל לח).

מלכיאל, בן בריעה בן אשר בן יעקב (בראשית מו. 16). השם הזה היה מצוי מאד בין בני כנען בבר בזמן קדום מאד, לערך 1500 לפני המספר הנהוג, כי נמצא זכרו במקומות אחדים באגרות שנמצא בתל על אמרנא.

1) **מלכיה,** בן אתני ממשפחת גרשום, במקהלת המשוררים לאסף ראש בית אבותיו בימי דוד (דהי"א ו. 25).

2) **מלכיה,** אחד מהכהנים, אביו של פשחור, נזכר בדהי"א (ט. 12).

3) **מלכיה,** שר קודש למחלקה החמשית של הכהנים בימי דוד (דהי"א כד. 9).

4) 5) שמות שני אנשים מבני פרעוש שנשאו נשים נכריות (עזרא י. 25).

6) **מלכיה,** שם אחד מבני חרים שלקח לו לאשה בת אל נכר (עזרא י. 31). בספר נחמיה מסופר (ג. 11) כי התעסק בתיקון חומות ירושלים.

7) **מלכיה,** בן רכב שר פלך בית הכרם תקן את שער האשפה (נחמיה ג. 14).

8) **מלכיה,** מן אגודת הצורפים, והחזיק את החומה עד בית הנתינים (שם 31).

9) **מלכיה,** אחד מן האנשים שעמדו לשמאל עזרא בעת קרא בתורה לפני העם (נחמיה ח. 4)

10) **מלכיה,** שם אחד מן החותמים על האמנה ללכת בדרך ה' על פי התורה. ולפי זה היה מן אנשי כנסת הגדולה. יוכל היות כי הוא האיש מן הכהנים הרשום בערך זה תחת המספר 2.

11) **מלכיה,** מן הכהנים שלקחו חלק בחגיגת חנוכת החומה של העיר ירושלים.

מלכים, שם ספר מעשרים וארבעה ספרים הידועים בשם „כתבי הקודש“.
הספר הזה יבוא כעת בשני חלקים: מלכים א, ומלכים ב, אולם בכתבי יד ישנים ובדפוסים הראשונים לא נמצא התילוק הזה. ראשונה נפגוש את החילוק ספר מלכים לשני ספרים במקראות גדולות דפוס דניאל בומבירגו נדפס בוויניציה בשנות 1516 — 1517. בההוצאה הזאת נמצאת הערה קטנה אחר קאפיטל כב. 54 של מ"א וזה לשונה: כ א ן מ ת ח י ל י ם ה ל ו ע ז י ם (כלומר הנוצרים) ס פ ר מ ל כ י ם ר ב י ע י כי הנוצרים קראו „מלכים“ גם לספר שמואל שנחלק גם הוא לשני חלקים, ולפי זה מלכים ב' שלנו הוא מלכים רביעי שלהם.

א) **תכן** הספר מלכים. הספר הזה מכיל בקרבו קורות עם ישראל מסוף ימי ממשלת דוד עד שנת השלשים ושבע לגלות בבל. וטובי המבארים החדשים מחלקים אותו לשלשה חלקים. 1) החלק הראשון (מן קאפיטעל א. עד יב.) מכלכל בתוכו קורות תקופת ממשלת שלמה. אם כי השני קאפ. הראשונים מדברים מימי דוד האחרונים, אבל הדבר הזה היה נחוץ מפני כי יש להם קשר עם תחלת ממשלת שלמה, שעלה על כס דוד אביו בחייו של זה האחרון, ובחפצו, למען הפריע עצת אדוניהו בן דוד שהיה קשיש משלמה וגדולי העם וגם הכהן הגדול קבלו עול מלכותו עליהם. דוד יעץ לשלמה בנו איך להתנהג עם איזה מרבי העם מתנגדיו למען חזק את ממלכתו. וביחד עם זה הורהו ללכת בדרכי תורת משה ולשמור חקיה ומשפטיה. כאשר יעצהו אביו כן עשה שלמה את אדניהו המית כמורד במלכות לעלות למלוכה נגד רצון דוד אביו בחייו, ואת הכהונה הגדולה לקח מאביתר ונתנה לצדוק, וכן עשה לאנשים אחרים שידע כי יהיו לשטן לו בממשלתו. כיואב ושמעי בן גרא. אחרי כן התחתן בבת פרעה, והגדיל את תפארת גדולת ממשלתו, ולבד זאת הראה לכל את חכמתו הרבה

בשפטו את העם. כל אלה הדברים הגדילו
את כבודו ואת חכמתו בעיני העם וגם
בעיני עמים אחרים. בשנה הרביעית
למלכותו החל לבנות בית רם ונשא לה'
על הר המוריה, וגמרו לאחר שבע שנים
מיום התחילו לבנותו, ולבד זאת הקים
בנינים אחרים גדולים ונפלאים. את
חנוכת בית ה' חגג ברוב פאר והדר באספת
רבים מבני ישראל, והקריב קרבנות רבים
לה', וגם נשא משא נפלא ומצויין לפני
אספת העם.

בימי ממשלת שלמה היו בני ישראל
בשלום עם העמים שכניהם, וביחוד עם
ממשלת מצרים וצור. וגם בפנים הארץ
לא היה נשמע שום תלונה על הנהגת
המלך. הוא בנה ערים רבות על גבולי
ממשלתו. הכנעני יושב הארץ שלם לאוצר
המלוכה מס, ובהמשך הזמן התערבו עם
בני ישראל. שלמה הרחיב את המסחור
על ידי אניות סוחר עם ארץ הודו ועל
ידי זה הגדיל את עושר המדינה, אבל
שלמה השתמש בזה אך להגדיל ולהדר את
תפארת ביתו וממשלתו והעם לא היה נהנה
מזה, ורוב עשרו הסיר לפעמים את לבבו
מלכת בדרכי ה' אלהי דוד אביו, כי נשיו
הרבות שנשא לו מהעמים סביבותיו הטו
את לבבו והרשת להם לעבוד את אלהי
אבותיהם בפומבי ועבודת אלהי נכר
התפשטה מעט מעט בארץ ישראל. סוף
הדבר היה כי בקץ ימי ממשלתו החלו
לצבץ שערוריות על גבולי ארץ אדום
ודמשק, וגם בפנים הארץ החלו להתלונן
על עול מלכותו של שלמה כי היה קשה
מאד. ותוצאות התלונות היו כי בימי
בנו רחבעם נתחלקה הארץ לשתי ממלכות :
יהודה וישראל. ביהודה משלו מלכים
מבית דוד, על שני שבטים יהודה ובנימין
שנשארו נאמנים לבית דוד, ובמלכות
ישראל משלו מלכים שונים על עשרה
שבטים שנקרעו מעל בית דוד. עיר המלוכה
של מלכי יהודה נשארת בירושלים ולמלכי
עשרת השבטים היתה בתחלה עיר הבירה
שכם ואחר כן תרצה ולבסוף **שומרון,**
ולזאת ממלכת עשרת השבטים נקראת
לפעמיו מלכות שומרון.

כה"ק מתארים את שלמה כהחכם
היותר מצויין בכל העולם. ובאמת
ידיעתו הרחבה והעמוקה במסתרי נפש
האדם, כפי אשר נפגשה בספר משלי
המיוחס לו, מראה לדעת כי לא הפריזו
על המדה, לבד זאת הצטיין גם כן בידיעת
העולם והטבע. וכבוד שמו וזכרו היה
ידועה לעמים רבים אחרים, והגדות
רבות אדותו ידועות בכל קצוי תבל. אבל
למורת רוחנו בחייו הפרטים לא התנהג
בהכלל שהנית ליסוד כל חכמת אנוש :
ראשית חכמה היא יראת ה'. בהנהגת
המדינה נהנה אך מפרי נצחונות של אביו,
כי כל הכבוד והיקר שנתנו לו העמים
סביבותיו היו אך תוצאות הנצחונות של
חרב דוד אביו

ב. החלק השני (מן מא. 12 עד מב. 17), מכיל בקרבו
קורות שתי הממלכות יהודה ישראל עד
גלות עשרת השבטים. משך זמן ממשלת
ישראל הוא לערך 260 שנים, הזמן הזה
מלא תמורות וחליפות במצב המדיני, כי
תשע דינסטיות מלכו בה, וכל אחת עלתה
למלוכה אחרי השמידה את הדינסטיה
שלפניה, והתהפוכות האלו מסבו אחריהן
אי סדרים ולפעמים גם מלחמת האזרחים.
ותביאו שואה ומשואה על הארץ
ויושביה. עבודת האלילים עם כל
תועבותיה השחיתה את מצב המוסרי של
העם והחישה את הריסת הממשלה. חורבן
הארץ וגלות יושביה. מיסדה של
הדינסטיה הראשונה בממלכת ישראל היה
ירבעם בן נבט משבט אפרים. הוא בחר
את העיר שכם לעיר המלוכה שלו. ולמען
הרחיק את בני ממשלתו ממרכז הדתי של
עם ישראל, מירושלים, הנהיג את עבודת
האלילים ועשה אותה לדת המושלת בארץ
לתכלית ולמטרה זאת עשה שני עגלי זהב
והציב אחד בדן ואחד בבית אל,

והמקומות האלו נהיו במצותו לשני מרכזים דתיים. ולזאת יבזהו בעל ספר מלכים ויציגו למשל ולשנינה בתור המדינה הראשון שהרתיק את בני ישראל מאביהם שבשמים. ירבעם מלך על ישראל 22 שנים, ובנו נדב עלה על כסאו אחריו. המלך הזה מלך אך שתי שנים ונהרג ביחד עם כל משפחת ירבעם מידי בעשא משבט יששכר. בעשא מלך על ישראל 24 שנים, ואלה בנו עלה למלוכה, אבל המלך הזה ישב על כסאו אך שתי שנים ונהרג בידי זמרי, שהשמיד את כל בית בעשא ויסד את הדינסטיה השלישית בישראל. אבל לא ארכו לו הימים, כי מלך אך שבעה ימים, כי אנשי החיל בחרו את שר צבאם עמרי למלך עליהם. זמרי בשמעו את בחירת עמרי למלך אבד עצמו לדעת ונשרף ביחד עם ארמונו ועם כל אשר לו, עמרי יסד הדינאסטיה הרביעית ומלך בשומרון, העיר אשר אוה למושב לו, 12 שנים, אחריו מלך בנו אחאב 22 שנים, בנו אחזיה מלך אך שתי שנים, אחרי מותו עלה על כסא המלוכה בנו יהורם ומלך 12 שנים. הדינסטיה החמישית נוסדה על ידי יהוא שר צבא המלחמה. הוא התקומם נגד יהורם והרג אותו ואת כל משפחתו ומלך 28 שנים. אחריו עלה על כס מלכות ישראל בנו יהואחז ומלך 17 שנים. בנו של יהואחז, יואש, מלך 16 שנים; אחריו מלך ירבעם השני 41 שנים, וזכריה 6 חדשים ונהרג בידי שלום מיסד דינסטיה הששית, ומלך אך חודש אחד מנחם עשה קץ לממשלתו של זכריה ויסד הדינסטיה השביעית ומלך עשר שנים. בנו פקחיה מלך אך שתי שנים ונהרג בידי פקח שיסד הדינסטיה השמינית ומלך עשרים שנה. בימיו כבשו האשורים חלק גדול מהארץ ורבים מיושביה הגלו לארץ אחרת. הדינסטיה התשיעית נוסדה על ידי הושע בן אלה, שהיה המלך האחרון בממלכת ישראל, תשע שנים מלך על ישראל, ואז הגיע הקץ למלכות עשרת השבטים, כי מלך אשור כבש את הארץ והגלה את יושביה לחלח ולחבור נהרי גוזן וערי מדי. כל מלכי ישראל היו אנשים משחתי המדות והביאו שואה ומשואה על הארץ ויושביה במעשה תעתועיהם ובשרירות לבם.

לעומת זה ביהודה מלכה אך דינסטיה אחת. — בית דוד. המלכים אשר מלכו ביהודה במשך ממשלת ישראל היו; רחבעם — 17 שנים, אבים — 3 שנים. אסא — 41 שנים, יהושפט — 25 שנים, יורם — 8 שנים. והנהיג את המלוכה גם בחיי אביו. אחזיה — 31 שנים. אחרי מותו חטפה אמו עתליה את רסן הממשלה בידה, כי הרגה את כל בני המלך ורק בן קטן של אחזיה נצל מידה כי החביאו יהוידע הכהן הגדול, ואחר שש שנים המליכו את הילד יואש ועתליה הרגו. יואש מלך ארבעים שנה ונהרג בידי מורדים, בנו אמציה גם כן נהרג ממורדים אחר 29 שנים למלכו; עוזיהו או עזריה מלך 52 שנים. יותם — 16 שנים. אחז— 16 שנים. אחריו עלה חזקיהו, בשנת השש עשרו למלכו נחרבה ממלכת שומרון על ידי מלך אשור.

ג. **החלק** השלישי מן קאפ. 18 עד גמירא) יספר קורות מלכית יהודה עד חורבן ירושלים ועד שנת השלשים ושבע לגלות בבל. מלכות יהודה עמדה על תלה יותר ממלכות ישראל 130½ שנים. ובכן התקיימה מלכות יהודה לערך 300 שנים. בהמשך המאה ושלשים שנה משלו ביהודה המלכים האלה. חזקיהו, מנשה בנו — 53 שנים. אמון 2 שנים. יאשיהו 41 שנים. יהואחז שלשה חדשים. פרעה נכה הסירו ממלוכה והמליך את יהויקים אחיו תחתיו ומלך 11 שנים. אחריו עלה למלוכה בנו יויכין והגלה לבבל על ידי נבוכדנצר מלך בבל אחר שלשה חדשים למלכו המלך האחרון במלכות יהודה היה צדקיהו שמלך 11 שנים והגלה לבבל. המלכים הטובים

ביהודה היו: אסא, יהושפט, חזקיהו
וביחוד יאשיהו, גם המלכים יואש,
אמציה, עזיהו, יותם גם כן נחשבו
לטובים ממדרגה שניה. אולם יתר המלכים
היו רעים וחטאים מאד, עובדי עבודה
זרה כמלכי ישראל.

מצב הענינים בפנים המדינה.

ממשלת רוב המלכים העיקו מאד על
העם בעריצותם ובעולם הקשה. אחד מהם
הרשה לו לגזול בחזקה כרם של אחד
מאזרחי הארץ, וגם אותו הרג בחרב על
ידי משפט מעוקל (נבות היזרעאלי,
ואחאב). לשוא הרעימו הנביאים עליהם
בדברי נבואותיהם, כי שומע לא היה
להם. אבל מדברי יחזקאל (מו. 18),
„ולא יקח הנשיא מנחלת העם להונותם
מאחוזתם — מאחוזתו ינחיל את בניו
למען אשר לא יפוצו עמי איש מאחוזתו,
נראה ברור כי רכושו של היחיד בארץ
ישראל לא היה כל כך הפקר בידי המושלים
כאשר היה הדבר בארצות אחרות באזיה.

סדרי הנהגת המדינה לכל ענפיה
וסעיפיה התפתחו והשתלמו מימי שלמה
והגיעו למדרגה רמה מאד כמו במדינת
היותר נאורות. שלמה היה הראשון
שהפקיד שר מיוחד על הנהגת בית המלך:
„אחישר על הבית“ (מ“א ד. 6) (האפמאר-
שאל או האפמייסטער), שרים כאלה
נזכרים גם אצל אחאב מלך ישראל.
עובדיהו (שם יח. 3), ואצל חזקיה
אליקים בן חלקיה (מ“ב. יח. 18).
בלי ספק היו גם למלכים אחרים בישראל
וביהודה שרים כאלה. ליהוא היה שר
על המלתחה (גארדעראבערמייסטער) (שם
י. 22). שר המשקים (מונדשענקער)
(מ“א י. 4), אדונירם על המס (שאצ-
מייסטער) (שם ד. 6). גם היו להם שרים
על אוצרות המלך, ועל האוצרות בשדה,
בערים, בכפרים ובמגדלות, על עבודת
האדמה, על הכרמים, ואוצרות היין,
על הזיתים והשקמים אשר בשפלה, על
אוצרות השמן, על הבקר בשרון ועל הבקר
בעמקים, על הגמלים, ועל האתונות ועל
הצאן (דהי“א, כז). לבד שומרי ראש
המלך, שהיו עומדים תמיד סביב ארמונו
(מ“ב יא. 5). בכל עיר ועיר היו בתי
משפט ובעיר הממלכה היה בית המשפט
היותר גבוה שמחובתו היה לבקר את הגזר
דין של בתי המשפט הנמוכים אם אחד
מהבעלי דינים הביא קובלנא על בית
המשפט הנמוך כי הוציאו למענו משפט
מעוקל. לפעמים הגיע דבר המשפט גם
לפני המלך, וכאשר חרץ המשפט לא העיז
אחד מהבעלי דין לערער על זה. חובת
העבודה בצבא המדינה היתה מוטלת על
כל אחד מהאזרחים, ובעת מלחמה היו
כלם נקראים להגן על הארץ נגד האויב.
כל חיל הצבא היה נחלק לגדודים של
חמשים אנשי חיל מאה או אלף, ועל כל
גדוד וגדוד היה שר חיל מיוחד (אָפיצער)
ועל כלם עמד שר הצבא, אל משמעתו
היו כלם סרים. השר צבא היה לפעמים
מתיעץ עם שרי הגדודים לעת הצורך
(דהי“א יג. 1).

אם נחפוץ לדעת את מצב הדתי
והמוסרי של בני ישראל בימים ההם עלינו
אך לפתוח את ספרי הנביאים שהיו בזמן
ההוא, ונוכח לדעת כי על פי רוב היה
המצב הזה רע מאד; עבודת האלילים
שלמדו מהעמים שכניהם עם כל תועבותיה
הכרוכות בעקבה הסירה את לב העם מאחרי
אלהי אבותיו. ואך יחידי סגולה נשארו
נאמנים לה' אלהי ישראל, וכל זה באשמת
המלכים הרשעים. אבל נמצאים ביניהם
גם טובים שהשתדלו להשיב את לב העם
לאביהם שבשמים, השמידו והכחידו מן
הארץ את אלהי הנכר. ותורת ה' היתה
למו לקו וחקיה ומשפטיה — למשקלת,
תחת הנהגת מלכים כאלה פרחו המשפט
והצדק בארץ כראוי לעם סגולה.

יחס ישראל אל העמים שכניו ושל העמים אליו.

הכנענים שנשארו בארץ אחר הכבוש.

הכניעם שלמה ויהיו לו למס עובד ובהמשך הימים התערבו בבני ישראל ונמח זכרם מן הארץ. מן העמים שכניהם: פלשתים, מואב, עמון, אדום וארם סבלו בני ישראל לפעמים, אבל על פי רוב חזקה עליהם יד היהודים והכניעו אותם תחת עולם. אחרי שהתחתן שלמה עם בת פרעה מלך מצרים היו שני העמים האלה בשלום ושלוה. אבל השלום לא היה שלום אמת, ומורדי שלמה בירבעם ובן הדד מצאו מפלט בארץ מצרים. בימי רחבעם בן שלמה עלה שישק מלך מצרים על יהודה ויקח את אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך ואת כל מגיני הזהב שעשה שלמה. הרעה היותר גדולה ועצומה שהשיגה את בני ישראל הגיעה להם משתי הממלכות האדירות אשור ובבל. הראשונה החריבה את מלכות ישראל והשניה שמה קץ למלכות יהודה. התחברות המלך האחרון של ממלכת ישראל, הושע בן אלה עם סוא מלך מצרים החישה את מפלתו ואת חורבן הארץ. כאשר עלה סנחריב מלך אשור על יהודה חפצו גם רבים מבני יהודה לבקש עזרה ממצרים נגד אשור, אבל הנביא ישעיה התנגד לקשר הזה בכל כחות נפשו והבטיח ליושבי ירושלים כי לא יצלית בידי מלך אשור לעשות רע ליהודים, ודבריו נתקיימו, מחנה אשור בדרך נס נשמדה מתחת שמי ה' ולבני יהודה היתה הרוחה. אבל לא ארכו ימי השלוה ליהודה ותהי לשלל לנבוכדנצר מלך בבל שהחריב את הארץ ואת יושביה הגלה לבבל.

מטרת הספר

מטרת הספר הזה היא — לספר לדורות הבאים קורות עם ישראל תחת ממשלת מלכיו, עד עת בוא קצו להגלות מן ארצו ולהיותו לשלל גוים. וביחד עם זה יודיע כי בכל ההרפתקאות שעברו עליו ובכל הרעות שמצאו אותו בשבתו על אדמתו הוא בעצמו האשם, כי זנה מאחרי אלהיו, התמכר לתועבות הגוים. וטמא את ארצו בעבודות זרות ומכוערות, ואת חובתו לאלהיו שהקדישו לו לעם סגולה להיות לאור גוים, את חובתו זאת השליך אחרי גוו והלך בשרירות לבו ובכן ירד מטה מטה עד אשר השלך מארצו והגלה לארצות אחרות לחיות שם חיים של צער ושפלות. אבל גם בהיותם בארץ אויביהם לא מאסם אלהיו ולא געלם להפר בריתו שכרת עם אבותיהם, כי אם סכך עליהם בכנפי השגחתו שלא ימח שמם וזכרם מתחת השמים למען ייטיב להם באחריתם בעת ישובו אל אלהיהם להכיר את חובתם למין האנושי כאשר דרש מאתם יוצרם ובוראם בעת בחר בם להיות נחלתו. ואז יראו במפלת אויביהם בנפש שהציקו להם בשבתם על אדמתם: עמון ומואב, בבל ואשור, ארם ואדום ויתר שונאיו יכחדו וימחו מן הארץ, והוא, ישראל, עוד יפרח כששונה על אדמת אבותיו. ולזאת יזכיר הספר בפעם בפעם גם אצל רוב המלכים הטובים; רק הבמות עוד לא סרו, עוד העם מקטרים ומזבחים לאלילים, וגם לא יכחיד תחת לשונו את ההבטחה כי עוד ישובו לבצרון אסירי התקוה ויחיו בשלום ושלוה על אדמתם כימי עולם ושנים קדמוניות,

ובנוגע למחברו של ספר מלכים, לדעת חז"ל היה ירמיהו הנביא. אולם המבקרים מחכמי העמים מטילים ספק בזה, מפני כי השקפותיו של כותב הספר הזה על המאורעות שאירעו בימיו הנה שטחיות מאד, ואילו ירמיהו היה מחברו היה מדקדק בהם היטב וביתרון הכשר חכמה ודעת כראוי להנביא המצויין הזה. אולם לדעתנו אין הטענה הזאת הוכחה מכרעת, כי כאשר הראינו למעלה היתה מטרת כותב הספר הזה להודיע לדורות הבאים כי בהריסת הממלכה אשמים בני ישראל בעצמם, כי סרו מאחרי ה' השחיתו והתעיבו מעלליהם והדבר הזה שנה המחבר ושילש כמה פעמים, ובכן הלך בזה בדרך

שאר הנביאים. ואם נעיין יותר נראה כי המחבר קצר בקורות מלכי יהודה והאריך בדברי מלכי ישראל, כי הדבר הזה היה נחוץ למטרתו שזכרנו למעלה, ועל כן אין לנו לזוז מקבלת חז"ל כי ירמיהו כתב ספר מלכים.

מלכי צדק, שם המלך של העיר שלם שהוסב שמה אחרי כן לשם ירושלים היא מלה מורכבת מן תבת „יראה" — ומן תבת „שלם", לזכר דברי אברהם אבינו שקרא את העיר ה' יראה, ולזכר הכתוב בתורת משה שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך אל פני האדון ה' במקום אשר יבחר. המלה „מלכי" היא תמונת סמיכות קדמונה משם מלך, כמו שמצינו שוכני — סנה (דברים לג. 16) עוזבי הצאן (זכריה יא. 17). בימי אברהם היתה העיר שלם ממלכת כהנים, ולכן היה מלכה מלכי־צדק, כהן לאל עליון, בשוב אברהם העברי מהכות את כדרלעמר והמלכים אשר אתו קדם אותו מלכי צדק בלחם ויין, ובברכה לאלהים אשר מגן צריו בידו, ואברהם נתן לו מעשר משלל אויביו כחוק לכהנים בעמי הקדם מדורות עולמים (בראשית יד. 18. 20).

היהודים האלכסנדריים, בחפצם להביא בברית היהדות את היונים ושאר הגוים, מבלי קיים מצות מילה כדרוש על פי חוקי היהודים, לקחו להם לכמל יהדותם את חנוך ומלכי־צדק שחיו קודם אברהם ולא מלו את בשרם. גם ר' שמעון חסידיא מחכמי התלמוד (סוכה נב:) חשב את מלכי צדק בין ארבעה חרשים (זכריה ב). לדעת פילון היה מלכי צדק מאמין שלם באל האמת הנוצרים הראשונים האמינו כי מלכי צדק הוא הוא ישו משיחם, ואחדים מהם כי הוא איש אחר גדול מישו. באחד מספרי החצונים בלשון כושית בשם „אדם וחוה" נאמר כי מלכי צדק היה בן כנען ונח קודם מותו צוה לשם בנו למנות אותו לכהן, כי בו בחר ה' מכל הדורות (ועיין אוצר ישראל, ערך (מלכי צדק).

מלכירם, בן יכניה מלך יהודה (דהי"א ג. 18).

מלכישוע, הבן השלישי למלך שאול מאשתו אחינועם (ש"א יד. 49), נהרג במלחמת ישראל עם הפלשתים בהרי גלבוע (שם ל"א. 2). בעל דברי הימים (א. ח. 33) יחשוב את מלכי־שוע מיד אחר יהונתן, ואת אבינדב אחריו, ולפי זה היה מלכי שוע הבן השני של שאול.

מלכם, (בפתח תחת המ"ם) או מלכם (בחירק תחת המ"ם) הוא אחד עם מולך שקוץ בני עמון (ירמיה מט. 1) ועליו נאמר כי מלכם בגולה ילך כהניו ושריו יחדו (שם 3).

מלכת השמים (ירמיה ז. 18) היא הלבנה שזנו אחריה נשי יהודה בימי ירמיהו ויקטירו לה בחשבן כי היא תצוה את הברכה באסמיהן. גם בעיר אתונא של בני יון היו אופים עגות כתמונת הירח במילואו והיו מקריבים אותן להאלילה עירטעמיס, היא אליל הלבנה אצלם.

מולכת, בת מכיר בן מנשה (דהי"א ז. 18) ושם נזכר שמה בה"א הידיעה המולכת

מלצר (בא בה"א הידיעה המלצר). רבו המבארים בהוראת השם הזה. מפרשים רבים מחליטים כי הוא שם עצם פרטי. אבל הה"א הידיעה עומד ומטפח על פני הפירוש הזה ש"ב נוטה לדעת האומרים כי הוא שם עצם פרטי, והה"א בתחלתו איננו לדעתו ה"א הידיעה כי אם הוא מהשורש שם כזה מצינו בקורות הקרטגים; האמילקר היה אביו של הגבור הנודע האניבאל, והתחלפות צ' בקוף הוא דבר מצוי. מאד, (ארץ ארקא ועוד) ובכן היה בהיכל מלך בבל שר יוני אחד בשם המלקר, ואל השר הזה מכר כבוכדנצר השגחה על בריאות גופם

והתפתחות שכלם של דניאל חנניה מישאל ועזריה עד אשר יהיו ראוים לבוא לפני המלך. אבל חכמי העמים מחליטים כי השם מלצר הוא שר המרתף או שר המשקים, וכידוע היו לשרים כאלה גם פקידות אחרות. ובאמת בשפת פרס מול־צר הוראתו שר המרתף. דעליטש מבארו כמו המנצר (נו"ן תחת הלמ"ד) וחילוף אותיות למנ"ר ידוע. ולפי זה שרשו נצר כלומר המוציא והמביא (סופעראינטענדעט) של בית המלך (או האף־מיניסטר).

מלקוח, שבי נפש חיה באדם ובבהמה ולכן נא נבדל משבי ומשלל, „ואת כל המלקוח באדם ובבהמה (במדבר לא. 11). את השבי ואת המלקוח ואת השלל (שם 12). ובמקום שכתוב שבי אצל מלקוח תהיה הכוונה שבי — באדם, ומלקוח — בבהמה.

מלקוש, מטר היורד לעת עלות הלקש „ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש (דברים יא. 14) ועתו בארץ ישראל הוא ירח ניסן כאמור „ומלקוש בראשון (יואל ב. 23), ובדמיון המליצה על ענין המחיה לב נדכאים „ויבוא כגשם לנו כמלקוש יורה ארץ" (הושע ו. 3).

מלקחים, צבת לצבוט בה זנבות אודי נר או לקחת בה גחלי אש „במלקחים לקח מעל המזבח" (ישעיה ו. 6). והנרות והמלקחים (מ"א ז. 49).

ממוכן, אחד משבעת שרי המלך אחשורוש רואי פניו היושבים ראשונה במלכות, שהיו ידועים בחכמתם לדעת העתים (כלומר בקיאים בחכמת האוצטרולוגיה), ולבד זאת היו מפורסמים בידיעתם דת ודין. כאשר התיעץ עמהם המלך אחשורוש מה לעשות במלכה ושתי על המרותה את פיו שציוה עליה לבוא אל המשתה שעשה לכני השרים למען יתפלאו כלם על יפיה, הוה ממוכן דעתו להסירה מגבירה בגלל חטאתה זאת למען לא יעשו כמוה הנשים של שרי פרס ומדי להבזות בעליהן בעיניהן. וכאשר יעץ ממוכן כן עשה המלך אחשורוש (אסתר א.).

לדעת חז"ל ממוכן זה המן, והיה שונא לושתי המלכה, מפני שהיתה מסטרתו בקורדיקון (מנעול) שלה על פניו, ולא הזמינה את אשתו לסעודה שעשתה למען הנשים, ולבד זאת היה חפץ להסירה מגבירה מפני שהיתה לו בת יפה מאד והיה מבקש להשיאה למלך (אסתר רבה ד.).

ממזר, שם לאיש מוזר מאחיו ויודעיו שלא ידע מאין בא (רמב"ן בפירושו לדברים כג. 3). והוא הנולד מהעריות וכן פירשו את השם הזה בירושלמי קדושין: מהו ממזר? אמר ר' אבהו מום זר. ולדעת ש"ב נתבונן השם הזה משתי מלות, מן "ממעי זר", וענינו בן חיק נכרי, בן זנונים. וכן בא וממי יהודה יצאו (ישעיה מח. 1), במקום „וממעי". הממזר נאסר לבוא בקהל ישראל עד עולם גם אחר עשרה דורות אסור לבוא בקהל כלומר לישא ישראלית. אבל ממזרת התירו חז"ל להנשא לאיש ישראל לאחר עשרה דורות (יבמות עח). וטעם האיסור הוא כדי להגדיל התיעוב וההרחקה מן הניאוף והזנות, כי בהיות תולדות הניאוף מרוחקות מן הקהל זה יוליד הרחקה יתרה מן המעשים אשר הם סבת הויתם (שד"ל). והנה אחר הציווי לא יבוא ממזר בקהל ה' (דברים כ"ג. 3) בא הצווי לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה' (שם 4) מפני שהם ילדי זנונים מבטן ומהריון. והנביא יאמר על שבר גאון פלשתים: וישב ממזר באשדוד (זכריה ט. 6). כלומר כל נבזה וחדל אישים הנדח מקהל. ויתכן שנקראו כן בפי הנביאים בני עמון ומואב מהיותם ילדי זמה ממקור מולדתם.

ממסך, הוא בליל יין עם מרקחת בושם, לבאים לחקור ממסך (משלי כג.

30). לבקש להם יין חרקת. ועל המנסכים יין הרקח לאלילים יאמר הנביא ישעיה (סה 11). והממלאים למני ממסך.

ממרא, האמורי בעל ברית אברם, ביחד עם ממרא ישב גם אחיו ענר במקום הנקרא על שמו „אלוני ממרא אשר בחברון” (בראשית יג. 18 ; יד. 13), וגם ענר היה בעל ברית אברם. עם בעלי בריתו אלה הציל אברם את לוט בן אחיו עם רכושו ונשיו וגם את רכוש והמלקות של מלך סדום שנפלו לשלל בידי שודדים ומלכיהם (שם יד. 13. 15). מלך סדום בקש מאברם לקחת לו את הרכוש המוצל ולהשיב לו רק את העם, אבל אברם לא חפץ לקחת מאומה אך לכילי בריתו ענר אשכול וממרא דרש חלק מהשלל (שם 21 — 24). אחרי מות שרה אשתו קנה אברהם את מערת שדה המכפלה על פני ממרא היא חברון בארץ כנען לאחזת קבר מאת בני חת (שם כג. 17 — 20). יאָזעפוס (מלחמות 3. 9. 7). מכפר כי בימיו נמצא אשל קדמון מאד 6 סטאדיען רחוק מחברון, וסאזאמען מוסיף כי בכל שנה ושנה בימי הקיץ היו מתאספים אנשים רבים בעלי דתות שונים: יהודים, נוצרים וגם עובדי אלילים, והיו מקריבים מנחות ונסכים להאשל הזה. אבל קאנסטאנטין מיחה בידם לעשות זאת כי חשב זאת לאמונה טפלה, ואך הקים במקום הזה בית תפלה לנוצרים.

ממשח, נסיכה בשמן לכהונת כבוד ויקר : את כרוב ממשך הסוכך (יחזקאל כח. 14). נאמר על מלך ציר המשות לנגיד עם רב. הנביא ידמה אותו לאחד הכרובים שנאמר בהם והיו הכרובים פורשי כנפים למעלה סוככים בכנפיהם על הכפורת (שמות כה. 20). והירונימוס בעל הוואולגאטא העתיק כרוב ממשח „כרוב פורש כנפים,” כי משח בארמית הוא כמו מתח בעברית (יש"ב).

מן, הוא המזון הנפלא שנתן אלהים לעם ישראל לכלכלם במסעיהם במדבר סין. לפי המקרא ענין השם מן בסורית הוא מה בעברית : „ויאמרו איש אל אחיו מן הוא כי לא ידעו מה הוא (שמות טז. 15). ויקראו בית ישראל את שמו מן (שם 31). בעלות שכבת הטל מעל האדמה בבוקר השכם מצא אותו העם על פני המדבר דק מחוספס (עשוי פצלות פצלות). דק ככפור על הארץ (שם 14). כזרע גד לבן וטעמו כצפיחת בדבש (שם 31) ועינו כעין הבדולח (במדבר יא. 7).

אחדים מהחוקרים והמבקרים מחכמי העמים שאינם מאמינים בניסים אבל גם אינם כופרים בכל בספורי התורה משערים כי המן מין צמח שנמצא גם כעת במדבר ערב, והערבים מלקטים אותו ומוכרים אותו תחת השם מאנא עס-שמא (לחם שמים). אבל ההשערה הזאת אין לה כל יסוד, כי המן הנזכר בתורה היה יורד תמיד יום יום בבוקר במשך ארבעים שנה, ולא היה יורד בשבת, וביום הששי לחם משנה, והיו דוכים אותו במדוכה או טחנו בריחים, וגם עשו ממנו עוגות, ולא נמס מחום האש, ובכל זאת היה נמס מחום השמש, והמן אשר ימכרוהו הערבים יורד אך בחדשי הקיץ מן מאי עד אגוסט ואיננו בנמצא במדה מרובה כזאת שיוכל להמציא מזון לעם רב יותר משני מיליאן נפש אדם במשך זמן ארבעים שנה. יותר טוב היה לחוקרים באלה לכפור בכל הספור הכתוב בתורה ולקרוא אותו בשם „הגדת ההמון” מלהשתדל לקרבו אל הטבע, בעת שאין בהמן שבידי הערבים כל הסמנים והדברים אשר תספר התורה אדותו.

מנגינה, שיר התולים (שפאט-ליעד) „אני מנגינתם (איכה ג. 63), מקביל אל מאמרו : הייתי שחוק לכל עמי נגינתם כל היום (ג. 13).

מנה, עיין ערך מדות ומשקלות.

מנהג, דרך המטע בסוס ורכב: והמנהג כמנהג יהוא בן נמשי כי בשגעון

ינהג (מ"ב ט. 20). והאחרונים ישתמשו בשם מנהג לכל חקת החיים שהורגלה בעם (געוואָהנהייט). (ש"ב).

מנהרה, (משרש נהר), גיזיניוס פותרו: מחלת עפר מפרץ פי נהר. אולם מן הכתוב: ע ש ו לחם בני ישראל את המנהרות (שופטים ו, 2) נראה שהיא מעשה ידי אדם, לכן ישער ש"ב כי עיקר פתרונו הוא מגדל צופים להופע עליו נהרה באבוקה להזהיר את העם מפחד אויב.

מנוח, שם איש משבט דן יליד צרעה, שאשתו היתה עקרה (שופטים יג. 2). פעם אחת נראה אליה מלאך ה' ובישר לה כי תלד בן והוא יושיע את ישראל מיד לוחציהם הפלשתים, אבל הוא מחוייב להיות נזיר, ביחד עם זה ביאר לה מה החוק דורש מאת האיש הנזיר. האשה ספרה לבעלה את דברי המלאך ואת פרטי הנזירות שאמר לה. מנוח התפלל לה' כי ישלח עוד הפעם את מלאכו למען ישמע הוא בעצמו את דברי הבשורה ואת אשר ידרוש ממנו ומאשתו מענין הנזירות (עיין ערך אב). המלאך נראה שנית אל אשתו והיא בשדה לבדה. האשה מהרה לקרוא לבעלה, והמלאך ביאר פעם שנית לפני מנוח את כל הדברים שדבר לאשתו. מנוח בקש מהמלאך להמתין מעט עד אשר יכין לפניו מטעמים לאכול, כי חשב אותו לאיש מבני אדם ולא ידע כי מלאך ה' הוא. המלאך השיבו כי אם יעצרהו לא יאכל בלחמו, אך אם יעלה עולה לה' ימתין. מנוח מיהר להעלות גדי עזים ומנחה על הצור. ויהי בעלות להב העולה השמימה ויעל מלאך ה' בלהב המזבח, אז ידע מנוח כי מלאך ה' הוא. פחד אלהים הפחיד את מנוח בן ימות כי ראה מלאך ה', אבל אשתו הרגיעה את רוחו כי לא יפחד, כי אם היה בחפץ ה' להמיתם לא היה מבשרם הבשורה הנעימה הזאת כי יולד להם בן שיושיע את עמו ישראל מיד הפלשתים.

כאשר בישר המלאך בן היה ויולד למנוח ולאשתו בן ויקראו את שמו שמשון, כי בימיו תעלה שמש ההצלחה לישראל. ויגדל הנער ויאהב אשה מבנות פלשתים בתמנה, ויפצר באביו לקחת אותה לו לאשה, כי כן היה אז המנהג כי אבי הבן יציע השדוך לאבות הנערה. בתחלה לא חפץ מנוח למלאות חפץ בנו מפני כי הנערה היא מבנות אל נכר, אבל שמשון הפציר בו מאד והוא מלא את בקשתו.

אם היה מנוח איש פשוט עם הארץ או גדול הדור הדעות בין חז"ל מחולקות. לדעת רב נחמן היה עם הארץ (ברכות סא). ולדעת ר' יודן היה איש גדול (במדבר רבה פו). שם אשתו מכנים חז"ל צללפונית והיתה מזרע שבט יהודה (ב"ר צא.). איך שיהיה נראה מהספור כי אשתו של מנוח היתה מבינה יותר ממנו כי ידעה לנחמו ולהסיר פחדו ממנו בדברים של טעם, עיין למעלה.

מנון, משורש מנה על משקל חזון, מבקש מנה (מאכל) משלחן זרים (מעל-לער-לעקער), מפנק מנוער עבדו ואחריתו יהיה מנון (משלי כט. 21). כלומר העבד לא יצלח למלאכה ויצפה תמיד לשולחן אחרים ובכן יעשה לו רעה תחת טובה.

מנורה, כלי למאור, מנורת המאור שבמשכן היתה עשויה מככר זהב כלה מקשה אחת, כלומר לא היתה עשויה חוליות חוליות כי אם מחתיכה אחת של זהב על ידי הכאת הקורנס היה מושך והולך את הירך, או הבסיס, הקנים, הגביעים והפרחים. גוף המנורה או השדרה יצא מאמצע הירך, ומן השדרה יצאו ששת הקנים, שלשה מצד האחד ושלשה מצד השני; בראש כל אחד מהקנים היה נר לשפוך בו שמן למאור, ועל ראש השדרה היה גם כן נר. בכל קנה היה כפתור ופרח ושלשה גביעים משוקדים, כלומר מיופים בפרחי עץ

השקדים. כמה היה גובהה של המנורה לא נזכר מפורש בתורה, הז"ל קבלו כי היתה גבוהה שמונה עשר טפחים (מנחות כח:).

בנרות המנורה היו הכהנים משימים שתי פעמים בכל יום: בבוקר ובערב, חצי לוג שמן זך בכל נר השמן הזה היה עשוי מזיתים שלא נגמרו כל צרכן והיו דוכין אותם במדוכה והיו מוציאין מהם שמן זך שלא היה מעלה עשן, והיו הנרות דולקים תמיד ביום ובלילה והוא היה ידוע בשם „נר תמיד". יאזעפוס בקדמוניות (7. 3. 9). מספר כי לא כל הנרות היו דולקים תמיד, כי אם ביום היו דולקים אך שלשה ובלילה כל השבעה נרות. מה היתה כוונת המנורה ומטרת הנר תמיד? לדעת פילון רמזה המנורה עם שבעת קניה אל שבעה כוכבי לכת. אבל הרעיון הזה אין לו כל יסוד בדברי כתבי קדשנו, שאינם מרמזים כלל לנבראים יהיו מי שיהיו. גם בספור הבריאה לא נזכר אדותם לא דבר ולא חצי דבר. והמחליטים כי מטרת הנר תמיד היתה פשוט להאיר את המשכן שלא היו בו חלונות והיו צריכים לאור המנורה, לא שמו לבם כי בלילה לא היתה שום עבודה במשכן ולא היו נזקקין כלל לאורה של המנורה, ולבד זאת אור מנורה אחת לא היה די להאיר את כל שטח אהל מועד, ולזאת דעתנו נוטה לדעת החכמים שכל ענין המנורה עם הנר תמיד מרמז לרעיון רוחני ודתי, לרעיון שהוא היסוד לנצחיות האומה הישראלית. כי ידוע שבשם אור מכונים בכתבי קדשנו דרכי ה', ומה הוא דורש מהאדם לטוב לו כל הימים, כמו: בית יעקב לכו ונלכה ב א ו ר ה' (ישעיה ב) כי עמך מקור חיים ב א ו ר ך נראה א ו ר (תהלים לו. 10); מצות ה' ברה מ א י ר ת עינים (שם יט. 9). תחזון הנבואי שראה הנביא זכריה: והנה מ נ ו ר ת זהב כלה... ושבעה נרותיה עליה... ביאר לו המלאך הדובר בו: פתרונו: לא בחיל ולא בכח כי אם ב ר ו ח י אמר ה' צבאות (זכריה ד), רוח דעת ה' ודעת דרכיו, כאשר תורה אותנו דת משה, הוא היסוד לקיום ישראל ונצחיותו כי המה קשורים זה בזה כשלהבת הקשורה בגחלת. וכן מפורש בפרשה תצוה (שמות כז. 20. 21) כי הנר ת מ י ד הוא ח ק ת ע ו ל ם ל ד ו ר ו ת ם מאת בני ישראל ונשנה בפרשה אמור (ויקרא כד. 1 — 4).

מנחה, מתנת כבוד, מוגשת לשר ונגיד לאות כבוד ויקר. מנחה היא שלוחה לאדוני לעשו. (בראשית לב. 19), וגם על מתת מס למלך: ותהי מואב לדוד לעבדים נושאי מנחה (ש"ב. ח. 2). גם לפני אדון כל לא מצא האדם מראש ימות עולם להביע רגשי תודתו בלתי אם במנחה מן הטוב אשר חננו יוצרו. ויבא קין מפרי האדמה מנחה לה' (בראשית ד. 3). ומחוקקנו קבע על פי ה' משאת נדבה בזאת לאלהים אך מתבואת הארץ: סלת. נסכי שמן, לבונה ומלח, מבלי כל דם מנפש החי: ונפש כי תקריב קרבן מ נ ח ה לה' סלת יהיה קרבנו ויצק עליה שמן ונתן עליה לבונה (ויקרא ב. 1) ולכן בא נבדל מזבחי בהמה ועוף: עולה וזבח ומנחה (ירמיה, יז. 26). במשכן ובמקדש הקריבו יום יום כבש תמים בן שנה בבוקר ובין הערבים עם מנחת סלת, והקרבן הזה היה נקרא מנחת התמיד (במדבר ד. 16). הראשון היה נקרא מנחת הבקר (שמות כט. 41), והשני— מנחת הערב (מ"ב טז. 15). אולם בימי השופטים היו מבינים תחת השם „מנחה" גם קרבן בעל חי, כמו שנראה מדברי גדעון שאמר להמלאך הדובר בו: אם נא מצאתי חן בעיניך... אל נא תמוש מזה עד בואי אליך והוצאתי את מ נ ח ת י והנחתי לפניך... וגדעון בא ויעש ג ד י עזים ואיפת קמח מצות... (שופטים ו. 17. 19).

מנחם בן גדי מעיר תרצה המלך הששה עשר ממלכי ישראל ומלך עשר שנים (מ"ב, טו. 14). אם היה שם אביו „ג ד י" או המלות בן גדי מורות כי היה משבט גד. כמו שנראה ממ"ב (טו. 25) כי מבני הגלעדים היו אנשי חיל תמידים בהיכל מלכי ישראל — קשה להגיד דבר ברור. במשך הזמן הקצר של מלכות זכריה (ששה חדשים) כפי הנראה היה מנחם השר צבא היותר נכבד, וכאשר שלום בן יבש מרד במלכו זכריה ויהרגהו היה מנחם השר המצביא חיל מלך ישראל בתרצה, לפנים עיר המלוכה. ויהי אך נודע לו כי הרג שלום את זכריה וימהר לבוא אל שומרון ויכה את שלום ויעל על כסא המלוכה. ותהי ראשית מעשהו להכניע את יושבי העיר תפסח מפני שלא רצו לפתוח לפניו שערי עירם ולקבל את עול מלכותו עליהם (שם. 16), במלחמתו זאת התנהג עם המנוצחים באכזריות גדולה את כל הנשים ההרות בקע, דבר מורגל מאד בימים ההם. העיר תפסח נזכרת כבר במ"א (ה. 4), ושם נאמר כי היתה אחת מערי עבר הנהר (פרת) ולזאת קשה להאמין כי מנחם יעזוב את ארצו בתחלת ימי מלכותו שממשלתו עוד היתה רפויה בידו ויצא למלחמה על עיר רחוקה מאוד. ולכן משערים מבקרים אחדים כי תחת תפסח ראוי להיות „תפות", העיר שעמדה על גבול אפרים ומנשה (עיין יהושע טז. 8). אבל מדוע לא נוכל לשער כי היתה עוד עיר תפסח בממלכת ישראל קרובה לשומרון ותרצה? בימיו עלה פול מלך אשור על ישראל ויתן מנחם לפול אלף ככר כסף להיות ידיו אתו להחזיק הממלכה בידו, וישב מלך אשור לארצו ולא עמד שם בארץ. הכסף הזה קבץ מכל גבורי החיל חמשים שקלים מכל אחד. הדבר הזה מורה כי מצב האקאנאמי של ישראל היה אז טוב, כי נמצאו אז בישראל 60,000 נפש שהיה לאל ידם לתת כל אחד 50 שקלים.

למעלה אמרנו כי מנחם מלך על ישראל עשר שנים, כן כתוב בספר מלכים ב. אבל החוקרים החדשים שמשתמשים בטבלאות של כתב היתדות מצאו כי מלך אך ארבע שנים, ואחרי מותו עלה פקחיה בנו למלוכה. מנחם היה האחרון במלכי ישראל שהנחיל מלכותו לבנו.

1) **מנחת**, שם עיר נזכרת בדהי"א (ח. 6), אל העיר הזאת הגלו איזה מראשי אבות ליושבי גבע משבט בנימין, ויש משערים כי זהו ביאור הכתוב בשופטים (כ. 43) כתרו את בנימין הרדיפוהו (לעיר) מנוחה (היא מנחת). והתרגום לדהי"א מוסיף מנחת „אשר בארץ בית עשו" (עיין מנחת 2).

2) **מנחת**, בן שובל מבני שעיר החורי יושבי הארץ טרם כבשו האדומים את הארץ (בראשית לו. 23).

מְנִי, שם אלילה נזכרת בישעיה (סה. 11), העורכים לגד שולחן והממלאים למני ממסך. גולי בבל זנו אחרי האלילה הזאת והסיכו לה נסכים חכמי ישראל משערים כי גד הוא יופיטער הנודע בין הערביים בשם התואר „מזל גדול", והמני הוא ווענוס, הנודעת בתואר „מזל קטן". וכן משערים גם כן חכמי העמים גיזיניוס ודעליטש. ויש משערים כי מני היא גם כן האלילה הידועה בין היהודים בשם מלכת השמים, ובנות יהודה הסיכו לה נסכים כבר בהיותם על אדמתן לפני ימי הגולה, והאמינו כי דורשיה לא יחסרו כל טוב (ירמיה מד. 17. 18).

מני, גליל בארץ ארמיניה, ותרגומו הוא הורמין (או הר־מין) שהוא אחד עם ארמוניה שהוא גם כן מלה מורכבת מן תבת אר (או הר) ומלת מיניה ממלכת אררט, מני ואשכנז (ירמיה נא. 27).

1) **מנימין**, **מימין**, שם איש משבי גולה, שלקח לו בת אל נכר לאשה (עזרא י. 25).

2) **מימין,** שם המשפחה שעלה לה הגורל להיות המחלקה הששית ממחלקת הכהנים שחלק דוד לארבע ועשרים משמרות לעבודת ה' במקדש. (דהי"א כד. 9). המשפחה הזאת שבה לארץ יהודה תחת הנהגת זרובבל (נחמיה יב. 5).

מנית, השופט יפתח הכה את בני עמון מערוער עד בואך מנית (שופטים יא. 33), ולפי זה מנית היתה עיר בארץ בני עמון. בימי ממשלת הרומאים היתה ידועה עיר בשם מנית ארבעה פרסאות רומיות רחוקה מחשבון על הדרך המובילה לפילאדעלפיה, אבל הנוסעים החדשים לא מצאו שום שריד במקום הזה, וגם השם לא נודע להערביים יושבי המקומות האלו. יחזקאל (כז. 17), מזכיר גם כן עיר בארץ בני עמון בשם „מנית". כאשר יספר שם היו העמונים יושבי עיר מנית מביאים חטים לסוחרי צור, וגם בספר דהי"ב (כז. 5) מסופר כי מלך בני עמון נתן ליותם מלך יהודה עשרת אלפים כורים חטים מס אחרי שנוצח במלחמה.

מנענעים, הוא אחד מכלי הכאה כמו התוף כדכתיב (ש"ב ו. 5), בתופים ו ב מ נ ע נ י ם ולפי דעת בעל שלטי הגבורים תמונת הכלי הזה היא: דף מרובע של עץ, ובראשו בית יד לאחוז אותו בו ועל הדף מזה ומזה חתיכות עץ כדוריות תחובות בשלשלת של ברזל בתוך הדף וכשמנענעים הדף ישמיעו הכדורים קול הברה עד למרחוק.

1) **מנשה,** בכורו של יוסף מאשתו אסנת בת פוטיפרע כהן און, גם כל השבט יוצא חלציו נקרא בשם הזה. אם כי מנשה היה הבכור, אבל יעקב בברכתו את שני בני יוסף מנשה ואפרים לפני מותו נתן את היתרון לאחיו הקטן אפרים, נגד רצון יוסף אביהם. ולבד זאת הכיר יעקב את שני בני יוסף נכדיו מנשה ואפרים כבניו ממש, לענין לקיחת שני חלקים בארץ כנען, ובזה נטל את הבכורה מראובן ונתנה ליוסף לקחת פי שנים כדין הבכור, כי לא יכול יעקב לסלוח לראובן את אשר חלל יצועיו בדבר בלהה פלגשו (עיין דהי"א ה. 1).

בצאת ישראל ממצרים וכבשו את ארץ סיחון ועוג בעבר הירדן נתנה הארץ הזאת למורשה לבני גד, לבני ראובן ולאיזה משפחות משבט מנשה, על פי בקשתם (במדבר לב). לבני מכיר בן מנשה נתן משה את הגלעד, יאיר בן מנשה (כלומר מיוצאי חלציו) לקח את חוות יאיר (ע"ע) ונובח הלך וילכוד את קנת ובנותיה, המה הכפרים השייכים לקנת. נחוץ להעיר כי בספר שופטים מסופר כי חוות יאיר נכבשו על ידי השופט יאיר הגלעדי (ע"ע) משה נעתר לבקשת השבטים הנזכרים לתת להם את ארץ עבר הירדן לאחוזה בתנאי אם יעזרו לאחיהם יתר השבטים לכבוש את ארץ כנען מעבר לירדן מערבה. בימי יהושע קיימו השבטים האלה את הבטחתם שנתנו למשה, ולאחר שעלה בידי עם ישראל לכבוש להם את ארץ כנען שבו השבטים האלה אל אחוזתם מעבר לירדן מזרחה, ולמען לא יחשבו הדורות הבאים כי המה נבדלים מאחיהם יושבי ארץ כנען מערבה בנו להם מזבח לעד כי עם אחד הם. יהושע חשב מתחלה כי בדעתם היתה בבנות להם המזבח להבדל מקהל ישראל ודרש מהם לחדול מעשות זאת, אבל כאשר ביארו הדבר לשלוחי יהושע הסכים עמם ושלח אותם בשלום.

המחצה השניה משבט מנשה, המה משפחות אביעזר, חלק, אשריאל, שכם, חפר, שמידע לקחו עשרה חבלים בעבר הירדן מערבה בין יתר השבטים: שבט אשר היה לצפונם, ונחלת מטה יששכר מזרחה, וים הגדול הגבולם למערב. בקורות דברי הימים לבני ישראל לא הצטיין שבט מנשה באיזה פעולה לטובת

הכלל. לבד מת שמסופר עליהם בדהי"א (ה. 18 — 22) ובני מנשה מעבר הירדן מזרחה עשו מלחמה עם ההגריאום וישבו מקניהם וגמליהם חמשים אלף, וצאן מאתים וחמשים אלף וחמורים אלפים, ונפש אדם מאה אלף, לבד חללים רבים שנפלו במלחמה. מהאנשים המצוינים בשבט הזה היה גדעון בעבר הירדן מערבה (ע"ע). ויפתח ונצחונו על בני עמון בעבר הירדן מזרחה. משה בברכתו את בני ישראל לפני מותו הזכיר גם אפרים ומנשה, אבל לאפרים נבא רבבות ולמנשה אך אלפים: והם רבבות אפרים והם אלפי מנשה (דברים לג. 17). איזה פלכים משבט מנשה כלכלו את המלך שלמה ואת ביתו במשך איזה חדשים מדי שנה בשנה (מ"א ד. 11 — 13). העיר גולן בבשן הבדיל משה בנחלת מטה מנשה מזרחה לעיר מקלט לנוס שמה רוצח נפש בשגגה (דברים ד. 43). השבט הזה סבל הרבה בעת מלחמת הארמיים עם בני ישראל (מ"ב י. 33 ; עמוס א. 3). בימי פקח בן רמליהו הגלה תגלת פלאסר מלך אשור רבים משבט מנשה למדינת אשור (מ"ב טו. 29).

2) **מנשה**, מלך יהודה, בנו של חזקיהו. שם אמו היה חפצי בה (מ"ב כא. 1). כפי המסופר בספר מ"ב (שם) היה בן שתים עשרה שנה בעלותו למלוכה. וחמשים וחמש שנים מלך על יהודה. מפעלותיו ומעשיו בהמשך ימי ממשלתו נדע אך מעט. כפי הנראה לא סבל העם תלאות כבירות בימי ממלכתו, כי לא נזכר מזה מאומה בכה"ק. אבל שונה היה המצב בעניני הדת והאמונה בימיו. בימי המלך חזקיהו אביו קמה מפלגה גדולה ונכבדה ביהודה שתורת הנביאים היתה נר לרגלה, והמפלגה הזאת השפיעה מצבה על פעולות המלך והיה גם הוא דבק בה' והלך בדרכיו ועשה את כל הישר בעיניו (מ"ב י"ח), ועשה תקונים הרבה בעניני הדת והאמונה. אבל אחרי מותו יצאה ממהביאת המפלגה החשובה שהיה לבם ורוחם נוטה אחרי אמונה טפלה, והדיחו את העם ללכת ארחות עקלקלות כבימי אחז. וביחוד חזקה האמונה בבהות צבא השמים, כי חזקה עליהם השפעתם של בני בבל ואשור, בראש המפלגה הזאת עמד מנשה, וכפי הנראה היתה ידו נטויה על העם לענוש קשה את המאמינים לשמור ולעשות את אשר ידרשו מהם בעלי המפלגה הזאת, כנראה מהנאמר עליו וגם דם נקי שפך מנשה הרבה מאד (שם כא. 16), וחז"ל אמרו כי הרג את הנביא ישעיה (יבמות מט, וסנהדרין קג). תוצאות המצב הפרוע הזה היתה כי נגזר על ירושלים ליחרב, ועל יושביה לצאת בגולה. כפי עדות בעל ספר מלכים הרע מנשה מכל אשר עשה האמורי לפניו ויחטיא גם את יהודה בגלוליו (שם 11).

אולם בעל ספר דהי"ב (לג. 11). מספר כי בגלל חטאתיו הביא ה' עליו את שרי הצבא אשר למלך אשור וילכדו את מנשה בחוחים ויאסרוהו בנחשתים ויוליכוהו בבלה, ובהצר לו חילה את פני ה' אלהיו ויכנע מאד מלפני אלהי אבותיו ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תחנתו וישיבהו ירושלים למלכותו ולאחרי כן הסיר את אלהי הנכר מירושלים ואת הסמל מבית ה', בין חז"ל הדעות מחולקות אם מנשה יש לו חלק לעולם הבא או לא. במשנה (פרק חלק בסנהדרין) חושב את מנשה בין אותם המלכים שאין להם חלק בעולם הבא. אבל ישנה גם דעה אחרת (שם קב) ; כל האומר מנשה אין לו חלק לעולם הבא מרפה ידיהם של בעלי תשובה, כי באמת מנשה עשה תשובה כשהיה בן שלשים ושלש שנה. והקב"ה עשה לו כמין מחתרת ברקיע כדי לקבלו בתשובה מפני מדת הדין. ויוכל היות כי הדעה הראשונה לקחה לה ליסוד ספר מלכים שלא הזכיר מאומה מתשובת מנשה. והדעה השניה מאמנת לספור:

של בעל דהי"ב כי בטח לא מלבו בדה את הדברים האלה. וגם אריכת ימי מלכותו יותר מכל מלכי יהודה היתה לו לאות כי מצא חן בעיני ה׳, ולזאת האריך ימים על ממלכתו.

3) **מנשה**, בנון תלויה (שופטים יח. 30) כי עיקר קריאתו משה ובשביל האמור שם כי יהונתן בן גרשם בנו של משה נטמא להיות כהן בבית פסל מיכה כתבו את השם בנון תלויה לחוס על כבודו של משה (רש"י).

4) **מנשה**, מבני פחת מואב.

6) **מנשה**, מבני חשום, שניהם לקחו להם בהיותם בגולה בבבל נשים נכריות והוכרחו לגרשם כמצות עזרא (עזרא י. 30. 33).

מס, השם הזה לפעמים מורה תרומת מכס שעל הנכנע לתת לאדוניו. „וישם המלך אחשורוש מס על הארץ ואיי הים" (אסתר י.) אולם על פי רוב הוראתו עבודת הנכנע לפני אדונו. על שלמה מסופר כי העלה מ ס מ כ ל י ש ר א ל שלשים אלף איש וישלחם לבנונה עשרת אלפים בחודש חליפות חדש יהיו בלבנון ושנים חדשים בביתו ואדונירם על המס (מ"א ה. 27. 28). אולם בעל דהי"ב (ח. 8) מספר כי המס הזה העלה שלמה לא מבני ישראל כי אם מבני שבעה עמים אשר נותרו אחריהם בארץ ואשר לא כלום בני ישראל, ומן בני ישראל לא נתן שלמה לעבדים למלאכתו. כפי הנראה מש"ב (כ. 24), כבר דוד הנהיג בממלכתו את החוק הזה. על פי רוב היה מנהג העמים הקדמונים כי המנצחים הכריחו להמנוצחים להיות עבדים לאדוניהם החדשים, שבט יששכר נטה שכמו לסבול ויהי למס עובד (לעבדים עושי מלאכת אדוניהם) (בראשית מט. 15). החכם שלמה מגיד מראש כי יד רמיה תהיה למס (עובד) (משלי יב. 24), תמונת הנקבה משם הזה היא מסה (בחירק תחת המ"ם), והוראתה מהה הרישה. „מסה

נדבת ידך אשר תתן" (דברים טז. 10). הכונה בזה כי הנודר יתן בעין יפה את נדרו ונדבתו לפי הערך אשר ברכו ה׳ בקצירו.

מסדרון, מהלך בין שדרות עמודים בצלע בית (משרש סדר) ויצא אהוד המסדרונה (שופטים ג. 23). המלה הזאת נזכרת אך פעם אחת בכה"ק, ולזאת קשה לדעת הוראתה האמתית ומבארים אותה אך לפי הענין. כי הוא חלק מהבנין, עשוי משדרות עמודים.

מסה, שם מקום במדבר ברפידים (דברים ו. 16). המקום הזה נקרא גם כן מסה ומריבה (שמות יז. 7), ושם מבואר טעם השם הזה: על ריב בני ישראל ועל נסותם את ה׳ לאמר: היש ה׳ בקרבנו אם אין, הריב פרץ בסבת מחסור מים לאדם ובהמה במדבר. עוד מקום כזה נמצא אצל קדש ברנע ונקרא בתורה מי מריבת קדש (במדבר כ. 13). רוב המפרשים והמבארים מחליטים כי הם שני מקומות. אולם כשנעיין היטב בכתובים נמצא ששמות המקומות שווים הם בשניהם: בפרשה בשלח מסופר כי המאורע אירע במדבר סין ושם כתוב: ויקרא שם המקום „מסה ומריבה", ובפרשה חוקת כתיב כי היה הדבר במדבר צין ומבאר הכתוב: ה מ ה מי מריבה אשר רבו בני ישראל את ה׳ ויקדש בם, כאלו מעיד כי הספור הזה הוא הוא הספור הנודע בשם „מי מריבה". ובפרשה ברכה: אשר נסיתו במסה תריבהו על מי מריבה, הרי עשה משני השמות מקום אחד. אבל שני הספורים שונים זה מזה מעט בריבנם: בפרשה בשלח צוה ה׳ למשה ש י כ ה בצור ויצאו ממנו מים, ובפ׳ חוקת כתיב: ו ד ב ר ת ם אל הסלע, ואם נאמר שודברתם לאו דוקא, והכוונה שיכה בו ועל זה נאמר במקום הזה „קח את המטה" אם כן במה חטא משה? ומצינו לאחד מגדולי בעלי המרכבת ה׳ יוסף בכור שור תלמידו של

רבינו תם והרשב"ם שמבאר הדבר באופן ששני הספורים מספרים אדות מאורע אחד וז"ל (כפי שכתוב בשמו בספר פרשנדתא דף 54), „קח את המטה זהו המעשה שכיוהי בשלח דכתיב ביה והכית בצור ויצאו ממנו מים אלא ששם מספר איך פרנס הקב"ה את ישראל במן, שלו ומים במדבר, ואחר כך כתב כל אחד במקומו והראיה לזה היא כי בשני המקומות כתב אחר הספור : ויקרא שם המקום „מסה ומריבה" ובזאת הברכה אומר על זה המעשה, שהקפיד הקב"ה על משה ואהרן : „אשר נסיתו במסה תריבהו על מי מריבה" שמזה מוכח שמעשה אחד הוא, ולבד זאת בפרשה חוקת כתוב המה מי מריבה... מדבר צין, ובפרשה בשלח כתיב ויסעו ממדבר סין ומה שלא פירש במקום אחד פירש במקום אחר : בפרשה בשלח פירש שאמר לו הקב"ה למשה להכות בצור, כי כן דרך הפרשיות לסתום הדברים במקום אחד ולפרשם במקום אחר : כמו בענין המרגלים בספר דברים כתיב : ותאמרו נשלחה אנשים לפנינו ויחפרו לנו את הארץ (דברים א. 22), ובספר במדבר : כתוב שלח לך אנשים (במדבר יג. 2). ובפי הנראה גם חז"ל חשבו את שתי העובדות של מסה ומריבה, שבפרשה בשלח ובפרשה חוקת למעשה אחד כן אמר רבי יוסי ברבי חנינא : חמשה שמות יש לו להר סיני : מדבר צין שנצטוו ישראל עליו, מדבר קדש שנתקדשו בו ישראל (שבת פט.) וא"כ אם שני הספורים מעשה אחד הם, והיה ברשות משה להכות את הצור תחול השאלה במה חטא משה שנגזר עליו לבלתי בוא אל הארץ לא בחייו וגם לא לאחר מותו ולהיות נקבר בגי בארץ מואב ? לדעתנו קרובה לאמת השערת ר"א בן אמוזג בפירושו „אם למקרא", האומר כי יוכל היות שחטאו של משה היה בלשון שנשתמש בו להודיע לעם הוצאת המים מן הסלע שיש במשמעותו ענין ספק אם יוכל להוציא אם לא והוא לשון הנשמע לשני פנים, כי במלות „שמעו נא המורים המן הסלע הזה נוציא לכם מים ?" יש להבין כי בכעסו הרעים עליהם בקולו : מה תבקשו ממני מורדים, האם יש בידי להוציא לכם מים מן הסלע הזה האם יש ביד אדם לעשות זאת ? אבל יש במשמעותו גם כוונה אחרת : בחרו לכם איזה סלע שתרצו המן הסלע הזה או מסלע אחר תרצו שיצאו לכם מים ? כי מה' לא יפלא כל דבר ! ומשה בחר בלשון הזה מיראתו שלא תקויים הבטחת ה' בגלל מרים ופשעם, כי לפעמים החטא גורם שלא תקויים הבטחת ה' כמו שדרשו על הפסוק ויירא יעקב מאד ויצר לו, שמא גרם החטא, (עיין ברכות ד.). ונמצא שם שמים מתחלל והוא גם כן בסכנה, ובזה לא קידש שם שמים ונתן יד לפושעים הנה כי כן מיראתו לנפשו לא האמין כי ה' ימלא הבטחתו. וזהו כוונת הדברים : „יען לא האמנתם בי להקדישני לעיני בני ישראל לכן לא תביאו את הקהל הזה אל הארץ אשר נתתי להם.

מסחר, מקח וממכר „ומסחר הרוכלים" (מ"א ו. 15), מקומות אחדים בכה"ק מורים כי כבר בימים הקדמונים שלחו העברים במסחר ידיהם. בשלמה נאמר : ואני (אניה) עשה המלך בעציון גבר אשר את אילות על שפת ים סוף בארץ אדום. וישלח חירם (מלך צור) באני את עבדיו אנשי אניות יודעי הים עם עבדי שלמה. ויבואו אופירה ויקחו משם זהב ארבע מאות ועשרים ככר ויביאו אל המלך שלמה (מ"א ט. 26 — 28). ולהלן בפרשה י. (11. 12) מזכיר עוד : וגם אני חירם אשר נשא זהב מאופיר הביא מאופיר עצי אלמוגים הרבה מאד ואבן יקרה, ויעש המלך את עצי האלמוגים מסעד לבית ה' ולבית המלך וכנורות ונבלים לשרים (למנגנים) לא בא כן עצי אלמוגים ולא נראה עד היום הזה. על

אדות יהושפט מסופר כי עשה אניות תרשיש ללכת אופירה לזהב ולא הלך, כי נשברו האניות בעציון גבר (שם כב. 49). נחמיה מספר כי היה לו ריב עם חורי יהודה על אשר אינם מוחים ביושבי ירושלים המחללים שבת במקח וממכר, כי בני יהודה דורכים גתות בשבת, ומביאים הערמות ועומסים על החמורים, ואף יין, ענבים ותאנים וכל משא ומביאים ירושלים ביום השבת, והצורים ישבו בה (שישבו בירושלים) מביאים דג וכל מכר ומוכרים בשבת לבני יהודה ובירושלים. בספר יחזקאל נמצא קאפיטול שלם המדבר ברחבה על אדות מסחר צור עם עמים רבים אחרים (יחזקאל כז). בספר בראשית מסופר כי אורחת (שיירא) ישמעאלים נסעה מגלעד למצרים להביא שמה נכאות צרי ולוט (בראשית לז. 35). שמעון המכבי לכד את העיר יפו, ותהי לו לחוף אניות לעבור ממנה אל איי הים... (חשמונאים א. יד. 5).

בכלל היו תהלוכות ודרכי המסחור ידועות לעמי הקדם בימים הקדמונים מאד. מהטבלאות שמצאו החוקרים בתל-על-אמרנא, נמצאות שלש רשימות חרותות על ארבעה עשר טבלאות גדולות כתבנית אקטאוו (שמינית הגליון), והרשימות הללו מכילות שמות רבים מאד של דברים שונים מפורשים באותיות קטנות, והדברים האלו שלח מלך מצרים למלך בבל, וגם רשימת המתנות ששלחה נסיכה אחת ממלכי הקדם למלך מצרים הנועד להיות בעלה. בהטבלאות האלו נמצאות ידיעות שונות המודיעות כי המסחור פרץ מאד כבר 1400 שנים לפני המספר הנהוג בין ארצות מצרים, בבל, סוריא ועוד הרבה מארצות הקדם, טבלאות רבות הנה העתק משטרי מכירה ומקח וממכר בין אנשים שונים שהיו בבבל 4200 לפני המספר הנהוג בהמשך הזמן התרחב המסחור מאד גם ע"י היהודים שנתפזרו בימי הבית השני כמעט בכל ארצות תבל.

על דבר מצב המסחור בראשית התפתחות האומה הישראלית אין לנו בעת שום מקור לשאוב ממנו איזה ידיעות. בלי ספק בעת היו נוסעים בעדר מכרו לעמים אחרים מצאנם ובקרם וקנו מהם הדברים הנחוצים להם ושחסרו להם. ובהמשך הזמן כאשר התאזרחו בארץ כנען החלו מעט מעט גם לשלות במסחר ידם. בימי המלכים הראשונים פרץ העושר בארץ והצטרכות המותרות של חצרות המלכים עלו למעלה ראש, החלו המלכים להביא סחורות מחוץ לארץ שחסרו להם בארצם. על ידי התאחדות השבטים לעם אחד התקרבו השבטים השונים זה לזה, והחלו להחליף ולהמיר פרי ארצם ותבואות שדותיהם זה בזה. — בהמשך הזמן מצאו המלכים לנחוץ להשתדל לפני מלכי חוץ לארץ לתת הרשיון והזכות לבני ישראל להביא את סחורות ארצם לערי ממשלות אחרות ולהגביל להם לתכלית זאת שוקים וחוצות מיוחדים בערים הגדולות. כן מצינו כי לאחאב מלך ישראל היו שוקים וחוצות ברמשק עיר המלוכה של ממלכת ארם. (מ"א כ. 34), וכבר שלמה החל לעשות כדבר הזה להרחבת המסחור בארצו בתתו לחירם מלך צור ערים רבות בארצו למטרה זאת (שם ט. 11). דוד אחרי כבשו את ארץ אדום יסד את העיר עציון גבר לעיר החוף על שפת הים סוף ולשלוח משם את אניותיו לארץ הודו (שם ט. 26. 28).

אם היו לבני ישראל אניות מסחור בים התיכון או ים הגדול קשה להגביל בהחלט. מקומות אחדים מרמזים בכה"ק כי היו להם לבני ישראל עניני מסחור גם בים הזה. יעקב בברכתו את זבולן אומר: זבולן לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניות וירכתו על צידון (בראשית מט. 12), גם משה בברכתו את זבולן אומר: כי שפע ימים יינקו (דברים לג. 18). דבורה בשירתה הוכח תוכיח את השבטים דן ואשר שלא באו לעזור

לישראל במלחמה עם סיסרא והיו נתונים בכל נפשם ומאודם רק אל עניני מסחרם: דן למה יגור אניות (באניות) ואשר ישב לחוף ימים (שופטים ה. 17). כל אלה המקומות מרמזים כי השבטים שישבו על חוף ים הגדול היו להם אניות סוחר. חכמי העמים מטילים ספק בזה, כי לדעתם התועלת האחת שהוציאו השבטים האלה מהים היתה אך ציד דגים, והראיה להשערתם זאת מביאים מזה כי בספור אניות שלמה לא נזכר מאומה מאניות על הים הגדול. אבל לאידך גיסא קשה להאמין, כי השבטים שישבו על חוף הים הגדול בקרבת הצורים אנשי אניות וסוחרי הים יעמדו מרחוק ולא יקחו כל חלק בעניני מסחרם.

בימי ממשלת הפרסיים אחרי שובם מגלות בבל היה מספר בני ישראל בארצם מעט מאד ולזאת המסחור הקטן היה בלי ספק בידי הצורים, ויש הוכחות כי באמת ערי החוף כמו יפו ואשקלון המסוגלות למסחר אניות היו בידי הצורים בימים ההם. יונה בברחו מארצו לארץ אחרת שכר לו מקום באחת מאניות הגוים. גם בעת ממשלת היונים בארץ ישראל לא נראו עקבות מסחור בין בני ישראל. בן סירא מזכיר באיזה מקומות עניני המסחור אבל נוגע בו אך כלאחר יד ואגב אורחא. קהלת בחשבו עתות שונות למעשה בני אדם והרגשותיו איננו מזכיר עת למכור ועת לקנות.

תחת ממשלת החשמונאים כפי הנראה התרחב ופרץ המסחור בארץ ישראל עם איי הים. שמעון המכבי לכד את יפו ועשה אותה לעיר החוף. המלכים מבית הורדוס הרחיבו עוד יותר עניני המסחור תחת השפעות ממשלת רומי. הערצפעלד בספרו „האנדולס געשיכטע דער יודען דעם אלטער־טהומס“ חושב ומונה 135 מיני סחורות שונים הנזכרים במשנה ובתלמוד ירושלמי שהביאו לארץ ישראל מארצות שונות. המינים שארץ ישראל שלחה למכרם בארצות אחרות היו: דגן, חטים, יין, שמן, מיני בשמים שונים, דבש, וצמר. חוקים מיוחדים בנוגע להמסחר נמצאו בתורה אך מעט. אבל תחת זה הזהירה התורה בכמה מקומות שלא יונו איש את אחיו, שהמדה והמשקל במקח וממכר יהיו צודקים בלא שום רמיה. והרוצה לדעת יותר מענין הזה יעיין: הערצפעלד „האנדעלס געשיכטע דער יודען דעס אלטער־טהומס“, בוהל: דיא סאציאלען־פערהאלטניסע דער איזרא־עליטען, נאוואק, לעהרבוך דער העברע־אישען ארכיאלאגיע בנזינגער העברעאישע ארכיאלאגיע.

מסירת נפש, עיין ערך קדוש השם.

מסך, בליל מרקחת במשקה, יין הרקח „ויין חמר מלא מסך (תהלים עה. 9). כי היה מנהגם לערב מיני בשמים ביין להיטיב טעמו וריחו. בספר משלי (כג. 30), תהלים (עה. 8) ישעיה (סה. 11) משתמש במלת ממסך להוראה זו תחת המלה מסך. ועיין ערך ממסך.

מסך, מכסה, צפוי, יריעה סוככת, מסך לפתח האהל (שמות לו. 37) ובהשאלה על חומת ירושלים שפרץ בה חיל אשור בקיעים „ויגל את מסך יהודה“ (ישעיה כב. 8), כלומר האויב, חיל אשור, פרץ בחומת ירושלים בקיעים ובזה גלה את מסך יהודה, וזהו שאמר הנביא בפסוק שאחריו: ואת בקיעי עיר דוד ראיתם כי רבו. המסך שעשה משה לפתח האהל במשכן היה מתכלת, וארגמן ותולעת שני ושש משזר תלוי בווי זהב על חמשה עמודי שטים שהיו עומדים על חמשה אדני נחושת (שמות כו. 36. 37). אולם מסך שער החצר היה תלוי בווי כסף על ארבעה עמודים (שם לח. 18. 19).

מסכה, יצוקת פסל ממתכת עגל מסכה (שמות לב. 4). אבל יש מפרשים השם הזה משורש סיכה, כי היה

מנהג הקדמונים לסוך בשמן מצבות אלהיהם וגם יעקב יצק שמן על ראש המצבה שהעמיד בבית אל לשם מזבח. וכבר מצאנו השם מסכה משמש להוראה זו בפשיטות מבלי שום רמז לעבודה זרה, כמו ולנסוך מסכה ולא רוחי (ישעיה ל). שתרגם שם המתרגם ולאתמלכא מ ל ך. ולכוונה זאת פירש רש"י ז"ל להמשיל עליהם מושל, ומי הוא הנסוך הוא פרעה הרי שלדעת רש"י המלך בעצמו נקרא נסוך או מ ס כ ה, לסבת המנהג לסוכו בשמן המשחה. וכן נקראת גם העבודה זרה מסכה לטעם משיחתה בשמן. ומטעם זה נקראת הע"ז גם כן בשם מלך מולך, מלכם, מלכת השמים. בעל ואדון (אדנים) כי שניהם המלך ויראתם משוחים בשמן המשחה, ומושלים על העם הגם ממשלה בלתי מוגבלה.

2) **מסכה,** להשם הזה יש לו עוד הוראה, הוראת מכסה, שמיכה שמתכסים בה על ערש, והמסכה צרה כהתכנס (ישעיה כח. 20). ביאור הפסוק הוא: בבואו להסתר מפחד בערשו ולהתעטף בשמיכה ימצא אותה צרה מהכילו, והכונה שלא יספיק להם כל מחבא מפחד אויב. והמסכה הנסוכה על כל הגוים (שם כה. 7), כלומר המסוה המכסה את עיניהם לבלתי ראות נכוחה.

מסכן, בשם הזה נקרא בעברית האיש המכלכל צרכי ביתו במדה, מפני שאין לו הרבה ודואג ליום אחרון. טוב ילד מסכן וחכם ממלך זקן וכסיל אשר לא ידע להזהר עוד (ומפזר לריק הונו) (קהלת ד. 13). וגם איש מחסור נקרא בשם מסכן, וחכמת המסכן בזויה (שם 16). לא במסכנות תאכל בה לחם, (דברים ח. כו), כלומר לא תהיה מוכרח להיות נזהר לכלכל צרכיך במדה, במשקל ובמשורה כי הכל יהיה מוכן לפניך במדה מרובה.

מסכנות, אסמים האוצרים בתוכם צרכי מדינה לזמן העתיד לעת מחסור ורזון. „ערי מ ס כ נ ו ת לפרעה (שמות א. 11). ומטעם הזה נקראו ערים כאלה גם בשם „עתידות" ועתידותיהם שושיתי (ישעיה י. 13), שענינו הערים האוצרות בתוכן מזון ומחיה ושארי דברים הנחוצים לעם בעת רעב ומלחמה שמתי למשיסה.

מסלה, דרך ישרה: ישרו בערבה מסלה לאלהינו (ישעיה מ. 3), ונמלץ גם לדרך צדק ומישור בחקות החיים. אשרי אדם עוז לו בך מסלות בלבבם (תהלים פד. 6), כלומר אשר במחשבתם רק מעגלי ישר, גם השם מסלול יש בו ההוראה הזאת: והיה שם מסלול ודרך, (ישעיה לה. 8).

מסע, העתק ותנועה ממקום למקום. מסעי בני ישראל במדבר בצאתם ממצרים עד בואם לארץ כנען היו במשך ארבעים שנה ונרשם מספרם בפרוטרוט בפרשת אלה מסעי (במדבר לג), בסך הכל ארבעים ושנים מסעות. הסתירות והשאלות שיש לשאול ברבים מן המסעות ותשובותיהן עליהן ימצא הקורא בספר הזה בערכי שמות המסעות (כמו בערכי מסה ומריבה, קדש, מדבר סין, צין, מוסרה מוסרות ועוד). ופה מצאנו לנחוץ להעיר על איזה חידוש שנגענו בערך מסה ומריבה עיין שם הנה בערך מסה ומריבה הבאנו בשם אחד מבעלי התוספות ר' יוסף בכור שור כי שני הספורים אדות הוצאת המים מן הסלע מעשה אחד הם. ובספור המסעות בפרשה מסעי מצאנו ראיה לזאת ההשערה, והיא כי ענין חסרון המים נזכר אך פעם אחת (בפסוק 14 פרשה לג) ויסעו מאלוש ויחנו ברפידים ולא היה ש ם מ י ם ל ע ם ל ש ת ו ת, אבל בפסוק 36: ויסעו מעציון גבר ויחנו במדבר צין היא קדש, המקום שעליו מסופר בפרשה חוקת כי גם בו סבל העם צמאון מחסרון

הסים, לא נזכר מאומה, ואם גם שם חסרו המים מדוע שתקה התורה מזה? ויש לזה עוד הוכחה מסה שלא נמצא בספור חסרון המים בקדש כי בני ישראל הזכירו את הנס שנעשה להם כבר ברפידים, וגם הקב"ה בעצמו לא נתן שום רמז לזה, כי ברפידים אמר לו „ומטך אשר הכית בו את היאור", כלומר שכבר עשית בו נס אחר במים, כן היה יותר ראוי שיאמר בקדש: קח את המטה שהוצאת להם בו מים ברפידים, ועוד אם שני מעשים הם למה הרשה למשה פעם הראשונה להכות ובפעם השנית לא התיר כי אם הדבור? ואם ישאל השואל אם מעשה אחד הוא מדוע נקרא המקום הזה בשני שמות רפידים וקדש? על זה יש לומר כי נקרא קדש על שם המאורע, כמו שכתוב מפורש: המה מי מריבה אשר רבו בני ישראל את ה׳ ו י ק ד ש בם (במדבר כ. 13). והכונה הפשוטה בזה היא: המה: המקום הזה והמים הללו שהוציא משה בקדש, הם הם בעצמם מ י מ ר י ב ה והם מי רפידים. ורפידים עצמו שנקרא מריבה כמו שכתוב בפירוש ויקרא שם המקום מ ס ה ו מ ר י ב ה וכן בזאת הברכה: אשר נסיתו במסה תריבהו על מי מריבה, ולא נזכר קדש. ואדרבה במקום מ ר י ב ה שנאמר בפרשה בשלח אמר מ י מ ר י ב ה כמו שכתוב ב ק ד ש וחברו עם מסה שם אחר של רפידים. ואם באומרו המה מי מריבה אשר רבו בני ישראל את ה׳ גילה שקדש ומריבה אחד הם, הנה כשהוסיף ו י ק ד ש בם בא לרמז על השם האחר שנקרא בספר במדבר בפרשה חוקת והוא שם ק ד ש על שם שנתקדש שם שמו של הקב"ה. ועוד ראיה שלא היתה רק הוצאה אחת של מים מן הסלע היא שבספר נחמיה (פ׳ ט.) שהולך ומפרט כל הנסים שנעשו לישראל מיום היותם לעם מזכיר אך הוצאה אחת של מים מן סלע. ועל השאלה: אם רפידים וקדש אחד הם מוכרחים אנו לאמר, ששתי פעמים היו שם בראשונה סמוך ליציאת מצרים. והשניה כשהיו נכנסים לארץ כנען — תהיה תשובתנו שבאמת היה הדבר כן, וזה לשון רש"י (בפרשה דברים על הפסוק ותשבו בקדש ימים רבים בשם סדר עולם) ימים רבים — תשע עשרה שנה. שנאמר כימים אשר ישבתם בשאר מסעות, והם הם שלשים ושמונה שנים, תשע־עשרה מהם עשו בקדש, ותשע עשרה הולכים ומטורפים ו ח ז ר ו ל ק ד ש כמו שנאמר, ויניעם במדבר, וכן היא דעת החכם שלמה מונק בספרו „פאלעסטינע" ששתי פעמים היו בני ישראל בקדש ושני הספורים המה רק מעשה אחד, והיתה אם כן רק הוצאת מים פעם אחת מן הסלע.

מספד, יללה, בכי על מות אחד מבני המשפחה או אדם גדול ומצויין.

המנהג הזה היה ידוע כבר לאומתנו בימים הקדמונים מאד. באברהם נאמר: ויבוא אברהם לספוד לשרה ולבכותה (בראשית כג 2). על מות יעקב ספדו בניו וכל מצרים (שם נ. 10. 11). את משה, אהרן ויהושע הספידו כל בית ישראל בהמשך הזמן הנהיגו מקוננים ומקוננות בישראל לעורר את העם לבכיה. על מות מלך התחילו המקוננים את הקינה במלות: „הוי אדון"! „והוי הודו" (ירמיה לד. 5; כב. 18). על מות נביא התחילו אחד מאחיו הנביאים את ההספד במלות „הוי אחי!" (מ"א. יג. 30). בכה"ק נמצאת קינה שלמה מסוג הזה, והיא קינת דוד על מות שאול ויהונתן בנו. וזו צורתה: הצבי ישראל על במותיך חלל, איך נפלו גבורים! אל תגידו בגת, אל תבשרו בחצות אשקלון פן תשמחנה בנות פלשתים. פן תעלוזנה בנות הערלים. הרי בגלבוע אל טל ואל מטר עליכם ושדי תרומות, כי שם נגעל מגן גבורים. מגן שאול בלי משוח בשמן. מדם חללים מחלב גבורים קשת יהונתן לא נשוג אחור וחרב שאול לא תשוב ריקם. שאול ויהונתן

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו מנשרים קלו מאריות גברו. בנות ישראל אל שאול בכינה, המלבישכם שני עם עדנים המעלה עדי זהב על לבושכן. איך נפלו גבורים בתוך המלחמה, יהונתן על במותיך חלל! צר לי עליך אחי יהונתן נעמת לי מאד, נפלאתה אהבתך לי מאהבת נשים. איך נפלו גבורים ויאבדו כלי מלחמה! עוד קינה אחת קטנה נמצאת לדוד על מות אבנר, היא קטנה אבל מלאה רגש תוגה תרישית „הכמות נבל ימות אבנר? ידיך לא אסורות ורגליך לא לנחושתים הוגשו, כנפול לפני בני עולה נפלת!" ויוסיפו כל העם לבכות עליו (שם, א. 19 — 27; ג. 33. 34). בימי חכמי התלמוד התפשט ענין ההספד בין העם למאד, וכל אדם שמת ונקבר ולא הספידוהו כהלכה היו הקרובים חושבים זאת לבזיון גדול ועונש מן השמים (כתובות מג:). בכמה מקומות בתלמוד וביחוד במסכת מועד קטן ושמחות נמצאים הספדים רבים על גדולי הדור והמעלה וכמעט כולם נאמרו בשפת עברית צחה ומליצות. והרוצה לדעת מזה הענין יותר בפרוטרוט, יעיין בספר פניאל לינ'ידי החכם והמבקר המצויין ה"ר נש"ל, וימצא שם אדות זה פנינים רבים ויקרים.

מספחת, 1) דבק צרעת בעור הבשר „פשתה המספחת בעור (ויקרא יג. 8). 2) כר בצניף הראש שתפרו אל תוכו משמרים הבלי שוא מגולי בבל לחשים וקסמים. ועשית המספחות על ראש כל קומה (יחזקאל יג. 18). וקרעתי את מספחתיכם (21). יש מחכמי העמים המפרשים המלה מספחות ביחזקאל כמו מטפחות ומרמז בזה הנביא לטלית מצויצת, והבטוי „כסתות על כל אצילי ידים" — לתפלין, (היטציג), ובכן הנביא מטפת על פניהם של האנשים המניחים תפלין ולובשים טלית עם ציצת, כאשר עשה גם בן מיסד דת הנוצרים שהכה גם הוא בשבט פיו את הפרושים על אשר מרחיבים את תפליהם, ומגדילים את ציציותיהם להתגאות בהם לפני בני אדם. (מתי כג. 5). אבל הבל יפצה פיהו. כי מה עול מצא יחזקאל בתפלין? הלא פרשיותיהן מכילות בקרבן אך מוסר ומדות טובות: אהבת ה'. חנוך הבנים אמונה בשכר ועונש ועוד!

1) **מספר**, סימני המספרים להעברים הקדמונים היו אותיות האלף-בית שלהם, כמו להיונים הקדמונים האותיות א' עד ט', היו מסמנות יחידי המספרים; האותיות כ' — צ' — סימני העשרות, ק'. ר'. ש'. ת'. סימני המאות עד ארבע מאות; אותיות ך, ם, ן, ף, ץ, היו מסמנות המאות מן 500 עד 900. מספר אלף היו באותיות ת-ת-ר. המספרים אחד עשר, שנים עשר וכן האחרים עד כ', היו מסמנים: יא, יב, וכו'. בכה"ק נמצאות מלאכת החבור, הכפל והחילוק. חבור — ויהיו כל הפקודים שש מאות אלף ושלשת אלפים וחמש מאות וחמשים (במדבר א. 46); חיסור או גרעון — „וחשב לו הכהן את הכסף על פי השנים הנותרות עד שנת היובל ו נ ג ר ע מערכך. (ויקרא כז. 18). כפל — ואם משדה אחוזתו יקדיש איש לה' והיה ערכך לפי זרעו, זרע חמר שעורים בחמשים שקל כסף" (שם כז. 16); חילוק — „וחשב את שני ממכרו והשיב את העודף לאיש אשר מכר לו ישב לאחוזתו" (שם כה. 27). תבנית הבית ביחזקאל מורה כי היה להם אז ידיעה נכונה בחכמת המדידה בין המספרים ישנם רבים שהמה נחשבים לקדושים, ואחדים נחשבים לקדושים מאד. כמו המספר שלשה, אין קורין אבות אלא לשלשה: אברהם יצחק ויעקב, ברכת כהנים היא ברכה משולשת, שלש רגלים בשנה ועוד; וביחוד נתקדש המספר שבעה, שבעה ימים בשבוע, שבעה שבועות בעומר, שבע שנים לשמטה, שבע שמטות ליובל, בעת בריאת הבריה בין. אברהם

ואבימלך הציב אברהם שבע כבשות צאן בעבור התיינה לו לעדה כי הוא חפר את הבאר שרבו עליה עבדי אבימלך. המספר שבעה היה קדוש גם בעיני עמים אחרים: בלעם דרש מבלק לבנות שבעה מזבחות ולהעלות עליהם שבעה פרים ושבעה אילים; אגב אורחא נזכיר כי הקרבת שבעה פרים ושבעה אילים לא מצאנו בין בני ישראל. רק בין האומות: בלק העלה שבעה פרים ושבעה אילים, וגם איוב שהי' מן האומות העלה שבעה פרים ושבעה אילים.

3) **מספר,** פרשת דברי המקרים, בכתבי הקודש משתמשים בשם הזה תחת השם ספור, „כשמוע גדעון את מ'ס פ ר החלום שכונתו: את ספור החלום. (שופטים ז. 15).

3) **מספר,** שם אחד מעולי הגולה עם זרובבל (עזרא ב. 2), ובספר נחמיה ז. 7, נקרא האיש הזה בשם „מספרת". לדעת ש"ב ראוי להשתמש בשם מ ס פ ר ת לפרשת דברי מקרים, תחת השם ספור שמשתמשים בו היום להוראה זאת, ועיין ערך מספר 2).

מסר, (בחולם המ"ם): כתנומות עלי משכב: אז יגלה אזן אנשים ובמסרם יחתם: להסיר אדם מעשה: הכתוב מדבר במוסר כליות אדם (געוויסען) ושיח לבו על משכבו יתן בלבם עצה נמרצה להרחיק און. (איוב לג. 15 — 17).

מסרת, קשר ברית, והבאתי אתכם במסורת הברית יחזקאל כ. 37.

מסתור, סתר, מחבא. ולמחסה ולמסתור מזרם וממטר (ישעיה ד. 6).

מעבד, עבודה מעשה, לכן יכיר מעבדיהם (איוב לד. 25).

מעבר, מעברה, מהלך: כל מעבר מטה מוסדה (ישעיה ל. 32). כל מקום מהלך אשור שהוא שבט אף אלהים המוסר לתוכיח, ויש לשם הזה עוד תוראה: מקום לעבור בו נהר או הרים, מעבר יבק (בראשית לב. 23), מעבר מכמש (ש"א יג. 23).

מעגל, תקופת מהלך איש: פרשו רשת ליד מעגל (תהלים קמ. 6). ליד דרך איש במהלך חייו, ולרוב נמלץ לענין אורח צדק ומוסר: „אז תבין צדק ומשפט ומישרים — כל מעגל טוב" כל דרך בחיים המוליך לטוב. כי שורש המלה הזאת היא עיגול, והוראתה תקופת מהלכי איש כל דרכי חייו.

מעדי, בן בני, מבני ישראל שבי גולה מבבל אשר הושיבו נשים נכריות (עזרא י. 34).

מעדיה, שם אחד מתכהנים שעלו עם זרובבל מן הגולה (נחמיה יב. 5), ולהלן בפסוק 17 שמו כתוב „מועדיה".

מעדנים, מאכלים נעימים לחיך, הוא יתן מעדני מלך (בראשית מט. 20).

מעדנות, עלז, שמח, וילך אליו אגג מעדנות, עלז ושמח, להראות כי כגבור אמתי לא יירא מחמת המות, ויש למלה הזאת עוד הוראת קישור, וצמד, התקשר מעדנות כימה הוא צמד שבעת הכוכבים בצואר מזל שור במזרח הרקיע וע"ע כימה.

מעדר, כלי לחפור בה שדה זרע: וכל ההרים אשר במעדר יעדרון (ישעיה ז. 25) הנביא המוכיח את העם על רדפו שכר ותענוגים, ואמר שרק שדי ההרים הנחרשים יגיע כפים יהיו לבר ה.

מעוג, כמו מהוג בחילוף חית. בעין. וענינו לחם עגיל: אם יש לי מעוג (מ"א, יז. 12). ויש לשם הזה עוד הוראה אחרת: מסבה, סוד משחקים בחנפי לעגי מעוג (תהלים לה. 16) וענינו הוא בנכלי מושב לצים (ש"ב).

מעוז, מבצר, מגדל עוז: על ראש המעוז הזה (שופטים ו 26), ולאלוה מעוזים אל כנו יכבד (דניאל יא.

38) ... יעשה למבצרי מעוזים עם אלוה נכר אשר יכיר ... (שם 39). רבו הפירושים במלת מעוזים בשני הפסוקים האלה. הוואולגאטא איננה מעתקת כלל את המלה הזאת ומבארת אותה כאלו היא שם אלהות „מעוזים.“ גם לוטהער מעתיק באופן הזה: זיינען גאט „מעוזים.“ ולדעתם כיון הנביא בזה לאנטיוכוס עפיפאנוס שבנה היכל באנטוכיה להאליל יופיטער קאפיטאלינוס, וגם במקדש שבירושלים העמיד צלם דמות יופיטער אלימפיוס. החכם הנודע אייזיק ניוטאן יבין תחת השם „מעוזים“, מלאכים הממונים לשמור את הדברים היקרים הראויים לשמירה שלא יאונה להם כל רע. אבל כל הביאורים האלה המה השערות רחוקות מאד.

מעוך, אבי אכיש מלך גת. אצל המלך הזה מצא דוד מפלט בברחו מפני שאול (ש"א כז. 2) ובמקום אחר (מ"א ב. 39) נקרא בשם מעכה. ובלי ספק הוא מעוך הוא מעכה, והראיה לזה היא כי הפשיטא מביא בשני מקומות השם הזה בתמונת „מעכה,“ והתרגום המכונה יונתן מביא בשני המקומות בתמונת מעוך.

1) **מעון,** משכן, מדור, היה לי לצור מ ע ו ן, למשכן מבצר (תהלים עא. 3). מבקרים אחדים מצאו השתוות בין המזמור הזה והמזמור ל"א, והחליטו כי הנוסחא של מזמור ל"א היא יותר נכונה. (נוסח מזמור ל"א) בך ה' חסיתי אל אבושה לעולם, בצדקתך פלטני; הטה אלי אזנך מהרה הצילני היה לי לצור מ ע ו ז, ל ב י ת מ צ ו ד ו ת להושיעני (נוסח מזמור ע"א) בך ה' חסיתי אל אבושה לעולם, בצדקתך ת צ י ל נ י ותפלטני, הטה אלי אזנך ו ה ו ש י ע נ י היה לי לצור מ ע ו ן ל ב ו א ת מ י ד צ ו י ת להושיעני („לבוא תמיד צוית“, במזמור זה באים תחת „לבית מצודות“ בקאפיטל ל"א, האותיות שמהן מרכבות המלות האלה בשני המזמורים כמעט שוות הנה, אך ההרכבה משונה). להשם הזה יש עוד הוראה אחרת, והיא: ראות עינים, השגחה, זהירות. למה תבעטו בזבחי ובמנחתי אשר צויתי מעון, כלומר אשר צויתי בהם שימת עין וזהירות (ש"א ב. 29), ומקביל אליו העונש הבא אחריו: והבטת צ ר מ ע ו ן בכל אשר ייטיב את ישראל, כלומר בצרות עין וקנאה, כי הקנאה מיוחסת במקרא אל העין. וגם הפעל צרר בא על קנאת אהבה, „וכעסתה צרתה“ (ש"א א. 6), ואשה אל אחותה לא תקח לצרור (ויקרא יח. 18).

2) **מעון,** שם איזה עירות ומקומות בארץ ישראל. א) שם עיר במדבר יהודה (יהושע טו. 55) הנודעת מקורות דוד ואביגיל (ש"א כג. 24); ב) בית או בעל מעון דרומית מזרחית לירדן (במדבר לב. 38) אולי היא בעון הנזכרת שם 3. היא העיר שבספר יהושע חושב אותה בין הערים שנתן יהושע למטה ראובן, ואדותם מסופר בספר במדבר (לב. 38) שבני ראובן בנו אותה. ירמיה מנבא (מח, 23) כי העיר בעל מעון ביחד עם ערים רבות אחרות בארץ מואב תחרב ולא ישאר זכר לה. גם יחזקאל מנבא עליה רעה (יחזקאל כה. 6).

3) **מעון,** שם עם נכרי הנזכר עם עמלק וצדונים לוחצי ישראל בימי השופטים (שופטים י. 21). ראוי להעיר כי השבעים גורסים מדין תחת מעון; הפשיטא — עמון, והוואולגאטא — כנען, בדהי"א (ד. 41) נזכר עם בשם מעונים, וכמעט כל המבארים הסכימו כי הוא אחד עם „מעון“. מקום מושבם היה על הדרך המובילה מדמשק למעקא, מהלך ארבע שעות דרומית מזרחית לעיר פעטרא. ובכן היו יושבי ארץ אדום, ולזאת בעל דהי"א חושב אותם לאדומים. המעונים נזכרים גם כן בעזרא (ב. 50) בין הנתינים שעלו עם זרובבל מגלות בבל. משערים כי המעונים האלה שבויי מלחמה, שנשבו על ידי יהושפט שנלחם עמהם ונצחם (דהי"ב

כ. 1, 22) או על ידי עוזיהו (שם כו. 7), והוסיפו אותם להנתינים לעשות מלאכה בבית ה׳.

מעונה, עין רואה, השגחה. מעונה אלהי קדם ומתחת זרועות עולם (דברים לג. 27), ופירושו אלהי קדם מ ש ג י ח עליך מלמעלה, וזרועות עולם הוא לך למטה. ועיין ערך מעון 1).

מעונן, עיין ערך כשפים.

מעונתי, אבי עפרה למטה יהודה (דהי״א ד. 14).

1) **מעזיהו,** מן הכהנים בימי דוד, הוא היה הראש למחלקת העשרים וארבע של מחלקת הכהנים בימי דוד. (דהי״א כד. 18), כי כן יצא גורלו להיות כמחלקה העשרים וארבע.

2) **מעזיהו,** אחד מן הכהנים שחתמו על האמנה בימי נחמיה ללכת בתורת ה׳ ולטהר המשפחות מנשואי נשים נכריות (נחמיה י. 9).

מעטפה, אדרת נשים, נמצא אך פעם אחת בכה״ק (בישעיה ג. 22). הוא בגד עליון שהנשים בארצות המזרח לובשות אותו מעל לכל הבגדים שלהן. הבגד הזה הוא ארוך מאד ומגיע עד הקרסולים, וגם רחב הוא ויש לו בתי יד.

מעיל, מעטפה בלי בתי יד לאנשים ונשים ממרום עם הארץ. ויתפשט יהונתן את המעיל אשר עליו (ש״א יח. 4), כי כן תלבשנה בנות המלך הבתולות מעילים (ש״ב יג. 18). אך אנשים מצויינים היו עוטים מעילים, כמו כהנים, אצילים, תלמידי חכמים או נושאי משרה כבודה. את המעיל לא היו חוגרים בחגורה או באזור, כי אם נשאוהו פתוח. גם היום ילבשו בני סוריא האצילים, נושאי משרה ועשירים מעילים.

מעין, בור נובע מים, מקור. ארץ ישראל מלאה מעינות במקומות רבים. גבעות ארץ הגלעד נוזלות מי נהלים קטנים למרבה. גם בארץ הגליל נמצאו נהרות קטנים לא מעט. בפלכי הארץ באמצעיתה ובמערב הרי **חברון** ישנם מעינות רבים וטובים. **אך בסביבות** ירושלים המעינות מעטים מאד. **בעמק** יזרעאל נמצאים מעינות אחדים **בקרבת** העיר, אחד מהם נזכר בש״א (כט. 1), המקום שחנו שם בני ישראל **ביצאם** למלחמה נגד הפלשתים. אצל **שומרון** נזכרת בכה״ק (מ״א כב. 38) ברכה **ששם** לקקו הכלבים את דם אחאב מלך ישראל. אצל גבעון נמצאת ברכה היוצאת ממערה שתחת המקום שעמדה עליו העיר גבעון בימים הקדמונים. על הברכה הזאת נפגשו צבאות אבנר וצבאות יואב וישבו אלה על הברכה מזה, ואלה על הברכה מזה, ושנים עשר מחיל אבנר ושנים עשר מחיל יואב יצאו למלחמת הבינים (ש״ב ב. 13) בש״ב (ג. 26) נזכר בור (או באר) הסירה קרוב לחברון שמשם השיבו את אבנר ויואב המיתהו בחרב. הבארות והמעינות בקרבת העיר באר שבע ידועים גם היום. ערים רבות הנזכרות בכה״ק בשם עין בהרכבת שם אחר יש להן גם היום מעינות בקרבתן. בקרבת העיר טבריה ובקרבת העיר חמת בעבר הירדן נמצאים גם היום מעינות חמים הטובים לרפואה. — בדמיון מליצי יאמר המשורר על רעיתו המרחקת כל זר מעליה: גן נעול אחותי כלה, גן נעול, מעין חתום (שה״ש ד. 12).

1) **מעכה,** בערך מעוך שערנו כי מעוך ומעכה אחד הם. אבל יען כי בין השני מקרים בשני המקומות שהבאנו שם מרחק הזמן הוא לערך חמשים שנה, קשה להאמין כי ההשערה הזאת נכונה היא. ולזאת מתקבלת על הלב השערת הירונימוס כי השם מעכה הנזכר במ״א (ב. 39) הוא שמה של אב אכיש מלך גת.

2) **מעכה** אשת דוד בת תלמי מלך גשור, היא היתה אמו של אבשלום. הירונימוס בפירושו לש״ב (יג. 37) מביא הגדה ששמע מיהודים, כי מעכה היתה יפת תואר שנשבית על ידו

מלחמה עם תלמי מלך גשור, ואולי היו הנשואין האלה אחד מתנאי השלום בין דוד ובין תלמי (עיין ש"א כז. 8).

3) **מעכה**, אשת המלך רחבעם שהיתה אהובה לו יותר מכל נשיו, ולזאת המליך את בנו אביה (או אבים) שנולד לו ממנה, וביכר אותו על יתר בניו. במ"א (טו. 2, 10) היא נקראת מעכה בת אבשלום אולם כנודע לאבשלום היתה אך בת אחת בשם תמר. השבעים הוסיפו בש"ב (יד. 27) כי תמר היתה אם רחבעם. וגם יאזעפוס כותב כן שתי פעמים (קדמוניות ז. 8, 5; ז. 10, 3); אולם בדהי"ב (יג. 2) בא מיכיהו תחת מעכה— ומפורש שם כי היא היתה בת אוריאל מן גבעה (השבעים והסורי גורסים שם מעכה ולא מיכיהו). המבארים משערים כי אוריאל נשא לו את תמר בת אבשלום לאשה, וילדה לו את מעכה והיתה לפי זה בת בתו של אבשלום ובני בנים הרי הם כבנים ולכן נקראת מעכה בת אבשלום. במקום אחד (קדמוניות ח. 10, 1) גם יאזעפוס כותב כן. כדבר הזה נמצא בכה"ק גם במקום אחר. הנה עתליה ידוע היתה בת אחאב בן עמרי, ובעל מ"ב (ח. 26) יכנה אותה עתליה בת עמרי. מעכה היתה נקראת בשם „גברת", אם המלך, עד ימי מלוך נכדה אסא מלך יהודה. אבל אסא הסירה מגבירה על עשותה מפלצת לאשרה (מ"א טו. 13; דהי"ב טו. 16). בדהי"ב (טו. 13) נזכר כי אסא המית את האנשים שלא דרשו לה' אלהי ישראל. וכפי הנראה השאיר את מעכה בחיים כי לא מזכיר מאומה מזה.

4) **מעכה**, בן נחור אחי אברהם, שנולד לו מפילגשו ראומה (בראשית כב. 24). 5) אחת מפילגשי כלב בן חצרון. 6) בת בנימין ואשת מכיר, ואחות חופים ושופים. 7) אשת יעיאל אבי גבעון (שם ט. 35). 8) אבי חנן, אחד מגבורי דוד (שם יא. 43). 9) אבי שפטיה שהיה נגיד לשבט שמעון בימי המלך דוד (ושם כז. 16).

10) **מעכה**, שם ממלכה ארמית קטנה מזרחה לים הגליל. בספר דברים (ג. 14) וביהושע (יב. 5) נזכר כי ארץ הבשן שנתנה לנחלה למטה מנשה הגיעה עד גבול הגשורי והמעכתי. אבל בקאפיטל יג. 11 מספר יהושע הושב את גבול הגשורי והמעכתי לאחוזת מטה מנשה. הסתירה הזאת יש לפשר על ידי האמור בפסוק 13 (שם) כי לא הורישו בני ישראל את הגשורי והמעכתי וישב גשור ומעכה בקרב בני ישראל עד היום הזה. בש"ב (י. 6) מסופר „כי בני עמון שכרו את ארם בית רחוב ואת ארם צובא ואת מלך מעכה" להלחם בדוד. מדברי הכתוב הזה יש לשער כי מעכה וגשור לא היו ארמיים, אבל מתוכן הספור והלאה נראה כי כל מלכי הברית שיצאו אז למלחמה נגד דוד כלם היו ארמיים. איך שיהיה נראה ברור כי מעכה היתה ממלכת קטנה, כי שלחה למלחמה אך אלף איש בעוד שממלכת ארם צובא שלחה עשרים אלף איש. העיר אבל בית מעכה בשבט נפתלי (ש"ב כ. 14, 15; מ"א. טו. 20; מ"ב טו. 29), היתה מושבה (קאלאניה) מאנשי ממלכת מעכה. באיזה מקומות נמצא שם היחס „המעכתי" כמו אשתמוע המעכתי (דהי"א ד. 19) משבט יהודה; אליפלט בן אחסבי בן המעכתי אחד מגבורי דוד (ש"ב כג. 34); יזניהו בן המעכתי (ירמיהו מ. 8) מן השרים אוהבי וידידי גדליהו בן אחיקם. כפי הנראה היו אנשים מילידי מעכה.

מעלה עקרבים, המקום הזה נזכר שתי פעמים בכה"ק: בספר במדבר (לד. 4) ובספר שופטים (א. 32). הוא מקום נשא על קצה גבול הדרומי לארץ כנען, מנגב לים המלח. מקום שמם מאד. השם עקרב יש לו גם כן הוראת: מין סלון ממאיר מקוצי המדבר. יובל

היות כי המקום שמם הזה היה מלא מקוצי המדבר כאלה ולכן נקרא בשם הזה.

מעלה אדמים, מקום על גבול יהודה ובנימין, בין ירושלים ויריחו, נקרא ביום טאלאט עד — דם נופל הדם, בעבור הטיט האדום הנמצא שם. נזכר ביהושע (יח. 16).

מעלה הלוחית. שם עיר בארץ מואב העומדת על ההר (ישעיה טו. 5; ירמיה מח. 5). ועיין ערך לוחית

מעלה החרס, שם מקום מעבר לירדן; והיא נזכרת בספר שופטים (ח. 13).

מעלה הציץ, שם מקום קרוב למדבר רעואל. ונזכר רק פעם אחת בספר דהי"ב (כ. 16).

מעלה גור, הדרך המעלה להעיר גור בעל, היא אחת מערי הערביים, הנזכרת בדברי הימים (ב׳ כו. 7).

מעלות אחז, בשם הזה נקרא המורה שעות הקדמון שנעשה על ידי אחז מלך יהודה. המורה שעית הזה היה עשוי ממעלות או מדרגות ועל ידי מקל נצב שהוריד עליהן צלו היו יודעים שעות היום (מ"ב כ. 11).

מעץ, בן רם ממטה יהודה (דהי"א ב. 27).

מעקה, גדר ומסגרת סביב הגג, כי גגות בתי הקדם היו ישרים ולא משופעים ובני הבית היו הולכים עליהם ועושים שם תשמישים רבים, והיה סכנה שלא יפלו מן הגג לארץ, לכן צותה התורה: כי תבנה בית חדש ועשית מעקה לגגך ולא תשים דמים בביתך כי יפול הנופל ממנו (דברים כב. 8). חז"ל הוסיפו כי לא רק בית כי אם דבר שיש בו סכנה לפול כמו בורות, שיחין ומערות צריך לגדור (ספרי). ר׳ נתן למד ממצוה זו שהאדם מצווה להסיר כל המכשולים מרשותו: לא יגדל אדם כלב רע בתוך ביתו ולא יעמיד סולם רעוע בתוך ביתו שנאמר: ולא תשים דמים בביתך (כתובות מא.).

מערב, הוא צד מבוא השמש. והוא מקביל למזרח. הצד הזה נקרא בכה"ק גם כן בשם ים, על שם הים התיכון או הגדול שהוא במערב ארץ ישראל, ונקרא גם כן בשם: אחור בניגוד למזרח שנקרא בשם קדם. כמו: ארם מקדם ופלשתים מאחור (ישעיה ט. 11) צד המערב היה קדוש מאד בעיני הקדמונים. רב אבהו אמר: שכינה במערב. ר׳ עקיבא אמר: אין עושין בורסקי במערבה של עיר משום כבוד שכינה (ב"ב כה.).

מערה, ארץ כנען מלאה מערות, ולזאת כה"ק מלאים מקרים, ענינים וספורים על אדות מערות. המערות הנה תוצאות טבע הארצות. המלאות שדרות אבני גיר וסיד, ואשר פני האדמה שלהן גבוהים הרבה משטח מי הים. גם במאלטא, סיציליע. ואיזה פלכי איטאליה נמצאות מסבה הזאת מערות רבות עשויות בידי הטבע. האדם בעוד שעמד על מדרגה נמוכה מאד בהתפתחות כחותיו הנפשיות אוה לו את המערות למושב. משערים כי החורים שישבו בהר שעיר טרם כבשו אותם האדומים, היו במערות ולזאת נקראו בשם „חורים" כלומר הגרים בחורים או מערות. בני ישראל יושבי פאלעסטינא השתמשו פעמים רבות במערות בתוך מקום מפלט מפחד אויב. לוט ושתי בנותיו התחבאו במערה אחרי מהפכת סדום ועמורה (בראשית יט. 30). חמשת המלכים שיצאו למלחמה נגד הגבעונים על אשר השלימו את יהושע, ונצחם זה האחרון, התחבאו במערה במקדה (יהושע י. 16) בעת אשר לחצו המדינים את בני ישראל בימי השופטים, ואחרי כן בימי שאול התחבאו הנלחצים במערות (שופטים ו. 2; ש"א יג. 6), וזה האות כי אז היו מערות רבות מאד בארץ. דוד הסתתר במערת עדולם בברחו מפני שאול רודפו (ש"א כב. 1; ש"ב כג. 13). אחרי עת כן

את מערת עדולם התחבא דוד במערת עין גדי (ש״א כג. 29; כד. 3). עובדיה החביא מאה נביאים במערה אשר בהר הכרמל שלא תמיתם חרב איזבל (מ״א יח. 4). ישעיה נבא, כי בקום ה׳ לעריץ הארץ בגלל חטאות יושביה, ינוסו כלם מפחד ה׳ ומהדר גאונו ויתחבאו במערות ובנקרות הצורים ובסעפי הסלעים (ישעיה ב. 10, 19, 21). במערות השתמשו לפעמים גם לקבורת המתים. אברהם קנה מעפרון החתי מערת המכפלה ועשה אותה לבית קברות למשפחתו. עיין ערך מכפלת.

מערה, אשר לצדונים, נזכרת בגבולות נחלת ישראל (יהושע יג. 4) והוא מבצר חזק אשר היה לצדונים בנקיקי הסלעים הגבוהים קרוב לארץ ישראל. ולדעת הוואולגאטא מ ע ר ה שם העיר.

מערכת, שלחן המערכת (דהי״ב כט. 81); לחם המערכת (דהי״א ט. 32; נחמיה י. 34). עיין ערך לחם הפנים.

מערת (בקמץ תחת הרי״ש) שם עיר בנחלת מטה יהודה בהר (יהושע טו. 59).

מערה גבע, שם מקום נזכר בספר שופטים (כ. 33) ואורב מגיח ממקומו ממערה גבע. רבו הפתרונים לשם הזה (עיין כפר השרשים לרד״ק ואוצר המלים לגיזיניוס). ויונתן תרגם ממערה גבע — ממישר גבעתה. ובעל ארין קדומים משער, כי טעם השם מערה כמו מעלה בחלוף רי״ש בלמ״ד המצוי לרוב בלשון עברית, כמו וענה איים באלמנותיו (ישעיה יג. 22) שהוא כמו בארמנותיו, מזרות (איוב לח. 32) כמו מזלות; שרשרות (שמות כח. 14) כמו שלשלות; קול ד׳ יחולל אילות ויחשף י ע ר ו ת כמו יעלות ובאמת מצאנו עוד איזה פעמים השם איל נרדף אל השם יעל, כמו א י ל ת אהבים ו י ע ל ת חן (משלי ה. 19), הידעת עת לדת י ע ל י סלע חלל א י ל ו ת תשמור (איוב לט. 1); גם מיכה הנביא בנבואתו על מפלת מבחרי ערי יהודה, אחז דרכו להשתמש במליצתו בלשון נופל על לשון, ויאמר: רתום המרכבה לרכש יושבת לכיש (מיכה א. 13), לפי שהרי״ש והלמ״ד נוהי ההתחלפות וקרובי ההברה ולזה יהיה טעם השם מ ע ר ה גבע כמו מ ע ל ה גבע ועניננו ככל שם מעלה הנזכר אצל שמות ערים אחרות כמו מעלה אדומים, מעלה עקרבים, מעלה החרס ודומיהם. ה. בערטאה גורס מערה גבע ממערב לגבע ונשען בזה על העתקת השבעים. שטאדע גורס ממערת גבע, כן מצא בהפשיטא.

מעשה חשב, היא מלאכת יפוי והדור הבגדים וביחוד בגדי בד על ידי צבעים וגונים שונים ותמונות שונות (עמבראידערי) באמצעות מלאכת האריגה (שמות כו. 1, 31; כח. 6, 15; לו. 8, 35; לט. 3, 8). מלאכת ההדור והיפוי היתה נעשית בידים אחרי גמר תפירת הבגד, או בעת האריגה, ואז הביאו אל תוך הארוג חוטים מצבעים שונים או גם מזהב ועשו מהם התמונות שונות מעשה צעצועים ליפות את הבגד.

מעשה רקח, עיין ערך רקח.

מעשי, שם משפחת כהנים מעולי הגולה שהתישבו בירושלים. השם הזה נזכר בדהי״א (ט. 12).

מעשיה, מעשיהו, 1) בן ישוע בן יוצדק, היה אחד מן הכהנים שהושיבו נשים נכריות (עזרא י. 18); 2) מבני חרים (גם כן כהן) גם הוא נלכד בעון הזה 3) כהן מבני פשחור; 4) מבני פחת מואב, גם הנה לקחו להם נשים נכריות (עזרא כ. 22, וישם 30); 5) אבי של עזריה שעזר לנחמיה בתקון חומת ירושלים (נחמיה ג. 23); 6) אחד מן האנשים שעמדו לימין עזרא בקראו בספר תורת משה

(נחמיה ח. 4) ; 7) מן האנשים שהיו מבינים את העם לתורה (ואולי הוא הוא הנזכר) ; 8) אחד מהחותמים על האמנה וכריתת ברית ללכת בתורת ה' (נחמיה י. 25) ; 9) שם משפחה אחת משבט יהודה (נחמיה יא. 6) ; 10) שם משפחה משבט בנימין (שם יא. 7) ; 11, 12) שמות שני כהנים שעלו עם זרובבל מבבל לירושלים (שם יב. 41, 42); 13) כהן אבי צפניה בימי צדקיהו (ירמיה כא. 1) ; 14) אביו של הנביא השקר צדקיהו (ירמיה כט. 21) ; 15) אחד מן הלוים המשוררים בימי דוד כשהעלה את הארון מבית עובד אדום אל ירושלים (דהי"א ט"ו. 18. 20) ; 16) אחד השרים שבאו בברית עם יהוידע הכהן הגדול להוריד את עתליה ממלוכה ולהמליך את יואש בן אחזיהו על יהודה (דהי"ב כג. 1) ; 17) שוטר למלך עזיהו (שם כו. 11) ; 18) בן אחז מלך יהודה, הומת על ידי זכרי גבור אפרים כאשר עלה פקח בן רמליהו על יהודה (שם כח. 7) ; 19) שר העיר למלך יאשיהו, שנשלח לטהר את הארץ, ולחזק בית ה' (שם לד. 8) ; 20) בן שלום שומר הסף למלך צדקיהו (ירמיה לה. 4).

מעשר, המספר עשר היה מספר מצויין בעיני העמים הקדמונים.

פיטגארוס ואריסטו חשבו אותו למספר מצויין מפני שהוא מכלכל בתוכו כל היחידות שלפניו. ויש לו סגולה מיוחדת שחבור כל שתי אותיות מהיחידות, היינו א. עם ט, ב עם ח, ג עם ז, ד עם ו, ה עם ה, המה עשרה, וזה נקרא בספרות העברית אט בח דר' חייא, וזה צורתו: אט, בח, גז, דו, עיין ערך א"ב. המספר הזה בכה"ק מורה לפעמים על מספר רב וגוזמא. יעקב אמר ללבן חותנו: ותחלף את משכורתי ע ש ר ת מונים (בראשית לא. 41). אלקנה אמר לחנה אשתו הלא אנכי טוב לך מ ע ש ר ה בנים (ש"א א. 8). איוב מתאונן באזני רעיו דבריו ורעיו: זה ע ש ר פעמים תכלימוני (איוב יט. 3). המספר עשר הוא סוף המספרים הקטנים (היחידות) והתחלת המספרים הגדולים ולכן חשבו אותו למספר מצויין וקדוש שבכחו לעשות ממעט הרבה, ולכן בחרו להקדיש חלק העשירי ממעשיהם ופעולת ידיהם לה' או לצרכי האמונה והדת, כי היו מקוים שהבורא יעשרם בשביל זה, גם חז"ל מרמזים לזה בביאורם עשר תעשר את כל תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה, „עשר בשביל שתתעשר". ולזאת ענין המעשר כבר נמצא אצל ראשוני קדמונינו: אברהם נתן למלכי צדק מלך שלם מעשר מכל שלל המלחמה שהיה לו עם כדרלעמר מלך עילם (בראשית יד. 20) מהעובדה הזאת נוכל לשער כי היה מנהג בימים ההם לתת מעשר לכהנים אך משלל המלחמה אך מדברי יעקב שאמר: ו כ ל אשר תתן לי ע ש ר אעשרנו לך (בראשית כח. 22). נראה ברור כי היה מנהגם לתת מעשר לדברים קדושים מכל פעולת ידים. והמנהג הזה היה מקובל לא רק בין בני שם כי אם גם בכל הזמנים ובכל המקומות של העמים הקדמונים (עיין סיר הענרי ספעלמאן „על דבר המעשרות" קאפיטל 26, לעסלעי על דבר המעשרות לה'). ולפי זה ענין המעשרות בתורת משה איננו דבר מחודש, כי היה ידוע לאומתנו מימי האבות. בספר ויקרא (כז 30. 32) נזכר ענין המעשר ראשונה בתור חוק: וכל מעשר הארץ, מזרע הארץ, מפרי העץ לה' הוא. קדש לה'; וכל מעשר בקר וצאן כל אשר יעבור תחת השבט העשירי יהיה קדש לה', כלומר להחזיק את הלוים משרתי בית ה', כמו שמפורש במקום אחר: הנה נתתי כל מעשר בני ישראל לנחלה חלף עבודתם אשר הם עוברים את עבודת אהל מועד. כי את מעשר בני ישראל אשר ירימו לה' תרומה נתתי ללוים לנחלה על כן אמרתי להם בתוך בני ישראל לא

ינחלו נחלה (במדבר יח. 21, 42), המעשר הזה היה ידוע בשם מעשר ראשון, הרשות היתה לבעל השדה לגאול את המעשר שלו ולהחליפו במזומן אם הוסיף על המחיר חמשית ממחירו מן המעשר הזה היו הלוים מחויבים לתת לכהנים חלק העשירי, שהיה נקרא בשם מעשר מן המעשר או תרומת מעשר (במדבר יח. 26 — 28), אחר הפרשת המעשר הראשון היה בעל השדה מחוייב להפריש עוד עשירית מהנותר ולהביא את המעשר הזה שהיה ידוע בשם מעשר שני, אל המקום הנבחר לשמוח עם בני ביתו וגם הלוים יהנו מזה (דברים יב). אולם אם היה קשה לפניו להביא את המעשר בעין למקום הנבחר, היה יכול להחליפו בדמים ולהביא הכסף עמו למקום הנבחר ושם יוציא את הכסף לתכלית זאת באופן הנזכר למעלה עם המעשר בעצמו (שם 24 — 28). ויש עוד מעשר שלישי אשר יפרישו בני ישראל הנקרא מעשר עני. המעשר הזה מפרישין מקצה שלש שנים מתבואת הזרע לתת לגר, ליתום, לאלמנה וללוי (במדבר יח 28; דברים כו. 12). וסדר המעשרות כך הוא: אחר שמפרישין תרומה גדולה לכהנים נותנים מעשר ראשון ללוי, ואחר כך מפרישין מן השאר מעשר שני והבעלים אוכלים אותו בירושלים. כן עושים בשנה הראשונה מן השמטה ובשניה, וברביעית ובחמשית, אבל בשלישית ובששית מפרישין מעשר עני ולא מעשר שני, כי אין מפרישין יותר משתי מעשרות בשנה אחת, ובשנה שנוהג מעשר שני אינו נוהג מעשר עני וכן להיפך (ר"ה. יב.). אבל יאזעפוס מחליט כי היו נותנים מעשר עני אחת לשלש שנים לבד המעשר שני, ואם כן היו נותנים בשנה השלישית והששית שלש מעשרות (קדמוניות ח. 8. 8. 22). כפי הנראה לא היו בית דין ולא הממשלה מתערבין בדבר הפרשת המעשרות כי אם הניחו הדבר לטוב לב של הבעלים, והיו דורשים מהם אך שיתודו לפני ה' בשנה השלישית שנת המעשר כי נתנו את המעשר ללוי, לגר, ליתום ולאלמנה כאשר צוה אותם ה' (דברים כו. 13). אולם בימי נחמיה כנראה היתה הפרשת המעשרות תחת השגחת הכהנים בבית ה' (נחמיה י. 38) ופקידים מיוחדים נתמנו על זה (שם יב. 44). אחר החורבן שפסקה עבודת הכהנים והלוים להיות משרתי בית ה' ולעבוד עבודתם לרבים (לכלל ישראל) החלו לבטל את הפרשת המעשרות, מפני כי אז הכהן אין לו יתרון על הישראל והוא מתפרנס עצמו מיגיע כפיו ולמה יטיל עצמו על הצבור? ומצאו היתר לזה על ידי שהיו מכניסים תבואות שדותיהם דרך גגות חצרות וקרפיפות (כדי לפטרם מן המעשר דאמר ר' ינאי אין הטבל מתחייב במעשר עד שיראה פני הבית וכו' (ברכות ל"ה:). אבל יראי ה' וחושבי שמו מעמנו מחמירים על עצמם גם היום ומפרישים מעשר מכל שחננם ה' ומחלקים אותו לעניים, ולדבר שבקדושה.

מף, שם עיר הבירה עתיקה בארץ מצרים. השבעים העתיקו את השם הזה „מעמפיס" ורוב חכמי הנוצרים מסכימים לזה. (נזכרת בהושע ט. 6). מף היתה עיר מפוארה מאד בטבור ארץ מצרים על יד נהר נילוס וראש כל הממלכה, וכן נראה ממליצת הנביא שם: „כי הנה הלכו משד (מלכי אשור), מצרים תקבצם, מף תקברם. וכעת עומדת על מקומה העיר אל־קירה. קיר בלשונות ארצות המזרח הוא שם כללי לכל עיר כשם קריה בלשון עברית, ולזאת תחובר לפעמים אל שמות הפרטים אשר לערים כמו קיר־הרשת, ומצאנו כי גם העיר הגדולה בכל ערי הממלכת נקראת לפעמים בשם קיר לבדו כמו קיר־מואב, ומטעם הזה תקרא כיום בשם „קירה" העיר הגדולה בכל ארץ מצרים. לדעת גיזיניוס מף היא העיר הנזכרת בישעיה (יט. 13) ירמיה (ב. 16, מד־1, מו. 14. 19). יחזקאל

(ל. 13 — 16). והנה שתיהן נודעות
בלשון יון בשם מעמפים ושרידי חרבותיה
נמצאים עוד כיום על חוף המערבי לנהר
נילוס מנגב לקאירה הישנה והקאפטים
יכנוה גם היום בשם מנפי. גם דעת שד"ל
(בכרם חמד חלק שני) היא כי מף היא
נף, ושמה היה גם בעברים מנף, ורק
להקל על המבטא דרך העברי לחסר לפעמים
אות אחת, גם יונתן מתרגם כל מף ונף
הנזכר בכתוב בשם „מפים".

לפי עדות הערודאט (ב. 99) נוסדה
העיר מף לערך 3000 שנים לפני מספר
הנהוג על ידי המלך מנת אחד המלכים
היותר קדומים במצרים, והוא הקים בה
גם את ההיכל המפואר הנודע בשם
העפעסטוס. הסופרים היונים הערודאט
ושטראבא מספרים את הדר ויופי ההיכלים
הרבים לאלילים שונים ואת יופי העמודים
הרבים שהיו לפני מבואי ההיכלים הרבים
ההם. העבודה לאליל אפיס היתה נהוגה
בהיכל המוקדש להאליל פטה. האפיס היה
שור שחור עם עגול לבן על מצחו. היכל
מיוחד היה מיוחד לעבודת הפרה אם
אפיס. כאשר מת השור אפיס לבשו כל
יושבי מצרים בגדי אבל ולא התנחמו עד
אשר מצאו להם שור שחור עם כתם לבן
אחר כנדרש מחוקי אמונתם. ואז ששו
ושמחו בני מצרים מאד והעיר ממפים
צהלה ושמחה. בשנת 1857 מצא הנוכע
מאריעט בסאקיורא (רבע העיר ממפים
הקדמונה) ששים וארבעה גופים חנוטים
של אפיסים ופרות אמותיהם.

מפים, מבני בנימין שבאו עם יעקב
מצרימה. (בראשית מו. 21).
מבואו בתמונת רבוי נראה שהוא שם יחס
למשפחה מבני בנימין. ש"ב משער שהם
נשתקעו במסעם בעיר מף ונקראו על שמה
מפים ולכן לא בא עוד זכרם ביחס בני
ישראל לא בספר במדבר ולא בספר דברי
הימים.

1) **מפיבשת,** בן יהונתן בן שאול
המלך. בדהי"א (ח.
34 ; 6. 40), נקרא בשם „מריב-
בעל", כי בשת הוא כנוי דרך בזיון
לבעל (ע"ע איש-בשת). לפי מנהג אנשי
המזרח, היה דוד צריך, בעלותו על כסא
המלוכה, להכרית את כל זרע שאול,
כאשר עשה עתליה (ע"ע). אבל אהבתו
העזה ליהונתן מנע אותו מעשות זאת
למריב בעל או מפיבשת בן יהונתן, וגם
בלא זה לא היה לו לדוד לפחוד ממנו,
כי היה מפיבשת נכה רגלים, גבר לא
יצלח למלוכה. ולזאת כאשר נודע לו
כי עוד נותר איש אחד לבית שאול, והוא
מפיבשת בן יהונתן שלח לציבא עבד שאול
וצוהו להביאהו אליו, והוא היה אז
בבית מכיר בן עמיאל מלו-דבר. דוד קבל
אותו בזרועות אהבה, והשיב לו את
נחלת שאול, אבל מפיבשת בעצמו אכל
תמיד לחם על שלחן המלך (ש"ב ט. 13).
ואת ציבא צוה המלך דוד כי יעבוד את
האדמה נחלת שאול הוא ובניו ועבדיו
למען מפיבשת.

כאשר ברח דוד מפני אבשלום בנו
הביא אליו ציבא צמד חמורים חבושים
ועליהם מאתים לחם, מאה צמוקים ומאה
קיץ ונבל יין, ודוד היה אז על הר
הזיתים. וכאשר שאלהו דוד ואיה בן
אדוניך, מצא ציבא אז שעת הכושר להלשין
על מפיבשת, למען השתחרר ממנו, ואמר
כי מפיבשת נשאר בירושלים, כי אמר
היום ישיבו לי בית ישראל את ממלכת
אבי (ש"ב טז 1 — 3), ואז אמר לו
דוד הנה לך כל אשר למפיבשת. ואחרי
שוב דוד לירושלים וזר הנצחון על ראשו
בא אליו מפיבשת להצטדק לפניו שלא
הלך עמו בברחו מפני אבשלום וסיפר לו,
כי העבד ציבא רימהו. „אנכי בקשתי
מאתו לחבוש לי חמור לרכב כי פסח אנכי
אבל הוא הלשין עלי אל אדוני המלך.
אבל המלשינות פעלה על דוד, ואמר לו:
למה תדבר עוד דבריך אמרתי אתה וציבא
תחלקו את השדה. ומפיבשת ענהו: גם
את הכל יקח, אחרי אשר בא אדוני המלך

בשלום אל ביתו (יט 26 — 30). הדברים האלה יצאו באמת מקירות לבו של מפיבשת, שהיה מתאבל על מצבו של דוד לא עשה רגליו, ולא עשה שפמו ואת בגדיו לא כבס למן היום לכת המלך עד היום אשר בא בשלום. חז"ל אמרו כי דוד נענש על שקבל לשון הרע על מפיבשת, כי בשעה שאמר: אתה וציבא תחלקו את השדה יצתה בת קול ואמרה רחבעם וירבעם יחלקו את המלוכה (שבת נו:). ובאמת יש להתפלא על דוד שלא שם לב לדברי מפיבשת הנאמרים בצדק מלב טוב ולב רגש כמו לבו של יהונתן אביו. ואולי כונו חז"ל לזה במאמרם: למה נקרא שמו מפיבשת שבייש את פני דוד בהלכה. כלומר בהלכות לשון הרע ומלשינות היה יתרון רב למפיבשת על דוד, והיה ראוי להיות רבו מורו ומדריכו בזה (ברכות ד.).

כפי שנאמר בש"ב (ט. 12), היה למפיבשת בן הנקוב בשם מיכא וכפי שמצינו בדהי"א (ח. 35) יצאה ממנו משפחה גדולה ומצויינת בישראל.

2) **מפיבשת**, היה בן רצפה בת איה פלגש שאול, והיה מן המוקעים על ידי הגבעונים בגבעת שאול (ש"ב כא. 8).

מפלצת, אליל אימים, שקוץ משומם, מעכה אם אבים עשתה מפלצת לאשרה, ואסא בן אבים כרת את מפלצתה (מ"א. טו. 13), בתלמוד מבאר: תני רב יוסף כמין זכרות עשתה לה והיתה נבעלת לו בכל יום (ע"ז מד.). והוא תבנית אמת הזכר אליל פרי זרע האדם שעבדו לו בני צור וצידון, היונים והרומאים עד עלות אור האמונה באל יחיד בארץ. והעבודה היתה בתעלולים ומהתלות, ולכן תרגם רב יוסף השם מפלצת טעות גיחוכא (דהי"ב טו. 16) (ש"ב).

מפתח, הוא כלי פותח את המנעול ונתתי מפתח בית דוד על שכמו (ישעיה כב. 22) וכונת הכתוב היא: שאליקים בן חלקיהו יהיה בן משק נאמן לאוצרות המלוכה. וגם על פקידי אוצרות הקדשים נאמר: והם על המפתח (דהי"א ט. 27). כנראה היה להם אז סימן המפתח על הבגדים של איזה שרים לאות שיש להם הרשיון לבוא אל בית המלך בנימה. וגם היום יש לאיזה שרים (קאמערהערן) סימן מפתח על בגדיהם לתכלית זאת. הראב"ע מוכיח מזה הפסוק כי על הבית הוא בית המלכות, ויונתן תרגם: מפתח בית מקדשא ושלטן בית דוד.

מפתן, סף, מפתן הבית (יחזקאל ט. 3) מפתן השער (שם מו. 2). רגל עובדי האלילים לא דרכה על מפתן בית אלהים אם נתקדש בגלל איזה מקרה; על כן לא ידרכו כהני דגון, וכל הבאים בית דגון על מפתן דגון (ש"א ה. 5); מפני כי כהני פלשתים מצאו את אלילם דגון נופל ארצה לפני ארון ה' (אות הכנעה ושפלות) וראשו ושתי כפות ידיו כרותות אל המפתן. השתחויה על מפתן הבית היתה בכלל לפני בני ארצות הקדם אות הכנעה וכבוד להשוכן בבית. המחמדנים היו נזהרים מאד מלדרוך על מפתן המאשעע (בית תפלתם) שאיש קדוש קבור בתוכו, ולא היו נכנסים לתוכו טרם השתחוו על המפתן. על פתח המאשעע אשר בקאאם כתיב כדברים האלה: אשרי המאמין המשתחוה ביראת הכבוד על מפתן הבית הקדוש הזה, ולא יעיז לדרוך ולרמוס ברגליו עליו. כל הדולג על מפתן (צפניה א. 9). וכן היה מפתן היכל מלך פרס קדוש בעיני העם.

מצבה, עמוד מוצב לאות זכרון, ועל פי רוב בקשור עם עניני הדת והאמונה. אבן המצבה היתה תמיד אבן שלמה שלא הונף עליה ברזל. כמו שיצאה מיד הטבע, על המצבה שהקימו לשם שמים חשבו כי רוח אלהי ממרום חופף עליה, כמו שנראה מדברי יהושע שאמר לבני ישראל טרם מותו: הנה האבן הזאת

תהיה לעדה כי היא ש מ ע ה את כל דברי ה' אשר דבר עמנו וגו' (יהושע כד. 26. 27). המצבה שהוקמה לגבוה היתה קדושה בקדושת מזבח והיו יוצקים שמן על ראשה (בראשית כח. 18).

לא כל מקום היה ראוי להקים עליו מצבה. אך המקום שהצטיין בפרי אדמתו או במעין נובע או במקרה אחר שהיה יכול להיות לאות ולמופת כי רוח אלהי קדשו בקדושה עולמית — אך מקום כזה היה מסוגל להקים עליו מצבה.

ימים רבים לא נאסרה לבני ישראל הקמת מצבה. יעקב הציב מצבה בבית אל בברחו מפני עשו אחיו ; ישעיה ינבא כי יבואו ימים ויקימו מצבה לה' אצל גבול מצרים (ישעיה יט. 19). ומה שמצאנו שבספר דברים (טז. 22) אוסרת התורה להקים מצבה, הוא לפי דעת הרמב"ם אם מכוונים להתאסף אצלה ולכבדה, מפני כי כן היו עושים האומות מקימים מצבה ומשימים עליה עבודה זרה. אבל המבקרים מחכמי העמים שאין ידיהם אסורות בחבלי המסורה מאחרים זמן האיסור הזה עד זמן המלך יאשיהו 621 לפני המספר הנהוג, שאז לפי דבריהם נתחבר הספר דברים הנקוב בשם „משנה תורה".

מצה, חררה, עוגה מבצק שלא החמיץ.

בני ישראל נצטוו לאכול שבעה ימים בחודש ניסן מן יום הארבעה עשרה בערב עד יום האחד ועשרים בערב אך מצות לזכר החפזון שיצאו מארץ מצרים מעבדות לחירות, ולא הספיק בצקם להחמיץ. והימים האלה נקבעו לחוג אותם בשמחה רבה ובגלל זאת נקרא החג הזה בשם „חג המצות". (שמות י"ב. 39 ; דברים טז. 3). ומה שנאמר במקום אחד „ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי עצרת לה' אלהיך לא תעשה מלאכה" (דברים טז. 8)) הכוונה כי ביום השביעי לבד החוב לאכול מצות עוד אסור בעשית מלאכה כי חג הוא לה'.

נפלא הדבר כי יאזעפוס (קדמוניות ב. א. 1), מחליט כי בני ישראל חגגו את חג המצות שמונה ימים. ואולי הוא לשיטתיה אזיל, כי הוא מחלק בין חג הפסח לחג המצות, את חג הפסח חגגו בני ישראל בארבעה עשר לחודש ניסן, ואת הקרבן פסח אכלו על מצות ומרורים, ואת חג המצות החלו לחוג בחמשה עשר יום לחודש הזה (קדמוניות ג. 10 5). עיין ערך חגים).

הטעם לאכילת מצה בפסח כי לא הספיק בצקם של יוצאי מצרים להחמיץ מפני כי בחפזון יצאו משם, לכאורה סותר להמפורש בכתוב (שמות יב.) כי עוד בהיותם במצרים נצטוו לאכול את פסח מצרים בארבעה עשר מניסן על מ צ ו ת ומרורים. אבל אם נעיין היטב בכתובים נראה ברור כי רוח נבואה דובר מתוך הצווי לאכול את הפסח ב ח פ ז ו ן, ועל זה מרמזים גם הדברים : ושמרתם את המצות כי ב ע צ ם ה י ו ם ה ז ה ה ו צ א ת י את צבאותיכם מארץ מצרים, ומלת הוצאתי ראויה להתרגם : „וועל איך האבען הערויסגעצאגען".

בערך אביב העירונו כי כבר קדמוני אומתנו נהגו לאכול מצות בפרס הפסח. כבר אברהם וכן אחיו לוט הכינו להאורחים שבאו לחסות בצל קורתם עוגות מצות (בראשית יח. 6 ; יט. 3), אשר לפי המקובל באומה פרס הפסח היה (ב"ר פ' מח). והנוסעים יספרו כי גם עמים רבים אחרים בארצות הקדם יאכלו מצות בחודש האביב, אבל התורה, עשתה זאת לחוק זכר ליציאת מצרים.

מצודה, מקום מוקף חומה בצורה.

המצודות היו דבר נכבד ויקר מאד להגן על הארץ בימי מלחמה ובשעת חירום. בימי שפוט השופטים היו המצודות מעטות מאד בארץ ישראל, ויושבי הארץ היו מוכרחים להסתר מפני חמת המדינים והפלשתים במערות

ובמנהרות אשר בהרים (שופטים ו. 2; ש"א. יג. 6). בתוחים, בסלעים, בצריחים ובבורות. אבל הארץ היתה מלאה מקומות מסוגלים לבנות עליהם מצודות חזקות מאד. ובימי המלכים נתרבו המצודות בארץ. המצודות היו ערים מוקפות חומות אבנים או לבנים עם דלתים ובריח (ש"א כג. 7), סמוכות ומדובקות לסלע מוצק מצד אחד, או אם לא היה שם סלע מוצק היו מסבבים את החומה בחל (ע"ע). חל כזה היה לשומרון הידוע שבם „חל יזרעאל", וגם לירושלים היה חל כמו שיש להוכיח מדברי המקונן: להשחית חומת הר ציון נטה קו, ותובל חל וחומה... (מ"א, כא. 23; מיכה ב. 8). המלך עזיהו החזיק את חומות ירושלים במגדלים, ועליהם הציב חשבונות מחשבת חושב לירוא בחצים ובאבנים גדולות (דהי"ב כו. 15).

מצוה, פקודת איש על הנכנע ורצונו לעשות דבר או לחדול. כבר בימי התנאים ספרו ומנו את מספר המצוות בתורה ומצאו אותם תרי"ג. (ר' שמעון בן אלעזר, מכילתא יתרו ובן עזאי בספרי דברים) ר' יהודאי גאון בהקדמה לספר הלכות גדולות היה הראשון שסדר המצוות ומנה אותן אחת לאחת ועלו בחשבונו: שבעים ואחת במיתה, מאתים ושבעים ושבעה לאוין במלקות, מאתים מצוות עשה וששים וחמש חוקים ומשפטים המסורים לצבור. ולפי זה מספר הלאוין הוא 348 ומספר העשין 265, ולא כר' שמלאי שחושב שס"ה לאוין ורמ"ח עשין (מכות כג:). גם חכמים אחרים באומתנו מנאו את מצוות התורה: ר' סעדיה גאון, ר' שלמה בן גבירול, הרמב"ם, ר' משה מקוצי (סמ"ג) ור' יצחק בר' משה מקורבייל (סמ"ק). וכולם מצאו המספר תרי"ג מדוייק, אבל בפרטיות יש הבדל ביניהם (ע"ע תורה).

מצור, מחנה חיל אויב על עיר ללכדה. חוקי המצור של העמים הקדמונים וגם בימינו מלאים אכזריות ועריצות, שממת הארץ יאבדו יושביה היו מעולם המטרות היותר גבוהות שאליהן נכספו הלוחמים. לעומת זה תורת משה הרחיקה את כל אלה מגבולה. היא אסרה על הלוחמים לשחת כל עץ מאכל, הנמצאים בסביבות העיר הנצורה. וגם בנוגע אל האויב אשר בעיר הנצורה נצטוו בני ישראל לקרוא להם לשלום, ואף אם לא יתנו ידם לשלום הורשה להם להביא את העיר במצור ולעשות כל מה שיש בכחם וביכלתם ללכוד את העיר, אבל גם אז מחוייבים הם לפי דעת התלמוד לתת האפשרות ליושבי העיר החפצים לעזוב את העיר להמלט אל אשר יחפוצו (עיין רמב"ם הלכות מלכים, פרק שלישי ה. ג. ז).

מצלתים, ע"ע צלצלי שמע.

מצנפת, מעטפה לראש גבר. הכהן הגדול היה לובש על ראשו מצנפת, והנזר הקודש או הציץ היה לובש על המצנפת. אמרו שהמצנפת היתה שש עשרה אמות ארכה. והרי היא כמין צניף שצונף בו את ראשו מגלגל ומחזיר מגלגל ומחזיר סביב ראשו כפל על כפל (רמב"ן) גם המלכים היו לובשים מצנפת על ראשם, כמו שנראה מהכתוב „הסיר המצנפת והרים העטרה (יחזקאל כא. 31).

מצפה, מִצְפֶּה, בשם הזה נקראו ערים רבות בארץ כנען וסביבותיה. 1) בנחלת מטה יהודה (יהושע טו. 8); 2) בנחלת מטה בנימין בימי אייזעביוס והירונימוס עוד עמדה העיר הזאת על תלה מנגב לירושלים והיתה ידוע אז בשם מאפליא. (יהושע יח. 26); שם נקבצו בני ישראל הרבה פעמים לדרוש את ה' (ש"א ו. 5). והמלך אסא בנה אותה לעיר מפצר והיתה מכונת על גבול מלכי ישראל (מ"א טו. 22; דהי"ב טז. 6). העיר הזאת כפי הנראה תיתה קרובה לרמה, כי משם לקח המלך את האבנים והחומר לבנות המצודה. וככלות ממלכת

יהודה ישב בה גדליה בן אחיקם (ירמיה מ. 6) . הנוסעים משערים כי העיר הזאת היא הנודעה בעת בשם תל־אל־פול, העומדת במרחק שעה מן ער־רם (רמה) נגד ירושלים. 3) בארץ הגלעד בנחלת מטה גד, העיר הזאת נקראת לפעמים רמת המצפה (עיין רמה) וגם מצפה גלעד. במצפה הפקידו זקני גלעד את יפתח עליהם לראש ולקצין ללחום נגד בני עמון שהציקו להם אז מאד (שופטים יא. 11) , וגם שם היה מעונו. והכבר אשר כביבותיה נקראת בספר יהושע (יא. 3) , בשם ארץ המצפה. 4) בממלכת מואב נזכרת בש"א (כב. 3) , שם עמק אחד לרגלי הר לבנון : ויתנם ה' ביד ישראל ויכום וירדפום עד צדון רבה ועד משרפות מים ועד בקעת מצפה מזרחה (יהושע יא. 8) .

מצרים, בפי יושבי הארץ הקדמונים נקראת חמי, וגם בתהלים (קה. 23) , נקראת ארץ חם, על שם חם בן נח שנחשב לראש האומות שהתישבו באפריקה. הארץ הזאת נקראת בשם מצרים על שם בנו השני של חם, בשם הזה היתה ידוע בכה"ק מצרים התחתונה, היא הארץ שהעברים ידעו אותה היטיב והיה להם עסק עמהם, לפי עדות יאזעפוס היתה הארץ הזאת נקראת בפי יושבי הארץ „מסטרענס" (קדמוניות א. 6. 2). השם חמי מבאר פלוטארך „שהור"-על שם הנהר נילוס (שיחור) שהיו מימיו שחורים. האמער יכנה את הנהר נילוס בשם עגיפטס. ומזה התחלו היונים ואחריהם כל עמי אירופה לקרוא את מצרים בשם עגיפטע.

למזרח מצרים שוכנות ארץ פלשתים, אדום וערב ; למערב — מדבר לוב (ליביען) הנהר נילוס שוטף ועובר את כל אורך הארץ : מוצאו מן האי פלעי ישופך את מימיו לים התיכון. הארץ לרחבה תשתרע אך מן שני עד שלשה מיל ושני רוכסי הרים יגבילו את הארץ לכל ארכה. ואולי בגלל זאת נקראת הארץ בשם מצרים בתמונת מספר זוגי מפני כי היא נמצאת בין שני מצרים המה שני רוכסי ההרים המשתרעים משני עברי הנהר, ומבדילים אותה מיתר הארצות ממזרח וממערב. הנהר נילוס בקצהו הצפוני יפרד והיה לשלשה ראשים, וחבל הארץ המוקף משלשה הראשים האלה ידוע בשם „דלתא" היא שם האות הרביעית באלף־בית היוני שתמונת משולש לו. שטח ארץ מצרים מכלכל מתוכו 11.000 פרסאות מרובעות. הארץ פוריה ושמנה מאד וכחה לפרנס עם רב מאד. בימים הקדמונים מאד חשבו כי מספר יושביה עולה עד שמונה מיליונים נפש אדם ; בימי דיודורוס הסיצילי, חשבו את יושבי הארץ אך 3,000,00. כעת חושבים מספר יושביה לערך 3,000,000.

ארץ מצרים תחלק למצרים העליונה ולמצרים התחתונה. בימי ממשלת התלמים (פטאלאמעאים) היתה נחלקת לשלשים וששה פלכים, ובעת תתחלק לעשרים וארבעה דעפארטמענטס, בימי רעב ומחסור בארצות הסמוכות לארץ מצרים פנו אליה יושבות הארצות ההן לקנות ממנה לחם להשקיט רעבונם. כי תמיד לא יחסר כל בה, מפני כי היאור נילוס השקה תמיד את הארץ במדה מרובה והיא הולידה והצמיחה לחם וירקות שונים לא רק למען יושביה שלא ידעו מחסור כי אם גם למען יושבי ארצות אחרות שבאו אליה בימי רעבון לשבור בר, מצרים הצטיינה מעולם ברבוי סוסים ומרכבות. וגם מכרה זהב להם במדה מרובה, כן מספר דיודור הסיצילי. האקלים הוא חם מאד, האויר זך ונקי, גשם יורד על הארץ אך לעתים רחוקות ברקים ורעמים המה חזון בלתי נפרץ ויושבי הארץ אינם יראים מקולם, כי לא יזיקו, לא ירעו ולא ישחיתו לאדם ובהמה. דבר יקר הוא לראות שם כפור וקרח, ולעומת זה הטל ירד שם במדה מרובה מאד. אבל לפעמים תסבול הארץ מפגעים רעים המתרגשים לבוא עליה, כמו

ארבה, צפרדעים, זבובי מות, מחלת האבעבועות וצרעת.

יושבי הארץ נתחלקו בימים הקדמונים לפי דעת הערודאטוס לשבעה מפלגות: כהנים, אנשי חיל, פועלים, רועים, סוחרים, חובלים (מאטראסען) ומליצים (מעתיקים מלשון אל לשון) מפלגות הכהנים היתה היותר נכבדה מכל המפלגות, והשפעתה על כל עניני הממשלה היתה גדולה מאד. בכל עיר גדולה היה להם היכל מוקדש לאלהות של העיר, בראש משרתי ההיכל עמד כהן גדול שהיה קרוב למלכות. חלקי הארץ היותר טובים ושמנים היו אחוזת הכהנים. כל משרה גבוהה בממלכה היתה בידי הכהנים; מהם היו שופטים, רופאים, חוזי כוכבים, אצטרולוגים ועוד. ובאמת היו מצויינים בחכמתם, והשפעתם אז היתה גדולה לא רק על יושבי הארץ כי אם גם על ארצות רבות אחרות. חכמים רבים מארצות אחרות נסעו למצרים לדעת וללמוד מהם ידיעות רבות ונכבדות בחכמות שונות ובהנהגת המדינה. בין החכמים האלה נמצאים גם כן גדולי חכמי יון כמו: סאלאן, פיטגרוס, טהאלעס, פלאטון, הערודאטוס ועוד (עיין יאזעפוס, קדמוניות ב. 9. 2).

הפלחים מזמן ההוה המה יוצאי חלצי הכתות היותר מושפלות של המצרים הקדמונים. הפלחים האלה יצטיינו בסבלנותם הגדולה, באהבתם העזה לעבודת האדמה, אוהבים את השלום, ושונאים את המרד והמעל ומסתפקים במועט, עובדים בחריצות נפלאה כדבורים, ואינם צרי עין לראות אחרים נהנים מיגיע כפם יותר מהם. משונים מהם המה הקאפטים. אלה האחרונים עוסקים בידיעות שונות הנחוצות בחיי הצבור: מהם סופרים, בעלי חשבון, יודעים בחכמת המדידה ועוד. אמונתם היא דת הנוצרית.

חכמי מצרים היו ידועים מאד בימים הקדמונים. כה"ק בחפצו להגדיל חכמת שלמה מקבילים אותה לחכמת מצרים ואומרים: ותרב חכמת שלמה מחכמת כל בני קדם ומכל חכמת מצרים (מ"א ה. 10). גם הערודאטוס (ב. 160) ויאזעפוס (קדמוניות ח. 25), מפליאים חכמת מצרים. ימים רבים חשבו כי חכמת מצרים צפונה בכתובות החרטומים (הירוגליפים). אבל מעת שנגלה הסוד לחכמי איירופה לקרות ולהבין את כתב החרטומים על ידי ראזעטטא הנמצא כעת בבריטיש מוזעאום, נוכחו לדעת כי הפריזו על המדה בדבר הזה.

קשה מאד להקים סדר הדורות מדוייק בקורות עם מצרים ומלכיו. לדעת החכם ניוטען חי המלך שישק כחצי המאה העשירית לפני המספר הנהוג; ולעומת זה החכם אושער מחליט כי היה בסוף המאה החמש עשרה לפני המספר הנהוג. המלך הראשון במצרים, מענעס לדעת רבים מדורשי קדמוניות מצרים היה חי בשנת 2231, ושאמפאליאן חשב ומצא כי עלה למלוכה בשנת 6000 לפני לידת מחמד. ואשר בכל הדבר יותר הוא המנהג הקדמון במצרים לקרוא מלך אחד בהרבה שמות שונים. העניינים המקוטעים שנשארו לנו בנוגע לקורות ארץ מצרים לפעמים סותרים זה את זה ואין להוציא מהם דבר אמת. הבלי המטיהאלאגיע מעורבים בספורי דברי הימים, השערות עם עובדות.

רוב החכמים שעסקו בחקירת דברי הימים למלכי מצרים מסכימים כי המקור היותר נאמן לזכר הזה המה הספורים בנוגע למצרים הנמצאים בכה"ק. הספורים האלה נושאים עליהם חותם האמת ומתאימים עם טבע הדברים וחוקי החיים של העמים הנאורים בזמן ההוא, וכל אשר אנו יודעים מספורי כה"ק אדות מצרים אינם דברים בדוים מלב המספרים כמו שהחליט וואלטער וסייעתו, כי אם הם תמונה אמתית מחיי העם הזה בזמן ההוא.

מכה"ק אָנו יודעים, כי בעוד שאבותינו הראשונים היו אך נוסעי בעדר רועי צאן ומקנה, כבר היו המצרים עם נאור ותכם ומלכם בראשם מנהיג את הארץ בעזרת שרים חכמים יודעי דת ודין. מהמקור הזה אָנו יודעים, כי בעוד שבני ישראל היו עבדים שפלים למצרים כבר היו שם פירמידים נפלאים, ערי מסכנות, היכלים יפים, ספינקסים שמפליאים את כל רואיהם עד היום הזה — כל הדברים האלה מעידים כי מצרים היתה אז כבר ארץ נאורה למאוד.

התורה מספרת (בראשית מ) כי ארץ מצרים נקראת בשם הזה מפני שהתישבה מבנו השני של חם בן נח, שהיה שמו מצרים. ואם כן הארץ נתישבה כמעט מיד אחר המבול. עוד מסופר שם (יב), כי כאשר עזב אברהם את ארץ כנען מפני הרעב והלך למצרים, מצא שם ממלכה נאורה מונהגת על ידי מלך ושרים ושופטים נודעים בחכמתם. להלן מסופר (שם, כא. 9) כי הגר המצרית לקחה אשה לבנה ישמעאל, בן אברהם, מארץ מצרים וממנו יצאו עם ערב. יוכל היות כי נקרא העם הזה „ערב" מפני כי הם עירוב שני גזעים: גזע חם (מצרים) וגזע שם (אברהם).

הספור על דבר מכירת יוסף מתאר לפנינו מצב הפוליטיקי והעקאנאמי של מצרים בעת ההיא: הנהגת המלוכה, השרים, מסחר הארץ עם ארצות אחרות הקרובות אליה. המקרה שעבד מבית הסוהר יתנשא למדרגה גבוהה מאד בהנהגת המדינה היה חזון נפרץ מאד בארצות הקדם בימים ההם וגם אחרי כן. בשבע שנות השבע אסף יוסף אוצרות בר למכביר שהיו די לא לבד לכלכל את יושבי הארץ בשבע שנות הרעב שבאו אחרי כן, כי אם גם למכור ליושבי ארצות אחרות הסמוכות שבאו למצרים לקנות בר, וגם יושבי הארץ היו נאלצים למכור שדותיהם למלך, והאכרים עובדי האדמה נהיו לעבדים לממשלה. והדבר הזה הסב מהפכה גדולה בהנהגת המדינה. כבודו של יוסף היה גדול מאד בעיני פרעה ובעיני העם. ובגלל זאת נתנו לאביו ולאחיו אחוזה במיטב הארץ בארץ גושן. אף על פי שהיו רועי צאן, עבודה שהמצרים היו מתעבים ומבזים מאוד.

ארץ גושן היתה מסוגלה מאד למרעה צאן, ולזאת בני ישראל שהתישבו שם נתרבו במספרם ועלו במצבם העקאנאמי למדרגה גבוהה מאד, ובזה העלו עליהם קנאת יושבי הארץ, וכאשר קם מלך חדש אשר לא ידע את יוסף ואשר עשה לארץ מצרים. החלו לרדוף אותם להמעיט את מספרם, ולעשותם לעבדים לבנות ערי מסכנותיהם ובניניהם האדירים והנפלאים, וימררו את חייהם בעבודה קשה. אבל כל זאת לא הועילה להמצרים להגיע למטרתם — מספר בני ישראל היה עצום מאד. וביחד עם זה התגברה השנאה בלבות הנרדפים לרודפיהם חנם. וכאשר הגיע המצב הנורא של בני ישראל למרים קצו התערבה ההשגחה העליונה והוציאה לחופש את הנרדפים. כחמש מאות שנה לא נשתכחה השנאה מלבות בני ישראל אל מעניהם המצריים, ואך בימי דוד ושלמה התקררה השנאה ושלמה התחתן עם מלך מצרים ולקח לו את בתו לאשה. אבל השנאה התקררה ולא נשתכחה לגמרי, ולזאת כאשר מרד ירבעם בן נבט במלכו מצא מפלט במצרים תחת מחסה המלך שישק. והמלך הזה עלה על ירושלים בחיל גדול בשנה החמשית למלכות רחבעם, ויקח את אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך וישב לארצו (דהי"ב יב). גם מדברי הנביא יואל, שחי במאה התשיעית לפני המספר הנהוג, שנבא: מצרים לשממה תהיה, ואדום למדבר שממה מחמס בני יהודה אשר שפכו דם נקי בארצם (יואל ד. 19), נראה כי בימיו התחברו מצרים ואדום להציק ליהודה. כאשר עלתה ממלכת אשור על במתי ההיסטוריה ותחלת

להכניע עמים רבים תחת עולה, מצאו שני העמים האלה מצרים וישראל לטוב לכרות ברית שלום אמת ביניהם .להגן עליהם מפני הסכנה שהיתה מרחפת עליהם מצד מלכי אשור, ובשנת שתים עשרה לאחז מלך יהודה שלח הושע בן אלה מלך ישראל מלאכים אל סוא מלך מצרים לבקש ממנו עזרה נגד שלמנאסר מלך אשור להסיר עולו ממנו. מזה נראה כי סוא היה מלך אדיר אשר בכחו היה להתיצב נגד מלך אשור. הנביא ישעיה יצא במחאה גלויה נגד התקשרות עם מצרים והזהיר את יהודה מזה, כי מצרים אדם ולא אל וסוסיהם בשר ולא רוח, כי ה' צבאות יגן על ירושלים. סוף הדבר היה כי מלך אשור הדביר תחת רגליו את ממלכת שומרון והגלה את יושביה לאשור (מ"ב יז ; ישעיה ל) . בימי חזקיה מלך יהודה עוד היו ביהודה מפלגה שהאמינה בברית עם מצרים, שבאמת היתה אך משענת קנה רצוץ אשר אם יסמך איש עליו ובא בכפו ונקבה (מ"ב יח. 21) . בשנה האחרונה למלכות יאשיה עלה פרעה נכה מלך מצרים על מלך אשור על נהר פרת וילך המלך יאשיהו לקראתו וימיתוהו (המצרים) במגידו. (מ"ב כ"ג. 29) . בני יהודה המליכו תחתיו את יהואחז בנו שמלך אך שלשה חדשים. אבל פרעה נכה הסירו ממלוכה ויאסרהו ברבלה בארץ חמת וימלך תחתיו את יהויקים אחיו ואותו הביא מצרימה וימיתהו שם, ואת ארץ יהודה העניש במס כבד : מאה ככר כסף וככר זהב (שם 30. 31) . בשנה הרביעית למלכות יהויקים יצא נבוכדנצר מלך בבל נגד יהודה ומצרים, ויכניע תחת עולו את יהויקים וגם את פרעה נכה הכה ויקח מידו כל הארצות שהיו תחת ממשלתו מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת (מ"ב כד) , המלך צדקיהו מרד במלך בבל ויכרות ברית עם פרעה חפרע מלך מצרים, אבל סוף הדבר היה כי נבוכדנצר החריב את ארץ יהודה וגם מצרים אחרי כן באה תחת עול מלך בבל.

אחרי שוב בני ישראל מבבל לארצם היו זמן מה (מן 301 לפספה"נ) תחת ממשלת מלכי מצרים מבית תלמי (פטאלאָמעאוס) ורבים מהם התישבו במצרים ואף כי מצאו שם מפלט, וגם איזה זכיות, אבל מנוחה נכונה לא מצאו שם, והיו ע"פ רוב שנואים ליושבי הארץ. רעות רבות הסב להם הכהן המצרי מאנעטהע בשקריו וכזביו בנוגע לחיי היהודים בימים הקדמונים. בימי המלך תלמי פילאמעטר ברח מירושלים חוניו בנו של הכהן הגדול חוניו הנהרג, ובא למצרים. הפליט הזה מצא חן בעיני המלך והמלכה קלעאָפטרא, ונתנו לו את שאלתו להקים בית מקדש חדש במצרים לעבודת ה' ולקרבנות כתבנית הבית הקדוש שבירושלים, ונשען בזה על הכתוב בישעיה (יט) ביום ההוא יהיה מזבח לה' במצרים. הבית הזה הידוע בתלמוד בשם בית חוניו עמד בלעאנטאפאלים מאה וחמשים סטאדיען רחוק מהעיר מעמפים (נוף או מוף) . המלך נתן במתנה חבל ארץ סביב המקדש שהכנסתו תהיה די לכלכל את ההוצאות הדרושות לקיום הבית. בחבל הזה התישבו יהודים רבים והיה נקרא על שם מיסד את הבית חבל חוניו (עיין יאָזעפוס קדמוניות יד. 8) .

אם תחת כה"ק נעיין בספרות לועזיות מזמן ההוא נמצא בהם ידיעות מעטות מאד שיש להן ערך היסטוריה בנוגע לקורות מצרים בימים הקדמונים. הידיעות אדות זה שיש לנו מזמן ההוא עד סעזאסטרים עטופות בצעיף אגדה וקשה להוציא מהן גרעין היסטורי. התקופה המקפת מן סעזאסטרים הידוע גם כן בשם רעמסס, עד מלוך פסאמעטיחוס (לערך 700 לפני ספה"נ) מלאה ידיעות מעורבות מן הגדה ועובדות היסטוריות, שתוכנן הוא שלשלת ארוכה של מרידות גדולות ונוראות. ואף מן פסאמעטיחוס מתחיל ערש ילדות היסטוריה. בתחלה

נוסדו איזו ממשלות טהעאקראטיות (ממלכת כהנים) שמהן אותה של מעמפים היתה היותר נכבדה ומצויינת. אחרי כן מחנות נוסעי בעדר התנפלו על ערי מצרים התחתונה וכבשו אותן ויסדו את ממלכתן במעמפים, וזה היתה הדינאסטיע הראשונה של מלכי הרועים הידועים בשם היקסאס. ארצות מצרים העליונה גרשו את ההיקסאס מגבולם ויסדו ממלכה משלהם ובראשם מלכם סעזאסטרים, וראשית ממלכתו היתה בדיאספארים. (לערך 1500 לפני ספה"נ). במאה השמינית לפני המספר הנהוג כבשו הכושיים את מצרים העליונה והנהיגו את ממשלתם בחכמה וביושר, ובעת ההיא משלו במצרים שני דינכסטיות פאיטי וטאנאטי, ובימיהם היו יושביהם חיי שלוה ונחת. אבל מסבות שונות פרצה מלחמת האזרחים, ואז נחלקה מצרים לשתים עשרה ממלכות תחת הנהגת שתים עשרה נשיאים, או נסיכים, שפסאמעטיכוס היה אחד מהם. הוא הכניע את כל הנסיכים וימשול לבדו בכל הארץ ויפתח את שערי ארצו לכל עמי הארצות האחרות, שערים שהיו סגורים עד כה לכל העמים. בשנת 526 לפני המספר הנהוג באה מצרים תחת ממשלת מלכי פרס; בשנת 332 לפני המספר הנהוג נכבשה מצרים מאלכסנדר מוקדן היוני, ואחרי מותו משלו עליה המלכים מבית תלמי עד אשר בא הקץ על הדינאסטיה הזאת במלחמת אקטיום.

בנוגע לקורות ההיקסאס ישנן שאלות וספיקות המטרידות מוחם של חוקרי קדמוניות מצרים, ועד כה עוד לא נפתרו כהוגן. 1) מי היו ההיקסאס? 2) באיזה זמן משלו במצרים? 3) מתי נגרשו ממצרים? 4) אם המה היו העברים אשר גורשו ממצרים? 5) מאנעטהא כותב „כי בימי מלכות טימעאוס עלה עם רב מקדם כבשו את הארץ בלי מלחמה, את הערים שלחו באש, את המקדשים הרסו, הזכרים הרגו בחרב והנשים והטף מכרו לעבדים ולשפחות, ובחרו אחד מביניהם, בשם סאלאטיס, למלך על הארץ, והוא אוה את מעטפים לעיר הבירה. בית סאלאטיס היה הדינאסטיה החמש־עשרה, מהדינאסטיה השבע־עשרה מלכו 43 מלכים מהרועים (היקסאס). בימי ממשלת הדינאסטיה השמונה־עשרה היתה מרידה נגד ההיקסאס, ומלכיהם גורשו ממצרים ונמלטו לפלך אבארים. אבל המצרים צרו עליהם והכריחום להכנע תחתיהם, ולעזוב את הארץ. אז עזבו עם רב מהם את ארץ מצרים במספר 240.000 וילכו דרך המדבר לסוריא ושם בנו את העיר ירושלים". הדברים האחרונים מורים כי מונעטהא חשב את ההיקסאס לבני ישראל. ואם ההיקסאס משלו במצרים בעת ירידת יוסף לארץ הזאת אין להתפלא כי הגדילו אחד מגזעם, מבני שם, להעלהו למשרה גבוהה מאד ולשומו למושל בכל הארץ.

נפלא הדבר כי מאנעטהא ויאָזעפוס חושבים גירוש ההיקסאס ויציאת בני ישראל ממצרים לדבר אחד, ולא שמו אל לבם כי ההיקסאס היו המושלים בארץ. ובני ישראל היו עבדים למלכי מצרים, יאָזעפוס (בספרו נגד אפיאן 1.) מביא ספור שהעתיק מספרו של מאנעטהא אודות הענין הזה, וזה תוכנו: אלהי ארץ מצרים נתנו צו לאמענאפיס מלך מצרים לטהר את הארץ מן המצורעים הרבים שמלאו את הארץ. רבים מהם נטבעו במים ויותר מהם שולחו לשפת המזרחי של הנילוס לעבוד שם עבודת פרך. אחרי ימים רבים התירו להם להתישב בארץ אווארים, הארץ שהיתה חרבה ושממה על ידי ההיקסאס. שם בחרו להם לראש איש אחד בשם אסאסריפ, שהסבו את שמו אחרי כן להשם משה. הוא צוה אותם לבלי לעבוד את אלהי מצרים, ולשחוט את הבעלי חיים המכובדים בין אנשי מצרים ונחשבים בעיניהם לקדושים. לבד זאת נתן להם חוק לבלי התערב, והתחתן

ביושבי מצרים, כי אם יקחו להם נשים מאתיהם, ובכלל צוה עליהם להתרחק ממנהגי העמים ושלא לעשות כמעשיהם. מנהיגם החדש פנה בבקשה אל ההיקסים שהתישבו בירושלים לעזור להם נגד מעניהם המצרים. ההיקסים שלחו להם חיל רב במספר 200,000 נפשות, אבל צבאות המצרים נצחום והרגו מהם עם רב, והנשארים נסו לסוריא. כדברים האלה יספר גם ליזמאכוס ומוסיף כי הערב רב הזה סוף כל סוף התישבו ביהודה תחת הנהגת משה.

גם דיאדארוס הסיצילי מספר יציאת ישראל ממצרים לפאלעסטינע באופן הזה. כל אלה הסופרים בלי כפק שאבו את ספוריהם ממקורות מצריים שזייפו את האמת הכתובה בכה"ק מאי־ידיעה וגם מגאות.

מאמונת המצריים ותייהם הדתים ידיעתנו מעטה מאד, ידענו כי בכלל היה להם שתי אמונות: האחת שהאמינו בה הכהנים, והשנית להמון העם. זה האחרון האמין באלהות של בעלי חיים שונים, כתנין, השור, החתול, החזיזה ורבים אחרים היו להם לאלהים, השתחוו להם, יראו מפניהם והתפללו להם, הקריבו להם קרבנות, הקטירו להם קטורת ונסכו להם נסכים. הכהנים האמינו בשתי רשויות: פועל טוב, אזירים, ופועל רע טיפון (בעל צפון), ומלחמה לשני הכחות האלה מדור דור. יש יסוד לשער כי המצרים הקדמונים האמינו במציאות אל יחיד ומיוחד (עיין ערך אחדות). אולם בהמשך הימים נשתכחה מהם הדעה הנשגבה הזאת והחלו לתת כבוד אלהים לנמצאים רבים, בעלי כחות שונית האמינו, כי הנפש לא תמות ביחד עם הגוף, אבל תשאר בחיים גם אחרי ההפרדה מן החומר. הם האמינו גם כן בגלגול הנפשות, כלומר שנפש אחת תשוב להתלבש בגוף אחר אחרי הפרדה על ידי המות מהגוף שהיתה בו מקודם. חוקים צודקים היו להם בנוגע לחיי הצבור. לפי עדית דיאדאר הסיצילי הטילו עונש מות על האיש שלא בא להציל את האיש שהתנפל עליו רוצח. העובר על שבועה נידון במיתה. עונש קשה הטילו על הולך רכיל ומוציא שם רע. הבוגד שגילה סודות המדינה לשונא חתכו את לשונו, האיש שנמצא אשם בזיוף חתכו את שתי ידיו. המצרי היה יכול להשיג כסף במלוה אם נתן את גופו החנוט (מומיע) של אביו בעבוט, ואם לא פרע את החוב שללו ממנו הזכות להיות נקבר ביחד עם בני משפחתו.

המצרים הצטיינו באומנות שונות וביחוד במלאכת הציור ובחכמת הבניה (ארכיטעקטור). עדים המה הפיראמידים הגדולים והספינקסים הנוראים שאין בארץ אחרת משלם. לפי עדות פליניוס עבדו 160,000 פועלים במשך עשרים שנה להקים את הבנין הנשגב הנודע בשם הפירמיד של מעמפעס. והעראדאט יספר כי מצא כתובת אחת המספרת כי על הבצלים לבד שהאכילו את הפועלים במשך זמן עבודתם להקים את הבנין הנורא הזה הוציאה הממשלה 1600 ככר זהב. בלי ספק היתה השפעת המצרים בדבר הזה גדולה מאד על בני ישראל במשך הזמן שישבו במצרים; עדה מלאכת המשכן שהצטיינו בה רבים מבני ישראל מיד בצאתם ממצרים. אבל השערת אחדים מחכמי העמים (מיכעלים, שילער, וואטקע ועוד) כי משה לקח דברים רבים מדת מצרים ושמם בתורתו, אין להם שחר, ואדרבא המעיין בעין בקורת בחוקי תורת משה ויקביל אותם לחוקי הדתיים של המצריים כפי שידועים כיום על פי החקירות החדשות בקדמוניות מצרים, יחליט בהחלט גמור שברחוק מזרח ממערב כן רחוקים חקי הדת של תורת משה מחוקי הדת של המצריים.

מצרים, הוא שמו של הבן השני לחם בן נח, ראש אומות לעמים שונים באפריקה (בראשית י. 13, 14).

1) **מקדש**, עיין ערך היכל. לדעת פילון נקראת ירושלים בשם „מקדש" וזה לדעתו כוונת הכתוב מקדש

א׳ כוננו ידיך (שמות טו. 17), ובן מצינו בתהלים (פ. 3), ישלח עזרך מ ק ו ד ש ומציון יסעדך, שני חלקי הכתוב כפולים הם כדרך כמה מקראות ונמצא שמה שקרא צ י ו ן בחלק השני קרא ק ו ד ש בחלק הראשון, והערביים קוראים גם היום את ירושלים בשם קודס ולוקיאנוס מספר כי בארץ סוריא לא רחוק מנהר פרת נמצאת עיר הנקובה בשם „קודש“ או ”קדושה“, מפני כי היא קדושה לאלילה יונין האשורית.
2) מקדש, לפעמים יבוא השם מקדש להוראת עילה ויסוד לקדש מלחמה, וזה כונת הכתוב: והיה למקדש ולאבן נגף ולצור מכשול לשני בתי ישראל, לפח ולמוקש ליושב ירושלים (ישעיה ח. 14): הנביא מזהיר את שרי העם שאם ירד לבבם מקשר שומרון וארם יהיה זה כבה ועילה כי יקדשו עליהם מלחמה. ומטעם הזה נקראו גם כן חלוצי הצבא בשם מקודשים: „אני צויתי למקודשי, גם קראתי ג ב ו ר י לאפי (ישעיה יג. 3). והבטוי הזה במובן לקרוא למלחמה נמצא גם כן במקומות אחרים בכה״ק; בירמיה (3. 4) קדשו עליה מלחמה; ביואל (3. 9) „קראו זאת בגוים קדשו מלחמה“; מיכה (ג. 5). „ואשר לא יתן על פיהם וקדשו עליו מלחמה“, כי בכלל היתה המלחמה נחשבת לקדמונים לדבר קדוש, ואנשי המלחמה היו נחשבים לקדושים בעת המלחמה, ומטעם הזה היה אסור לעמים רבים מעמי הקדם התקרבות איש לאשה בשעת מלחמה, וישנם עמים שאיסור ההתקרבות אל האשה בימי מלחמה התפשט גם על אלה שלא יצאו למלחמה. אולי מטעם הזה לא רצה אוריה להתקרב אל בת שבע אשתו בעת שצרו היהודים על רבת בני עמון (ש״ב יא. 8. 13).

מקבת, כטיש שראשו האחד חד לנקיב בו, בכלי הזה השתמשה יעל להרוג את סיסרא כמו שכתוב (שופטים ד׳ 21) ותשם את המקבת בידה וגו׳. המקבת היא הכלי היותר קדומה מכל כלי אומנות של האדם. בהה״ה עשו את המקבות מאבן, ובהמשך הזמן החלו לעשות אותן ממתכות המקבת היא כלי נחוץ מאוד ומביאה תועלת רבה במעשה ידי אדם. כח הבאת נחת במקבת עושה פעולה נכרת בדבר הנכוכה יותר מאלף פעמים כובד משקלו של חומר המקבת.

מקדה, שם עיר במישור בנחלת מטה יהודה (יהושע י. 10; טו. 41); מקדה היתה עיר המלוכה של אחד מן השלשים ואחד מלכים שלכד יהושע. העיר הזאת נזכרת ביחד עם הערים: גדרות, בית דגון ונעמה (שם טו. 41). לפי דעת החכמים התרים את הארץ בעת המה הכרכים הידועים בשמות: קטרה, דזון, נענה אחרי אשר השלימו אנשי גבעון את בני ישראל התקשרו חמשה מלכי האמורי: אדוני צדק מלך ירושלים, הוהם מלך חברון, פראם מלך ירמות, יפיע מלך לכיש ודביר מלך עגלון להכות את גבעון. כאשר נודע הדבר ליהושע שהיה אז בגלגל עלה עם בני ישראל להושיע את גבעון נגד הקמים עליהם. ויכם יהושע מכה גדולה בגבעון, וירדפם עד עזקה ועד מקדה. בעל ספר יהושע מביא פסוקים אחדים משירת יהושע המספרת את הנס הגדול שנעשה לו אז שעמד השמש בחצי השמים ולא אץ לבוא כיום תמים. הכתובה בשלימות על ספר הישר, ואחרי הדברים הנעתקים מספר הישר גומר הספור במלות: וישב יהושע וכל ישראל עמו אל המחנה הגלגלה (שם י. 15). ואחר כן הולך ומספר את פרטי המלחמה עם מלכי האמורי, וגומר עוד הפעם במלות הנזכרות: וישב יהושע וכל ישראל אל המחנה הגלגלה (שם 43). בהעתקת השבעים חסרים בשני המקומות הפסוקים „וישב יהושע“ וגו׳, המבקרים החדשים אינם גורסים את הפסוק הזה בפעם הראשונה (פסוק 15).

מקהלות, אחת מתחנות בני ישראל במסעיהם במדבר (במדבר לג. 25. 26) , והיא אחת משתים עשרה המסעות שנסעו בני ישראל במדבר אחר חצרות. מקומה כעת לא נודע. השם הזה נזכר עוד פעם אחת בתהלים (סח. 27) , אבל שם עינינו לא שם מקום כי אם שם קבוץ קהלה.

מקוה, לבד השתי ההוראות הידועות לשם הזה : מקוה מים, ותקוה יש לו עוד הוראה אחרת לדעת ש"ב, והיא : שפעת ממכר קנין כללי סיטונית בספרות התלמודית (האלסייל באנגלית) , ולפי זה יהיה פירוש הכתוב הבלתי מובן במלכים א. (י. 25) ומקוה סוחרי המלך יקחו מקוה במחיר : ובנוגע לשפעת סחורה ומרכולת (במדה מרובה) אותה קנו סוחרי המלך במחיר, ובדהי"ב (א. 16) באו שניהם מקוא בא'. ותרגמו רב יוסף „מזון" ר"ל שפעת כל צרכי החיים.

מקום, מכון, מעמד, משכן דבר, ואם נמצא מקום סתם הוראתו המקום הידוע והמשובח שבמקומות ולזאת מבארים חז"ל השם מקום הנאמר אצל יעקב : ויפגע במקום (בראשית נח. 11) זה הר המוריה, ובאמת לא במקרה נקרא שם זה „מקום" אחרי שהיה למקום הזה שם ידוע והוא לוז כמו שנאמר שם, ואולם לוז שם העיר לראשונה (שם 19) , ואולי מטעם הזה אמרו כי „אל ה מ ק ו ם אשר יבחר ה' ", מרמז על ירושלים. וכינו את הבורא ית"ש בשם מקום כי הוא מקומו של עולם ואין העולם מקומו כי הוא מתואר „אין סוף".

מקטרת, הוא כלי להקטיר עליו קטורת : „ובידו מקטרת להקטיר" (דהי"ב כו. 19) ואיש מקטרתו בידו (יחזקאל ח. 11) . ויש לשער כי המקטרת היתה קטנה וגם בתבניתה היתה משונה מהמחתה, כי במחתה היו חותים גחלי אש מעל המזבח והיו נותנים עליהם מלוא חפנים קטורת" (ויקרא טז. 12) מה שלא מצינו כזאת במקטרת. ותמיהא על דעליטש שהעתיק המלה „מקטרה" „מזבח הזהב", כי איך יתכן לאמר עליו : ואיש מקטרתו ב י ד ו ?

מקל, הנוסע בארצות המזרח לא ישים לדרך פעמיו בלי מקל בידו. יעקב בעזבו את ארץ אבותיו ללכת חרנה השאיר את כל אשר לו בבית אביו ורק המקל לקח עמו, כמו שאמר בתפלתו „כי במקלי עברתי את הירדן הזה" (בראשית לב. 10). בני ישראל באכלם את קרבן הפסח והיו מכינים את עצמם לצאת לדרך היו אוחזים את מקלותיהם בידיהם (שמות יב. 11) . אלישע שלח על ידי נערו את משענתו (מקלו) לחדר בן השונמית המת שימלא מקומו שם כאלו היה רעו חי (מ"ב. ד. 29) . בכלל ישמש המקל להנוסע בארצות הקדם להגן עליו בשעת סכנה המרחפת עליו מצד איזה חיה או איש בליעל, וגם להשען עליו בלכתו למסעיו. הקוסמים השתמשו במקלות להגיד עתידות נסתרות, כמו שנאמר בהושע (ד. 12) , עמי בעצו ישאל ו מ ק ל ו יגיד לו. והיו עושים זה באופנים שונים. יש שהיו מפצלים הקליפה מקצהו האחד של המקל. והיו משליכים אותו לארץ, אם נתחב הקצה המפוצל שנתשף הלבן היה אות טוב. ואם נתחב הקץ הבלתי מפוצל — סימן רע הוא להשואל. או שהיו לוקחים מקלות קטנים הרבה ונתנו עליהם סימנים, השואל אוחז את המקלות בידיו והכהן מתפלל תפלה קצרה ומוציא מיד השואל מקל אחד, ומגיד להשואל לפי מה שמצא מסומן על המקל שהוציא, אופן אחר : השואל אוחז מקל ארוך בידו ומודד אותו בטפחו ושואל על כל טפח וטפח שמדד : האעשה ? לא אעשה ? והתשובה ימצא השואל בגמר מדידת הטפח האחרון : אם יגמר במלת אעשה — יעשה ואם במלת לא אעשה -- אז יחדל מעשות.

מקלות, בן יעיאל (דהי"א ט. 37) . השם נזכר גם במקום אחר (שם

ח. 32) . אם נשוה שני המקומות נראה כי בקאפיטול ח. בפסוק שלפני זה חסר השם „מקלות" : ובאמת נמצא השם הזה בפסוק הנזכר בהעתקת השבעים. השם הזה נמצא עוד פעם אחת (שם כז. 4) , ומתואר שם בשם הנגיד. ולזאת משערים כי הוא האיש מקלות הנזכר בשני המקומות הנזכרים למעלה, אבל הלשון בקאפ. כז מגומגם מאד והשבעים אינם גורסים כלל במקום הזה השם מקלות.

מקלט, עיין ערך ערי מקלט.

מקניהו, שם איש מן השוערים המשנים לנצח בכנורות על השמינית בימי דוד. (דברי הימים א. טו. 18 21).

מקץ, שם אחד המקומות שמהם הנציב בן דקר היה מחוייב להעמיד למלך שלמה את כל הדברים הנחוצים לכלכלת ביתו חדש אחד בשנה (מ"א ד. 9) .

מקרא קדש. מועדי ה' נקראו בכת"ק מ ק ר א י ק ד ש (ויקרא כג. 3. 7. 8. 21. 24. 27. 35. 36. 37) . והטעם מבואר בירושלמי (מגלה ע"ה) מפני שקורין בהם מכתבי הקדש מעניני דיומא. ורש"י בפירושו לספר שמות (יב. 16) מבאר „קרא אותו קדש לאכילה ושתיה וכסות". הרדי"א פותר הבטוי מקראי קדש, מפני שקביעת המועדים תלוי בקדוש החודש, וזה האחרון תלוי בדעת בית דין איזה יום הוא מקדש וקורא אותו ראש חדש על ידי דבורו „מקודש", כמו שמבואר בר"ה (כד.) . ראש בי"ד אומר מקודש, וכל העם עונין אחריו : „מקודש, מקודש". כפי הנראה היה נעשה זה על ידי הכרזות, אולם הקריאה לקהל עם להקבץ על דברי ענין נוגע לכללם היתה נעשית בהיותם במדבר על ידי חצוצרות, והיה ידוע בשם מקרא העדה (במדבר י. 2) .

מקרה, המקרים אשר יקרו בשוה לצדיק ולרשע, לטוב ולחוטא, היו לאות ולראיה בידי הכופרים בהשגחה עליונה, כי לית דין ולית דיין, ולזאת יעצו : לך אכול בשמחה לחמך, ושתה בלב טוב יינך, ראה חיים אם אשה אשר אהבת (אם גם היא אינה שלך) , וכל אשר תמצא ידיך לעשות בכחך עשה, כי אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה בשאול אשר אתה הולך שמה. אבל לעומת זה הנבונים אשר יבינו אל פועל ה'. ואל מעשה ידיו, ויודעים כי ה' בחכמה יסד ארץ, ואי אפשר להאמין כי ארץ נתנה ביד רשע לעשות מה שלבו חפץ, באו לידי החלטה יותר ראוי כי להאמין כי את כל מעשה בני אָדם אם טוב ואם רע האלהים יביא במשפט, ולזאת העצה היעוצה : את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה תכלית כל האָדם (קהלת).

מר, מין כפר בושם הנוטף ממין עֲצי שטים. ומשתמש לקטורת ולתמרוק. העץ הזה גדל ביעמען (ערב) ובמקומות של אפריקה הסמוכים ליעמען. ריחו טוב מאד, ונמצא בצבעים שונים אדום, ירוק ועוד. טעמו מר. ומשתמשים בו גם כן לרפואה. הבתולות בבית הנשים של המלך אחשורוש משחו את בשרן בשמן המור (אסתר ב. 12) .

מראה, ראי המשיב נוגה הרואה בו. מימות עולם ושנים קדמוניות התאוו בני אָדם וביחוד בנות חוה, להסתכל באיזה דבר מוצק ומלוטש אשר קרני האור ישתברו על פניו וישובו אחורנית למען תחזינה עיניהם את צלם דמות תבניתם. המראה הראשון, בימי נעורי האנושיות, קם לפניו בהביטו בפעם הראשונה בהעיגול השחור שבעין עמיתו, וראה בה צורת קלסתר פניו במדה מקוטנת. על כן קרא העברי לתפוח של חוש הראות „אישון בת עין" שכונתו — איש זעיר יליד בית העין. ובזה שכנהו בעל הלשון ב ת ולא בן הוא מרמז אולי על היות מני אָז ההסתכלות במראה מנטיות האשה ולא מאותן של האיש, שעל כן כללו בעלי התוספות (ע"ז כט. בר"ה המסתפר)

הסתכלות רזאת בכלל הלאו : **לא ילבש גבר שמלת אשה.**

האופן השני של התראות פני האדם בזמן מאוחר היה על ידי שטח מי מנוחים (וואסער־שפיעגעל.) שעל זה מוסב המשל הקדמוני כמים הפנים לפנים כן לב האדם לאדם (משלי כז), וכן מספרים היונים בהגדות גלגולי הנפש שלהם על אדות העלם נארציסום בן אחד משרי הנחלים בארץ ביאוטיה, אשר הסכין להתגאות ולהתקשט. הוא הביט פעם אחת על פני מים צלולים וברורים אשר בבור, וירא צורת פניו אשר מצאה חן בעיניו מאד, ויתשוק בצורת קלסתר פניו, ובגעגועיו אליה נפל אל הבור ההוא, וירחמו האלהים עליו ויהפכוהו למין פרח אחד הנקרא על שמו נארציסוס עד היום הזה.

המין השלישי מכלי הסתכלות הצורה היה, לוח מתכת מוצק, מלוטש ומורט למען היות לו ברק. הוא היה על פי רוב מנחשת קלל מוצהב ומוברק בפנים שונים ומלוטשים לעין רואים. מקורו כנראה ארץ מצרים, והנשים העבריות הביאוהו עמהן בצאת ישראל ממצרים, והנה מראות הצובאות של הנשים אשר צבאו פתח אהל מועד (שמות לח), שמהן עשה בצלאל את הכיור ואת כנו נחשת לרחצה. מראות כאלה עשו מכל מיני מתכות : העברים עשו אותם מנחשת קלל, היונים — מזהב. הרומאים עשו אותם מכסף, ויושבי העיר פירו באמיריקה עשו אותן גם כן ממיני מתכות, כן מצאו אנשי איירופא בבואם שמה אחרי התגלות ארץ החדשה.

המין הרביעי היה כעין טבלאות מצוחצחות ומבריקות שהיו נגללות כמגלת ספר, וזהו לדעת איזה חכמים הגליונות הנזכרים בישעיה ג. כן משער רש״י שם, וכן היא גם דעת הכשדי שתרגם שם „מחזיתא" כמו שתרגם אונקלות מראות הצובאות.

המין החמישי מהמראות היותר שלם בתכלית שמושו הוא לוח תפישה מזכוכית, אבל הממציאים הראשונים עוד לא ידעו לעשות הדבר בשלימות מכוון לתכליתו. ואך במאה השש־עשרה המציאו בבית מלאכת הזכוכית אשר במוראנא במחוז וויניציא לצפות את המראה בהערובת בדיל וכסף חי. אולם בימינו מצפים את המראות בכסף מזוקק וזה הוא האופן היותר שלם.

אם בדורות הראשונים השתמשו במראות רק לתועלת הנוי והיופי. החלו חכמי הדורות החדשים להשתמש בהן להרחבת הידיעות בכל ענפי החכמות. המראות בימינו הנה כלי שרת נחוצים בידי חוקרי הטבע הוברי שמים וחוזים בכוכבים, חכמי הכמיה, ורופאים חכמים (גי״ו.).

1) **מרשה**, וביהושע (טו. 44) **מראשה**, שם עיר בנחלת מטה יהודה **בשפלה**, קרוב לקעילה ואכזיב. רחבעם עשה את העיר הזאת לעיר מבצר (דהי״ב, יא. 8) בסביבות העיר הזאת התלקחה המלחמה בין זרח מלך הכושים ובין אסא מלך יהודה, ויכו היהודים באויביהם הכושים מכה רבה וינוסו מפני בני ישראל (שם יד. 9 — 11). מרשה היא עיר מולדת של דודיה אביו של הנביא אליעזר (שם כ. 37). גם הנביא מיכה מזכיר את העיר הזאת (א. 15) ומנבא עליה רעה. לצפונה של מרשה היה גיא צפתה. הנביא מיכה בנבואתו על מרשה ישתמש בלשון נופל על לשון : **עוד היורש אביא לך יושבת מרשה.** גם אחרי חתימת כה״ק נזכרת העיר הזאת פעמים אחדות בדברי הימים לבני ישראל. יהודה המקבי כבש אותה ולקח עמו את כל שללה ; (קדמוניות חי״ב. 8 .6). וגם יוחנן הורקנוס לכד אותה והכניע את יושביה (שם יג. 9), פאמפיי הביא תופשה ליושביה, סופה היה כי הכרתים החריבו אותה (שם יד. 13. 9).

2) **מרשה**, אחרי חברון (דהי״א ב. 42).

2) **מרשה,** אבי חברון (דהי"א ב, ... (שם ד. 21).

מרב, בת בכירה למלך שאול (ש"א יד. 49). לפי המסופר בש"א (יז. 25) הבטיח שאול לתת אותה לדוד לאשה בעבור נצחונו את גלית הפלשתי. אבל לא מלא את הבטחתו זאת, וגם אחרי כן כאשר דוד מלא חפצו להביא לפניו סימנים מוכיחים כי הרג מאה פלשתים, גם אז לא נתן את בתו מרב לו לאשה ויתן אותה לעדריאל המחולתי. ולדוד נתן את בתו השניה מיכל (שם יח.).

מרגמה, כף הקלע ,שזורק בו אבנים לרגום בהן את הראוי להרגם. „כצרור אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד" (משלי כו. 8) כי האבן במרגמה לא תשאר שם במנוחה כי אם תושלך על היוצא להרגם להמיתו כן מן הכבוד שנותנים להכסיל תצא אך רעה לאחרים.

מרד, בן עזריה ממטה יהודה. הוא לקח את בתיה בת פרעה לאשה, ועיין ערך בתיה.

מרדך, אליל מזל צדק לבני בבל ואשור (יופיטער) הנקרא בלשונם „מרדוכו" „הוביש בל חת מרודך (ירמיה נ, 2). שמו בא בהרכבת שמות פרטים למלכים כמו: מרודך בלאדן, אויל מרודך, בתקופות הקדמוניות של דברי ימי בבל עמד מרודך במדרגה אחת עם האלילים בל, אנו, נרגל ועוד. אולם בתקופות המאוחרות היה ידוע ומכובד בתור אלהות המגינה על העיר בבל. הנביא ירמיה מזכירו ביחד עם בל, האלהות היותר נכבדה באמונת הבבלים. בשרידי כתובות של עתיקות בבל נמצא כי נבוכדנצר מתאר את מרודך בתואר מושל נשגב, מלך השמים והארץ, אלהי האלהים, אסורבניפל יכנהו מלך האלהים, נבוניד קורא אותו אדון כל האלהים. הספרות המאוחרת של הבבליים מתארת אותו בשם אלהי האלהים. מקור כל הכחות, המשפיע ברכה וכל טוב למין האנושי. כאשר נפלה בבל בידי כורש מלך פרס, כבדהו המנצח בכבוד גדול כראוי לאלהי אלהים (ועיין ערך מרדכי).

מראדך בלאדן, האשורים כתבו את שמו מרודכ-בל-אידינה, והוראתו לפי ביאור חכמי האסירולגיה היא — „מרודך נתן בן". מרודך בלאדן היה נסיך עם הכשדים שישבו בארץ הביצות מקום ישפכו הנהרות פרת וחדקל את מימיהם אל ים הודו. בשרידי כתובות האשורים נקרא בן יאגיני, אבל כונתם כי היה אך מזרעו ויוצאי חלציו ובאמת אביו היה באדן, כן נקרא בספר מ"ב. ובלאדן הוא שם מקצר משם שתחלתו היתה שם איזה אלהות. בשנת 721 לפני המספר הנהוג נבחר מרודך בלאדן למלך על מדינת בבל. אולם סרגון מלך אשור החל לחשוב מחשבות להכניע את בבל עוד הפעם תחת עולו, והרעיון הזה יצא באמת אל הפועל על ידי תגלת פלאסר השלישי. מרודך בלאדן שלח אז מלאכים אל מלכי העמים הקטנים במערב אזיה להיות עמו לאגודה אחת ולעזור לו להכניע את אשור ולהסיר מעליהם את עולו. מלך יהודה, סרני פלשתים, אדום ומואב כרתו ברית עם מרודך בלאדן וגם מצרים הבטיחה עזרה. להמלאכים האלה הראה יחזקיה את עושר גנזי המלוכה למען יוכחו כי לא יבצר ממנו לעשות הרבה לטובת מלכי הברית (מ"ב כ. 12 — 19; ישעיה לט). אבל מלך אשור הקדים לצאת למלחמה נגד מלכי הברית, והכניע את אשדוד, פחד האשורים נפל על יתר מלכי הברית ונכנעו תחת עול מלך אשור, ואז שב להכניע את בבל, גם הקדים מלך סרגון להכניע את עילם שהבטיח לעזור את מרודך בלאדן, ובכן נס זה האחרון מבבל ונמלט על נפשו, וסרגון נכנס אל בבל בלי כל מונע (709 לפמה"נ) אחרי שעלה סרגון על כס מלך בבל הלך לכבוש את עיר המלוכה של ביצות הכלדיים, בית — יאקין, העיר

שנס אליה מרודך בלאדן, ויכבוש את העיר ואת מלכה.

אחרי מות סרגון בא מרודך עוד הפעם אל בבל, נבחר שם למלך וימלוך ששה חדשים אבל סנחריב הורידהו עוד הפעם מכסאו, וימלך תחתיו את בן־איבני. מרודך התישב בעיר נאגיטי, אשר במדינת עילם על לשון ים פרסי. אבל גם שם לא מצא מרגוע לנפשו, כי סנחרב עלה עליו וישמד את המושבה הכלדית אשר נוסדה בנאגיטי מה היה בסופו של מרודך לא נדע, אבל זאת ידענו כי בנו נבו־סום־איסקין עזר לממשלת עילם במלחמתם עם האשורים.

1) **מרדכי,** מקור השם הזה הוא לדעת קצת החכמים בלשון ארמית והוא שם אלהות של הבבליים מרודך (ע"ע מרודך) אבל יען שהיהודים היו נזהרים מלהזכיר שם אלהים אחרים, כמו שכתוב: ושם אלהים אחרים לא תזכירו לא ישמע על פיך" (שמות כב. 13). לכן חפשו חכמים אחדים מקור אחר ומצאו כי הוא לשון פרס והוראתו „אדם קטן". השם הזה נזכר בעזרא (ב. 2) ובנחמיה (ז. 7). בין השנים עשר מנהיגים שעלו מגלות בבל עם זרובבל בן שאלתיאל ויהושע בן יהוצדק.

2) **מרדכי** בן יאיר בן שמעי בן קיש משבט בנימין, והיה בין הגולים שהגלה נבוכדנצר מלך בבל ביחד עם יכניה מלך יהודה (אסתר ב. 5, 6). חי בשושן, שהיתה עיר הבירה של ממלכת פרס, ויהי אומן את הדסה היא אסתר בת דודו, כי לא היה לה אב ואם ומרדכי לקח אותה לו לבת. כאשר לוקחה אסתר אל בית הנשים של המלך אחשוריש צוה עליה מרדכי שלא תגיד את עמה ואת מולדתה. מדוע? כי ירא היה שהמלך לא יחפוץ בה אם ידע כי היא מזרע היהודים, כי ממקומות אחדים בספר אסתר נראה כי היהודים היו שנואים בממלכת פרס והיו להם אויבים רבים בין העמים של מדינת פרס. כפי הנראה היתה לו איזה משרה בחצר מלך פרס, והיתה לו האפשרות לראות את אסתר ולדעת הדברים הנחוצים לו, ולזאת היה יכול לדעת את החלטת שני סריסי המלך בגתן ותרש לשלוח יד במלך. מרדכי מסר הסוד הזה לאסתר והיא הודיעה הדבר למלך בשם מרדכי, והדבר הזה נכתב בספר דברי הימים לפני המלך. כאשר גדל המלך את המן על כל השרים וכל עבדי המלך אשר בשער המלך היו כורעים ומשתחוים לו, העיר מרדכי את חמת המן עליו בזה שהוא לא חפץ לתת לו את הכבוד הזה ולא כרע ולא השתחוה אליו. המן גמר בדעתו לקחת נקמתו בעבור זה מכל היהודים. ובקש מאת המלך לתת לו הרשיון להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים בכל מדינות ממשלת פרס, ועבור זה הבטיח לתת לגנזי המלך עשרת אלפים ככר כסף. המלך נתרצה לבקשתו וגם כסף לא לקח ממנו. כאשר נודע הדבר לאסתר שלחה את אחד מסריסי המלך, התך, לדרוש ממרדכי את פרשת הדבר. מרדכי הודיע לה את הסכנה המרחפת על בני ישראל בכל ממשלת פרס, ובקש ממנה להשתדל מלפני המלך ולהמליץ בעד עמה ומולדתה, והודיע לה כי גם היא ובית אביה ילכו לאבדון בעת מהומה כזאת, כאשר ינתן רשות להמון העם, המשחית הנורא הזה, לעשות פרעות ושמות ביהודים, כי המה לא יבקרו ולא יבדילו בין יהודי ליהודי. כלם ישתו מכוס התרעלה הזאת. מרדכי לא שינה את יחוסו אל המן וגם אחרי הגזירה לא כרע ולא השתחוה לו. לדבר הזה חרה אפו מאד וגמר בדעתו לבקש מאת המלך הרשיון לתלות את מרדכי על העץ שהכין לו. ובבוקר השכם בא אל המלך על אדות הענין הזה. בלילה ההוא נדדה שנת המלך ויצו לעבדיו לקרוא לפניו ספורי המקרים המצויינים שקרו במדינתו בימי ממשלתו. בין המקרים שקראו לפניו היה גם המקרה שמרדכי הציל את חיי המלך

מ(ה)י מבקשי נפשו בגתן ותרש. וכאשר
שאל המלך לקוראי דברי הימים אם הכירה
לו הממשלה טובה עבור חסדו זה, השיבו
לו כי לא נעשה עמו שום דבר טוב. בין
כך נכנס המן לבקש מאת המלך הרשיון
לתלות את מרדכי. המלך בראותו את המן
יועצו שאל ממנו את עצתו מה לעשות
באיש אשר המלך חפץ ביקרו. המן חשב
כי המלך גמר בדעתו להראות לו, ויעצו
ואה בו, אות כבוד ויקר יוצא מגדר
המורגל. ויאמר המן איש כזה אשר
המלך חפץ ביקרו ראוי הוא כי ילבישוהו
בגדי מלכות וירכיבוהו על סוס אשר
ירכב עליו המלך והכרוז יוצא לפניו על
ידי שרי המלך היותר נודעים: ככה
יעשה לאיש אשר המלך חפץ ביקרו. כשמוע
המלך את הדברים האלה אמר לו: מהר
ועשה כן כאשר דברת למרדכי היהודי
היושב בשער המלך, אל תפל דבר מכל אשר
דברת. המן לדאבון לבבו נאלץ היה לקיים
דבר המלך. אוהבי המן ראו בזה את
מפלתו הגדולה ובאמת לא ארכו הימים
והמן נתלה על העץ אשר הכין למרדכי,
וזה האחרון נבחר מאת המלך למלא את
מקום המן להיות ראש כל השרים אשר
בממשלת פרס. ואז צוה מרדכי בשם המלך
לכל השרים אשר היו תחת פקודתו לתת
ליהודים הרשיון להנקם מאויביהם. לזכר
המאורע הגדול הזה צוו מרדכי ואסתר
לכל היהודים לחוג את ימי הפורים בכל
שנה ושנה בארבעה עשר ובחמשה עשר
בחודש אדר, כי באלה הימים גמר המן
בדעתו לכלות את כל היהודים, והימים
האלה נהפכו מאבל ליום טוב. מרדכי
נשאר על משמרתו משמרת משנה למלך,
והיה דורש טוב לעמו ודובר שלום לכל
זרעו.

בהעתקת השבעים נמצאת הוספה
להספור הזה כמו שהוא במגלת אסתר אשר
בכה"ק. וההוספה היא ספור חלום מרדכי.
בחלומו: והנה קול סאון ורעש בשמים
וקול רעם ורעד בארץ. וברעש שני
תנינים איומים נלחמים איש באחיו
וקולם קול נורא. ומקולם התקוממו כל
גויי ארץ להלחם בעם קדוש ויהי יום
אימה וחלחלה וחושך ואפלה בכל הארץ
וחתת אלהים על עם ה', כי יראו וחרדו
לנפשם, וירימו קולם, והנה נחל שוטף
פרץ ממעין מצער. ויזרח השמש ותופע
אור ויאמצו האומללים מן הגאיונים.
בקאפ. ב. פותר מרדכי בעצמו את החלום,
כי המעין והשמש מרמזים על אסתר, ושני
התנינים המה: הוא (מרדכי) והמן עם
קהל הגוים אשר התאספו להכרית שם
יהודה. עוד נמצא בהעתקה הזאת תפלת
מרדכי. בתפלה הזאת הוא מצטדק עצמו
לפני בוראו, כי לא מקשי עורף ולא
מגבהות לב מאן להשתחוות לפני המן,
כי מי יתן והיה לטובת ישראל
כי עתה היה מנשק גם את רגליו, אפס
כי נמנע להרים כבוד אדם על כבוד ה',
כי לו לבדו הוא משתחוה.

אחדים ממבקרים החדשים מטילים
ספק באמתת המאורע הנזכר במגלת אסתר,
מפני כי לא מצאו רמז מזה בדה"י לאומות
העולם, בלי הבט שזכרון ימי הפורים
נמצא בספרים עתיקים מאד מספרותנו,
כמו העתקת השבעים, וגם בספר
חשמונאים ב. (ט"ו, 43).

בספרות התלמודית מכונה מרדכי
בשם „הצדיק", והיה מן הסנהדרין שישבו
בלשכת הגזית, ויען כי היה קרוב למלכות
היה מרוצה אך לרוב אחיו ולא לכל אחיו
(מגלה יג. טו.).

מרה, שם מעין שמימיו מרים במדבר
סיני. המקום הזה היה התחנות
הראשונה של בני ישראל אחרי עברו את
הים סוף. ונזכר שתי פעמים בתורה:
שמות טו. 23; במדבר לג. 8, 9. המקומות
האלה מורים כי המקום הזה הוא מהלך
שלשה ימים מן הים סוף, מקום עברו בני
ישראל. קשה בעת להגביל בדיוק המקום
הזה. משערים כי הוא הנודע בעת בשם
הברה, ט"ו שעות מהלך רכב על גמל

ממעינות הידועים בשם „מעינות משה" מזרחה ללשון ים סוּעץ. לפי הכתוב בתורה משה המתיק להם המים על ידי שהשליך בהם מין עץ הנקרא בתלמוד בשם הרדופני. וידוע שבארצות הקדם יש מיני צמח שונים שנושאים עמם הנוסעים להמתיק להם מים מרים על דרכם.

מרוז, שם מקום נזכר בשירת דבורה (שופטים ה. 23). הנביאה מקללת את יושביה, כי לא באו לעזרת ה', כלומר לעזרת הגבורים שיצאו למלחמה נגד האויב בתקותם כי ה' שר צבאם יהיה בעוזרם. רבו ההשערות בשם המקום הזה, כי לא מצאו דוגמתו בכה"ק וגם התרים את הארץ לא פגשו מקום כזה. לדעת אייזעביוס והירונימוס המקום הזה הוא במרחק 12 פרסאות רומיות מן מבסתא ולפי זה תהיה תכונתם לדרום של מקום המלחמה וזה אינו מתאים עם המאורע. אולם הנכון כדעת בעל ק"ס, שמחליט כי מרוז הוא שמרון מרון, בנחלת בני זבולן (יהושע יב. 20) כי מרון הוא נגזר מן שור ומריא שתרגומו פטומא, וכן בדברי חז"ל אין ממרים את העגלים, ונתחלף בשם הזה בכונה הנון בזיין להוראת ההיפך, שהוא דבר מורגל בשמות להפוך הכונה מטוב לרע ולהיפך, כמו : לא פשחור קרא ה' שמך כי אם מגור מסביב (ירמיה כ. 3) פשחור הוא היפך המגור, וכן בנימין הוא היפך בן אוני, וכן יעבץ היפך העצב, כי קראה לו אמו בשם הזה להתנחם על עצבה. ולפי שהשם מרון מורה על צאן בריאים וטובים, בא תמורתו השם מרוז להוראת הרזון והמארה. כמו ומשמן בשרו ירזה. והנה הכתוב מזכיר את זבולן לשבח : זבולן עם חרף נפשו למות... ואחר הוא מזכיר את העיר מרון או מרוז, אשר בארץ זבולן שלא הלכו ויושביה לעזרת ה' בגבורים, וכיון שמזכירם הוא מקללם אורו מרוז, שהשם מרוז גם הוא מארה היא, והיא נקראת בפי רז"ל בית מרון (ש"ר ה.)

מרום (מי מרום) הוא ים קטן במרחק 17 קילומטר מים כנרת צפונה (יהושע יא. 5), ונקרא מרום מפני שמימיו רמים ומתנשאים מעל למימי שלשת הימים האחרים שבתוך הארץ. הירדן יעבור דרך הים הזה ויבוא אל ים כנרת. בימי בית שני נקראו מי מרום בשם מי סמקא, ובתלמוד (בכורות נא.) נקרא הים הזה בשם ימא של סבכי ובירושלמי (כלאים פ"ט ה"ד) נמצא בשם ים סומכי על שם העיר היונית סומוכון שהיתה לפנים בצפונות מערבית של הים הזה. בים הזה גדלים גם קני סוף גדולים וגבוהים, והערביים עושים מהם מחצלאות. בים הזה ישנם דגים רבים מאד, מימיו מתוקים ונוחים מאד לשתיה, והאדמה סביבותיו היא דשנה ופוריה מאד.

מרות, שם עיר בנחלת מטה יהודה. נזכרת אך פעם אחת בכה"ק (מיכה א. 12) „יושבת מרות". תכונתה לא נודעה. אולם יען שהיא נזכרת ביחד עם שפיר, צאנן, יש לשער כי היא היתה במישור בין לכיש ויפו . ויש סוברים כי הוא כנוי גדופה לירושלים הנקובה בסוף הכתוב על אשר מרתה באלהים.

מרחשת, כלי טגון עמוק המרתיח בקול רחש את הנאפה בו, ונבדלת מן מחבת שאינה עמוקה. ולכן נאמר : וכל נעשה במרחשת ועל מחבת, הראשונה ביחס התוך ב, והשניה ביחס על. וכן פרשוה בתלמוד : מרחשת עמוקה ומעשה רוחשין, מחבת צפה ומעשיה קשים (מנחות סג.)

מריב בעל (מריב בבעל) עיין ערך מפיבושת.

מריה, כהן מראשי האבות בימי יהויקים (נחמיה יב. 12) מבית שריה.

מוריה, ארץ המוריה שלשת הרים הן ? כמו שנאמר : ולך לך אל ארץ המוריה והעלהו שם לעולה על אחד ההרים אשר אומר אליך (בראשית כב. 2). הר

ציון, גבעת ירושלים והר המשחה מקדם לירושלים; ההר הזה נקרא בש"ב (טו. 30) מעלה הזיתים, ואחר שבנה שלמה עליו במות לאלהי נכר (מ"א יא. 7) היה נקרא הר המשחית (מ"ב כג. 13). גבעת ירושלים מובדלת מן הר בת ציון בגיא בן הנום, זה נמשך דרומית מערבית, וזאת צפונית מזרחית, והר המשחה מובדל מהן בנחל קדרון. לפי הכתוב בדהי"ב (ג. 1) בנה שלמה את בית ה' בירושלים בהר המוריה. והיהודים מאמינים כי מזבח העולה בבית המקדש עמד על המקום שעקד אברהם אבינו את יצחק בנו. המקום הזה היה מוקדש מימי קדם לעבודת אלהים, כמאמר חז"ל שעליו הקריבו אדם, קין, הבל ונח קרבנות לה'. ולזאת תרגם אונקלוס את המלות: „אל ארץ המוריה" לארעא פולחנא, לארץ שהיו עובדים שם מעולם לה'. והפשיטא גורם במקום הזה תחת המלה „מוריה" אמורי אל ארץ האמורי. וגם הרשב"ם פירש כן: המוריה ארץ האמורי, הרבה אלפין חסרין, וימש חושך כמו ויאמש חשך, לא יהל שם ערבי — לא יאהל שם ערבי. והשומרונים מאמינים כי אברהם עקד את יצחק על הר גריזים. חז"ל פירשו מוריה — שמשם יצאה הוראה לעולם כמו שנאמר ויורנו מדרכיו. ויהיה מוריה כמו מורי־יה.

מריות, 1) בן זרחיה משבט הלוי (דהי"א ה. 32) ועזרא הסופר הוא חוטר מגזעו (עזרא ז. 3), 2) בן אחיטוב נגיד בית אלהים (דהי"א ט. 11), 3) בן אוריה הכהן מעולי הגולה עם זרובבל (נחמיה יב. 15). ושמו בא גם מרמות (3) ועל ידו נשקל הכסף והזהב והכלים בימי עזרא (עזרא ח. 33).

1) **מרים** בת עמרם ויוכבד ואחות אהרן ומשה; כפי הנראה היתה הבכירה משני אחיה. אם כי שמה לא נזכר בכתוב מפורש, בכל זאת אין כל ספק כי היא התיצבה מרחוק לראות את אשר יקרה לאחיה הקטן משה שהניחה יוכבד אמו בתבת גומא ותשם אותה בסוף על שפת היאור, ואשר, אחרי כן קראה לאמה להיות מינקת לבנה שבת פרעה הבירה אותו לה לבן (שמות ב. 4). היא השתתפה עם אחיה משה ואהרן בהעובדה המצויינה של חירות בני ישראל משעבוד מצרים. היא יצאה בראש כל הנשים של יוצאי מצרים עם התוף בידה לשמות בשרים ומחולות ולהודות לה' על התשועה הגדולה שנעשה להם בעברם את הים סוף בחרבה ונצולו מרדיפת המצריים. כותב התורה מתאר אז אותה בתואר „הנביאה" (שמות טו. 20). כאשר נשא לו משה אשה כושית (עיין ערך משה), התנגדה ביחד עם אהרן מול משה בגלל מעשהו זה, כי חשבו שמגאוה עשה זאת שלא רצה להתחתן בעמו ובתוך דבריהם אמרו כי לא אך במשה דבר ה' הלא גם בנו דבר. משה בענותו הגדולה לא ענה להם דבר, אבל ה' רב את ריבו והודיע להם כי יש הבדל גדול בין מדרגות הנבואה שלהם למדרגתו של משה, כי להם יתראה אך בחלום ומשה יראה את נבואותיו באספקלריה מאירה במראה ולא בחידות. ובנוגע למדת הגאות שהאשימו בה את משה, הכחישה התורה את העלילה הזאת והעידה במקום הזה כי האיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה. כי זולת זה אין שום שייכות להפסוק והאיש משה ענו מאד לספור המאורע הזה. ואז נענשה מרים בצרעת. אהרן הרגיש מיד את חטאו נגד משה ובקש ממנו להתפלל לה' שירפא אותה מצרעתה. משה מלא את שאלת אחיו אהרן ומרים אחר שבעה ימים נרפאה. בסוף שנות נדודי בני ישראל במדבר מתה מרים בקדש ותקבר שם (במדבר כ. 1). עוד בשני מקומות נזכרת מרים בכה"ק. בספר דברים (כד. 8, 9), במקום שהתורה מזהירה להיות נשמר בנגע הצרעת ולעשות ככל אשר יורו הכהנים במקרה הזה, תצוה גם כן לזכור את אשר עשה ה' למרים בדרך בצאת בני ישראל מארץ מצרים, כי

נלקתה בצרעת על אשר דברה לשון הרע באחיה, במשה, וזה ראיה מוכחת כי לדעת התורה צרעת בא על האדם בעון לשון הרע. הנביא מיכה חושב את מרים כאחד עם משה ואהרן בשלוחי ה׳ להוציא את בני ישראל ממצרים (מיכה ו. 4). יאזעפוס (קדמוניות ג. 2-4) מספר כי מרים היתה אשת חור ואם זקנה של בצלאל. והירונימוס מעיד כי קברה נמצא קרוב לפעטרא בערב.

2) **מרים** בת האשה עזרה ממטה יהודה. ועליה נאמר ותהר את מרים (דהי״א ד. 17) כן דעת הגאון ר׳ אליהו מווילנא. אולם הרד״ק ואחריו דע־ווימע סוברים שהמאמר הזה מקומו בסוף הפסוק שאחריו: ואלה בני בתיה בת פרעה אשר לקח מרד ותהר את מרים (18).

מרירי ע״ע קטב מרירי.

מרמות מבני בני מאלה שנשאו נשים נכריות (עזרא י. 36).

מרמס, שתי הוראות לו: 1) דבר נרמס ברגלים פרץ גדרו והיה למרמס (ישעיה ה. 5), 2) מקום מרעה שהבהמה אוכלת בו מתחת מדרך רגליה: והיה למשלח שור ולמרמס שה (שם ז. 25)

מרס, מרסנא שני שרי פרס ומדי משבעת רואי פני המלך אחשורוש (אסתר א. 14), והם הנקראים במלכות פרס עיני המלך, כדמות שבעת עירין קדישין במלכות השמים לפי אמונת בני הקדם.

מרעלה, מקום בנחלת מטה זבולון (יהושע יט. 11), בגבול המערבי של הנחלה. הפשיטא גורס במקום הזה „רמת תעלא" או רמת שועל. תבונתה לא [illegible] בעת, דילמאן מביא השערות אחדות על אדות תכונת המקום הזה

[illegible]פא, עיין ערך רפואת.

[illegible]צע, מחט לכלי עור. על פי החוק העבד העברי שלא חפץ לצאת [illegible]פשי אחר שש שנים לעבודתו את אדוני [illegible]היה נרצע במרצע לפני השופטים באזנו הימנית ובדלת או במזוזה ונשאר בעבודתו עד שנת היובל (שמות כא. 5, 6). הדבר הזה היה סימן ואות עבדות לרבים מעמי הקדם, וגם עבדי הרומאים היו נושאים נזמים באזניהם לסימן עבדות. חז״ל בשם״ר מבארים הטעם לדבר הזה: מה נשתנו דלת ומזוזה מכל כלים שבבית? אמר הקב״ה: דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים כשפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרתי כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם ולא עבדים לעבדים והלך זה וקנה אדון לעצמו ירצע בפניהם.

מררי, שם הבן השלישי משלשה בני לוי (שמות ו. 16; במדבר ג. 17; דהי״א ו. 1, 16; כג. 6). והיה מן השבעים נפש שבאו עם יעקב מצרימה (בראשית מו. 11). שני בנים היו למררי, מחלי ומושי (שמות ו. 19; במדבר ג. 20; דהי״א ו. 19, 29). מחיי מררי לא נודע לנו מאומה, ואך מקורות יוצאי חלציו יש לנו איזה ידיעות מקוטעות: 1) בזמן מסעות בני ישראל במדבר ובעת הראשונה להתישבם בארץ כנען; 2) בזמן המלכים, 3) ובשובם מגלות בבל.

1) בעת פקודת בני ישראל על ידי משה במדבר סיני היו מבני מררי שתי משפחות: מחלי ומושי (במדבר ג. 33). מספר הזכרים שלהם מבן חדש ומעלה היה אז 6200 (ג. 34), ומבן שלשים עד חמשים — 3200 (ד. 44, 45). מקומם במחנה היה בצפון המשכן, והנשיא של בית אב שלהם היה אז צוריאל בן אביחיל (35). ופקודת משמרתם היתה: לשאת .. קרשי המשכן, בריחיו, עמודיו ואדניו וכל כליו בנסעם מתחנות לתחנות (ג. 36, 37). עבודתם זאת היתה תחת השגחת איתמר בן אהרן הכהן (שם ד. 33). העדה נתנה להם ארבע עגלות ושמונת בקר להסיע הדברים ממקום למקום (ז. 8). במפקד השני שפקדו משה ואלעזר בן אהרן הכהן את בני ישראל בערבות מואב על ירדן ירחו נזכרו גם כן שתי משפחות האלה

מבני מררי ([illegible] 53). אחרי כבוש הארץ נתנו בני ישראל לבני מררי שתים עשרה ערים מנחלת המטות ראובן, גד וזבולן לשבת בהן עם מגרשים הנחוצים לבהמתם (יהושע כא. 7).

2) משפחות בני מררי מבני איתן ביחד עם בני קהת ממשפחת הימן, ובני גרשון ממשפחת אסף נבדלו בימי דוד מאחיהם הלוים להיות עסוקים תמיד בזמרה ושיר הנחוצים לעבודת ה׳ במקדש (דהי״א טז. 41, 43; כה. 1-7) וכאשר הביא דוד את ארון ה׳ מבית עובד אדם לירושלים היו 220 לוים מבני מררי המשוררים והמנגנים בכלי שיר תחת הנהגת השר עשיה בעת עבודת ה׳ במקדש (שם טו. 5). מיוצאי חלצי משפחות מחלי ומושי היו ראשי בתי אבות כאשר חלק דוד את הלוים למחלקותיהם (שם כג. 25-30). אחדים מבני מררי היו גם שוערים בבית ה׳ ומהם לקחו חלק בעבודת הקודש לטהר את בית ה׳ מטומאתו בימי חזקיהו (דהי״ב כט.).

3) בתקופת עולי בבל יש לנו איזה זכרונות ממשפחות בני מררי. בדהי״א ט. ונחמיה יא. נזכרת רשימה משמות אנשים שהתישבו ביהודה מיד בשובם מגלות בבל. ברשימה ההיא נזכר גם שם שמעיה מבני מררי ועובדיה מבני ידותין שהוא גם כן מררי (נחמיה יא. 17) וביחד עם עזרא עלו לירושלים גם מבני מררי (עזרא ח. 18, 19).

מרורים מיני ירק חדים לחיך. „על מצות ומרורים יאכלוהו" (את קרבן הפסח) (שמות יב. 8). מזה שהתורה השתמשה בשם הזה בלשון רבים יש לשער, כי לא הקפידה על מין אחד מר מצוין, כי אם באיזה מר שיהיה יוצאים ידי חובתן. ובאמת מפורש במשנה שאדם יוצא ידי חובתו בפסח באחד מן החמשה מיני ירקות מרים: בחזרת, בתמכא, בתרבינא, בעולשין ובמרור (פסחים לט). יש אומרים כי משה הנהיג בזה. בין ישראל מנהג המצרים, כי גם [illegible] היו נותנים ירקות מרים בתבשיליהם. אבל הבל יפצה פיהם, כי התורה לא צותה בשום מקום להקות את מעשה המצרים, ואך לפעמים צותה להתרחק ממעשיהם במקום שיש שמץ עבודה זרה או אמונה טפלה. והטעם הזה הוא לחקוק בזכרונם מר השעבוד במצרים, כמו שאכילות מצה היא לזכר החירות שלא הספיקה בצקת של אבותינו יוצאי מצרים להחמיץ עד שנגאלו.

מרתים נזכר בירמיה (נ. 21) „על הארץ מרתים עלה עליה ואל יושבי פקוד"—המעתיקים לא תרגמו את המלה הזאת כי לדעתם היא שם עצם פרטי, כנוי לבבל, והוראת המלה הזאת היא: מרד משנה, מעל כפלים, כלומר ארץ המלאה מרי וזדון. כמו שתרגם יונתן „על ארעה דעמא מסרבן ה. דעליטש אומר שהנביא רמז בזה על דרום בבל הקרובה ללשון ים פרס (נהר מרתו) הנהר המר (או נהר שמימיו מרים), כי כן נקרא החלק הדרומי של בבל בכתב היתדות הקדמוני.

משא 1) , אחד משנים עשר נשיאים יוצאי חלצי ישמעאל בן אברהם (בראשית כה. 14). ועל שמו נקרא חבל ארץ בצפון ארץ ערב. לדעת היציג היה בזמן מן הזמנים שם מלך אחד הנקוב בשם למואל. וזה פירוש הכתוב במשלי (לא.) דברי למואל מלך משא, אשר יסרתו אמו. ובדרך הזה פירש גם כן את הפסוק הראשון מקאפ. 30 במשלי: דברי אגור בן יקה המשא (כלומר מארץ משא אשר בערב): נאום הגבר, לאיתי־אל, לאיתי־אל, כלומר נלאיתי (אהה אלי) בעמלי לדעת ולהבין אופן הנהגתך את העולם, אבל לשוא היה כל עמלי, ואוכל, כי נשארתי כאוד מוצל מאש ומאומה לא מצאתי שירגיע את רוחי השואף לדעת מסתרי אלוה. והשני קאפ. האלו המה כמו עלים לדוגמא מחכמת בני קדם.

השם משא יש לו עוד הוראה: נטל,

סבל, מעמסה. כמו ואל תשאו משא ביום השבת (ירמיה יז, 21). וגם מאמר הבא על תוכחת מוסר וחזות קשה נקוב בשם משא, כמו משא בבל (ישעיה יג. 1), משא מצרים (שם יט. 1). בני דור הנביא ירמיה קראו את תוכחת מוסר בלעג לשונם — משא, כלומר נטל כבד מנשוא, והיו שואלים אותו מה משא ה'? והנביא משיבם בשם ה' את מה משא? ונטשתי אתכם (ירמיה כג. 33), כלומר הגלל אמרכם „מה — משא" אטוש ואשליך גם אתכם מעלי כמשא כבד. כי המשא יהיה לאיש דברו (36), דבר ה' יהיה לאיש מכם למשא כבד מנשוא.

משורה, שם מדה ללח וליבש, כן נראה מהכתובים: לא תעשו עול במשפט במדה (היא מדת האורך) במשקל (כמשמעו) ובמשורה (זו מדת הלח והיבש) (ויקרא יט. 35), כמו שמוכח מן הכתוב שלאחריו: מאזני צדק אבני צדק (נגד המשקל בפסוק הקודם), איפת צדק והין צדק שהן מדת לח ויבש הנה נגד משורה בפסוק הקודם. חז"ל אמרו שהמשורה היא אחד משלשים ושלש בלוג ובת"כ נחלקו בזה, איך שיהיה היא מדה קטנה מאד כמו שנראה מנבואת יחזקאל ומים במשורה תשתה (יחזקאל ד. 11) המורה על ימי המצור.

משכיל בוחן ברוח בינתו, נועץ בשכלו. אשרי משכיל אל דל (תהלים מא. 2) כלומר מתבונן לעזרו. בשם „משכיל" מתוארים י"ג תהלות בספר תהלים: לב. מב. מד. מה. נב. נד. נה. עד. עה. פח. פט. קמב. והיא על פי רוב שם תואר לשיר מובחר (קונטס־ווערק), כן נראה דעת המתרגם הארמי, שתרגם „שכלא טבא על ידוי דוד".

משכית, מחזה, תמונה, מראה. איש בחדרי משכיתו (יחזקאל ח. 12), בחדריו שעל קירותיהם מחוקים צלמי אלילים, כאמור בפסוק שלפניו: וכל גילולי בית ישראל מחוקה על הקיר סביב (10), ועל מליצות חידות יאמר המושל: „תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבור על אפניו" (משלי כה. 11) והשכיל הרמב"ם לבארו: כמו זה התפוח של זהב אשר כסוהו בשבכת כסף דקת העינים מאד, וכשיראה מרחוק מבלתי התבוננות יחשוב הרואה בו שהוא תפוח של כסף, וכשיסתכל בו חד הראות הסתכלות טובה יתבאר לו מה שבתוכה וידע שהוא זהב (פתיחה למורה נבוכים) ולפי פתרונו משכית הוא דבר שקוף, שבכה מעשה רשת (ש"ב).

משפח, קרחת בעור הבשר, ובהעברה על חסרון דבר והעדרו. ויקו למשפט והנה משפח (ישעיה ה. 7) חסרון משפט, וכן נראה ברור מן הפסוק ושפח ה' קדקד בנות ציון (ג. 17), שענינו חסרון והעדר השערות.

משרפות מים, שם מקום אצל צדון (יהושע יא. 8; יג. 6) יונתן תרגם חרצי ימא, המה חריצים ותעלות למי הים להקפיאם מחום השמש לגושי מלח. השם משרפת יש לו עוד הוראה: שרפת הפצים לכבוד המת. לדעת חז"ל היו שורפין על המלכים מטתם וכלי תשמישם להראות שאין איש זולתם ראוי להשתמש בהם (ע"ז יא.). וזהו כונת נבואת ירמיהו על צדקיהו: בשלום תמות ובמשרפות אבותיך המלכים הראשונים אשר היו לפניך כן ישרפו לך (ירמיהו לד. 5).

משרקה, עיר מולדת שמלה, אחד המלכים הראשונים לארץ אדום (בראשית לו. 36). ולדעת חז"ל (ב"ר פ"ג) היתה משרקה שם עיר בארץ אחרת כמו רחובת הנהר וכן דעת בעל ספר הישר. לדעת דעליטש בביאורו לפ' בראשית נקראת העיר משרקה מפני שסביבה היו גדלים גפני שורקה.

מש, שם אומה אשר ירשה משכנה על ההר מאזיוס צפונה לנציבים או נציבין בלשון חז"ל. ולפי דברי התורה

היה מש ראש האומה הזאת בן ארם (בראשית י. 23). ובכן היה מצאצאי שם בן נח. אולם בעל דהי"א (א. 18) כותב במקומו משך שהוא מבני יפת (שם 2). ואולי אל האומה הזאת כיון המשורר במליצתו: „אויה לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר" (תהלים קכ. 5). בין הכתובות של שרידי אשור נמצא כי אסורבניפל מספר כי בעלותו למלחמה עם מלכי ערב נסע עם חילו דרך מדבר מש, הוא מקום ציה ושממה, חורב וצמאון, כל צפור כנף לא יראה שמה על פני רקיע השמים, ולא ירעו שם צבאים ואילות השדה.

משא, אחד מגבולות בני יקטן, הערבים מצאצאי שם בן נח, ויהי מושבם ממשא בואכה ספרה הר הקדם (בראשית י. 30). והיא השפלה בישא בצפון ימן וקצה גבולם כפר היא בדרומו ובתלמוד בא שמה מישן (קדושין ע"ב:). ודעת געזעניוס מישא היא מעסענה גבול המזרחי של הארץ קרוב לשפך מי חדקל אל תוך הים, פליניוס משער כי היא העיר מוסא על חוף הים, ידועה בימים הקדמונים, ובעת היא עי מפלת, עם איזה חורבות. אולם לדעת התיר החדיש עדיאסד גלאזער מקומה בנגב ערב ומקומה ידועה כעת בשם מוסיע, ולדעתו השמות מש, מישא ומשא (מבני ישמעאל) הם דבר אחד, ועיין גלאזער: סקיצצא דער געשיכטע און געאָגראַפיע אַראַביענס ברלין 1890), ובדהי"א ו'.

משאל, שם עיר בנחלת מטה אשר (יהושע יט. 26), ובדהי"א ו. 59 בא שמה משל, העיר הזאת נתנה לשכת הלוים מבני גרשון (יהושע כא. 30).

משה, השם הזה לפי דעת התורה נתן למחוקקנו מפני כי הוציאוהו מן המים, „כי מן המים משיתיהו", אמרה בת פרעה בעת שהוציאה אותו מן היאור והכירה אותו לה לבן (שמות ב'. 10). ושרשו משה, והוראתו בעברית משה מן. אולם יאָזעפוס (קדמוניות ב. 9. 6) מבאר השם הזה מלשון קפטית מו (מים) ושה (נצל) והיא מלה מרכבת, והחוקרים החדשים מבארים את השם הזה בשפת מצרים, מסו (בן) מפני כי בת פרעה לקחה אותו לה לבן.

משה נולד בשנת 2441 לבריאת עולם, שהיא שנת 1574 לפני המספר הנהוג. אביו עמרם, ואמו יוכבד שניהם היו משבט לוי ממשפחת קהת. בלי ספק הלך שבט לוי וביחוד משפחת בני קהת בדרך אשר סללו להם אבותיהם הקדושים אברהם, יצחק ויעקב לעשות צדקה ומשפט ולהדבק בה' אל אחד קונה שמים וארץ. ולא טמאו את עצמם בגלולי ארץ מצרים, על אדות משה תספר לנו התורה, כי אמו יוכבד צפנה אותו שלשה חדשים הראשונים ללידתו למען לא ישליכו אותו המימה עבדי פרעה, שגזר להשליך אל היאור כל בן זכר אשר יולד לבן ישראל. אבל יותר משלשה חדשים לא יכלה הצפינו ותקח תבת גומא ותשם בה את הילד ואת התבה שמה בסוף על שפת היאור, ואחותו מרים עמדה על שפת היאור לראות מה יקרה לילד. בעת ההיא בא בת פרעה לרחוץ ביאור, ויהי בראותה את התבה ביאור ותתן צו לנערותיה להביא את התבה אליה, ותפתח אותה ותראה והנה נער בוכה, ותהמול עליו ותבן כי מילדי העברים הוא, ותקחהו אל ארמונה ויהי לה לבן. אחותו מרים בראותה מה שנעשה לנער נגשה אל הנסיכה ושאלה אותה אם תקרא למינקת עבריה למען הילד. הנסיכה הסכימה לדבריה ותקרא מרים את אם הילד להניק אותו לגדלו ולחנכו. וכאשר גמלתו הביאה את הילד משה אל בת פרעה ובכן נתחנך הילד העברי בבית המלך, ורכש לו בבתי ספר של המצרים החכמות והמדעים שהיו מלמדים אז לנערים משדרות הגבוהות של המצריים. משה, לבד שהצטיין את עצמו בלמודים היה

עוד מצויין מכל בני גילו בתבונת נפשו וביחוד בענותו הגדולה, והתורה עצמה העידה עליו: „והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה". מובן מאליו כי הלקח ששמע בבית אמו מעניני אמונה ודת, ומדות היה חרות על לוח לבו והעיר בקרבו גועל נפש לתעתועי הבל של גלולי מצרים. וביחוד המרו את רוחו השפלות והעבדות ושלילת הזכיות של השדרות הנמוכות מבני דלת העם בכלל ושל בני ישראל בפרט. פעם אחת ראה איש מצרי מכה איש עברי מאחיו על לא דבר, ותבער בו אש היושר והצדק ויך את המצרי ויטמנהו בחול. ומיראתו פן יודע הדבר לשרי הממשלה ויקחו נקמתם ממנו ברח אל המדינים, אשר בקרבת מדבר סיני. גם במקום הזה מצא רשע ועול, ובא לעזור לנרדפים, כי אז באו אל הבאר שבע בנות יתרו כהן מדין עם עדרי צאן שלהן להשקותם, אבל הרועים גרשום ולא נתנו אותן להשתמש בבאר, ויקם משה ויושיען וישק את צאנם, כהן מדין הכיר לו טובה והשאירו בביתו ויתן לו את צפורה בתו לאשה, ויהי רועה את צאנו בצד המערבי אשר במדבר סיני, כי כן מורים הדברים בתורה „אחר המדבר", כי אחר הוא מקביל לקדם (אחור וקדם). במקום הזה החל לפעמו רוח הנבואה (ע"ע נבואה).

שם במדבר ראה פעם אחת בקרבת הר חורב מראה נפלא שהרעיש את כל כחות נפשו. הוא ראה איך סנה בוער באש, בוער ואיננו אכל, ובאזניו שמע קול מלאך אלהים מדבר אליו מתוך הסנה, כי בא הקץ לסבלות ועבדות בני ישראל במצרים, והגיעה העת להוציאם לחירות ולהביא אותם אל ארץ כנען לארץ שהבטיח הקב"ה לאבותם לתת אותה לזרעם לנחלה, ולבד זאת ינתן להם תורה חקים ומשפטים לסדר להם בארץ אחוזתם דרכי חייהם הפרטיים והצבוריים לטוב להם כל הימים (קאנסטיטוציאן). ביחד עם זה הודיע לו הקול כי הוא נבחר להיות השליח לדבר הגדול הזה, ולהודיע את דברי ה' למלך מצרים. בתחלה סירב משה לקבל עליו השליחות הנכבדה הזאת כי לא מצא את עצמו ראוי לה, אבל יד ה' תקפה עליו והוכרח לבטל רצונו מפני רצון קונו וביחוד כאשר הבטיח לו ה' כי יהיה עמו ומלך מצרים יהיה מוכרח סוף כל סוף למלא דרישתו. וישב משה אל צאנו ורוח אחרת היתה אתו, רוח עצה וגבורה לעשות גדולות ונצורות בשם ה' ובעזרתו שהבטיח לו לעמוד לימינו.

גם לאהרן נגלה ה' וצוה אותו לפגוש את אחיו משה בסביבות הר חורב לעבוד שכם אחד לטובת חירות בני ישראל. שניהם ידעו היטב את המכשולים שמוכנים לפניהם על דרכם זה ואת הקשיות שיערך שיראה להם מלך מצרים בדבר הזה, אבל שניהם חזקו ואמצו את לבבם שלא יפחדו ולא יסוגו אחור מפני כל מונע שבעולם עד אשר יצלח בידם להוציא בעזרת ה' מעשה החירות לפעולת אדם. ראשית מעשיהם היתה לקרוא לזקני ישראל ולהודיע להם תוכן נבואתם, כי שולחו מאת ה' להוציא את בני ישראל מעבדות לחירות ולהביאם אל הארץ אשר הבטיח לאבותיהם לתת לזרעם לירושת עולם. הודיעו את הדברים לאנשי השבטים וקוו כי כלם ישמחו לבשורה הטובה הזאת. אבל העבודה הקשה שהעבידו המצריים את בני ישראל שללה מהם האפשרות להאמין בדבר נפלא כזה, והשיבו להם כי אינם חפצים בחירות כי טוב להם לעבוד את המצריים מלמות במדבר (עיין שמות יד. 12).

שני האחים הופיעו לפני מלך מצרים ובאומץ לבב מבלי כל פחד הודיעו לו כי ה' אלהי ישראל דורש ממנו להוציא את בני ישראל מעבדות לחירות כי בני חורין באו למצרים ולא היה לו כל זכות להעבידם בפרך כעבדים. מלך מצרים חשב זאת לעזות מצד האחים לדרוש הפשיות

עבדיו בשם אלהים אשר לא ידעו מתמול שלשום, וצוה להכביד את העבודה על בני ישראל בכדי שלא יהיה להם פנאי לחשוב על אדות חירות משעבוד. בני ישראל התאוננו באזני משה ואהרן כי בגללם הורע מצבם, ותחת טובה הסבו להם רעה. ואף אחרי שהוכו המצריים בעשר מכות, שהביא הקב"ה עליהם, הה' מלך מצרים להאמין כי בגלל קשיות ערפו להתנגד לדבר אלוה שלא ידע אותו עד כה, באו עליו ועל ארצו כל הרעה הזאת ונגד רצונו נתרצה להוציא את בני ישראל לחפשי מארצו. המשורר בתהלים (עח) הושב ומונה בקצור נמרץ את כל המגפות שנגפו בהן אז המצריים בדברים האלה:

ויהפוך לדם יאוריהם,
ונוזליהם בל ישתיון.
ישלח בהם ערוב,
וצפרדע ותשחיתם.
ויתן לחסיל יבולם ויגיעם לארבה,
יהרוג בברד גפנם ושקמותם בחנמל,
ויסגר לברד בעירם ומקניהם לרשפים
יפלס נתיב לאפו ותיתם לדבר הסגיר.
ויך כל בכור במצרים
ראשית אונם באהלי חם.

אך אחרי שהוכו המצריים בעשר מכות הוכרח המלך להוציא את בני ישראל משעבודם, כי ירא היה שקשה ערפו ימית עליו ועל ארצו רעה גדולה. ובכן יצאו בני ישראל מעבדות לחירות בחמשה עשר יום לחודש ניסן. המאורע הזה הוא חזון יקר בקורות העמים כי אלפי אלפים עבדים יצאו לחירות בלי שפוך אף טפת דם אחת. לזכר המאורע הזה יחוגו בני ישראל את יום צאתם מארץ מצרים בשמחת קודש, עד היום הזה, ובזה הם מראים כי תיקר החירות בעיניהם יותר מכל הדברים היותר יקרים בעולם ושומרים אותה כבבת עינם. המאורע הזה הוא התחלת ערא חדשה, כי משנה הזאת התחילו בני ישראל לחשוב מקרי הימים והשנים; בשנה כך וכך לצאת בני ישראל מארץ מצרים אירע מאורע כך וכך.

שונאי ישראל בדו מלבם שקרים וכזבים על אדות אופן יציאתם ממצרים. כהן מצרי מאנעטהא מספר כי המצריים גרשו את בני ישראל ממצרים מפני כי היו מצורעים, והבאים אחריו חפצו להוכיח מספר התורה כי דבריו כנים ואמתים, מפני כי מצאו בתורה סדרה שלמה אדות דיני המצורע ואיך לטהרו. ועוד רמז מצאו בדבר צרעת מרים אחות משה. כבר בימים ההם יצא נגדו יאזעפוס פלאוויוס בספרו נגד אפיון, והראה כי עדות שקר העיד ביהודים, הוא הראה כי אך השנאה מדברת מתוך גרונו של מאנעטהא, כי קנא ביהודים שבאלכסנדריא של מצרים שזכו למשרות נכבדות בימי המלכים מבית תלמי (פטאלאמעאוס), והשתדל להבזותם ולהשפיל כבודם בעיני יושבי הארץ.

ובכן יצאו אלפי רבבות בני ישראל מעריהם וכפריהם בארץ גושן, בנעריהם ובזקניהם, בצאנם ובבקרם והתאספו כלם במסיבות העיר רעמסס, וגם ערב רב עלה אתם ממשפחות ועמים אחרים, שהיו תחת עול מצרים ושהשתמשו במקרה הזה להסיר מעליהם העול הקשה של מלכי מצרים. כלם הביטו על משה כעל מלכם גואלם ומושיעם, אבל כמה קשה היה למשה להיות מנהיגם! האספסוף הזה לא הכיר לו טובה שהוציאם לחירות, כי אם דרשו ממנו גם להספיק להם כל צרכיהם. משה גמר בדעתו להפוך את העבדים השפלים לאנשי מעלה, לעשות מרועי צאן ובקר עם רם ונשא, חכם ונבון, כי ידע את גזעם ואת מקור מחצבתם, ולבד זאת קוה כי שבט לוי שהיה אז המובחר מכל השבטים יעזור לו להגיע למטרתו הגדולה והנכבדה לחנך את בני ישראל לאט לאט ולהעלותו למדרגת עם מצויין, להיות עם סגולה מכל העמים.

המסע הראשון שהסיע את בני ישראל

מרעמסס היה לסכות, ומשם לאיתם בקצה מדבר שור. הוא הדרך שבו בא יעקב עם ביתו מצרימה, ועתה דור רביעי היה מוכן לשוב בו אל ארץ אבותיו. אבל עד מהרה נחם ממחשבתו זאת על פי ה׳. כי ירא פן ירך לבב העם כאשר יצאו נגדו למלחמה יושבי ארץ כנען, וישוב למצרים, כי עוד לא נסו לצאת למלחמה. ולבד זאת חפץ, טרם יביאם אל המנוחה והנחלה לתת להם חקים ומשפטים בנוים על יסודות הצדק והמשפט, אשר יתכוננו להגיע למדרגת עם מצויין מכל העמים אשר על פני האדמה, לתכלית זאת נתן צו על פי ה׳ כי ישובו ויחנו בין העיר מגדול (מאגדאלאן) ובין לשון הים סוף, נוכח העיר פי החירות (הערואפאליס) לפני פסל בעל צפון (טיפאן) שהיה לפי אמונת המצרים מושל המדבר, והמצריים יאמינו כי נבוכים הם בני ישראל במדבר כי בעל צפון סגר עליהם המדבר.

כאשר נודע הדבר למלך מצרים התחרט על מעשהו ששלח את בני ישראל לחפשי, ויאסוף את חילו לרדוף אחרי בני ישראל להשיבם לעבודות. חיל אחז את בני ישראל בראותם כי המצרים רודפים אחריהם, וילונו על משה ויאמרו אליו: מה זאת עשית לנו להוציאנו ממצרים, המבלי אין קברים במצרים לקחתנו למות במדבר? אבל בעת צרה ההיא פתאם באה להם תשועת ה׳. רוח סערה עזה באה מצפונית מזרחית ותגרש את מי הים לצד דרום וחלק גדול מקרקע הים נהפך ליבשה. בני ישראל שמחו לקראת הפלא הזה וימהרו ויחישו לעבור דרך המעבר הזה. המצריים רדפו אחריהם כל הלילה, אבל לפנות בוקר החליפה הרוח את דרכה והשיבה את הים לאיתנו ויכסו המים את כל חיל פרעה וכלם ירדו במצולות כמו אבן לא נשאר מהם עד אחד. התשועה הנפלאה הזאת חזקה בלבות העם את האמונה בה׳ ובמשה עבדו, ובשמחה עצומה ובחרדת קודש שרו משה ובני ישראל את השירה הנפלאה הנקובה בשם שירת הים הכתובה בספר התורה בספר שמות, ומתחלת „אז ישיר משה ובני ישראל" וגומרת במלת: „ה׳ ימלוך לעולם ועד", כלומר כי ה׳ לא יזנח אותם לעולם. המחזה הנפלא הזה הכה שורש עמוק בלבות עם ה׳, וגם בדורות הבאים, ותמיד בעת צרה העירה בלבם התקוה כי גם עתה יבוא ה׳ לעזרתם בדרך פלא. ועד היום לא פסקה מפיות עם בני ישראל להיות נאמרת מדי יום ביומו בין תפלות השחר.

אחרי מפלת המצריים בים סוף יכלו שבטי ישראל לעשות דרכם הלאה במנוחה בלי מונע. מטרת מסעם לפי חפץ וכונת מנהיגם משה. היתה — הר סיני. מהלך מסעם לשם היה דרך מדברי חול: שור, סין וסיני. אבל בדרך מהלכם מצאו במדברות האלה גם עינות מים ומקום מרעה לצאנם ובקרם. המקומות היו ידועים למשה מעת שהיה רועה את צאן יתרו חותנו. מצורי הר סיני נוזלים בימי האביב מים למכביר היורדים על ידי נחלים קטנים לים סוף, באחד מהעמקים שפגשו על דרכם, באילים, מצאו עינות מים רבים ועצי תמרים נושאים פרי תנובה. אבל בדרך מהלכם פגשו גם במקומות שהיה חסר להם מים, או המים לא היו ראוים ומוכשרים לשתיה. ואז היו מלינים על משה שהוציאם ממצרים, ארץ לא יחסר כל בה והביאם אל מדבר שממה למות ברעב ובצמא הם ומקניהם. אבל על פי ה׳ עלתה בידו תמיד למלא מחסורם ולהרגיע את רוחם. במקום אחד, במרה, היו המים מרים מאד ולא יכלו לשתות מהם, וימציא להם משה על פי ה׳ עץ שבטבעו להמתיק המים המרים. במקום אחר הכה בצור ויצאו ממנו מים רבים ותשת העדה ובעירם. לחם לא היה להם במדבר ותחת זה פרנסו את עצמם בכל משך ימי נדודם במדבר במין מזון אחר שקראו את שמו „מן".

שתהיה מספיק להם די צרכם ויהי להם הדבר לאות ופלא. על אדות המזון הנפלא הזה. עיין קארל ריטטערס ערד קונדע כרך ראשון מטד CC5 והלאה).

בבואם בני ישראל לרפידים התנפלו עליהם העמלקים שלפי דעת פאלמער המה הנזכרים באל־קאראן בשם תמודין, המה ערביים שיצאו מיעמען בערב ויבואו לחצי האי סיני, בני ישראל שאך זמן קצר לפני זה היו משוקעים בשפלות העבדות לא היה בהם עוד רוח גבורה לצאת למלחמה נגד האויב, ולזאת צוה משה ליהושע משרתו איש אשר רוח בו משבט אפרים לבחור אנשי חיל היודעים להשתמש בכלי זיין לצאת למלחמה נגד העמלקים והוא, משה עמד בראש ההר להתפלל לה׳ שיעמוד לימינו, וגם על ידי זה יעור בלבות הלוחמים מבני ישראל רוח גבורה ואומץ הלב. סוף המלחמה היה כי בני ישראל נצחו את העמלקים, ומאז והלאה שנאה כבושה היתה לבני ישראל נגד הרשעים האלה שחפצו לעקור משורש את שם ישראל שהיה אז עוד חלש עיף ויגע, ובני ישראל נצטוו על פי ה׳ ביד משה למחות את שם השבט הרע הזה מתחת השמים.

באמונה חזקה בה׳ ובמשה עבדו, נסעו תחת הנהגתו להר סיני, ההר אשר שיאו לעב יגיע, וראשו מכוסה בשלג עולמים. בחודש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ביום הזה, כלומר ביום הראשון בחודש באו בני ישראל אל מדבר סיני ויחנו שם באחד העמקים של המדבר הזה, מנהיגם הגדול, משה, הכין אותם שלשה ימים להיות ראוים ומוכשרים לקבלת המחזה הנפלא שהוכן למענם. ביום השלישי בהיות הבוקר כסה ענן וערפל את ראש הר סיני קולות וברקים נוראים נראו ונשמעו מתוך הענן והערפל. פחד ורעדה נפל על העם, בחשבו כי כחות הטבע, יצאו ממחבואיהם להפוך את הארץ ומלואה לתהו ובהו. המחזה הנפלא והנורא הזה היה כעין מבוא לדברים הנפלאים ששמעו באזניהם יוצאים מתוך הענן והערפל. הם המה עשרת הדברות הידועות בין כל העמים הנאורים ליסודי תורת המוסר והחברה: היסוד להאמונה באל אחד יחיד ומיוחד אבי כל היצורים מנהיגם ומשגיח עליהם, אל שאין לו כל תמונה ודמיון, היסוד לאחדות המשפחה, שהיא יסוד כל הקבוץ (העם), ולטהרת המשפחה, היסוד להמשפטים המגינים על חיי האיש הפרטי, על רכושו וקנינו, והיסוד לתורת המוסר וחובות הלבבות בכלל. כל אלה היסודות היו חדשים בזמן ההוא, ורוב העמים הקדמונים לא ידעו אותם. חוקותיהם ומשפטיהם של העמים הקדמונים בימים ההם היו על פי רוב חקי התקיף על החלש, האדון על העבד, שטראבא בגעאגראפיה שלו (טז. 35) מתאר בקצור נמרץ את ההבדל הגדול בין תורת משה לתורת המצריים. אלה האחרונים הוא אומר נתנו כבוד אלהים לחיות ולבהמות, ומשה לימד אותם כי אל עליון קונה שמים וארץ אינו גוף, ולא ישיגוהו משיגי הגוף. אם כי שטראבא היה יוני מלידה ומבטן, אבל חונך באלכסנדריא תחת השפעת היהודים. בקבלת היסודות הנעלים האלה נהיו בני ישראל לממלכת כהנים ועם סגולה, עם קדוש לה׳ אלהיו. עם שמטרתו היא להורות לעמי תבל היסודות האלה למען יתאחדו כלם לקרוא בשם ה׳ אל עולם.

המעמד הנפלא הזה לפני הר סיני לא חדל מהיות חומר בפיות משוררים ומליצים מצוינים בדורות רבים אחרי כן (עיין שופטים ה. 4 — 5; תהלים סח 8 — 9; דברים לג 4 — 2; חבקוק ג. 3 — 8; תהלים פא. 6 11). הדברים הקדושים ששמעו בני ישראל מהר סיני נחרתו על שני לוחות אבנים לזכרון עולם, והיו ידועים בשם לוחות הברית או לוחות העדות, והונחו בארון למשמרת, ועל ידי זה נקרא גם הארון בשם: ארון

העדות" שעמד תמיד בקודש הקדשים של בית ה'. ובכן נהיה בבני ישראל המרכז להאמונה והדת לא איזה פסל ותמונה כאשר היה אז המנהג בעמים הקדמונים כי אם תורה המכלכלת בתוכה יסוד האמונה באל אחד ויסודות היושר בחיי החברה.

היסודות האלה הואיל משה לבאר על פי ה' בתורה שלמה המכלכלת בתוכה חקי ודרכי החיים של האישים הפרטיים, חיי המשפחה וחיי הצבור כלו. האמונה שהניחה היסוד לחקי ומשפטי השתוות האזרחית, באין הבדל, בכל עניני החיים, האיש הישראלי לא היה יכול למכור את עצמו לעבד עולם, כי לי בני ישראל עבדים שמעו בני ישראל על פי ה' ביד משה ולא עבדים לעבדים. על המכה או המקלל הוריו הוטל עונש מות, וכן על הרוצח נפש איש במזיד. העבד גם שלא מבני ישראל יוצא לחירות אם אדונו התנהג עמו באכזריות. גם חקק להם חוקים צדיקים ומשפטים ישרים בנוגע לחיי הפרטים שאין להם שום יסוד לכלכל את עצמם, כמו הגר, היתום והאלמנה.

אבל בני ישראל שאך זה לא כבר לפני זה יצאו מעבדות לחירות, לא הגיעו עוד למדרגת אנשים בעלי דעה. ולזאת כאשר נעלם משה מעיניהם והתבודד על ההר לבאר להם את התורה, ולא ירד אליהם זמן מה יותר מן המורגל חשבו את עצמם עזובים במדבר בלא שום מנהיג ומנהל ופנו אל אהרן שיעשה להם אלוה מזהב בתבנית שור אוכל עשב להשתחוות לו: (כאשר יעשו המצריים להאפים שלהם): אהרן מיראתו את העם הפרוע נעתר לבקשתם, ויעש להם עגל מסכה, ורבים מהעם החלו להשתחוות לו בשמחה ובשירים. משה בשמעו את תרועת העם ירד מההר, ובראותו משובת העם השליך את שני הלוחות וישברם לעיניהם, ומיד צוה לבני לוי שלא לקחו חלק בהעבודה המזוהמת הזאת, **להרוג את כל עובדי העגל**, אז נפל **כשלשת אלפים איש.**

ממעשה העגל נוכח משה לדעת, כי העם עוד לא הגיע למדרגת אנשי המעלה היודעים לצייר להם אלוה טמיר ונעלם רחוק מכל גשמיות איזה שתהיה; הוא נוכח כי במצבם הרוחני שהם בו בעת נחוץ איזה דבר גשמי שיזכיר להם מציאות אלהות לפי מדרגת הבנתם. ועל פי ה' הקים להם מזבח עם אש תמיד תוקד עליו, אשר יזכירם המחזה הנפלא של מעמד הר סיני, עם מקום מקודש בהשראת כבוד אל ומציאות שכינתו. ולבד זאת נתן להם ענין בקרבנות לענות בהם, אם כי לפי רוח הנביאים תלמידי משה והולכים בעקבותיו לא חפץ ה' בעולות וזבחים, אבל למען לא יזבחו את זבחיהם לשעירים אשר הם זונים אחריהם, לימד אותם מעשה הקרבנות במקום מיוחד תחת הנהגת ותורת הכהנים, אשר ילמדו אותם כי לא הקרבן מכפר כי אם הוידוי והחרטה שיתחרט בעל הקרבן על מעשיו הרעים ושיקבל עליו לבלי שוב אליהם עוד כי אם יעזוב אותם לעולם ועד (עיין ויקרא יז. 1 — 10; ירמיהו יז. 22 — 23; עמוס ה. 25; תהלים נ. 28 — 13; מ: 7; הושע ו. 6; ישעיה מ. 16).

ענין הקרבנות דרש לפקוד אנשים מצויינים חכמים ונבונים לסדר עבודת ה' ולהיות מורי העם ומדריכיו. לתכלית זאת בחר משה על פי ה' בשבט הלוי שהיו ראוים לדבר הזה יותר מכל שבטי ישראל. בתחלה היה הדבר הזה מסור לבכורים. הבן הבכור היה הכהן, המורה והשופט לכל בני המשפחה. אבל משה מצא כי הדרך הזה לא יתכן, כי לא תמיד הבן הבכור הוא ראוי ומוכשר להיות הראש והראשון לכל אנשי המשפחה. ולזאת מסר הדבר הזה לשבט הלוי. אנשי השבט הזה היו למשרתים בבית ה', למורי העם ושפטיו, והעם המציא להם מחית נפשם

על ידי תרומות ומעשרות מתבואות שדותיהם ועדרי צאנם ובקרם

קרוב לשנה הנו בני ישראל במדבר סיני. ובשנה השנית לצאתם מארץ מצרים בחודש השני בעשרים בחודש נסעו ממדבר סיני ויחנו בחצרות, שם חנו זמן מה ויסעו למדבר פארן, לבוא דרך שם לגבול ארץ כנען. ממקום הזה שלח משה שנים עשר אנשים איש אחד איש אחד מכל שבט לתור ולרגל את הארץ ולהביא לו הידיעות הנחוצות להחל הכבוש. הידיעות שהביאו עמהם המרגלים המסו את לב העם; המה הללו ושבחו את פרי הארץ וטבעה, אבל את יושביה תיארו כגבורים שאין בכח בני ישראל לנצחם. תלונת העם על משה ואהרן גדלה עד למאד, רבים מהם הציעו לבחור להם ראש להשיבם מצריטה. אך שנים מהמרגלים יהושע וכלב השתדלו להרגיע את רוח העם והבטיחו להם כי בלי ספק יעלה בידי בני ישראל לכבוש את הארץ. בעמל רב הצליח בידי משה להשקיט את המרד. ואז נתן צו לסגת אחור. הוא בא אז לידי ההלטה כי על ידי יוצאי מצרים מוגי לב משפלות העבדות לא יצלח בידו לכבוש את ארץ כנען. לדבר הזה נחוץ דור חדש, דור נולד על ברכי החופש, אוהב את חופשתו ובחפץ לבב נכון הוא להקריב את עצמו למען חופשתו. ובכן החלו להיות נודדים במדבר עד אשר יתמו כל האנשים שיצאו ממצרים, ואז יחלו לכבוש את הארץ בידי דור החדש. בניהם אשר יקומו אחריהם. שלשים ושמונה שנים נדדו במדבר ותיו חיי נוסעי בעדר, נסעו מקדש ברנע עד לשון ים אילה, וחזרו ושבו לקדש, הדור החדש היה מלא כח עלומים, חונך על ברכי במהון חזק בה' כי יביאם אל המנוחה ואל הנחלה כאשר הבטיח ה' לאבותיהם. בהמשך הזמן הזה נתן להם חקים צדיקים ומשפטים ישרים לטוב להם כל הימים.

למען הקל מעליו מעט את עול ההנהגה יסד משה סענאט משבעים זקנים, והקים שופטים ושוטרים שרי מאות, שרי אלפים ושרי עשרות. זכות הבחירה נתנה להעם לבחור מקרבו אנשי אמת שונאי בצע, וידועים ומומחים למשמרות כאלה. את השופטים צוה לשפוט את העם משפט צדק לא רק בין שני בעלי דינים מישראל כי אם גם בין בן ישראל לאיש מעם אחר. העת ההיא היתה עת מאושרה מאד, עת אשר עם כלו חונך על ברכי אידעאלים של אהבת אדם אמתית, אידעאלים של צדק ומשפט, חסד, יושר ורחמים. הנביא ירמיה מתאר את העת ההיא בנבואתו בשם ה' בדברים האלה: „זכרתי לך חסד נעוריך, אהבת כלולותיך לכתך אחרי במדבר בארץ לא זרועה (אז היה) קודש ישראל לה' ראשית תבואתו... (ירמיה ב. 2).

ויהי כאשר תם לגוע כל העם שיצא ממצרים, ועל מקומו קם דור חדש מלא כח עולמים ואומץ הלב, החל משה לעשות הכנות להביא את העם אל ארץ כנען, הארץ אשר הבטיח ה' לאבותיהם לתת לזרעם אחריהם, לתכלית זאת שלח מלאכים אל מלך אדום לבקש ממנו כי ירשה את בני ישראל לעבור את ארצו עד גבולי ארץ כנען. משה קוה כי מלך אדום לא ישיב את בקשתו זאת ריקם, כי כל הימים שהיו ישראל נודדים במדבר שרר השלום בין שני העמים שהיתה להם קרבת משפחה ומשה על ידי מלאכיו קרא את עם אדום בשם „אחי". אבל מלך אדום לא הרשה את בני ישראל לעבור דרך ארצו ויצא נגדו בעם כבד למלחמה. אז היו בני ישראל מוכרחים לנטות מאדום ויחלו לסבוב את ארצו. ויסעו לעיי העברים אשר על פני מואב לבוא אל ארץ כנען דרך מעבר הירדן. ולתכלית זאת היה נחוץ להם לעבור דרך ארץ מואב. גם המואבים היו קשורים בקרבת משפחה עם בני ישראל, כי המה יוצאי חלצי לוט בן אחי אברהם. גם אליהם שלח משה מלאכים

לבקש כי יואילו לתת להם לעבור דרך ארצם לבוא לגבול ארץ כנען שהיא מטרת נסיעתם. אבל גם המואבים השיבו פני שאלתם ריקם ולא נתנום לעבור דרך ארצם והיו בני ישראל מוכרחים לסבוב גם את ארץ מואב, כי לא חפצו להלחם עמהם. גם העמונים לא הרשו לבני ישראל לעבור דרך ארצם, והיו נאלצים להתקרב אל חבל ארץ נחל ארנון, הנחל השופך את מימיו אל תוך ים המלח.

במצב המדיני של חבל הארץ ההיא נתהווה בימים ההם שנוי גדול ומשה הוציא ממנו תועלת גדולה לעמו. וזה הדבר: מלך אמורי (מעבר הירדן?) בשם סיחון עלה להלחם עם בני עמון וינצחם ויכבוש את חבל הארץ ההיא וישב בה. ויבחר בעיר חשבון לעיר המלוכה. חבל הארץ ההוא השתרע מנחל ארנון עד נחל יבק. הארץ ההיא היתה פוריה ושמנה מאד וגם מקומות רבים מסוגלים למרעה בקר וצאן. למלך החדש הזה, סיחון, שלח משה מלאכים לבקש ממנו לתת לבני ישראל לעבור דרך ארצו לגבולות ארץ כנען, אבל גם סיחון לא נתן להם לעבור דרך ארצו ויצא למלחמה נגדם. הדור החדש מבני ישראל תחת הנהגת מדריכם משה התנפלו על חיל סיחון בגבורה עצומה ובאומץ הלב ויכו את סיחון ואת חילו ביהץ ויכבשו את ארצו.

הנצחון הזה הביא תועלת גדולה לבני ישראל. הוא הביא קץ לנדודם במדבר, ומלבד זאת חיזק את רוחם ואימץ את לבבם כי יעלה בידם לנצח את אויביהם האחרים ממלכי כנען, אשר יצאו נגדם למלחמה. הנצחון הזה הביא עמו נצחון אחר — נצחון על עג מלך הבשן, חבל ארץ מעבר לנחל יבק. עוג היה מיתר הנפילים או הענקים, ובכל זאת נצחו אותו בני ישראל באדרעי. שני הנצחונות האלה הטיב את מצב בני ישראל במדה מרובה. המה יכלו לעזוב את נדודם במדבר ולהתאזרח בארץ נושבת.

נצחונות בני ישראל את סיחון ועוג הביאו מורך בלבות המואבים והחלו לחשוב מחשבות איך להגן על ארצם נגד שכניהם החדשים, בני ישראל, מיראתם שאלה האחרונים יקחו נקמתם מהם על שלא נתנו להם הרשיון לעבור דרך ארצם. בלק מלך המואבים בידעו את הולשתו לעומת בני ישראל לא הרהיב בנפשו עוז לצאת למלחמה נגדם, ולזאת קרא לבלעם בן בעור הקוסם שהיה ידוע בימים ההם לקוסם מצויין שבכחו להכחיד עם שלם אם אך יקלל אותו ברוח פיו, העלהו על ראש ההרים הגבוהים בארץ מואב לבען יראה אותם הקוסם בעיניו ויקללם כלם בבת אחת. אבל בראותו את ישראל שוכן לשבטיו, בשלום ושלוה, אין שנאה ואין תחרות ביניהם, נהפך לבו לברכם תחת לקללם, כי אז נוכח לדעת כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל. ויהפוך על פי ה׳ את הקללה לברכה, כי העם הקטן, עם ישראל, נושא על שכמו עתידות מין האנושי ואין הכליון שולט בו. אבל ביחד עם זה נתן השונא הגדול לישראל, בלעם הקוסם, עצה לבלק להביא על עם ישראל שואה ומשואה על ידי זימה. וע״פ עצתו הפקירו את עצמן בנות מדין לזנות עם בני ישראל, כי בנות מואב היו השודות בעיניהם כי את רעתם הנה מבקשות, אבל עם המדינים היו בני ישראל בשלום וריעות. ובכן החלו לבקר המדינים עם נשותיהם ובנותיהם את אהלי ישראל והזמינום להוג עמהם את חגיהם לכבוד האליל בעל פעור. בימי חג האלה היה מנהגם כי הנשים הפקירו את עצמן לזנות עם יהיה מי שיהיה. והדבר הזה היה למכשול ולפוקה לבני ישראל, כי עברו על שתי דברות מעשרת הדברים ששמעו אצל הר סיני: לא יהיה לך ולא תנאף. אש התאוה הנמבזה הזאת אחזה את כל פנות העם מקטן ועד גדול, ועשו זאת בפומבי בלי שום רגש בושת ובכן נתנו אלפים רבים מבני ישראל לנשים

זרות תיליהם, ובגלל זאת פרצה מגפה בעם וימותו מהם ארבעה ועשרים אלף. ולמען הסיר את חרון אף ה' מישראל צוה משה את שופטי ישראל להוקע את כל ראשי העם נגד השמש על שלא מיחו בעם החוטאים לעשות מעשי תעתועים כאלה. אז העיז איש אחד זמרי בן סלוא נשיא בית אב לשבט שמעון להביא אל אהלו נערה אחת מבנות מדין כזבי בת צור נשיא מדין לעיני בני ישראל בפרהסיא. ההפקרות הזאת הציתה אש הקנאה לה' ולעמו בלב פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן ויקח רומח בידו וידקר את שניהם את הנואף ואת הנואפת. המעשה הזה העיר את לבב העם לשום לבו על דרכיו ותעצר המגפה. בגלל הדבר הזה פרצה מלחמה בין בני ישראל ובין המדינים. הראשונים נצחו את האחרונים ובמלחמה הזאת נהרג גם בלעם הקוסם. ומאז חדל השלום בין שני העמים האלה והמדינים השתדלו פעמים רבות להצר לישראל.

אחרי שהוסרו כל המונעים הגיעה העת לבני ישראל לעשות קץ לנדודיהם במדבר ולעבור את הירדן לרשת את הארץ אשר אליה קותה נפשם. משה נעתר לבקשת בני ראובן, בני גד ולחצי שבט מנשה לתת להם את ארץ עבר הירדן לאחוזה בתנאי שיעזרו לאחיהם יתר השבטים לרשת את ארץ כנען. הטעם שבקשו השבטים הנזכרים להרשות להם להתאחזות בארץ סיחן ועוג היה כי היה להם צאן ובקר לרוב והארץ מסוגלת מאד למרעה צאן ובקר. בהמשך הימים נוכחו לדעת כי הדבר הזה היה להם פעמים רבות למכשול ולפוקה, מפני כי הירדן הפריד ביניהם ובין יתר אחיהם יושבי בעבר הירדן מערבה, בארץ כנען, וכאשר התנפלו עליהם שכניהם הקרובים להם לא יכלו אחיהם לבוא לעזרתם מארץ כנען בעת הצורך וסבלו מזה מאד.

השבטים היו נכונים אז לעבור את הירדן באין מפריע, אבל בעת ההיא נלקח מאתם מנהיגם ומחוקקם הגדול, משה בן מאה ועשרים שנה היה במותו, אבל לא כהתה עינו ולא נס ליחה. שלשים יום בכו והתאבלו בני ישראל, אבל האבדה הגדולה הזאת היתה אבדה שאינה חוזרת. בני ישראל נשארו כיתומים שאין להם אב. בין כל האנשים הגדולים והמצויינים בתבל לא היה אחד שישוה וידמה למשה. המעט ממנו שהעלה מספר רב עבדים למדרגת עם עם חקים ומשפטים ישרים וצדיקים שאין דוגמתם בין כל העמים אשר על פני האדמה, עוד חתם את עם ישראל בחותם הנצח שכל כליון לא יכלהו. הוא הפיח באפם נשמה נצחית, כאשר הודיע להם הנביא המצויין ישעיה: כי ההרים ימושו והגבעות תמוטנה וחסד ה' לעולם לא ימוש וברית שלומו לא תמוט (ישעיה נד. 10). הוא הראה להם אידעאלים אשר יעשו אותם מאושרים בתבל אם ישתדלו להוציאם לפעולת אדם. על ענותו המצוינה העידה התורה בעצמה ואמרה: „והאיש משה ענו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה" (במדבר יב. 3). ולזאת לא התקנא באלדד ומידד שהתנבאו במחנה, כנביאים ידועים, ולא באו אל אהל מועד לקבל השפעתו של משה להנבא כאשר עשו יתר הזקנים, וכאשר דרש יהושע ממשה שישימם בכלא, ענה לו: המקנא אתה לי? ומי יתן והיה כל העם נביאים! כי יתן ה' את רוחו עליהם (שם יא. 26—29). ולזאת אין להתפלא שכל הנביאים שקמו אחריו הכירו אותו לגדול ולאב הנביאים, כאשר העידה התורה: „ולא קם עוד נביא בישראל כמשה" (דברים לד. 10). השפעתו הגדולה על עם ישראל היתה לא אך על בני דורו כי אם על כל הדורות הבאים. ולא רק על עם ישראל כי אם על כל העמים הנאורים שבנו את בניני דתיהם על יסודות תורת משה. גם מותו עטוף בצעיף יוצא מגדר המורגל. בארץ מואב מול בית פעור נקבר האיש הנפלא והמצויין

חזה בלי רעש, בלי הספדים בשתיקה, ולא ידע איש את קבורתו עד היום הזה, למען לא יתנו לגופו בקברו כבוד אלהים, כאשר הסכינו עמים רבים לעשות זאת לגדוליהם.

„כלנו עמקי שפה וכבדי לשון מדבר בגדולת משה המורה הנכבד אשר יצא מתבת גמא למלא פני תבל אור יקרות באש דת מוסדה על עשית טוב ואהבת חסד והצנע לכת עם אל יחיד בורא ומקיים הכל, שונא עול ומרמה, מואס במסחר איש בעמיתו לממכר עבד, דורש חמלה וחנינה לאדם גם לבהמה ולעוף השמים, ומשפט ישר אחד לכל איש מכל עם ולשון הנברא בצלם אלהים, המצוה להשיב בשנת היובל לבעליו את שדה אחוזתו אשר מכר ביום מטה ידו, ולגואל מקרוביו גם לפני שנת היובל. כי לה׳ הארץ ולא תמכר לצמיתות; המזהיר מהשחית גם עץ עושה פרי ביום קרב ומלחמה, והשם לחוק משמרת הנקיון והטהרה מכל שקץ וטומאה המפסידים את שלום החיים. משה הוא המחוקק האחד אשר הטביע את אשיות הדת על בינת אדם מאל ולא חת מגלות לפני מותו את מצפוניה לפני עמו לאמר: כי המצוה הזאת אשר אנכי מצוך היום לא נפלאת היא ממך ולא רחוקה היא, לא בשמים היא לאמר מי יעלה לנו השמימה ויקחה לנו וישמיענו אותה ונעשנה; ולא מעבר לים היא לאמר מי יעבר לנו אל עבר הים ויקחה לנו וישמיענו אותה ונעשנה ,כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו (דברים ל. 11—14). בזה גלה הלוט להראות כי תכלית התורה מוסדה היא בחקות החיים המוטבעים בכליות כל בעל נפש מכח ר״ת בינתו, מתת אל יוצרו לעבד לו, וגם מאהבתו לעצמו ומדעתו כי כל הפוגע ברשות זולתו פותח הוא שער לפגוע גם ברשותו הוא, וכמאמר הלל הנשיא: דעלך סני לחברך לא תעביד זו היא כל התורה כלה ואידך פירושה היא זיל גמיר (שבת לא. ש״ב).

יעיין במבואות לכה״ק מחכמי העמים המפורסמים, וגם: מאזעס כתוב בידי נ. ראוולינסקי; בעקקער — גרין: מיג־רייזאן אף דיא היברוס.

משובב, ראש בית אבות לבני שמעון (דהי״א ד. 34).

משובה, פעולת השב מאחרי הצדק, מועל בקדשי המוסר: „משובת פתאים תהרגם" (משלי, א. 32), ועמי תלואים למשובתי (הושע יא. 7) ענינו לבגידתם בי.

משי, ארג מקורי תולעת. ומלבושך שש ומשי ורקמה (יחזקאל טז. 13). לפי דעת שטראבא הוא שם עם בהודו המזרחית שמהם קנו ראשונה הקדמונים את המשי.

משיזבאל 1) מן האנשים בימי נחמיה שלקחו חלק בתקון חומות ירושלים (נחמיה ג. 4). 2) מן השמונים וחמשה זקנים שחתמו על האמנה ללכת בתורת ה׳ ולשמור כל מצותיו וחקותיו. (נחמיה י. 21). 3) אבי פתחיה מבני זרח בן יהודה שעמד ליד המלך בכל הדברים הנוגעים לעם. (נחמיה יא. 24). יוכל היות כי כל אלה השלשה המה איש אחד.

משיח, ארבע מתנות מובות הנחיל ישראל לעולם כלו: 1) אחדות האל, 2) מוסר צרוף, 3) נביאי אמת וצדק, 4) ואמונת המשיח. תוכנו של הרעיון המשיחי הוא: התקוה לזמן, שבו יגאל ישראל משעבודו ומכל צרותיו ויביא על ידי תשועתו זאת גם תשועה עולמית לאנושיות כלה, כי תשועת ישראל תישר המסלה לתשועת כל העמים. כבר ביארני בערך אהרית שבעוד שכל העמים הנאורים האמינו כי הימים הראשונים של חייהם הלאומיים היו טובים מאד וקראו אותם „תור הזהב", אבל בהמשך הימים הורע מצבם וכן הולך ומתקרב העולם כלו לזמן שבו יסבול מין האנושי ממצב רע מאד חומרי ומוסרי — האמינו בני ישראל ההיפך מזה, כי אף שחייו הלאומיים

בראשונה, בתחלת התפתחותם היו מלאים עצב ויגון, אבותיו הראשונים היו נדים ונעים מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר ולא ידעו מנוח לנפשם, וכאשר הגיעו למדרגת עם היו שקועים בעבדות ושפלות נוראה בארץ מצרים, בכל זאת קוו כי עתידם יהי מזהיר מאד, כי העולם הולך ומתקדם ומתפתח יותר ויותר בחומר וברוח, ובאחרית הימים ימשול אך טוב וחסד בעולם. וזו היא האמונה בפרוגרס שהנחיל עם ישראל לזרעו אחריו גם לכל העולם כלו.

מתי נולד הרעיון בישראל? בעלי הדרש מעמנו וגם התיאולוגים הנוצרים מצאו את הגרעין של הרעיון הזה כבר בפרשיות הראשונות מספר בראשית. וחז"ל הקדימו אותו עוד יותר ואמרו כי שמו של משיח קודם לבריאת העולם: שבעה דברים נבראו קודם יצירת העולם: תורה... ושמו של משיח (פסחים נד.). אבל אם נעיין בעינא פקיחא בכתובים נראה כי השם משיח היה בתחלה אך תאר כבוד למלכים, לכהנים גדולים, וגם עם ישראל בכלל נקרא משיח: אל תגעו במשיחי ובנביאי אל תרעו (תהלים קה. 15). וביחוד מתואר בכה"ק איש מצויין מבית דוד שיושיע את ישראל בעת צרה ומצוקה. האיש הזה יהיה מוכתר במעלות מוסריות גבוהות ונכבדות מאד והוא יגביה את בני ישראל כלו למדרגה מדותית ומוסרית נעלה וגם עמים אחרים אליו ידרשו, כי צדק יהיה אזור מתניו ואמונה אזור חלציו (ישעיה יא.). הימים אשר תקות כאלו התעוררו בלבות עם ישראל היו ימי ממלכת אחז, יהויקים, יהויכין — ימי צרה ומצוקה לישראל אבל לפני הזמן הזה לא נמצא בכה"ק שהנביאים ינבאו מאיש פרטי מצויין כזה, אבל איש כזה יופיע אך אחרי אשר ה' בעצמו יתקן עולם במלכות שדי ותמלא הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים.

גם קדמוני ומתנו מתקני תפלת שמונה עשרה קבעו נוסח הברכות באופן שהמתפלל יפנה בכל הדברים השייכים לגאולת ישראל לה' בעצמו כי הוא בכבודו יעשה זאת ולא על ידי משיח, כמו: „וגאלנו מהרה למען שמך כי גואל חזק אתה; תקע בשופר גדול לחרותנו ושא נס לקבץ גלויותינו וקבצנו יחד מארבע כנפות הארץ: ומלוך עלינו אתה ה' לבדך בחסד וברחמים; ולירושלים עירך ברחמים תשוב... ובנה אותה בקרוב בימינו בנין עולם" ואחר כך „את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח" וגם בתפלה של שבת: „אפס בלתך גואלנו לימות המשיח". והתימא על הרמב"ם שכתב בפרק יא. מהלכות מלכים כי המלך המשיח יקבץ את נפוצות יהודה וישראל, ויבנה את בית המקדש בירושלים ועוד. ועיין עיקרים מאמר א. פרק כג.

למעלה אמרנו כי יש הבדל רב בין ישראל לעמים בנוגע להתפתחות והתקדמות מין האנושי, שבני ישראל מאמינים כי העולם ומין האנושי הולך ומתקדם ומתקרב לטוב. ואומות העולם מאמינים להיפך שהעולם ומין האנושי הולך ומתרחק יותר ויותר מן הטוב ומתקרב אך להרע. ואם ישאל השואל הלא התורה תספר לנו כי בתחלת בריאת העולם היה האדם חי בגן עדן מקום שלא חסר בו שום טובה והצלחה וגם לא ידע מהמות ואך כאשר חטא נגרש ממנו, על זה נוכל להשיב, כי הדבר הזה היא ראיה להיפך המחזקת את דברינו. כי ענין הגן עדן וגירוש האדם ממנו מורה כי כל מה שברא הקב"ה בעולמו הוא אך טוב. כמו שביארה התורה אחר ספור הבריאה של כל יום מששת ימי בראשית: וירא אלהים כי טוב, ובסוף הבריאה נשנו הדברים: וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד. ואך האדם בחטאו הפך את הטוב לרע, אולם אם ייטיב מעשיו בכחו לחפוך את הדברים לטוב לו כל הימים. אולם אומות העולם, הפרסיים, היונים,

וחרומאים, היותר מצוינים בחכמתם וידיעתם את העולם מכל עמי תבל האמינו, כי העולם מתקרב יותר ויותר לרע מסבת מלחמת שתי רשויות שהאמינו במציאותם בעולם, כי לדעתם האל הפועל הטוב בעולם הוא חלש מהאל הפועל ומרבה אך הרע בעולם. ובכן אין בכח האדם להפוך הדברים מרע לטוב, לעומת זה בני ישראל מאמינים כי כל מה שנברא בעולם הוא אך טוב, ואך האדם הפך את הטוב לרע במעשיו הרעים, ולזאת אם ישפר מעשיו, לעשות אך טוב, יושר, צדק ומשפט בינו, ובין מין האנושי בכלל תבוא העת המקווה, היא ימות המשיח. רמזים לכל אשר אמרנו נמצאים, רבים בכתבי קדשנו. ברכת נח את בניו נאמר: „יפת אלהים ליפת וישכון באהלי שם", לאברהם, ליצחק וליעקב נאמר: ונברכו בך כל משפחות האדמה, והתברכו בזרעך כל גויי הארץ, ונברכו בך כל משפחות האדמה ובזרעך (בראשית יב. 2, 3; כו. 4; כח. 14). משה מבטיח להם לבני ישראל שאם ישובו אל ה' בכל לבם ובכל נפשם: „ושב ה' אלהיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך ה' אלהיך שמה... והביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה, והטיבך והרבך מאבותיך . . . (דברים ל.). מטרת מתן התורה לישראל אצל הר סיני היתה — לעשות את עם ישראל ממלכת כהנים וגוי קדוש שיהיה לאור גוים להכינם שיוכלו לקבל עול מלכות שמים עליהם ללכת באורח מישור לעשות אך צדק ומשפט ושיבינו כי הברכה שנתברכו בה „ועל חרבך תחיה" לקללה נהפכה להם.

הנביאים הרחיבו את רעיון המשיחי לאורך ולרוחב. הנביא יואל בדברו על העת המאושרה ההיא, על ימות המשיח, מנבא כי אז ישפוך ה' את רוחו על כל בשר ונבאו בניכם ובנותיכם, זקניכם חלומות יחלומו, בחוריכם חזיונות יראו, וגם על העבדים והשפחות ישפוך את רוחו, כי הנה בימים ההמה ובעת ההיא אשיב את שבות יהודה וירושלים, וקבצתי את כל הגוים והורדתים אל עמק יהושפט ונשפטתי עמם שם על עמי ונחלתי ישראל אשר פזרו בגוים ואת ארצו חלקו (יואל).

הדברים האלה מכלכלים בתוכם הנקודות היותר נכבדות מהרעיון המשיחי: הארץ תמלא דעת ה', העמים החוטאים שהצרו לישראל יקבלו עונשם למען ייטיבו דרכם, נפוצות יהודה ישובו אל ארץ אבותיהם, העולם יתוקן במלכות שדי שתוסד בירושלים, ועמים רבים יעירו ויעוררו איש את אחיו לאמר: לכו ונלכה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באורחותיו כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים. הנביאים הושע וישעיה מוסיפים עוד כי כאשר תוכן ותכונן מלכות שדי בירושלים, ותפרוש כנפיה בכל העולם אז יעמוד בראש אדם מצויין מאד ממשפחת דוד שישפוט בצדק דלים והוכיח במישור לענוי ארץ, כי האיש הזה יהיה מוכתר במעלות מוסריות נכבדות מאד. כי תנוח עליו רוח ה' רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה רוח דעת ויראת ה', והיה צדק אזור מתניו והאמונה אזור חלציו (הושע, ישעיה). וכרתי להם ברית עם חית השדה ועם עוף השמים, וקשת וחרב מלחמה אשבור מן הארץ והשכבתים לבטח (הושע). ועיין בספר המצויין של ד"ר קלויזנער הנקוב בשם „הרעיון המשיחי בישראל". קראקוי, תרס"ט.

משך, בנו של יפת. העם הזה נזכר תמיד בכה"ק ביחד עם תיבל; יוצא מן הכלל הזה הוא אך מקום אחד (תהלים קכ. 5) „אויה לי כי גרתי משך, שכנתי עם אהלי קדר" מקום שנזכר בו אך „משך" לבדו, והמשורר יתאונן כי מזלו גרם לו להיות נע ונד בארץ פראי אדם. בעם המשכים והקדרים היושבים באהליב. אין כל ספק שהעמים משך ותובל המה

העמים הידועים בספרות העמים בשם „משכי, ותוברני״. בשרידי כתובות האשורים בא השם משך בתמונת מושכי וכן יכנו אותם השבעים. פראנץ דעליטש אסף את כל המקומות בכתובות הנזכרות שמדובר בם אדות העם משך ביחד עם המקומות שנדבר אדותם בספרות ימי הבינים ולענארמאנט שקיל וטרי בענין הזה ברחבה. הנביא יחזקאל מזכיר את העמים משך ותובל בין העריצים אשר נתנו חתיתם בארץ החיים (לב) ובמקום אחר (לח.) הוא מנבא כי העמים האלה יהיו בקשר עם גוג נשיא ארץ המגוג וה׳ אלהי ישראל ישפוט אותם בהמטירו עליהם אש וגפרית ואבני אלגביש.

מקום מושבם של העמים משך ותובל לפי השערת חכמי העמים היה מעבר להרי קוקז בין הים השחור והכספי. יחזקאל מתאר אותו בתאר רוכל בנפש אָדם למכרם לעבדים (יחזקאל כז. 13). ישעיה בדברו מהעמים תובל ויון יזכיר אתם גם מושכי קשת, ולפי השערת ש״ב המלות מושכי קשת באות תחת השם „משך״ והנה מבארות מדוע נקרא העם הזה בשם משך מפני כי המה מושכי קשת, כלומר מלומדי מלחמה בקשת. סופרי העברים בדורות הבינים מכנים בשם משך ארץ משכויה (מאסקווא) היא ארץ רוסיה. וכן ראש משך (יחזקאל לח. 3), רוסיה המשכוית וכן היא גם דעת האחרונים מחכמי העמים.

משכן, עיין ערך אוהל מועד.

משל, הוא דמיון דבר לדבר נודע באיכותו או מפורסם לשומעיו. כמו: „והיה (הצדיק) כעץ שתול על פלגי מים אשר פריו יתן בעתו ועלהו לא יבול וכל אשר יעשה יצליח (תהלים א. 3), או תרועם בשבט ברזל ככלי יוצר תנפצם (שם ב. 9), או בדבר ה׳ ליחזקאל (כד. 3), „משול אל בית המרי משל ; „שפות הסיר, שפות וגם יצק בו מים״ וגו׳, שתכלית דמיונו הוא „שבית המרי הזה נטמא בגלולי תועבותיו כסיר אשר חלאתה בה ועד מתי לא תוכל נקיון. לפעמים ישתמש הכותב בספור שלם, לקוח ממערכת החיים, הצמחים והמצוקים. כאלו היו ביכלתם לחשוב מחשבות ולדבר כבני אדם והספור הזה יהי משל למעשה ופעולת בני אָדם (פאבל), מסוג הזה הוא המשל של יותם בן גדעון בשופטים (ט. 8 — 15), והמשל של יהואש מלך ישראל ששלח אל אמציה מלך יהודה (מ״ב יד. 9). השם משל יבוא גם כן על מאמר מליצי שממעט מליו נשקפו ענינים רבים הכלולים בו, כמו : ונשאת המשל הזה על מלך בבל ואמרת : איך שבת נוגש שבתה מדהבה (ישעיה יד. 4), הנה בניב הקצר הזה יתאר שקט כל מרחבי ארץ ושלות כל ארצות גוים במות מרעיש ממלכות הזה. בשם משל יכונה גם כן ניב שפתים השגור בפי בני אָדם כחוק ומשפט לעניני החיים הנרמזים בו, כמו מה לתבן את הבר (ירמיה כג. 28), מובן בו : מה לשקר עם האמת ? מה לצדק עם הרשע ? מה לרע עם הטוב. בשם משל יכונה גם כן ניב לעגי לצון כחצים שנונים יורדים חדרי בטן, „ואהי להם למשל״ (תהלים סט. 12), ועל משל כזה יאמר המושל : חוח עלה ביד שכור ומשל בפי כסילים (משלי כו. 9), דוקר ומכאיב גם נקי וצדיק.

משל או משאל, שם עיר בנחלת מטה אשר (הושע יט. 26), ונתנה ללוים מבני גרשון לשבת בה. תכונתה כעת לא נדע.

משלי, ספר אחד מחלק הכתובים שבכה״ק, המכלכל בתוכו אספת מאמרים קצרים אשר כל אחד מהם כולל ענין רב במוסר וחכמה. הספר הזה נחלק בכלל לשלשה חלקים. 1) מבוא, המדבר אך בשבח החכמה, מן קאפיטל א עד סוף ט. בראש המבוא כתוב כי הדברים הנאמרים בהחלק הזה המה משלי שלמה בן דוד מלך ישראל. 2) החלק השני המה

הקאפיטול, מן י. עד כב. 16. ובראשו נזכר עוד הפעם בקצרה „משלי שלמה". בסוף החלק הזה תבאנה שלש הוספות א) מן כב. 17 עד כג. 14 ; ב) מן כג. 15 עד כד. 22. ג) מן כד. 23 עד — 34 ; החלק השלישי יכיל בקרבו עוד קבוצת משלים של שלמה שהעתיקו אנשי חזקיה מן כה. 1 עד כט. 27. בסוף החלק הזה תבואנה ארבע הוספות 1) משא אגור בן יקה נגד הכופרים בה' מן ל, 1. עד 9; 2) משא נגד ארבעה חטאים גדולים מן 10 עד 33 ; 3) , מן לא, 1. עד 9 ; משא הנקוב בשם דברי למואל. 4) ולאחרונה תהלה ושבח לאשת חיל מן לא. 10 עד גמירא.

המשלים או הפסוקים המיוחסים לשלמה, לבד המבוא, סובבים הולכים על עניני הדת והחיים, והקשר החזק שמחויב להיות ביניהם. ועל יחוס בני האדם איש לרעהו גם כן על פי רוב מנקודת הראות של הדת. על פי רוב יחשבו בני אדם כי כל מעשה אשר יעשו תלוי בחפצם ובהמקרים אשר יסובבוהו בחיים, ולא ידעו ולא יבינו כי כל פעולותיהם מונהגות בחפין כח טמיר ונעלם כח אלהי, המוליך אותם למטרה ידועה, נביא, בזה איזה פסוקים המעידים ומחזקים את אשר אמרנו. „בכל מקום עיני ה' צופות רעים וטובים (משלי טו. 3) . שאול ואבדון נגד ה' אף כי לבות בני אדם (שם. 11) נר ה' נשמת אדם תופש כל חדרי בטן (כ. 27) . ובכן ברור הדבר כי ה' לבדו נוהג בחסדו כל דור וכל מעשי איש פרטי, ויען כי כל מחשבות אדם ותוצאותיהן תלויות בחפץ הבורא, כמו שנאמר : לאדם מערכי לב ומה' מענה לשון (טז. 1) . לב אדם יחשב דרכו וה' יכין צעדו (9) . בחיק יוטל את הגורל ומה' כל משפטו (33) . רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום (יט. 21) , מה' מצעדי גבר ואדם מה יבין דרכו (כ. 24) , סוס מוכן ליום מלחמה ולה' הישועה (כא. 31) — לכן ה' כשופט צדק ישלם לאיש כמעשהו כמו שנאמר : הן צדיק בארץ ישולם אף כי רשע וחוטא (יא. 31) , זורע עולה יקצר און ושבט עברתו יכלה (כב 8) . ויוצא מזה : כי כעבור סופה ואין רשע וצדיק יסוד עולם (י. 25) יד ליד לא ינקה רע וזרע צדיקים נמלט (יא. 21) . בית צדיק חוסן רב ובתבואת רשע נעברת (טו. 6) , לא יועילו אוצרות רשע וצדקה תציל ממות (י. 2) . פועל אוצרות בלשון שקר הבל נדף מבקשי מות (כא. 6) יראת ה' תוסיף ימים ושנות רשעים תקצורנה (י. 27) , זכר צדיק לברכה ושם רשעים ירקב (7), רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד (כא, 21) ואם כן : אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה' (30) ובכן הולך בתום ילך בטח, ומעקש דרכיו יודע (י. 9) . תומת ישרים תנחם, וסלף בוגדים ישדם (יא. 3) . ובכן מתפתחות מדות טובות באדם המובילות אותו להיים מאושרים יראת ה' מוסר חכמה ולפני כבוד ענוה (טו. 33) . עקב ענוה יראת ה' עושר וכבוד וחיים (כב. 4) , ולעומת זה בא זדון ויבוא קלון, ואת צנועים חכמה (יא. 2) , רק בזדון יתן מצה ואת נועצים חכמה (יג, 10). דרך אויל ישר בעיניו ושומע לעצה חכם (יב. 15) . חכמת ערום הבין דרכו ואולת כסילים מרמה (יד. 8) , כל דרכי איש זך בעיניו ותוכן רוחות ה' (טז. 2) . כל דרך איש ישר בעיניו ותוכן לבות ה' (כא. 2) , לב חכם ישכיל פיהו ועל שפתיו יוסיף לקח (טז, 23). לא יחפוץ כסיל בתבונה כי אם בהתגלות לבו (יח. 2) . מחשבות חרוץ אך למותר (כלומר, יגיע לו על ידם גם מותרות) וכל אץ אך למחסור (כא. 5). בפסוקים אחדים יראה החכם את היתרון של הכובש את יצרו ותאותיו על ההולך בשרירות לבו למלא את כל תשוקותיו טוב ארך אפים מגבור. ומושל ברוחו מלוכד עיר (טז. 32).

הקובץ השני של המשלים מן קאפ. 25 עד 29 איננו יורד עמוק כל כך לתוך תוכו של מעשי בני אדם. במשליו הוא מגלה טפח ומכסה טפחים, כאלו הוא מתירא לגלות את כל מורשי לבבו. המליץ חי בזמן שכבוד מלך אבד חנו בעיני העם, מפני שהתנהגו עצמם כמושלים עריצים ולזאת סר צל קדושתם מעליהם. מצב המוסרי של העם היה מסוכסך ומבולבל המליץ מיעץ את המלך לשפוט בצדק דלים לא בשם הצדק, כי אם לטובתו כי אז כסאו לעד יכון (משלי כט. 14) את הרשע המושל על עם דל הוא מדמה לארי נוהם ודוב שוקק (שם כח. 15), ומזה יש להוכיח כי מושלים כאלה לא היו אז חזיון בלתי נפרץ. ולזאת לא יצפה למשפט צדק מצד המלך. כי אם מה' (שם כט, 26). בכלל ישתדל המליץ בחלק הזה להטות לב שומעי לקחו לסור מרע והיה מסתפק בזה אם היה יודע שדבריו הכו שורש בלב שומעיו. הדבר הזה מורה כי מצב המוסרי של הצבור היה נמוך אז מאד.

עתה נשאר לנו אך לדבר דברים אחדים מתכן הארבעה נאומים הבאים בסוף ספר משלי. בנאום הראשון יכה הנואם בשבט פיו את הכופרים בה' ובהנהגתו את העולם ומבקש מאת ה' כי לא יתן לו עושר רב וגם יצילהו מריש ועוני כי שניהם מעבירים את האדם על דעתו ועל דעת קונו: פן אשבע וכחשתי ואמרתי מי ה', ופן אורש וגנבתי ותפשתי שם אלהי. הנואם מסתפק במיעוט ושואל מאת ה' אך שיטריפהו לחם חקו.

הנאום השני מטפח על פני החטאים היותר קשים שכפי הנראה היו אז להם מהלכים בעם: חלול כבוד הורים, חירות מופקרת נגד טהרת המשפחה, גאוה נמרצה שבגללה ישפיל את כבוד חברו עד שאול תחתיה, וגזל עניים. דור חרבות שניו ומאכלות מתלעותיו לאכול עניים מארץ ואביונים מאדם.

הנאום השלישי הוא מוסר אם למלך למואל, במוסרה היא תזהיר את בנה כי לא יתן לנשים חילו, שלא ישתה יין ושכר, פן ישתה וישכח מחוקק וישנה דין כל בני עוני, כי אם יפתח פיו לשפוט צדק ולדין דין עני ואביון.

הנאום הרביעי מדבר בשבח אשת חיל, שיראת ה' היא אוצרה, צופיה הליכות ביתה, פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה, ובגלל זאת בעלה ובניה יהללוה ויאשרוה.

חכמים אחדים מנשאים את ספר משלי למדרגה גבוהה מאד כי מטרתו דומה למדרגת התורה. התורה היא ספר דתי לעם כלו או לכל מין האנושי, ומתאמצת לסדר עניני חיי העם או מין האנושי על יסודות צדק ומשפט ודרכי המוסר, וספר משלי לקח לו למטרה חיי איש פרטי לנהגהו בדרך הצדק והיושר לטוב לו כל הימים.

משלחת, פעולת השולח. משלחת מלאכי רעים (תהלים עח. 49), ואין משלחת במלחמה (קהלת ח. 8), לא יועיל שלות מלאכים לשלום אחרי נצחה אש המלחמה. מקביל אל שלפניו: ואין שלטון ביום המות (ש"ב).

משלם, שם עצם פרטי, השם הזה נזכר 21 פעמים בכה"ק. 1, 2, 3, שלשה אנשים משבט בנימין מובאים בשב הזה בדהי"א (ח. 17; ט. 7. 8); 4. משבט גד (שם ה. 13); 5. אבי אביו של שפן הסופר (מ"ב כב, 3); 6. אביו של חלקיהו הכהן (דהי"א ט. 11); 7. איש אחד מן הכהנים (שם 12); 8. מבני קהת לנצח על שיר הלוים בימי יאשיהו (דהי"ב לד. 12); 9. אחד מן בני זרבבל (דהי"א, ג. 19); 10. בן ברכיה. אליו שלח עזרא להביא משרתים לבית ה' בירושלים. (עזרא ח. 16), והוא עזר לדורשים לשלח את הנשים הנכריות (שם י. 15); 11. בן בני אחד מן האנשים שלקחו להם נשים נכריות (שם 29); 12. בן ברכיה ממחזיקי בנין

החומה בימי נחמיה (נחמיה. ג. 4). בתו היתה נשואה לחנן בן טוביה העמוני (שם ו. 18); 13 בן בסודיה, הוא ורעהו יוידע החזיקו בשער הישנה קרוהו והעמידו דלתותיו ומנעוליו ובריחיו (שם ג. 6); בקרוא עזרא את ספר התורה היה מן העומדים לשמאלו; 14. 15. כהן, ונשיא בימי הכהן הגדול יויקים; המה היו גם כן מן החתומים על האמנה (נחמיה י. 7. 20); 16. אחד משרי יהודה שלקחו חלק בתהלוכה בעת קדשו חומות ירושלים (נחמיה יב. 33); 17, 18, 19. מראשי הלוים בימי יויקים הכהן הגדול, (נחמיה יב. 13. 16. 25).

1) **משלמות,** אבי מרכיהו מבני אפרים בימי אחז מלך יהודה (דהי"ב כח. 12).

משלמות 1), בן אמר מראשי האבות לכהנים (נחמיה יא. 13) ובדהי"א (ט. 12) בא שמו בתמונת משלמית בחירק תחת המם השני. 2) אבי ברכיהו מבני אפרים בימי אָחז מלך יהודה (דהי"ב כח. 12).

משלמיה, בן קרא מבני אסף הוא ובנו זכריה היו מן השוערים (דהי"א ט. 21), ובמקום אחר (שם כו. 14) בא שמו גם שלמיהו.

משלמת, בת חרוץ מיטבה אשת המלך מנשה ואם בנו אמון (מ"ב כא. 19). שמות אמות המלכים הבאות בספר מלכים מן משלמת והלאה כלם יבואו עם שם אביהם ומקום מולדתן, ושם אמות המלכים שלפני מ ש ל מ ת, יבואו בלא זה.

משמן, עבי החי והעמת מדשן וחלב ומשמן בשרו ירזה (ישעיה יז. 9). ובמשמני מדינה יבוא (דניאל יא. 24), בחלקי המדינה השמנים ודשנים. גם איש דשן, בריא בשר נקרא משמן. ישלח ה' במשמניו רזון (ישעיה י. 16).

משמנה, שם אחד הגבורים מבני גד שבאו אל דוד לצקלג (דה"י א'. יב. 11).

משמע, שם אחד משנים עשר נשיאי בני ישמעאל (בראשית כה. 14). החוקרים לא מצאו מקום שבו התישב השבט הזה, לפי השערת דיללמאן המקום הזה ידוע כעת בשם דזעבעל מיסמא מזרחה לואדי סירהאן בקרבת ארץ אדום, או רזעבעל מיסמא אחר, ברומת לתסא הוא המשמע המבוקש. 2) שם אחד מבני שמעון (דהי"א. ד. 25).

משמעת, שמוע בקול, נאמן וסר אל משמעתך (ש"א כב. 14). ונתן קרא בזה ו ש ר על משמעתך, לכן תרגם ו ר ב על משמעתך, גם חיל הקרוב למלך למלא מצוותיו נקרא בשם משמעת, וישימהו דוד על משמעתו (ש"ב כג. 23), ובני עמון משמעתם, שומעים בקול דברם וממלאים מצותם, וכן כתוב על לוח מישע מלך מואב שנגלה בימינו כי כל דיבן משמעת (שורה 28, עיין ערך מישע).

משמר 1), מקום לשמור, בית כלא. 2) חיל שומרים (וואכ־פאסטען) ונעמיד משמר עליהם, יומם ולילה מפניהם (נחמיה ד. 3).

משמרת 1), שמירת דבר ממכשול ונזק, משמרת בית המלך (מ"ב יא. 5), ובא גם על מקום מצב השומרים, על משמרתי אעמודה (חבקוק ב. 1), 2) שמירת דבר בגלל חשיבותו, הניחו לכם למשמרת (שמות טז. 23), ודוד אמר לאביתר: משמרת אתה עמדי (ש"א כב. 23), כלומר, פקדון שמוטל עלי לשמרו. 3) חק ומשפט שמחויבים בני אדם בשמירתם, וישמר משמרתי מצותי חקותי ותורותי (בראשית כו. 5).

משנה 1), כפל מספר, ושלמתי ראשונה משנה עונם (ירמיה טז. 18), כמו כפלים בכל חטאתיו (ישעיה מ. 2), וכסף משנה קחו בידכם (בראשית

מג. 12). כסף כפלים. שמא הוקר השער (רש"י לפי המדרש.) 2) מעלה שניה בכהונת מלך, שר או כהן, אתה תמלך על ישראל ואנכי אהיה לך למשנה (ש"א. כו, 17). בנולדים נקרא משנה הנולד אחר הבכור : הבכור יואל ושם משנהו אביה (ש"א, ח, 2). ובבהמה נחשבו המשנים למיטב העדר : ועל מיטב הצאן והבקר והמשנים (שם טו. 9). ויונתן קרא והבקר השמנים המ"ם בצירי, ולכן תרגם ותורי שמניא. ביחס העיר ירושלים נקרא בשם „משנה" חלק שני מהעיר, והיא יושבת בירושלים במשנה (מ"ב. כב. 14) ויללה מן המשנה (צפניה א, 10). ולא נודע איזה הוא, יש משערים שהוא בין החומותים)מ"ב כה. 4) והמתרגם העתיקו : „בית אולפנא" מקום „משנה התורה". 3) בחכמת השיר משנה הוא הקול השני לקול עלמות (צווייטער דיסקאנט) הנקרא גם „בן" ועמהם אחיהם ה מ ש נ י ם זכריהו בן (דהי"א טו. 18) . המכונה גם זכריהו המשנה (טז. 5) , ולכן יבוא „משנה" בענינו הזה כמו בכהנים היפך השם ראש : ומתניה בן מיכא בן זבדי בן אסף ראש התחלה יהודה לתפלה ובקבקיה „משנה" מאחיו (נחמיה יא. 17) . 4) „משנה התורה" ענינו העתקת תורת משה, „וכתב לו זאת משנה התורה הזאת על ספר מלפני הכהנים הלוים (דברים יג. 18) , ויכתוב שם על האבנים את משנה תורת משה (יהושע ח. 32) תרגומו : „פתשגן אורייתא", ולדעת התלמוד ענינו שתי תורות : אחת מונחת בבית גנזיו ואחת נכנסת ויוצאת עמו (סנהדרין כא. :) (ש"ב).

משעם, בן אלפעל מבני בנימין (דהי"א ח. 12) .

משפחה, צאצאי בית אב אחד ונבדל מן שבט שענינו בתי אבות חרבה מגזע אחד. בתולדות בני האדם הקדמונים נקראו בשם „משפחה" גם צאצאי ראש אומות אחד. עם, גוי, כמו משפחת מצרים (זכריה יד. 18) ; בשאר בעלי החיים נקרא בשם משפחה — מין כמו : כל החיה, כל הרמש וכל העוף, כל רומש על הארץ ל מ ש פ ח ו ת י ה ם (בראשית ח. 19) .

יחוס בני המשפחה איש לרעהו בין בני ישראל שונה מאשר בין העמים גם היותר נאורים בימים הקדמונים. הבנים היו כל כך יקרים בעיני הוריהם היהודים שהמציאו להם שמונה שמות שונים לפי מדרגת התפתחותם מיום הולדם עד אשר הגיעו לימי הבחרות. 1) בשם ילד ילדה נקרא הנוצר מיד בצאתו מרחם אמו. 2) כל זמן שהוא יונק משדי אמו הוא נקרא יונק. 3) עולל, עוללי טפוחים (איכה ב. 20) , ילדים רכים שעודם גדלים בטפוחי אמותם, הנשואים בזרוע. 4) גמול אחר שנגמל משדי אמו ומפרנס את עצמו באכילת לחם ומזון. 5) טף, ילד קטן הכרוך מאד אחרי אמו לבלי יוכל לעזוב אותה אף לרגע קל. 6) עלם, מלא כח עלומים. 7) נער, המתנער עצמו מעפר הילדות ומכין עצמו לימי הבחרות. כל אלה השמות מורים כמה יקרים היו הבנים לאבותם, כי היו שמחים לקראת כל שנוי קטן במדרגת התפתחות שנות חייהם. חז"ל מצאו רמז בפסוק עוללי טפוחים על דואג בן יוסף שהיתה אמו מדדתו בטפחים בכל יום לתת זהב לבית המקדש לפי מה שהיה גדל (סנהדרין. לח:) להאבות היתה הזכות להתנהג עם בניהם כאות נפשם. לשבט או לחסד, לחיים או למות. לגרש את הבנים מבית הוריהם היה דבר מורגל מאד בין היונים, וגם הפלוסוף הנודע אריסטו לא מצא בזה שום עול. לעומת זה השקפת כה"ק על הדבר הזה הוא ההיפך מן הקצה אל הקצה. אדות שת בן אדם נאמר כי הוא נולד לאביו בדמותו וצלמו, בצלם אלהים. חוק התורה מעולם לא נתנה רשות להאב לגרש את בנו מביתו. האב שהקריב את בנו לעבודה זרה נענש בעונש מיתה ואם היה לאיש בן סורר

ומורה איננו שומע בקול אביו ובקול אמו עליהם היה להביאו לבית דין והדיינים שמו עליו עונש לפי רוע מעלליו. בכה"ק הננו מוצאים מקומות רבים המראים עד כמה גדלה אהבת ההורים לבניהם. למך קרא לבנו הנולד לו בשם נח בתקותו כי הוא ינחם את בני דורו מעצבון ידיהם ומן האדמה אשר אררה ה׳. יעקב התאבל על בנו יוסף שנאבד ממנו, ויאמר כי ירד אל בנו אבל שאולה. כאשר הגיע השמועה לדוד כי אבשלום בנו שמרד בו נהרג, נשא עליו קינה ויאמר : מי יתן מותי אני תחתיך בני אבשלום ! ועוד רבים כמו אלה.

זכיות האבות על בניהם היו מגודרות ומוגבלות על פי החוק, והבנים היו מחויבים להראות להוריהם אותות אהבה ויראה כבוד ויקר. המקלל או המכה אביו או אמו היה נענש בעונש מיתה, אבל לא מידי הוריו כי אם על ידי בית המשפט. המנהג היה כי האבות היו בוחרים אשה הוגנת לבניהם, אבל אם הבן היה חפץ באשה אחרת שלא ישרה בעיני האב לא היה יכול האב לכופו לעשות כרצונו. שמשון לקח לו אשה מבנות פלשתים נגד רצון אביו. האב לא היה יכול לבכר את בנו מאשתו האהובה לו נגד בנו הבכור שנולד לו מאשתו השנואה לו כי הוא נגד חוק הירושה. ועיין ערך תורה.

משפט, פעולת השופט בכהונתו, שקול הדין בדעתו ולרוח החקים.

לעשות בהם משפט כתוב (תהלים קמט. 9), לענשם כדת וכחוק. עושה משפט לעשוקים (שם קמו, 7). להצילם מרעה. על סדור דברים לפני השופט נאמר : ערכתי משפט (איוב יג. 18), אערכה לפניו משפט (שם כג. 4). שקול הדעת במשפט תארו הקדמונים בסמל „מאזנים“ : פלס ומאזני משפט לה׳ (משלי טז. 11). בענין ישקלני במאזני צדק (איוב לא. 6). היונים והרומאים נתנו להמשפט סמל האלילה „נעמעזיס“ אוחזת מאזנים ועיניה סגורות לבלתי הכר פנים במשפט, ובמקרא נאמר על מעות הדין „מטה משפט“ (דברים כז. 19), כלומר מכריע בערמה את כף המאזנים. הבטוי : דינו לבקר משפט (ירמיה כא. 12) ענינו כמו משפטו יתן לאור (צפניה ג. 5), והוציא כאור צדקך ומשפטיך כצהרים (תהלים, לז, 6). השם משפט יורה גם כן על הזכות והרשות שיש לאדם לפי החק. משפט הירושה (ירמי׳ לב. 7) משפט המלך ש"א. ח. 9). רשות המלך לפי החק. השם משפט יורה לפעמים על מושג דרך, וסדר או מנהג קבוע, יכלכל דבריו במשפט (תהלים קיב. 5), ביאורו : יערוך עניניו בסדר ושכל טוב

המשפט נחלק בכלל לשני חלקים : משפט או דיני ממונות ומשפט או דיני נפשות ודיני ממונות ודיני נפשות גם כן נחלקים לסעיפים וענפים שונים. בתורה המשפטים מעורבים בלי סדר, כי עקר התורה ללמד את האדם דרך הישר והטוב בנוגע לחובות הגוף וחובות הנפש, בין האדם להאדם ובין האדם ליוצרו וקונו. אולם בתלמוד יבואו הדינים והמשפטים מסודרים כל ענף למינו, וכן יבואו דיני ומשפטי ממון בשלש מסכתות בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא, דיני עדות ושבועות במסכת שבועות וכן הלאה. ועיין ערך תורה שם ימצא הקורא ההבדל בין משפטי ישראל למשפטי העמים הקדמונים ועוד ענינים רבים הנוגעים למשפטי ישראל.

משפתים, גדרותים, מקום גדרות צאן וגדרות בקר : למה ישבת בין המשפתים לשמוע שריקות עדרים (שופטים ה. 16).

משק, מנהג, הליכות בית וסדריו. ובן משק ביתי (בראשית טו. 20) צופה הליכות ביתי ונוהג סדריו.

משק, מריצת דוחקים איש את אחיו. כמשק גבים (ישעיה לג. 4).

בפרץ ארבה שגויותיהם משיקות אשה אל אחותה במרוצתם.

משקה, אחד הנוזלים המרוה נפש שותיו. וכל משקה אשר ישתה. (ויקרא יא. 34). ממונה על שקויי אדוניו. משקה מלך מצרים (ברא׳ מ, 5). מקום רוה מים, וירא את כל ככר הירדן כי כלה משקה (שם יג. 10).

משקל, תכן המשא על מאזנים. בקע משקלו (בראשית כד. 22) לעשות לרוח משקל (איוב כח. 25) תכן לכובד האויר.

משקלת, אבן משקל בקצה הקו שמורים הבונה על החומה לבחון את ישרה. ובמליצה על הקמת משפט צדק ומישרים ושמתי משפט לקו וצדקה למשקלת (ישעיה כח. 17).

משקע, מקור שהרפש שוקע ונופל על תחתיתו ומשקע מים תשתו (יחזקאל לד. 28). מים שנזדכו משקיעת הרפש מטה.

משרה, עסים פרי. ממולח ונמס, משרת ענבים (במדבר ו. 3).

משרעי, שם מקום בלתי נודע נזכר (בדהי״א (ב, 53). וכפי הנראה היה בחלקו של נחלת מטה יהודה.

משתה, סעודה לקרואים שותי יין ויעש להם משתה (בראשית יט. 3). משתה שמנים משתה שמרים (ישעיה כה. 6) הראשון ענינו מרק בשר שמן, והשני משקה מזוג בעסים פרי.

מת, ובא רק ברבוי מתים. פלטה נפשי מרשע (שהוא) חרבך, ממתים (מאנשים שהם) ידך (שבט אפך) ה׳, ממתים (מאנשים) מחלד חלקם בחיים שהם מעולם הגשמי הממלאים בטנם מטובך (תהלים יז, 13). השם מתים כנוי לאדם הוא להורות על פי רוב על המגושם הולך ומזומן למות בלי תקוה לחיים נצחיים מתי שוא, מתי און (איוב יא. 11 ; כב. 15).

מתבן, אגודת תבן. כהדוש מתבן במי מדמנה (ישעיה כה. 10).

מתג, ותוק ברזל בפי בהמת הרוכב לעצור מהלכה ולהפנותה לחפצו. מתג לחמור (משלי כו. 3). אל תהיו כסוס כפרד אין הבין במתג ורסן עדיו לבלום (תהלים לב. 9), פתרון הכתוב הוא : הסוס לא יבין והרסן הנחשב לו כעדיו להתפאר בו, הוא רק לבלום לבל יקרב אליך להזיקך, המשל לבלי התהלל במתת שקר, כמו בכבוד ותנף שמתניפים בם לאדם לפעמים רק למען המלט מרשעו ומזדון לבבו, בהשאלה : מתג האמה, ענינו עוצר ושלטון המדינה, כן נאמר בגת עיר המלוכה של הפלשתים : ויקח דוד את מתג האמה מיד פלשתים (שם. ה. 1). ובדהי״א (יח. 1). בא במקומו: גת ובנותיה.

מתושאל, בן מחויאל ואבי למך מצאצאי קין (בראשית ד. 18). דיללמאן מבאר הוראת השם הזה מת־שלאל, (איש־של־אל). עיין ערך מת,

מתושלח, בן חנוך ואבי למך מצאצאי שת (בראשית ה. 21). הוא האריך ימים יותר על כל בני הדורות לפני המבול. האלצינגער מבאר השם הזה „איש חרב“, שם הנאה לבני הדור ההוא שגבורת האגרוף עמדה במדרגה היותר גבוהה, „כל דאלים גבר“ היה מכובד ביותר.

מתכנת, תכן דרוש, שעור מספר או מדה, הראוי לתקון דבר. מתכנת הלבנים (שמות ה. 8). ובמתכנתו לא תעשו כמהו (שם 32).

מתלאה, צמד שתי מלות מה־תלאה. מה רב הטרח הזה. ואמרתם הנה מתלאה (מלאכי, א. 13) ודמיונו מזה, מה־זה מלכם, מה־לכם.

מתלעה, ענינו אחד עם מלתעה, שן הטוחנת את המאכל : על הארבה האוכל את יבול השדה עד להשחית, שניו שני אריה ומתלעות לביא לו (יואל א. 6.), ובמליצה על חמס עריצים באדם:

ואשברה מתלעות עול ומשניו אשליך טרף (איוב כט. 17).

מתן תורה, הערך הזה יפרד והיה לשני ראשים: 1) אם צדקו רבותינו שאמרו שיום חג השבועות הוא יום מתן תורתנו, כי בתורה נקרא חג השבועות אך „חג בכורי קציר חטים" (שמות לד. 22), ואין זכר לחג מתן תורה, 2) ואם מתכלית נותן התורה היה לקבוע יום מתן תורה לזכר עולם. והנה בדבר התרת השאלה הראשונה עלינו לעיין ולראות מה יאמרו הכתובים אדות הענין הזה. התורה מספרת לנו כי בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים ב י ו ם ה ז ה באו מדבר סיני. אין כל ספק כי במלת „בחדש במקום הזה כונה התורה באחד לחדש או בראש חדש, כי מצינו במקומות רבים בכה"ק שמלת חדש תורה על ראש חדש, כמו : מדוע את הולכת אליו היום לא ח ד ש ולא שבת (מ"ב. ד. 23). ובשאול : ויהי החדש וישב המלך על הלחם לאכול, ואחר זה מוסיף ויהי ביום החדש השני, הנה קרא ליום א בחדש או לראש חדש יום ה ח ד ש. ועוד בכמה מקומות וכן תרגם יונתן : „בחד לירחא". גם המלות „ביום הזה" מעידות כי במלת „בחדש" כונה התורה במקום הזה לראש חדש או ליום הראשון מחדש. כי אם נפרש בחדש השלישי, בהמשך החדש לא יהיה שום מובן להמלות „ביום הזה". וכן מבואר בתלמוד שבת אמר רבא : דכ"ע ב ר א ש ח ד ש אתו למדבר סיני. ואחר כן תספר לנו התורה : ויחן שם ישראל נגד ההר, ומשה עלה אל האלהים (ביום השני לחדש רש"י בשם חז"ל) שם אמר לו ה' איזה דברים והבטחות לאמר להם לבני ישראל. ואחר כן שב אל ה' על ההר עם תשובת העם : כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע, וזה היה ביום ג' לחדש כפירוש רש"י בשם רבותינו. ובאותו מעמד עצמו אמר לו ה' : הנה אנכי בא אליך בעב הענן וגו' וחזר משה אל ישראל והגיד להם כי ה' יתגלה עליהם, והעם ענו כי חפצים הם בזה וחזר משה אל ה' ויגד משה את דברי העם אל ה' וזה היה ביום הרביעי בסיון. באותו היום אמר לו ה' למשה: לך אל העם וקדשתם ה י ו ם ו מ ח ר היינו ד. וה. בסיון והיו נכונים ליום השלישי הוא ששה בסיון, כי ביום הזה ירד ה' לעיני כל העם על הר סיני וכן היה כמו שמסופר.

ואם כן חזקה השאלה : **מדוע לא** נקבע חג השבועות גם לזכר מתן תורה ? איך נוכל להאמין, כי המחוקק יצוה לשמות בשמחת הקציר ולא יזכר ולא יפקד ולא יעלה על לב המאורע הגדול שנהית בעצם היום ההוא עת שמע קול אלהים מדבר מתוך האש והושתתו יסודות התורה, אשר בהם [illegible] רוחם ותקותם לדור דורים להם ולבניהם ולבני בניהם עד עולם ? ואם נאמר בהשערת הרשב"ם והראב"ע שנתינת התורה היתה יום אחד קודם חג השבועות, איך אפשר לשער ולאמר, כי בבוא המחוקק לקבוע חג לשמחת הקציר יהיה הדבר כל כך נחוץ שלא יתפוץ להקדימו יום אחד לחוגגו ביחד עם יום נתינת התורה, ולא ישגיח אל מעשה ה' כי נורא הוא וישליך אחרי גוו המאורע הגדול הזה שבו תלויים חיי הגוף, חיי הנפש וחיי האומה הישראלית? רק שם כל מעיניו בחג הקציר ולא חשב שתהיה קבלת התורה כדאית להקדים בעבורה יום אחד חגיגת הקציר, הנוכל להאמין בזרות כזאת? והתימא על הרב האברנאל שכתב : „אין ספק שביום חג השבועות נתנה תורה, אבל לא נצטווה החג על זכירתה".

והיותר יפלא בעינינו הדבר אם נשוה לעינינו הכתובים המעידים כי יום מתן תורה היה אצל משה אדונינו ליום קדוש ונורא מאד הראוי שלא ישכח מפינו ומפי זרענו עד עולם. הרי הוא אומר : רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח

את הדברים אשר ראו עיניך ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך, יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב באמור ה' אלי הקהל לי את העם ואשמיעם את דברי אשר ילמדון ליראה אותי כל הימים אשר הם חיים על האדמה ואת בניהם ילמדון, ותקרבון ותעמדון תחת ההר וההר בוער באש עד לב השמים חשך וענן וערפל וידבר ה' אליכם מתוך האש קול דברים אתם שומעים ותמונה אינכם רואים זולתי קול... ועוד להלן: כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ ולמקצה השמים ועד קצה השמים הנהיה כדבר הגדול הזה או הנשמע כמוהו השמע עם קול אלהים מדבר מתוך האש כאשר שמעת אתה ויחי או הנסה אלהים לבוא לקחת לו גוי מקרב גוי במסות, באותות ובמופתים, ואם כל כך העתיר דברים להשריש בלב ישראל זכר היום ההוא, יום מתן תורה. איך לא ידבר לבו, בצוותו על חג הקציר להוסיף ולומר: : זכרו גם כן יום מעמד הר סיני יום התורה והמצות שנמסרה לנו בעצם היום ההוא?

ובאמת אם נעיין בעינא פקיחא בכתובים נמצא רמזים מצויינים בדברי התורה על אדות חג השבועות, רמזים המורים בעליל על מעמד הר סיני, והם: 1) דברי התורה בחג השבועות בפרשה ראה: „חקת עולם בכל מושבותיכם לדורותיכם". אם כנים הדברים שרק לתכלית חגיגת הקציר מעותד חג השבועות אם על תבואת הארץ ופירותיה לבד ישישו וישמחו בני ישראל איך נבין את הדברים חקת עולם בכל מושבותיכם לדורותיכם מדוע לא נכתבו דברים הללו בחג המצות ובחג הסכות הלא זכרון יציאת מצרים וישיבה בסוכות במדבר אין לו קשר קיים בארץ ולפי זה ראוי לזוכרם בכל מקום. לא כן בחג השבועות שאם הוא רק חג הקציר בלבד אין טעם לחוג אותו חוץ מארץ ישראל ולא יתכן להכריז עליו חקת עולם בכל מושבותיכם לדורוריכם. אם לא שנאמר כי הדברים האלה מרמזים על יום מתן תורה שיהיה מתמיד באומתנו עד אחרית הימים ובכל מקומות מושבותיהם גם בחוץ לארץ.

2) החבל המקשר יציאת מצרים עם מתן תורה מבואר בכתוב: וזה לך האות כי אנכי שלחתיך: בהוציאך את העם ממצרים תעבדון את האלהים על ההר הזה (שמות ג. 12), ועל הקשר הזה מרמזים הדברים בתורה (פרשה ראה) בחג השבועות: וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים ושמרת ועשית את החקים האלה. מה היא כוונת התורה במלות החקים האלה? הלא אין כל חקים בחג השבועות כחגיגת הקציר. ומדוע לא נפרש המלות „החקים האלה" על חקי התורה בכלל הנתונים ביום ההוא, ושלתכלית זו הוציאם ה' ממצרים?

אין בידינו לבאר הטעם מדוע לא כתב המחוקק בפירוש כי חג השבועות הוא חג הקציר וגם חג מתן התורה והיה די לו להשתמש ברמזים. הרב בן אמוזג בספרו „אם למקרא" מבאר הטעם, כי להעמים הקדמונים היו גם מתן תורתם וחג הקציר תמיד מוגבלים ליום אחד והדבר הזה היה ידוע מאד גם לבני ישראל ולא היה צורך לבאר זאת כי היתה דבר נודע ומפורסם. וחוקר אחד מצא הרעיון

הזה בשפת יון כי בשפה הזאת שורש אחד לשני המושגים לחם ודת: נאמאס—לחם ונימוס — דת.

1) **מתן**, כהן בהיכל הבעל בירושלים בימי המלכה עתליה. הוא נהרג ביחד עם המלכה עתליה כאשר מרדו בה עם יהודה, והמליכו את יאשיהו בן אחזיהו (מ"ב יא. 18). אחאב בנה היכל לבעל בעיר המלוכה שומרון למלא חפץ אשתו איזבל מצור. ובתם עתליה כאשר הרגה את כל בני המלך ועלתה למלוכה בנתה היכל לבעל בירושלים. ויש לשער כי מתן לא היה מזרע היהודים כי אם איש צורי.

2) **מתן**, אבי שפטיה השר למלך צדקיהו (ירמיהו לח. י.).

מתנה, מנחה. תשורה. בארצות הקדם לא חשבו לפחיתת הכבוד לקחת מתנות אם אך לא היה בזה עין נגד חוקי המוסר. והיו נותנים מתנות גם למלכים ושרים. אולם אם מטרת המתנה היתה למשל לשחד את השופט כי יעות משפט, מתנה כזאת היתה בזויה מאד כי היא תעור פקחים ותסלף דברי צדיקים. הדרבים שאין בכח האדם להשיגם בהשתלמותו, כי אם בעזרת ה' נקראים מתנת ה'. כמו אשה משכלת, בית והון נחלת אבות ומה' אשה משכלת (משלי) גם חכמה תבונה ודעת הנה מתנת ה' כי ה' יתן חכמה, מפיו דעת ותבונה (שם 7. 3). אבל אם כי לא יחשב עון לאיש לקבל מתנות שאין בהן שמץ און, בכל זאת מהולל האיש השונא מתנות גם אם הן אינן נגד חוקי המוסר הצדק והיושר ושונא מתנות יחיה (משלי טו. 26).

מתני 1) מן הכהנים וראשי האבות בימי יויקים הכהן הגדול (נחמיה יב. 19. 2) שנים מן הנושאים נשים נכריות בן חושים ובן בני (עזרא, י. 33. 37).

מתני, שם היחס מן מתן שם מקום בלתי נודע, נזכר בדהי"א יא. 43).

מתניה 1) דוד יהויכין מלך יהודה אשר המליכו מלך בבל על יהודה ויסב את שמו צדקיהו — האחרון למלכי יהודה (מ"ב כד. 17). 2) מן הלוים מבני אסף (דהי"א, ט. 15). 3) מן הלוים עולי הגולה עם זרובבל (נחמיה יב. 8). 4) ארבעה מן הנושאים נשים נכריות בימי עזרא (עזרא, י. 26. 27. 30. 37).

מתניהו 1), מן המשוררים מבני הימן (דהי"א כה. 4); 2) מן הלוים מבני אסף בימי חזקיהו (דהי"ב כט. 13).

מתנים, ענינו אומץ, והוא אחד עם חלצים. חלק גוית האדם מן החגורה עד הירכים. ממתנים ועד ירכים יהיו (שמות כח 42), שמו מורה על מקום מקוה כח הגויה ומקור אונה. חזק מתנים אמץ כח מאד (נחום ב. 2), ולכן בא על רפיון הכח: בשברון מתנים (יחזקאל כא. 11), והעמדת להם כל מתנים (שם כט. 7) במקום והמעדת. מהיותו אמצע הגוף יתנו לו מסעד מקבץ את כחות הגויה באזור וחגורה ולכן נאמר על המתחזק ומתאמץ ואתה תאזור מתניך (ירמיה א. 17), והאזור שעליו היה גם תלוי לחרב, הגור חרב מצומדת על מתניו (ש"ב כ. 8) וגם לכלי הכתב קסת הסופר במתניו, (יחזקאל ט. 3) ובמליצה נאמר: והיה צדק אזור מתניו (ישעיה יא. 5) עקר כח ממשלתו יהיה צדק, מי מתנים (יחזקאל מז. 4) מים מגיעים עד מתני איש.

מתקה, מקום מים מתוקים, היפך השם הפרטי מרה. אחת מתחנויות ישראל במסעיהם במדבר (במדבר לג. 28).

מתרדת 1), גזבר למלך פרס, על ידו השיב כורש לששבצר

הנשיא ליהודה את כלי בית ה׳ אשר הוציא נבוכדנצר מירושלים (עזרא א. 8). 2) שר ארתחששתא מלך פרס, הוא עם מרעהו כתבו שטנה למלך על היהודים. (שם ד. 7). השם מתרדת בלשון פרס ענינו מתת מתרה אלהי השמש.

מתתיה-יהו 1), מן המשנים בשיר הלוים ומנצח בכנורות על השמינית בימי דוד (דהי״א טו. 18); 2) מהלוים בני ידותון מלומדי שיר (שם כה. 3); 3) הבכור לשלום הקרחי; נאמן על מעשה החביתים (שם ט. 31); 4) אחד מהנושאים נשים נכריות בימי עזרא (י. 43); 5) אחד מן העומדים לימין עזרא בקראו דברי התורה לפני העם. (נחמיה ח. 4).

תם החלק הששי.